

Yıl: 2023 Cilt:8
Sayı: Özel Sayı

Year: 2023 Vol:8
No: Special Issue

İKTİSADİ İDARİ VE SİYASAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

Journal of Economics Business and Political Researches

**“Cumhuriyet’in 100. Yılında Türkiye'nin Sosyo-Ekonomisi”
Özel Sayısı**

Uluslararası e-Dergi / International e-Journal

e-ISSN: 2564-7466

İKTİSAD

JEBUPOR

İKTİSADİ İDARİ VE SİYASAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ
JOURNAL OF ECONOMICS BUSINESS AND POLITICAL RESEARCHES

“Cumhuriyet’in 100. Yılında Türkiye’nin Sosyo-Ekonomisi”
Özel Sayısı

Cilt: 8 • Sayı: Özel Sayı - Ekim 2023
Vol: 8 • No: Special Issue - October 2023

e-ISSN: 2564-7466

<http://dergipark.org.tr/iktisad>
iktisaddergisi@gmail.com

İKTİSAD, uluslararası hakemli, uluslararası indeksli, açık erişimli bilimsel bir dergidir.

Kurucu (Founder)

Prof. Dr. H. Mustafa PAKSOY

Baş Editör (Editor-in-Chief)

Prof. Dr. H. Mustafa PAKSOY

Editörler (Editors)

Prof. Dr. Sadettin PAKSOY
Doç. Dr. Kazım SARIÇOBAN
Dr. Öğr. Üyesi Elif KAYA

Misafir Editör (Guest Editor)

Prof. Dr. Mustafa ÖZER

Yayın Kurulu (Editorial Board)

Prof. Dr. H. Mustafa PAKSOY (Başkan)	(Gaziantep Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet MARANGOZ	(Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. Dr. Halil TUNALI	(İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Sadettin PAKSOY	(Gaziantep Üniversitesi)
Prof. Dr. Zhaoyang LI	(Shanghai University, China)
Prof. Dr. Fatih KAPLAN	(Tarsus Üniversitesi)
Doç. Dr. Lukasz BRYL	(Poznan University, Poland)
Doç. Dr. Kazım SARIÇOBAN	(Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi)
Dr. José Antonio CARRILLO-VIRAMONTES	(University of Nottingham, Nottingham/UK)
Dr. Miriam Saldaña HERNÁNDEZ	(University of Nottingham, Nottingham/UK)
Dr. Öğr. Üyesi Elif KAYA	(Kilis 7 Aralık Üniversitesi)

Danışma Kurulu (Advisory Board)

Prof. Dr. Mustafa ÖZER	(Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa AKAL	(Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Orhan ÇOBAN	(Gaziantep Üniversitesi)
Prof. Dr. Levent KÖSEKAHYAOĞLU	(Süleyman Demirel Üniversitesi)
Prof. Dr. Liao WEI	(Confucius Institute, Skopje, Macedonia)
Prof. Dr. Adnan ÇELİK	(Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Cem TANOVA	(Doğu Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. Ramazan ERDEM	(Süleyman Demirel Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa TAŞLIYAN	(Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi)
Prof. Dr. Ľubica BAJZÍKOVÁ	(Univerzita Komenského v Bratislave)
Prof. Dr. Suranga SILVA	(University of Colombo, Sri Lanka)
Doç. Dr. Anukrati SHARMA	(University of Kota, India)
Doç. Dr. Murteza HASANOĞLU	(Devlet İdarecilik Akademisi, Azerbaycan)
Doç. Dr. Elnur ALİYEV	(Devlet İdarecilik Akademisi, Azerbaycan)

Sekretarya (Secretaries)

Mahsun YALÇIN
Merve ÇELİK

Dergi Ofis Adresi (Office Address)

Prof. Dr. H. Mustafa PAKSOY
Gaziantep Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, K:1, No:133
Şehitkamil / Gaziantep / Türkiye

Web: <http://dergipark.org.tr/iktisad>
E-mail: iktisaddergisi@gmail.com

İKTİSAD'ın Tarandığı İndeksler

	 Central and Eastern European Online Library
 Bielefeld Academic Search Engine	
 Academic Scientific Journals	
	 Electronic Journals Library
 ZEITSCHRIFTEN DATENBANK	 OpenAIRE
 Genamics JournalSeek	 Eurasian Scientific Journal Index www.ESJIndex.org
 SIS Scientific Indexing Services	 JOURNAL ABSTRACTING AND INDEXING SERVICE
 INFOBASE INDEX	 IJFACTOR
 Saji JOURNAL INDEX	 I2OR
 EuroPub Directory of Academic and Scientific Journals	 idealonline
 DRJI	 IPIndexing Indexing Portal

İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi yılda üç kez Şubat, Haziran ve Ekim aylarında yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Dergide yer alan yazılar kaynak gösterilmeksizin kısmen ya da tamamen iktibas edilemez.

Bu dergide yayınlanan çalışmaların bilim ve dil sorumluluğu yazarlarına aittir.

Dergimize gönderilen çalışmalar, alanında uzman iki ayrı hakem tarafından incelendikten sonra uygun görülenler yayınlanmaktadır.

Yazım kurallarına ilişkin bilgilere dergimizin **web adresinde** yer verilmiştir.

Bu derginin tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin almaksızın hiçbir iletişim ve kopyalama sistemi kullanılarak yeniden kopyalanamaz, çoğaltılamaz ve satılamaz.

Journal of Economics Business and Political Researches is an international peer-reviewed journal which is published three times a year in February, June and October. The articles cannot be cited partly or entirely without showing resources.

The responsibility about scientific and grammatical issues is belong to authors.

The papers sent to the journal are reviewed by two referees and after their approval, they will be sent to edit before being published.

Writing & Publishing Policies can be found in the journal's **website**.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored or introduced into a retrieval system without prior written permission.

Özel Sayının Hakemleri*

Prof. Dr. Bayram Zafer ERDOĞAN (Anadolu Üniversitesi)	Doç. Dr. Nuray ATSAN (Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatih KAPLAN (Tarsus Üniversitesi)	Doç. Dr. Oktay KIZILKAYA (Malatya Turgut Özal Üniversitesi)
Prof. Dr. Hakan ÖZDEMİR (İnönü Üniversitesi)	Doç. Dr. Özgür DAVRAS (Süleyman Demirel Üniversitesi)
Prof. Dr. Hasan Alp ÖZEL (Karabük Üniversitesi)	Doç. Dr. Semra BOĞA (Uluslararası Final Üniversitesi)
Prof. Dr. Hayrettin ZENGİN (Sakarya Üniversitesi)	Doç. Dr. Semra DOĞAN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ÖZER (Anadolu Üniversitesi)	Doç. Dr. Şerif CANBAY (Düzce Üniversitesi)
Prof. Dr. Orhan ÇOBAN (Gaziantep Üniversitesi)	Doç. Dr. Yusuf ÇINAR (Batman Üniversitesi)
Prof. Dr. Rüstem YANAR (Gaziantep Üniversitesi)	Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Emre ÇAĞLAR (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Selim İNANÇLI (Sakarya Üniversitesi)	Dr. Öğr. Üyesi Ahmet USTA (Gebze Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. Abdullah AÇIK (Dokuz Eylül Üniversitesi)	Dr. Öğr. Üyesi Anıl ERALP (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Doç. Dr. Ali ÇELİK (İstanbul Gelişim Üniversitesi)	Dr. Öğr. Üyesi Can Burak NALBANTOĞLU (İstanbul Gelişim Üniversitesi)
Doç. Dr. Ali Rıza AKTAŞ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)	Dr. Öğr. Üyesi Esra ÇAVUŞOĞLU (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Aydın ÇİVİLİDAĞ (Akdeniz Üniversitesi)	Dr. Öğr. Üyesi Filiz ÇOPUROĞLU (Gaziantep Üniversitesi)
Doç. Dr. Efe Can KILINÇ (Kırıkkale Üniversitesi)	Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin ÇELİK (Dicle Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatih SOBACI (Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi)	Dr. Öğr. Üyesi İlkey GÜLER (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Huriye Gonca DİLER (Afyon Kocatepe Üniversitesi)	Dr. Öğr. Üyesi İlkin YARAN ÖGEL (Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Doç. Dr. İkrâm Yusuf YARBAŞI (Erzurum Teknik Üniversitesi)	Dr. Öğr. Üyesi Nurgün KUL PARLAK (İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa)
Doç. Dr. İsmail Cem AY (İstanbul Gelişim Üniversitesi)	Dr. Öğr. Üyesi Şerafettin KELEŞ (Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet Vahit EREN (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)	Dr. Güler ERTAŞ ÇAPAN (Doğuş Üniversitesi)
Doç. Dr. Muhammet GÜL (İstanbul Üniversitesi)	Dr. Mustafa Ali ÖZAY (Milli Savunma Üniversitesi)
Doç. Dr. N. Serap VURUR (Afyon Kocatepe Üniversitesi)	Dr. Onur KÖKTÜRK (Çankırı Karatekin Üniversitesi)
Doç. Dr. Nazlı ERSOY (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi)	Dr. Serhat SEZEN (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi)
Doç. Dr. Niyazi GÜMÜŞ (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)	Dr. Yaşar Numan AKSANYAR (Bursa Uludağ Üniversitesi)

*Bu özel sayıda birbirinden değerli 46 hakemimiz, İKTİSAD'a cömert bir şekilde zaman ve uzmanlıklarıyla katkıda bulundu.

Hakemlerimize, makale incelemeye ve değerlendirmeye gereken zamanı ve çabayı ayırdıkları ve çalışmanın kalitesini arttırmaya yardımcı tüm yorum ve önerileri için teşekkür ederiz.

Eğer sizler olmasaydınız, hakemli dergilerin yüksek standartlarını koruması imkânsız olurdu.

İKTİSAD, siz değerli hakemlerimizin cömert ve uzman katkıları sayesinde, bilimsellikten ödün vermeden, seçkin bir dergi olma yolunda ilerlemektedir.

Saygılarımızla...

İKTİSAD Editör Kurulu

Makaleler/Articles

1.	Türkiye’de Finansal Gelişme, Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Ticari Açıklığın İnsani Gelişmeye Etkisi: Genişletilmiş ARDL Yaklaşımı
<i>The Impact of Financial Development, Foreign Direct Investment and Trade Openness on Human Development in Türkiye: An Augmented ARDL Approach</i>
Makale Türü: Araştırma Makalesi / Paper Type: Research Paper
Burhan DURGUN	1-20
2.	Selection of Dry Port Locations Using PROMETHEE Approach: Case for Türkiye
<i>Kara Limanı Lokasyonlarının PROMETHEE Yöntemi ile Seçimi: Türkiye Örneği</i>
Makale Türü: Araştırma Makalesi / Paper Type: Research Paper
Yunus KAYMAZ & Ural Gökay ÇİÇEKLI	21-38
3.	Türkiye’de Küresel Finansal Kriz Sonrası Nakit İkamesinin Seyri: Markov Rejim Değişim Modelleri
<i>The Course of Currency Substitution after the Global Financial Crisis in Turkey: Markov Regime Switching Models</i>
Makale Türü: Araştırma Makalesi / Paper Type: Research Paper
Veysel KARAGÖL	39-52
4.	Türkiye’de Finansal Gelişme ile Ekonomik Büyüme Bağlantısının Analizi: Genişletilmiş NARDL Yaklaşımı
<i>Analyzing the Linkage Between Financial Development and Economic Growth in Türkiye: Augmented NARDL Approach</i>
Makale Türü: Araştırma Makalesi / Paper Type: Research Paper
Funda DURGUN	53-73
5.	Doğrudan Yabancı Yatırım Çıktıları ile Ekonomik Kırılganlık Arasında Nedensellik: Sekiz Kırılgan Ekonomi Üzerine İnceleme
<i>Causality between Foreign Direct Investment Outflows and Economic Fragility: A Study on Eight Fragile Economies</i>
Makale Türü: Araştırma Makalesi / Paper Type: Research Paper
A. Sezai EMEÇ & Ahmet KOLUMAN	74-88
6.	Siyaset Markalamasının Türkiye’deki Örnekleri Üzerine Bir Araştırma
<i>A Research on the Examples of Political Branding in Türkiye</i>
Makale Türü: Araştırma Makalesi / Paper Type: Research Paper
Sibel ORHAN	89-101

Makaleler/Articles

7. **Brüt Sabit Sermaye Oluşumunun ve Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Türkiye Özelinde Ampirik Bir Analiz**
The Effect of Gross Fixed Capital Formation and Foreign Direct Investments on Economic Growth: An Empirical Analysis in Türkiye
Makale Türü: Araştırma Makalesi / Paper Type: Research Paper
Fatma Pınar EŞSİZ & Ayşegül DURUCAN 102-116
8. **Mutluluk Ekonomisi Üzerine Ölçek Geliştirme ve Uygulama**
Scale Development and Application on the Economics of Happiness
Makale Türü: Araştırma Makalesi / Paper Type: Research Paper
Mehmet POLAT 117-136
9. **CIVETS Ülkelerinde Ekolojik Dengenin Stokastik Yakınsaması: Fourier Kantil Birim Kök Testi Yaklaşımı**
Stochastic Convergence of Ecological Balance in CIVETS Countries: The Fourier Quantile Unit Root Test Approach
Makale Türü: Araştırma Makalesi / Paper Type: Research Paper
Zerrin DÜRRÜ & Gökhan KONAT 137-152
10. **Ways to Promote Employee Work Engagement in Healthcare Organizations: Servant Leadership and Organizational Justice**
Sağlık Kuruluşlarında İşe Adanmışlığı Teşvik Etme Yolları: Hizmetkâr Liderlik ve Örgütsel Adalet
Makale Türü: Araştırma Makalesi / Paper Type: Research Paper
Nida PALABIYIK & İbrahim YIKILMAZ & Lütfi SÜRÜCÜ 153-166
11. **Konu Modelleme Analizi ile İş İlanlarında İstenilen Pazarlama Becerilerinin Araştırılması**
Exploring Desired Marketing Skills in Job Postings with Topic Modeling Analysis
Makale Türü: Araştırma Makalesi / Paper Type: Research Paper
Aysel KURNAZ 167-181
12. **Yenilenebilir Enerji Üretimini Etkileyen Faktörlerin Analizi: Türkiye Örneği**
Determinants of Renewable Energy Production: The Case of Turkey
Makale Türü: Araştırma Makalesi / Paper Type: Research Paper
Güntülü Özlem YÜKSEL & Muharrem AFŞAR 182-201

Makaleler/Articles

13. Monetary and Macroeconomic Determinants of Tax Revenue: The Case of Türkiye
<i>Vergi Gelirinin Parasal ve Makroekonomik Belirleyicileri: Türkiye Örneği</i>	Makale Türü: Araştırma Makalesi / Paper Type: Research Paper
Seher GÖKPINAR	202-216
14. Suriye Politikasının Türkiye Siyaseti Üzerine Etkileri: 2000 Sonrası Dönem
<i>The Effects of Syria Policy on Turkish Politics: Post-2000 Period</i>	Makale Türü: Derleme Makale / Paper Type: Review Paper
Şaban ÖZTÜRK & Hüseyin SEVİNÇ	217-231
15. Etnik Girişimcilik Üzerine Bir Değerlendirme: Kilis Kenti Örneği
<i>An Evaluation on Ethnic Entrepreneurship: The Case of Kilis City</i>	Makale Türü: Araştırma Makalesi / Paper Type: Research Paper
Ömer Faruk İNCİLİ & Deniz CENGİZ	232-259
16. The Effects of The Surface Acting Emotional Labor Strategy on AFAD Officials' Job Performance: The Role of Perceived Social Impact
<i>Yüzeysel Duygusal Emek Stratejisinin AFAD Yetkililerinin İş Performansı Üzerindeki Etkisi: Algılanan Sosyal Etkinin Rolü</i>	Makale Türü: Araştırma Makalesi / Paper Type: Research Paper
Gül BİLEN & İbrahim YIKILMAZ	260-274
17. Algılanan Hizmet Kalitesi ile Davranışsal Niyetler Arasında Müşteri Memnuniyetinin Aracı Etkisi: Medikal Turistler Üzerine Bir Araştırma
<i>Mediator Effect of Customer Satisfaction Between Perceived Service Quality and Behavioral Intentions: A Study on Medical Tourists</i>	Makale Türü: Araştırma Makalesi / Paper Type: Research Paper
Mehmet Selim DİKİCİ & Mehmet Emin AKKILIÇ	275-298
18. Türkiye'de Çay Talebini Etkileyen Faktörlerin Analizi
<i>Analysis of Factors Affecting Tea Demand in Turkey</i>	Makale Türü: Araştırma Makalesi / Paper Type: Research Paper
Meryem AYTEKİN	299-312

Değerli yazarlar, hakemler, akademisyenler ve okurlar.

İKTİSAD/JEBUPOR (İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi) olarak, 2016 yılında Ekim Sayısı ile yayın hayatına başladık ve o günden bugüne kadar kesintisiz olarak bilimsel çalışmaları yayınladık ve yayınlamaya devam ediyoruz. Dergimizde 2016 yılından bugüne, 2023 Ekim sayısı ile birlikte toplamda 8 cilt ve 22 sayı yayımlanmıştır.

Sosyal Bilimlerin iktisadi, idari ve siyasi alanlarından çalışmalara ağırlıklı olarak yer verdiğimiz dergimizde, Covid-19 Pandemisinden Kahramanmaraş merkezli 6 Şubat 2023 tarihli depreme kadar yaşanan felaketlerde payımıza düşeni yapıp bu alanlarda çalışmalara yer verdik. Dergi ekibi olarak, yalnızca felaketler ve zor günlerde değil, bugün 100. Yılı'nı kutladığımız Cumhuriyetimiz için de “Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye'nin Sosyo-Ekonomisi” başlıklı özel sayımızı yayımlama kararı aldık ve siz yazarlarımız ve hakemlerimizin katkı ve destekleriyle bu sayıyı 29 Ekim 2023 tarihinde yayınlamış bulunmaktayız. Bu kapsamda, dergimizin özel sayısında ülkemizin iktisadi, idari ve de siyasi değişimini ve gündemini içeren makalelere yer verdik. Dergimiz tarafından yayımlanan bu Cumhuriyet Özel Sayısına, Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Mustafa ÖZER misafir editörlük yapmıştır.

Dergimizde, makalelerin ön değerlendirme sürecinden son baskı aşamasına kadar bilimsellikten ve etik değerlerden ödün vermeden titiz bir çalışma yürütülmektedir. Bu süreçlerde yazarlarımızın gösterdiği hoşgörüden ve hakemlerimizin verdiği katkılardan dolayı çok teşekkür ederim. Özellikle de özverili emeklerinden dolayı editörlerimiz Doç. Dr. Kazım SARIÇOBAN'a, Dr. Öğr. Üyesi Elif KAYA'ya, Özel Sayı Misafir Editörümüz sayın Prof. Dr. Mustafa ÖZER'e ve süreçleri yürütmede yardımcı olan değerli sekreterlerimiz Arş. Gör. Merve ÇELİK ve Mahsun YALÇIN'a çok teşekkür ederim.

Prof. Dr. H. Mustafa PAKSOY

İKTİSAD Baş Editörü

Eğrisi ve Doğrusuyla Türkiye Ekonomisi

Mustafa ÖZER*

Dünya Bankası sınıflamasına göre “üst orta gelir grubu” ülkeler arasında gösterilen Türkiye ekonomisi hem başardıkları hem de başaramadıkları ile sürekli ilgi konusu olmuş bir ekonomidir. Türkiye ekonomisinin bugün yaşadığı başta cari açık olmak üzere yüksek enflasyon, dış kaynak bağımlılığı, yüksek dış borç stoku gibi önemli yapısal sorunları; 24 Ocak 1980 kararları olarak bilinen neoliberal politika uygulamalarının kaçınılmaz birer sonucu olmuştur. Bugün yaşadığımız sorunlar büyük oranda neoliberal politikalar sonucu oluşan erken sanayisizleştirme sürecinin birer yansımalarıdır. Türkiye ekonomisinde sanayinin dışa bağımlılığı, kronik cari açıklar, cari açığın büyümenin temel belirleyicisi, ithalatın ise en önemli girdisi haline gelmesi bu sürecin eseridir. Bu süreçte en önemli rollerden birisini reel döviz kuru oynamıştır. Özellikle 1989 yılında 32 sayılı kararla sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi kararı deyim yerindeyse, Türkiye ekonomisinin ocağına ilk inciri dikmiştir. Başka incirler de vardır. Bunlar, AB ile olan gümrük birliği ve dahilde işleme rejimidir. Bunların kaçınılmaz sonucu olarak sanayimiz dışa bağımlı hale gelmiş; en büyük ihracatçı sektörümüz imalat sanayi girdi ve ara malı ithalatı olmadan üretemez hale getirilmiştir. Bu süreç sürekli cari açık veren, bu açıkları dış kaynakla finanse etmek zorunda kalan ve bu nedenle de sürekli dış kaynak gereksinimi olan bir ekonomi yaratmıştır.

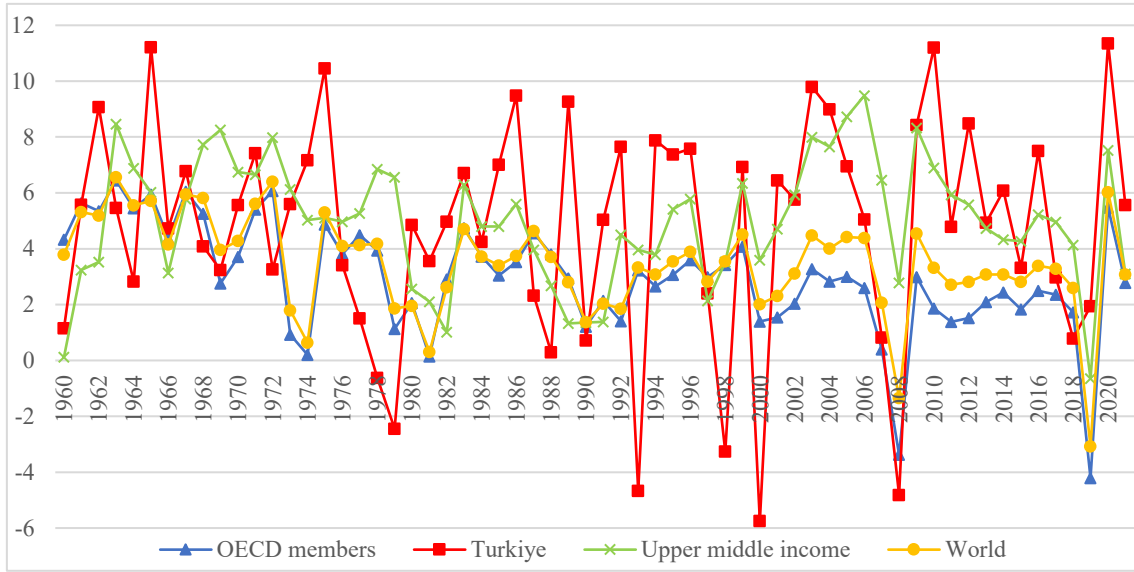
Türkiye ekonomisinin bu artan dış kaynak bağımlılığının önemli bazı yurt içi yansımaları olmuştur. Türkiye ekonomisi cari açık ve dış kaynak girişine dayalı olarak zaman zaman yüksek oranlarda büyümüştür. Ama bu zaman zaman ortaya çıkan yüksek oranlı büyüme dönemlerine karşın potansiyel büyümesi sadece **yüzde 4,76** düzeyinde kalan bir ülke olmuştur. Bu potansiyel büyüme ile bir türlü “orta gelir tuzağından” kurtulamamıştır. Çünkü hem son zamanlarda hızlı gelişen ülkeler hem de kendi akranlarıyla karşılaştırdığımızda Türkiye’de tasarruf/GSHY ve yatırım/GSYH oranları düşük kalmaktadır. Bu nedenle yüksek oranda büyüebilmek için gerekli olan kaynak dışardan sağlanmaya çalışılmaktadır. Bu kaynaklar da ağırlıklı olarak kısa vadeli sermaye girişleri ile finanse edilmektedir. Bu nedenle büyümeye spekülative yönlü büyüme demek yanlış olmayacaktır. Büyümenin bir diğer özelliği de istihdamsız olmasıdır. Bir başka deyişle büyümeye rağmen işsizlik hep iki haneli sayılarda kalmaktadır.

Türkiye ekonomisi ile ilgili doğru değerlendirmeler yapabilmek için doğru karşılaştırmalar yapmak gerekir. Örneğin; son yıllarda ortaya çıkan nispeten yüksek büyüme oranlarını, daha iyi değerlendirebilmek için dünya ortalamaları yanında Türkiye’nin de içinde bulunduğu üst orta gelir grubu ülkeler, yani akranlarıyla, karşılaştırmak daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Yaşadığımız enflasyonun ne kadar ciddi olduğunu ancak üyesi olduğumuz OECD gibi kuruluşların üye ülkeleri ve ortalaması ile karşılaştırarak yapabiliriz.

* Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, muozer@anadolu.edu.tr

Cari açığa dayalı spekülatif yönlü ve istihdamsız büyüme:

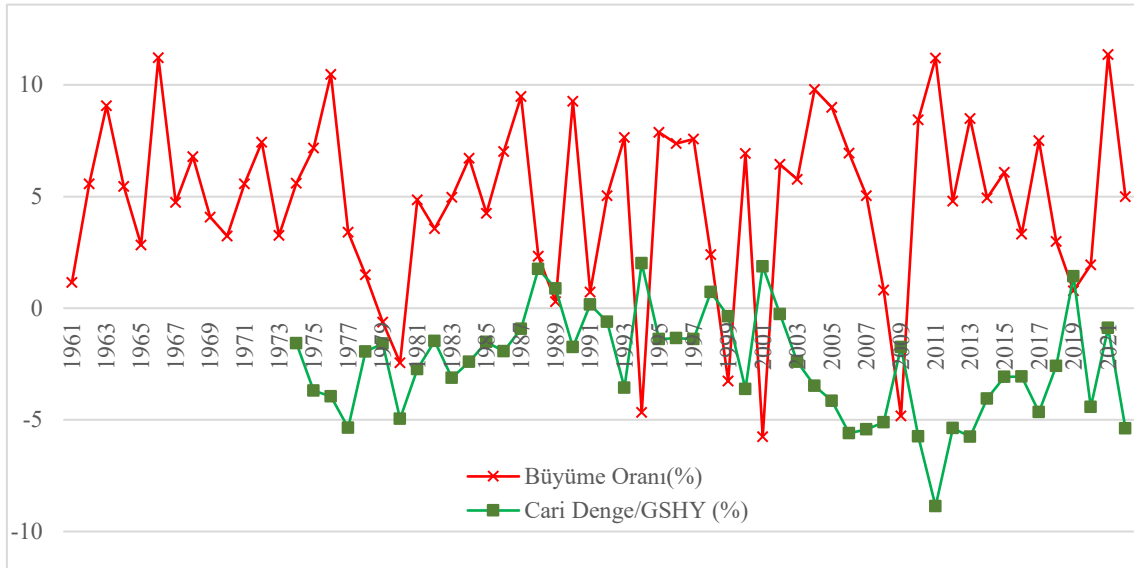
Şekil 1 Dünya Bankası verileri* kullanılarak üretilmiştir.

Şekil 1. Büyüme Oranları (%)

Kaynak: Dünya Bankası verileri kullanılarak yazar tarafından üretilmiştir.

Şekil 1'den de rahatlıkla görüldüğü gibi Türkiye ekonomisi birkaç dönem içerisinde bulunduğu üst orta gelirli ülkelere oranla daha fazla büyümüştür. Bu dönemler özellikle 1984-1996 ile 2008-2016 yılları arası ve 2020 yılıdır. Bu süreçte önemli daralmalar da yaşanmıştır. Bu büyümenin nasıl sağlandığı konusunda Şekil 2 bize önemli ipuçları vermektedir. Şekilde Türkiye'nin büyüme oranları ile cari denge/GSYH'nin gelişimi yer almaktadır.

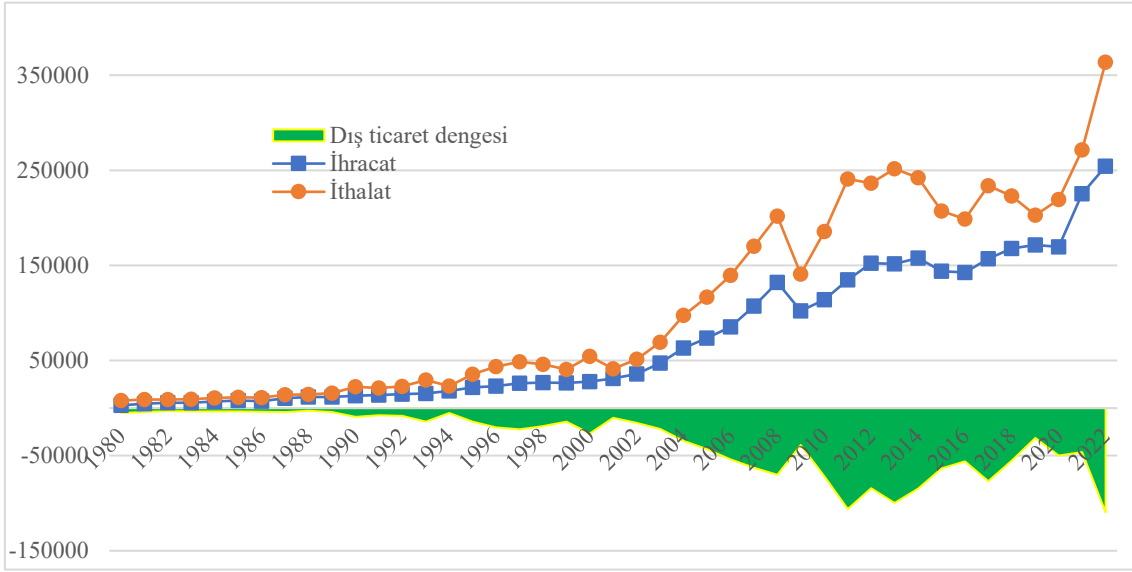
Şekil 2. Türkiye'nin Büyüme ve Cari Denge/GSYİH Oranları (1961-2022)

Kaynak: Dünya Bankası verileri kullanılarak yazar tarafından üretilmiştir.

Şekil 2, özellikle 2002 sonrası dönemde cari açık ile büyüme oranları arasında çok yakın bir ilişki olduğunu göstermektedir. Yani Türkiye ekonomisi cari açık verdiği zaman büyümüş, cari açığın azaldığı ve hatta fazlaya dönüştüğü yıllarda (2009 ve 2019 yılları) ise ya büyümemiş ya da çok düşük oranda büyümüştür. Tabii cari açık büyüme ilişkisini doğru anlayabilmek için büyümenin en önemli

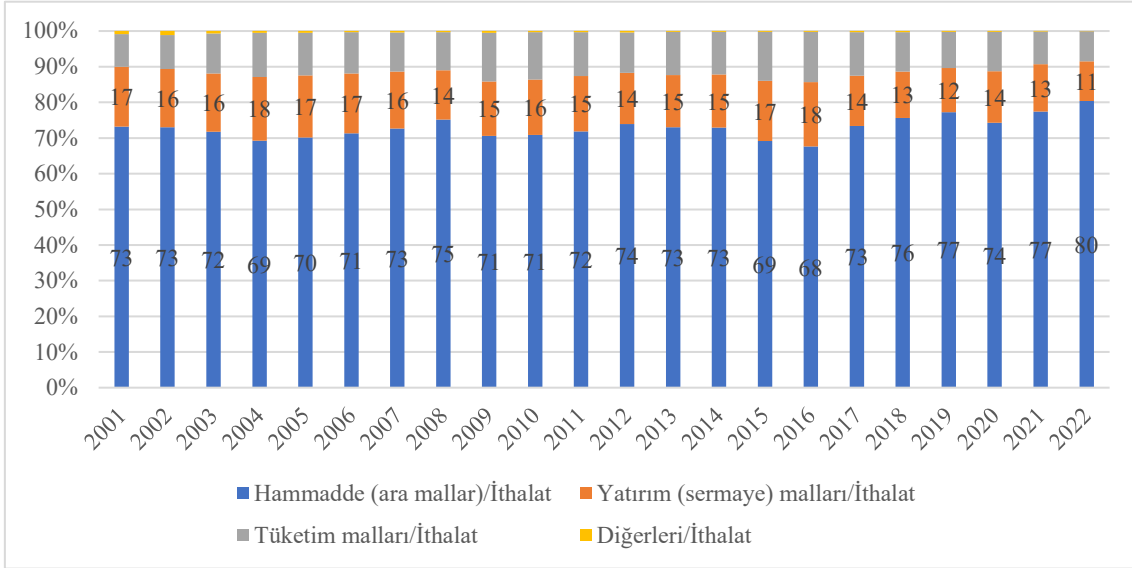
* <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG>.

girdisi olan ithalattaki gelişmelere de bakmak gerekir, çünkü cari açığın temelinde dış ticaret açıkları yatmaktadır. Şekil 3 bu durumu bütün açıklığı ile gözler önüne sermektedir.

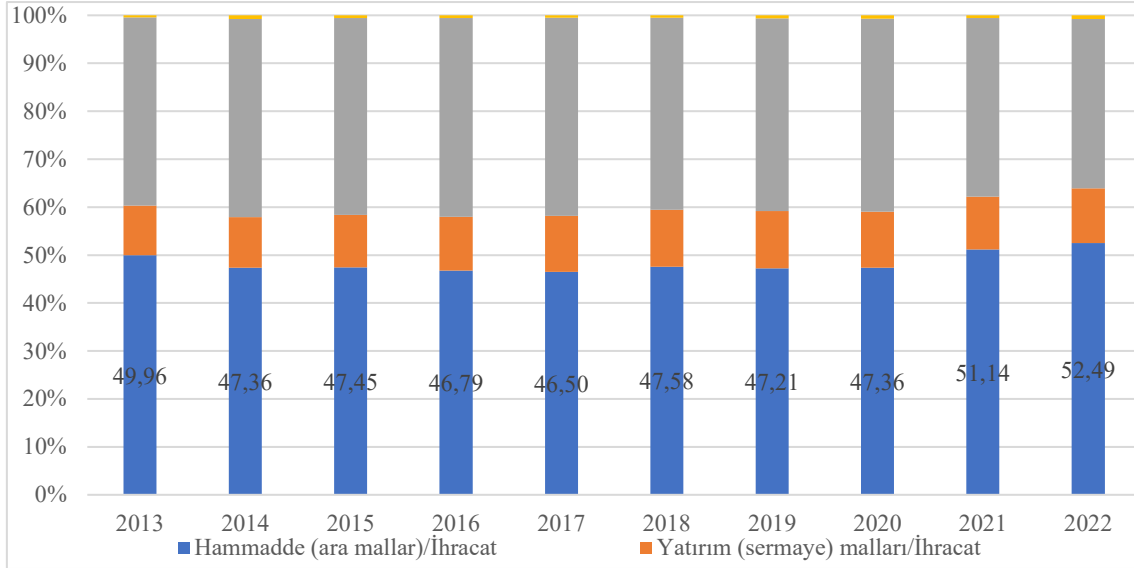
Şekil 3. Türkiye'nin Dış Ticaret Dengesi (1980-2022)
Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak yazar tarafından üretilmiştir.

Neden yoğun dış ticaret açığı verdiğimiz ise izleyen şekilleri incelediğimizde rahatlıkla görülecektir. Şekil 4 geniş ekonomik sınıflandırmalara göre, ithalatın yapısındaki gelişmeleri göstermektedir.

Şekil 4. Türkiye'nin Geniş Ekonomik Sınıflandırmaya Göre İthalat Yapısı (2001-2022)
Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak yazar tarafından üretilmiştir.

Şekil 4 bize Türkiye'nin net bir girdi ithalatçısı ülke olduğunu göstermektedir. Toplam ithalatın yaklaşık %80'i girdi ithalatından oluşmaktadır. Dış ticaretimiz ve sanayimizle ilgili bu olumsuz gelişme ne yazık ki sadece ithalat ile sınırlı değildir. İhracat tarafındaki gelişmeler de Türkiye'nin giderek girdi ihraç eden bir ülke haline geldiğini göstermektedir. Şekil 5'te bu durum açık bir biçimde görülmektedir.

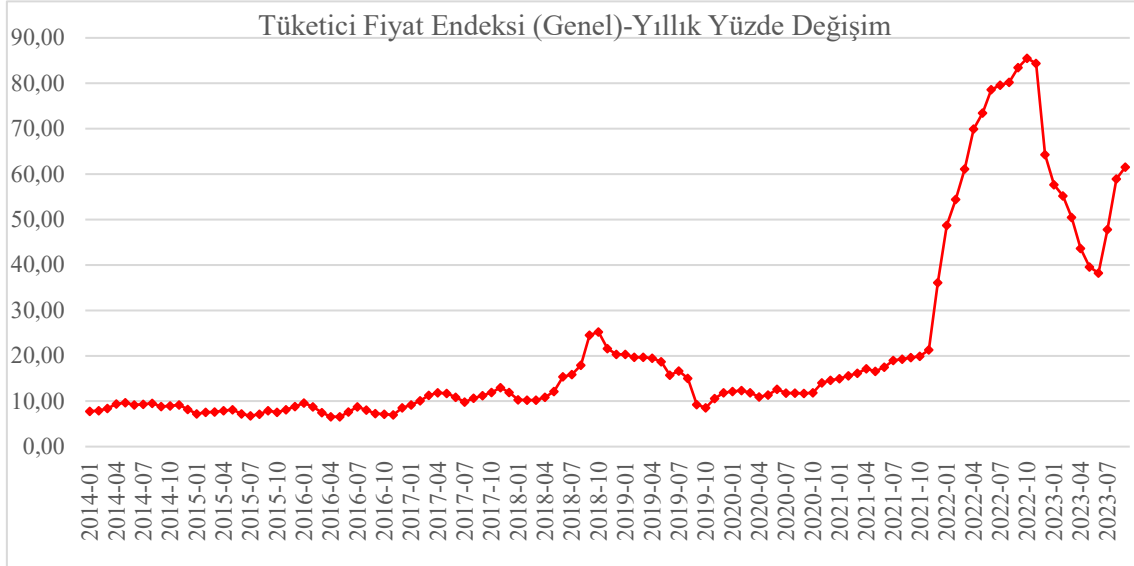

Şekil 5. Türkiye'nin İhracat Yapısı (2013-2022)
Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak yazar tarafından üretilmiştir.

Girdi ve aramalı ihracatının toplam ihracat payı 2022'de yaklaşık %52 olmuştur.

Atalet kazanmış bir enflasyon var:

Türkiye ekonomisinin belki en uzun soluklu ve en ciddi sorunlarının başında yüksek enflasyon gelmektedir. 1970'lerin ikinci yarısında başlayan yüksek enflasyon sorunu 2021 sonu itibariyle yeniden en ciddi sorunlarımızın başında yer alır hale gelmiştir. Şekil 6, 2003 baz yılı TÜİK TÜFE'ye göre hesaplanan aylık enflasyon rakamlarının gelişimini göstermektedir.

Şekil 6. Türkiye'nin Tüketici Fiyat Endeksi (TÜFE)
Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak yazar tarafından üretilmiştir.

Şekil 6'dan da görüldüğü gibi Eylül 2021 sonrası uygulanan ekonomi politikaları uluslararası konjonktürün de etkisiyle çok yüksek oranlarda fiyat artışlarına neden olmuş ve Ekim 2022'de enflasyon oranı yüzde 85,51 ile en yüksek değerine ulaşmıştır. Daha sonrası baz etkisiyle gerileyen enflasyon, Temmuz 2023'ten itibaren tekrar artmaya başlamıştır. Aslında tek başına bu rakamlar bile Türkiye'de enflasyonun ne kadar yüksek olduğunu gösterse de OECD üyesi ülkelerdeki enflasyon oranları ile karşılaştırmak için ciddiyetini daha açık hale getirecektir. Tablo 1, Ağustos-Eylül 2023

döneminde OECD toplamı ile OECD üyesi ülkeler, Avrupa Birliği (27 ülke), Avro bölgesi (20 ülke), G7 ülkeleri, OECD üyesi Avrupa ülkeleri ve G20 ülkelerindeki enflasyon oranlarını vermektedir.

Tablo 1. Ülkelerin Enflasyon Oranları (%)

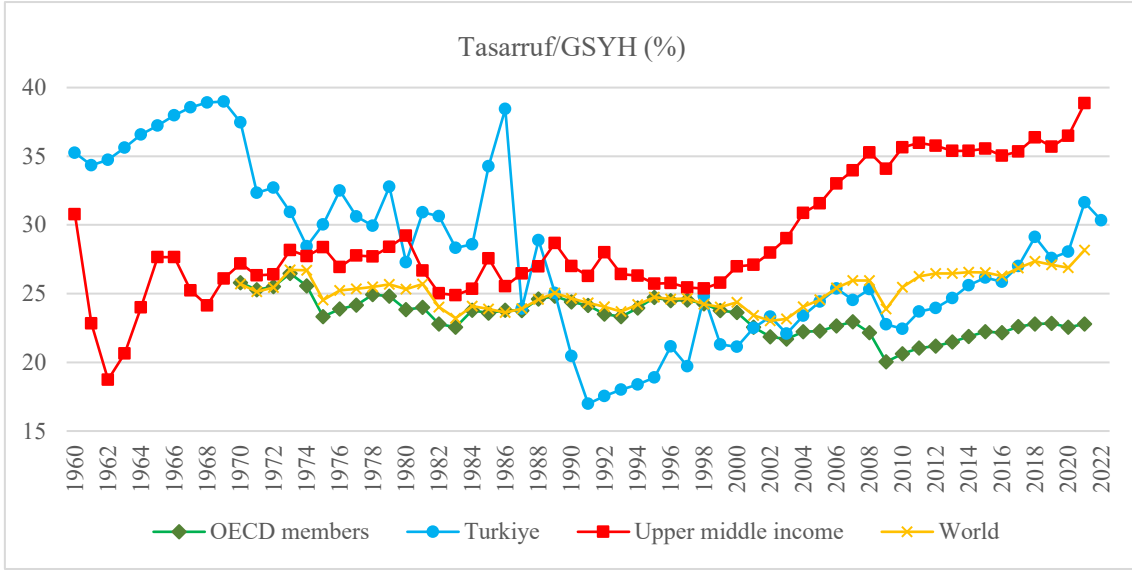
Ülke	Ağu.23	Eyl.23
Türkiye	58.9	61.5
Macaristan	16.4	12.2
Kolombiya	11.4	11.0
Polonya	10.1	8.2
Slovak Cumhuriyeti	8.8	8.2
İzlanda	7.7	8.0
Slovenya	6.2	7.4
Çek Cumhuriyeti	8.5	6.9
İsveç	7.5	6.5
İrlanda	6.3	6.4
Birleşik Krallık	6.3	6.3
Avusturya	7.4	6.0
Finlandiya	5.6	5.5
İtalya	5.4	5.3
Şili	5.3	5.1
Fransa	4.9	4.9
Almanya	6.1	4.5
Meksika	4.6	4.5
Estonya	4.6	4.2
Lüksemburg	4.2	4.1
İsrail	4.2	3.9
Kanada	4.0	3.8
Kore	3.4	3.7
Litvanya	6.2	3.7
Birleşik Devletler	3.7	3.7
Portekiz	3.7	3.6
İspanya	2.6	3.5
Norveç	4.8	3.3
Letonya	5.4	3.3
Belçika	4.1	2.4
İsviçre	1.6	1.7
Yunanistan	2.7	1.6
Danimarka	2.4	0.9
Hollanda	3.0	0.2
Avrupa Birliği- 27 ülke (01/02/2020'den itibaren)	5.9	4.9
Avro bölgesi (20 ülke)	5.2	4.3
G7	4.2	..
OECD- Avrupa	10.9	..
G20	6.3	..
OECD- Toplam	6.4	..

Kaynak: OECD verileri kullanılarak yazar tarafından üretilmiştir.

Tablo açıkça Türkiye'nin uzak ara enflasyon şampiyonu olduğunu göstermektedir.

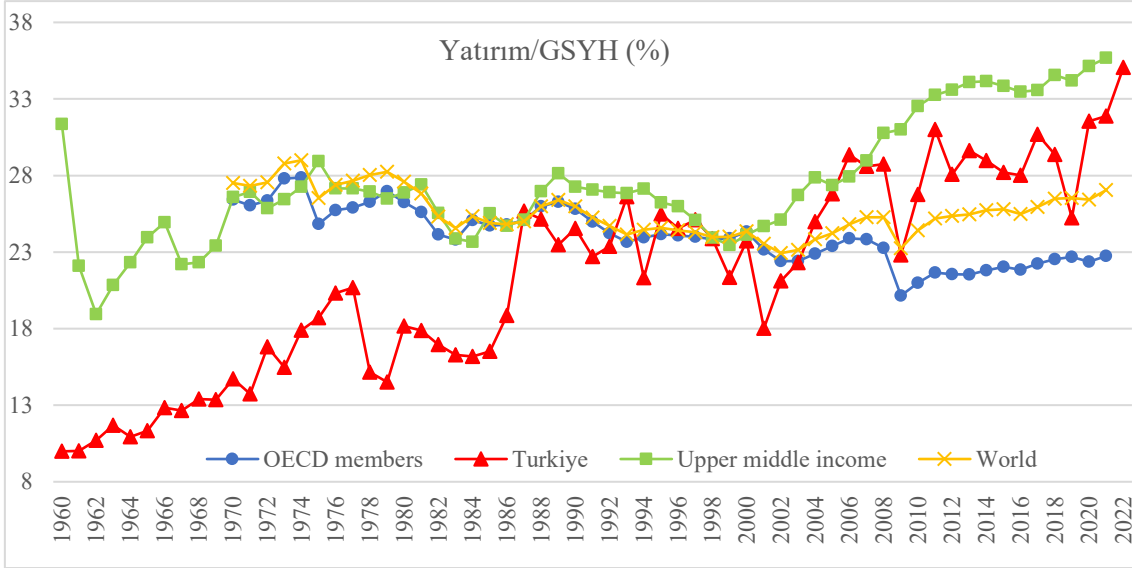
Bu yatırım/GSYH ve tasarruf/GSYH oranları ile bir üst gelir ligine çıkmak pek olası gözüküyor:

Türkiye ekonomisinin en temel sorunlarından birisi de kendi akranlarına ve hızlı büyüyen ekonomilere oranla düşük yatırım-tasarruf gelir oranlarına sahip olmasıdır. Bu nedenle potansiyel büyüme oranımız bir türlü arttırılamamaktadır. İzleyen iki grafik bu durumu çok açık bir biçimde gözler önüne sermektedir.

Şekil 7. Türkiye'nin Tasarruf/GSYH Oranı (%)

Kaynak: Dünya Bankası verileri kullanılarak yazar tarafından üretilmiştir.

Şekil 8. Türkiye'nin Yatırım/ GSYH Oranı (%)

Kaynak: Dünya Bankası verileri kullanılarak yazar tarafından üretilmiştir.

Şekil 7 ve Şekil 8'den de görüldüğü gibi özellikle tasarruf/GSYH oranımız akran ülkelere göre oldukça düşüktür. Yatırım/GSYH oranında akran ülkeleri yakalamaya başlamışız ama bu da bize, yukarıda anlatmaya çalıştığımız gibi, artan cari açık ve dışa bağımlılık olarak geri dönmüştür.

Bu yapısal sorunları çözmeden iç ve dış istikrar olamaz:

Türkiye ekonomisinde kalıcı iç ve dış istikrarı, yani fiyat istikrarı ile makro iktisadi istikrar ile dış dengeyi sağlamanın yolu öncelikle sanayinin dışa bağımlılığının azaltılmasından geçmektedir. Bunun için acilen ülkenin net girdi ithalatçısı konumundan çıkarılması gerekir. Zaten ülkeyi girdi ihracatçısı konumundan çıkarmanın yolu da buradan geçmektedir. Maksat katma değeri yüksek mallar üretmekse, bunun için yeni bir sanayileşme, yeni bir eğitim politikası ile kurumsal düzeni daha iyi işleyen yeni bir sisteme gereksinim vardır. Bütün bunlar için de öncelikle Türkiye ekonomisini iyi analiz eden iyi çalışmalara gereksinim vardır.

Bu amaçlarla hazırladığımız bu özel sayıda Dr. Burhan DURGUN'un hazırladığı "Türkiye'de Finansal Gelişme, Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Ticari Açıklığın İnsani Gelişmeye Etkisi: Genişletilmiş ARDL Yaklaşımı" çalışması ile açılışı yapıyoruz. Türkiye ekonomisinin önemli meselelerinin irdelendiği bu çalışmayı, ekonometrik bir yöntem ile Dr. Yunus KAYMAZ ve Doç. Dr. Ural Gökay ÇİÇEKLİ'nin kara limanları üzerine yaptıkları ilgi çekici çalışmaları "Kara Limanı Lokasyonlarının PROMETHEE Yöntemi ile Seçimi: Türkiye Örneği" izliyor.

Dünyada neoliberal iktisadın inkâr edilemez biçimde sorgulanmasına neden olan 2008-2009 Büyük Resesyona ardından Türkiye ekonomisine ampirik bir bakış sunan Dr. Veysel KARAGÖL'ün "Türkiye'de Küresel Finansal Kriz Sonrası Nakit İkamesinin Seyri: Markov Rejim Değişim Modelleri" başlıklı çalışmasını Dr. Funda DURGUN tarafından hazırlanan ve yine bir ampirik analiz olan "Türkiye'de Finansal Gelişme ile Ekonomik Büyüme Bağlantısının Analizi: Genişletilmiş NARDL Yaklaşımı" makalesi takip ediyor.

Dr. Abdulkadir Sezai EMEÇ ve Ahmet KOLUMAN ise "Doğrudan Yabancı Yatırım Çıktıları ile Ekonomik Kırılganlık Arasında Nedensellik: Sekiz Kırılgan Ekonomi Üzerine İnceleme" ile özel sayımıza katkıda bulunuyor. Siyaset Pazarlaması alanında yaptığı çarpıcı çalışma "Siyaset Markalamasının Türkiye'deki Örnekleri Üzerine Bir Araştırma" ile Dr. Sibel ORHAN'ın çalışmasının ardından, Dr. Fatma Pınar EŞSİZ ve Dr. Ayşegül DURUCAN'ın "Brüt Sabit Sermaye Oluşumunun ve Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Türkiye Özelinde Ampirik Bir Analiz" çalışmaları yer alıyor.

Krizler, durgunluk ve enflasyon derken neredeyse unuttuğumuz mutluluk konusuna Dr. Mehmet POLAT Türkiye için yaptığı "Mutluluk Ekonomisi Üzerine Ölçek Geliştirme ve Uygulama" çalışması ile katkı sunuyor. Dr. Zerrin DÜRRÜ ve Dr. Gökhan KONAT ekolojik dengeyi Türkiye'nin de içinde bulunduğu ülke grubu için ampirik biçimde analiz ettikleri çalışma ile "CIVETS Ülkelerinde Ekolojik Dengenin Stokastik Yakınsaması: Fourier Kantil Birim Kök Testi Yaklaşımı" özel sayıya katkıda bulunuyorlar.

Kalkınmanın önemli bir bileşeni olarak sağlık konusuna kurumsal bir yaklaşım sunan Dr. Nida PALABIYIK, Dr. İbrahim YIKILMAZ ve Doç. Dr. Lütfi SÜRÜCÜ "Sağlık Kuruluşlarında İşe Adanmışlığı Teşvik Etme Yolları: Hizmetkâr Liderlik ve Örgütsel Adalet" çalışmaları ile özel sayıda yer alıyor. Sonrasında ise daralan iş piyasası pazarlama becerileri üzerine yaptığı "Konu Modelleme Analizi ile İş İlanlarında İstenilen Pazarlama Becerilerinin Araştırılması" başlıklı araştırma ile Dr. Aysel KURNAZ özel sayımıza katkı sunuyor.

Enerji arzının sürdürülebilirlik noktasında gündemden düşmediği bu günlerde Güntülü Özlem YÜKSEL ve Prof. Dr. Muharrem AFŞAR "Yenilenebilir Enerji Üretimini Etkileyen Faktörlerin Analizi: Türkiye Örneği" başlıklı çalışmaları ile detaylı bir ampirik analiz sunuyorlar. Dr. Seher GÖKPINAR ise "Vergi Gelirinin Parasal ve Makroekonomik Belirleyicileri: Türkiye Örneği" çalışması ile maliye politikasının önemli aracı vergi gelirleri üzerine bir çalışma ile özel sayıya katkı sağlıyor.

Göç meselesinin uluslararası bir krize dönüştüğü son yıllarda, Türkiye'nin de yanı başındaki savaştan dolayı yoğun biçimde etkilemesi ile ilgili Dr. Şaban ÖZTÜRK ve Dr. Hüseyin SEVİNÇ "Suriye Politikasının Türkiye Siyaseti Üzerine Etkileri: 2000 Sonrası Dönem" çalışmasını hazırlamış ve bu önemli konuyu irdelemişlerdir. Yine özellikle göç sonrası en yoğun göç alan şehirlerin başında gelen Kilis üzerine yaptıkları "Etnik Girişimcilik Üzerine Bir Değerlendirme: Kilis Kenti Örneği" çalışmaları ile Dr. Ömer Faruk İNCİLİ ve Dr. Deniz CENGİZ katkıda bulunmuşlardır.

"Yüzeysel Duygusal Emek Stratejisinin AFAD Yetkililerinin İş Performansı Üzerindeki Etkisi: Algılanan Sosyal Etkinin Rolü" çalışmaları ile Gül BİLEN ve İbrahim YIKILMAZ özellikle 6 Şubat Depremi sonrası çalışanların iş performansı üzerine bir çalışma ile özel sayıda yer almaktadır. Dr. Mehmet Selim DİKİCİ ve Prof. Dr. Mehmet Emin AKKILIÇ, Türkiye ekonomisinde büyük yeri olan sağlık turizmi alanında hazırladıkları "Algılanan Hizmet Kalitesi ile Davranışsal Niyetler Arasında Müşteri Memnuniyetinin Aracı Etkisi: Medikal Turistler Üzerine Bir Araştırma" başlıklı çalışma ile

Özel sayıda yerlerini alırken bu sayının kapanış makalesini, özellikle Türkiye’de üretimi ve tüketimi yoğun olan çay için “Türkiye’de ay Talebini Etkileyen Faktörlerin Analizi” başlıklı çalışması ile Meryem AYTEKİN yapmaktadır.

Bu zel sayıda katkılarından dolayı yazarlarımız ve hakemlerimiz başta olmak üzere emei geçe herkese teşekkür ederiz.

Türkiye’de Finansal Gelişme, Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Ticari Açıklığın İnsani Gelişmeye Etkisi: Genişletilmiş ARDL Yaklaşımı

The Impact of Financial Development, Foreign Direct Investment and Trade Openness on Human Development in Türkiye: An Augmented ARDL Approach

DOI: <https://doi.org/10.25204/iktisad.1339218>

Burhan DURGUN*

Öz

Makale Bilgileri

Makale Türü:
Araştırma
Makalesi

Geliş Tarihi:
07.08.2023

Kabul Tarihi:
07.09.2023

© 2023 İKTİSAD
Tüm hakları
saklıdır.

Toplumların refahı değerlendirilirken gelir gibi maddi ölçütlerin kullanılması yanıltıcı olabilmektedir. Eğitilmiş ve sağlıklı olmak parasal bir büyüklük olan gelire birlikte bireylerin refahlarını daha iyi temsil etmektedir. İnsani gelişme yaklaşımı gelirin yanında bireylerin sağlık ve eğitim düzeylerini de ölçüp değerlendirmektedir. İnsani gelişme düzeyinin yükseltilebilmesi için insani gelişmeye olumlu ve olumsuz etki eden faktörlerin tespit edilmesi gerekmektedir. Bu çalışmada, Türkiye’de 1990-2020 döneminde finansal gelişme, doğrudan yabancı yatırımlar ve ticari açıklığın insani gelişme üzerindeki etkisi incelenmiştir. Değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkisi genişletilmiş ARDL prosedürü ile incelenmiştir. Sınır testi sonuçları değişkenlerin eşbütünlük olduğunu göstermiştir. Uzun dönem katsayıları ise insani gelişme üzerinde finansal gelişmenin olumlu, doğrudan yabancı yatırımlar ve ticari açıklığın olumsuz etki yarattığını ortaya koymuştur. Nedensel ilişkilerin araştırıldığı Breitung-Candelon frekans alanı nedensellik testi sonuçlarına göre finansal gelişmeden insani gelişmeye sadece uzun dönemde tek yönlü, insani gelişmeden ticari açıklığa orta dönemde tek yönlü ancak uzun dönemde çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Bu sonuçlar daha yüksek gelirin yanında daha iyi sağlık ve eğitim düzeyi için finansal piyasaya ve kurumların geliştirilmesi, dış ticaret rejiminde ve ülke içine yatırım akışında yapısal değişimlerin yapılması gerektiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: İnsani gelişme, finansal gelişme, doğrudan yabancı yatırımlar, ticari açıklık, genişletilmiş ARDL.

Abstract

The use of material criteria such as income when assessing the welfare of societies can be misleading. In addition to income, which is a monetary measure, being educated and healthy better represents the welfare of individuals. The human development approach assesses the level of an individual's health and education, in addition to their income. In order to increase the level of human development, it is necessary to identify the factors that affect human development positively and negatively. This study analyzes the impact of financial development, foreign direct investment, and trade openness on human development in Türkiye for the period 1990–2020. The long-run relationship between the variables is analyzed with the augmented ARDL procedure. The bounds test results show that the variables are cointegrated. Long-run coefficients reveal that financial development has a positive effect on human development, while FDI and trade openness have a negative effect. According to the results of the Breitung-Candelon frequency-domain causality test, a unidirectional causality relationship was found from financial development to human development only in the long run, and a unidirectional causality relationship was found from human development to trade openness in the medium term but bidirectional in the long run. These results suggest that higher incomes, better health, and higher education levels require the development of financial markets and institutions and structural changes in the foreign trade regime and inward direct investment flows.

Keywords: Human development, financial development, foreign direct investment, trade openness, augmented ARDL.

Article Info

Paper Type:
Research Paper

Received:
07.08.2023

Accepted:
07.09.2023

© 2023 JEBUPOR
All rights
reserved.

Atıf/ to Cite (APA): Durgun, B. (2023). Türkiye’de finansal gelişme, doğrudan yabancı yatırımlar ve ticari açıklığın insani gelişmeye etkisi: Genişletilmiş ARDL yaklaşımı. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 8(Özel Sayı), 1-20. <https://doi.org/10.25204/iktisad.1339218>

*ORCID Arş. Gör. Dr., Dicle Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, burhan.durgun@dicle.edu.tr

Extended Abstract

Introduction and Research Questions & Purpose:

The use of material criteria such as income when assessing the welfare of societies can be misleading. In addition to income, which is a monetary measure, being educated and healthy better represents the welfare of individuals. The human development approach assesses the level of an individual's health and education, in addition to their income. In order to increase the level of human development, it is necessary to identify the factors that affect human development positively and negatively. This study investigates the impact of financial development, foreign direct investment (FDI) and trade openness in raising the living standards of the society. In previous studies where human development was the dependent variable, one or two of the independent variables in this study were included in the model. In this study, a more comprehensive model was established. A review of the related literature reveals that there is no study analyzing the relationship between human development and financial development, trade openness and FDI in Türkiye.

Literature Review:

In the literature, it is generally found that financial development, FDI and trade openness have a positive impact on human development. Although limited in number, it has also been found that FDI and trade openness negatively affect human development. However, there is no consensus on causal links.

Methodology:

In the empirical part of the study, the impact of financial development, FDI and trade openness on human development is analyzed using time series analysis. The study covers the time frame from 1990 to 2020 in Türkiye. Human development index data calculated by UNDP was used as an indicator of human development. The financial development variable is measured by the financial development index, while the FDI variable is measured by the ratio of net investment inflows to gross domestic product. The trade openness variable is measured by the ratio of total imports and exports to gross domestic product.

The variables were analyzed for stationarity using conventional tests, including ADF (Augmented Dickey-Fuller), DF-GLS (Dickey-Fuller generalized least squares), and Zivot-Andrews (1992) unit root tests that allow for a single structural break. The augmented ARDL procedure proposed by Sam et al. (2019) is used to analyze the long-term relationship between the variables. In the classical ARDL method the significance of the F test applied to the entire model is tested. In the augmented ARDL procedure, the significance of the t-test for the dependent variable and the F-test for the independent variables are also tested. Thus, it can be determined whether there is a degenerate case in the model.

The causal relationships between the variables were investigated using the Breitung and Candelon (2006) frequency domain causality test. Unlike traditional causality tests, this test can identify causality relationships for the short, medium and long run by taking into account the frequency dimension instead of determining causality with a single test statistic for the whole period dimension.

Results and Conclusions:

The results of the unit root tests indicate that the human development index, as the dependent variable, is stationary at first difference while the independent variables are stationary at either level or first difference. According to cointegration analysis, there is a long-run relationship between the variables. Also, there are no degenerate cases in the model. Increases in financial development have a positive impact on human development, while FDI and trade openness have a negative impact on human development. The coefficients of the variables with negative effects are very low compared to financial development. Error correction mechanism works in the model. According to the causality test results a unidirectional causality relationship was found from financial development to human development only in the long run, and a unidirectional causality relationship was found from human development to trade openness in the medium term but bidirectional in the long run. The effect of financial development is as expected. The negative effects of FDI and trade openness stem from Türkiye's economic structure. These results suggest that higher incomes, better health, and higher education levels require the development of financial markets and institutions and structural changes in the foreign trade regime and inward direct investment flows.

1. Giriş

Günümüzde toplumların refahı değerlendirilirken sadece ekonomik büyüme ya da kişi başına gelir artışı gibi maddi kavramların kullanılması gelişmişlik düzeyinin belirlenmesinde yetersiz kalmakta ve yanıltıcı olabilmektedir. Kalkınma yolunda toplumların odaklandığı temel hedefler arasında gelir büyümesinin yanında yaşam standartlarının yükseltilmesi de önemli yer tutmaktadır. İnsani gelişme yaklaşımı gelirin yanında bireylerin sağlık ve eğitim düzeylerini de ölçüp değerlendirmektedir (Hou vd., 2015: 331-332). Bu bağlamda, toplumların başarısının ölçülmesinde insani gelişme verilerinin kullanılması daha kapsamlı ve tutarlı sonuçlar sağlamaktadır. İnsani gelişme düzeyinin yükseltilmesi için insani gelişmeye olumlu veya olumsuz etkide bulunan ya da etkisi nötr olan değişkenlerin belirlenmesi gerekmektedir. Bu çalışmada toplumun yaşam standartlarını yükseltmede finansal gelişme, doğrudan yabancı yatırımlar (DYY) ve ticari açıklığın etkisi araştırılmıştır.

Çalışma, daha önceki çalışmalardan birkaç hususta ayrılmaktadır. Daha önceki çalışmalar finansal gelişme, DYY ve ticari açıklığın refah üzerindeki etkisini çoğunlukla gayrisafi yurt içi hasıla üzerinden araştırmıştır. İnsani gelişme değişkeninin kullanıldığı literatür büyüme değişkenine göre daha sınırlı kalmıştır. Çalışma bu kısıtlı alana bir katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Bu çalışmada gelirin yanında eğitim ve sağlık boyutunu da barındırması bakımından daha kapsamlı bir refah göstergesi olan insani gelişme endeksi kullanılmıştır. İnsani gelişmeyi bağımlı değişken olarak alan çalışmalar ise bu çalışmadaki bağımsız değişkenlerden biri veya ikisini ele almıştır. Bu çalışmada daha geniş bir model kurulmuştur. Ayrıca çalışmada kullanılan değişkenleri temsil eden göstergeler de birçok çalışmadan farklılık göstermektedir. Ampirik kısımda uzun dönem ilişkisinin tespiti için kullanılan yöntem daha güncel olmakla birlikte daha sağlam sonuçlar sunmaktadır. Bunun yanında nedensellik analizi ile sadece kısa veya sadece uzun dönem değil tüm dönemlerde nedensellik ilişkilerinin incelenebilmesi araştırmaya orijinallik katan bir başka husustur. İlgili literatür tarandığında, insani gelişmenin finansal gelişme, ticari açıklık ve DYY ile ilişkisini Türkiye özelinde inceleyen herhangi bir çalışma mevcut olmadığı görülmüştür. Özetle çalışmanın model ve ampirik kısmı çalışmanın özgün değerini oluşturmaktadır.

Çalışmanın odak noktasını oluşturan insani gelişme kavramı, kişilerin seçimlerini genişletme sürecini ifade etmektedir. Kalkınmanın tüm aşamalarında uzun ve sağlıklı bir yaşam, bilgi edinimi ve iyi bir hayat standardına sahip olma bireylerin önündeki seçimlerin erişilebilirliği açısından temel unsurlardır. İnsani gelişmenin temel amacı sağlık, bilgi ve becerilerin oluşturulup sosyal, kültürel ve politik alanlarda kullanılması için uygun koşulların sağlanmasıdır (UNDP, 1990: 10). İlk olarak Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından 1990 yılındaki insani gelişme raporunda sunulan insani gelişme endeksinde üç temel boyut (sağlıklı yaşam, bilgi edinme ve iyi bir yaşam standardı) dört farklı gösterge ile ölçülmektedir. Doğumda yaşam beklentisi verileri ile sağlık endeksi, beklenen ve ortalama eğitim yılı ile eğitim endeksi ve kişi başına milli gelir ile gelir endeksi hesaplanmaktadır. Bu üç endeksin geometrik ortalamasıyla insani gelişme endeksi elde edilmektedir (UNDP, 2022: 2-3).

Gray (2002), ticari açıklığın uluslararası ekonomik katılımın dört ana boyutuna yapay engellerin olmamasından oluştuğunu ileri sürmektedir. Bunlar; mal ve hizmetlerde uluslararası ticaret, çok uluslu şirketlerin iştiraklerinin varlığı, DYY yoluyla sağlanan fiziksel, finansal, beşerî ve bilgi sermayesinin uluslararası hareketliliği ve kurumsal kalitedir. Rajan ve Zingales'e (2003) göre, özellikle sınır ötesi sermaye akımlarının serbest olduğu durumlarda ticari açıklık finansal gelişme ile ilişkili olmaktadır. Bu bakımdan ticari açıklık analiz edilirken DYY ve finansal gelişmenin de denkleme dahil edilmesi değişkenler arasındaki ilişkilerin daha kapsamlı ele alınmasını sağlamaktadır. Birbirleriyle yakın ilişkili olan finansal gelişme, DYY ve ticari açıklığın aynı anda insani gelişme üzerindeki etkisini inceleyen bir çalışmanın bulunmaması çalışmanın şekillenmesinde motivasyon kaynağı olmuştur. Çalışmada elde edilebilecek bulguların insani gelişme düzeyinin yükseltilmesine yönelik politikaların geliştirilmesinde yol gösterici olacağı düşünülmüştür. Söz gelimi finansal gelişmenin insani gelişme ile pozitif ilişkili olduğunun tespit edilmesi halinde finansal kurum ve piyasaların geliştirilmesine yönelik politikalar önerilebilmektedir. DYY'nin insani gelişme

üzerinde olumlu etkisinin bulgulanması yabancı sermaye akımını çekecek düzenlemeler yapılmasını gerektirmektedir. Aynı şekilde dış ticaret açıklığının insani gelişmeyi pozitif etkilediği sonucu ticari açıklığı arttıracak anlaşmaların imzalanmasını teşvik edebilmektedir. İnsani gelişmenin finansal gelişme, DYY ve ticari açıklıkla negatif yönlü ilişkisi olduğu durumlarda da finansal sistem, yatırım ortamı ve dış ticaret rejiminin yapısına yönelik regülasyonlara ihtiyaç duyulmaktadır.

İnsani gelişmenin belirleyicilerinin araştırıldığı bu çalışmada, öncelikle kullanılan değişkenlerin literatürde temsil edildiği göstergeler ve bu göstergelerin refahı etkileme yolları hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra konu ile ilgili literatürün özeti her bir açıklayıcı değişken için ayrı ayrı sunulmuştur. Ampirik kısımda ise kullanılan veri ve yöntemler tanıtılmış ve son olarak yapılan analiz sonuçları değerlendirilmiştir.

2. Literatür

2.1. Finansal Gelişme-İnsani Gelişme İlişkisi

Goldsmith (1969), McKinnon (1973) ve Shaw'un (1973) öncü çalışmalarıyla finansal gelişme daha çok büyüme ile ilişkilendirilip analiz edilmiştir. Halen tartışılan bir konu olan finansal gelişme-büyüme bağlantısı parasal refaha odaklanmaktadır. Büyüme yerine eğitim ve sağlık gibi insani boyutları da içine alan kompozit göstergelerin modele dahil edilmesi ilişkinin daha kapsamlı analiz edilmesini sağlamaktadır.

Finansal gelişme ile insani gelişme ilişkisi iki yönlü olabilmektedir. Beşerî sermayedeki gelişmelerle bilgi eksiklikleri azaltılabilmekte ve finansal enstrümanlara olan talep çeşitlendirilip arttırılabilmektedir. Diğer taraftan finansal sistemin gelişmesiyle kişilerin eğitim yatırımları finanse edilebilmekte ve likidite kısıtlamalarının aşılmasına imkân sağlanarak beşerî sermaye gelişimi desteklenebilmektedir (Hatemi-J ve Shamsuddin, 2016: 995).

Finansal gelişme düzeyi literatürde farklı göstergelerle temsil edilmiştir. Bu göstergeler daha çok büyüme ile ilişkilendirilmiştir. Miktar ölçütleri, yapısal ölçütler, finansal fiyatlar, ürün çeşitliliği ve işlem maliyetleri gibi beş kategoride ele alınan finansal gelişme literatürde sıkça analize tabi tutulan değişkenlerdir (Lynch, 1996: 7). Çalışmalarda sıklıkla para arzının milli gelire oranı, kredilerin milli gelire oranı ve borsa kapitalizasyonu ile temsil edilen miktar ölçütleri kullanılmaktadır (Apergis vd., 2007; Ang ve McKibbin, 2007; Nzotta ve Okereke, 2009; Akinboade ve Kinfack, 2013; Asghar ve Hussain, 2014; Assefa ve Mollick, 2017). Ancak IMF tarafından oluşturulan finansal gelişme endeksi hem piyasaların hem de kurumların değerlendirildiği daha kapsamlı bir göstergedir. Bu endekste hem finansal kurumlar hem de finansal piyasalar derinlik (büyüklük ve likidite), erişim (birey ve şirketlerin finansal hizmetlere erişim yeteneği) ve verimlilik (kurumların finansal hizmetleri düşük maliyetle ve sürdürülebilir şekilde sunma yeteneği) açısından değerlendirilmektedir. Endeks toplamda 20 göstergeden oluşmaktadır (Sahay vd., 2015; Svirydenka, 2016). Literatürde finansal gelişme ile insani gelişme ilişkisini inceleyen çalışmaların özeti aşağıda sunulmuştur. Literatür özetine insani gelişmenin üç boyutunu da barındıran göstergelerin yanında eğitim odaklı beşerî sermaye göstergeleri ve sağlık, eğitim ve gelir olarak ayrıştırılmış değişkenlerle yapılan çalışmalar da dahil edilmiştir.

Outreville (1999), 57 ülke için 1988-1990 yılları arasındaki verileri kullanarak finansal gelişme (M2/GSYİH), sosyo-politik istikrar ve insani gelişme arasındaki ilişkileri yatay kesit analizi ile incelemiştir. Elde edilen sonuçlara göre finansal gelişme insani gelişme ile pozitif ilişkilidir. Akhmat vd. (2014), 1988-2008 döneminde 5 Güney Asya ülkesinde insani gelişme ile finansal gelişme (geniş para arzı, özel sektör kredileri, banka mevduatı) ilişkisini panel eşbütünleşme yöntemiyle analiz etmişlerdir. Elde edilen sonuçlar tüm finansal göstergelerin insani gelişmeyi olumlu etkilediğini ortaya koymuştur. Sehrawat ve Giri (2014), Hindistan'da 1980-2012 döneminde finansal gelişme ile insani gelişme ilişkisini ARDL yöntemiyle incelemiştir. Ampirik sonuçlar değişkenler arasında

uzun dönemli bir ilişki bulunduğunu ve finansal gelişmenin insani gelişmeye neden olduğunu ortaya koymuştur.

Hatemi-J ve Shamsuddin (2016), Bangladeş'te finansal gelişme (özel sektöre verilen yurt içi kredinin milli gelire oranı) ile beşerî sermaye arasındaki nedensellik ilişkisini araştırmışlardır. Bootstrap nedensellik analizleri insani gelişmeden finansal gelişmeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu göstermiştir. Kaya (2018), Türkiye'de 1986-2015 döneminde borsa büyüme oranı ile insani gelişme endeksi ilişkisini Johansen eşbütünleşme testi ile incelemiştir. Eşbütünleşme ilişkisinin doğrulandığı çalışmada insani gelişmenin borsa büyümesinin nedeni olduğu bulgulanmıştır. Şenol (2019), 1990-2015 yılları arasında 42 ülke özelinde finansal gelişme endeksi ile insani gelişme endeksi ilişkisini araştırmıştır. Panel eşbütünleşme ve nedensellik analizlerinin kullanıldığı çalışmada değişkenler arasında pozitif yönlü uzun dönemli ilişkinin bulunduğu tespit edilmiştir. Tüm ülkelerde finansal gelişmeden insani gelişmeye nedensellik ilişkisi bulunurken, gelişmekte olan ülkelere bu ilişkinin tam tersi bir sonuç bulunmuştur.

Zaidi vd. (2019), 30 OECD ülkesi özelinde 1990-2016 döneminde küreselleşme, doğal kaynak bolluğu ve beşerî sermayenin finansal gelişmeye etkisini panel veri analiziyle araştırmışlardır. Tüm değişkenlerin finansal gelişme üzerindeki etkisi pozitif olarak tespit edilmiştir. Ayrıca doğal kaynaklardan finansal gelişmeye ve finansal gelişmeden beşerî sermayeye nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Redmond ve Nasir (2020), 30 ülkede 1990-2016 yılları arasında finansal gelişme, ticari açıklık, kurumsal kalite, dış ticaret ve doğal kaynak bolluğunun büyüme ve insani gelişmeye etkisini panel veri yöntemleriyle analiz etmişlerdir. Elde edilen sonuçlar değişkenlerin insani gelişmeden ziyade büyüme üzerinde etkili olduğunu göstermiştir. Doğal kaynak bolluğu ve dış ticaret insani gelişmeyi olumsuz etkilerken ticari açıklık ve finansal gelişme olumlu etkilemektedir. Dış ticaret ve finansal gelişme ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemektedir.

Efeoğlu (2021), 19 APEC ülkesinde 2009-2018 yılları arasında insani gelişme ile finansal gelişme ilişkisini yönetim göstergeleri bağlamında GMM yöntemiyle incelemiştir. İnsani gelişmenin finansal gelişmeyi pozitif yönlü etkilediği ve bu ilişkinin iyi yönetimle güçlendiği bulunmuştur. Hong Vo (2021), 1990-2018 döneminde 9 ASEAN ülkesi özelinde finansal gelişme ve beşerî sermaye ilişkisini panel eşbütünleşme yöntemiyle araştırmışlardır. Geniş para arzı, banka kredisi ve özel sektör kredileri ile temsil edilen finansal gelişmenin beşerî sermayeye olumlu etki yaptığı tespiti edilmiştir. Bunun yanında finansal gelişme ile beşerî sermaye arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Ha ve Ngoc (2022), Vietnam'da 1992-2017 döneminde beşerî sermaye, büyüme ve finansal gelişme arasındaki asimetrik ilişkileri incelemiştir. NARDL yönteminin kullanıldığı çalışmada, finansal gelişme ve büyüme beşerî sermaye üzerinde pozitif etkide bulunmaktadır. Ayrıca finansal gelişmedeki pozitif şoklar beşerî sermayeye neden olmaktadır.

Literatürdeki çalışmalarda finansal gelişme ile insani gelişme ilişkisi pozitif yönlü tespit edilmiştir. Nedensellik ilişkisinin yönü konusunda ise bir uzlaşma bulunmamaktadır. Çift yönlü ilişki bulunduğu gibi insani gelişmeden finansal gelişmeye veya finansal gelişmeden insani gelişmeye tek yönlü nedensellik ilişkileri de bulgulanmıştır.

2.2. Doğrudan Yabancı Yatırımlar-İnsani Gelişme İlişkisi

Ülkeler arasındaki sermaye akımlarının izlendiği DYY, ülke içine akan ve ülke dışına akan yatırım miktarlarını göstermektedir. Öz sermaye, kazançların yeniden yatırımı ve kısa ve uzun vadeli sermayenin toplamını ifade etmektedir. DYY ekonomiler arasında istikrarlı ve uzun süreli bağlantılar oluşmasını sağlamaktadır. Miktar olarak kullanımının yanında milli gelire oranı da gösterge olarak kullanılmaktadır (OECD, 2023).

DYY, sermaye stoku ve istihdamı arttırmasının yanında bilgi ve teknoloji transferi sayesinde gerçekleşen beceri kazanımı, yeni yönetim uygulamaları ve organizasyonel düzenlemeler yoluyla beşerî sermayenin gelişmesini sağlayabilmektedir (Saad, 2013: 19). Ayrıca, sabit sermaye stokundaki

artışa ve ödemeler dengesindeki açıkların kapatılmasına yaptığı katkı, istihdamı ve rekabeti arttırması, yerli piyasaya kazandırdığı dinamizm DYY'nin diğer olumlu yönleridir (Aydemir vd., 2012: 70). Ancak kurumlar, ticaret rejimi, politik risk ve siyaset gibi ülkeye özgü faktörlerden kaynaklı ülkeler arasında teknolojik boşlukların yüksek olması durumunda DYY ülkeler arası gelişmişlik farklarını azaltmada etkin olamamaktadır (De Mello Jr, 1999: 148). Bu anlamda DYY'nin insani gelişme üzerinde muğlak bir etkisi bulunmaktadır. Ekonomik büyüme sağlanırken diğer taraftan yerel firmaların gelişimi ve insani gelişme engellenebilmektedir (Reiter ve Steensma, 2010: 1681). DYY ile insani gelişme bağlantısını araştıran ampirik çalışmalar aşağıda özetlenmiştir.

Noorbakhsh vd. (2001), 1980-1994 döneminde 36 gelişmekte olan ülke özelinde beşerî sermaye ile DYY bağlantısını incelemişlerdir. Elde ettikleri sonuçlara göre, beşerî sermaye DYY'nin en büyük belirleyicisidir. Analiz döneminin ilerleyen zamanlarında bu etkinin anlamlılığı artmaktadır. Sharma ve Gani (2004), 1975-1999 döneminde 15 düşük gelirli ve 19 orta gelirli ülke özelinde insani gelişme ile DYY arasındaki ilişkiyi panel sabit etkiler yöntemiyle analiz etmişlerdir. Her iki ülke grubunda da DYY'nin insani gelişme endeksi üzerinde pozitif yönlü etkisi olduğu tespit edilmiştir. Reiter ve Steensma (2010), 45 gelişmekte olan ülke için 1980-2005 yılları arasında DYY ve insani gelişme endeksi ilişkisini yolsuzluk bağlamında incelemişlerdir. Çalışmanın bulgularına göre yolsuzluk azaldıkça DYY'nin insani gelişme üzerindeki pozitif etkisi daha güçlü olmaktadır. Yolsuzluk seviyesi arttıkça insani gelişme negatif olarak etkilenmektedir.

Wang (2011), 1997-2004 yılları arasında ABD'de farklı sektörlerdeki DYY'nin eyalet bazında beşerî sermayeye etkilerini GMM yöntemiyle araştırmıştır. Yazara göre imalat sektörüne yönelik DYY beşerî sermaye üzerinde negatif etki ederken bilgi sektörüne yönelik DYY olumlu katkı yapmaktadır. Azam vd. (2015), 1981-2013 döneminde 34 gelişmekte olan ülkede DYY ile insani gelişme ilişkisini araştırmışlardır. Çalışmanın bulgularına göre DYY insani gelişmeyi pozitif etkilemektedir. Zhuang (2017), 16 Doğu Asya ülkesinde 1985-2010 döneminde DYY'nin beşerî sermaye birikimi üzerindeki etkisini incelemiştir. Elde edilen sonuçlar DYY'deki artışın ortaöğretimde okullaşma oranını pozitif, yükseköğretimde okullaşma oranını negatif etkilediğini göstermiştir. OECD ülkelerinde gelen DYY'nin etkisi her iki düzeyde de pozitiftir.

Gökmenoğlu vd. (2018), Nijerya'da 1972-2013 döneminde DYY'nin insani gelişmenin boyutları üzerindeki etkisini Johansen eşbütünleşme testi ve Toda-Yamamoto nedensellik testi ile analiz etmişlerdir. Uzun dönem ilişkisinin doğrulandığı çalışmaya göre DYY sağlık ve geliri pozitif etkilerken eğitimi negatif etkilemektedir. Ayrıca DYY gelire neden olurken, eğitim ile arasında çift yönlü nedensel ilişki bulunmaktadır. Kaulihowa ve Adjasi (2019), 2000-2017 döneminde 9 Afrika ülkesinde DYY'nin beşerî sermaye üzerindeki etkisini GMM yöntemiyle araştırmışlardır. Beşerî sermaye düzeylerinin ayrıştırılarak analize tabi tutulduğu çalışmanın sonuçlarına göre DYY ilköğretimde okullaşma oranı ile ters U, yükseköğretimde okullaşma oranı ile düz U şekilli bir ilişki içindedir. Ortaöğretimde okullaşma oranı ile ilişkisi ise anlamsızdır. Fagbemi ve Osinubi (2020), 1981-2018 yılları arasında beşerî sermaye ve DYY arasındaki etkileşimi NARDL yöntemiyle incelemişlerdir. Elde edilen sonuçlar DYY'nin beşerî sermaye üzerindeki etkisinin uzun dönemde anlamsız, kısa dönemde ise anlamlı olduğunu göstermiştir. Ayrıca beşerî sermayeden DYY'ye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Bayar vd. (2020), 1995-2015 yılları arasında 11 AB ülkesinde DYY ile insani gelişme ilişkisini kayıt dışı ekonomi bağlamında incelemişlerdir. Elde edilen sonuçlar kayıt dışı ekonomi (olumsuz) ve insani gelişmenin (olumlu) DYY'nin önemli belirleyicileri olduğunu göstermiştir. Nedensellik analizi sonuçlarına göre DYY ile insani gelişme arasında karşılıklı bir ilişki bulunmaktadır. Djokoto ve Wongnaa (2023), 1990-2019 yılları arasında 87 gelişmekte olan ülke, 34 gelişmiş ülke ve 13 geçiş ekonomisi için DYY'nin insani gelişme üzerindeki etkisini GMM yöntemiyle analiz etmişlerdir. Geçiş ekonomileri için nötr bulunan etki gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için pozitif bulunmuştur. Düşük insani gelişmişlikteki gelişmekte olan ülkelerde ise bu etki negatif olmaktadır. Gidiglo vd. (2023), 41 Afrika ülkesinde 1990-2019 döneminde DYY ile insani gelişme ilişkisini GMM yöntemiyle incelemişlerdir. Çalışma bulgularına göre DYY'nin insani gelişme üzerindeki etkisi

anlamsızdır. Githaiga ve Kilong'i (2023), 34 Sahra altı Afrika ülkesinde 2009-2019 döneminde kurumsal kalite, DYY ve insani gelişme ilişkilerini GMM yöntemiyle araştırmışlardır. Analiz sonuçları kurumsal kalite, DYY ve işçi dövizlerinin insani gelişmeyi pozitif, resmi kalkınma yardımlarının ise negatif etkilediğini göstermiştir.

Çalışmalarda genel olarak pozitif yönlü bir ilişki bulunmakla birlikte negatif yönlü veya anlamsız ilişkiler de tespit edilmiştir. Nedensel ilişkilerin yönü konusunda da bir birlik olduğu söylenememektedir.

2.3. Ticari Açıklık-İnsani Gelişme İlişkisi

Uluslararası ticaret yapan ülkeler sadece mal ve hizmet alıp satmazlar. Aynı zamanda teknoloji, fikir ve ideoloji alışverişinde bulunurlar. Bu alışverişler ülkelere daha iyi ve daha verimli olanı seçme fırsatı yaratmaktadır. Böylece refah artışı sağlanmakta ve insani kalkınma düzeyi yükselmektedir (Kabadayi, 2013: 193-194). Ayrıca ticari açıklık istihdam yapısını etkilemekte ve üretimde beceri seviyesini arttıracak beşerî sermaye yatırımların artmasını teşvik etmektedir (Ma vd., 2019: 342). Dış ticaret kalkınmaya fayda sağlamakla birlikte vasıfsız işçilerin ücretlerinin düşmesine ve işsiz kalmalarına da neden olabilmektedir (Wood, 1994: 1). Özellikle orta gelirli ülkelerde artan dış açıklık, vasıf yoğunluğu düşük sektörlerin daralmasına neden olarak vasıfsız işçilere yönelik görece talebi azaltmaktadır (Wood, 1997: 55). Dış ticaretin çevre üzerindeki etkisi de yine net olmayan bir etkileşimdir. Yeşil teknolojilerin dış ticaret yoluyla edinimi çevresel kalite için olumlu etkilerdir. Ancak ürün ve ticari ortak çeşitlendirmesiyle birlikte artan enerji tüketimi karbon emisyonlarının artmasına neden olarak çevresel bozulmaya neden olabilmektedir (Gozgor ve Can, 2016).

Ticari açıklık ülkelerin dış dünya ile ticari ilişkilerinin seviyesini ifade eden bir göstergedir. Literatürde, çeşitli ticari açıklık göstergeleri kullanılmıştır. İthalatın milli gelire oranı, ihracatın milli gelire oranı, ithalat ve ihracat toplamının milli gelire oranı ülkelerin dış ticaret yapılarının analizinde sıkça kullanılan göstergelerdir (Squalli ve Wilson, 2011: 1746). Bunun dışında net ihracatın (ihracat – ithalat) milli gelire oranı da akademik çalışmalara konu olmaktadır (Li ve Huang, 2023). Ticari açıklığın insani gelişme ile etkileşimini konu alan çalışmalar aşağıda özetlenerek sunulmuştur.

Güngör ve Kurt (2007), Türkiye’de 1968-2003 döneminde dış açıklık ile insani gelişme ilişkisini Johansen eşbütünlük yaklaşımıyla incelemişlerdir. Uzun dönem ilişkisinin doğrulandığı çalışmada değişkenler arasında pozitif yönlü ilişki tespit edilmiştir. Razmi ve Yavari (2012), 1998-2019 döneminde 11 petrol zengini ülkede dış açıklığın insani gelişmeye etkisini panel veri yöntemiyle incelemişlerdir. Bulgular, ticari açıklığın ve beklenen öğrenim süresinin insani gelişmeyi olumlu, bebek ölüm oranının ise olumsuz etkilediğini ortaya koymuştur. Kabadayi (2013), 1995-2010 döneminde 30 orta-üst gelirli gelişmekte olan ülkede ticari açıklığın insani gelişme üzerindeki etkisini araştırmıştır. Panel sabit etkiler analizi sonuçlarına göre ticari açıklık hayat standardını pozitif yönde etkilemektedir.

Ersungur ve Doru (2014), Türkiye’de 1980-2010 yılları arasında dış ticaret ile eğitim ve sağlık göstergeleri arasındaki ilişkiyi Johansen eşbütünlük yöntemiyle araştırmışlardır. Çalışmanın bulgularına göre dış ticaret, doğumda yaşam beklentisi ve yükseköğretimden mezun sayısını arttırıp doktor başına düşen kişi sayısını azaltmaktadır. Ma vd. (2019), 1995-2015 döneminde Çin’in il düzeyindeki verileriyle ticari açıklığın beşerî sermaye üzerindeki etkisini çevresel düzenlemeler bağlamında sistem GMM yöntemini kullanarak incelemişlerdir. Çalışma bulgularına göre çevresel düzenleme beşerî sermaye üzerinde U şekilli bir etkide bulunurken dış ticaret ve DYY beşerî sermaye birikimi için yararlı olmaktadır. Dara (2019), küresel değer zincirleri ve ticari açıklığın büyüme ve insani gelişme üzerindeki etkisini en düşük insani gelişmişlik seviyesindeki 5 Sahra altı Afrika ülkesi özelinde panel rassal etkiler ve havuzlanmış EKK yöntemleriyle incelemişlerdir. 1980-2016 döneminin ele alındığı çalışmanın bulgularına göre, ticari açıklık insani gelişme üzerinde anlamlı bir etkiye sahip değilken büyümeyi olumlu etkilemektedir.

Çoban (2019), 1995-2014 döneminde V4 ülkeleri için ticari dışa açıklık ile insani gelişme ilişkisini panel sabit etkiler modeliyle analiz etmişlerdir. Çalışmanın bulgularına göre dışa açıklık insani gelişmeyi olumlu etkilemektedir. Wen ve Dai (2020), Çin’de 1990-2016 yılları arasında ticari açıklık, çevresel düzenlemeler ve beşerî sermaye ilişkilerini ARDL yöntemiyle araştırmışlardır. Uzun dönem ilişkisinin doğrulandığı çalışma bulgularına göre çevresel düzenleme ve ticari açıklık beşerî sermaye üzerinde olumlu etkide bulunmaktadır. Yaman (2021), 2005-2018 döneminde G20 ülkelerinde insani gelişme, ticari açıklık ve ekonomik büyüme bağlantılarını panel eşbütünleşme ve nedensellik analizleriyle araştırmışlardır. İnsani gelişmeden ticari açıklığa doğru nedenselliğin tespit edildiği çalışmaya göre ticari açıklığın insani gelişme üzerindeki etkisinin işareti ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir.

Bucak ve Saygılı (2022), 15 OECD ülkesinde ticari açıklık, gelir eşitsizliği ve insani gelişme ilişkilerini panel eşbütünleşme ve nedensellik yöntemleriyle analiz etmişlerdir. Çalışmanın bulgularına göre ticari açıklık gelir eşitsizliğini artırırken insani gelişme azaltmaktadır. Bunun yanında insani gelişme ve ticari açıklıktan gelir eşitsizliğine doğru tek yönlü, ticari açıklık ile insani gelişme arasında ise çift yönlü nedensellik bulunmaktadır. Hamdi ve Hakimi (2022), 13 MENA ülkesinde 2002-2015 yılları arasında ticari açıklık, DYY, yurt içi yatırımlar ve insani gelişme ilişkisini panel eşbütünleşme yöntemiyle incelemişlerdir. Analiz sonuçları uzun dönemde tüm değişkenlerin insani gelişme üzerinde olumlu etkisi bulunduğunu göstermiştir. Ayrıca tüm değişkenlerden insani gelişmeye nedensellik tespit edilmiştir. Can vd. (2022), 25 AB üyesi ülke için 2003-2016 döneminde yeşil ticari açıklık, yenilenebilir enerji, karbon salınımı ve insani gelişme ilişkilerini panel sabit etkiler ve panel kantil regresyon yöntemleriyle incelemişlerdir. Çalışmanın bulgularına göre yeşil ticari açıklık ve yenilenebilir enerji tüm kantillerde insani gelişmeyi arttırmakta, karbon salınımı ise azaltmaktadır. Aynı sonuç panel sabit etkiler modelinde de tespit edilmiştir. Behailu (2023), 2010-2019 yılları arasında 23 Sahra altı Afrika ülkesinde DYY, dış yardım, enflasyon ve ticari açıklığın insani gelişmeye etkisini panel eşbütünleşme yöntemleriyle incelemiştir. Yazara göre ticari açıklık ve DYY uzun vadede insani gelişmeyi olumlu etkilemekteyken dış yardımlar ve enflasyon olumsuz etkilemektedir.

İnsani gelişme-DYY ilişkisinde olduğu gibi ticari açıklık-insani gelişme ilişkisinde yine genel olarak pozitif yönlü sonuçlar bulunmuştur. Değişkenler arasında az da olsa negatif yönlü veya anlamsız ilişkilerin bulunduğu literatürde nedenselliğin yönünün tespit edilebilmesi için daha fazla çalışmaya ihtiyaç duyulmaktadır.

Literatür genel olarak değerlendirildiğinde, insani gelişmenin pek çok değişkenle ilişkilendirildiği görülmektedir. Ancak finansal gelişme, DYY ve ticari açıklığın aynı model içerisinde insani gelişmeye etkisini inceleyen bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışma daha geniş bir model sunup bu üç değişkenin insani gelişme üzerindeki etkilerinin yönünü güncel yöntemlerle test ederek literatürdeki bu eksikliği gidermeyi hedeflemektedir.

3. Veri, Model ve Yöntem

Çalışmanın ampirik bölümünde finansal gelişme, DYY ve ticari açıklığın insani gelişme üzerindeki etkisi zaman serisi analiziyle incelenmiştir. Çalışmanın analizinde kullanılan zaman serileri ikincil veri kaynaklarından derlenmiştir. İnsani gelişmenin göstergesi olarak UNDP tarafından hesaplanan insani gelişme endeksi verileri kullanılmıştır. Finansal gelişme değişkeni finansal gelişme endeksiyle, DYY değişkeni net yatırım girişinin gayri safi yurtiçi hasılaya oranıyla ve son olarak ticari açıklık değişkeni ise ithalat ve ihracat toplamının gayrisafî yurtiçi hasılaya oranıyla temsil edilmektedir. İnsani gelişme endeksi verilerinin 1990 yılından itibaren kullanılabilir olması ve finansal gelişme endeksinin 2020 yılına kadar hesaplanmış olmasından dolayı analiz dönemi 1990-2020 arasındaki 31 yıllık gözlemle sınırlandırılmıştır. İnsani gelişme *hdi*, finansal gelişme *fd*, DYY *fdi* ve ticari açıklık *tro* şeklinde gösterilmektedir. Analizlerde kullanılan değişkenlere ilişkin ayrıntılar Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Kullanılan Değişkenlerin Ölçüt ve Kaynakları

Değişken	Tanım	Birim	Kaynak
<i>hdi</i>	İnsani Gelişme	Endeks (0-1)	UNDP
<i>fd</i>	Finansal Gelişme	Endeks (0-1)	IMF
<i>fdi</i>	Doğrudan Yabancı Yatırımlar	(Net Yatırım Girişi/GSYİH)*100	Dünya Bankası
<i>tro</i>	Ticari Açıklık	((İthalat+İhracat)/ GSYİH)*100	Dünya Bankası

İnsani gelişme endeksinin bağımlı değişken olarak alındığı araştırmanın fonksiyonel (1) ve ekonometrik (2) modeli şu şekildedir:

$$hdi = f(fd, fdi, tro) \quad (1)$$

$$hdi_t = \theta_0 + \theta_1 fd_t + \theta_2 fdi_t + \theta_3 tro_t + v_t \quad (2)$$

Kurulan modelde θ_0 kesme terimini, θ_1 , θ_2 , θ_3 kısmi eğim katsayılarını ve v_t ise hata terimini ifade etmektedir. θ_1 , θ_2 , θ_3 katsayılarının pozitif olması insani gelişme düzeyini yükselten bir etkiyi negatif olması ise insani gelişme düzeyini düşüren bir etkiyi göstermektedir.

Analizlerde kullanılan değişkenlerden sonra başvuru yöntemleri hakkında da bilgi verilecektir. Yöntem kısmında ilk olarak durağanlık testleri daha sonra genişletilmiş ARDL sınır testinin teorik altyapısından bahsedilecektir. Son olarak nedensellik analizi için kullanılan Breitung-Candelon frekans alanı nedensellik testi tanıtılacaktır.

3.1. ADF, DF-GLS ve Zivot-Andrews Birim Kök Testleri

Değişkenler arasındaki eşbütünlük ile nedensellik ilişkisi incelenmeden önce bu değişkenlere ait durağanlık testlerinin yapılması gerekmektedir. Bu testler için ADF (genişletilmiş Dickey-Fuller) ve DF-GLS (Dickey-Fuller genelleştirilmiş en küçük kareler) yöntemleri tercih edilmiştir (Dickey ve Fuller, 1981). ADF sınavından elde edilen τ istatistiği için ilgili kritik değerler MacKinnon (1996) çalışmasından elde edilmiştir.

Elliott vd.'nin (1996) geliştirdiği Dickey-Fuller genelleştirilmiş en küçük kareler (DF-GLS) yöntemi ise literatürde trendden arındırılmış zaman serilerine uygulanan Dickey-Fuller t testi olarak geçmektedir. Sınama özellikle küçük örneklerde iyi performans göstererek testin gücünü ortaya koymaktadır (Elliott vd., 1996: 830). Bağımlı değişken, genelleştirilmiş en küçük kareler yöntemine göre trendden arındırılmış veriyi temsil etmek üzere sınavın modeli $\Delta x_t^d = a_0 x_{t-1}^d + \sum_{i=1}^p a_i \Delta x_{t-i}^d + error$ şeklindedir. Sınavın sıfır hipotezi ($H_0: a_0 = 0$) serinin birim köklü olduğunu göstermektedir. Hesaplanan test istatistiği Elliott vd.'nin (1996) çalışmasında yer alan kritik değerlerle karşılaştırılmaktadır. Bu değer ilgili kritik değerden küçükse sıfır hipotezi reddedilmektedir.

Analiz döneminde yaşanmış bir yapısal değişim serinin durağan olup olmama durumunu etkileyebilmektedir. Bu değişimleri içsel veya dışsal olarak belirleyebilen testler geliştirilmiştir. Bunlardan biri olan Zivot-Andrews (1992) birim kök sınavı içsel olarak tek bir yapısal kırılmaya izin vermektedir. Teste ait kırılma noktası λ simgesi ile temsil edilmektedir. λ , TB teste ait kırılma noktası olmak üzere, T_B/T ile hesaplanmakta ve hesaplama sırasında seriye ait uç değerleri [$\lambda \in (0.15, 0.85)$] analize dahil etmemektedir (Narayan ve Smyth, 2004: 708). Sınavın sıfır hipotezi seri birim köklüdür şeklindeken alternatif hipotezi seri tek yapısal kırılma ile durağandır şeklindedir. Hesaplanan test istatistiğinin mutlak değeri ilgili kritik değerden mutlak değerinden büyükse sıfır hipotezi reddedilmektedir.

3.2. Genişletilmiş ARDL Prosedürü

Genişletilmiş ARDL sınır testi, klasik ARDL sınır testinde olduğu gibi farklı seviyede [I(0) ve/ veya I(1)] durağanlık sergileyen bağımsız değişkenlere uygulanabilmektedir. Bu sınıma klasik ARDL denklemindeki bağımsız değişkenlerin gecikmeli seviyeleri üzerine ekstra bir F testi uygulamaktadır. Burada bağımlı değişkenin I(1) olma şartı ortadan kalkmaktadır. Ancak değişkenlerin 2. farkta [I(2)] durağan olmama şartı geçerliliğini korumaktadır ve eşbütünleşmenin sonucu üç farklı test tarafından ortaya konmaktadır (Sam vd., 2019: 130). Çalışma için kurulan genişletilmiş ARDL modeli sınır testinin denklemi,

$$\Delta Y = c_0^1 + \pi_{yy}^1 Y_{t-1} + \pi_{yx.x}^1 X_{t-1} + \sum_{i=1}^{p-1} \psi_{y,i}^1 \Delta Y_{t-i} + \sum_{j=1}^{q-1} \psi_{x,j}^1 \Delta X_{t-j} + \omega^1 \Delta X_t + \sum_{k=1}^r \delta_{t,k}^1 D_{t,k}^1 + u_t^1 \quad (3)$$

şeklinindedir. Uygulama için öncelikle bütünleşme seviyelerine bakılmaktadır. Sonrasında optimum gecikme uzunluğu belirlenerek eşbütünleşme için bütün değişkenlerin gecikmeli değerleri için genel bir F testi uygulanmaktadır. Genel F testinin hipotezleri $H_0 = \pi_{yy} = \pi_{yx.x} = 0$, $H_1 =$ herhangi biri $\pi_{yy}, \pi_{yx.x} \neq 0$ şeklindedir. Sınamaya ait kritik değerler Pesaran vd. (2001) ya da Narayan'dan (2005) elde edilerek karar verilmektedir. Hesaplanan test istatistiği üst sınır kritik değerinden küçükse sıfır hipotezi reddedilmektedir ve eşbütünleşme bulunmamaktadır. Hesaplanan test istatistiği üst sınır kritik değerinden büyükse sıfır hipotezi reddedilmektedir. Buradan hareketle eşbütünleşme süreci için t ve F olmak üzere iki farklı sınır testi uygulanabilmektedir. t testi bağımlı değişkenin gecikmeli değeri üzerine uygulanırken F testi bağımsız değişkenin gecikmeli değeri üzerine uygulanmaktadır. t testinin hipotezleri $H_0 = \pi_{yy} = 0$, $H_1 = \pi_{yy} \neq 0$ şeklindeyken F testinin hipotezleri $H_0 = \pi_{yx.x} = 0$, $H_1 = \pi_{yx.x} \neq 0$ şeklindedir. t testi için hesaplanan test istatistiği Pesaran vd.'deki (2001) üst sınır kritik değerinden büyükse sıfır hipotezi reddedilmektedir. F testi içinse hesaplanan test istatistiği Sam vd.'deki (2019) üst sınır kritik değerinden büyükse sıfır hipotezi reddedilmektedir. Her iki sıfır hipotezinin reddilmesi eşbütünleşmenin varlığını göstermektedir. Ancak burada t ve F testlerine ait hipotezlerinin birinin ret birinin kabul olması durumu söz konusu olabilmektedir. Böyle bir durumda bağımlı değişkenin gecikmeli değerlerinin oluşturduğu dejenere durum [t testinin sıfır hipotezi kabul ($\pi_{yy} = 0$), F testinin sıfır hipotezi ret ($\pi_{yx.x} \neq 0$)] ve bağımsız değişkenin gecikmeli değerlerinin oluşturduğu dejenere durum [t testinin sıfır hipotezi ret ($\pi_{yy} \neq 0$), F testinin sıfır hipotezi kabul ($\pi_{yx.x} = 0$)] olmak üzere iki farklı bozulma durumu (dejenere eşbütünleşmeme) ortaya çıkmaktadır (Sam vd., 2019: 136-139).

AARDL prosedüründe eşbütünleşme ilişkisinin varlığı bu üç test üzerinden karara bağlanmaktadır. Üç sınımanın da sıfır hipotezi reddedilirse eşbütünleşme ilişkisinin varlığından söz edilmektedir.

3.3. Breitung-Candelon Frekans Alanı Nedensellik Testi

Frekans-alan yaklaşımli Breitung ve Candelon (2006) nedensellik testi, geleneksel nedensellik testlerinin aksine tüm dönem boyutu için tek bir test istatistiği ile nedensellik ilişkisini vermek yerine frekans boyutunu dikkate alarak kısa, orta ve uzun dönem için nedensellik ilişkilerini belirleyebilmektedir. Frekans alanında nedensellik ölçümleri öneren Geweke (1982) ve Hosoya'nın (1991) yaptığı çalışmalar çerçevesinde Breitung ve Candelon (2006) tarafından geliştirilen test hem çok boyutlu zaman serisi vektörlerine hem de eşbütünleşik sistemlere uygulanabilmektedir (Breitung ve Candelon, 2006: 364). Geweke (1982) ve Hosoya (1991), spektral yoğunluk fonksiyonu,

$$(f_x(\omega) = \frac{1}{2\pi} \{ |\Psi_{11}(e^{-i\omega})|^2 + |\Psi_{12}(e^{-i\omega})|^2 \}) \quad (4)$$

ayrıştırmasına göre nedenselliği test etmekten Breitung ve Candelon (2006), otoregresif parametreler üzerine doğrusal kısıtlamalar koyarak sınamayı test etmektedir. Bu bağlamda $|\Psi_{12}(e^{-i\omega})|^2 = 0$ ise sıfır hipotezi $M_{y \rightarrow x}(\omega) = 0$ ile temsil edilmektedir. Sınamada,

$$\Psi(L) = \Phi(L)^1 G^{-1} \text{ ve } \Psi_{12}(L) = -\frac{g^{22}\Theta_{12}(L)}{|\Theta(L)|} \quad (5)$$

eşitlikleri kullanılmaktadır. Burada g^{22} , G^{-1} 'in alt köşegen elemanıyken $|\Theta(L)|$, $\Theta(L)$ 'nin determinantıdır. Bu durum ω frekansında, y değişkeninin x değişkeninin nedeni olmadığı sonucunu göstermektedir ve $\theta_{12,k}$, θ_k 'nin (1,2) elemanı olmak üzere,

$$|\Theta_{12}(e^{-i\omega})| = \left| \sum_{k=1}^p \theta_{12,k} \cos(k\omega) - \sum_{k=1}^p \theta_{12,k} \sin(k\omega) i \right| = 0 \quad (6)$$

şeklinde ifade edilmektedir. $|\Theta_{12}(e^{-i\omega})| = 0$ için gerekli ve yeterli koşullar kümesinin denklemleri,

$$\sum_{k=1}^p \theta_{12,k} \cos(k\omega) = 0, \quad \sum_{k=1}^p \theta_{12,k} \sin(k\omega) = 0 \quad (7)$$

şeklinde ve doğrusal kısıtlamalar ($\alpha_j = \theta_{11,j}$ ve $\beta_j = \theta_{12,j}$) bu denklemlere uygulanmaktadır.

Kısıtlamalar dahilinde x_t için VAR denklemi,

$$x_t = \alpha_1 x_{t-1} + \dots + \alpha_p x_{t-p} + \beta_1 y_{t-1} + \dots + \beta_p y_{t-p} + \varepsilon_{1t} \quad (8)$$

şeklinde gösterilmektedir. Böylece $M_{y \rightarrow x}(\omega) = 0$ olan sıfır hipotezi doğrusal kısıtlamalı $H_0: R(\omega)\beta = 0$ 'a eşit olmaktadır. Burada,

$$\beta = [\beta_1, \dots, \beta_p]' \text{ iken } R(\omega) = \begin{bmatrix} \cos(\omega) & \cos(2\omega) & \dots & \cos(p\omega) \\ \sin(\omega) & \sin(2\omega) & \dots & \sin(p\omega) \end{bmatrix} \quad 2 \times p \text{ boyutlu kısıtlama}$$

matrisini göstermektedir. Sınama $\omega \in (0, \pi)$ için (2, T-2p) serbestlik derecesi ile geleneksel F dağılımına tabi olmaktadır.

4. Analiz Sonuçları

Analizlere başlamadan önce seriler hakkında ön bilgi edinmek amacıyla serilerin tanımlayıcı istatistiklerine (Tablo 2) bakılmıştır. İnsani gelişme endeksinin en düşük değeri 1990 yılında en yüksek değeri ise 2019 yılında gözlenmiştir. Sürekli artış yaşanan insani gelişme endeksinde 2020 yılındaki değerin 2019 yılından düşük çıkması Covid19 pandemisinin insani gelişmenin sağlık boyutu üzerindeki olumsuz etkisinden kaynaklanmaktadır. Finansal gelişme endeksi en düşük olarak 1991 yılında en yüksek olarak 2020 yılında gözlenmiştir. DYY ise 2006 yılında en yüksek seviyede iken 1999 yılında en düşük seviyededir. Son olarak ticari açıklık değişkeni incelendiğinde, en düşük açıklığın 1991 yılında en yüksek açıklığın 2019 yılında gerçekleştiği görülmektedir.

Değişkenler arasındaki muhtemel ilişkiler Pearson korelasyonu ile tahmin edilmiş ve aynı tablo üzerinde sunulmuştur. Bütün korelasyonlar %5 düzeyinde anlamlı bulunmuştur. En yüksek korelasyon insani gelişme ve finansal gelişme arasında, en düşük korelasyon ise ticari açıklık ile DYY arasındadır. DYY'nin diğer değişkenlerle korelasyonu anlamlı fakat nispeten düşüktür.

Tablo 2. Serilere Ait Tanımlayıcı İstatistikler ve Korelasyon Matrisi

	<i>hdi</i>	<i>fd</i>	<i>fdi</i>	<i>tro</i>
<i>hdi</i>	1,000000			
<i>fd</i>	0,940286 ^a	1,000000		
<i>fdi</i>	0,489233 ^a	0,576571 ^a	1,000000	
<i>tro</i>	0,808984 ^a	0,850943 ^a	0,408324 ^b	1,000000
<i>Ortalama</i>	0,713516	0,405121	1,205864	47,43617
<i>Ortanca</i>	0,700000	0,429519	1,171054	48,32819
<i>En Yüksek</i>	0,842000	0,539528	3,623502	62,61188
<i>En Düşük</i>	0,600000	0,195825	0,305399	30,47601
<i>Std. Sapma</i>	0,080235	0,103531	0,870912	8,507905
<i>Çarpıklık</i>	0,254499	-0,455815	1,083138	-0,356888
<i>Basıklık</i>	1,744268	2,084302	3,671808	2,809195
<i>Jarque-Bera</i>	2,371425	2,156530	6,644432	0,705098
<i>Olasılık</i>	0,305528	0,340185	0,036073	0,702894

Not: a ve b sırasıyla %1 ve %5 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Ekonometrik analizlerde ilk olarak serilerin durağanlıkları incelenmiştir. ADF ve DF-GLS birim kök testleri sonuçları Tablo 3'te sunulmuştur. ADF testi sonuçlarına göre bütün seriler seviyesinde %1 düzeyinde birim kök barındırmaktadır. Serilerin farkı alındığında durağan hale geldikleri görülmüştür. DF-GLS testi sonuçları incelendiğinde ise *fdi*'nin seviyesinde durağan diğer değişkenlerin ise farkında durağan olduğu tespit edilmiştir. Her iki birim kök testi de ikinci farkında durağan seri olmadığını göstermiştir. Bu durumda genişletilmiş ARDL testi için ön şart sağlanmaktadır.

Tablo 3. ADF ve DF-GLS Birim Kök Testi Sonuçları

Değişken	ADF		DF-GLS	
	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)
<i>hdi</i>	0,0378	-4,0676 ^a	-1,416526	-3,7121 ^a
<i>fd</i>	-1,5335	-6,7162 ^a	-0,326321	-6,4384 ^a
<i>fdi</i>	-2,1641	-4,9715 ^a	-2,056203 ^b	-5,0631 ^a
<i>tro</i>	-0,1465	-3,9754 ^a	1,422398	-4,9700 ^a

Not: ADF için kritik değerler %5 ve %1 için sırasıyla -2,96 ve -3,67'dir. DF-GLS için kritik değerler %5 ve %1 için sırasıyla -1,95 ve -2,65'tir. a ve b sırasıyla %1 ve %5 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Serilerdeki durağanlığın veya durağan olmamanın analiz döneminde yaşanmış yapısal kırılmadan kaynaklı olup olmadığının tespiti için ZA birim kök testi uygulanmış ve Tablo 4'te sonuçlar sunulmuştur. Test sonuçlarına göre *hdi* ve *fd* seviyesinde birim köklü iken *fdi* ve *tronun* seviye değerleri durağanlığı işaret etmektedir. İnsani gelişme ve finansal gelişme serilerinin farkı alındığında durağan hale geldikleri yani I(1) sürecine tabi oldukları görülmüştür. Yapısal kırılma tarihleri içsel olarak belirlenmiştir. İnsani gelişme serisi için tespit edilen kırılma yılı ekonomik kriz yaşanan 2001 yılıdır. Finansal gelişme için 1997, DYY için 2005 ve ticari açıklık için 1998 yılı yapısal kırılmanın yaşandığı yıllardır. Ekonomik istikrar ve toparlanma süreci ile Avrupa Birliği'ne üyelik süreci DYY'de yapısal dönüşüm yaratmıştır. Finansal gelişme için belirlenen yıl Asya mali krizinin yaşandığı yıldır. Ticari açıklıkta ise Gümrük Birliği ve dış ticaret anlaşmalarının etkisiyle kırılma yaşanmıştır. Geleneksel birim kök testleriyle uyumlu olan sonuçlara göre modelde ikinci farkında durağan seri olmamasından dolayı uzun dönem ilişkisi genişletilmiş ARDL sınır testi ile araştırılabilmektedir.

Tablo 4. ZA Birim Kök Testi Sonuçları

Değişken	I(0)	Kırılma Tarihi	I(1)	Kırılma Tarihi
<i>hdi</i>	-3,538582	2001	-7,489996 ^a	2013
<i>fd</i>	-4,054729	1997	-8,381609 ^a	2000
<i>fdi</i>	-5,864107 ^a	2005	-5,532742 ^b	2009
<i>tro</i>	-6,406757 ^a	1998	-6,762151 ^a	1998

Not: ADF için kritik değerler %5 ve %1 için sırasıyla -5,08 ve -5,57'dir. a ve b sırasıyla %1 ve %5 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 5'te ARDL eşbütünleşme testi sonuçları sunulmuştur. Modelin tümüne uygulanan F testi sonuçları 31 yıllık gözlem kullanıldığı için Narayan (2005) çalışmasındaki kritik değerlerle kıyaslanmıştır. Hesaplanan test istatistiği %1 kritik değerinin üst sınırından büyük olduğu için seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunmaktadır. Genişletilmiş ARDL prosedüründe dejenere durumlar için uygulanan testlerin sonuçları da aynı tabloda verilmiştir. Bağımlı değişkene uygulanan t testinde hesaplanan istatistik %1 kritik değerinin üst sınırından mutlak değerce büyüktür. Bu durumda birinci dejenere durum söz konusu değildir. Bağımsız değişkenlere uygulanan F testinde de hesaplanan istatistik %1 kritik değerinin üst sınırından büyüktür. Buna göre ikinci dejenere durumun da olmadığı kanıtlanmıştır.

Tablo 5. AARDL (1, 4, 4, 3) Sonuçları

Test İstatistikleri	$F_{overall}$	8,804330 ^a	t_{DV}	-5,409561 ^a	F_{IDV}	10,38947 ^a
Kritik Değerler	Narayan (2005)		Pesaran vd. (2001)		Sam vd. (2019)	
(k=3)	I0	I1	I0	I1	I0	I1
0,10	3,008	4,15	-2,57	-3,46	2,3	4,11
0,05	3,71	5,018	-2,86	-3,78	2,96	5,14
0,01	5,333	7,063	-3,43	-4,37	4,6	7,72

Not: $F_{overall}$ modelin tümüne uygulanan F testini, t_{DV} bağımlı değişkene uygulanan t testini ve F_{IDV} bağımsız değişkenlere uygulanan F testini göstermektedir. a, %1 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

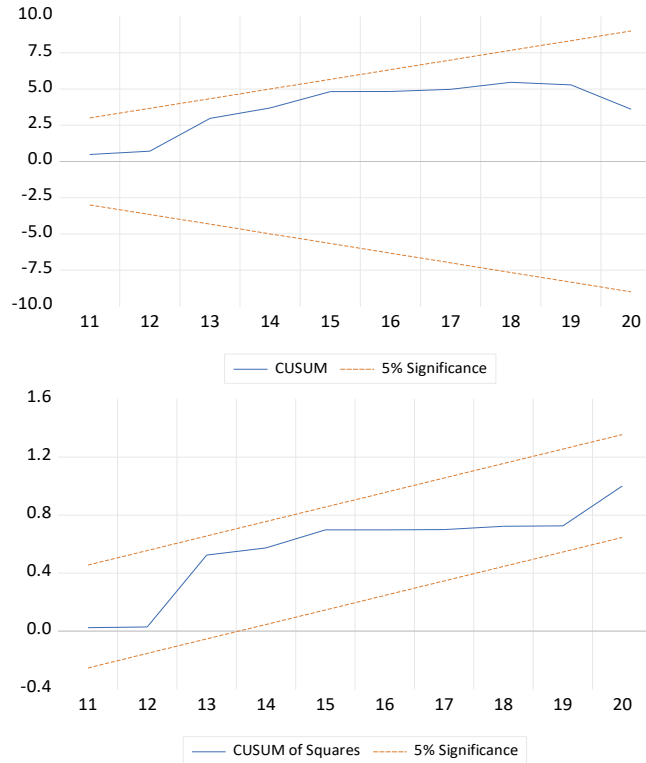
Değişkenler arasındaki uzun dönem katsayıları ve kısa dönem dinamikleri Tablo 6'da verilmiştir. Ekonomik krizin yaşandığı 2001 yılı için modele kukla değişken dahil edilmiştir. Panel A'daki sonuçlar %1 güven düzeyinde uzun dönem katsayılarının tümünün anlamlı olduğunu göstermiştir. Buna göre finansal gelişme endeksindeki 1 birimlik artış insani gelişme endeksini yaklaşık 1,32 birim arttırmaktadır. DYY ve ticari açıklık değişkenleri ise insani gelişme üzerinde olumsuz etkiye sahiptir. DYY'deki 1 birimlik artış insani gelişme endeksini yaklaşık 0,034 birim düşürmektedir. Ticari açıklıktaki 1 birimlik artış ise insani gelişme endeksini yaklaşık 0,004 birim düşürmektedir. Panel B'de kısa dönem analizinin sonuçları yer almaktadır. Hata düzeltme terimi beklendiği gibi 0 ile -1 arasında ve anlamlı olarak tespit edilmiştir. Buna göre kısa dönemde meydana gelen sapmaların yaklaşık %45'i izleyen dönemde düzelerek uzun dönem denge değerine yaklaşmaktadır. Bu sonuçlarla hata düzeltme mekanizmasının çalıştığı sonucuna varılmaktadır.

AARDL modelinin diagnostik testlerinin sonuçları aynı tabloda gösterilmektedir. Elde edilen sonuçlara göre hata terimleri normal dağılmakta ve model spesifikasyon hatası (Ramsey RESET Testi) bulunmamaktadır. ARDL modelinde otokorelasyon ve değişen varyansa dirençli HAC (Newey-West) tahmincisi kullanıldığı için otokorelasyon ve değişen varyans testine başvurulmamıştır.

Tablo 6. Uzun ve Kısa Dönem Analizi

Panel A: Uzun Dönem Katsayıları					
Değişken	Katsayı	Std. Hata	t-İstatistiği	Olasılık	
<i>fd</i>	1,324299	0,086023	15,39468	0,0000	
<i>fdi</i>	-0,034383	0,004916	-6,993620	0,0000	
<i>tro</i>	-0,004815	0,001351	-3,564776	0,0051	
Panel B: Kısa Dönem Analizi					
Değişken	Katsayı	Std. Hata	t-İstatistiği	Olasılık	
<i>c</i>	0,209575	0,030007	6,984273	0,0000	
<i>Δfd</i>	0,176806	0,045548	3,881797	0,0030	
<i>Δfd(-1)</i>	-0,338199	0,082520	-4,098393	0,0022	
<i>Δfd(-2)</i>	-0,274927	0,070402	-3,905075	0,0029	
<i>Δfd(-3)</i>	-0,177509	0,053110	-3,342294	0,0075	
<i>Δfdi</i>	-0,002285	0,002122	-1,077192	0,3067	
<i>Δfdi(-1)</i>	0,009093	0,002546	3,571647	0,0051	
<i>Δfdi(-2)</i>	0,007448	0,002131	3,494395	0,0058	
<i>Δfdi(-3)</i>	0,004340	0,001967	2,206348	0,0519	
<i>Δtro</i>	-0,000505	0,000234	-2,161688	0,0559	
<i>Δtro(-1)</i>	0,001428	0,000336	4,243303	0,0017	
<i>Δtro(-2)</i>	0,001065	0,000322	3,303388	0,0080	
<i>kukla (2001)</i>	0,001243	0,001890	0,657741	0,5256	
<i>ect(-1)</i>	-0,448770	0,066324	-6,766278	0,0000	
		İstatistik	Olasılık		
<i>Jarque-Bera Normallik Testi</i>		3,723329	0,1554		
<i>Ramsey RESET Testi</i>		2,866079	0,1247		

Son olarak AARDL modelinin uzun dönem katsayılarında yapısal kırılmaların olup olmadığını belirlemek için CUSUM ve CUSUMQ testleri uygulanmıştır. Şekil 1’de hata terimine ait eğriler %5 güven aralığında seyretmektedir. Bu sonuçlar katsayıların kararlı olduğunu göstermektedir.

Şekil 1. CUSUM VE CUSUMQ Test Sonuçları

Değişkenler arasındaki nedensel ilişkiler Breitung-Candelon frekans alanı nedensellik testi yöntemiyle araştırılmıştır. Tablo 7’de finansal gelişme, DYY ve ticari açıklığın insani gelişme ile nedensel bağlantıları kısa dönem, orta dönem ve uzun dönem aralığında gösterilmektedir. Sonuçlara göre uzun dönemde %1 anlamlılık düzeyinde finansal gelişmeden insani gelişmeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. İnsani gelişmenin DYY ile nedensel bir ilişkisi bulunmamaktadır. Ticari açıklığın nedensel bağlantısı incelendiğinde, %1 anlamlılık düzeyinde orta dönemde insani gelişmeden ticari açıklığa tek yönlü ve %5 anlamlılık düzeyinde uzun dönemde çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunduğu tespit edilmiştir.

Çalışmanın ampirik sonuçları genel olarak değerlendirildiğinde, önceki çalışmalarda elde edilen sonuçlarla benzerlik ve farklılıklar bulunduğu görülmektedir. Finansal gelişme ile insani gelişme ilişkisi literatürdeki sonuçlarla uyumlu çıkmıştır. DYY ve ticari açıklık ile ilgili sonuçlar ise literatürde daha az rastlanan bir sonuçtur.

Tablo 7. Nedensellik Analizi

Dönem	Frekans	fd ⇒ hdi		hdi ⇒ fd	
Kısa Dönem	$\omega = 2,5$	5,2560	[0,0722]	0,4547	[0,7966]
	$\omega = 2$	4,3018	[0,1164]	0,5141	[0,7733]
Orta Dönem	$\omega = 1,5$	2,4762	[0,2899]	0,6769	[0,7129]
	$\omega = 1$	2,8072	[0,2457]	1,2216	[0,5429]
Uzun Dönem	$\omega = 0,5$	13,1300 ^a	[0,0014]	5,3006	[0,0706]
	$\omega = 0,1$	15,8807 ^a	[0,0004]	4,4168	[0,1099]
		fdi ⇒ hdi		hdi ⇒ fdi	
Kısa Dönem	$\omega = 2,5$	1,4209	[0,4914]	0,8931	[0,6398]
	$\omega = 2$	1,6215	[0,4445]	0,7922	[0,6729]
Orta Dönem	$\omega = 1,5$	1,5788	[0,4541]	0,7703	[0,6804]
	$\omega = 1$	2,6911	[0,2604]	0,9494	[0,6221]
Uzun Dönem	$\omega = 0,5$	2,2939	[0,3176]	0,9572	[0,6196]
	$\omega = 0,1$	1,6952	[0,4284]	0,1767	[0,9155]
		tro ⇒ hdi		hdi ⇒ tro	
Kısa Dönem	$\omega = 2,5$	1,8427	[0,3980]	3,9772	[0,1369]
	$\omega = 2$	0,7859	[0,6751]	3,6217	[0,1635]
Orta Dönem	$\omega = 1,5$	0,2064	[0,9020]	9,3367 ^a	[0,0094]
	$\omega = 1$	5,0536	[0,0799]	12,1570 ^a	[0,0023]
Uzun Dönem	$\omega = 0,5$	8,4178 ^b	[0,0149]	9,7149 ^a	[0,0078]
	$\omega = 0,1$	8,6504 ^b	[0,0132]	12,8775 ^a	[0,0016]

Not: a ve b sırasıyla %1 ve %5 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir. Köşeli parantez içindekiler olasılık değerlerini göstermektedir. Uygun gecikme VAR analizinde 4 olarak tespit edilmiştir. Tüm nedensellik ilişkilerinde araştırma modelindeki diğer değişkenler koşullu değişken olarak kullanılmıştır.

5. Sonuç

Finansal gelişme, DYY ve ticari açıklığın insani gelişme üzerindeki etkisinin araştırıldığı bu çalışmada zaman serisi yöntemleri kullanılmıştır. Değişkenler arasında uzun dönem ilişkisi tespit edilmiştir. Türkiye’de finansal gelişme insani gelişmeyi olumlu etkilerken, DYY ve ticari açıklık olumsuz etkilemektedir. Nedensellik ilişkileri kısa, orta ve uzun vadede araştırılmıştır. Elde edilen bulgular finansal gelişmeden insani gelişmeye sadece uzun dönemde tek yönlü, insani gelişmeden ticari açıklığa orta dönemde tek yönlü uzun dönemde çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunduğunu göstermiştir.

Finansal kurum ve piyasalardaki gelişmeler, sağlık hizmetlerinin finansmanının artırılması ve genişletilmesi, tıbbi cihazların geliştirilmesi, sağlık personelinin eğitiminin iyileştirilmesi yoluyla insani gelişmenin sağlık boyutunu yükseltmektedir. Bu olumlu etki eğitim alanında da ortaya çıkmaktadır. Eğitim hizmetlerinin finansmanının okul altyapıları, öğretmen nitelikleri ve eğitim materyallerinin geliştirilmesinde kullanılması insani gelişmenin eğitim boyutunu güçlendirmektedir. Bunun yanında mikro kredi ve mikrofinans yoluyla özellikle düşük gelirli kesimlerin ve KOBİlerin finansmana erişiminin sağlanması insani gelişmenin gelir boyutuna olumlu etki yapmaktadır.

Analizlerden elde edilen ticari açıklığın insani gelişmeyi olumsuz etkilemesi Türkiye’nin yapısından kaynaklanmaktadır. İlk olarak dış ticaret açığı veren Türkiye’de bu durum hasılda baskı yaratmaktadır. Eğitim ve sağlık sektörüne yabancı sermayenin dahil olması bu sektörlerdeki fiyatları arttırabilmekte ve kaliteli eğitim ve sağlık hizmetlerine erişimi kısıtlayabilmektedir. Ayrıca belli sektörler özelinde yapılan ticari anlaşmalarla gelir dağılımı bozulmakta ve insani gelişmenin gelir boyutu olumsuz etkilenmektedir.

DYY de yine ticari açıklık gibi ülke yapısından kaynaklı olarak insani gelişmeyi olumsuz etkileyebilmektedir. Öncelikle DYY’nin geldiği eğitim ve sağlık gibi sektörlerdeki fiyatlar dezavantajlı gruplar için bir erişim kısıtı oluşturabilmektedir. Ayrıca DYY’nin geldiği sektörlerde çalışanlar arasında uyum sağlayamamadan kaynaklı gelir eşitsizliği ortaya çıkabilmektedir. Ek olarak eğitilmiş ve sağlıklı işgücünün yurt dışına göçü de DYY’nin insani gelişmeyi olumsuz etkileme yollarından biridir.

Çalışmanın ampirik bulguları insani gelişme düzeyinin yükseltilmesinde bazı politikaların uygulanması gerektiğini göstermektedir. Finansman kaynaklarının özellikle dezavantajlı gruplar tarafından uygun maliyetle erişimi sağlanmalıdır. Ayrıca sosyal güvenlik sisteminin de kapsayıcı ve eşitleyici bir şekilde dizayn edilmesi gerekmektedir. Sağlık ve eğitim altyapıları güçlendirilmeli, eğitim ve sağlık personelinin nitelikleri arttırılmalıdır. İthalatın yerli üretimi dışlamayacak şekilde düzenlenmesi, ihracat teşviklerinin arttırılması ve çeşitlendirilmesi, üretim ve verimliliği arttıracak bilgi ve teknoloji transferinin sağlanması, çevre kalitesini bozmayacak dış ticaret rejiminin benimsenmesi insani gelişme için olumlu adımlar olacaktır. Son olarak yabancı yatırımlar ile yerel girişimler arasında iş birliği sağlanmalı ve yerelde bilgi, beceri ve yetenekleri arttıracak yabancı yatırımlar teşvik edilmelidir.

Bu çalışmada her ne kadar geniş bir modelle analiz yapılmış olsa da yine de eksiklikleri bulunmaktadır. Gelecek çalışmalarda model gelir dağılımı, çevre, kurumsal göstergeler veya çeşitli endekslerle daha da genişletilebilir. Daha güncel yöntemler kullanılarak ya da ülke grupları ele alınarak yeniden test edilebilir. Ayrıca modeldeki değişkenler arasındaki asimetric bağlantılar incelenerek konuya farklı bakış açıları kazandırılması beklenmektedir.

Kaynaklar

- Akhmat, G., Zaman, K. ve Shukui, T. (2014). Impact of financial development on SAARC'S human development. *Quality & Quantity*, 48(5), 2801-2816. <https://doi.org/10.1007/s11135-013-9926-1>
- Akinboade, O. A. ve Kinfack, E. C. (2013). Interest rate reforms, financial deepening and economic growth in Cameroon: An empirical investigation. *Applied Economics*, 45(25), 3574-3586. <https://doi.org/10.1080/00036846.2011.566200>
- Ang, J. B. ve McKibbin, W. J. (2007). Financial liberalization, financial sector development and growth: Evidence from Malaysia. *Journal of Development Economics*, 84(1), 215-233. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2006.11.006>
- Apergis, N., Filippidis, I. ve Economidou, C. (2007). Financial deepening and economic growth linkages: a panel data analysis. *Review of World Economics*, 143, 179-198. <https://doi.org/10.1007/s10290-007-0102-3>
- Asghar, N. ve Hussain, Z. (2014). Financial development, trade openness and economic growth in developing countries: Recent evidence from panel data. *Pakistan Economic and Social Review*, 52(2), 99-126.
- Assefa, T. A. ve Mollick, A. V. (2017). Financial development and economic growth in Africa. *Journal of African Business*, 18(3), 320-339. <https://doi.org/10.1080/15228916.2017.1301162>
- Aydemir, C., Arslan, İ. ve Uncu, F. (2012). Doğrudan yabancı yatırımların Dünya'daki ve Türkiye'deki gelişimi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23, 69-104.
- Azam, M., Khan, S., Zainal, Z. B., Karuppiyah, N. ve Khan, F. (2015). Foreign direct investment and human capital: Evidence from developing countries. *Investment Management and Financial Innovations*, 12(3), 155-162.
- Bayar, Y., Remeikiene, R., Androniceanu, A., Gaspareniene, L. ve Jucevicius, R. (2020). The shadow economy, human development and foreign direct investment inflows. *Journal of Competitiveness*, 12(1), 5-21. <https://doi.org/10.7441/joc.2020.01.01>
- Behailu, A. (2023). The impact of trade openness and foreign direct investment on human development in Sub-Saharan African countries: Evidence from panel data. *The Ethiopian Journal of Business and Economics*, 13(1), 1-33. <https://dx.doi.org/10.4314/ejbe/v12i1.1>
- Breitung, J. ve Candelon, B. (2006). Testing for short-and long-run causality: A frequency-domain approach. *Journal of Econometrics*, 132(2), 363-378. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2005.02.004>
- Bucak, Ç. ve Saygılı, F. (2022). Ticari açıklık, gelir eşitsizliği ve insani gelişme ilişkisi: Panel veri analizi. *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 13(2), 23-41. <https://doi.org/10.18354/esam.1089120>
- Can, B., Ahmed, Z., Ahmad, M. ve Can, M. (2022). Do renewable energy consumption and green trade openness matter for human well-being? Empirical evidence from European Union countries. *Social Indicators Research*, 164, 1043-1059. <https://doi.org/10.1007/s11205-022-02981-y>
- Çoban, M. N. (2019). Ticari dışa açıklığın insani gelişmişlik üzerine etkisi: V4 ülkeleri için panel veri analizi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 62, 155-169.
- Dara, B. I. (2019). Can trade openness and global value chains improve real gdp growth and human development index in Sub-Saharan African countries?. *Logistics and Global Value Chains in Africa: The Impact on Trade and Development*, 297-326. https://doi.org/10.1007/978-3-319-77652-1_10
- De Mello Jr, L. R. (1999). Foreign direct investment-led growth: Evidence from time series and panel data. *Oxford Economic Papers*, 51(1), 133-151. <https://doi.org/10.1093/oeq/51.1.133>
- Dickey, D. A. ve Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica*, 49, 1057-1072. <https://doi.org/10.2307/1912517>

- Djokoto, J. G. ve Wongnaa, C. A. (2023). Does the level of development distinguish the impacts of foreign direct investment on the stages of human development?. *Sustainable Futures*, 5, 100111. <https://doi.org/10.1016/j.sftr.2023.100111>
- Efeoğlu, R. (2021). İnsani gelişmenin finansal gelişme üzerindeki etkisi: APEC ülkeleri üzerine bir uygulama. *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 7(3), 226-236. <https://doi.org/10.30855/gjeb.2021.7.3.004>
- Elliott, G., Rothenberg, T. J. ve Stock, J. H. (1996). Efficient tests for an autoregressive unit root. *Econometrica*, 64(4), 813-836. <https://doi.org/10.3386/t0130>
- Ersungur, Ş. M. ve Doru, Ö. (2014). Türkiye’de dış ticaret ve ekonomik kalkınma ilişkisinin ekonometrik analizi: 1980-2010. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 28(3), 225-240.
- Fagbemi, F. ve Osinubi, T. T. (2020). Leveraging foreign direct investment for sustainability: An approach to sustainable human development in Nigeria. *Resources, Environment and Sustainability*, 2, 100005. <https://doi.org/10.1016/j.resenv.2020.100005>
- Geweke, J. (1982). Measurement of linear dependence and feedback between multiple time series. *Journal of the American statistical association*, 77(378), 304-313. <https://doi.org/10.1080/01621459.1982.10477803>
- Gidiglo, F. K., Afrane, A. A., Kofi, A. O., Badu-Prah, C., Srofenyoh, F. ve Djokoto, J. G. (2023). Does foreign direct investment in Ghana promote welfare?. *Social Sciences & Humanities Open*, 8(1), 100545. <https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2023.100545>
- Githaiga, P. N. ve Kilong’i, A. W. (2023). Foreign capital flow, institutional quality and human capital development in sub-Saharan Africa. *Cogent Economics & Finance*, 11(1), 2162689. <https://doi.org/10.1080/23322039.2022.2162689>
- Goldsmith, R. W. (1969). *Financial structure and development*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Gozgor, G. ve Can, M. (2016). Export product diversification and the environmental Kuznets curve: Evidence from Turkey. *Environmental Science and Pollution Research*, 23, 21594-21603. <https://doi.org/10.1007/s11356-016-7403-9>
- Gökmenoğlu, K. K., Apinran, M. O. ve Taşpınar, N. (2018). Impact of foreign direct investment on human development index in Nigeria. *Business and Economics Research Journal*, 9(1), 1-14. <https://doi.org/10.20409/berj.2018.90>
- Gray, H. P. (2002). International trade and economic development or growth: A qualification. *The Journal of World Investment & Trade*, 3(1), 65-75. <https://doi.org/10.1163/221190002X00184>
- Güngör, B. ve Kurt, S. (2007). Dışa açıklık ve kalkınma ilişkisi (1968-2003): Türkiye örneği. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(2), 197-210.
- Ha, N. M. ve Ngoc, B. H. (2022). The asymmetric effect of financial development on human capital: Evidence from a nonlinear ARDL approach. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 31(6), 936-952. <https://doi.org/10.1080/09638199.2022.2043930>
- Hamdi, H. ve Hakimi, A. (2022). Trade openness, foreign direct investment, and human development: A panel cointegration analysis for MENA countries. *The International Trade Journal*, 36(3), 219-238. <https://doi.org/10.1080/08853908.2021.1905115>
- Hatemi-J, A. ve Shamsuddin, M. (2016). The causal interaction between financial development and human development in Bangladesh. *Applied Economics Letters*, 23(14), 995-998. <https://doi.org/10.1080/13504851.2015.1128066>
- Hong Vo, D., Tran, N. P. ve Nguyen, H. M. (2021). Does financial development improve human capital accumulation in the Southeast Asian countries?. *Cogent Business & Management*, 8(1), 1932245. <https://doi.org/10.1080/23311975.2021.1932245>
- Hosoya, Y. (1991). The decomposition and measurement of the interdependency between second-order stationary processes. *Probability theory and related fields*, 88(4), 429-444. <https://doi.org/10.1007/BF01192551>
- Hou, J., Walsh, P. P. ve Zhang, J. (2015). The dynamics of human development index. *The Social Science Journal*, 52(3), 331-347. <https://doi.org/10.1016/j.soscij.2014.07.003>

- Kabadayi, B. (2013). Human development and trade openness: A case study on developing countries. *Advances in Management and Applied Economics*, 3(3), 193-199.
- Kaulihowa, T. ve Adjasi, C. (2019). Non-linearity of FDI and human capital development in Africa. *Transnational Corporations Review*, 11(2), 133-142. <https://doi.org/10.1080/19186444.2019.1635734>
- Kaya, A. (2018). Finansal piyasalardaki gelişmelerin insani gelişmişlik üzerine etkisi: Türkiye örneği. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 20, 169-180. <https://doi.org/10.18092/ulikidince.298474>
- Li, Y. ve Huang, X. (2023). Research on the impact of institutional environment, FDI and net export on international entrepreneurship. *Finance Research Letters*, 53, 103653. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2023.103653>
- Lynch, D. (1996). Measuring financial sector development: A study of selected Asia-Pacific countries. *The Developing Economies*, 34(1), 1-27. <https://doi.org/10.1111/j.1746-1049.1996.tb00727.x>
- Ma, S., Dai, J. ve Wen, H. (2019). The influence of trade openness on the level of human capital in China: On the basis of environmental regulation. *Journal of Cleaner Production*, 225, 340-349. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.03.238>
- MacKinnon, J. G. (1996). Numerical distribution functions for unit root and cointegration tests. *Journal of applied econometrics*, 11(6), 601-618. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-1255\(199611\)11:6<601::AID-JAE417>3.0.CO;2-T](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-1255(199611)11:6<601::AID-JAE417>3.0.CO;2-T)
- McKinnon, R. (1973). *Money and capital in economic development*, Brookings Institution, Washington DC.
- Narayan, P. K. (2005). The saving and investment nexus for China: Evidence from cointegration tests. *Applied Economics*, 37(17) 1979-1990. <https://doi.org/10.1080/00036840500278103>
- Narayan, P. K. ve Smyth, R. (2004). Is South Korea's stock market efficient?. *Applied Econometrics Letters*, 11(11), 707-710. <https://doi.org/10.1080/1350485042000236566>
- Noorbakhsh, F., Paloni, A. ve Youssef, A. (2001). Human capital and FDI inflows to developing countries: New empirical evidence. *World development*, 29(9), 1593-1610. [https://doi.org/10.1016/S0305-750X\(01\)00054-7](https://doi.org/10.1016/S0305-750X(01)00054-7)
- Nzotta, S. M. ve Okereke, E. J. (2009). Financial deepening and economic development of Nigeria: An empirical investigation. *African Journal of Accounting, Economics, Finance and Banking Research*, 5(5), 52-66.
- OECD. (2023, 19 Mayıs). FDI flows (indicator). <https://doi.org/10.1787/99f6e393-en>
- Outreville, J. F. (1999, Ekim). Financial development, human capital and political stability. United Nations Conference on Trade And Development. http://unctad.org/en/docs/dp_142.en.pdf
- Pesaran, M. H., Shin, Y. ve Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326. <https://doi.org/10.1002/jae.616>
- Rajan, R. G. ve Zingales, L. (2003). The great reversals: the politics of financial development in the twentieth century. *Journal of Financial Economics*, 69(1), 5-50. [https://doi.org/10.1016/S0304-405X\(03\)00125-9](https://doi.org/10.1016/S0304-405X(03)00125-9)
- Razmi, S. M. J. ve Yavari, Z. (2012). Reviewing the effect of trade openness on human development. *Interdisciplinary Journal of Contemporary Research in Business*, 4(6), 970-978.
- Redmond, T. ve Nasir, M. A. (2020). Role of natural resource abundance, international trade and financial development in the economic development of selected countries. *Resources Policy*, 66, 101591. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2020.101591>
- Reiter, S. L. ve Steensma, H. K. (2010). Human development and foreign direct investment in developing countries: The influence of FDI policy and corruption. *World Development*, 38(12), 1678-1691. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2010.04.005>
- Saad, W. (2013). Causal relationship between trade, foreign direct investment and economic growth for Lebanon. *International Research Journal of Finance and Economics*, 112, 18-29.

- Sahay, R., Cihak, M., N'Diaye, P., Barajas, A., Ayala Pena, D., Bi, R., ... ve Yousefi, S. R. (2015). *Rethinking financial deepening: Stability and growth in emerging markets* (No. 2015/008). International Monetary Fund. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/sdn/2015/sdn1508.pdf>
- Sam, C. Y., McNown, R. ve Goh, S. K. (2019). An augmented autoregressive distributed lag bounds test for cointegration. *Economic Modelling*, 80, 130–141. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2018.11.001>
- Sehrawat, M. ve Giri, A. K. (2014). The relationship between financial development indicators and human development in India. *International Journal of Social Economics*. 41(12), 1194-1208. <https://doi.org/10.1108/IJSE-11-2013-0268>
- Sharma, B. ve Gani, A. (2004). The effects of foreign direct investment on human development. *Global economy journal*, 4(2), 1850025. <https://doi.org/10.2202/1524-5861.1049>
- Shaw, E. (1973). *Financial deepening in economic development*. Oxford University Press, New York.
- Squalli, J. ve Wilson, K. (2011). A new measure of trade openness. *The World Economy*, 34(10), 1745-1770. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9701.2011.01404.x>
- Svirydzhenka, K. (2016). *Introducing a new broad-based index of financial development*. International Monetary Fund, IMF Working Papers, (No. 2016/005). <https://www.elibrary.imf.org/downloadpdf/journals/001/2016/005/article-A001-en.xml>
- Şenol, Z. (2019). Finansal gelişim ile insani gelişim arasındaki ilişki: Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler örneği. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 15(2), 341-358. <https://doi.org/10.17130/ijmeb.2019252098>
- UNDP. (1990). Human Development Report 1990, UNDP, New York. <https://doi.org/10.18356/7007ef44-en>.
- UNDP. (2022). Human Development Report 2021-2022: Technical Notes. https://hdr.undp.org/sites/default/files/2021-22_HDR/hdr2021-22_technical_notes.pdf
- Wang, M. (2011). FDI and human capital in the USA: is FDI in different industries created equal?. *Applied Economics Letters*, 18(2), 163-166. <https://doi.org/10.1080/13504850903442962>
- Wen, H. ve Dai, J. (2020). Trade openness, environmental regulation, and human capital in China: Based on ARDL cointegration and Granger causality analysis. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 1789-1799. <https://doi.org/10.1007/s11356-019-06808-1>
- Wood, A. (1994). *North-South Trade, Employment, and Inequality: Changing Fortunes in a Skill-Driven World*. Oxford: Clarendon Press
- Wood, A. (1997). Openness and wage inequality in developing countries: The Latin American challenge to East Asian conventional wisdom. *The World Bank Economic Review*, 11(1), 33-57. <https://doi.org/10.1093/wber/11.1.33>
- World Bank, World Development Indicators. (2023, 19 Mayıs). Trade (% of GDP). <https://api.worldbank.org/v2/en/indicator/NE.TRD.GNFS.ZS?downloadformat=excel>
- World Bank, World Development Indicators. (2023, 19 Mayıs). Foreign direct investment, net inflows (% of GDP). <https://api.worldbank.org/v2/en/indicator/BX.KLT.DINV.WD.GD.ZS?downloadformat=excel>
- Yaman, H. (2021). İnsani Gelişme, ticari dışa açıklık ve ekonomik büyüme dinamikleri: G-20 ülkeleri üzerine bir inceleme. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 69, 121-134. <https://doi.org/10.51290/dpusbe.848388>
- Zaidi, S. A. H., Wei, Z., Gedikli, A., Zafar, M. W., Hou, F. ve Iftikhar, Y. (2019). The impact of globalization, natural resources abundance, and human capital on financial development: Evidence from thirty-one OECD countries. *Resources Policy*, 64, 101476. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2019.101476>
- Zhuang, H. (2017). The effect of foreign direct investment on human capital development in East Asia. *Journal of the Asia Pacific Economy*, 22(2), 195-211. <https://doi.org/10.1080/13547860.2016.1240321>
- Zivot, E. ve Andrews, D. W. K. (1992). Further evidence on the great crash, the oil price shock, and the unit-root hypothesis. *Journal of Business & Economic Statistics*, 10(3), 251-270. <https://doi.org/10.1198/073500102753410372>

Selection of Dry Port Locations Using PROMETHEE Approach: Case for Türkiye

Kara Limanı Lokasyonlarının PROMETHEE Yöntemi ile Seçimi: Türkiye Örneği

Yunus KAYMAZ*

Ural Gökay ÇİÇEKLİ**

DOI: <https://doi.org/10.25204/iktisad.1192459>

Abstract

Article Info

Paper Type:
Research Paper

Received:
20.10.2022

Accepted:
17.07.2023

© 2023 JEBUPOR
All rights reserved.

The aim of this study is to determine the most suitable location for a possible dry port in the Aegean Region of Türkiye based on various criteria. The concept of dry port, which is highly discussed especially in foreign literature, and accordingly, dry port location selection is examined as a multi-criteria decision making (MCDM) problem that requires various evaluation criteria. In this context, the PROMETHEE method, which is one of the MCDM methods, is used for dry port selection. As a result of the analyses, it can be said that in an environment where port congestion is increasing, dry ports can decrease this congestion, in this context, Türkiye is in an advantageous position and considering the global crisis events such as the pandemic called Covid-19, such applications will contribute to the overall efforts to strengthen Türkiye's logistics infrastructure. In the study, 10 locations were evaluated based on a total of 13 criteria. Among these locations, the location with the highest score can be considered as the most suitable dry port area.

Keywords: Dry port, location selection, PROMETHEE, multi-criteria decision-making, supply chain.

Öz

Makale Bilgileri

Makale Türü:
Araştırma
Makalesi

Geliş Tarihi:
20.10.2022

Kabul Tarihi:
17.07.2023

© 2023 İKTİSAD
Tüm hakları saklıdır.

Bu çalışmanın amacı Türkiye, Ege Bölgesi kapsamında kurulması olası bir kara limanı için çeşitli kriterler dahilinde en uygun konumun belirlenmesidir. Özellikle yabancı literatürde oldukça tartışılan kara limanı kavramı ve buna bağlı olarak kara limanı lokasyon seçimi, çeşitli değerlendirme kriterleri gerektiren ÇKKV (çok kriterli karar verme) problemi olarak incelenmektedir. Bu kapsamda çalışmada, kara limanı seçimi için ÇKKV yöntemlerinden biri olan PROMETHEE yöntemi kullanılmıştır. Analizler sonucunda, liman sıklıklarının arttığı bir ortamda kara limanlarının bu sıklığı hafifletebileceği, bu bağlamda, Türkiye'nin avantajlı bir konumda olduğu ve Covid-19 olarak adlandırılan pandemi gibi küresel kriz olayları göz önünde bulundurulduğunda, bu tür uygulamaların Türkiye'nin lojistik altyapısının güçlendirilmesine yönelik toplam çabalara katkıda bulunacağı söylenebilmektedir. Çalışmada 10 lokasyon, toplam 13 kriter baz alınarak değerlendirilmiştir. Bu lokasyonlar arasında en yüksek puanı alan lokasyon en uygun kara limanı alanı olarak değerlendirilebilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kara limanı, lokasyon seçimi, PROMETHEE, çok kriterli karar verme, tedarik zinciri.

Atf/ to Cite (APA): Kaymaz, Y., and Çiçekli, U. G. (2023). Selection of dry port locations using PROMETHEE approach: Case for Türkiye. *Journal of Economics Business and Political Researches*, 8(Special Issue), 21-38. <https://doi.org/10.25204/iktisad.1192459>

*ORCID Assist Prof., Iskenderun Technical University, Faculty of Business and Management Sciences, Logistics Management Department, yunus.kaymaz@iste.edu.tr

**ORCID Assoc. Prof., Ege University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Business Administration Department, gokay.cicekli@ege.edu.tr

1. Introduction

The volume and types of cargo transported by maritime can vary depending on the global demand for goods, trade routes and agreements, and the capacity of ships. Jaržemskis and Vasiliauskas (2007) argued that to meet the market demand, the capacity of the seaport area should be increased as European Commission (2000) report stated that between 2000-2010 years, the hinterland transport would be doubled. Likewise, Roso (2007) emphasized the importance of inland intermodal terminals and containerization in maritime transport. Hence, Roso (2008) highlighted that such containerization eventually led to bottlenecks and congestions for port operations and gave examples of dry ports to ease such burdens. Khaslavskaya and Roso (2019) stated that the cargo volumes transported by maritime account for 80% of volume and 70% of value, and it takes a crucial portion of the whole cargo volume worldwide. Due to the increasing trade volume of cargo transportation also shows upward trends. It can be assumed that ports are significant trade nodes, and hinterland operations are affected by congestion.

Developing economies should consider providing a well-developed transport infrastructure for the transportation network to compete in the global market. Eliminating the disruptions of the supply chains and maintaining its sustainability pose great importance for providing high service quality and customer satisfaction. From a macro perspective, it can be concluded that the effectiveness and efficiency of the transportation infrastructure affect the development of the countries' economies. Ng and Gujar (2009) argued the dry port concept in India, a developing economy, and provided the conditions of the competitive structure of the dry port industry. Likewise, Ng and Tongzon (2010) stated that dry ports catalyze regional economic development. The further development of dry ports and the improvements in their operations should significantly improve the global competitiveness of Indian products. Indochina's seaport capacity will be supported through hinterland transportation hubs by introducing a feasible dry port system. (Do et al., 2011). By analyzing the dry port industry in India, dry ports contribute to economic development by easing public investments, introducing foreign direct investments and related technologies, and enhancing competition (Haralambides and Gujar, 2011). Ng and Çetin (2012) argued that the characteristics of dry ports in Northern India differ from the Western dry port examples and they stated that dry port locations are clustered around the industrial regions such as developing economies such as India and differ from the developed economies' dry ports' clustering structures.

Dry ports provide some advantages as such terminals propose intermodal nodes to support the regional economy. Dooms et al. (2013) underlined that intermodal trade is crucial to the economy. It reduces overload on the roads, enables environmentally friendly transportation, and is more reliable, efficient, and safe. However, considering the road modality, seaports face various problems. One of them is the lack of space at maritime terminals, long dwell times, and the increasing congestion in their access routes to inland connections (Ambrosino and Sciomachen, 2014). Hanaoka and Regmi (2011) argued that dry ports are nodes in the transport network and are developed to support seaport operations and the sustainable development of international intermodal transport networks. In their studies, Pekkaya and Bucak (2018) determined and evaluated the port locations by using PROMETHEE and concluded that PROMETHEE method is an advantageous method for this type of ranking-selecting evaluation.

Considering the literature related to location selection, many studies are trying to decide on various location decision problems. Görçün and Küçükönder (2021) introduced a novel approach that used an integrated approach consisting of the CRITIC (Criteria Importance Through Intercriteria Correlation) technique and the EDAS (Evaluation based on Distance from Average Solution) to evaluate the selection of RO-RO ports in Black Sea region. Mohan and Naseer (2022) used Analytic Hierarchy Process (AHP) in deciding locations by using Delphi survey for the experts. According to the results, they analyzed five main criteria as proximity, environmental, economic, site specific, and social. Raad et al. (2022) proposed a three-stage method where the decision-making criteria are weighed, potential sites are identified, and those alternatives are evaluated, respectively, using an

integrated MCDM (Multi-Criteria Decision Making)-GIS methodology made up of fuzzy SWARA GIS-based site selection with fuzzy functions and an enhanced version of fuzzy MULTIMOORA. However, as the dry port is a relatively new topic for Türkiye case, there are limited studies both on the dry port topic and their location selection decisions. Henceforth, this study was organized so that a literature review has been conducted on dry ports considering the location selection criteria and factors influencing the location of dry ports. For the methodology part, an MCDM method, PROMETHEE, has been applied to evaluate the possible locations in the context of the Türkiye case.

The originality of the study comes from various parts comparing to the studies in literature. Firstly, as Türkiye differentiates itself by its geopolitical advantage, logistical infrastructure and their efficient use become critical. On this occasion, different policies should be considered and evaluated by policy makers and professionals as well. Henceforth, although there are national studies considering dry port concept, they mostly contributed to the literature, considering international studies, there are various MCDM approaches for analyzing location analysis. Thus, this study contributes not only academic literature but also tried to complete the gap of location analysis of dry port concept in Türkiye context. This study offers some possible locations in Aegean region, which is a region that the density of marine transportation and road transportation are high.

The selection problem is often handled with MCDM methods because it involves a complex decision process with multiple, conflicting, and often subjective criteria. MCDM methods allow decision-makers to consider multiple criteria when selecting a dry port, such as the distance to the seaport, the cost of transportation and handling, the availability of storage and handling facilities, and the level of security. These methods also allow for considering subjective criteria, such as the level of government support or the level of service provided by the dry port. MCDM methods allow for handling the dry port problem in a comprehensive, systematic, and transparent way, considering multiple criteria, thus providing a robust decision-making process. In addition, they allow for the incorporation of different stakeholders' preferences and provide a way to weigh the relative importance of the different criteria.

For the application of the study, 10 locations were evaluated for the possible dry port location areas while considering the 13 criteria. Location 7 has the highest value comparing to the other locations.

2. Literature Review

Dry ports are inland terminals connected to seaports through transportation infrastructure (such as rail and road) and provide facilities for handling and storing cargo.

The earlier studies on dry ports can be found in the United Nations manuscript on dry ports. Beresford and Dubey (1990) defined the dry port as a terminal for import and export cargoes considering the hinterland networks of ports, and various concepts have been used, such as dry ports, inland freight villages, and inland ports, that such a difference in terminology emerged from the different functionality, shapes, and network position of these structures. According to Juhel (1999), a dry port is crucial in optimizing logistics activities to ensure cargo transportation efficiency. Leveque and Roso (2002) defined the dry port term as an intermodal terminal that directly connects to a seaport with high-capacity transport modes, where customers can leave or pick up their products as if directly to a port. Woxenius et al. (2004) underlined those services like storage, consolidation, storage of empty containers, maintenance and repair of containers, and customs clearance should be available at full-service dry ports. Another definition for a dry port state that it is a port situated in the hinterland providing service to an industrial region connected with one or several ports by rail and/or road transport and offers value-added services between the dry port and the transmarine destinations (Jaržemskis and Vasiliauskas, 2007). According to Roso (2008), the idea behind the concept of a dry port is achieving the shift of flows from road to rail resulting in the reduction of road transports to/from the seaport once a dry port is implemented in the transport system as well as maintaining the

quality of the access to a dry port. The quality of the road-rail interface affects the dry port's performance. The Economic and Social Commission for Asia and the Pacific (ESCAP) (2008) introduced the concept of dry ports as activities such as handling and storage of general and bulk cargoes by using means of transportation.

Henttu and Hilmola (2011) define the dry port concept as an inland intermodal terminal with additional value-added services connected by rail to at least a seaport, which provides that dry ports have the capability to achieve freight movement in a maximum amount through railway from the port. Sağlam et al. (2015) provided some characteristics for dry ports as they connected directly to one or more seaports, handling of intermodal activities, provided value-added services, and provided the primary operations of a port, such as storage, consolidation, and transportation of freights.

By considering all the definitions according to the dry port concept, there are various classifications stated in the literature. Leitner and Harrison (2001) also provided the earlier classifications of dry ports as inland ports, trade and transportation ports, feeder ports, and air cargo ports.

Woxenius et al. (2004) classified dry ports as distant, mid-range, and close dry ports, which can be seen in Figure 1;

- Close dry ports: The type of dry port serves as a consolidation point for freights from road to shippers through a railway. In Figure 1, the dry port labelled as A reflects the close dry port.
- Mid-range dry ports: provide a consolidation point and are consequently situated within a distance from the port generally covered by road transport. In Figure 1, the dry port labelled as B reflects the close dry port.
- Distant dry ports: the freight movement through rail is feasible considering the distance and size of the freight. In Figure 1, the dry port labelled as C reflects the close dry port.

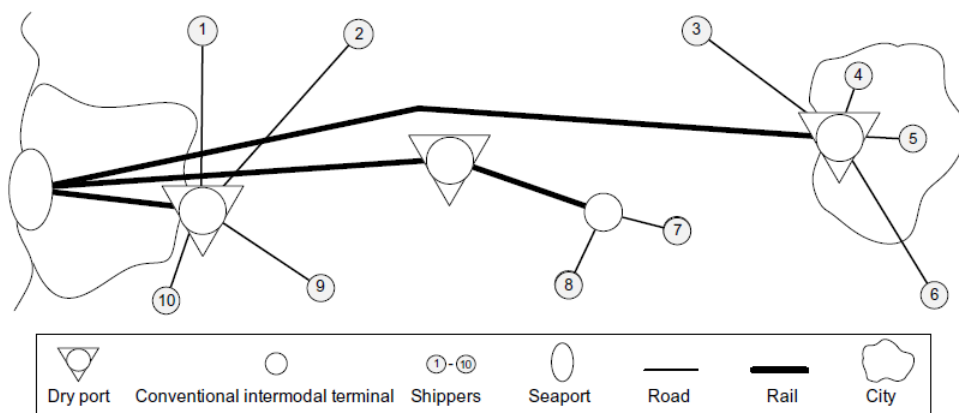

Figure 1. Visualization of Close, Medium-Range, and Distant Dry Ports
Source: Roso et al., 2009.

In addition to the economic, environmental, and managerial studies within the scope of the issues discussed on dry ports, publications related to the location selection of dry ports are also paid attention to in the literature. Thus, Chang et al. (2015) pointed out that as well as integer programming and linear programming, various MCDM methods such as AHP (analytical hierarchy process), F-AHP (fuzzy analytical hierarchy process), DEA (data envelopment analysis) have been used to determine the possible locations for dry ports. Using three MCDM techniques, the authors examined the selection criteria for dry ports within the context of the Chittagong port's hinterland. The proximity of the dry port to the seaport as well as the accessibility of the dry port to exporters and importers have been determined to be significantly relevant for the selection of the dry port location in the Fuzzy AHP analysis (Chowdhury and Haque Munim, 2022). Bentaleb et al. (2016) proposed a multi and mono-criteria methods in order to find an optimal dry port location. The PROMETHEE method is based on pairwise comparisons, considering the evaluation factors of the points to be determined, and

the most distinctive difference from other MCDM methods is that besides the weights of the evaluation criteria indicating the level of connection between each other, each evaluation criterion considers the relationship between each other (Asoğlu and Eren, 2018). This method is easier to use and more effective compared to the other methods, and thus, it has been chosen for this study. Another reason is that there is a separate preference function and superiority approach for each of the selection criteria (Çiçekli et al. 2018).

3. PROMETHEE Method

PROMETHEE (Preference Ranking Organization Method for Enrichment Evaluations) is a family of multi-criteria decision-making methods that are commonly used to analyze and rank alternatives based on a set of criteria. Brans et al. (1986) developed the Preference Ranking Organization Method for Enrichment Evaluations (PROMETHEE), a method for multi-criteria decision-making. PROMETHEE is particularly useful in situations where there are multiple, conflicting, and often subjective criteria that need to be considered. The method is based on the concept of outranking and uses pairwise comparisons to rank alternatives.

One of the main advantages of PROMETHEE is its ability to handle both quantitative and qualitative criteria. It also allows for incorporating different stakeholders' preferences and provides a way to weigh the relative importance of the different criteria. The method also allows for the consideration of criteria with different measurement scales and different levels of importance.

PROMETHEE has been widely used in various fields such as logistics, transportation, energy, environment, and healthcare.

PROMETHEE is implemented in five steps, as shown in Figure 2.

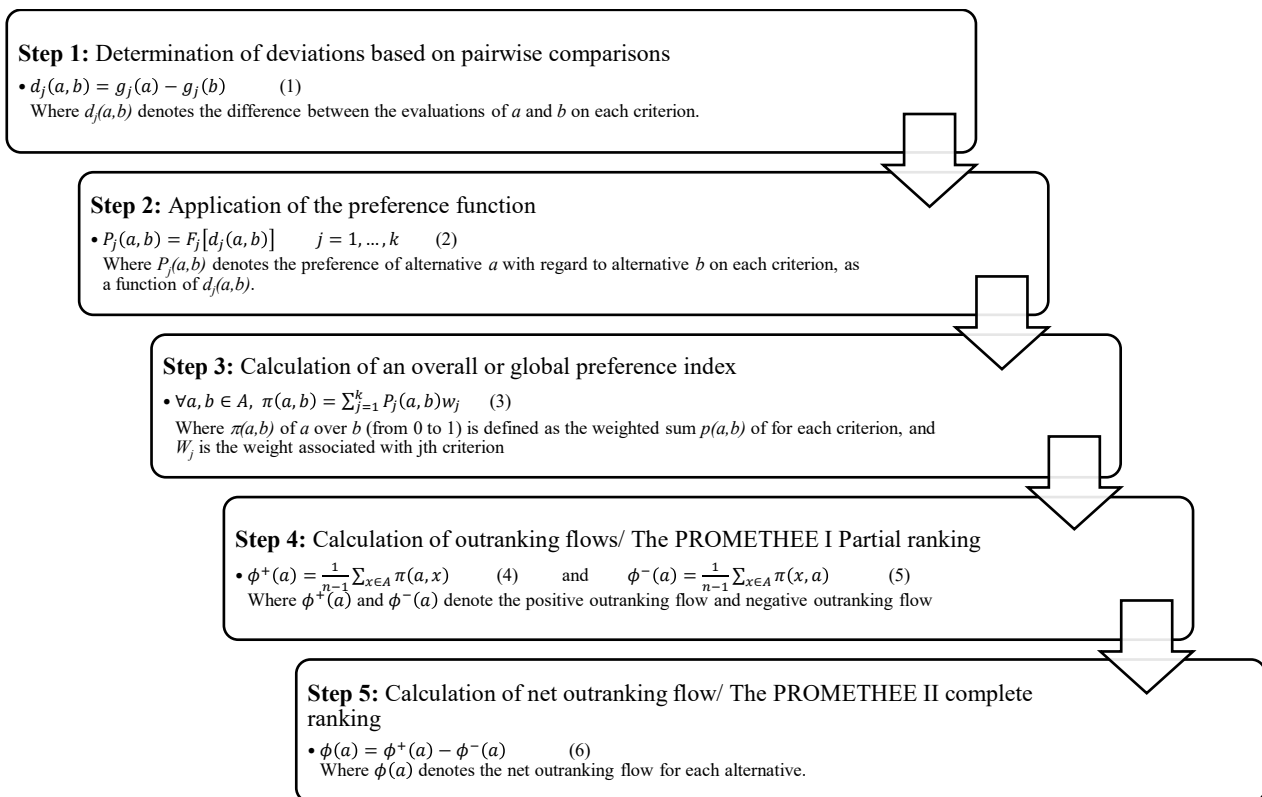

Figure 2. Stepwise procedure for PROMETHEE II

Source: Behzadian et al., 2010.

Behzadian et al. (2010) stated that this method outranks the related alternatives among conflicting criteria. While PROMETHEE I involve partial ranking, PROMETHEE II involves full ranking, and then the method decides the necessary decision points. Brans and Mareschal (2005) highlighted six functions in the PROMETHEE method. Figure 3 indicates the related functions.

Function Type	Function Graph	Function	Explanation
Type 1: Regular Criterion		$P_j(a, b) = \begin{cases} 0; & d_{a,b} \leq 0 \\ 1; & d_{a,b} > 0 \end{cases}$	When there is no preference for the decision maker for the evaluation criterion, this function type is used.
Type 2: U-Shape Criterion		$P_j(a, b) = \begin{cases} 0; & d_{a,b} \leq q \\ 1; & d_{a,b} > q \end{cases}$	This function type should be used in cases where the decision maker wants to prefer decision points with values above the value determined by the relevant evaluation criteria.
Type 3: V-Shape Criterion		$P_j(a, b) = \begin{cases} \frac{d_{a,b}}{p}; & 0 < d_{a,b} \leq p \\ 1; & d_{a,b} > p \end{cases}$	This function should be used when the decision maker wants to prefer decision points with above-average values for an evaluation criterion without ignoring the values below the average.
Type 4: Level Criterion		$P_j(a, b) = \begin{cases} 0; & 0 < d_{a,b} \leq q \\ 0.5; & q < d_{a,b} \leq p \\ 1; & d_{a,b} > p \end{cases}$	This function should be used when the decision maker determines his/her preference for an evaluation criterion as a certain range.
Type 5: Linear Criterion		$P_j(a, b) = \begin{cases} 0; & d_{a,b} \leq q \\ \frac{d_{a,b} - q}{p - q}; & q < d_{a,b} \leq p \\ 1; & d_{a,b} > p \end{cases}$	This function should be used when the decision maker wants to choose decision points with values above the mean for an evaluation criterion.
Type 6: Gauss Criterion		$P_j(a, b) = \frac{e^x}{1 + e^x}$	This function should be used if the decision maker's preference will be determined by the deviation of the relevant evaluation criteria values from the mean.

Figure 3. Preference Functions for the PROMETHEE method

Source: Brans et al., 1986; Çiçekli et al., 2018.

PROMETHEE is a widely used MCDM method that is particularly useful in situations where there are multiple, conflicting, and often subjective criteria that need to be considered. Its ability to handle both quantitative and qualitative criteria, incorporate different stakeholders' preferences, and provide a way to weigh the relative importance of the different criteria are among the reasons it is commonly used in literature.

4. Factors Influencing the Location Selection of Dry Ports

Determining the criteria is critical for the selection of best location is crucial. On this occasion, an extensive literature review has been conducted for dry port selection to extract the suitable criteria. According to the ESCAP (2008), various criteria should be considered during a decision on a dry port location, and further, they proposed various key attributes as in Table 1:

Table 1. Key Attributes for A Dry Port

Key Attributes	Coverage
Geographical	linked to a sea or airport inland – located away from traditional land, air, and coastal borders
Transport logistics	high capacity transport link(s) more than one transport mode intermodal transfers
Warehouse logistics	temporary storage or warehousing consolidation and deconsolidation
International port	international trade involved customs inspection other services found in an international sea or airport
Value added logistics services	freight forwarding information systems other value-added services

Source: ESCAP, 2008.

According to Hanaoka and Regmi (2011), proximity to ports; links to other modes of transport; development, operation, and shipping costs; the potential to promote mode shifting; environmental concerns; the potential to attract production and distribution facilities; and some economic incentives for regional economic development are factors that affect the location of dry ports. Table 2 provides the evaluation criteria and the methods used.

Table 2. Criteria Considered in the Selection of Dry Port Locations

Author(s)	Evaluation Criteria	Methods Used
Wang and Wei (2008)	<ul style="list-style-type: none"> • Weather conditions • Geological conditions • Hydrological conditions • Terrain conditions • Labor conditions • Characteristics of goods • Level service • Customer conditions • Traffic • State of public facilities • Information infrastructure • Transport costs • The local labor wage level • Use of land resources • Environment protection 	Analytical network process
Wei et al. (2010)	<ul style="list-style-type: none"> • Traffic • Information infrastructure • State of public facilities • Transport costs • The environment protection • Local labor wage level • Labor conditions • The distribution and quantity of goods • Customer conditions 	Fuzzy-Analytical network process
Henttu and Hilmola. (2011)	<ul style="list-style-type: none"> • The location of city and its attractiveness (Ability to serve top 50 city in Finland) • Preparedness for necessary infrastructure • Accessibility to railway • The efficient use of coastal areas of cities • The availability of ports in cities to intermodal system • Population 	Linear integer programming

Table 2 (Cont.). Criteria Considered in the Selection of Dry Port Locations

Rahimi et al. (2008)	<ul style="list-style-type: none"> • Adequate demand for intermodal transportation • The local supply for transportation services • Successful public relations management • Contribution of public/private sector 	Single facility location model
Tamosaityte and Haat (2012)	<ul style="list-style-type: none"> • Infrastructure • Proximity to suppliers and customers • Tax and political advantages • Serving value added services 	Semi-structured interviews
Awad- Núñez et al. (2014)	<ul style="list-style-type: none"> • Environmental protection • Noise on natural environment • Noise on urban areas • Hydrology • Land price • Geography • Accessibility to transportation modes • Accessibility to services • Weather • Orography • Geology • Distance to other logistics platforms 	Multi-criteria decision-making
Ng and Noteboom (2016)	<p>1-Criteria relevant to dry port users</p> <ul style="list-style-type: none"> • Reduction of Transportation cost • Reduction of Transportation time • Accessibility to road infrastructure • Accessibility to railway infrastructure • Accessibility to waterway infrastructure • Range of services • Proximity to the production base • Proximity to other logistics platform <p>2- Criteria relevant to dry port service providers</p> <ul style="list-style-type: none"> • Demand for dry port services • Investing and operating cost • Room for expansion • Investment and operational climate • Inter-project spillover effect <p>3- Criteria relevant to the community</p> <ul style="list-style-type: none"> • Complementary with other inland transport and seaport planning • Contribution to land use reorganization • Maximizing value added services and return to government • Employment generation • Minimizing transportation pollution • Dry port related pollution • Noise • Minimizing visual intrusion • Minimizing road congestion 	Multi-criteria decision-making
Komchornrit (2017)	<ul style="list-style-type: none"> • Seaport • Airport • Highway • Industrial area • Local market • Regional market • Cross-border market 	Multi-criteria decision making

Source: Adapted from Çiçekli et al., 2016.

4.1. The PROMETHEE Approach in Multi-Criteria Decision-Making for the Selection of Dry Port Locations

To determine and weight the criteria set, a working group consisting of 3 people working at the managerial level at the port and five academicians working at the dry port was formed. Within the scope of the study, the criteria set in different studies in Table 2 were examined. Among these studies, the working group decided that the criteria set in the Awad-Núñez (2014) study is the most appropriate set of criteria for the selection of land ports in Türkiye. However, since the measurements of the geological criteria could not be made, it was decided to exclude it. The factors and explanations are presented in Table 3 below. These criteria were defined by identifying the elements observed in previous studies in Table 2.

Table 3. Selection criteria for dry port locations

no.	Factor name	Observations
1	Noise on environment	Noise level measured in dB on the natural environment
2	Distance to urban areas	Binary variable automatically discarded protected areas
3	Hydrology	Presence of vulnerable areas such as rivers, streams or lakes
4	Land price	Measurement of investment to make
5	Municipality	Considering the size of the municipality, the future development of urban centers and centers nearby and the demographic and economic potential
6	Accessibility to the rail network	Accessibility to freight and passenger transport networks
7	Accessibility to high-capacity roads	Accessibility to high-capacity motorway networks
8	Accessibility to airports	Accessibility to air cargo terminals
9	Accessibility to seaport	Connection with one or more Seaports
10	Accessibility to supplies and services	Accessibility to communication networks and the electrical grid and any other necessary utilities such as water, sanitation, etc.
11	Weather	The climates appropriateness for activities in the greatest number of days per year.
12	Orography	The orography is used to understand the topographic relief of the area on which the facility is located. This factor is commonly used to plan infrastructures.
13	Distance to other logistics platforms	Overlap between hinterlands and the agglomeration of industries

Source: Adapted from Awad-Núñez et al., 2014:45.

Considering the expert consensus and a comprehensive literature review in the related area, various criteria and PROMETHEE functions used for criteria were defined. Therefore, this study aimed to determine the most suitable location considering the criteria derived from expert decisions and literature. Figure 3 depicts the function type used in the specific criteria, the 13 criteria used to evaluate possible locations and the criteria weights. The possible locations used in this study can be seen in the Figure 4. Considering the related possible locations, each location in Figure 4 determined according to the land size and distance to the ports. The distance criteria derived from Crainic et al. (2015) that the authors indicated the distant dry port is located at a long distance from the interested seaport(s), higher than 500 km. Midrange dry ports are predicated on the presence of extra railway connections towards normal inland intermodal terminals and are situated within a distance from the seaport(s) that is/are typically covered by road transport (from 50 to 500 km). With the close dry port arrangement, the seaport's degree of congestion is significantly reduced because the dry port is only a short distance (less than 50 km) away. In this context, ten possible location consideration also reinforced through expert decisions and the final possible location can be seen as in Figure 4.

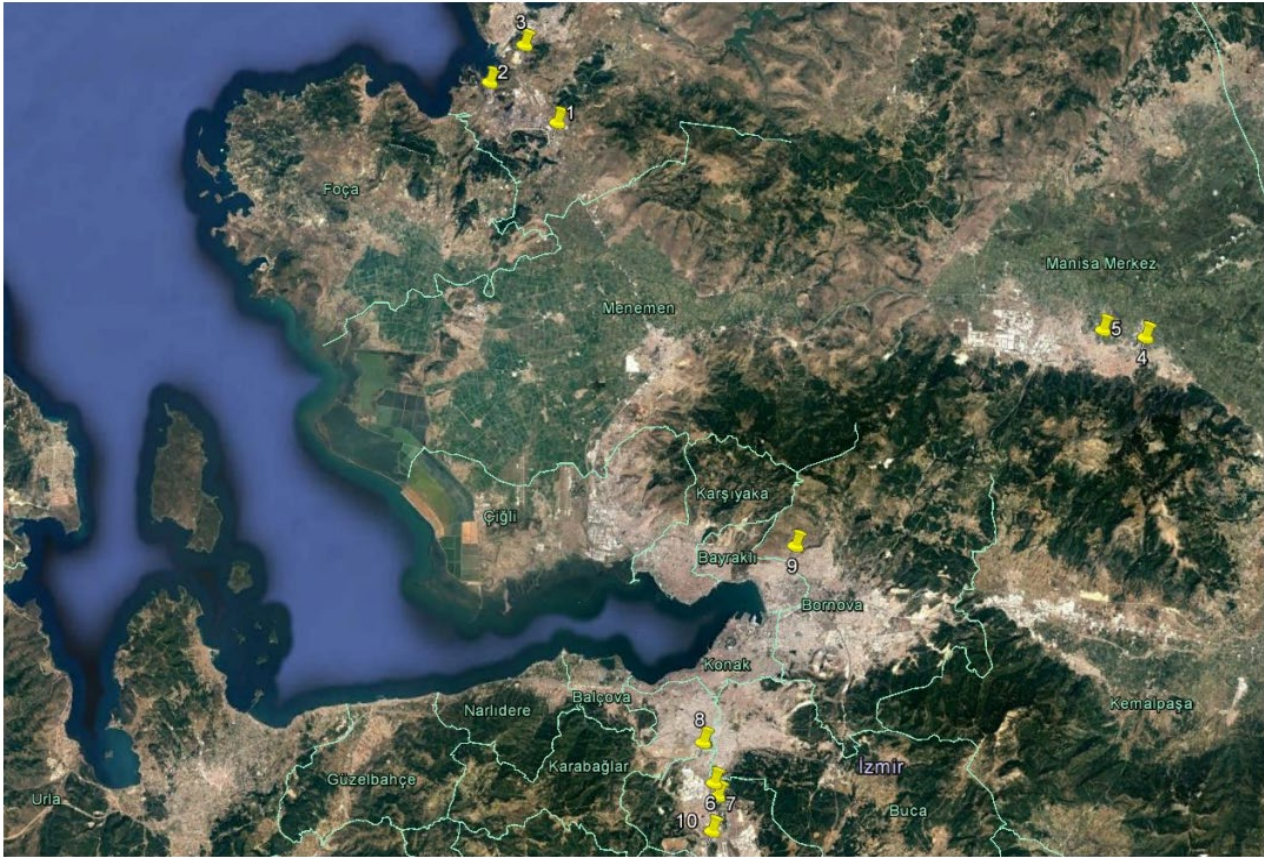

Figure 4. Possible Locations Used in the Selection of Dry Port Locations

As shown in Table 4, in the left hand of the table, the preferences column includes the criterion value, which is used as minimum or maximum for the evaluation, weight, and preference functions mentioned in Figure 3. Min/max value indicates the preference of criterion which uses the minimum or maximum value. For example, as municipality criterion considers the maximum value due to the economic considerations, land price criterion considers the minimum land prices. Weight preference concludes the weights for all the criteria separately while some of the criterion has more weights compared to the others. Preference function corresponds the function types for the PROMETHEE method. Indifference and preference rows state the difference thresholds values of each criterion.

Table 4. Thresholds and Functions Used in Criteria

Scenario1	Noise on Env.	Distance to Urban Area	Hydrology	Land Price	Municipality	Rail	Road
Min/Max	Max	Max	Max	Min	Max	Min	Min
Weight	0.01	0.03	0.06	0.03	0.02	0.05	0.06
Preference Fn.	V-Shape	V-Shape	Gaussian	V-Shape	Level	Linear	V-Shape
Thresholds	Absolute	Absolute	Absolute	Absolute	Absolute	Absolute	Absolute
Q: Indifference	n/a	n/a	n/a	n/a	33.33	1	n/a
P: Preference	3	3	n/a	150	66.66	5	2
Scenario1	Airport	Seaport	Infrastructure	Weather	Orography	Other LP	
Min/Max	Min	Min	Max	Max	Min	Max	
Weight	0.06	0.14	0.16	0.02	0.12	0.14	
Preference Fn.	Linear	Linear	V-Shape	Gaussian	Linear	V-Shape	
Thresholds	Absolute	Absolute	Absolute	Absolute	Absolute	Absolute	
Q: Indifference	5	5	n/a	n/a	4	n/a	
P: Preference	30	30	100	n/a	15	100	

Source: Created by authors.

The noise on the environment criteria threshold here is 3 km. A V-Shape function is used to select a dry port location. It is expected and preferred that the alternative site for a possible dry port location is going to take more points after the threshold limit of 3 km. which is also the preference threshold value. The possible dry port location is going to take more points if the related location is far from the preservative natural areas.

The distance to urban areas factor threshold is also 3 km. that a V-Shape function is used in the selection of dry port location. It is expected and preferred that the alternative site for a possible dry port location is going to take more points after the threshold limit of 3 km. Therefore, the preference threshold (p) for the function was determined as 3 km for this criterion.

Hydrology criterion is another factor that influences dry port location selection criteria. This criterion includes vulnerable areas such as rivers, streams, or lakes. The hydrology criterion uses the sixth type (Gaussian Shape), in which the highest point is 100 and the lowest point is 0. Therefore, it is expected that the possible locations will get a higher value considering the distance to the hydrology areas for this criterion.

Another factor influencing the selection of dry port locations is the land price criterion which uses a function of land price value, cement price. A third type function (V-Shape) was used in this criterion. The threshold value is 150, which indicates that above the value, the possible locations got 0 points, and a lower value below the threshold value of 150 is expected for this criterion.

Considering the size of the municipality, the future development of urban centers and centers nearby, and the demographic and economic potential will have an impact on the location decision of dry ports. The fourth type (Level) function was used for municipality criterion due that a gradual function structure was needed.

The transportation modes included in the selection of dry ports are rail, road, sea, and air transport. Rodrigue and Noteboom (2012) pointed out that geographical characteristics and regional access capacities play an essential role in establishing dry ports and shaping their development, besides railway networks that are also crucial regarding the utility and productivity of dry ports. They also indicated that every domestic market would require a different transportation system; thus, there will not be only one dry-port strategy. Similarly, Çağlıyan, et al. (2013) emphasized that the transportation of raw materials has become very important with mass production and the increase in the number of orders for raw materials with each passing day. They added that railway transportation has come to the forefront in distributing the raw materials arriving at ports across the inlands, although maritime transport remains essential. With the latest developments in the economy and technology, as well as the increase in the number of regions having a high load potential and which are close or connected to organized industrial sites, railway networks have gained significance in loading, and discharging operations carried out in the port hinterland (Turkish State Railways, 2014). The fifth type (Linear) function was used for the rail transportation criterion, with a preference value of 5 km. and the indifference was 1 km. In this criterion, the minimum value is expected, and there is a linear structure with a value between 1-5 km. In the context of transportation modes in Türkiye, Karadayı (2012:26) highlights that road transportation mode has the most advantage compared with the other transportation modes. However, Woxenius et al. (2004) state that road transportation mode still dominates traffic mode and involves adverse emissions, noise, and accidents. Thus, the road criterion uses a third type (V-Shape) function below 2 km. the possible locations got higher points after 2 km. possible locations got fewer values gradually.

Although air transport mode constitutes a small percentage of million tons (%0.6), the availability of air cargo transportation increases the competitiveness of the logistics service providers. The lack of sites and the congestion in terminal services can be listed among the main problems recently encountered at ports. Direct railway connection to seaports makes transportation to dry ports possible. So, further developing hinterland networks under the high-volume development conditions

of dry ports and inland terminals is crucial. Therefore, the fifth type (linear) function was used with a threshold of 30 km.

Infrastructural considerations are also an essential pillar for such facilities that, without proper investigations of related infrastructure elements, will decrease the efficiency and the dry ports' information capability. Here, accessing various communications mediums and the availability of infrastructure elements such as sewage, natural gas lines, electrical circuits, etc., might be considered vital. In this context, Awad-Núñez et al. (2014) highlighted that accessing supplies and services such as sanitation and other related utilities might affect the selection criteria. For this criterion, a V-Shape function was used, that a maximum value is 100 and the minimum value that a possible location can get is 0.

Climate conditions are also another criticism that affects transportation activities. Henttu and Hilmola (2011:3) stated that these two relate to each other. This study determines the climate conditions by considering the weather conditions of cities and counties for selected points.

Orography confronts the topographic characteristics of the land. Here, the slope and curl characteristics of the land determine the investment decision (Awad-Núñez et al., 2014:314). The geology criterion includes various characteristics of the soil. Here, soil term is a technical term that includes various elements such as the excavability of the soil, the pressure of the soil, etc.

Other logistics platforms referred to in calculating the points for this criterion, the distance between selected points and the industrial areas and logistics platforms were taken into consideration. The distances were calculated with statistical methods and classified as very close range, close range, medium range, distant range, and very distant range. Getting close to the industrial areas creates more demand potential and an advantage; however, closing to the logistics platform creates a disadvantage by distributing the logistics traffic.

The alternative location evaluation matrix can be seen in Table 5, which includes the ten possible locations for dry port locations and the related criteria.

Table 5. Evaluation Matrix Concerning the Alternative Locations

Scenario1	Noise on Env.	Distance to Urban Area	Hydrology	Land Price	Municipality	Rail	Road
Location 1	7.26	0.47	66.47	128.2	45.54	10.8	0.12
Location 2	5.62	1.62	60	103.01	45.54	7.4	4.5
Location 3	2.27	3.42	51.33	146.16	45.54	3.7	0.85
Location 4	0.14	1.55	60	133.37	67.1	1.3	0.6
Location 5	0.42	2.07	63.93	149.64	67.1	4	1.26
Location 6	0.57	1.68	80.43	106.53	8.32	2.1	1.37
Location 7	0.47	1.73	87.57	128.11	8.32	1.6	0.97
Location 8	0.16	3.15	60.04	128.8	8.32	4.4	0
Location 9	1.15	0.78	59.42	349.27	50	7	4.2
Location 10	0.11	1	88.36	167.51	8.32	5.6	1.25
Scenario1	Airport	Seaport	Infrastructure	Weather	Orography	Other LP	
Location 1	65.8	8.76	66.5	54.01	5.6	40.83	
Location 2	72.5	3.75	70.5	54.01	14.4	33.33	
Location 3	73	1.37	90	54.01	4.05	40.83	
Location 4	59.2	41.8	82	87.43	5.95	37.47	
Location 5	57	39.6	100	87.43	4.7	50.81	
Location 6	5.8	14.82	82	51.57	12.25	57.47	
Location 7	5.2	15.71	92	51.57	6.6	64.99	
Location 8	7.9	12.3	82	51.57	16.65	64.97	
Location 9	31.8	6.52	68	49.62	30.95	80	
Location 10	4.6	23	92	51.57	9.45	92.51	

Source: Created by authors.

The PROMETHEE II results can be seen in Table 6; considering the Phi values, the best alternative is Location 7.

Table 6. Ranking Results According to the PROMETHEE II Results

Rank	Action	Phi	Phi+	Phi-
1	Location 7	0.2103	0.2639	0.0536
2	Location 10	0.1415	0.2534	0.1119
3	Location 6	0.1218	0.2221	0.1003
4	Location 8	0.0459	0.1889	0.1430
5	Location 3	0.0279	0.1963	0.1684
6	Location 1	-0.0364	0.1662	0.2026
7	Location 5	-0.0590	0.1764	0.2354
8	Location 2	-0.1237	0.1250	0.2487
9	Location 4	-0.1340	0.1324	0.2664
10	Location 9	-0.1943	0.1531	0.3474

Source: Created by authors.

Figure 5 highlights the related levels at which locations are affected through determined criteria, positively or negatively. The criteria at the top advantageously influence the location, whereas the criteria at the bottom affect it in a disadvantageous way. According to the ranking results derived by PROMETHEE II, according to the rainbow table output, the advantageous and disadvantageous criteria for each location can be seen. For example, Location 7 has disadvantageous criteria such as the municipality, weather, noise in the environment, etc. In Figure 5, the nomenclature is as; Hyd: Hydrology, Air: Airport, Rai: Rail, Oro: Orography, Inf: Infrastructure, Olp: Other LP, Roa: Road, Mun: Municipality, Wea: Weather.

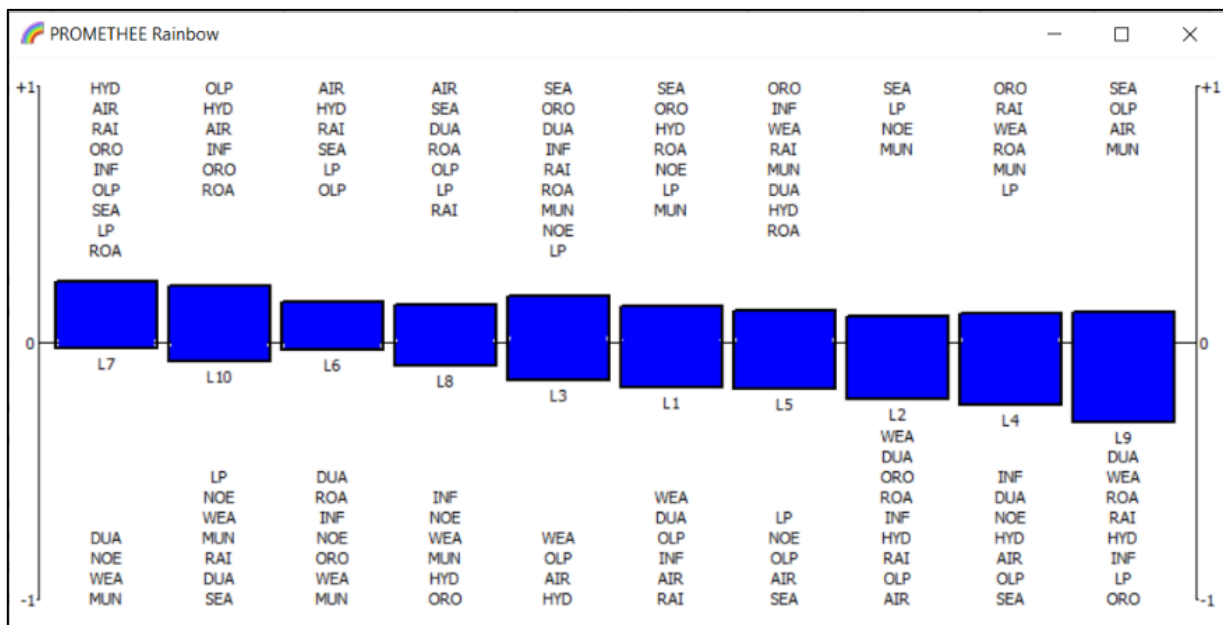

Figure 5. PROMETHEE Rainbow Results for Each Location Considering Positive and Negative Criteria.

Source: Created by authors.

According to the network graph (Figure 6), it can be interpreted that Location 7 has a clear advantage over Location 6 and Location 10. As Location 9 has the lowest score among all others, it has been on the farthest side of the diagram.

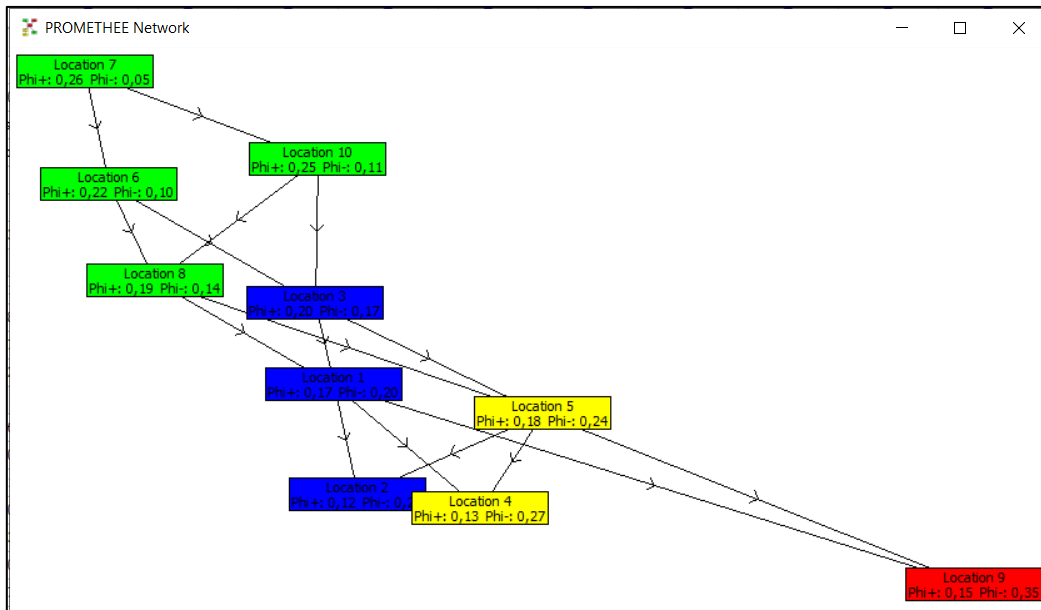

Figure 6. The Network Obtained by the Alternatives from the Criteria (PROMETHEE Network)

Source: Created by authors.

The last graphs (Figure 7 and Figure 8) introduced how each location has got points from each criterion. As can be seen, Location 7 has the most criteria above 0, and Location 9 has the most criteria below 0, which relates the findings with the second table.

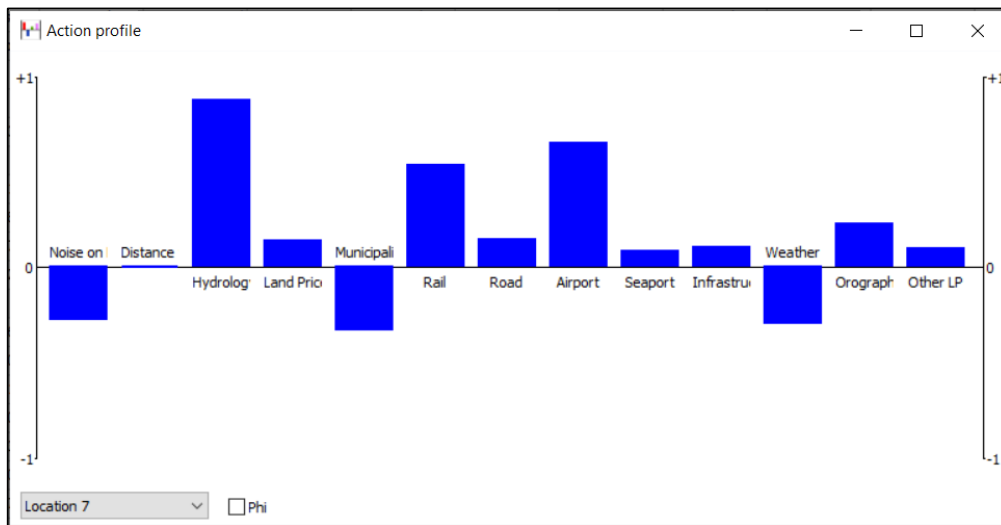

Figure 7. The Individual Location Point for Location 7 from PROMETHEE Action Profile.

Source: Created by authors.

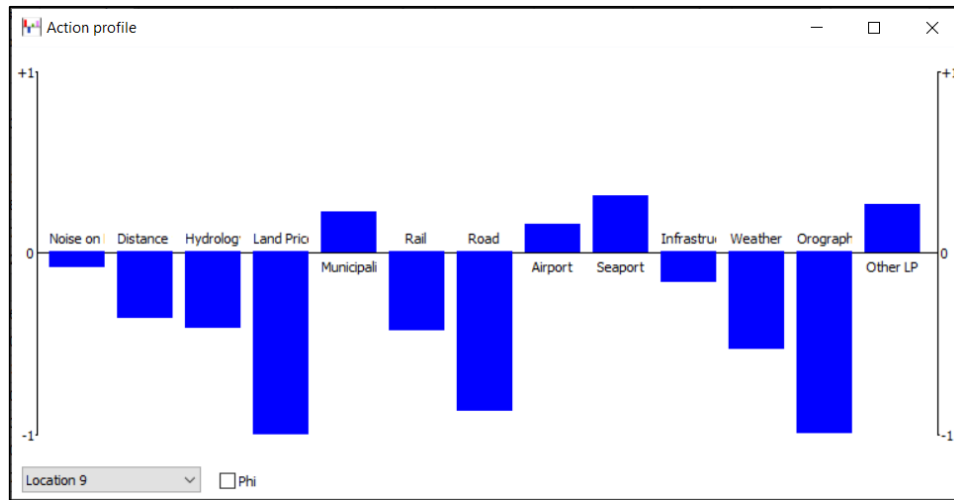

Figure 8. The Individual Location Points for Location 9 from PROMETHEE Action Profile
Source: Created by authors.

5. Conclusion

The increase in trade volume, especially with containerization, has caused the busiest ports around the world to be more crowded and, at the same time, operationally challenging. At this point, various expansions can be made to ease port operations, especially at certain points. Situations where expansions cannot be made for existing ports, are encountered more frequently. In this case, we come across the concept of dry port, which is a concept that has been put forward to use in port hinterland areas to accelerate port operations and increase efficiency. Although the concept of a dry port goes beyond the features of loading and unloading, it can have different roles in the process.

The dry port concept is not new in literature, and it is a concept that draws attention, especially in terms of its use and functionality. Although the definition of the concept of the dry port is made in different ways, it is emphasized by the authors that it is especially beneficial for the hinterland of the port. When viewed within the scope of Türkiye, the concept of a dry port appears as a relatively new concept. In this sense, differences of opinion can be seen in terms of both usage and concept. The fact that there are very limited studies on dry port location selection, especially within the scope of Türkiye, this study differentiates itself from other studies. This study contributes for both literature and practitioners. It contributes to the literature that there are very few studies about the selection of dry port locations. In such an environment that containerization increases the port congestion and its hinterland consecutively, efforts such as dry port terminals will ease that congestion. With this context, while Türkiye has an advantageous position and considering global crisis events such as pandemics so called Covid-19, the applications such effort will contribute to the total efforts for elevating the logistical infrastructure of Türkiye.

In the study, 10 locations were evaluated based on 13 criteria in total. Among these locations, Location 7 received the highest score and was determined as the most suitable location for the establishment of a dry port. Considering the decision-makers and managerial implications, this study, which can contribute to Türkiye's logistics strategy, will contribute to the managers in public institutions, especially for Türkiye, which is trying to achieve the strategy of being a logistics base in terms of location.

Although there are studies considering port locations by using MCDM methods, this study differentiates itself by using PROMETHEE approach. This study used PROMETHEE approach for the ranking of the alternatives. Yet, it has some drawbacks in generating weights for criteria in selection process. Henceforth, it is possible to use other MCDM methods such as Analytic Hierarchy Process (AHP), measuring attractiveness by a categorical based evaluation technique which is

MACBETH approach, Confirmatory Factor Analysis (CFA) may be used to create an alternative determination for the selection process of dry port locations.

References

- Ambrosino, D., and Sciomachen, A. (2014). Location of mid-range dry ports in multimodal logistic networks. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 108, 118-128. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.12.825>
- Asoğlu, İ., and Eren, T. (2018). AHP, TOPSIS, PROMETHEE yöntemleri ile bir işletme için kargo şirketi seçimi. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (16), 102-122. <https://dergipark.org.tr/en/pub/yalovasosbil/issue/37841/440451>
- Awad-Núñez, S., González-Cancelas, N., and Camarero-Orive, A. (2014). Application of a model based on the use of DELPHI methodology and Multicriteria Analysis for the assessment of the quality of the Spanish Dry Ports location. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 162, 42-50. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.12.184>
- Behzadian, M., Kazemzadeh, R. B., Albadvi, A., and Aghdasi, M. (2010). PROMETHEE: A comprehensive literature review on methodologies and applications. *European Journal of Operational Research*, 200(1), 198–215. <https://doi.org/10.1016/j.ejor.2009.01.021>
- Bentaleb, F., Mabrouki, C. and Semma, A. (2016). Dry port location problem: A hybrid multi-criteria approach. *JEMS Maritime Sci.* 2016; 4(1): 73-90. <https://jemsjournal.org/jvi.aspx/jvi.aspx?pdire=jems&plng=eng&un=JEMS-81300>
- Beresford, A. K. C. and Dubey, R. C. (1990). Handbook on the management and operation of dry ports. *United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD)*. Geneva. https://unctad.org/system/files/official-document/rdpldc7_en.pdf
- Brans, J. P. and Mareschal, B. (2005). PROMETHEE methods. In: *Multiple criteria decision analysis: State of the art surveys*. International Series in Operations Research & Management Science, vol 78. Springer, New York. https://doi.org/10.1007/0-387-23081-5_5
- Brans, J. P., Vincke, P. and Mareschal, B. (1986). How to select and how to rank projects: The PROMETHEE method. *European journal of operational research*, 24(2), 228-238. [https://doi.org/10.1016/0377-2217\(86\)90044-5](https://doi.org/10.1016/0377-2217(86)90044-5)
- Çağlıyan, A., Yıldız, A. and Bozkurt Yıldız, A. (2013). Türkiye’de demiryolu güzergâhlari jeomorfoloji ilişkisi. *Marmara Coğrafya Dergisi*, (28), 466-486. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/marucog/issue/475/3941>
- Chang, Z., Notteboom, T. and Lu, J. (2015). A two-phase model for dry port location with an application to the port of Dalian in China. *Transportation Planning and Technology*, 38(4), 442-464. <https://doi.org/10.1080/03081060.2015.1026103>
- Chowdhury, M.M.H., and Haque Munim, Z., (2023). Dry port location selection using a fuzzy AHP-BWM-PROMETHEE approach. *Marit Econ Logist* 25, 301–329 <https://doi.org/10.1057/s41278-022-00230-0>
- Çiçekli U. G., Kaymaz, Y., and Bozkurt S., (2016). The concept of dry port and the selection of dry port locations: The case of Izmir. XIV. International Logistics and Supply Chain Congress, December 01-02, 2016, Izmir, TURKIYE
- Çiçekli, U. G., Ventura, K. and Bilgehan, H. (2018). Determining multi-criteria decisions for the selection of discounted products in sales promotion activities through promethee method. *Ege Academic Review*, 18(4), 727-739. <https://dergipark.org.tr/en/pub/eab/issue/39917/474077>
- Crainic, T. G., Dell’Olmo, P., Ricciardi, N. and Sgalambro, A. (2015). Modeling dry-port-based freight distribution planning. *Transportation Research Part C: Emerging Technologies*, 55, 518-534. <https://doi.org/10.1016/j.trc.2015.03.026>
- Do, N. H., Nam, K. C. and Le, Q. L. N. (2011). A consideration for developing a dry port system in Indochina area. *Maritime Policy & Management*, 38(1), 1-9. <https://doi.org/10.1080/03088839.2010.533712>

- Dooms, M., Haezendonck, E. and Valaert, T. (2013). Dynamic green portfolio analysis for inland ports: An empirical analysis on Western Europe. *Research in Transportation Business & Management*, 8, 171-185. <https://doi.org/10.1016/j.rtbm.2013.07.006>
- ESCAP (2008). Logistics sector developments: Planning models for enterprises and logistics clusters. New York: United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific. Accessed February 25, 2015. <https://www.unescap.org/resources/logistics-sector-developments-planning-models-enterprises-and-logistics-clusters>
- European Commission (2000). IQ—Intermodal quality final report for publication, Transport RTD Programme of the 4th Framework Programme-Integrated Transport Chain.
- Görçün, Ö. F. and Küçükönder, H. (2021). An integrated MCDM approach for evaluating the Ro-Ro marine port selection process: a case study in black Sea region. *Australian Journal of Maritime & Ocean Affairs*, 13(3), 203-223. <https://doi.org/10.1080/18366503.2021.1878872>
- Hanaoka, S. and Regmi, M. B. (2011). Promoting intermodal freight transport through the development of dry ports in Asia: An environmental perspective. *Iatss Research*, 35(1), 16-23. <https://doi.org/10.1016/j.iatssr.2011.06.001>
- Haralambides, H. and Gujar, G. (2011). The Indian dry ports sector, pricing policies and opportunities for public-private partnerships. *Research in Transportation Economics*, 33(1), 51-58. <https://doi.org/10.1016/j.retrec.2011.08.006>
- Henttu, V. and Hilmola, O. P. (2011). Financial and environmental impacts of hypothetical Finnish dry port structure. *Research in Transportation Economics*, 33(1), 35-41. <https://doi.org/10.1016/j.retrec.2011.08.004>
- Jaržemskis A. and Vasiliauskas A. V. (2007) Research on dry port concept as intermodal node, *Transport*, 22:3, 207-213. <https://doi.org/10.1080/16484142.2007.9638126>
- Juhel, M.H. (1999). The role of logistics in stimulating economic development. White Paper Presented at China Logistics Seminar, Beijing, 28–29 November.
- Khaslavskaya, A. and Roso, V. (2019). Outcome-Driven supply chain perspectives on dry ports. *Sustainability*, 11(5), 1492. <https://doi.org/10.3390/su11051492>
- Leitner, S. J. and Harrison, R. (2001). The identification and classification of inland ports (Report No. 0-4083-1). University of Texas at Austin. Center for Transportation Research. <https://rosap.ntl.bts.gov/view/dot/14877>
- Leveque, P. and Roso, V. (2002). Dry port concept for seaport inland access with intermodal solutions, Master's Thesis, Department of Logistics and Transportation, Chalmers University of Technology.
- Mohan, V. G. and Naseer, M. A. (2022). Prioritisation of dry port locations using MCDM methods: A case of cochin port. *Journal of The Institution of Engineers (India): Series A*, 103(3), 841-856.
- Ng, A. K. and Cetin, I. B. (2012). Locational characteristics of dry ports in developing economies: some lessons from Northern India. *Regional Studies*, 46(6), 757-773. <https://doi.org/10.1080/00343404.2010.532117>
- Ng, A. K. and Tongzon, J. L. (2010). The transportation sector of India's economy: dry ports as catalysts for regional development. *Eurasian Geography and Economics*, 51(5), 669-682. <https://doi.org/10.1016/j.tranpol.2009.08.001>
- Ng, A. Y. and Gujar, G. C. (2009). Government policies, efficiency and competitiveness: The case of dry ports in India. *Transport Policy*, 16(5), 232-239. <https://doi.org/10.1016/j.tranpol.2009.08.001>
- Pekkaya, M. and Bucak, U. (2018). Çok kriterli karar verme yöntemleriyle bölgesel liman kuruluş yeri seçimi: Batı Karadeniz'de bir uygulama. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (18. EYİ Özel Sayısı), 253-268. <https://doi.org/10.18092/ulikidince.353653>
- Raad, N. G., Rajendran, S. and Salimi, S. (2022). A novel three-stage fuzzy GIS-MCDA approach to the dry port site selection problem: A case study of Shahid Rajaei Port in Iran. *Computers & Industrial Engineering*, 168, 108112. <https://doi.org/10.1016/j.cie.2022.108112>

- Rahimi, M., Asef-Vaziri, A., and Harrison, R. (2008). Integrating inland ports into the intermodal goods movement system for ports of Los Angeles and Long Beach (No. METRANS Project 07-01). METRANS. <https://rosap.ntl.bts.gov/view/dot/23267>
- Rodrigue, J. P., and Notteboom, T. (2012). Dry ports in European and North American intermodal rail systems: Two of a kind?. *Research in Transportation Business & Management*, 5, 4-15. <https://doi.org/10.1016/j.rtbm.2012.10.003>
- Roso, V. (2007). Evaluation of the dry port concept from an environmental perspective: A note. *Transportation Research Part D*, 12 (2007) 523–527. <https://doi.org/10.1016/j.trd.2007.07.001>
- Roso, V. (2008). Factors influencing implementation of a dry port. *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, 38(10), 782-798. <https://doi.org/10.1108/09600030810926493>
- Roso, V., Woxenius, J., and Lumsden, K. (2009). The dry port concept: connecting container seaports with the hinterland. *Journal of Transport Geography*, 17(5), 338-345. <https://doi.org/10.1016/j.jtrangeo.2008.10.008>
- Sağlam, B. B., Esmer, S. and Ateş, A. (2015). The dry ports: a review of the concept and its applications in Turkey. In *Proceeding of the European Conference on Shipping, Intermodalism and Ports (Econship)* (pp. 24-27).
- Woxenius, J., Roso, V., and Lumsden, K. (2004). The dry port concept - connecting seaports with their hinterland by rail. ICLSP, Dalian, 22-26 September 2004. <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=7dbf158b8417e3646dc3cd7f70961e07f52203b1>

**Türkiye’de Küresel Finansal Kriz Sonrası Nakit İkamesinin Seyri:
Markov Rejim Değişim Modelleri**

**The Course of Currency Substitution after the Global Financial Crisis in Turkey:
Markov Regime Switching Models**

DOI: <https://doi.org/10.25204/iktisad.1340538>

Veysel KARAGÖL*

Öz

Makale Bilgileri

Makale Türü:
Araştırma
Makalesi

Geliş Tarihi:
10.08.2023

Kabul Tarihi:
12.09.2023

© 2023 İKTİSAD
Tüm hakları
saklıdır.

Çalışmanın amacı, Türkiye’de Küresel Finansal Kriz sonrası nakit ikamesinin itici güçlerini araştırmaktır. Teorik arka plana uygun olarak belirlenen modeller, 2010:01-2023:02 dönemine ait döviz kuru beklentileri, enflasyon oranı ve yerli-yabancı faiz oranı farkı değişkenlerine ek olarak, Kur Korumalı Mevduat (KKM) dönemine ilişkin bir kukla değişkeni de içermektedir. Markov rejim değişim regresyon yöntemi aracılığıyla iki rejimli iki farklı model tahmin edilmiştir. Bu modellerden elde edilen bulgulara göre, döviz kuru beklentileri, nakit ikamesinin en önemli belirleyicisidir. Döviz kuru beklentileri ile nakit ikamesi pozitif ilişkidir. Faiz farkındaki azalmalar, nakit ikamesinde bir artış yaratırken faiz farkındaki artışların nakit ikamesi kararları üzerinde anlamlı bir etkisi yoktur. Bunun yanında, enflasyon oranlarının ise nakit ikamesi üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığına ulaşılmıştır. Buna karşılık, nakit ikamesi, bir önceki döneme ilişkin nakit ikamesi kararlarından büyük ölçüde etkilenmektedir. Son olarak, KKM uygulamasının nakit ikamesinde anlamlı ve oldukça yüksek bir oranda bir azalma sağladığı tespit edilmiştir. Ancak nakit ikamesiyle mücadelede, KKM gibi yüksek maliyetli politikalardan ziyade, kredibilitesi yüksek, tutarlı ve güçlü politikaların tercih edilmesinin daha uygun olacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Nakit ikamesi, döviz kuru beklentileri, kur korumalı mevduat, Markov rejim değişim modelleri.

Abstract

Article Info

Paper Type:
Research Paper

Received:
10.08.2023

Accepted:
12.09.2023

© 2023 JEBUPOR
All rights
reserved.

The study aims to investigate the driving forces of currency substitution after the Global Financial Crisis in Turkey. The models determined in accordance with the theoretical background also include a dummy variable for the Foreign Exchange Protected Deposit (FXPD) period in addition to the exchange rate expectations, inflation rate and domestic-foreign interest rate difference for the period 2010:01-2023:02. Two different models with two regimes are estimated by the Markov regime-switching regression method. According to the findings obtained from these models, exchange rate expectations are the most important determinant of currency substitution. Exchange rate expectations and currency substitution are positively related. Decreases in interest rate differential cause an increase in currency substitution, while increases in interest rate difference do not have a significant effect on currency substitution decisions. In addition, it has found that inflation rates do not have a significant effect on currency substitution. Nonetheless, currency substitution is heavily influenced by currency substitution decisions for the previous period. Lastly, it has been determined that the FXPD provides a significant and quite high decrease in currency substitution. However, it is thought that it would be more appropriate to prefer policies with high credibility, consistent and strength rather than high-cost policies such as FXPD in the fight against currency substitution.

Keywords: Currency substitution, exchange rate expectations, foreign exchange protected deposit, Markov regime switching models.

Atf/ to Cite (APA): Karagöl, V. (2023). Türkiye’de küresel kriz sonrası nakit ikamesinin seyri: Markov rejim değişim modelleri. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 8(Özel Sayı), 39-52. <https://doi.org/10.25204/iktisad.1340538>

* ORCID Arş. Gör. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Erciş İşletme Fakültesi, veyselkaragol@gmail.com

Extended Abstract

Introduction and Research Questions & Purpose:

There have been fluctuations in the exchange rate in Türkiye due to some domestic and global instabilities after the Global Financial Crisis. The increasing rate of currency substitution in this period, as well as the FXPD that has recently started, is a source of motivation to re-investigate the issue of currency substitution in Türkiye. This study aims to investigate what are the driving forces of currency substitution in the Turkish economy after the Global Financial Crisis. For this purpose, Calvo and Rodriquez's (1977) assumption that there are rational expectations in the exchange rate is taken as a basis. Including the impact of a current practice such as the FXPD in this study is expected to make a significant contribution to the currency substitution literature.

Literature Review:

In this study, the literature is reviewed for the determinants of currency substitution. The first studies examining currency substitution as a dependent variable (Scacciavillani, 1995; Özkarametre, 1996) mostly associated currency substitution with exchange rate changes and inflation rate. Mogardini and Mueller (2000) and Bawa et al. (2015) examine the ratchet effect in the currency substitution process. The Ratchet effect is often modeled by incorporating the past peak value of an independent variable into the current value of that variable or the past peak value of the dependent variable. This effect, which in a sense shows the permanence of currency substitution, gives meaningful results, especially in underdeveloped and developing countries. Exchange rate changes, the first of the variables of this study, are expected to cause an increase in currency substitution as the domestic currency depreciates (Aigheyisi and Isikhuemen, 2019; Akinlo, 2022). Another important variable is the interest rate differential. A negative relationship is expected between the interest rate differential and currency substitution (Şıklar et al., 2017; Tufaner, 2021). In addition, inflation, another explanatory variable of this study, is expected to cause an increase in currency substitution (Komarek and Melecky, 2003; Valev, 2010). Although studies show that the most important determinants of currency substitution are the variables mentioned above, other variables affect currency substitution. For example, economic (Akalın and Prater, 2015) and political (Doguwa, 2014; Bărbuță-Mișu et al., 2020) crises, corruption (Akinlo, 2022), trade openness and financial liberalization (Raheem and Asongu, 2018), and credit risk premium (Aktaş ve Aydınlik, 2022) are some of them. In this study, also the FXPD, as an exogenous variable, is included in the model as a dummy variable.

Methodology:

This study investigates how variables such as exchange rate expectations, inflation rate, interest rate differential, and the FXPD determine currency substitution in Türkiye after the Global Financial Crisis. The currency substitution model is based on the concept of the optimization problem of economic units developed by Rojas-Suarez (1992). In this model, it is assumed that a representative consumer who uses domestic and foreign currencies and consumes domestic and foreign goods and services under a budget constraint will tend to maximize utility. Alternative models are estimated using Markov regime switching regressions. Because such models consider the changing behavior of economic time series over time. The basic process underlying the Markov regime-switching models is the Markov chain.

Results and Conclusions:

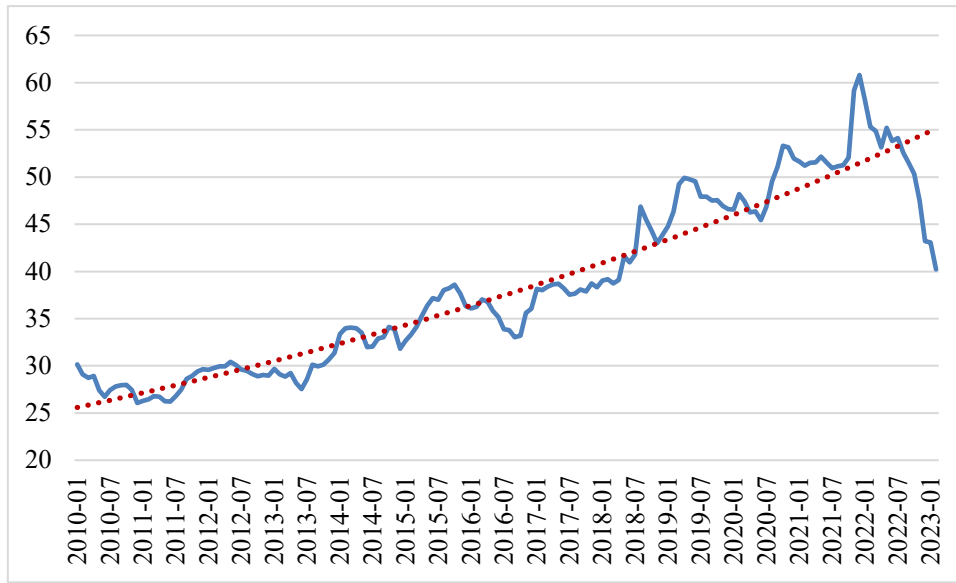
In the post-Global Financial Crisis period, the inflation rate did not affect the currency substitution decisions. Also, decreases in currency substitution were not affected by the interest rate differential. However, decreases in currency substitution were affected by exchange rate expectations. Currency substitution decreased as exchange rate expectations decreased. In addition, decreases in currency substitution were affected by interest rate differentials (negative) and exchange rate expectations (positive). In this period, it can be said that the driving forces of the increases in currency substitution are the decreases in the interest rate differential and the increases in exchange rate expectations. The FXPD has resulted in a significant decrease in currency substitution. Policymakers who want to fight increased currency substitution should focus on lowering the exchange rate and the use of alternative macroprudential tools. This is also important to restore confidence in the domestic currency and ensure price stability.

1. Giriş

Nakit ikamesi genel anlamda, bir ülkede yerli para birimi yerine yabancı para birimlerinin veya diğer likit varlıkların tercih edilmesi olarak tanımlanabilir. Bu kavram, sıklıkla dolarizasyon ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Ancak dolarizasyon, bir ülkenin para birimi yerine dolar veya başka bir yabancı para biriminin daha yaygın olarak kullanılmasını ifade etmektedir. Dolarizasyon, bir hükümetin resmi politikası olabileceği gibi halk arasında bir tercih olarak da ortaya çıkabilmektedir. Bu küçük nüansa karşın literatürde birbirinin yerine kullanılan bu kavramlar, aslında ekonomide benzer sorunlardan kaynaklanmaktadır. Esasen piyasadaki döviz talebini gösteren bu olgular genellikle; yerel para birimine karşı duyulan güvenin yitirilmesi, fiyatlar genel düzeyinin yüksek olması, piyasalarda istikrarsızlık gibi nedenlerle tercih edilmektedir (Ortiz, 1983; Eken vd., 1995). Calvo ve Vegh (1992), yabancı para biriminin ilk zamanlar bir değer biriktirme aracı veya hesap birimi olarak kullanıldığını ancak özellikle yüksek enflasyonlu ülkelerde, zamanla bir mübadele aracı olarak kullanılmaya başladığını ifade etmektedir. Dolayısıyla, nakit ikamesi dolarizasyonun son aşamasıdır. Ancak optimal nakit ikamesi hakkındaki fikirler, çok daha geniş bir yelpazeyi içermektedir. Bu fikirler, bazı ülkelerin kendi paralarını basmaktan tamamen vazgeçmeleri ve yabancı para birimini benimsemelerinden, ki buna tam dolarizasyon denmekte olup yerel para biriminin kullanımını teşvik etmek için her türlü çabanın gösterilmesi gerektiği fikrine kadar uzanmaktadır (Calvo ve Vegh, 1992). Ancak özellikle esnek döviz kuru sistemlerinde nakit ikamesi, sistemin etkin işleyişi adına hayati önem taşımaktadır. Nakit ikamesinin derecesi ne kadar yüksekse, para arzındaki küçük değişiklikler döviz kurlarında o kadar büyük değişikliklere neden olmaktadır. Bir ekonomide nakit ikamesinin artması, parasal bağımsızlık sağlama kabiliyetini ciddi bir biçimde etkilemektedir (Bordo ve Choudhri, 1982). Dolayısıyla, nakit ikamesinin bu özellikleri hem ekonominin içerisinde bulunduğu duruma hem de potansiyel istikrarsızlıklara ilişkin olarak önemli ipuçları vermektedir.

Türkiye ekonomisi, 1990'lı yılların sonu ve 2000'li yılların başı itibarıyla yüksek enflasyon oranlarıyla mücadele etmiştir. Bu dönemlerde %50'ler seviyelerini gören nakit ikamesi oranı, enflasyon hedeflemesi politikasıyla önemli ölçüde düşürülmüştür (Şıklar vd., 2017). Ancak Küresel Finansal Kriz'in etkileri ve kriz sonrası gelişmiş ülkelerin genişlemeci politikalarının sona ermesiyle nakit ikamesi yine tırmanışa geçmiştir. Küresel Finansal Kriz'in ABD'deki ilk etkileri 2007 yılında ortaya çıkmaya başlasa da özellikle gelişmekte olan ülkelere yayılması 2009 yılını bulmuştur. Türkiye ekonomisinde 2000-2001 yılında yaşanan bankacılık krizi sonrasındaki reformlar sayesinde ortaya çıkan güçlü ekonomik görünüm, Türkiye'nin bu krizi nispeten daha az hissetmesini sağlamıştır (TCMB, 2008). Ancak yine de ABD'de başlayan finansal istikrarsızlık, her gelişmekte olan ülke gibi Türkiye'de de endişeye neden olmuş ve Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nı (TCMB) önlem almaya itmiştir. TCMB'nin ilk hamlelerinden biri politika faizinde indirmeye gitmek olmuştur (TCMB, 2009). TCMB'nin kriz sonrası normalleşme sürecini başlatması ise 2010 yılının başlarında gerçekleşmiştir. Bu dönemde, kriz süresince alınan tedbirler kademeli bir biçimde geri çekilmeye başlamıştır. Daha sonra 2011 yılına gelindiğinde ise TCMB, artık finansal istikrarı da bir politika hedefi olarak dikkate alacağını açıkça belirtmiştir (TCMB, 2010). Krizin ardından, gelişmiş ülkelerin uyguladıkları genişletici para politikaları sayesinde gelişmekte olan ülkelere büyük sermaye akımları olmuştur (TCMB, 2014). Bu politikalar 2014 yılına gelindiğinde son bulmuş ve 2015 yılından itibaren TCMB, küresel para politikalarının normalleşme süreci için yol haritası yayınlamıştır. Daralan sermaye akımlarıyla girilen bu yeni süreçte, kriz sonrası yaşanan likidite bolluğu sona ermiştir (TCMB, 2015). Bu süreci takiben, yurtiçinde yaşanan siyasi ve ekonomik diğer olayların da etkisiyle döviz kurundaki oynaklık artmış ve Türkiye ekonomisinde nakit ikamesi giderek artmaya başlamıştır. Yakın zamanda ise yaşanan Covid-19 salgınıyla birlikte tüm dünyayı ekonomik ve finansal anlamda derinden sarsan yeni bir kriz meydana gelmiştir. Uluslararası Para Fonu (IMF) (2020), kötüye gidişi önlemek adına ekonomi politikalarında tüm ülkeler için ortak hareketi önermiş ve Merkez bankaları ile diğer finans kurumlarını da göreve çağırmıştır. TCMB, bu dönemde diğer Merkez bankaları gibi ekonomiye likidite sağlama yoluna gitmiştir (TCMB, 2020). Bu tarihten itibaren Türkiye ekonomisinde düşük faiz politikası devam etmiştir. Ancak bu politikanın bir etkisi olarak döviz kurundaki hızlı yükseliş durdurulamayınca, alternatif arayışlarına girişilmiş ve 2021 yılının Aralık

ayında Kur Korumalı Mevduat (KKM) uygulaması başlatılmıştır. TCMB'nin, 21 Aralık 2021 tarihindeki Resmî Gazete'de yayımlanan, "Türk Lirası Mevduat ve Katılma Hesaplarının Dönüşümünün Desteklenmesi Hakkında Tebliğ" ile birlikte başlayan bu uygulamada, yatırımcılara belirli vadelerde yatırım yaptıkları döviz cinsinin orijinal değerini koruma olanağı tanınmıştır. KKM, vade sonunda, yatırımcıya anapara ile faiz veya kâr payı ödenmesi taahhüdünü içermektedir. Buna göre; "vade sonu kurunun dönüşüm kurundan yüksek olması ve kur farkı üzerinden hesaplanan tutarın banka tarafından ödenecek faiz veya kâr payından yüksek olması durumunda, kur farkı üzerinden hesaplanan tutardan faiz veya kâr payı düşülerek hesaplanan tutar Merkez Bankasınca mevduat veya katılma hesabı sahibine ödenmek üzere ilgili bankaya aktarılır." Vadesinden önce çekim yapılması halinde kur farkına ilişkin herhangi bir ödeme yapılmayan bu uygulamada, örneğin Dolar/Türk Lirası kurunun vade sonunda düşmesi durumunda, yatırımcının zararının sınırlandırıldığı söylenebilir. Böylece KKM, ekonomideki nakit ikamesi düzeyini azaltarak döviz kurundaki dalgalanmalara karşı yatırımcıların risklerden nispeten korunmalarını sağlamaktadır. Ancak bunun yanında, Türk Lirası'na duyulan güven konusunda yarattığı şüphe ve bütçeye bindirdiği yük, KKM'nin yarattığı önemli olumsuzluklar arasında sayılabilir.

Şekil 1. Küresel Finansal Kriz Sonrası Türkiye'de Nakit İkamesi
Kaynak: TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS).

Şekil 1'de, Küresel Finansal Kriz sonrası Türkiye'de nakit ikamesi gösterilmektedir. Bu oran, yabancı para mevduatlar/M2 para arzı oranı ile hesaplanmıştır. Krizden sonra bir müddet daha nispeten stabil bir görünüm izleyen bu oran, gelişmiş ülkelerdeki genişlemeci para politikası uygulamalarının sona ermesiyle birlikte artmaya başlamıştır. Yaklaşık olarak 2013 yılının ikinci yarısında başlayan bu artış trendi; yurtiçindeki siyasi olaylar, kur krizleri, uygulanan ekonomi politikaları ve son olarak da Covid-19 salgınının etkisiyle giderek şiddetlenmiştir. 2021 yılının sonuna gelindiğinde bu oran 2000'li yılların başlarında olduğu gibi %50'lerin üzerine çıkmıştır. 2022 yılı itibariyle ise KKM uygulamasının etkisiyle nakit ikamesinde hızlı bir düşüş gerçekleşmiştir.

Küresel Finansal Kriz sonrası yurtiçindeki ve küresel anlamdaki birtakım istikrarsızlıklarla birlikte döviz kurunda yaşanan dalgalanmalar, bu süreçte giderek artan nakit ikamesi oranı ve son olarak KKM uygulaması, Türkiye'de nakit ikamesi konusunun yeniden araştırılması için motivasyon kaynağı olmaktadır. Bütün bunlar, aynı zamanda konunun önemini de ortaya koymaktadır. Önemi haiz bu çalışmanın amacı, Küresel Finansal Kriz sonrası Türkiye ekonomisinde nakit ikamesinin itici güçlerinin neler olduğunu araştırmaktır. Bunun için, Calvo ve Rodriquez'in (1977) döviz kurunda rasyonel beklentilerin olduğu varsayımından yola çıkan bu çalışmada nakit ikamesinin belirleyicileri doğrusal olmayan modellerle açıklanmıştır. KKM gibi güncel uygulamaların etkisinin de bu

araştırmaya dahil edilmesinin, nakit ikamesi literatürüne önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Çalışmanın geri kalan kısmında, öncelikle nakit ikamesine ilişkin ampirik literatüre yer verilmiştir. Ardından, verilerin modellenmesinde kullanılan Markov rejim değişim regresyonunun metodolojisi açıklanmıştır. Devamında, verilerin tanımlarına ve modeller kurulmadan önce gerekli bir takım önsel test bulgularına değinilmiştir. Daha sonra, kurulan modellere ilişkin bulgular ve bu bulguların mevcut literatürle benzerlikleri ifade edilmiştir. Çalışma, bulguların yorumlanması ve politika önerilerinin getirilmesiyle sonlandırılmıştır.

2. Literatür

Nakit ikamesini bağımlı bir değişken olarak inceleyen ilk çalışmalar, nakit ikamesini çoğunlukla döviz kuru değişimleri ve enflasyon oranıyla ilişkilendirmişlerdir. Bu çalışmalar içerisinde yer alan Selçuk (1994), yerli paranın yabancı para karşısında değer kaybetmesi durumunda nakit ikamesinin arttığını, yerli paranın nominal getirisi arttığında ise nakit ikamesinin azaldığını belirtmiştir. Ayrıca bu çalışmaya göre, nakit ikamesinin en önemli belirleyicisi reel döviz kurudur. Scacciavillani (1995) ve Selçuk (1997) nakit ikamelerinin başlıca nedeninin döviz kurundaki uzun dönemli dalgalanmalar olduğunu belirtmiş ve nakit ikamesinin bu dalgalanmalara karşı oldukça duyarlı olduğunu vurgulamışlardır. Özkarametre (1996) ise döviz kurunda beklenen değişimlerin ve enflasyon oranlarının nakit ikamesini pozitif etkilediklerini ifade etmiştir. Özellikle yüksek enflasyon dönemlerinde, yerli paradan yabancı paraya doğru bir yönelim söz konusudur (Selçuk, 1997). Ancak Scacciavillani (1995), enflasyonun nakit ikamesi üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığı sonucuna ulaşmıştır.

Mogardini ve Mueller (2000), nakit ikamesini inceledikleri çalışmalarında, ekonomide mandal (veya takoz) etkisi (ratchet effect) olduğundan, ancak bu etkinin ekonominin tümünü etkileyecek boyutlarda olmadığından söz etmişlerdir. Mandal etkisini içeren modellerde, bağımlı değişkenin, açıklayıcı değişkenlerden birindeki değişikliklere asimetric olarak tepki verdiği varsayılmaktadır. Mandal etkisi, genellikle bağımsız bir değişkenin geçmiş tepe değerinin, o değişkenin mevcut değerine veya bağımlı değişkenin geçmiş tepe değerine dahil edilmesiyle modellenmektedir. Nakit ikamesini araştıran birçok çalışma (Us, 2003; Valev, 2010; Kumamoto, 2014; Bawa vd. 2015; Xaiyavong ve Toyoda, 2016; Şıklar vd., 2017) mandal etkisini de modellerine dahil etmiştir. Bir anlamda nakit ikamesinde kalıcılığı veya sürekliliği gösteren bu etki, özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde anlamlı sonuçlar vermektedir. Valev (2010) bu durumu, yabancı para kullanımına yönelik tercihlerin, bireylerin yabancı paranın ekonomide zaten yaygın olarak kullanıldığı algısından güçlü bir şekilde etkilendiği şeklinde açıklamıştır. Nakit ikamesi sürecinde mandal etkisinin varlığı, politika yapıcıların işlerini de zorlaştırmaktadır. Nakit ikamesini azaltmak isteyen politikacılar, mücadele politikalarını daha uzun süreli bir şekilde geliştirmek zorunda kalmaktadır (Kumamoto, 2014).

Bu çalışmada, nakit ikamesinin belirleyicileri araştırılırken kullanılan değişkenlerin daha önce yer aldıkları çalışmaların daha ayrıntılı ele alınmasında fayda vardır. Bu değişkenlerden ilki, döviz kuru beklentileridir. Döviz kurundaki dalgalanmalar nakit ikamesi üzerinde önemli ölçüde etkilidir (Metin-Özcan ve Us, 2007; Milenkovic ve Davidovic, 2013; Kumamoto, 2014; Aktaş ve Aydınlık, 2022). Nakit ikamesinin belki de en önemli belirleyicisi olan döviz kuru değişimleri, yerli para değer kaybederken nakit ikamesinin artmasına neden olmaktadır (Komarek ve Melecky, 2003; Birkan, 2006; Akalin ve Prater, 2015; Aigheyisi ve Isikhuemen, 2019; Akinlo, 2022). Döviz kuruna ilişkin beklentiler de yine nakit ikamesinin önemli bir nedeni olup (Metin-Özcan ve Us, 2007; Doguwa, 2014; Bawa vd., 2015; Tasseven, 2017) nakit ikamesiyle pozitif yönde ilişkilidir (Şıklar vd., 2017).

Yakın dönem çalışmalarının giderek artan bir biçimde ele aldıkları önemli bir diğer değişken ise yerli ve yabancı faiz oranları arasındaki fark, yani kısaca faiz farkıdır. Faiz farkının, nakit ikamesi üzerinde etkisi büyüktür (Mogardini ve Mueller, 2000; Xaiyavong ve Toyoda, 2016). Tasseven

(2017), faiz farkının kısa dönemde nakit ikamesindeki değişimin en yüksek yüzdesel kısmını açıkladığını belirtmiştir. Şıklar vd. (2017) ve Tufaner (2021), faiz farkı ile nakit ikamesi arasında teorik beklentilerle uyumlu olarak negatif yönlü bir ilişkinin varlığından bahsetmişlerdir. Kumamoto (2014) ise bu ilişkinin kısa dönemde negatif, uzun dönemde ise pozitif olduğuna dair kanıtlara ulaşmıştır. Benzer biçimde, iki değişken arasında pozitif yönlü bir ilişkiden söz eden Us (2003), bunun nedeninin faiz oranlarındaki artışın yurtiçi risk primlerini arttırması ve dolayısıyla yurtiçi portföy dağılımlarının da yabancı varlıklara kayması olabileceğini ifade etmiştir.

Nakit ikamesinin belirleyicileri araştırılırken sıklıkla kullanılan diğer bir değişken, yukarıda da belirtildiği üzere, enflasyon oranıdır. Enflasyon oranındaki dalgalanmalarla nakit ikamesi arasında güçlü bir ilişki vardır (Metin-Özcan ve Us, 2007; Milenkovic ve Davidovic, 2013). Aktaş ve Aydınlık (2022), nakit ikamesi üzerindeki en önemli belirleyicinin enflasyon oranı olduğunu tespit etmişlerdir. Yüksek enflasyon oranları, nakit ikamesinin artmasına neden olmaktadır (Komarek ve Melecky, 2003; Valev, 2010; Aigheyisi ve Isikhuemen, 2019; Akinlo, 2022). Ancak düşük enflasyon dönemlerinde tersine nakit ikamesinin tam olarak gerçekleşmediğine dair bulgular da mevcuttur (Valev, 2010). Birkan (2006) ise yurtiçi ve yurtdışı enflasyon farkı ile nakit ikamesi arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığına dair kanıtlar sunmuştur.

Nakit ikamesini etkileyen başka faktörler de mevcuttur. Örneğin, Akalin ve Prater (2015) Küresel Finansal Kriz'in Türkiye, Rusya ve Ukrayna gibi ülkelerde nakit ikamesini nasıl etkilediğini araştırmışlardır. Çalışmanın bulguları, küresel çapta yaşanan bu krizin, söz konusu ülkelerde nakit ikamesini azalttığına, ancak ülkelerin deneyimledikleri yerel krizlerin ise nakit ikamesini arttırdığına işaret etmiştir. Ekonomik krizler dışında yaşanan siyasi krizler ve belirsizlikler de nakit ikamesini tetikleyebilmektedir (Doguwa, 2014). Bärbuță-Mișu vd. (2020), nakit ikamesinin spekülâtif ticaretten ziyade siyasi olaylardan daha çok etkilendiğine dair kanıtlar sunmuşlardır. Akinlo (2022) ise buna toplumsal yozlaşmayı eklemiş ve nakit ikamesiyle arasında uzun dönemli bir eş bütünleşme ilişkisinin olduğunu belirtmiştir. Bunların yanında, ticari açıklık ve finansal serbestleşme gibi faktörlerdeki artışlar (Raheem ve Asongu, 2018) ile ihracat-ithalat ve kredi risk primi gibi değişkenlerdeki değişimler de (Aktaş ve Aydınlık, 2022) nakit ikamesini tetiklemektedir. Ayrıca, nakit ikamesi gelirdeki artışlardan pozitif (Aigheyisi ve Isikhuemen, 2019; Akinlo, 2022) ve doğrudan yabancı yatırımlardaki artışlardan da negatif (Aigheyisi ve Isikhuemen, 2019) etkilenmektedir.

3. Metodoloji

İktisadi zaman serilerinin davranışları zaman içerisinde değişebilmektedir. Çünkü bu seriler konjonktür dalgalanmaları, politika değişiklikleri, krizler ve savaşlar gibi birçok önemli olaydan etkilenirler. Markov rejim değişim modelleri, iktisadi zaman serilerindeki bu doğrusal olmayan yapıyı dikkate almaktadır. Bu modellerde, açıklayıcı değişkenlerin etkilerinin zamanla değişen koşullara bağlı olmasına olanak tanınmaktadır (Bildirici vd., 2010). Bu tür modellerle farklı rejimler oluşmasına olanak tanımak, ayrıca araştırılan ilişkideki olası yapısal kırılmalarla da muhatap olunmasını sağlamaktadır. Bu tür bir modele en bilindik örnek Hamilton'ın (1989, 1990) çalışmalarına aittir. Hamilton (1989), ABD GSYİH'sindeki büyüme oranını, ekonomideki genişleme ve daralma dönemlerini temsil eden iki durumlu bir senaryoda analiz etmektedir (Bhar ve Hamori, 2007).

Markov rejim değişim modellerinin altında yatan temel süreç Markov zinciri olup, bu şekildeki standart bir Markov rejim değişim modeli Denklem 1'de gösterilmiştir (Kolosok vd., 2022):

$$y_t = \alpha_s + x_t \beta_s + z_t \delta_s + \epsilon_s \quad (1)$$

Denklem 1'de yer alan s , farklı rejimleri; y_t , t zamanında bir verinin dinamik davranışını tanımlayan bağımlı değişken; α_s , $s=\{1, \dots, S\}$ rejimi için bir sabit terimi; x_t , dışsal açıklayıcı değişkenlerin vektörünü; β_s , açıklayıcı değişkenlerin $s=\{1, \dots, S\}$ durumundaki katsayılarını; z_t , dışsal

bağımlı değişkenler vektörünü; δ_s , bağımlı değişkenin $s=\{1,\dots,S\}$ durumundaki katsayılarını; ϵ_t , normal dağılılan, sıfır ortalamalı ve sabit varyanslı bir hata terimini ifade etmektedir. Buna göre, Markov rejim değişim modeli, rejimlerin dinamik doğası dikkate alınarak aşağıdaki biçimde yazılabilir:

$$y_t \sim \begin{cases} f_1(y_t; x_t, \theta_1), & s = 1 \\ \vdots & \vdots \\ f_s(y_t; x_t, \theta_s), & s = S \end{cases} \quad (2)$$

Denklem 2’de, f , $s=\{1,\dots,S\}$ için modeldeki alt rejimleri; θ , $s=\{1,\dots,S\}$ için dinamik model parametrelerini göstermektedir. Bu bilgiler ışığında, Markov rejim değişim modelinin nakit ikamesi eşitliğine uygulanmasıyla aşağıdaki model tahmin edilmektedir:

$$CS_t = \alpha_s + x_t\beta_s + z_t\delta_s + \epsilon_s \quad (3)$$

Denklem 3’te, CS_t , bağımlı değişken olan nakit ikamesini; α_s , her bir rejim için sabit terimi; x_t , nakit ikamesinin döviz kuru beklentileri, enflasyon oranı ve faiz farkı gibi temel belirleyicilerini ve kur korumalı mevduat kukla değişkenini; z_t , bağımlı değişkenin gecikmeli değerini belirtmektedir. Denklem 3’teki model için aşağıdaki hipotezler test edilmektedir:

$$H_0: \beta_1 = \beta_2 = \dots = \beta_s = 0 \text{ ve } \delta_1 = \delta_2 = \dots = \delta_s = 0 \quad (4)$$

$$H_1: \beta_1 \neq \beta_2 \neq \dots \neq \beta_s \neq 0 \text{ ve } \delta_1 \neq \delta_2 \neq \dots \neq \delta_s \neq 0 \quad (5)$$

Ayrıca Hamilton (1989), Markov rejim değişim modellerinin uygulanmasını gerekçelendirebilmenin yolunun, modelde gerçek anlamda bir rejim değişiminin varlığının test edilmesi olduğunu belirtmekte ve bunun için maksimum olabilirlik tahminlerinden yola çıkarak log-olabilirlik (log-likelihood) testini önermektedir. Bunun için ayrıca, bir doğrusallık testi niteliğindeki olabilirlik oranı (likelihood ratio) (LR) da kullanılmakta ve aşağıdaki şekilde hesaplanmaktadır (Tsefamichael ve Shiferaw, 2019):

$$LR = 2[\mathcal{L}(\hat{\theta}) - \mathcal{L}(\hat{\theta}_0)] \quad (6)$$

Denklem 6’daki, $\hat{\theta}$ ve $\hat{\theta}_0$, sırasıyla, modelin rejim değişimi içerdiği H_1 ve modelin rejim değişimi içermediği H_0 hipotezleri altında, θ ve θ_0 için maksimum olabilirlik tahminlerini göstermektedir. LR, k parametre sayısı olmak üzere, asimptotik bir χ_k^2 dağılımına sahiptir. LR’ye ait olasılık değerinin 0.10, 0.05 ve 0.01 gibi anlamlılık düzeylerinden küçük olması durumunda H_0 hipotezi reddedilerek modelin rejim değişimi içerdiği sonucuna ulaşılır. Bu tür modellerin uygunluğunun sınanmasında LR istatistiği önemli bir kriter olsa da zaman serisi grafiklerinden yola çıkılarak ve iktisadi bir görüşe dayandırılarak a priori bir karar verilmesi de söz konusu olabilmektedir (Bildirici vd., 2010).

4. Veri ve Önsel Analizler

Bu çalışmanın amacı, Küresel Finansal Kriz sonrası 2010:01-2023:02 dönemi için aylık bazda veriler kullanarak Türkiye’de nakit ikamesinin itici güçlerini araştırmaktır. Bu amaç doğrultusunda, çalışmada kullanılan nakit ikamesi modeli, Rojas-Suarez (1992) tarafından geliştirilen, ekonomik birimlerin optimizasyon problemi kavramına dayanmaktadır. Bu modelde, yerli ve yabancı para birimlerini kullanan ve bütçe kısıtı altında yerli ve yabancı mal ve hizmetleri tüketen temsili bir tüketicinin fayda maksimizasyonu eğiliminde olacağı varsayılmaktadır (Şıklar vd., 2017). Bu varsayımlar altında yapılan Rojas-Suarez (1992), Mogardini ve Mueller (2000), Komarek ve Melecky (2003) gibi çalışmalar izlenerek ve bu çalışmanın da amacı doğrultusunda aşağıdaki modifiye edilmiş modeller tahmin edilmektedir:

$$\textbf{Model 1: } LCS_t = f(LEXPExc_{s_t}, LINF_{s_t}, LINTDIF_{s_t}, DUMMY_{2022:01-2023:02_t}) \quad (7)$$

$$\textbf{Model 2: } LCS_t = f(LEXPExc_{s_t}, LINTDIF_{s_t}, DUMMY_{2022:01-2023:02_t}) \quad (8)$$

Değişkenlerin mevsimsellikten arındırılmış, logaritmik formlarıyla oluşturulan Denklem 7 ve Denklem 8’de yer alan LCS, yabancı para mevduatlar/M2 oranını; LEXPEXC, hanehalkı anketlerinden elde edilen döviz kuru beklentilerini; LINTDIF, yerli ve yabancı paraya ödenen faiz farkını; DUMMY2022:01-2023:02, kur korumalı mevduat hesabının uygulandığı döneme ilişkin kukla değişkeni göstermektedir. Denklem 7’de yer alıp ancak Denklem 8’de yer almayan LINF ise enflasyon oranını temsil etmektedir. Tüm veriler, TCMB EVDS’den temin edilmiştir.

Rossouw vd. (2021), bir modelin doğrusal olup olmadığının uygunluğunun tespit edilmesi için üç önsel test önermiştir. Bunlardan ilki, kullanılan verilerde yapısal kırılmalar olup olmadığının test edilmesidir. İkincisi, verilerin durağanlıklarının yani birim kök içerip içermediklerinin analizidir. Verilerdeki yapısal kırılmaların varlığı ve durağan olmama durumları, doğrusal olmayan modellerin daha uygun olacağına işaret etmektedir. Üçüncüsü ise doğrudan verilerdeki doğrusallık durumlarının grafiklerle veya birtakım testlerle belirlenmesidir.

Şekil 2. Değişkenlere Ait Zaman Serisi Grafikleri

Şekil 2’de analizde kullanılan değişkenlere ait zaman serisi grafiklerine yer verilmiştir. Grafikler incelendiğinde, serilerde önemli dalgalanmalar olduğu göze çarpmaktadır. Döviz kuru beklentilerinde sürekli bir artış trendi söz konusudur. Ancak, yaklaşık 2018 yılına kadar nispeten istikrarlı bir görünüm sergileyen enflasyon oranı da bu tarihten itibaren giderek artmıştır. Faiz oranı farkında da özellikle son yıllarda önemli dalgalanmalar izlenmektedir. Ayrıca nakit ikamesi de genel olarak bir artış trendi izliyor gibi görünse de bu durum doğrusal bir patikada gerçekleşmemekte, dalgalanmalar göstermektedir.

Tablo 1. Tanımlayıcı İstatistikler

	LCS	LEXPEXC	LINF	LINTDIF
Ortalama	3,625923	1,361928	2,476673	2,156913
Medyan	3,613688	1,170652	2,263565	2,071122
Maksimum	4,107643	3,154205	4,448689	2,973384
Minimum	3,260440	0,418710	1,382798	1,536867
S. Sapma	0,234161	0,776368	0,661059	0,360441
Çarpıklık	0,182648	0,696570	1,568193	0,603768
Basıklık	1,763602	2,551589	5,079354	2,222462
Jarque-Bera	10,94230	14,10092	93,22417	13,57950
Olasılık	0,004206	0,000867	0,000000	0,001125
Gözlem	158	158	158	158

Değişkenlerin logaritmik formlarının özet istatistiklerine ve normallik testine Tablo 1’de yer verilmiştir. LCS’nin ortalama ve medyan değerleri, LEXPEXC, LINF ve LINTDIF değişkenlerinininkilerden daha yüksektir. Tüm değişkenlerdeki pozitif çarpıklık değerleri serilerin sağ uzun kuyruklu olduğunu göstermektedir. LINF’in 3’ten büyük basıklık değeri, yüksek basıklık frekansına sahip olduğunu gösterirken diğer değişkenlerin 3’ten küçük değerleri daha düşük basıklık frekanslarına işaret etmektedir. Ayrıca Jarque-Bera normallik testi ve ona ilişkin olasılık değerleri de serilerin normal dağılmadıklarının birer göstergesidir.

Tablo 2. Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi Bulguları

Değişken	t-istatistiği	Olasılık	Kırılma Tarihi
LCS	-4,8928	0,1003	2018:04
ΔLCS	-13,741***	<0,01	2018:08
LEXPEXC	-3,3520	0,8767	2021:11
ΔLEXPEXC	-12,071***	<0,01	2021:12
LINF	-4,7738	0,1320	2019:07
ΔLINF	-10,151***	<0,01	2011:05
LINTDIF	-3,6471	0,7397	2020:10
ΔLINTDIF	-11,859***	<0,01	2018:09

*** %1 anlamlılık düzeyinde durağanlığı ifade eder.

Değişkenlerdeki durağanlığın ve yapısal kırılmaların varlığını test etmek amacıyla uygulanan ve Perron (1989) ile Perron ve Vogelsang (1992) çalışmalarına dayanan tek kırılmalı birim kök testine ilişkin bulgulara Tablo 2’de yer verilmiştir. Test bulguları, tüm değişkenlerin düzeyde durağan olmadıklarını, birim kök içerdiklerini göstermektedir. Birinci farkta durağan hale gelen, yani birinci dereceden bütünleşik [I(1)] olan bu değişkenler aynı zamanda farklı dönemlerde yapısal kırılmalar da içermektedirler. LCS’nin düzey değerinin kırılma tarihi olan 2018:04, nakit ikamesinin ciddi bir yükseliş trendine girdiği dönemi temsil etmektedir. Bu tarihten itibaren trendden önemli ölçüde sapma mevcuttur. LEXPEXC’in düzey değerinin kırılma tarihi olan 2021 yılı Kasım ayı ise döviz kurunun yaklaşık %50 değer kazandığı aydır. LINF için tespit edilen 2019:07 dönemi, enflasyonun kısa bir süre için de olsa azalma trendine girdiği dönemi kapsamaktadır. LINTDIF’in 2020:10 tarihli kırılması ise bir önceki döneme göre yaklaşık %32’lik bir değer artışına tekabül etmektedir.

Çalışmada uygulanan metodolojinin gereklilikleri doğrultusunda uygulanan önsel testlerin sonuçları, doğrusal olmayan bir ekonometrik modelin uygunluğunu desteklemektedir. Bu doğrultuda, bir sonraki aşamada çalışmanın amacıyla da uygun olarak tercih edilen Markov rejim değişim regresyonlarına ilişkin bulgular ifade edilmiştir. Rossouw vd.’nin (2021) işaret ettikleri doğrusallık testi sonuçları da yine bu modellerle birlikte sunulmuştur.

5. Model Bulguları

Çalışmada, Markov rejim değişim regresyon modeli aracılığıyla iki farklı model tahmin edilmiştir. Bunun nedeni, ilk modelde anlamsız olan LINF değişkeni modelden çıkarıldığında modellerin ve değişkenlerin anlamlılık düzeylerinin değişip değişmediğinin kontrol edilmesi ve bulguların güçlendirilmesidir.

Tablo 3. Markov Rejim Değişim Regresyon Bulguları

	Model 1	Model 2
Rejim (0)		
C	0,4727*** (0,001)	0,5636*** (0,000)
LEXPEXC	0,0524*** (0,003)	0,0709*** (0,000)
LINF	0,008 (0,522)	-
LINTDIF	0,020 (0,248)	-0,0046 (0,749)
Rejim (1)		
C	0,6427*** (0,000)	0,6814*** (0,000)
LEXPEXC	0,1049*** (0,000)	0,1243*** (0,000)
LINF	0,0166 (0,198)	-
LINTDIF	-0,0926*** (0,000)	-0,0804*** (0,001)
LCS(-1)	0,8329*** (0,000)	0,8218*** (0,000)
DUMMY_{2022:01-2023:02}	-0,1148*** (0,000)	-0,1276*** (0,000)
Model Uygunluk Testleri		
LR Testi (X²)	25,673*** (0,000)	24,695*** (0,000)
AIC	-4,401	-4,418
Log-likelihood	358,498	357,823
ARCH Testi (F)	0,0769 (0,7818)	0,0469 (0,8287)
Portmanteau Testi (X²)	19,668 (0,9877)	26,039 (0,8894)

***, ** ve * sırasıyla, %1, %5 ve %10 düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlılığı ifade eder.

Parantez içindeki değerler olasılık değerlerini göstermektedir.

İki rejimli Markov rejim değişim modelleri [MS(2)], Model 1 ve Model 2'ye ilişkin katsayı bulguları ve model uygunluk testleri Tablo 3'te sunulmuştur. İki rejimli model, nakit ikamesindeki artış ve azalış aşamalarını ayırmaktadır. Rejim 0, nakit ikamesindeki azalma aşamalarını; Rejim 1, nakit ikamesindeki artış aşamalarını tasvir etmektedir. Öncelikle her iki modele ait LR doğrusallık testi, modellerin doğrusal olmadıklarını ve MS(2)'nin bunun için uygun olduğunu işaret etmektedir. Birbirlerine çok yakın olan AIC ve log-likelihood istatistikleri, modellerin birbirlerine üstün herhangi bir yanının olmadığını bir göstergesi olabilir. Ayrıca, modellerdeki ARCH ve Portmanteau testleri modelde sırasıyla, değişen varyans ve otokorelasyon sorunlarının olmadığını göstermektedir. Bir anlamda nakit ikamesindeki kalıcılığı da ölçen LCS(-1) değişkeni hem modeldeki otokorelasyon sorununu gidermekte hem de nakit ikamesinin, bir dönem önceki nakit ikamesi kararlarından önemli ölçüde ve pozitif yönde etkilendiğine ilişkin ipucu vermektedir. Modellerdeki, rejime göre değişmeyen değişkenlerden bir diğeri olan kur korumalı mevduat hesabı dönemi kuklası DUMMY_{2022:01-2023:02} ise her iki modelde de negatif ve anlamlıdır. Bunun anlamı, kur korumalı mevduat uygulamasının nakit ikamesinde önemli ölçüde azalma sağlamış olmasıdır. Üstelik katsayıların nakit ikamesine görece etkileri incelendiğinde, DUMMY_{2022:01-2023:02} değişkeninin etkisinin diğer değişkenlerinkine kıyasla daha fazla olduğu dikkat çekicidir. Model 1'de yer alan LINF değişkeni her iki rejim döneminde de pozitif işarete sahip olsa da istatistiksel olarak anlamsızdır. Söz konusu dönemde, nakit ikamesi kararlarının enflasyon oranlarından etkilenmediğine işaret eden bu sonuç şaşırtıcı olsa da Scacciavillani'nin (1995) bulgularıyla örtüşmektedir. Ayrıca, LINTDIF değişkeni de her iki modeldeki Rejim 0'da istatistiksel olarak anlamsızdır. Yani, nakit ikamesindeki azalmalar faiz farkından etkilenmemektedir. Rejim 0'daki anlamlı tek değişken olan LEXPEXC, nakit ikamesindeki azalmaların döviz kuru beklentilerinden etkilendiğini göstermektedir. Döviz kurundaki yükselme beklentileri azaldıkça nakit ikamesi de azalmaktadır. Rejim 1'de ise nakit ikamesi kararları hem LINTDIF hem de LEXPEXC değişkenlerinden önemli ölçüde etkilenmektedir. Yani, nakit ikamesindeki artışların itici gücü, faiz farkındaki azalmalar ve döviz kuru beklentilerindeki artışlardır. Ancak burada LEXPEXC değişkenine ait katsayısının, LINTDIF değişkenine ait katsayıdan görece daha yüksek olduğu da altı çizilmesi gereken bir noktadır. Buna göre, nakit ikamesi kararlarında döviz kuru beklentilerinin faiz farkından daha etkili olduğu yorumu yapılabilir. Bu bulgular; döviz kuru beklentileriyle ilişkili olarak Metin-Özcan ve Us (2007), Doguwa (2014), Bawa vd. (2015), Şıklar vd. (2017), Tasseven (2017) çalışmalarıyla; faiz farkıyla ilişkili

olarak ise Mogardini ve Mueller (2000), Xaiyavong ve Toyoda (2016), Şıklar vd. (2017) ve Tufaner (2021) çalışmalarıyla benzeşmektedir.

Tablo 4. Geçiş Olasılıkları Matrisleri

	Model 1		Model 2	
	Rejim 0, t	Rejim 1, t	Rejim 0, t	Rejim 1, t
Rejim 0, t+1	0,89972	0,08865	0,94108	0,10721
Rejim 1, t+1	0,10028	0,91135	0,05892	0,89279

Tablo 4’te, MS(2) modellerine ilişkin rejimler arası geçiş olasılıkları matrisleri yer almaktadır. Rejim 0’dayken bu rejimde kalma olasılığı Model 1’de 0.89972, Model 2’de ise 0.94108’dir. Rejim 1’deyken bu rejimde kalma olasılığı ise Model 1’de 0.91135, Model 2’de 0.89279’dur. Bu yüksek olasılık değerleri hem Model 1 hem de Model 2 için rejimlerdeki yüksek kalıcılığa işaret etmektedir.

Tablo 5. Süre Matrisleri

Model 1			Model 2		
Dönem	Ay Sayısı	Ort. Olasılık	Dönem	Ay Sayısı	Ort. Olasılık
<i>Rejim (0)</i>					
2010:04-2010:09	6	0,512	2010:02-2011:04	15	0,588
2012:04-2013:06	15	0,787	2012:05-2013:06	14	0,764
2016:01-2016:10	10	0,741	2016:01-2016:10	10	0,807
2017:04-2017:12	9	0,607	2017:03-2018:02	12	0,593
2018:12-2020:07	20	0,909	2018:12-2020:07	20	0,915
2022:08-2023:02	7	0,963	2022:08-2023:02	7	0,938
Ortalama süre	67 Ay (%42,68)		Ortalama süre	78 Ay (%49,68)	
<i>Rejim (1)</i>					
2010:02-2011:03	2	0,549	2011:05-2012:04	12	0,928
2010:10-2012:03	18	0,609	2013:07-2015:12	30	0,835
2013:07-2015:12	30	0,857	2016:11-2017:02	4	0,741
2016:11-2017:03	5	0,655	2018:03-2018:11	9	0,950
2018:01-2018:11	11	0,772	2020:08-2022:07	24	0,931
2020:08-2022:07	24	0,911			
Ortalama süre	90 Ay (%57,32)		Ortalama süre	79 Ay (%50,32)	

Markov rejim değişim modellerinin son önemli çıktısı, rejimlerin sınıflandırılmasına ilişkindir. Rejimlerin tarihsel olarak sınıflandırılmasını içeren süre matrisleri Tablo 5’te sunulmuştur. Her iki modelde de farklı rejimlerde geçen süreler birbirlerine yakın gözükmektedir. Nakit ikamesinin azalma aşamalarını temsil eden Rejim 0’da geçen ortalama süre Model 1 için 67 ay, Model 2 için 78 aydır. Nakit ikamesinin artış aşamalarını temsil eden Rejim 1’de geçen ortalama süre ise Model 1 için 90 ay, Model 2 için 79 aydır. Geçiş olasılıkları matrisleri ile birlikte süre matrislerini içeren rejim sınıflandırması, söz konusu dönemde nakit ikamesindeki sürekli dalgalanmaların önemli göstergeleri niteliğindedirler.

6. Sonuç

Bu çalışma, Markov rejim değişim modelleri aracılığıyla Küresel Finansal Kriz sonrası 2010:01-2023:02 dönemi için Türkiye’de nakit ikamesi ile nakit ikamesinin potansiyel itici güçleri arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. İlk olarak, Türkiye’de nakit ikamesine ilişkin olarak kurulan alternatif modellerin doğrusal olmayan özellikler sergiledikleri tespit edilmiştir. Bunu dikkate alarak söz konusu dönemi iki farklı rejime ayıran çalışmada, rejimlere ilişkin bulgularda önemli farklılıklar göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki, döviz kuru beklentilerinin rejimler arasında değişen etki derecesidir. Döviz kuru beklentilerindeki artışların nakit ikamesinde yarattığı artış, döviz kuru beklentilerindeki azalışların nakit ikamesinde yarattığı azalıştan görece daha büyüktür. Dolayısıyla döviz kuru beklentileri artarken neden olduğu nakit ikamesinin, döviz kuru beklentileri azalırken neden olduğu tersine nakit ikamesinden daha fazla olduğu söylenebilir. İkincisi, faiz farkının nakit ikamesinin

azaldığı rejimde istatistiksel olarak anlamsız, ancak nakit ikamesinin arttığı rejimde negatif ve anlamlı olmasıdır. Burada, teorik beklentilerin aksine faiz farkındaki artışların nakit ikamesinde anlamlı bir azalmaya yol açmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum, faiz oranlarındaki artışların değer kaybını veya satın alma gücünü telafi etmek için yeterli olmadığına bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Buna karşılık, faiz oranlarındaki azalmalar nakit ikamesinde artışın önemli bir nedenidir. Azalan faiz farkı, nakit ikamesinin artmasına neden olmaktadır. Döviz kuru beklentileri ile faiz farkının nakit ikamesi üzerindeki etkileri kıyaslandığında ise nakit ikamesinin döviz kurundaki beklentilerden daha fazla etkilendiği görülmektedir. Öte yandan, söz konusu dönemde nakit ikamesi kararlarının enflasyon oranlarından etkilenmediği bulunmuştur. Bunun nedeninin, enflasyon oranlarının 2018 yılına kadar nispeten durağan bir seyir izlemesinin olabileceği düşünülmektedir. Bu tarihten sonra enflasyon oranlarındaki artışların nakit ikamesi üzerindeki etkisini görebilmek için daha fazla gözleme ve kanıtı ihtiyaç vardır. Nakit ikamesi kararları ayrıca, bir dönem önceki nakit ikamesi kararlarından büyük ölçüde etkilenmektedir. Yani, nakit ikamesi kararları, bireylerin yabancı paranın ekonomide zaten yaygın bir biçimde kullanıldığı fikrinden güçlü bir şekilde etkilendiği söylenebilir. Çalışmanın en değerli bulgusu ise KKM uygulamasına ilişkindir. KKM'nin uygulandığı 2022:01-2023:02 döneminde, nakit ikamesinin büyük ölçüde azaldığı görülmektedir. KKM'ye ilişkin kukla değişkene ait negatif ve nispeten yüksek değere sahip katsayı bunun ispatıdır. KKM, olumsuz yönlerinden bağımsız olarak, bu nakit ikamesinin azalmasında önemli paya sahiptir.

Çalışmanın bulguları, önemli politika çıkarımlarını da beraberinde getirmektedir. Nakit ikamesindeki artışların, rezervlerde azalma ve politika yapımcıların müdahale gücünü sınırlama gibi olumsuz etkilerinin olabileceği bilinmektedir. Artan nakit ikamesiyle mücadele etmek isteyen politika yapımcılar, döviz kurunun ve döviz kuru beklentilerinin düşürülmesine odaklanmalıdır. Bu, aynı zamanda yerli paraya olan güvenin yeniden temini ve fiyat istikrarının sağlanması için önemlidir. Ancak faiz oranındaki artışlar, nakit ikamesinde anlamlı bir azalmaya neden olmamaktadır. Bunun için şeffaflık ve kararlılık gibi ilkeler çerçevesinde, alternatif araçlar ve makro ihtiyati politikaların kullanımına öncelik tanınabilir. KKM, bunlardan biri olmakla birlikte, kısa dönemde ekonomiye getirisinden daha çok uzun dönemde ekonomiye maliyetinin olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle bu tarz politikalar yerine kredibilitesi yüksek ve güçlü politikaların istikrarlı bir biçimde uygulanması daha yerinde olacaktır.

Bu çalışmada, temel teorik model çerçevesinde nakit ikamesinin temel itici güçlerine ve KKM'nin nakit ikamesi üzerindeki etkilerine odaklanılmıştır. Ancak konuya ilişkin ampirik literatür, nakit ikamesinin farklı belirleyicilerinin olabileceğini göstermektedir. Bu nedenle gelecek çalışmalar, nakit ikamesinin diğer potansiyel belirleyicilerine odaklanabilir.

Kaynaklar

- Aigheyisi, O. S. ve Isikhuemen, A. H. (2019). Determinants of currency substitution in Nigeria. *Empirical Economics Review*, 9(1), 89-101. <http://eer.freevar.com/volume-9-number-1.htm>
- Akalin, G. I. ve Prater, E. L. (2015). The global crisis of the late 2000s and currency substitution: a study of three Eastern European Economies Russia, Turkey and Ukraine. *Journal of Central Banking Theory and Practice*, 4(2), 5-22. <https://doi.org/10.1515/jcbtp-2015-0006>
- Akinlo, A. E. (2022). How does corruption affect currency substitution? evidence from Nigeria. *Journal of Development Policy and Practice*, 7(2), 221-242. <https://doi.org/10.1177/24551333221086332>
- Aktaş, R. ve Aydınlik, Ü. (2022). Regional dollarization differences and determinants: The case of Turkey. *Öneri Dergisi*, 17(57), 295-315. <https://doi.org/10.14783/maruoneri.1010252>
- Bãrbuțã-Mișu, N., Güleç, T. C., Duramaz, S. ve Virlanuta, F. O. (2020). Determinants of dollarization of savings in the Turkish economy. *Sustainability*, 12(15), 6141. <https://doi.org/10.3390/su12156141>

- Bawa, S., Omotosho, B. S. ve Doguwa, S. I. (2015). Ratchet effects in currency substitution: An application to Nigeria. *CBN Journal of Applied Statistics*, 6(2), 19-37. <https://api.semanticscholar.org/CorpusID:56329890>
- Bhar, R. ve Hamori, S. (2007). Analysing yield spread and output dynamics in an endogenous Markov Switching Regression Framework. *Asia-Pacific Financial Markets*, 14:141-156. <https://doi.org/10.1007/s10690-007-9056-7>
- Bildirici, M. E., Alp, E. A., Ersin, Ö. Ö. ve Bozoklu, Ü. (2010). *İktisatta kullanılan doğrusal olmayan zaman serisi yöntemleri*. İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- Birkan, A. Ö. (2006). Alternative measures of currency and asset substitution: the case of Turkey. In Deshpande, A. (ed.) *Capital Without Borders: Challenges to Development*. Anthem Press, pp. 71–88.
- Bordo, M. D., ve Choudhri, E. U. (1982). Currency substitution and the demand for money: Some evidence for Canada, *Journal of Money, Credit and Banking*, 14(1), 48-57. <https://doi.org/10.2307/1991491>
- Calvo, G. A. ve Rodriguez, C. A. (1977). A model of exchange rate determination under currency substitution and rational expectations. *Journal of Political Economy*, 85(3), 617-625.
- Calvo, G.A. ve Vegh, C.A. (1992). Currency substitution in developing countries: an introduction. *IMF Working Paper* 92/40 (May 1992).
- Doguwa, S. I. (2014). Currency substitution: Evidence from Nigeria. *CBN Journal of Applied Statistics*, 5(2), 1-23.
- Eken, S., Cashin, P., Erbas, S. N., Martelino, J. ve Mazarei, A. (1995). Currency substitution and dollarization. In *Economic Dislocation and Recovery in Lebanon*. Washington DC:International Monetary Fund.
- Hamilton, J. D. (1989). A new approach to the economic analysis of nonstationary time series and the business cycle. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 57(2) 357-384. <https://doi.org/10.2307/1912559>
- Hamilton, J. D. (1990). Analysis of time series subject to changes in regime. *Journal of Econometrics*, 45(1-2), 39-70. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(90\)90093-9](https://doi.org/10.1016/0304-4076(90)90093-9)
- IMF (2020). *A Crisis Like No Other, An Uncertain Recovery*, World Economic Outlook Update, June 2020. <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/06/24/WEOUpdateJune2020>
- Kolosok, S., Saher, L., Kovalenko, Y. ve Delibasic, M. (2022). Renewable energy and energy innovations: examining relationships using Markov switching regression model. *Marketing and Management of Innovations*, (2), 151-160. <https://doi.org/10.21272/mmi.2022.2-14>
- Komarek, L. ve Melecky, M. (2003). Currency substitution in a transitional economy with an application to the Czech Republic. *Eastern European Economics*, 41(4), 72-99. <https://doi.org/10.1080/00128775.2003.11041054>
- Kumamoto, H. (2014). Recent experiences with currency substitution. *International Journal of Financial Research*, 5(4), 1. <http://dx.doi.org/10.5430/ijfr.v5n4p1>
- Metin-Özcan, K. ve Us, V. (2007). Dedollarization in Turkey after decades of dollarization: a myth or reality?. *Physica A:Statistical Mechanics and Its Applications*, 385(1), 292-306. <https://doi.org/10.1016/j.physa.2007.06.018>
- Milenkovic, I. ve Davidovic, M. (2013). Determinants of currency substitution/dollarization-the case of the republic of serbia. *Journal of Central Banking Theory and Practice*, 1(3), 139-155.
- Mogardini, J. ve Mueller, J. (1999). Ratchet effect in currency substitutions: an application to the Kyrgyz Republic. *IMF Working Paper* No:99/102, International Monetary Fund, Washington, D.C. <https://doi.org/10.2307/3867659>
- Ortiz, G. (1983). Currency substitution in Mexico: The dollarization problem. *Journal of Money, Credit and Banking*, 15(2), 174-185. <https://doi.org/10.2307/1992398>
- Özkarametre, N. (1996). Türkiye’de dolarizasyon ve para ikamesi: 1990-1995. *Ekonomik Yaklaşım*, 7(20), Bahar 1996.
- Perron, P. (1989). The Great Crash, the oil price shock, and the unit root hypothesis. *Econometrica*, 57, 1361-1401. <https://doi.org/10.2307/1913712>

- Perron, P. ve Vogelsang, T. J. (1992). Nonstationarity and level shifts with an application to purchasing power parity. *Journal of Business & Economic Statistics*, 10, 301–320.
- Raheem, I. D. ve Asongu, S. A. (2018). Extending the determinants of dollarization in sub-Saharan Africa: The role of easy access to foreign exchange earnings. *Research in International Business and Finance*, 45, 106-120. <https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2017.07.138>
- Rojas-Suarez, L. (1992). Currency substitution and inflation in Peru, *IMF Working Paper* No:92/33, International Monetary Fund, Washington, D.C.
- Rossouw, S., Greyling, T. ve Adhikari, T. (2021). The evolution of happiness pre and peri-COVID-19: A Markov Switching Dynamic Regression Model. *Plos one*, 16(12), e0259579. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0259579>
- Scacciavillani, F. (1995). Inflation Expectations and currency substitutions in Turkey. *IMF Working Paper*, WP/95/111, November 1995.
- Selçuk, F. (1994). Currency substitution in Turkey. *Applied Economics*, 26, 509-518. <https://doi.org/10.1080/00036849400000019>
- Selçuk, F. (1997). GMM estimation of currency substitution in a high-inflation economy: evidence from Turkey. *Applied Economics Letters*, 4, 225-227. <https://doi.org/10.1080/758518499>
- Şıklar, İ., Karagöl, V. ve Şahin, S. (2017). Is there any meaningful ratchet effect in the process of currency substitution? evidence from Turkey. *Business and Economic Research, Macrothink Institute*, 7(2), 146-162.
- Tasseven, O. (2017). The Link Between Dollarization and Its Determinants in Turkey. In H. Dinçer & Ü. Hacıoğlu (ed.) *Risk Management, Strategic Thinking and Leadership in the Financial Services Industry: A Proactive Approach to Strategic Thinking*, Springer, 59-72.
- TCMB (2008). *2009 yılında para ve kur politikası*. Ankara: TCMB, 16 Aralık 2008.
- TCMB (2009). *2010 yılında para ve kur politikası*. Ankara: TCMB, 10 Aralık 2009.
- TCMB (2010). *2011 yılında para ve kur politikası*. Ankara: TCMB, 21 Aralık 2010.
- TCMB (2014). Makro ihtiyati politikalar ve Türkiye uygulaması, *TCMB Bülteni*, Sayı 35, Eylül 2014.
- TCMB (2015). *2016 yılı para ve kur politikası*. Ankara: TCMB, 9 Aralık 2015.
- TCMB (2020). *17 Mart-31 Mart-17 Nisan 2020 Tarihli Toplantı Kararları, Koronavirüsün ekonomik ve finansal etkilerine karşı alınan tedbirler*, [https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Duyurular/Koronavirus_\(19/07/2020\)](https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Duyurular/Koronavirus_(19/07/2020)).
- Tesfamichael, S. G. ve Shiferaw, Y. A. (2019). A Markov regime-switching regression approach to modelling NDVI from surface temperature and soil moisture. *International Journal of Remote Sensing*, 40(24), 9352-9379. <https://doi.org/10.1080/01431161.2019.1630783>
- Tufaner, M. B. (2021). The determinants of dollarization in Turkey: an econometric analysis. *Econder International Academic Journal*, 5(2), 108-118.
- Türk Lirası Mevduat ve Katılma Hesaplarının Dönüşümünün Desteklenmesi Hakkında Tebliğ (2021, 21 Aralık). *Resmî Gazete* (Sayı: 31696) <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/12/20211221M1-1.htm>
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (TCMB EVDS) Veri Tabanı. <https://evds2.tcmb.gov.tr/>
- Us, V. (2003). Analyzing the persistence of currency substitution using a ratchet variable: the Turkish case. *Emerging Markets Finance and Trade*, 39(4), 58-81. <https://doi.org/10.1080/1540496X.2003.11052545>
- Valev, N. T. (2010). The hysteresis of currency substitution: currency risk vs. network externalities. *Journal of International Money and Finance*, 29 (2010) 224-235. <https://doi.org/10.1016/j.jimonfin.2009.06.017>
- Xaiyavong, I. ve Toyoda, T. (2016). Currency substitution in Laos. *Asian Economic Journal*, 30(1), 67-89. <https://doi.org/10.1111/asej.12085>

Türkiye’de Finansal Gelişme ile Ekonomik Büyüme Bağlantısının Analizi: Genişletilmiş NARDL Yaklaşımı

Analyzing the Linkage Between Financial Development and Economic Growth in Türkiye: Augmented NARDL Approach

DOI: <https://doi.org/10.25204/iktisad.1348318>

Funda DURGUN*

Öz

Makale Bilgileri

Makale Türü:
Araştırma
Makalesi

Geliş Tarihi:
22.08.2023

Kabul Tarihi:
27.09.2023

© 2023 İKTİSAD
Tüm hakları
saklıdır.

Finansal gelişmenin kapsamlı bir göstergesi olan finansal gelişme endeksi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin asimetrik olabileceği varsayımının Türkiye özelinde incelendiği bu çalışma, 1980-2020 dönemini kapsamaktadır. Değişkenler arasındaki hem asimetrik ilişkiyi hem de uzun ve kısa dönem bağlantıları tespit etmek amacıyla doğrusal olmayan gecikmesi dağıtılmış otoregresif sınır testine (NARDL) başvurulmuştur. Değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi genişletilmiş ARDL yaklaşımıyla da test edilmiştir. Uzun dönemde finansal gelişme endeksinin pozitif şoklarının büyümeye etkisi olumsuz ve anlamsızken negatif şoklarının büyümeye etkisi olumlu ve anlamlı bulunmuştur. Hatemi-J asimetrik nedensellik testi sonuçları ise finansal gelişmenin hem pozitif hem de negatif şoklarından ekonomik büyümenin pozitif şoklarına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Literatürde hâkim görüşün tersi yönde elde edilen bu sonucun Türkiye'nin ekonomik ve finansal yapısından kaynaklandığı düşünülmektedir. Finansal kurum ve piyasaları gelişmiş ülkelerin gerisinde yer alan Türkiye'nin sağlıklı bir finansal sistem inşa etmesi, gelir eşitsizliğini ve enflasyonu düşürmesi, finansal sektöre yönelik beşerî sermaye yatırımlarını artırması ve kaynak tahsisinde etkinliği sağlaması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Finansal gelişme, finansal gelişme endeksi, doğrusal olmayan ARDL, genişletilmiş ARDL, Hatemi-J nedensellik testi.

Abstract

Article Info

Paper Type:
Research Paper

Received:
22.08.2023

Accepted:
27.09.2023

© 2023 JEBUPOR
All rights
reserved.

This study, which examines the assumption that the relationship between the financial development index, which is a comprehensive indicator of financial development, and economic growth may be asymmetric in Türkiye, covers the period 1980–2020. A non-linear autoregressive distributed lag bounds test (NARDL) was used to determine both the asymmetric relationship and the long- and short-run linkages between the variables. The cointegration relationship between the variables was also tested with the augmented ARDL approach. In the long run, the effect of positive shocks of the financial development index on growth is negative but insignificant, while the effect of negative shocks on growth is positive and significant. The results of the Hatemi-J asymmetric causality test revealed a unidirectional causality relationship from both positive and negative shocks of financial development to positive shocks of economic growth. This finding, contrary to the prevailing view in the literature, may be due to Türkiye's economic and financial structure. Türkiye, whose financial institutions and markets are behind developed countries, needs to build a healthy financial system, reduce income inequality and inflation, increase human capital investments in the financial sector, and ensure efficiency in resource allocation.

Keywords: Financial development, financial development index, nonlinear ARDL, augmented ARDL, Hatemi-J causality test.

Atıf/ to Cite (APA): Durgun, F. (2023). Türkiye’de finansal gelişme ile ekonomik büyüme bağlantısının analizi: Genişletilmiş NARDL yaklaşımı. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 8(Özel Sayı), 53-73. <https://doi.org/10.25204/iktisad.1348318>

* ORCID Öğr. Gör. Dr., Dicle Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, funda.uncu@dicle.edu.tr

Extended Abstract

Introduction and Research Questions & Purpose:

The developments in the financial system and the causes and consequences of these developments attract the attention of many researchers, especially economists. It is difficult to say that there is a consensus in the theoretical and empirical literature that various financial indicators are associated with economic growth. The indicators used and the models established can be factors in the differentiation of the results. This study, which examines the assumption that the relationship between the financial development index, which is a comprehensive indicator of financial development, and economic growth may be asymmetric in Türkiye, covers the period 1980–2020. It has been found that no prior studies have investigated the asymmetric relationship between the financial development index and economic growth in Türkiye. The lack of analysis on the relationship between finance and growth in Türkiye within this specific context has influenced the formation of the research idea of this study. This study attempts to fill this literature gap.

Literature Review:

The relationship between finance and growth was initially examined by Bagehot (1873) and Schumpeter (1911), who contended that a well-structured financial system would foster innovation and tangible economic development via the recognition and funding of productive investments (Asghar & Hussain, 2014: 100). The most extensively tested theories relating financial development and economic growth are the supply-leading and demand-following hypotheses. The supply-leading hypothesis asserts that financial development will bolster economic growth. The demand-following hypothesis posits that the financial system will improve as industries require funds during periods of economic growth. The third view argues that there is a feedback effect between financial development and economic growth. While financial development has been purported to have a positive impact on growth, certain studies show that this assertion is inconclusive or potentially negative.

Methodology:

In the research model, we utilize Gross Domestic Product (GDP) data at constant prices per capita from the World Bank as a measure of economic growth. Financial development is measured by the financial development index, which is calculated by the IMF. The analysis of variable stationarity is conducted through both ADF and PP unit root tests, which are two of the conventional unit root tests. A non-linear autoregressive distributed lag bounds test (NARDL) was used to determine both the asymmetric relationship and the long- and short-run linkages between the variables (Shin et al., 2014). The cointegration relationship between the variables was also tested with the augmented ARDL approach (Sam et al., 2019). The Hatemi-J (2012) asymmetric causality test is used to investigate the causal links between positive and negative shocks of variables.

Results and Conclusions:

Unit root tests indicate that both GDP per capita and the financial development index have unit roots at the level but become stationary when differenced. In this way, the Augmented Nonlinear NARDL (A-NARDL) test can be applied. According to the results of the bounds test, there is a cointegration relationship between the variables. There is also no degenerate case. In the long run, the effect of positive shocks of the financial development index on growth is negative but insignificant, while the effect of negative shocks on growth is positive and significant. Error correction mechanism works in the model. The diagnostic tests of the model are as expected. The results of the Hatemi-J asymmetric causality test revealed a unidirectional causality relationship from both positive and negative shocks of financial development to positive shocks of economic growth. This finding, contrary to the prevailing view in the literature, may be due to Türkiye's economic and financial structure. Türkiye, whose financial institutions and markets are behind developed countries, needs to build a healthy financial system, reduce income inequality and inflation, increase human capital investments in the financial sector, and ensure efficiency in resource allocation.

1. Giriş

Genel olarak finansal piyasalar ve finansal kurumlardaki gelişmeleri ifade eden finansal gelişme kavramı, ekonomik büyüme sürecinin ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilmektedir. Finansal araçlarda çeşitliliğin artması, finansal kurumların büyümesi ve sayılarının artması, finansal piyasalardaki likidite artışı ve piyasanın derinleşmesiyle finansal gelişme düzeyi yükselmektedir (Levine, 1997). Finansal sistemdeki ilerlemelerle daha iyi iş fırsatları yaratılıp finanse edilebilmekte, yatırımlar teşvik edilip tasarruflar harekete geçirilebilmektedir. Finansal gelişme ticarete, riskten korunmaya ve risk çeşitlendirmesine olanak tanımakta ve mal ve hizmet alışverişini kolaylaştırmaktadır. Bu yollarla kaynak tahsisi daha verimli bir şekilde yapılabilen ve fiziki ve beşerî sermaye birikimi ve teknolojik gelişmeler hızlanmaktadır (Creane vd., 2004: 4). Daha iyi işleyen finansal sistemlerde endüstriyel genişlemeyi engelleyen dış finansman kısıtlamaları ortadan kaldırılabilen, daha iyi işleyen bankaların ve piyasaların bulunduğu ülkelerde büyüme daha hızlı olabilmektedir (Levine, 2005: 868).

Finansal sektördeki gelişmeler, iktisatçıları finansal göstergeler ve büyüme bağlantısı, finansal gelişmeyi belirleyen faktörler ve finansal gelişmenin neden ve sonuçlarını araştırmaya yöneltmiştir. Konu ile ilgili teorik ve ampirik araştırmalarda finansal gelişme çeşitli göstergelerle temsil edilmiştir. Finansal sektör gelişip derinleştikçe finansal gelişmeyi temsil eden göstergeler de çeşitlenmektedir. Kullanılan göstergelerin çeşitlenmesi analiz edilen ilişkinin yönünün ve işaretinin de farklılaşmasına neden olabilmektedir. Lynch'e (1996) göre finansal gelişme göstergeleri beş kategoride değerlendirilebilmektedir. Sıkça kullanılan miktar ölçütlerinin yanı sıra yapısal ölçütler, finansal fiyatlar, ürün çeşitliliği ve işlem maliyetleri de literatürde finansal gelişmeyi temsil eden göstergeler arasında yer almaktadır. Para arzı tanımlarının (M2, M2Y, M3) gayrisafi yurt içi hasılaya (GSYİH) oranı, kredilerin GSYİH'ye oranı, banka mevduatlarının GSYİH'ye oranı, borsa kapitalizasyonu ve finansal tasarruflar gibi göstergelerin verileri daha erişilebilir olduğundan daha sık kullanılmışlardır (Odhiambo, 2010; Erdem ve Yamak, 2014; Klein ve Olivei, 2005; Liang ve Teng, 2006; Gries vd., 2009; Nzotta ve Okereke, 2009; Herrero vd., 2002). Bu göstergeler her ne kadar finansal gelişmenin kullanışlı birer temsilcisi olsalar da çok yönlü bir kavram olan finansal gelişmenin kompozit göstergelerle kapsamlı bir şekilde ifade edilmesi konunun daha geniş bir şekilde ele alınmasını sağlayacağı düşünülmektedir.

Čihák vd. (2012), finansal sistemleri ölçmek ve kıyaslamak için finansal kurum ve piyasaların dört özelliğine ilişkin ölçümler geliştirmişlerdir. Bu ölçümlerle finansal kurumların ve piyasaların büyüklüğü (derinlik), bireylerin finansal kurumları ve piyasaları kullanabilmesi (erişim), finansal kurumların ve piyasaların finansal hizmetler sağladığı etkinliği (etkinlik) ve finansal kurumların ve piyasaların istikrarı (istikrar) ölçülüp karşılaştırılabilmektedir. IMF ekonomistleri tarafından geliştirilen finansal gelişme endeksi bu metodu baz alarak 180'in üzerinde ülkede finansal piyasa ve kurumları derinlik, erişim ve etkinlik açısından değerlendirmektedir. Finansal gelişme endeksi finansal kurumların derinliği, erişilebilirliği ve etkinliğinin ölçüldüğü finansal kurumlar endeksi ve finansal piyasaların derinliği, erişilebilirliği ve etkinliğinin ölçüldüğü finansal piyasalar endeksinden oluşmaktadır. Her iki alt endeks için derinlik, erişim ve etkinliği gösteren alt endeksler bulunmaktadır. Bu endekslerin hesaplanmasında finansal kurumlar için 12, finansal piyasalar için 8 gösterge olmak üzere 20 gösterge kullanılmaktadır (Sviryzdenka, 2016: 34). Finansal gelişme endeksinin şematik oluşumu Şekil 1'de gösterilmektedir.

Şekil 1. Finansal Gelişme Endeksi

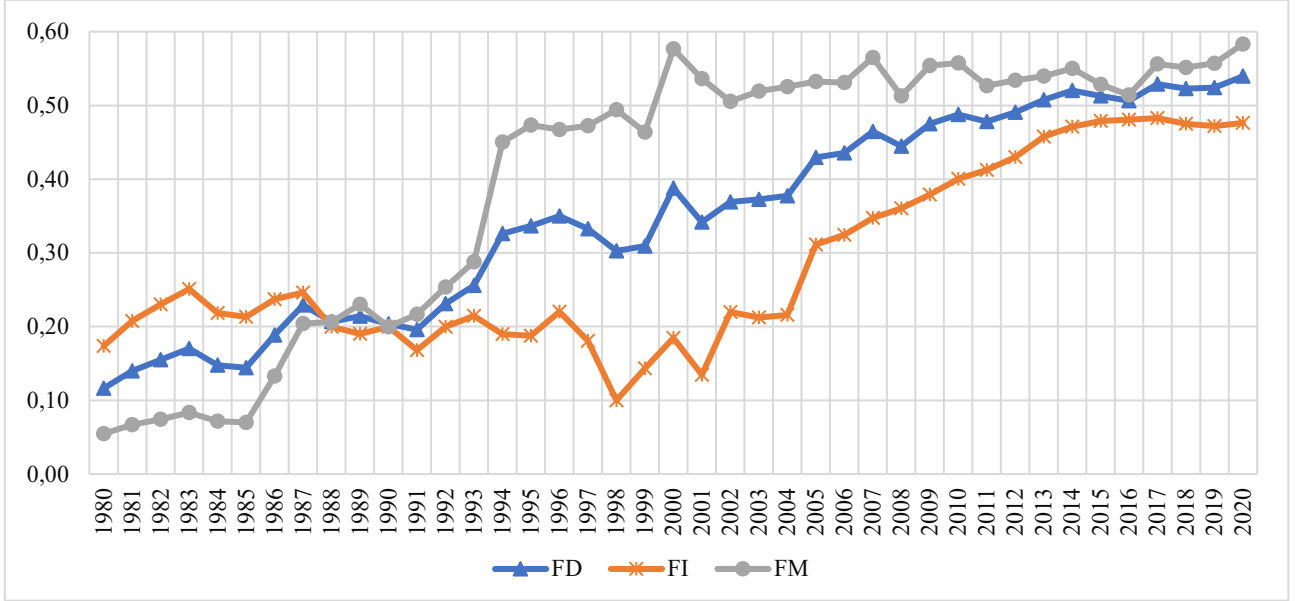
Kaynak: Sahay vd. (2015: 12).

Finansal sistemdeki ilerlemeler ile bu ilerlemelerin neden ve sonuçları başta ekonomistler olmak üzere birçok araştırmacının ilgisini çekmektedir. Bu ilgi ilk olarak büyüme-finans ilişkisine odaklıyken daha sonra çeşitli değişkenler eklenerek farklı alanlara da kaymıştır. Çeşitli finansal göstergelerin ekonomik büyüme ile ilişkilendirildiği teorik ve ampirik literatürde bir uzlaşımın oluştuğunu söylemek güçtür. Analiz yapılan dönem, ülke veya ülke grubu veya kullanılan yöntem ve göstergeler elde edilen sonuçların farklılaşmasında etken olmaktadır. Finansal gelişme-ekonomik büyüme bağlantısını güncel ekonometrik yöntemlerle inceleyen bu çalışma da literatürdeki bu tartışmalara yeni bir bakış açısı kazandırmayı amaçlamaktadır.

Finansal gelişme-ekonomik büyüme ilişkisi literatürde sıkça çalışılmış ve çalışılmakta olan bir konudur. Bu çalışmada ise finansal gelişmenin ekonomik büyüme üzerindeki asimetric etkisi Türkiye özelinde araştırılmıştır. Türkiye özelinde yapılan daha önceki çalışmalar incelendiğinde, benzer birkaç çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalardan Şeker (2023), asimetric ilişkiyi incelerken finansal gelişme göstergesi olarak BIST şirketlerinin toplam piyasa değerlerini kullanmış ve 1999-2022 dönemini ele almıştır. Yılmaz (2022) ise kredi hacmi, para arzı ve BIST endeksi günlük işlem hacmini kullanmış ve 2007Q4 ile 2022Q2 dönemini ele almıştır. Eyüboğlu ve Akan (2020), çalışmalarında finansal gelişme endeksini kullanmış fakat uzun dönem ilişkisini simetric olarak kalıntılarla genişletilmiş eşbütünleşme testiyle incelemişlerdir. Odugbesan vd. (2021) ise Türkiye'nin de içinde bulunduğu MINT ülkelerinde finansal gelişme endeksi ile ekonomik büyüme ilişkisini göçmen havaleleri bağlamında incelemişlerdir. Panel NARDL yönteminin kullanıldığı çalışmada homojenlik varsayımı altında analizler yapıldığı için Türkiye özelinde bir sonuç elde edilememiştir.

Türkiye özelinde finansal gelişme endeksi ile ekonomik büyüme arasındaki asimetric ilişkiyi araştıran daha önce yapılmış herhangi bir çalışma olmadığı görülmüştür. Türkiye'de finans-büyüme ilişkisinin bu bağlamda ele alınmamış olması çalışmanın araştırma fikrinin oluşmasında etken olmuştur. Finansal gelişme endeksi diğer tekil göstergelere göre finansal gelişme düzeyini daha bütüncül bir şekilde temsil etmektedir. Bu çalışma daha kapsamlı bir finansal gelişme göstergesi olan finansal gelişme endeksinin ekonomik büyüme üzerindeki asimetric etkisini inceleyerek literatüre katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Bir başka deyişle, çalışmanın doldurduğu literatür açığı, bütüncül bir şekilde ölçülen finansal sistemin gelişmişlik düzeyindeki pozitif ve negatif şokların ekonomik büyümeye etkisinin Türkiye özelinde incelenmesidir. Yakın çalışmalara göre daha geniş bir periyot ele alınmaktadır. Çalışmanın diğer bir özgün yanı da uzun dönem ilişkisinin klasik ARDL prosedürünün yanında genişletilmiş ARDL (AARDL) prosedürü ile test edilmiş olmasıdır. Daha güncel bir yaklaşım olan AARDL prosedürü ile uzun dönem ilişkisinin varlığı daha güçlü bir şekilde tahmin edilebilmektedir. Değişkenler arasındaki nedensel bağlantılar yine asimetric olarak test edilmiştir.

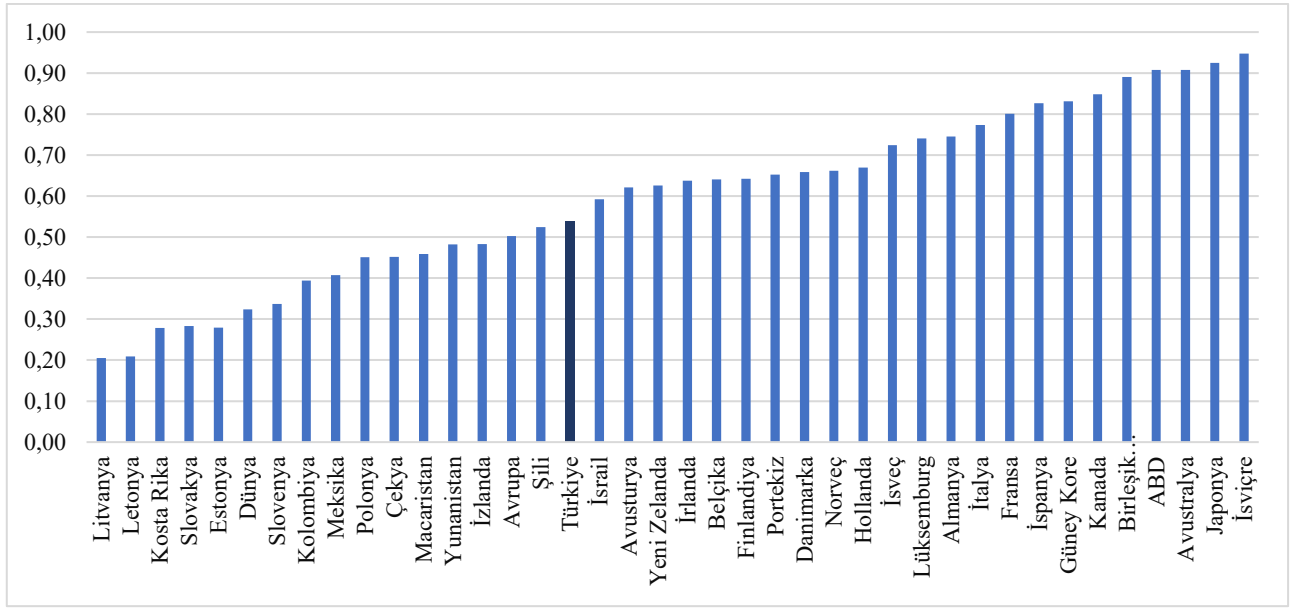
Ampirik bölümden önce Türkiye’de finansal gelişme düzeyinin seyri ve Türkiye’nin finansal gelişmişliğinin diğer ülkelerle kıyaslaması yapılmıştır. Şekil 2’de Türkiye’de 1980-2020 yılları arasında finansal gelişme endeksi (FD), finansal kurumlar endeksi (FI) ve finansal piyasalar endeksinin (FM) seyri yer almaktadır. Finansal gelişme endeksinde genel olarak yukarı yönlü bir eğilim görülmektedir. Finansal piyasalar endeksinde bakıldığında, 1985 ile 2000 arasında bir artış eğilimi sonrasında ise yatay bir seyir görülmektedir. 1980’lerden itibaren liberalleşme, serbest piyasa politikalarına yönelim ve özelleştirmelerle ekonomiye likidite enjekte edilmesi bu eğilimin nedeni olarak düşünülmektedir. Finansal kurumlar endeksinde ise 2000’li yılların başlarına kadar durağan seyir varken 2003 yılından itibaren yukarı yönlü eğilim gerçekleşmiştir. Bankacılık sektörünün sağlanlaştırılması bu eğilimde en temel etken olmuştur. Artan yabancı yatırım, teknolojik gelişmeler ve dijitalleşmenin de bu yükselişte etkisi olduğu düşünülmektedir.

Şekil 2. Finansal Gelişme Endeksi 1980-2020

Kaynak: International Monetary Fund (IMF) (2023)

Şekil 3’te dünya, Avrupa ve OECD ülkeleri için 2020 yılında hesaplanan finansal gelişme endeksleri yer almaktadır. En yüksek finansal gelişmişlik İsviçre’dedir ve bu ülkeyi de Japonya, Avustralya ve ABD izlemektedir. OECD ülkelerinde en düşük finansal gelişmişlik ise Litvanya, Letonya ve Kosta Rika’dadır. Türkiye, dünya ve Avrupa ortalamasının üzerinde bir finansal gelişmişlik düzeyindedir. OECD ülkeleriyle kıyaslandığında ise 14 üye ülkeden ileride olmasına rağmen büyük ülkelerin gerisinde yer almaktadır.

Şekil 3. Türkiye ve Dünya'da Finansal Gelişme Endeksi (2020)
Kaynak: IMF (2023)

2. Literatür

Finans-büyüme ilişkisi ilk olarak iyi organize edilmiş finansal sistemin, üretken yatırımların belirlenmesi ve finanse edilmesi yoluyla yenilikçiliği ve reel ekonomik büyümeyi teşvik edeceğini ileri süren Bagehot (1873) ve Schumpeter (1911) tarafından incelenmiştir (Asghar ve Hussain, 2014: 100). McKinnon/Shaw okulunun görüşüne göre, bankacılık sistemi üzerindeki hükümet kısıtlamaları (faiz oranı tavanları, yüksek rezerv gereklilikleri ve yönlendirilmiş kredi programları vb.) finansal gelişme sürecini engellemekte ve sonuç olarak ekonomik büyümeyi azaltmaktadır (Demetriades ve Hussein, 1996: 388).

Greenwood ve Jovanovic (1990), büyümenin finansal yapının gelişmesini sağladığını, finansal yapının kendisinin de yatırım verimliliğini artırarak yüksek büyüme oranlarına katkıda bulunduğunu ileri sürmektedirler. Gelişmenin ilk aşamalarında düşük büyüme oranları görülmektedir. Gelir seviyeleri yükseldikçe finansal sistem daha karmaşık hale gelmekte, ekonomi daha hızlı büyümekte ve gelir eşitsizliği artmaktadır. Olgunluk safhasında ekonomi gelişmiş bir finansal yapıya sahip olmakta ve gelir eşitsizliği azalmaktadır. Ekonomide ilk safhalara kıyasla daha yüksek büyüme oranları görülmektedir.

Arz öncüllü ve talep takipli hipotezler, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki bağlantıya ilişkin teoriler arasında en çok test edilen teorilerdir. Arz öncüllü hipoteze göre, finansal gelişme, geleneksel sektörlerden yeni sektörler kaynak aktarımını sağlayarak ve ekonomik büyümeyi teşvik eden sektörlerde toplanan fonları kullanarak ekonomik büyümeye katkıda bulunur. Talep takipli teoriye göre, finansal sektör ekonomik büyümede ihmal edilebilir bir rol oynamaktadır. Endüstriler reel büyüme sonucunda dış finansmana ihtiyaç duymaktadır. Böylece yavaş büyüyen sektörler hızlı büyüyen ve fon biriken sektörlerden finansal aracılık talebinde bulunmaktadır (Patrick, 1966: 175). McKinnon (1973), Shaw (1973), Patrick (1966) ve King ve Levine'in (1993) çalışmalarında arz öncüllü hipotez doğrulanırken, Robinson'ın (1952) geliştirdiği talep takipli hipotez Demetriades ve Hussein (1996), Friedman ve Schwartz (1963) ve Levine vd.'nin (2000) çalışmalarında öne sürülmüştür. Finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasında geri besleme etkisinin bulunması finans-büyüme bağlantısında üçüncü bir görüş olarak ileri sürülmektedir. Buna göre iyi gelişmiş bir finansal sisteme sahip bir ülkenin teknolojik değişim ve yenilikler yoluyla yüksek ekonomik büyümeyi teşvik edebilecek ve bu da finansal hizmetler için yüksek bir talep yaratabilecektir (Giri vd., 2023: 120).

Finansal gelişmenin büyüme üzerinde genel olarak olumlu etkisi olduğu ileri sürülmesine rağmen bu görüşün doğrulanmadığı veya tam tersinin geçerli olduğunu belirten çalışmalar da mevcuttur. Favara'ya (2003) göre finansal gelişme büyüme üzerinde genel olarak olumsuz etkide bulunmaktadır. Bunun yanında düşük finansal gelişmişlik büyüme olumsuz etkilerken yüksek finansal gelişme büyüme pozitif yönde etkilemektedir. Fergusson (2006), zayıf ekonomik performansın temelinde finansal gelişmeyi destekleyen kurumlarla ilgili sorunların yattığını açıklamaktadır. Finansal gelişmenin büyüme etkisinin kullanılan değişkene göre farklı olabileceği de ileri sürülmektedir. Adu vd. (2013), özel sektöre verilen kredilerin büyüme olumlu etkilediğini fakat geniş para arzının büyüme olumsuz etkilediğini tespit etmişlerdir. Yine Mishra ve Narayan'ın (2015) bulgularına göre bankacılık sektörü büyüme olumsuz, borsa ise olumlu etkilemektedir. Ikpesu (2021), bankacılık sektörü kredilerinin büyüme üzerinde negatif etkisi olduğunu bulmuştur. Guei ve Choga'nın (2022) çalışmasına göre, finans kurumlarının verdiği krediler ile likit yükümlülükler büyüme negatif, özel sektöre verilen krediler ise pozitif katkı yapmaktadır. Bandura (2022) ise enflasyon oranının belli bir eşğin üstüne çıkması durumunda finansal gelişmenin ekonomik büyüme olumlu etkisinin olumsuzla döndüğünü belirtmiştir.

Levine'e (1997) göre finansal sistemin yetersiz olduğu durumlarda kaynaklar verimsiz alanlara yönelebilmektedir. Böylece kaynak tahsisinde etkinsizlik yaşanabilmektedir. Bu durum ekonomik büyüme olumsuz yönde etkileyebilmektedir. De Gregorio ve Guidotti'ye (1995) göre Latin Amerika deneyiminde olduğu gibi iyi düzenlenmemiş finansal serbestleşme finansal aracılık ile büyüme arasında negatif bir ilişkiye yol açabilmektedir. Bu yüzden mali baskı kaldırılıp finansal krizlerden kaçınmak gerekmektedir. Benzer şekilde Loayza ve Ranciere (2006) da finansal aracılık hizmetlerinin finansal kırılganlığı arttırabileceğini ve bu kırılganlığın bankacılık krizleri ve finansal dalgalanmalara sebep olabileceğini ileri sürmektedirler. Bu durumdan ekonomik büyüme olumsuz etkilenmektedir. Boyd vd.'ne (2001: 222) göre kredi piyasalarındaki bilgi asimetrisi ve enflasyon oranlarındaki artışlar kredi piyasasını, finansal sektör performansını, kaynak tahsisini ve reel büyüme olumsuz etkilemektedir.

Genişletilmiş finansal hizmetlerin düşük vasıflı işçilere olan talebi artırdığı durumda, düşük vasıflı işçilerin maaşları artarak gelir eşitsizliğinin azalmasına katkıda bulunmaktadır. Aksine, artan finansal hizmetler yüksek vasıflı işçilere olan talebi ve dolayısıyla yüksek vasıflı işçilerin görece ücretlerini yükselttiği durumda gelir eşitsizliği kötüleşebilmektedir (Demirgüç-Kunt ve Levine, 2009). Law vd. (2014), finansal gelişmenin ancak belli bir kurumsal kalite seviyesinden sonra gelir eşitsizliğini azaltıcı etkisinin ortaya çıktığını ileri sürmektedirler. Daha kaliteli finansman daha eşit gelir dağılımı sağlamaktadır. Park ve Shin (2017) ise finansal gelişmenin bir noktaya kadar eşitsizliğin azaltılmasına katkıda bulunduğunu ancak finansal gelişme ilerledikçe eşitsizliğin arttığı yönünde görüş bildirmişlerdir. İlköğretimde okullaşma oranı yükselip, kanun ve düzenlemeler iyileştiğinde finansal gelişme eşitsizliği azaltmada daha etkili olmaktadır. Topuz (2017), gelir eşitsizliğinde artışın, kredi piyasaları kusurlu olduğunda beşeri sermayeye yapılan yatırımı etkilediğini, sosyal ve politik istikrarsızlığa sebep olduğunu, vergi yapısını değiştirdiğini belirtmektedir. Bu yollarla büyüme olumsuz etkilenmektedir.

Son yıllarda finansal gelişme ile ekonomik büyüme ilişkisini inceleyen literatürün özeti Tablo 1'de sunulmuştur. Genel olarak finansal gelişmenin ekonomik büyüme olumlu etkilediği bulgusunun tespit edildiği literatürde nedenselliğin yönü konusunda bir uzlaşma sağlandığı söylenememektedir.

Tablo 1. Finansal Gelişme-Ekonomik Büyüme Literatürü

Künye	Dönem	Ülke/ler	Yöntem	Sonuç
Giri vd. (2023)	1991-2018	Hindistan	Doğrusal Olmayan Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Sınır Testi (NARDL)	Finansal gelişmedeki pozitif şoklar büyümeyi olumlu etkilerken, negatif şoklar büyümeyi olumsuz etkilemektedir.
Mtar ve Belazreg (2023)	2001-2016	11 Avrupa Ülkesi	Panel VAR ve Panel Nedensellik	Ekonomik büyümeden finansal gelişmeye tek yönlü, ticaret ve ekonomik büyüme arasında ise çift yönlü bir ilişki vardır.
Mohamed Sghaier (2023)	1991-2015	Tunus, Fas, Cezayir, Mısır	Genelleştirilmiş Momentler Metodu (GMM)	Finansal gelişme ile ekonomik büyüme uzun dönemde pozitif ilişkilidir.
Iwegbu vd. (2022)	1996-2019	15 ECOWAS Ülkesi	Panel Eşbütünleşme ve Panel Sabit Etkiler Regresyonu GMM	Finansal kalkınma ve bölgesel finansal entegrasyon, kurumsal niteliği yüksek olan ülkelerde sanayi üretimini arttırmaktadır.
Guei ve Choga (2022)	2005-2016	30 Sahra- altı Afrika Ülkesi		Finansal kurumların sunduğu krediler ve nakit yükümlülükler büyümeyi olumsuz yönde etkilemekteyken özel sektöre tanınan kredi imkanları büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir.
Odugbesan vd. (2021)	1980-2019	MINT Ülkeleri	Panel NARDL	Finansal gelişmedeki hem pozitif hem de negatif şoklar ekonomik büyümeyi teşvik etmektedir.
Batayneh vd. (2021)	1993-2018	Ürdün	Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Sınır Testi (ARDL)	Enflasyon büyümeyi olumlu yönde etkilemekteyken finansal sektör gelişimini olumsuz yönde etkilemektedir.
Asratie (2021)	1980-2019	Etiyopya	ARDL	Geniş para arzı modelinde finansal gelişme büyüme oranından olumsuz yönde etkilenmekteyken özel sektör kredileri modelinde olumlu yönde etkilenmektedir.
Ustarz ve Fanta (2021)	1990-2018	Sahra-altı Afrika Ülkeleri	GMM	Finansal gelişme, hizmet ve tarım sektörleri üzerinde pozitif yönde bir etki yaratmaktadır.
Ellahi vd. (2021)	1995-2018	SAARC Bölgesi	GMM	Ticari açıklık, kurumsal faktörler, yasal alt yapı ve büyüme finans sektörünün gelişmesine olumlu yönde etkide bulunmaktayken enflasyon olumsuz yönde etkide bulunmaktadır.
Abeka vd. (2021)	1996-2017	44 Sahra-altı Afrika Ülkesi	GMM	Telekomünikasyon altyapısında meydana gelen ilerlemeler finansal gelişmenin büyüme üzerindeki etkisini olumlu yönde arttırmaktadır.
Rahman vd. (2020)	1980-2017	44 Sahra-altı Afrika Ülkesi	Markov Rejim Değişim Modeli	Finansal gelişme hem yüksek hem de düşük büyüme rejimlerinde büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir.
Chen vd. (2020)	1972-2017	44 Sahra-altı Afrika Ülkesi	NARDL	Finansal kalkınmadaki olumlu şokların kısa dönemde büyümeyi arttırmakta olduğunu, olumsuz şokların ise uzun dönemde büyümeyi azaltmakta olduğunu göstermektedir.
Kumar ve Paramanik (2020)	1996-2018 (Çeyreklik)	Hindistan	NARDL	Finansal gelişmedeki olumlu ve olumsuz şoklar kısa dönemde büyümeyi olumlu etkilerken uzun dönemde olumsuz etkilemektedir.
Ehigiamusoe vd. (2020)	1980-2014	16 Batı Afrika Ülkesi	Havuzlanmış Ortalama Grup Tahmincisi (PMG)	Kamu borcu ile reel faiz oranı finansal gelişmeyi olumlu yönde etkilemekteyken, enflasyon oranı, reel döviz kuru ve bütçe açığı olumsuz yönde etkilemektedir.
Ibrahim ve Vo (2020)	1985-2015	28 Sahra-altı Ülkesi	Sistem GMM	Finansal gelişme ile finansal entegrasyonun tarım ve hizmetler sektörüne etkisi zayıfken sanayi sektörüne etkisi daha güçlüdür.
Alsamara vd. (2019)	1960-2014	Türkiye	ARDL	Finansal gelişme ile ticari açıklığın kişi başı gayrisafı yurt içi hasıla üzerinde olumlu etkisi olduğu görülmekteyken enerji ithalatının olumsuz etkisi olduğu görülmektedir.
Opoku vd. (2019)	1980-2016	47 Afrika Ülkesi	Zamanla Değişen Nedensellik Analizi	Finansal gelişme ile büyüme arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir.

Tablo 1 (Devamı). Finansal Gelişme-Ekonomik Büyüme Literatürü

Ibrahim ve Alagidede (2018)	1980-2014	29 Sahra-altı Afrika Ülkesi	Sistem GMM	Finansal gelişme ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir.
Bist (2018)	1995-2014	16 Düşük Gelirli Ülke	Zaman Serisi ve Panel Veri Analizi	Uzun dönem ilişkisi tespit edilmiş olup finansal gelişmenin ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediği tespit edilmiştir.
Sharma ve Bardhan (2017)	1981-2012	26 Hindistan Eyaleti	GMM	Finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasında olumlu bir ilişki olduğu görülmektedir.
Lawal vd. (2016)	1981-2013	Nijerya	ARDL	Büyüme, finansal gelişme ve ticari açıklık arasındaki ilişki incelenmiş olup büyümenin hem finansal gelişme ile hem de ticari açıklık ile ilişkili olduğu tespit edilmiştir.
Ahmed (2016)	1976-2010	30 Sahra- altı Afrika Ülkesi	Sistem GMM	Finansal açıklık ile finansal gelişmenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışmaya göre finansal entegrasyonla ekonomik büyüme arasında ters yönlü bir ilişki varken finansal entegrasyonla finansal gelişme arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunmaktadır.
Huang vd. (2014)	1980-1998	47 Ülke	Dengesiz Panel Veri Analizi	Finansal gelişme endüstriyel büyümede oynaklığı arttırmaktadır.
Takyi ve Obeng (2013)	1988-2010 (Çeyreklik)	Gana	ARDL	Ekonomik büyüme ile dışa açıklık finansal kalkınma üzerinde olumlu etkide bulunmaktayken enflasyon ve faiz oranı olumsuz etkide bulunmaktadır.

3. Veri ve Yöntem

Finansal gelişme endeksi ile kişi başına düşen gayrisafi yurt içi hasıla arasındaki ilişkinin incelendiği bu çalışmada, 1980-2020 dönemini kapsayan yıllık veri seti kullanılmıştır. Finansal gelişme endeksine ait veriler Uluslararası Para Fonundan (IMF) elde edilmişken kişi başına düşen gayrisafi yurt içi hasılaya ait veriler Dünya Bankası'nın Dünya Gelişim Göstergelerinden elde edilmiştir. Her iki veri seti doğal logaritması alınarak analize dahil edilmiştir. Finansal gelişme endeksi verilerindeki kısıt analiz döneminin belirlenmesinde temel etken olmuştur. Değişkenlerden finansal gelişme endeksi *lfd* ile kişi başına düşen gayrisafi yurt içi hasıla ise *lgdppc* ile gösterilmiştir. Analizlerde birim kökün varlığını tespit etmek için geleneksel birim kök testlerinden genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) sınamaları kullanılmıştır. Seriler arasındaki hem asimetrik ilişkinin tespiti hem de uzun ve kısa dönem ilişkilerinin belirlenmesi için doğrusal olmayan gecikmesi dağıtılmış otoregresif sınır testi (NARDL) ve genişletilmiş gecikmesi dağıtılmış otoregresif sınır testi (AARDL) sınamalarına başvurulmuşken nedensellik testi için finansal gelişmelerdeki asimetrik bilgiyi yakalayabilecek ve yapısı gereği homojen olmayan durumları daha iyi değerlendirebilecek olan Hatemi-J (2012) asimetrik nedensellik sınaması tercih edilmiştir.

3.1. Birim Kök Testi

Hata terimlerinin yüksek mertebeden otokorelasyonlu olması durumunda Dickey-Fuller (1979) testini kullanabilmek için geliştirilmiş olan genişletilmiş Dickey-Fuller (1981) testi (ADF) ile bu testten daha güçlü sonuçlar veren Phillips-Perron (1988) testi durağanlığın tespit edilmesinde kullanılan geleneksel yöntemlerdendir. Yapıları itibarıyla her iki yöntem de otokorelasyon sorununu ortadan kaldırarak sınamayı test etmektedir. ADF için sınamayı gerçekleştirmede kullanılan en geniş yapı sabitli ve trendli model olup

$$\Delta Y_t = \delta_0 + \delta_1 t + \beta Y_{t-1} + \sum_{i=1}^m \alpha_i \Delta Y_{t-i} + u_t \quad (1)$$

şeklinde ifade edilmektedir. PP için kullanılan model ise

$$\Delta Y_t = \delta_0 + \beta Y_{t-1} + \delta_1 \left(t - \frac{T}{2} \right) + u_t \quad (2)$$

şeklinde gösterilmektedir. Her iki testin hipotezleri aynı olup $H_0: \beta = 0$ (seri birim köklüdür) $H_1: \beta < 0$ (seri durağandır) şeklinde ifade edilmektedir. Testlere ait kritik değerler her iki yöntem için de MacKinnon (1996) makalesinde yer almaktadır.

3.2. Eşbütünleşme Testi

Doğrusal olmayan gecikmesi dağıtılmış otoregresif sınır testi kısa ve uzun dönemde değişkenler arasındaki asimetrik ilişkiyi tespit etmek için kullanılan bir eşbütünleşme yöntemi. Genişletilmiş gecikmesi dağıtılmış otoregresif sınır testi eşbütünleşmeyi tespit ederken bağımlı ve bağımsız değişkenler arasında herhangi bir bozulma (dejenerasyon) durumunun olup olmadığını sıyanan bir yöntemdir.

NARDL testi, Shin vd. (2014) tarafından literatüre kazandırılmıştır. Sınama geleneksel ARDL sınavasında olduğu gibi maksimum bütünleşme seviyesi 1 ($d_{\max}=1$) olmak üzere farklı mertebeden durağanlıklara izin vermektedir. Bununla birlikte hem simetrik hem asimetrik eşbütünleşmeyi sıyanan test küçük örneklerde de iyi özellikler sergilemektedir (Shin vd. 2014: 307). Sınamanın asimetrik uzun dönem modeli,

$$LGDPPC_t = \beta^+ LFD_t^+ + \beta^- LFD_t^- + u_t \quad (3)$$

şeklinde. Modelde yer alan $\beta^+ (-\hat{\theta}^+ / \hat{\rho})$ ve $\beta^- (-\hat{\theta}^- / \hat{\rho})$ asimetrik uzun dönem katsayılarını ifade etmekten LFD_t^+ ve LFD_t^- , LFD_t bağımsız değişkeninin pozitif ve negatif değişimlerinin kısmi toplamlarını ifade etmektedir. Pozitif değişimlerin kısmi toplamı,

$$LFD_t^+ = \sum_{j=1}^t \Delta LFD_j^+ = \sum_{j=1}^t \max(\Delta LFD_j, 0) \quad (4)$$

ile gösterilmekten negatif değişimlerin kısmi toplamı,

$$LFD_t^- = \sum_{j=1}^t \Delta LFD_j^- = \sum_{j=1}^t \min(\Delta LFD_j, 0) \quad (5)$$

ile gösterilmektedir. Burada hata düzeltme modeli,

$$\begin{aligned} \Delta LGDPPC_t = & \rho LGDPPC_{t-1} + \theta^+ LFD_{t-1}^+ + \theta^- LFD_{t-1}^- + \sum_{j=1}^{p-1} \gamma_j \Delta LGDPPC_{t-j} + \\ & \sum_{j=0}^{q-1} (\varphi_j^+ \Delta LFD_{t-j}^+ + \varphi_j^- \Delta LFD_{t-j}^-) + \varepsilon_t \end{aligned} \quad (6)$$

ile temsil edilmektedir. Modele ait hipotezler hem uzun dönem hem kısa dönem simetrik ve asimetrik etkileri test etmektedir. $H_0: \beta^+ = \beta^-$ uzun dönemde simetrik etkiyi $H_1: \beta^+ \neq \beta^-$ ise uzun dönemde asimetrik etkiyi ifade etmektedir. $H_0: \varphi_j^+ = \varphi_j^-$ kısa dönemde simetrik etkiyi ve $H_1: \varphi_j^+ \neq \varphi_j^-$ de kısa dönemde asimetrik etkiyi ifade etmektedir. Bu hipotezler kıkare (χ^2) dağılımı ile sıyanmaktadır. Hesaplanan test istatistikleri χ_1^2 tablo değerinden büyükse sıfır hipotezleri reddedilmektedir. Eşbütünleşmenin tespiti için sıfır hipotezlerinden en az birinin reddedilmesi gerekmektedir. Eşbütünleşme için hipotezler $H_0: \rho = \theta^+ = \theta^- = 0$ eşbütünleşme yoktur ve $H_1: \rho \neq \theta^+ \neq \theta^- \neq 0$ eşbütünleşme vardır şeklindedir. Hipotezler Pesaran vd.'nin (2001) F testi ile sıyanmaktadır. Alt sınır

ve üst sınırdan oluşan kritik değerlere bakılırken pozitif ve negatif ayırmadan dolayı 2 katına çıkan bağımsız değişken sayısı dikkate alınarak karar verilmektedir.

Genişletilmiş ARDL yaklaşımı ise Sam vd. (2019) tarafından literatüre kazandırılmıştır. Bağımsız değişkenler farklı mertebeden durağanlık sergileyebilir ancak I(2) olmamalıdır varsayımı klasik ARDL yaklaşımında olduğu gibi burada da geçerliliğini korumaktadır. Testin, uygun model seçimi için optimal gecikme uzunluğunun belirlenmesiyle kullanılacak eşitlik,

$$\begin{aligned} \Delta LGDPPC = & \alpha_0^1 + \alpha_1^1 t + \phi_{yy}^1 LGDPPC_{t-1} + \phi_{yx.x}^1 LFD_{t-1} + \sum_{i=1}^{p-1} \delta_{y,i}^1 \Delta LGDPPC_{t-i} + \\ & \sum_{j=1}^{q-1} \delta_{x,j}^1 \Delta LFD_{t-j} + \omega^1 \Delta LFD_t + \sum_{k=1}^r \psi_k^1 D_{t,k}^1 + u_t^1 \end{aligned} \quad (7)$$

şeklinde dir. Sınamada kullanılan,

- bağımlı ve bağımsız değişkenin gecikmeli değerleri ile hesaplanan genel F testi ve hipotezleri $H_0 = \phi_{yy} = \phi_{yx.x} = 0$, $H_1 =$ herhangi biri $\phi_{yy}, \phi_{yx.x} \neq 0$

- bağımlı değişkenin gecikmeli değerlerinden hesaplanan t testi ve hipotezleri $H_0 = \phi_{yy} = 0$, $H_1 = \phi_{yy} \neq 0$

- bağımsız değişkenin gecikmeli değerlerinden hesaplanan F testi ve hipotezleri $H_0 = \phi_{yx.x} = 0$, $H_1 = \phi_{yx.x} \neq 0$

şeklinde ifade edilmektedir.

Hesaplanan test istatistikleri ilgili testin üst kritik değerlerinden büyükse temel hipotez reddedilmektedir. Ancak bazen genel F testi istatistiksel olarak anlamlı bir fark yaratmaktayken t ve F testleri farklı sonuçlar verebilmektedir. Bu durum sınamaya ile ilgili olarak iki farklı bozulmaya neden olabilmektedir. Bunlardan ilkinde açıklanan (bağımlı) değişkenin gecikmeli değerleri istatistiksel olarak anlamlı değilken açıklayan (bağımsız) değişkenin gecikmeli değerleri istatistiksel olarak anlamlıdır. İkincisinde ise durum tam tersine dönmektedir ve açıklanan (bağımlı) değişkenin gecikmeli değerleri istatistiksel olarak anlamlı olmaktadır açıklayan (bağımsız) değişkenin gecikmeli değerleri istatistiksel olarak anlamsız olmaktadır. İlk bozulma durumu Pesaran vd.'nin (2001) geliştirdiği t sınaması ile bertaraf edilebilmekteyken ikinci bozulma durumu McNown vd.'nin (2018) geliştirdiği bootstrap temelli test ile giderilebilmektedir.

3.3. Nedensellik Testi

Geleneksel nedensellik testleri, ekonomi farklı şokların etkisinde olsa bile, değişkenler arasındaki ilişkilerin tüm örneklem dönemlerinde aynı (simetrik) kaldığını varsaymaktadır. Ancak gerçekte bu durum farklılık (asimetri) göstererek heterojen bir yapı sergilemektedir. Hatemi-J (2012) tarafından geliştirilen asimetrik nedensellik testi de bu anlamda şokların etkilerinin aynı olmadığını bundan dolayı şokların, negatif ve pozitif olmak üzere ayrıştırılması gerektiğini ileri sürmektedir. Sınama, Granger ve Yoon'un (2002) saklı eşbütünleşme testinden esinlenilerek nedensellik için uyarlanmıştır. Hatemi-J'ye (2012: 449) göre rassal yürüyüş sürecine tabi olan y_{1t} ve y_{2t} bütünleşik değişkenleri arasındaki nedensellik ilişkisi için kullanılacak modeller,

$$y_{1t} = y_{1t-1} + \varepsilon_{1t} = y_{1,0} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i} \quad (8)$$

$$y_{2t} = y_{2t-1} + \varepsilon_{2t} = y_{2,0} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i} \quad (9)$$

$t=1, \dots, T$ şeklindedir. $y_{1,0}$ ve $y_{2,0}$ sabitleri başlangıç değerlerini göstermek üzere negatif şoklar $\varepsilon_{1i}^- = \min(\varepsilon_{1i}, 0)$, $\varepsilon_{2i}^- = \min(\varepsilon_{2i}, 0)$ şeklinde; pozitif şoklar $\varepsilon_{1i}^+ = \max(\varepsilon_{1i}, 0)$, $\varepsilon_{2i}^+ = \max(\varepsilon_{2i}, 0)$ şeklinde ifade edilmektedir. Buna bağlı olarak beyaz gürültülü (white noise) ε_{1i} ve ε_{2i} hata terimleri ise $\varepsilon_{1i} = \varepsilon_{1i}^+ + \varepsilon_{1i}^-$, $\varepsilon_{2i} = \varepsilon_{2i}^+ + \varepsilon_{2i}^-$ şeklinde gösterilmektedir. Bu bağlamda her bir değişken için birikimli (kümülatif) biçimdeki negatif ve pozitif şoklar $y_{1t}^- = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^-$, $y_{1t}^+ = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^+$, $y_{2t}^- = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^-$, $y_{2t}^+ = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^+$ şeklinde gösterilebilmektedir. Pozitif birikimli şoklar arasındaki nedenselliği test etmek için $y_t^+ = (y_{1t}^+, y_{2t}^+)$ vektörü kullanılmaktayken negatif birikimli şoklar arasındaki nedenselliği test etmek için $y_t^- = (y_{1t}^-, y_{2t}^-)$ vektörü kullanılmaktadır. Sınamanın test edilmesi için gerekli olan p gecikmeye sahip VAR modeli, negatif şoklar için

$$y_t^- = v + A_1 y_{t-1}^- + \dots + A_p y_{t-p}^- + u_t^- \quad (10)$$

iken pozitif şoklar için

$$y_t^+ = v + A_1 y_{t-1}^+ + \dots + A_p y_{t-p}^+ + u_t^+ \quad (11)$$

şeklindedir. Optimal gecikme uzunluğu

$$HJC = \ln(|\hat{\Omega}_j|) + j \left(\frac{n^2 \ln T + 2n^2 \ln(\ln T)}{2T} \right) \quad (12)$$

$j=0, 1, \dots, p$ ile belirlenmektedir. Sınamanın hipotezleri “ $H_0: (C\beta = 0)$ seriler arasında Granger nedenselliği yoktur, $H_1: (C\beta \neq 0)$ seriler arasında Granger nedenselliği vardır” şeklindedir. Sınamaya ait Wald istatistiği,

$$Wald = (C\beta)' \left[C \left((Z'Z)^{-1} \otimes S_u \right) C' \right]^{-1} (C\beta) \quad (13)$$

şeklindedir.

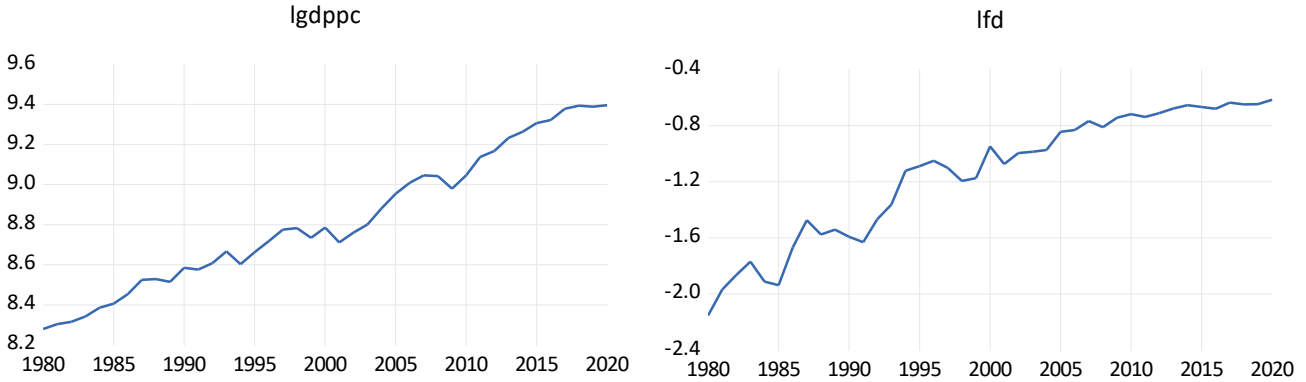
4. Analiz Sonuçları

Seriler arasındaki uzun ve kısa dönem ilişkilerinin incelenmesine geçilmeden önce verilerin temel istatistiksel analizleri ile birim kök testleri ele alınmıştır. Tablo 2’de sunulan seriler arasındaki korelasyon matrisi %1 önem düzeyinde seriler arasında güçlü ve pozitif yönlü doğrusal bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Finansal gelişme endeksinin en düşük değeri 1980 yılında gözlenmişken en yüksek değeri 2020 yılında gözlenmiştir. Kişi başı GSYİH için de en düşük değer 1980 yılında yaşanmışken en yüksek değer 2020 yılında yaşanmıştır. Her iki seri de araştırmaya konu oldukları dönem içerisinde normal dağılım sergilemektedir.

Tablo 2. Serilere Ait Tanımlayıcı İstatistikler ve Korelasyon Matrisi

	<i>lfd</i>	<i>lgdppc</i>
<i>lfd</i>	1,000000	
<i>lgdppc</i>	0,933841	1,000000
Gözlem Sayısı	41	41
Ortalama	-1,146891	8,823761
Ortanca	-1,049826	8,775052
En Yüksek	-0,617060	9,395876
En Düşük	-2,152479	8,279337
St. Sapma	0,456652	0,342829
Çarpıklık	-0,598504	0,210459
Basıklık	2,082819	1,908409
Jarque-Bera	3,884836	2,338270
Olasılık	0,143357	0,310636

Şekil 4’te analiz edilen serilerin grafikleri yer almaktadır. Her iki grafikte de zaman zaman düşüşler görülsede genel bir artış eğilimi görülmektedir. Bu grafikler analizlerde trend değişkeninin de dahil edilmesi gerektiği yönünde bir fikir vermektedir.

Şekil 4. Serilerin Grafik İncelemesi

Serilerin durağanlıklarının tespiti için ADF ve PP birim kök testlerinden yararlanılmıştır. Tablo 3’te yer alan hem ADF hem de PP birim kök testi sonuçlarına göre her iki değişkenin de sabitli ve trendli model için %1 önem düzeyinde birinci farklarında durağanlık sergilediği görülmektedir. Bu bağlamda ikinci farklarında durağan olmadıkları ispatlanmış olan bu serilerin uzun ve kısa dönem ilişkilerinin araştırılabilmesi için eşbütünleşme sınamalarına başvurulabilmektedir.

Tablo 3. Birim Kök Testine Ait Sonuçlar

	ADF		PP	
	<i>lfd</i>	<i>lgdppc</i>	<i>lfd</i>	<i>lgdppc</i>
I(0)	-2,7283	-2,5782	-2,5449	-2,6281
Olasılık	0,2314	0,2917	0,3063	0,2707
I(1)	-6,3393	-6,5185	-16,1682	-6,6606
Olasılık	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000
Karar	I(1)	I(1)	I(1)	I(1)

Tablo 4’te NARDL eşbütünleşme testine ait tanısal test sonuçları, asimetri test sonuçları ile uzun ve kısa dönem katsayılarına ait bilgiler yer almaktadır. Tanısal test sonuçlarına göre %5 önem düzeyinde hata terimleri normal dağılım (0,7855) sergilemekteyken otokorelasyon (0,2762), değişen varyans sorunları (0,4198) ve model kurma hatasına (0,5823) rastlanmamaktadır. Değişkenler arasında asimetrinin varlığına bakıldığında ise %5 önem düzeyinde hem uzun dönemde hem de kısa dönemde asimetrik ilişki tespit edilmiştir. Eşbütünleşme test sonucunu gösteren F istatistik değeri

(6,113191) Narayan'ın (2005) kritik değerlerine göre %10 önem düzeyinde değişkenler arasında uzun dönem denge ilişkisi olduğunu göstermektedir.

Tablo 4. Doğrusal Olmayan ARDL (NARDL) Testine Ait Sonuçlar

Tanımlayıcı Testler	Test İstatistiği		Olasılık	
Jarque-Bera Normallik Testi	0,482776		0,7855	
Breusch-Godfrey LM Testi	2,573079		0,2762	
BPG Değişen Varyans Testi	11,28386		0,4198	
Ramsey RESET Testi	0,310906		0,5823	
Asimetri Testleri	Uzun Dönem		Kısa Dönem	
	F-İstatistiği	Olasılık	F-İstatistiği	Olasılık
<i>lfd</i>	7,336569	0,0120	14,32588	0,009
Eşbütünleşme Testi	k	Kritik Değerler	I0	I1
F-İstatistiği				
6,113191	2	10%	4,477	5,420
Narayan (2005)		5%	5,387	6,437
		1%	7,527	8,803

Tablo 5'te uzun dönem denge ilişkisi bulunan değişkenlere ait uzun ve kısa dönem katsayıları yer almaktadır. Bu bağlamda uzun dönem katsayılarına bakıldığında, %5 önem düzeyinde finansal gelişme endeksinin pozitif şoklarının istatistiksel olarak anlamlı olmadığı, negatif şoklarının ise istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Negatif şoktaki bu anlamlılık finansal gelişme endeksinde %1'lik bir değişim olması durumunda büyümenin %0,40 artacağını ifade etmektedir. Kısa dönem analizine bakıldığında ise hata düzeltme teriminin hem %5 önem düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu hem de beklendiği gibi negatif çıktığı görülmektedir. Buna göre kısa dönemdeki sapmaların yaklaşık %82'si takip eden dönemde düzeltilmektedir. Ayrıca kısa dönemde finansal gelişmedeki pozitif şoklar büyüme üzerinde olumsuz etkide bulunmakta, negatif şoklar ise ekonomik büyüme üzerinde olumlu etki yapmaktadır.

Tablo 5. NARDL Testine Ait Uzun ve Kısa Dönem Analiz Sonuçları

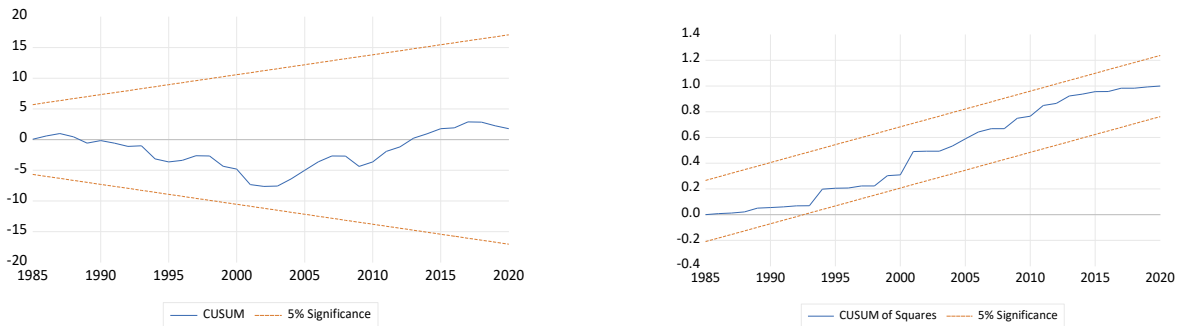
Uzun Dönem	Katsayı	Std. Hata	t-İstatistiği	Olasılık
<i>lfd</i> ⁺	-0,085812	0,076433	-1,122711	0,2722
<i>lfd</i> ⁻	0,406876	0,194710	2,089654	0,0470
Kısa Dönem	Katsayı	Std. Hata	t-İstatistiği	Olasılık
<i>c</i>	6,878583	1,515653	4,538363	0,0001
@trend	0,030920	0,007496	4,125104	0,0004
$\Delta lgdppc (-1)$	0,241144	0,161360	1,494446	0,1476
$\Delta lgdppc (-2)$	0,371061	0,148854	2,492786	0,0197
$\Delta lgdppc (-3)$	0,147199	0,140262	1,049457	0,3040
Δlfd ⁺	-0,216640	0,089759	-2,413573	0,0235
Δlfd ⁺ (-1)	-0,090537	0,084281	-1,074227	0,2930
Δlfd ⁻	0,622532	0,179276	3,472477	0,0019
Δlfd ⁻ (-1)	0,591355	0,190095	3,110845	0,0046
<i>ect</i> (-1)	-0,817735	0,183741	-4,450476	0,0002

Tablo 6'da ise genişletilmiş ARDL testine ait sonuçlar yer almaktadır. t testi Pesaran vd.'deki (2001) üst sınır kritik değerlerine göre, genel F testi de Sam vd.'deki (2019) üst sınır kritik değerlerine göre %5 önem düzeyinde istatistiksel olarak anlamlılık göstermektedir. Her iki istatistiğin de sıfır hipotezini reddetmesi değişkenler arasındaki eşbütünleşmenin herhangi bir bozulma durumuna tabi olmadığını göstermektedir.

Tablo 6. Genişletilmiş ARDL (AARDL) Testine Ait Sonuçlar

	k	Kritik Değerler	I0	I1
t-İstatistiği	2	10%	-3,13	-3,63
-4,247597		5%	-3,41	-3,95
Pesaran vd. (2001)		1%	-3,96	-4,53
F-İstatistiği	2	10%	2,44	4,37
5,922164		5%	3,22	5,66
Sam vd. (2019)		1%	5,25	8,82

Eşbütünleşme test sonucuna ait son veri ise Şekil 5'te CUSUM (kümülatif toplam kontrol tablosu) testleri ile verilmiştir. CUSUM testleri uzun dönem katsayılarının sistemli ve/veya ani değişimler geçirip geçirmediğini buna bağlı olarak kararlı bir yapı sergileyip sergilemediğini test etmektedir. Test sonuçları, uzun dönem katsayılarının kesikli çizgilerle ifade edilen güven aralıkları arasında yer aldığını dolayısıyla kararlı bir yapı sergilediğini göstermektedir.

Şekil 5. CUSUM Testlerine ait Sonuçlar

Eşbütünleşme analizi sonrası nedensellik analizi yapılmıştır. Tablo 7'de asimetrik nedensellik testine ait sonuçlara yer verilmiştir. Buna göre finansal gelişme endeksinin pozitif şoklarından büyümenin pozitif şoklarına doğru ve finansal gelişme endeksinin negatif şoklarından büyümenin pozitif şoklarına doğru %10 önem düzeyinde tek yönlü Granger nedenselliği bulunmaktadır. Finansal gelişmedeki düşüşlerin ekonomik büyümeyi arttırdığı sonucu eşbütünleşme analizinde çıkan sonuçla uyumludur. Bunun yanında finansal gelişmedeki pozitif şokların büyümedeki pozitif şoklara neden olması da arz öncüllü hipotezin doğrulandığını göstermektedir.

Tablo 7. Hatemi-J Asimetrik Nedensellik Testine Ait Sonuçlar

Nedenselliğin Yönü	Gecikme Uzunluğu	Test İstatistiği	Kritik Değerler		
			1%	5%	10%
$lfd^+ \rightarrow lgdppc^+$	1	3,989*	10,045	5,006	3,408
$lfd^+ \rightarrow lgdppc^-$	1	2,192	11,024	5,285	3,583
$lfd^- \rightarrow lgdppc^-$	1	0,947	11,773	5,592	3,496
$lfd^- \rightarrow lgdppc^+$	1	4,066*	10,327	5,299	3,355
$lgdppc^+ \rightarrow lfd^+$	1	0,367	9,289	4,931	3,260
$lgdppc^+ \rightarrow lfd^-$	1	0,073	11,371	5,245	3,339
$lgdppc^- \rightarrow lfd^+$	1	0,025	9,726	4,860	3,167
$lgdppc^- \rightarrow lfd^-$	1	0,334	9,700	4,927	3,259

Not: Gecikme uzunlukları Hatemi-J bilgi kriterine göre belirlenmiş olup kritik değerler 10000 tekrarlı bootstrap dağılımından elde edilmiştir.

Elde edilen bu sonuçlar literatürde bazı çalışmalarla kıyaslandığında, benzerlik ve farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Çalışmada asimetrik etkiler analiz edildiği için kıyaslama yapılırken sadece asimetrik etkileri inceleyen çalışmalar dikkate alınmıştır. Giri vd. (2023) ve Chen vd.'nin (2020) çalışmalarında tespit edilen negatif şokların etkisi bu çalışmadaki sonuçlarla zıt bir sonuçtur. Kumar ve Paramanik'in (2020) çalışmaları ile kıyaslandığında ise kısa dönemdeki negatif şokların etkisiyle

uyumlu, uzun dönemdeki negatif şokların etkisiyle uyumsuz olduğu tespit edilmiştir. Benzer şekilde bir uyum Odugbesan vd.'nin (2021) bulgularında görülmektedir. Odugbesan vd.'nin (2021) çalışmalarında elde edilen negatif şokların etkisi bu çalışmayla tutarlıdır. Türkiye'yi ele alan Şeker'in (2023) çalışmasındaki kısa dönem negatif şoklarının etkisi bu çalışmayla uyumlu, Yılmaz'ın (2022) çalışmasındaki uzun dönem negatif şoklarının etkisi bu çalışmayla uyumsuzdur. Finansal gelişme-ekonomik büyüme ilişkisi incelenirken modelde kullanılan finansal gelişme göstergeleri, ele alınan dönem, modele eklenen değişkenler ve analiz edilen ülkeler sonuçların farklılaşmasında etken olabilmektedir.

5. Sonuç

Bu çalışmada, finans-büyüme bağlantısı Türkiye özelinde yeniden gözden geçirilmiştir. Finansal gelişmenin kapsamlı bir göstergesi olan finansal gelişme endeksi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin asimetrik olabileceği varsayımıyla analizler yapılmıştır. Uzun dönem ilişkisi doğrusal olmayan ARDL yöntemi kullanılarak incelenmiş ve değişkenler arasında hem uzun hem de kısa dönemde asimetrik ilişkinin bulunduğu tespit edilmiştir. Sınır testi ile finansal gelişme endeksi ve ekonomik büyümenin eşbütünleşik olduğu görülmüştür. Eşbütünleşme ilişkisinde bozulma durumlarının varlığı genişletilmiş ARDL yaklaşımı ile sınanmış ve bozulma durumunun görülmediği sonucuna varılmıştır. Uzun dönem katsayılarına göre büyüme üzerinde finansal gelişmenin pozitif şoklarının olumsuz etkisi anlamsız, negatif şoklarının olumlu etkisi ise anlamlıdır. Kısa dönemde ise finansal gelişmenin pozitif şoklarının olumsuz etkisi ve negatif şoklarının olumlu etkisi anlamlıdır. Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkileri incelendiğinde ise NARDL sonuçları ile uyumlu (finansal gelişmenin negatif şoklarından büyümenin pozitif şoklarına doğru tek yönlü nedensellik) sonuçların yanı sıra arz öncüllü hipotezin doğrulandığı (finansal gelişmenin pozitif şoklarından büyümenin pozitif şoklarına doğru tek yönlü nedensellik) sonuçlar elde edilmiştir.

Finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasında ters yönlü bir ilişki olduğunu gösteren bu sonuçlar literatürde hâkim görüşün aksi yönünde bir iddiayı ortaya atmaktadır. Finansal gelişmenin ekonomik büyümeyi teşvik etme kabiliyetinin Türkiye özelinde geçerli olmadığı görülmüştür. Türkiye'nin ekonomik ve finansal yapısının bu sonucun çıkmasında etkili olduğu düşünülmektedir. Türkiye'nin finansal gelişmişlik düzeyi gelişmiş ülkelerin gerisindedir. Bu durum Türkiye'de finansal kurum ve finansal piyasaların arzu edilen seviyede çalışmadığını göstermektedir.

Literatürde finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki negatif yönlü ilişkinin gerçekleştiği durumlar göz önüne alındığında, Türkiye için bulunan bu sonucun şartıcı olmadığı ortaya çıkmaktadır. Öncelikle analiz döneminde düşük finansal gelişmişliğin etkisiyle yaşanan ekonomik ve finansal krizler büyüme performansını olumsuz etkilemiştir. Finansal gelişme göstergelerinden biri olan para arzındaki artışın neden olduğu enflasyonist baskılar reel büyümede kayıp yaratabilmektedir. Türkiye'de gelişmiş ülkelere göre daha yüksek enflasyon oranlarının görülmesi de finansal gelişmenin büyümeyi teşvik etmesinin önünde engel olarak durabilmektedir. Yine bazı çalışmalarda ifade edildiği gibi bankacılık sektörünün özellikle yaşanan bankacılık krizinden dolayı büyüme üzerinde negatif etki yarattığı söylenebilmektedir.

Finansal gelişmenin gelir eşitsizliğinin yüksek olduğu durumlarda büyümede kayba neden olması literatürde öne sürülen bir başka görüştür. Türkiye'de gelir eşitsizliğinin gelişmiş ülkelere göre yüksek olduğu göz önünde bulundurulduğunda, fonlara daha kolay ulaşabilen yüksek gelirli kesimler ile fona ulaşmada dezavantajlı kesimlerin üretime katkıları asimetrik olmaktadır. Kaynak tahsisinde de etkinsizliğin yaşandığı bu durumda hasılda kayıp yaşanabilmektedir. Bunun yanında finansal araçları etkin kullanabilecek beşerî sermaye birikiminin yetersiz olması finansal ilerlemenin büyümeye katkısını düşürebilmektedir.

Türkiye'de finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki olumsuz ilişkinin tersine çevrilebilmesi için yapısal açıdan belli önlemler alınıp uygun politikalar geliştirilmelidir. Öncelikle yüksek enflasyon oranlarının aşağı çekilerek kontrol altına alınması gerekmektedir. Finansal

sektördeki düzenlemeler kriz yaratıcı değil kriz önleyici şekle bürünmelidir. Yüksek seviyede olan gelir eşitsizliğinin düşürülüp fon dağılımının daha eşit olması sağlanmalıdır. Bu sayede toplumun geniş kesimleri fonlarla buluşabilmekte ve hasılaya daha kapsamlı bir katkı sağlanabilmektedir. Fonlara erişim kadar fon maliyetlerinin düşük olması da burada önem arz etmektedir. Finansal sisteme yönelik beşerî sermaye yatırımları artırılarak fon kaynaklarının daha etkin kullanılması teşvik edilmelidir. Sağlıklı bir ekonomik yapı ile sağlıklı bir finansal sistem büyüme sürecini daha istikrarlı hale getirecektir.

Literatüre mütevazı bir katkı yapan bu çalışmanın eksik yönleri de bulunmaktadır. Öncelikle finansal gelişme endeksi finansal kurumlar ve finansal piyasalar endekslerine ayrıştırılarak tekrar modellenebilir. Asimetrik ilişkiler modele çevre, gelir eşitsizliği, politika belirsizliği, küreselleşme, ticaret ve yabancı yatırımlar gibi değişkenlerin eklenmesiyle tekrar analiz edilebilir. Ayrıca karesel ve kübik terimler eklenerek U veya N şekilli ilişkinin varlığı sorgulanabilir. Bunun yanında analizlerde yapısal kırılmaların dikkate alındığı testler kullanılarak konuya farklı bakış açısı kazandırılabilir. Böylece finansal gelişme ile ekonomik büyüme ilişkisi hakkında daha fazla kanıt elde edilebilecektir.

Kaynaklar

- Abeka, M. J., Andoh, E., Gatsi, J. G. ve Kawor, S. (2021). Financial development and economic growth nexus in SSA economies: The moderating role of telecommunication development. *Cogent Economics & Finance*, 9(1), 1862395. <https://doi.org/10.1080/23322039.2020.1862395>
- Adu, G., Marbuah, G. ve Mensah, J. T. (2013). Financial development and economic growth in Ghana: Does the measure of financial development matter?. *Review of Development Finance*, 3(4), 192-203. <https://doi.org/10.1016/j.rdf.2013.11.001>
- Ahmed, A. D. (2016). Integration of financial markets, financial development and growth: Is Africa different?. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 42, 43-59. <https://doi.org/10.1016/j.intfin.2016.01.003>
- Alsamara, M., Mrabet, Z., Barkat, K. ve Elafif, M. (2019). The impacts of trade and financial developments on economic growth in Turkey: ARDL approach with structural break. *Emerging Markets Finance and Trade*, 55(8), 1671-1680. <https://doi.org/10.1080/1540496X.2018.1521800>
- Asghar, N. ve Hussain, Z. (2014). Financial development, trade openness and economic growth in developing countries: Recent evidence from panel data. *Pakistan Economic and Social Review*, 52(2), 99-126.
- Asratie, T. M. (2021). Determinants of financial development in Ethiopia: ARDL approach. *Cogent Economics & Finance*, 9(1), 1963063. <https://doi.org/10.1080/23322039.2021.1963063>
- Bandura, W. N. (2022). Inflation and finance-growth nexus in sub-Saharan Africa. *Journal of African Business*, 23(2), 422-434. <https://doi.org/10.1080/15228916.2020.1838837>
- Batayneh, K., Al Salamat, W. ve Momani, M. Q. (2021). The impact of inflation on the financial sector development: Empirical evidence from Jordan. *Cogent Economics & Finance*, 9(1), 1970869. <https://doi.org/10.1080/23322039.2021.1970869>
- Bist, J. P. (2018). Financial development and economic growth: Evidence from a panel of 16 African and non-African low-income countries. *Cogent Economics & Finance*, 6(1), 1449780. <https://doi.org/10.1080/23322039.2018.1449780>
- Boyd, J. H., Levine, R. ve Smith, B. D. (2001). The impact of inflation on financial sector performance. *Journal of Monetary Economics*, 47(2), 221-248. [https://doi.org/10.1016/S0304-3932\(01\)00049-6](https://doi.org/10.1016/S0304-3932(01)00049-6)
- Chen, H., Hongo, D. O., Ssali, M. W., Nyaranga, M. S. ve Nderitu, C. W. (2020). The asymmetric influence of financial development on economic growth in Kenya: Evidence from NARDL. *SAGE Open*, 10(1), 2158244019894071. <https://doi.org/10.1177/2158244019894071>

- Čihák, M., Demirgüç-Kunt, A., Feyen, E. ve Levine, R. (2012). Benchmarking financial systems around the world. *World Bank Policy Research Working Paper*, (6175).
- Creane, S., Goyal, R., Mobarak, A. M. ve Sab, R. (2004). Financial sector development in the Middle East and North Africa. *International Monetary Fund IMF Working Papers*, (No. 04/201). <https://www.imf.org/external/pubs/ft/med/2003/eng/creane/>
- De Gregorio, J. ve Guidotti, P. E. (1995). Financial development and economic growth. *World Development*, 23(3), 433-448. [https://doi.org/10.1016/0305-750X\(94\)00132-I](https://doi.org/10.1016/0305-750X(94)00132-I)
- Demetriades, P. O. ve Hussein, K. A. (1996). Does financial development cause economic growth? Time-series evidence from 16 countries. *Journal of Development Economics*, 51(2), 387-411. [https://doi.org/10.1016/S0304-3878\(96\)00421-X](https://doi.org/10.1016/S0304-3878(96)00421-X)
- Demirgüç-Kunt, A. ve Levine, R. (2009). Finance and inequality: Theory and evidence. *Annual Review of Financial Economics*, 1(1), 287-318. <https://doi.org/10.1146/annurev.financial.050808.114334>
- Dickey, D. A. ve Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of American Statistical Association*, 74, 427-431. <https://doi.org/10.1080/01621459.1979.10482531>
- Dickey, D. A. ve Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica*, 49, 1057-1072. <https://doi.org/10.2307/1912517>
- Ehigiamusoe, K. U., Lean, H. H. ve Chan, J. H. (2020). Influence of macroeconomic stability on financial development in developing economies: Evidence from West African region. *The Singapore Economic Review*, 65(04), 837-856. <https://doi.org/10.1142/S0217590819500553>
- Ellahi, N., Kiani, A. K., Awais, M., Affandi, H., Saghir, R. ve Qaim, S. (2021). Investigating the institutional determinants of financial development: Empirical evidence from SAARC countries. *SAGE Open*, 11(2), 21582440211006029. <https://doi.org/10.1177/21582440211006029>
- Erdem, H. F. ve Yamak, R. (2014). The dynamic relationship between economics and financial instability. *International Reviews Business Research Papers*, 10(1), 39-48.
- Eyüboğlu, K. ve Akan, K. (2020). Türkiye’de finansal gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisi: RALS-EG Eşbütünleşme Testi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(4), 974-988. <https://doi.org/10.32709/akusosbil.627788>
- Favara, G. (2003). An empirical reassessment of the relationship between finance and growth. *International Monetary Fund, IMF Working Papers*, (No. 2003/123), A001. <https://www.elibrary.imf.org/view/journals/001/2003/123/article-A001-en.xml>
- Fergusson, L. (2006). Institutions for financial development: What are they and where do they come from?. *Journal of Economic Surveys*, 20(1), 27-70. <https://doi.org/10.1111/j.0950-0804.2006.00275.x>
- Friedman, M. ve Schwartz, A. J. (1963). *A Monetary History of the United States*, Princeton University Press, Princeton NJ.
- Garcia-Herrero, A., Santillan Fraile, J., Gallego Herrero, S., Cuadro-Sáez, L. ve Egea, C. (2002). Latin American financial development in perspective. *Banco de Espana, Servicios de Estudio Working Paper*, (0216). <https://repositorio.bde.es/bitstream/123456789/6751/1/dt0216e.pdf>
- Giri, A. K., Mohapatra, G. ve Debata, B. (2023). Technological development, financial development, and economic growth in India: Is there a non-linear and asymmetric relationship?. *Journal of Economic and Administrative Sciences*, 39(1), 117-133. <https://doi.org/10.1108/JEAS-03-2021-0060>
- Granger, C. W. ve Yoon, G. (2002). Hidden cointegration. U of California, *Economics Working Paper*, (2002-02). <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.313831>
- Greenwood, J. ve Jovanovic, B. (1990). Financial development, growth, and the distribution of income. *Journal of Political Economy*, 98(5, Part 1), 1076-1107. <https://doi.org/10.1086/261720>
- Gries, T., Kraft, M. ve Meierrieks, D. (2009). Linkages between financial deepening, trade openness, and economic development: Causality evidence from sub-Saharan Africa. *World Development*, 37(12), 1849-1860. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2009.05.008>

- Guei, K. M. ve Choga, I. (2022). Assessing the finance led growth hypothesis: Empirical evidence from sub-Saharan Africa. *African Journal of Science, Technology, Innovation and Development*, 14(1), 114-120. <https://doi.org/10.1080/20421338.2020.1815945>
- Hatemi-J, A. (2012). Asymmetric causality tests with an application. *Empirical Economics*, 43, 447-456. <https://doi.org/10.1007/s00181-011-0484-x>
- Huang, H. C., Fang, W. ve Miller, S. (2014). Does financial development volatility affect industrial growth volatility?. *International Review of Economics & Finance*, 29(C), 307-320. <https://doi.org/10.1016/j.iref.2013.06.006>
- Ibrahim, M. ve Alagidede, P. (2018). Effect of financial development on economic growth in sub-Saharan Africa. *Journal of Policy Modeling*, 40(6), 1104-1125. <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2018.08.001>
- Ibrahim, M. ve Vo, X. V. (2020). Effect of economic integration on sectorial value added in sub-Saharan Africa: Does financial development matter?. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 29(8), 934-951. <https://doi.org/10.1080/09638199.2020.1767682>
- Ikpesu, F. (2021). Banking sector credit, inflation and growth in sub-Saharan African countries. *Journal of Transnational Management*, 26(3), 164-178. <https://doi.org/10.1080/15475778.2021.1947170>
- IMF, (2023). Financial development index database. <https://data.imf.org/?sk=f8032e80-b36c-43b1-ac26-493c5b1cd33b&ref=mondato-insight> Erişim: 04.05.2023.
- Iwegbu, O., Justine, K. ve Borges Cardoso, L. C. (2022). Regional financial integration, financial development and industrial sector growth in ECOWAS: Does institution matter?. *Cogent Economics & Finance*, 10(1), 2050495. <https://doi.org/10.1080/23322039.2022.2050495>
- King, R. ve Levine, R. (1993). Finance and growth, schumpeter might be right. *Quarterly Journal of Economics*, 108, 717-738. <https://doi.org/10.2307/2118406>
- Klein, M. ve Olivei, G. (2005). Capital account liberalization, financial depth and economic growth. *National Bureau of Economic Research Working Paper*, <http://www.nber.org/papers/w7384>
- Kumar, K. ve Paramanik, R. N. (2020). Nexus between Indian economic growth and financial development: A non-linear ARDL approach. *The Journal of Asian Finance, Economics and Business (JAFEB)*, 7(6), 109-116.
- Law, S. H., Tan, H. B. ve Azman-Saini, W. N. W. (2014). Financial development and income inequality at different levels of institutional quality. *Emerging Markets Finance and Trade*, 50(sup1), 21-33. <https://doi.org/10.2753/REE1540-496X5001S102>
- Lawal, A. I., Nwanji, T. I., Asaleye, A. ve Ahmed, V. (2016). Economic growth, financial development and trade openness in Nigeria: An application of the ARDL bound testing approach. *Cogent Economics & Finance*, 4(1), 1258810. <https://doi.org/10.1080/23322039.2016.1258810>
- Levine, R. (1997). Financial development and economic growth: Views and agenda. *Journal of Economic Literature*, 35(2), 688–726. <http://www.jstor.org/stable/2729790>
- Levine, R. (2005). Finance and growth: theory and evidence. *Handbook of Economic Growth*, 1, 865-934. [https://doi.org/10.1016/S1574-0684\(05\)01012-9](https://doi.org/10.1016/S1574-0684(05)01012-9)
- Levine, R., Loayza, N. ve Beck, T. (2000). Financial intermediation and growth: Causality and causes. *Journal of Monetary Economics*, 46, 31-77. [https://doi.org/10.1016/S0304-3932\(00\)00017-9](https://doi.org/10.1016/S0304-3932(00)00017-9)
- Liang Q. ve Teng, J. Z. (2006). Financial development and economic growth: Evidence from China. *China Economic Review*, 17, 395-411. <https://doi.org/10.1016/j.chieco.2005.09.003>
- Loayza, N. V. ve Ranciere, R. (2006). Financial development, financial fragility, and growth. *Journal of Money, Credit and Banking*, 38(4), 1051-1076.
- Lynch, D. (1996). Measuring financial sector development: A study of selected Asia-Pacific countries. *The Developing Economies*, 34(1), 1-27. <https://doi.org/10.1111/j.1746-1049.1996.tb00727.x>
- MacKinnon, J. G. (1996). Numerical distribution functions for unit root and cointegration tests. *Journal of Applied Econometrics*, 11(6), 601-618. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-1255\(199611\)11:6<601::AID-JAE417>3.0.CO;2-T](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-1255(199611)11:6<601::AID-JAE417>3.0.CO;2-T)
- McKinnon, R. (1973). *Money and Capital in Economic Development*, Brookings Institution, Washington DC.

- McNown, R., Sam, C. Y. ve Goh, S. K. (2018). Bootstrapping the autoregressive distributed lag test for cointegration. *Applied Economics*, 50(13), 1509–1521. <https://doi.org/10.1080/00036846.2017.1366643>
- Mishra, S. ve Narayan, P. K. (2015). A nonparametric model of financial system and economic growth. *International Review of Economics & Finance*, 39, 175-191. <https://doi.org/10.1016/j.iref.2015.04.004>
- Mohamed Sghaier, I. (2023). Trade openness, financial development and economic growth in North African countries. *International Journal of Finance & Economics*, 28(2), 1729-1740. <https://doi.org/10.1002/ijfe.2503>
- Mtar, K. ve Belazreg, W. (2023). On the nexus of innovation, trade openness, financial development and economic growth in European countries: New perspective from a GMM panel VAR approach. *International Journal of Finance & Economics*, 28(1), 766-791. <https://doi.org/10.1002/ijfe.2449>
- Narayan, P. K. (2005). The saving and investment nexus for China: Evidence from cointegration tests. *Applied Economics*, 37(17), 1979-1990. <https://doi.org/10.1080/00036840500278103>
- Nzotta, S. M. ve Okereke, E. J. (2009). Financial deepening and economic development of Nigeria: An empirical investigation. *African Journal of Accounting, Economics, Finance and Banking Research*, 5(5), 52-66.
- Odhiambo, N. M. (2010). Interest rate reforms, financial deepening and economic growth in Tanzania: A dynamic linkage. *Journal of Economic Policy Reform*, 13(2), 201-212. <https://doi.org/10.1080/17487871003700770>
- Odugbesan, J. A., Sunday, T. A. ve Olowu, G. (2021). Asymmetric effect of financial development and remittance on economic growth in MINT economies: An application of panel NARDL. *Future Business Journal*, 7(1), 39. <https://doi.org/10.1186/s43093-021-00085-6>
- Opoku, E. E. O., Ibrahim, M. ve Sare, Y. A. (2019). The causal relationship between financial development and economic growth in Africa. *International Review of Applied Economics*, 33(6), 789-812. <https://doi.org/10.1080/02692171.2019.1607264>
- Park, D. ve Shin, K. (2017). Economic growth, financial development, and income inequality. *Emerging Markets Finance and Trade*, 53(12), 2794-2825. <https://doi.org/10.1080/1540496X.2017.1333958>
- Patrick, H. T. (1966). Financial development and economic growth in underdeveloped countries. *Economic Development and Cultural Change*, 14(2), 174-189. <https://doi.org/10.1086/450153>
- Pesaran, M. H., Shin, Y. ve Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326. <https://doi.org/10.1002/jae.616>
- Phillips, P. C. ve Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346. <https://doi.org/10.1093/biomet/75.2.335>
- Rahman, A., Khan, M. A. ve Charfeddine, L. (2020). Financial development–economic growth nexus in Pakistan: New evidence from the Markov switching model. *Cogent Economics & Finance*, 8(1), 1716446. <https://doi.org/10.1080/23322039.2020.1716446>
- Robinson, J. (1952). *The generalization of the General Theory, the Rate of Interest and Other Essays*, Macmillan, London, 67-142.
- Sahay, R., Cihak, M., N'Diaye, P., Barajas, A., Ayala Pena, D., Bi, R., ... ve Yousefi, S. R. (2015). Rethinking financial deepening: Stability and growth in emerging markets. *International Monetary Fund, IMF Working Papers*, (No. 2015/008). <https://www.imf.org/external/pubs/ft/sdn/2015/sdn1508.pdf>
- Sam, C. Y., McNown, R. ve Goh, S. K. (2019). An augmented autoregressive distributed lag bounds test for cointegration. *Economic Modelling*, 80, 130–141. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2018.11.001>
- Sharma, R. ve Bardhan, S. (2017). Does regional financial development matter for growth? Evidence from Indian states. *International Economic Journal*, 31(4), 621-646. <https://doi.org/10.1080/10168737.2017.1403460>
- Shaw, E. (1973). *Financial deepening in economic development*. Oxford University Press, New York.

- Shin, Y., Yu, B. ve Greenwood-Nimmo, M. (2014). Modelling asymmetric cointegration and dynamic multipliers in a nonlinear ARDL framework. Sickles, R., Horrace, W. (Ed.). *Festschrift in Honor of Peter Schmidt* içinde (s. 281-314). Springer, New York, NY. https://doi.org/10.1007/978-1-4899-8008-3_9
- Svirydenka, K. (2016). Introducing a new broad-based index of financial development. *International Monetary Fund, IMF Working Papers*, (No. 2016/005). <https://www.elibrary.imf.org/downloadpdf/journals/001/2016/005/article-A001-en.xml>
- Şeker, K. (2023). Bist şirketlerinin toplam piyasa değerlerinin GSYİH üzerinde etkisi: Türkiye için 1999-2022 dönemi NARDL ve nedensellik uygulaması. *EKEV Akademi Dergisi*, 94, 172-190. <https://doi.org/10.17753/sosekev.1225501>
- Takyi, P. O. ve Obeng, C. K. (2013). Determinants of financial development in Ghana. *International Journal of Development and Sustainability*, 2(4), 2324-2336.
- Topuz, S. G. (2017). *Gelir eşitsizliği ve ekonomik büyüme ilişkisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Eskişehir.
- Ustarz, Y. ve Fanta, A. B. (2021). Financial development and economic growth in sub-Saharan Africa: A sectoral perspective. *Cogent Economics & Finance*, 9(1), 1934976. <https://doi.org/10.1080/23322039.2021.1934976>
- Yılmaz, K. (2022, 14-15 Ekim). Türkiye’de finansal gelişme göstergeleri ile büyüme arasındaki asimetric ilişki (2007Q4-2022Q2). H. Arıdemir, N. Kurnaz, B. Yalım, M. B. Şener (Ed.), *VI. Uluslararası Afro - Avrasya Araştırmaları Kongresi* içinde (s.35-56). Skopje, North Macedonia. [https://afroeurasia.org/userfiles/files/Full_Papers_Afro-Eurasia%20\(1\).pdf](https://afroeurasia.org/userfiles/files/Full_Papers_Afro-Eurasia%20(1).pdf)

**Doğrudan Yabancı Yatırım Çıktıları ile Ekonomik Kırılganlık Arasında
Nedensellik: Sekiz Kırılgan Ekonomi Üzerine İnceleme**
◆◆◆
**Causality between Foreign Direct Investment Outflows and Economic Fragility:
A Study on Eight Fragile Economies**

A. Sezai EMEÇ*
Ahmet KOLUMAN**

DOI: <https://doi.org/10.25204/iktisad.1344155>

Öz

Makale Bilgileri

Makale Türü:

Araştırma
Makalesi

Geliş Tarihi:

16.08.2023

Kabul Tarihi:

11.09.2023

© 2023 İKTİSAD

Tüm hakları
saklıdır.

Bu çalışmanın amacı, kırılgan sekiz ekonominin (Arjantin, Brezilya, Çin, Kolombiya, Hindistan, Güney Afrika, Tayland, Türkiye) doğrudan yabancı yatırım çıktıları ile ekonomik kırılganlık göstergeleri arasındaki nedensellik ilişkisini araştırmaktır. 1995-2021 dönemini kapsayan çalışmanın veri seti, doğrudan yabancı yatırım çıktıları ile ekonomik kırılganlık göstergesi olarak belirlenen; tüketici fiyat endeksi, merkezi hükümet borçları/gayrisafi yurt içi hâsıla, toplam rezerv/dış borç, M2/gayrisafi yurt içi hâsıla, cari işlemler dengesi/ gayrisafi yurt içi hâsıla, bankalar tarafından sağlanan yurtiçi özel sektör kredileri/ gayrisafi yurt içi hâsıla ve toplam borç/ihracat değişkenlerinden oluşmaktadır. Konya (2006) tarafından geliştirilen bootstrap panel nedensellik analizi sonuçlarına göre; ekonomik kırılganlığı temsil eden değişkenler ile doğrudan yabancı yatırım çıktıları arasında nedensellik ilişkisi en çok Tayland'da, en az Çin'de görülmektedir. Araştırma sonuçları, ekonomik kırılganlık göstergeleri ile doğrudan yabancı yatırım çıktıları arasındaki nedensel ilişkinin yönü konusunda güçlü bir fikir birliği olmadığını göstermektedir. Çalışmanın bulgularına dayanarak her ülkenin kendi iç dinamiklerine uygun politika geliştirmesi önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Doğrudan yabancı yatırımlar, ekonomik kırılganlık, Konya nedensellik testi.

Abstract

Article Info

Paper Type:

Research Paper

Received:

16.08.2023

Accepted:

11.09.2023

© 2023 JEBUPOR

All rights
reserved.

The aim of this study is to investigate the causality relationship between FDI outflows and economic fragility indicators in eight fragile economies (Argentina, Brazil, China, Colombia, India, South Africa, Thailand, Turkey). The data set of the study, which covers the period 1995-2021, consists of FDI outflows and economic fragility indicators; consumer price index, central government debt/GDP, total reserves/foreign debt, M2/GDP, current account balance/GDP, domestic private sector loans provided by banks/GDP and total debt/exports. According to the results of the bootstrap panel causality analysis developed by Konya (2006), the causality relationship between the variables representing economic fragility and FDI outflows is highest in Thailand and lowest in China. The results show that there is no strong consensus on the direction of the causal relationship between economic fragility indicators and FDI outflows. Based on the findings of the study, it is recommended that each country should develop policies in line with its own internal dynamics.

Keywords: Foreign direct investments, economic fragility, Konya causality test.

Atıf/ to Cite (APA): Emeç, A. S. ve Koluman, A. (2023). Doğrudan yabancı yatırım çıktıları ile ekonomik kırılganlık arasında nedensellik: Sekiz kırılgan ekonomi üzerine inceleme. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 8(Özel Sayı), 74-88. <https://doi.org/10.25204/iktisad.1344155>

*ORCID Dr. Öğr. Üyesi, Tarsus Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu, Finans, Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, asezaiemec@tarsus.edu.tr

**ORCID Doktora Öğrencisi, Tarsus Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uluslararası Ticaret ve Lojistik ABD, ahmetkolman@gmail.com

Extended Abstract

Introduction and Research Questions & Purpose:

The aim of this study is to investigate the causal relationship between foreign direct investments FDI outflows and economic fragility (EF) indicators. For this purpose, panel data of eight fragile economies (Argentina, Brazil, China, Colombia, India, South Africa, Thailand, Turkey) for the period 1995-2021 are used. The data of the study consist of FDI outflows, and CPI, central government debt/GDP, total reserves/foreign debt, M2/GDP, current account balance/GDP, domestic private sector loans provided by banks/GDP and total debt/exports variables as indicators of EF. The bootstrap panel causality approach developed by Kónya (2006) is employed. This approach is based on the Wald test with Seemingly Unrelated Regressions (SUR) and country-specific bootstrap critical values.

Literature Review:

Among the studies in the literature, Buckley et al. (2007) stated that the main determinants of FDI outflows in China are market size, cultural proximity and policy liberalization. Amal et al. (2009) found that FDI inflow stocks, GDP, inflation rate, education, exchange rate, economic freedom and globalization in the country of origin affect FDI outflows, but interest rates, trade flows and perception of corruption do not affect FDI outflows in Latin American countries. Zhang and Daly (2011) observed that China's FDI outflows are positively affected by international trade, market size, economic growth, degree of openness and natural resource endowments. Chen and Zulkifli (2012) determined that there is a bidirectional causality relationship between FDI outflows and GDP in the Malaysian economy. In another study on the Malaysian economy, Chen et al. (2016) observed that GDP, trade openness, real exchange rate index and corporate tax have a positive effect on FDI outflows. Lee et al. (2016) found that GDP in the destination country, exchange rate and free trade agreements with the destination country increase FDI outflows in Singapore. Gondim et al. (2017) stated that GDP and stock market volatility as macroeconomic factors positively affect FDI outflows, while trade openness negatively affects FDI outflows in Brazil. Although there are many studies on the determinants of FDI outflows in the existing literature, no study has examined the relationship between economic fragility and FDI outflows. In this context, this study is expected to contribute to the literature.

Results and Conclusions:

Kónya (2006) bootstrap panel causality results show that the direction of causality between economic fragility and FDI outflows differs depending on the indicator and country selected. In the causality from economic fragility to FDI outflows, Thailand is the most affected country while China is the least affected. China has a more extensive production and industrial base, which makes it less likely to be affected by investment outflows. On the other hand, in the causality from FDI outflows to economic fragility, causality is detected in seven of the eight fragile economies for the domestic private sector loans provided by banks/GDP ratio.

An excessive increase in bank lending to the domestic private sector can lead to economic imbalances and financial instability. This may trigger FDI outflows by increasing economic fragility. It is also noteworthy that the causality from FDI outflows to CPI is valid for six countries. Since the effects of countries and variables differ, it is recommended to develop policies in accordance with the internal dynamics of the countries. In this study, only the direction of causality was investigated. Therefore, future studies can investigate whether these variables have positive/negative effects on FDI outflows for fragile economies.

1. Giriş

20. yüzyıl sonlarından itibaren küreselleşmenin hız kazanmasıyla birlikte ülkeler arası mesafenin ekonomik etkilerinin önemli ölçüde azaldığı bilinmektedir. Uluslararası ticaretin ve sermaye hareketliliğinin ivme kazandığı bu dönemde, mevcut ekonomik konjunktürde önemli ölçüde değişiklikler yaşanmaktadır (Seyidoğlu, 2015: 229). Üretim ve sermayenin uluslararası boyutlara ulaştığı yeni konjunktürün ülke ekonomileri üzerindeki etkileri farklı olabilmektedir (Intriligator, 2004: 485). Sermayenin uluslararası aşırı serbestliğinin ekonomik etkileri, ülkelerin gelişmişlik düzeylerine, karakteristik özelliklerine ve yatırımların niteliğine bağlı olarak farklılaşmaktadır (De Mello, 1997: 2). Merkezi yönetimi genellikle gelişmiş ülkelerde (GÜ) bulunan çok uluslu şirketlerin üretimlerini daha düşük girdi maliyetlerine sahip olan ülkelere taşıması, GÜ'lerde istihdam ve üretim açısından dezavantajlı bir durum oluşturmaktadır (Amal vd., 2009; Buckley vd., 2007). Buna karşın GÜ'lerde getirisi düşük olan sermayenin az gelişmiş (AGÜ) ve gelişmekte olan ülkelere (GOÜ) yönelmesi ve bu ülkelerde daha fazla getiri elde etmesi, GÜ'lerin sermaye gelirlerinin artmasını sağlamaktadır. Uluslararası sermaye hareketliliğinin AGÜ ve GOÜ ekonomileri üzerindeki etkisinde de net bir fikir birliği bulunmamaktadır. AGÜ ve GOÜ'lere teknoloji ve bilgi transferi, nitelikli işgücüne erişim kolaylığı, yeni istihdam alanlarının oluşturulması (Al-Sadig, 2013: 7) gibi olumlu etkileri olan yabancı yatırımların, dışa bağımlılığı ve ekonomik kırılganlığı artıran olumsuz etkileri (De Paula ve Alves, 2000: 599) de bulunmaktadır. Ulusal tasarrufların yetersizliği nedeniyle yatırım harcamalarının finansmanında zorluk yaşayan ve yabancı yatırımlara bağımlı olan AGÜ ve GOÜ'lerde makroekonomik istikrarsızlıklar ortaya çıkabilmektedir. Tasarruf açığı bulunan ülkelere sermaye birikimi diğer ülkelere göre düşük olduğundan ekonomik büyüme, enflasyon, işsizlik ve cari işlemler dengesi başta olmak üzere birçok makroekonomik gösterge olumsuz yönde etkilenebilmektedir. Finans piyasalarında ve reel sektörde rutin krizlerin yaşanmasına neden olan bu tür olumsuzluklar karşısında politika yapıcılar, ülkeye yabancı yatırım girişinin teşvik edilmesine yönelik düzenlemeler gerçekleştirmektedir (Hellenier, 2009: 8; Dolzer, 2004. 953). Özellikle ekonomik kriz dönemlerinde yabancı yatırımların azalması veya mevcut yabancı yatırımların ülke dışına çıkması, krizin etkilerini daha da derinleştirebilmektedir (Calvo vd., 1996: 124). Dolayısıyla kısa vadeli ve spekülasyon yapıdaki portföy yatırımlarından ziyade uzun vadeli ve üretken nitelikteki doğrudan yabancı yatırımlar (DYY) ekonomik istikrarın sağlanmasında kritik öneme sahiptir. Yabancı yatırımlar üç farklı biçimde gerçekleştirilmektedir. Birincisi, finansal amaçlarla yapılan portföy yatırımları, ikincisi, hedef ülkede üretim sürecine dâhil olan doğrudan yatırımlar ve sonuncusu ise uluslararası pazarlara açılmak amacıyla yapılan yatırımlardır (Bennett ve Green, 1972). Genellikle kısa vadeli ve yüksek mobilitateye sahip olan portföy yatırımlarının makroekonomik istikrarsızlık oluşturma riski yüksektir (Ocampo, 2008: 69). Dolayısıyla politika yapıcılar, portföy yatırımlarından ziyade DYY girişlerini teşvik eden düzenlemeleri tercih etmektedir (Humanicki vd., 2013: 119). DYY girişleri ekonomik gelişmenin sağlanmasında kritik bir rol üstlenirken bu yatırım türünün ülke dışına çıkması makroekonomik istikrarı bozucu etkilere yol açabilmektedir. Özellikle AGÜ ve GOÜ'lerde kurumsal kalite, piyasa yapısı, yasal düzenlemeler ve vergiler gibi faktörlerden dolayı DYY çıkışları gerçekleşebilmektedir (Masron, 2017: 116). Bu durumda, hâlihazırda kırılgan olan bu ülkelerde istikrar bozucu etkiler ortaya çıkabilmektedir.

Ekonomik İş birliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) tarafından yapılan sınıflandırmaya göre; ekonomik, politik, çevresel, güvenlik ve toplumsal kırılganlık olmak üzere beş farklı kırılganlık göstergesi bulunmaktadır (OECD, 2016). Bunlar arasında ekonomik kırılganlık (EK); dengesiz büyüme, yüksek genç işsizlik oranı ve beşerî sermaye gibi temel makroekonomik göstergelerdeki zayıflıklardan kaynaklanan risklere karşı savunmasızlık durumu olarak tanımlanmaktadır (Elbadawi, 2019: 2). Literatürde ekonomik kırılganlığın incelendiği çalışmalarda iki farklı yaklaşım öne çıkmaktadır. Ekonomik kırılganlığı yalnızca finansal krizler bağlamında ele alan ilk yaklaşımda, finansal krizlerin ekonomik büyüme üzerindeki olumsuz etkilerine odaklanılmaktadır. Diğer yaklaşımda ise finans piyasalarının yapısal özelliklerinin ve uluslararası sermaye akışlarının ekonomik kırılganlığı yüksek olan ülkelerdeki finansal krizleri tetiklenmesindeki rolü incelemektedir (Seth ve Ragab, 2012: 2). Literatürde, EK göstergesi olarak birçok farklı değişkenin kullanıldığı

görülmektedir. Amerikan Merkez Bankası (FED) tarafından 15 gelişmekte olan ülke örneklemini için oluşturulan Ekonomik Kırılganlık Endeksi'nde altı farklı gösterge kullanılmaktadır. Bu göstergeler; cari işlemler dengesi/GSYH, brüt devlet borcu/GSYH, son üç yıldaki ortalama yıllık enflasyon oranı, özel sektöre verilen banka kredilerinin son beş yıldaki değişimi, toplam dış borcun yıllık ihracata oranı ve döviz rezervleri/GSYH değişkenlerinden oluşmaktadır (FED, 2014: 28-29). Bu göstergeler arasında döviz rezervleri/GSYH oranının yüksek olması, diğer oranların ise düşük olması ekonomik istikrarın sağlandığı anlamına gelmektedir.

Mevcut literatürde, DYY çıkışlarının belirleyicileri üzerine çok sayıda çalışma (Buckley vd. 2007; Amal vd. 2009; Zhang ve Daly 2011; Chen ve Zulkifli 2012; Chen vd. 2016; Lee vd. 2016; Gondim vd. 2017; Kai vd. 2019; Kutbay 2020; Nayyar ve Mukherjee 2020; Kardaşlar 2022; Liu vd. 2022; Heriqbaldi ve Mufiidah 2023) olmasına rağmen EK ile DYY çıkışları arasındaki ilişkiyi inceleyen bir çalışma olmadığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda çalışmanın literatüre katkı sağlaması beklenmektedir. Kırılgan sekiz ülkede DYY çıkışları ile EK arasındaki ilişkinin incelenmesini amaçlayan çalışma, dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünün ardından ikinci bölümde, DYY çıkışlarının konu edindiği ulusal ve uluslararası literatürdeki çalışmalar incelenmektedir. Üçüncü bölümde, çalışmanın analizinde kullanılan veri seti ve yöntem tanıtılmakta ve analiz sonuçları sunulmaktadır. Akabinde genel bir değerlendirme yapılarak çalışma sonlandırılmaktadır.

2. Literatür

DYY çıkışlarının konu edindiği çalışmaların bir bölümünde, ev sahibi ülkenin gayrisafi yurt içi hasıla (GSYH), ticari açıklık, piyasa büyüklüğü, enflasyon oranı, döviz kuru, faiz oranı ve beşerî sermaye gibi makroekonomik göstergeler ile DYY çıkışları arasındaki ilişkiler incelenmektedir. Benzer şekilde AGÜ ve GOÜ'lerin ekonomik özgürlük, kurumlar vergisi, yolsuzluk gibi kurumsal faktörlerinin DYY çıkışları ile ilişkisini inceleyen çalışmalar da bulunmaktadır (Buckley vd. 2007; Amal vd. 2009; Chen ve Zulkifli 2012; Chen vd. 2016; Gondim vd. 2017; Kai vd. 2019; Nayyar ve Mukherjee 2020; Liu vd. 2022; Heriqbaldi ve Mufiidah 2023).

Literatürde yer alan çalışmalardan Buckley vd. (2007), Çin'deki DYY çıkışlarını belirleyen başlıca faktörlerin piyasa büyüklüğü, kültürel yakınlık ve politika liberalizasyonu olduğunu belirtmişlerdir. Amal vd. (2009), Latin Amerika ülkeleri için yaptıkları çalışmalarında, menşe ülkedeki DYY giriş stokları, GSYH, enflasyon oranı, eğitim, döviz kuru, ekonomik özgürlük ve küreselleşmenin DYY çıkışlarını etkilediğini, ancak faiz oranları, ticaret akışları ve yolsuzluk algısının DYY çıkışlarını etkilemediğini tespit etmişlerdir. Zhang ve Daly (2011), Çin'in DYY çıkışlarının uluslararası ticaret, pazar büyüklüğü, ekonomik büyüme, ticari açıklık ve doğal kaynak donanımlarından pozitif yönde etkilendiğini gözlemlemişlerdir. Chen ve Zulkifli (2012), Malezya ekonomisinde DYY çıkışları ile GSYH arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu tespit etmişlerdir. Chen vd. (2016), Malezya ekonomisi üzerine yaptıkları çalışmalarında GSYH, ticari açıklık, reel döviz kur endeksi ve kurumlar vergisinin DYY çıkışları üzerindeki etkisinin pozitif olduğunu gözlemlemişlerdir. Lee vd. (2016), hedef ülkedeki GSYH, döviz kuru ve hedef ülke ile yapılan serbest ticaret anlaşmalarının Singapur'da DYY çıkışlarını artırdığını tespit etmişlerdir. Gondim vd. (2017), Brezilya'da makroekonomik faktörler olarak GSYH ve hisse senedi piyasası volatilitesinin DYY çıkışlarını pozitif, ticari açıklığın ise negatif etkilediğini ifade etmişlerdir. Kai vd. (2019), Malezya'da teknoloji seviyesi, ticari açıklık, reel efektif döviz kur endeksi ve GSYH'nin DYY çıkışları ile pozitif ilişkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Kutbay (2020), GOÜ'lerde vergi teşvikleri ile ekonomik özgürlük endeksindeki artışların DYY çıkışları üzerinde negatif, ticari açıklığın ise pozitif etkileri olduğu sonucuna ulaşmıştır. Nayyar ve Mukherjee (2020), dış ticaret ve yatırımla ilgili liberal politikaların ve finansal piyasaların gelişiminin Hindistan'dan yapılan DYY'leri pozitif yönde etkilediğini tespit etmişlerdir. Kardaşlar (2022), GOÜ'lerde işgücü verimliliği, ticari açıklık, piyasa büyüklüğü ve döviz kurunun DYY çıkışlarını artırdığı, ancak faiz oranlarının DYY çıkışlarını azalttığını gözlemlemiştir. Liu vd. (2022), pazar büyüklüğü, ticari açıklık,

Ar-ge yoğunluğu ve ikili ticaret anlaşmalarının Tayland'ın DYY girişleri ve çıkışları üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Heriqbaldi ve Mufidah (2023), Çin'in DYY çıkışlarının belirleyicilerinin; döviz kuru, pazar büyüklüğü, enflasyon oranı, yolsuzluk, siyasi istikrar, Çin ve ASEAN ülkeleri arasındaki ithalat ve ihracat seviyeleri olduğunu tespit etmişlerdir.

Literatürde, DYY çıkışlarının belirleyicileri üzerine çok sayıda çalışma olduğu görülmektedir. Bu çalışmalar genel olarak değerlendirildiğinde, piyasa büyüklüğü, döviz kuru, ticari açıklık, faiz oranı ve enflasyon oranı gibi makroekonomik değişkenlerin, DYY çıkışlarını etkileyen önemli faktörler olduğu anlaşılmaktadır. Bu çalışmada ise literatürden farklı olarak EK göstergeleri ile DYY çıkışları arasında nedenselliğin yönü araştırılmakta ve çalışmanın literatüre katkı sağlaması beklenmektedir.

3. Veri Seti ve Yöntem

Çalışmanın amacı doğrultusunda, DYY çıkışları ile EK göstergeleri arasındaki ilişkinin analiz edilmesi için kırılğan sekiz ekonominin (Arjantin, Brezilya, Çin, Kolombiya, Hindistan, Güney Afrika, Tayland, Türkiye) 1995-2021 dönemine ait verileri kullanılmıştır. Analiz döneminin belirlenmesinde, mümkün olan en uzun seriye sahip dengeli panel oluşturulması amacı etkili olmuştur. Çalışmanın analizinde kırılğan ekonomilerin tercih edilmesinin nedeni, kırılğan ülkelerin ekonomik dengesizliklere ve finansal istikrarsızlığa daha fazla maruz kalma potansiyeline sahip olmalarıdır. Analizde, EK göstergeleri olarak Amerika Federal Rezerv Bankası (Federal Reserve Board- FED) tarafından açıklanan ve ampirik literatürde en sık kullanılan tüketici fiyat endeksi (TÜFE), merkezi hükümet borçları/GSYH, toplam rezerv/dış borç, M2/GSYH, cari işlemler dengesi/GSYH, bankalar tarafından sağlanan yurtiçi özel sektör kredileri/GSYH ve toplam borç/ihracat değişkenleri modelde yer almıştır. Tablo 1'de analizde kullanılan değişkenler, değişkenlerin tanımları ve veri kaynaklarına ilişkin bilgiler sunulmuştur.

Tablo 1. Veri Seti

Değişkenler	Değişkenlerin Tanımları	Veri Kaynağı
DYY	Doğrudan Yabancı Yatırım Çıkışları	UNCTAD
TUFE	Tüketici Fiyat Endeksi (2010=100)	UNCTAD
M2/GSYH	M2 para arzının GSYH'ye Oranı	Dünya Bankası
Cari İşlem/GSYH	Cari İşlemler Dengesinin GSYH'ye Oranı ¹	Dünya Bankası
Borç/GSYH	Merkezi Hükümet Borçlarının GSYH'ye Oranı	Dünya Bankası
Krediler/GSYH	Bankalar tarafından özel sektöre verilen yurtiçi kredilerin GSYH'ye oranı	Dünya Bankası
Rezerv/Dış Borç	Toplam Rezervlerin Dış Borçlara Oranı	Dünya Bankası
Toplam Borç/İhracat	Toplam Borçların İhracata Oranı	Dünya Bankası

3.1. Yatay Kesit Bağımlılığı ve Homojenlik Testi

Panel nedensellik analizlerinde önemli hususlardan biri, ülkeler arasındaki olası yatay kesit bağımlılığının dikkate alınmasıdır. Yatay kesit bağımlılığının dikkate alınmasının amacı, ekonomilerin yüksek derecede birbirlerine bağımlı olması nedeniyle bir ülkeye gelen şokun diğer ülkeyi etkileyip etkilemediğini araştırmaktır. Yatay kesit bağımlılığı dikkate alınmadan yapılan analizler, parametre tahminlerinin sapmalı olmasına yol açmaktadır (Chudik ve Pesaran, 2015). Söz konusu bu durum, yatay kesit bağımlılığı testinin panel verilerde önemli olduğunu göstermektedir. Bu nedenle çalışmada öncelikle yatay kesit bağımlılığının varlığı test edilmiştir. Yatay kesit bağımlılığının tespiti

¹ Cari işlemler dengesi, net mal ve hizmet ihracatı, net birincil gelir ve net ikincil gelirin toplamından oluşmaktadır.

için ilk olarak Breusch ve Pagan (1980), $T \rightarrow \infty$, $N \rightarrow$ sabit olduğu durumda Lagrange çarpanı (LM) testini önermiştir:

$$CD_{BP} = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2 \quad (1)$$

Model 1’de yer alan $\hat{\rho}_{ij}^2$; bireysel En Küçük Kareler tahminlerinden elde edilen hata terimlerinin korelasyon katsayısıdır. Ancak N’nin büyük olmadığı durumda bu testin kullanılmasının uygun olmadığı kabul edilmektedir. Pesaran (2004), CD_{BP} testinde N’nin sabit olduğu durumu geliştirerek N ve $T \rightarrow \infty$ durumdaki CD_{LM_1} yatay kesit bağımlılığı testini önermiştir.

$$CD_{LM_1} = \sqrt{\frac{1}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (T\hat{\rho}_{ij}^2 - 1) \quad (2)$$

Model 2’de gösterilen CD_{LM_1} testinde, N’nin T’den çok büyük olduğu durumda çarpıklık ortaya çıkabildiği için Pesaran (2004), bu sorunu ortadan kaldırmak amacıyla N’nin T’den büyük olduğu CD_{LM_2} testini ileri sürmüştür:

$$CD_{LM_2} = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij} \right) \quad (3)$$

Pesaran vd. (2008), LM testinin tam ortalamasını ve varyansını kullanarak LM testinin geliştirilmiş bir versiyonu olan yanlılığa göre ayarlanmış bir test önermektedir:

$$LM_{adj} = \sqrt{\frac{2}{N(N-1)}} T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \frac{(T-k)\hat{\rho}_{ij}^2 - \mu_{Tij}}{\sigma_{Tij}} \quad (4)$$

Yatay kesit bağımlılığına ait üç test için de “yatay kesit bağımlılığı yoktur” şeklinde kurulan H_0 hipotezi, alternatif hipoteze karşı test edilmektedir.

Panel veri analizlerinde, ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığı söz konusu olsa da her ülkenin kendilerine ait dinamiklerini sürdürüp sürdürmediğini değerlendirmek için homojenlik testleri yapılmalıdır. Pesaran ve Yamagata (2008), birimlerin homojenliğini kontrol etmek için $N > T$ olduğu panel verilerde, delta ($\hat{\Delta}$) ve düzeltilmiş delta testlerini ($\hat{\Delta}_{adj}$) önermektedir:

$$\hat{\Delta} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\hat{S} - k}{\sqrt{2k}} \right) \quad (5)$$

$$\hat{\Delta}_{adj} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\hat{S} - E(\hat{Z}_{iT})}{\sqrt{Var(\hat{Z}_{iT})}} \right) \quad (6)$$

Model 5 ve 6’da N kesit sayısını, k parametre sayısını, $Var(\hat{Z}_{iT})$ standart hatayı ve \hat{S} Swamy (1970) test istatistiğini temsil etmektedir. Pesaran ve Yamagata’nın (2008) geliştirdiği homojenlik testinde, $\hat{\Delta}_{adj}$ sonuçları $N > T$ olduğu durumda daha iyi sonuç vermektedir (Pesaran ve Yamagata, 2008). Her iki homojenlik testinde hipotezler;

H_0 : $\beta_i = \beta$ (eğim katsayıları homojendir.)

H_1 : $\beta_i \neq \beta$ (eğim katsayıları homojen değildir.)

şeklinde kurulmaktadır.

3.2. Panel Birim Kök Testi

Panel birim kök testleri, birimler arasında yatay kesit bağımlılığının varlığına dayalı olarak iki ana gruba ayrılmaktadır. Bu ayırım, testlerin birinci nesil ve ikinci nesil olarak adlandırılmasına yol açmaktadır. Birinci nesil birim kök testleri, yalnızca zaman serisi verilerindeki durağanlık koşullarını yatay kesit bağımlılığını dikkate almadan incelemekte ikinci nesil birim kök testleri ise zaman serisi verilerinin yanı sıra yatay kesit bağımlılığını da dikkate alarak daha geniş bir analiz yapma olanağı sağlamaktadır (Baltagi, 2005). Pesaran tarafından 2007 yılında ileri sürülen yatay kesit-genelleştirilmiş Dickey-Fuller (CADF) birim kök testi, literatürde ikinci nesil panel birim kök testi olarak sıklıkla kullanılmıştır. Söz konusu birim kök testi, genelleştirilmiş Dickey-Fuller (ADF) birim kök test prosedürüne dayanmaktadır. CADF istatistiği, ülkelere özgü yatay kesit verileri kullanılarak elde edilen sonuçları içerirken yatay kesitlerin ortalamaları alınarak genişletilen CIPS (cross-sectionally IPS) istatistiği, panel verinin geneli için sonuçları sağlamaktadır (İnal vd., 2022). Model 7’de Pesaran (2007) tarafından önerilen CADF regresyon modeli yer almaktadır:

$$\Delta y_{it} = a_i + b_i y_{i,t-1} + c_i \bar{y}_{t-1} + d_i \Delta \bar{y}_t + e_{it} \quad (7)$$

Model 7’de $\bar{y} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N Y_{i,t}$, $\Delta \bar{y}_t = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \Delta Y_{i,t}$ ve e_{it} hata terimini temsil etmektedir. Pesaran (2007), daha sonrasında Im vd.’nin (2003) ileri sürdüğü IPS test prosedürünü takip ederek CADF istatistiğini tüm panel için hesaplamakta ve CIPS istatistiğini önermektedir. IPS testinin yatay kesit geliştirilmiş türü olan CIPS istatistiği, CADF istatistiğinin ortalamasıdır. Model 8’de CIPS istatistiği gösterilmektedir:

$$CIPS = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N CADF_i \quad (8)$$

Pesaran’ın (2007) önerdiği her iki birim kök testi, Monte Carlo simülasyonlarıyla elde edilen kritik tablo değerleriyle karşılaştırılarak değerlendirilmektedir. Eğer bu iki testin sonuçları, mutlak değer olarak tablodaki kritik değeri aşarsa, seri durağan olarak kabul edilmektedir (Pesaran, 2007).

3.3. Panel Nedensellik Testi

Granger (1969) tarafından geliştirilen Granger nedensellik testi, bir değişkenin (X) geçmiş değerlerine ait bilgilerin, başka bir değişkenin (Y) gelecekteki değerlerinin oluşumunu etkilediği bir ilişkiyi ifade etmektedir. Panel nedensellik analizlerinde dikkat edilmesi gereken iki husus bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, panel veride bir birime gelen şokun diğer birimleri de etkileyebileceğini gösteren yatay kesit bağımlılığı, diğeri ise panelin her bir kesiti için parametrelerdeki heterojenliğin dikkate alınmasıdır (Kar vd., 2011). Genel Granger nedensellik testinde, hem yatay kesit bağımlılığı hem de ülkeye özgü heterojenliğin olduğu durumlarda yanlı sonuçlar elde edilebilmektedir. Yatay kesit bağımlılığı ile heterojenliği göz önünde bulunduran bootstrap panel nedensellik yaklaşımı, Kónya (2006) tarafından geliştirilmiştir. Bu yaklaşım, Görünüşte İlişkisiz Regresyon (SUR) tahmini ve ülkeye özgü bootstrap kritik değerleriyle Wald testlerine dayanmaktadır (Kaplan ve Aktaş, 2015). Bootstrap panel nedensellik yaklaşımı, Model 9 ve 10’daki gibi iki aşamalı denklem sistemi ile analiz edilmektedir:

$$\begin{aligned} y_{1,t} &= \alpha_{1,1} + \sum_{i=1}^{mly_1} \beta_{1,1,i} y_{1,t-i} + \sum_{i=1}^{mlx_1} \delta_{1,1,i} x_{1,t-i} + \varepsilon_{1,1,t} \\ y_{2,t} &= \alpha_{1,2} + \sum_{i=1}^{mly_1} \beta_{1,2,i} y_{2,t-i} + \sum_{i=1}^{mlx_1} \delta_{1,2,i} x_{2,t-i} + \varepsilon_{1,2,t} \\ &\vdots \\ &\vdots \\ &\vdots \end{aligned} \quad (9)$$

$$\begin{aligned}
 y_{N,t} &= \alpha_{1,N} + \sum_{i=1}^{mly_1} \beta_{1,N,i} y_{N,t-i} + \sum_{i=1}^{mlx_1} \delta_{1,N,i} x_{N,t-i} + \varepsilon_{1,N,t} \\
 &\text{ve} \\
 x_{k,1,t} &= \alpha_{2,1} + \sum_{i=1}^{mly_2} \beta_{2,1,i} y_{1,t-i} + \sum_{i=1}^{mlx_2} \delta_{2,1,i} x_{k,1,t-i} + \varepsilon_{2,1,t} \\
 x_{k,2,t} &= \alpha_{2,2} + \sum_{i=1}^{mly_2} \beta_{2,2,i} y_{2,t-i} + \sum_{i=1}^{mlx_2} \delta_{2,2,i} x_{k,2,t-i} + \varepsilon_{2,2,t} \\
 &\vdots \\
 x_{k,N,t} &= \alpha_{2,N} + \sum_{i=1}^{mly_2} \beta_{2,N,i} y_{N,t-i} + \sum_{i=1}^{mlx_2} \delta_{2,N,i} x_{k,N,t-i} + \varepsilon_{2,N,t}
 \end{aligned} \tag{10}$$

Denklem sisteminde, paneldeki her bir ülke için nedensellik ilişkisi araştırılabilmektedir. Paneldeki ilk birim için EK'den (X) DYY çıkışlarına (Y) doğru nedenselliği analiz etmek için $\delta_{1,1,i}$ katsayısının anlamlılığı, DYY çıkışlarından EK'ye doğru nedenselliğin varlığını test etmek için $\beta_{2,1,i}$ katsayısının anlamlılığı Wald testiyle araştırılmaktadır. Panelin diğer birimlerindeki nedensellik analizi de benzer şekilde Wald testiyle hesaplanmaktadır. Birimler için kritik değerler bootstrap sonuçları ile elde edilmektedir (İnal vd., 2022). Bootstrap panel nedensellik analizi, her bir heterojen birim için Granger nedensellik test sonuçları üretebilmesi, eşbütünleşme, birim kök testi gibi önsel testlere ihtiyaç duymaması ve hangi ülkede tek taraflı/çift taraflı veya nedensellik ilişkisinin olmadığını sunması (Afonso ve Rault, 2009) gibi avantajlardan dolayı tercih edilmiştir.

3.4. Ampirik Sonuçlar

Çalışmada ilk olarak değişken bazında yatay kesit bağımlılığı analiz edilmiştir. Tablo 2'de değişken bazında yatay kesit bağımlılığı sonuçlarına yer verilmektedir.

Tablo 2. Değişken Bazında Yatay Kesit Bağımlılığı Sonuçları

CD test	DYY	TÜFE	M2/GSYH	Cari İşlem/ GSYH	Borç/GSYH	Krediler/GSYH	Rezerv/Dış Borç	Toplam Borç/İhracat
	3,448***	25,103***	18,91***	3,708***	11,253***	7,178***	18,961***	11,589***

Not: * %10, ** %5, *** %1 anlamlılık düzeyini temsil etmektedir.

Değişken bazında yapılan yatay kesit bağımlılığı test sonuçlarını içeren Tablo 2'ye göre; yatay kesit bağımlılığı olmadığını öne süren sıfır hipotezi, tüm değişkenler için %1 anlamlılık düzeyinde reddedilmektedir. Başka bir ifadeyle, bir birime gelen şoklar diğer birimleri de etkilemektedir. Tablo 3'te modele dayalı yatay kesit bağımlılığı ve homojenlik sonuçları yer almaktadır.

Tablo 3. Model Bazında Yatay Kesit Bağımlılığı ile Homojenlik Test Sonuçları

Yatay Kesit Bağımlılığı Sonuçları							
	TÜFE	M2/ GSYH	Cari İşlem/ GSYH	Borç/ GSYH	Krediler/ GSYH	Rezerv/ Dış Borç	Toplam Borç/ İhracat
CD _{BP} (BP,1980)	38,51***	33,14	61,61*	43,92**	33,55	59,36*	73,75*
CD _{LM2} (Pesaran, 2004)	0,299	2,014**	1,865***	1,344	1,793***	0,4723	-0,1995
LM _{adj} (PUY, 2008)	3,22*	1,314	12,59*	5,603*	1,604	11,47*	17,17*
Homojenlik Test Sonuçları							
	TÜFE	M2/ GSYH	Cari İşlem/ GSYH	Borç/ GSYH	Krediler/ GSYH	Rezerv/ Dış Borç	Toplam Borç/ İhracat
$\tilde{\Delta}$	11,580*	33,14	0,945	6,221*	0,545	5,716*	6,864*
$\tilde{\Delta}_{adj}$	3,22*	1,902***	1,002	6,599*	0,578	6,063*	7,280*
Swamy	266,49*	105,78*	75,50*	129,39*	57,45*	91,30*	113,39*

Not: * %10, ** %5, *** %1 anlamlılık düzeyini temsil etmektedir.

Tablo 3’te yatay kesit bağımlılığı sonucu olarak üç test (CD_{BP} , CD_{LM2} , LM_{Adj}), homojenlik sonucu için üç test ($\tilde{\Delta}$, $\tilde{\Delta}_{adj}$ ve Swamy) yer almaktadır. Yatay kesit bağımlılığı sonuçlarına göre; üç test için de farklı sonuçlar elde edilmiştir. Ancak analiz sonuçları bir bütün olarak değerlendirildiğinde, modellerde yatay kesit bağımlılığının olduğuna karar verilmiştir. Daha sonrasında yapılan Pesaran ve Yamagata (2008) homojenlik test sonuçlarına göre; bağımsız değişkenlerin sırasıyla M2/GSYH, Cari İşlem/GSYH, Krediler/GSYH olduğu modellerde “eğim parametresi homojendir” boş hipotezi kabul edilmektedir. Küçük panellerde Swamy testi diğer testlere göre daha tutarlı sonuçlar ürettiğinden Swamy test sonuçları dikkate alınmıştır. Söz konusu test sonuçlarına göre tüm modeller için eğim parametrelerinin heterojen olduğuna karar verilmiştir.

Serilerde yatay kesit bağımlılığı saptandığından, yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ikinci nesil birim kök testlerinden Pesaran (2007) panel birim kök testi uygulanmıştır. Tablo 4’te Pesaran (2007) tarafından önerilen panel birim kök test sonuçları yer almaktadır.

Tablo 4. Panel Birim Kök Test Sonuçları

Pesaran (2007) Birim Kök Testi		
	Sabit	Sabit +Trend
DYY	-2,99403*	-3,00422**
TÜFE	-1,99132	-2,42558
M2/GSYH	-2,26862***	-2,06523
Cari İşlem/GSYH	-3,3531*	-3,71910*
Borç/GSYH	-0,73673	-2,40949
Krediler/GSYH	-1,92264	-2,59775
Rezerv/Dış Borç	-2,52686**	-3,49200*
Toplam Borç/İhracat	-2,23080***	-3,64714*

Sabitli kritik değerler *, **, *** -2,58, -2,33, -2,21, Sabit + Trend Kritik Değer -3,12, -2,87, -2,73

Tablo 4’teki birim kök test sonuçlarına göre; TÜFE, Borç/GSYH ve Krediler/GSYH’ye ait değişkenler sabitli modelde, TÜFE, M2/GSYH, Borç/GSYH ve Krediler/GSYH ise sabitli ve trendli modelde durağan yapıdadır. Ön testler sonucunda, yatay kesit bağımlılığı ile heterojenliğin bulunması ve birim kök testine göre değişkenlerin farklı seviyelerde durağan olması, bu durumları dikkate alan Konya (2006) bootstrap panel nedensellik yaklaşımının tercih edilmesine neden olmuştur. Tablo 5’te Konya (2006) bootstrap panel nedensellik yaklaşımına ait özet sonuçlar sunulmaktadır².

Tablo 5. Konya (2006) Bootstrap Panel Nedensellik Sonuçları

Panel A: Ekonomik Kırılganlıktan DYY Çıkışlarına Nedensellik							
	TÜFE	M2/GSYH	Cari İşlem/GSYH	Borç/GSYH	Krediler/GSYH	Rezerv/Dış Borç	Top. Borç/İhracat
Arjantin				→	→		
Brezilya	→	→			→		
Çin		→		→			
Kolombiya		→			→	→	→
Hindistan	→	→	→				
G. Afrika			→				→
Tayland	→	→		→		→	→
Türkiye		→	→		→		
Panel B: DYY Çıkışlarından Ekonomik Kırılganlığa Nedensellik							
Arjantin	←		←	←	←	←	←
Brezilya	←		←	←	←	←	←
Çin	←	←	←	←			
Kolombiya					←		
Hindistan	←	←	←		←		←
G. Afrika	←	←			←	←	←
Tayland	←		←	←	←	←	←
Türkiye		←			←	←	←

Tablo 5’teki “→” işareti EK’den DYY çıkışlarına doğru bootstrap panel nedenselliği, “←” işareti DYY çıkışlarından EK’ye doğru bootstrap panel nedenselliği, ok işareti bulunmayan sütunlar ise nedenselliğin olmadığını temsil etmektedir. Panel A’daki sonuçlara göre; TÜFE’den DYY

² Ek-1’de bu tablonun detaylı sonuçları yer almaktadır.

çıkışlarına doğru üç ülkede (Brezilya, Hindistan ve Tayland), M2/GSYH'den DYY çıkışlarına doğru Arjantin ve Güney Afrika hariç altı ülkede, cari işlem/GSYH'den DYY çıkışlarına doğru dört ülkede (Hindistan, Güney Afrika ve Türkiye), merkezi hükümet borçları/GSYH'den DYY çıkışlarına doğru dört ülkede (Arjantin, Brezilya, Çin, Tayland), yurtiçi özel sektör kredileri/GSYH'den DYY çıkışlarına doğru dört ülkede (Arjantin, Brezilya, Kolombiya ve Türkiye), toplam rezerv/dış borçtan DYY çıkışlarına doğru iki ülkede (Kolombiya ve Tayland) ve toplam borç/ihracattan DYY çıkışlarına doğru üç ülkede (Kolombiya, Güney Afrika ve Tayland) nedensellik bulunmaktadır. EK göstergelerinden DYY çıkışlarına doğru nedensellik ilişkisi en çok tespit edilen ülkenin Tayland, en az tespit edilen ülkenin Çin olduğu görülmektedir. Çin'de EK'ye ait sadece iki değişken (M2/GSYH ve merkezi hükümet borçları/GSYH) DYY çıkışlarına neden olmaktadır. Diğer yandan sekiz ülkenin altısında M2/GSYH değişkeninden DYY çıkışlarına doğru nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Bu bakımdan örneklemedeki ülkeler için M2/GSYH önemli bir göstergedir.

Panel B sonuçlarına göre; DYY çıkışlarından EK'ye doğru TÜFE için Kolombiya ve Türkiye hariç altı ülkede, M2/GSYH için dört ülkede (Çin, Hindistan, Güney Afrika, Türkiye), cari işlemler dengesi/GSYH için beş ülkede (Arjantin, Brezilya, Çin, Hindistan, Tayland), merkezi hükümet borçları/GSYH için dört ülkede (Arjantin, Brezilya, Çin, Tayland), yurtiçi özel sektör kredileri/GSYH için Çin hariç yedi ülkede, toplam rezerv/dış borç için beş ülkede (Arjantin, Brezilya, Güney Afrika, Tayland, Türkiye), toplam borç/ihracat için beş ülkede (Arjantin, Brezilya, Hindistan, Güney Afrika ve Tayland) nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. DYY çıkışlarından EK'ye doğru nedensellik analizinde; Arjantin, Brezilya ve Tayland'a ait sonuçların birlikte hareket ettiği görülmektedir. Kolombiya'da ise sadece DYY çıkışlarından yurtiçi özel sektör kredileri/GSYH değişkenine doğru anlamlı nedensellik bulunmaktadır. DYY çıkışlarından yurtiçi özel sektör kredileri/GSYH değişkenine doğru sekiz ülkenin yedisinde nedensellik bulunması, bu göstergenin DYY çıkışlarından önemli derecede etkilendiğini göstermektedir. Ayrıca TÜFE için Brezilya, Hindistan ve Tayland'da, M2/GSYH için Çin, Hindistan ve Türkiye'de, cari işlemler dengesi/GSYH için Hindistan'da, merkezi hükümet borçları/GSYH için Arjantin, Brezilya, Çin ve Tayland'da, yurtiçi özel sektör kredileri/GSYH için Arjantin, Brezilya, Kolombiya ve Türkiye'de, toplam rezerv/dış borç için Tayland'da, toplam borç/ihracat için Güney Afrika ve Tayland'da çift yönlü nedensellik sonuçlarına ulaşılmaktadır.

4. Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmada, kırılğan sekiz ekonominin DYY çıkışları ile EK göstergeleri arasındaki nedensellik ilişkisi araştırılmaktadır. Söz konusu değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin araştırılması için örnekleme oluşturan ülkelerin 1995-2021 dönemine ait verileri kullanılmıştır. EK'ye neden olan farklı unsurların etkisini görmek amacıyla FED tarafından açıklanan ve literatürde en sık kullanılan yedi gösterge (TÜFE, merkezi hükümet borçları/GSYH, toplam rezerv/dış borç, M2/GSYH, cari işlemler dengesi/GSYH, bankalar tarafından sağlanan yurtiçi özel sektör kredileri/GSYH ve toplam borç/ihracat) seçilmiştir. Yapılan yatay kesit bağımlılığı, homojenlik ve birim kök test sonuçlarına göre Kónya (2006) bootstrap panel nedensellik yaklaşımının en uygun yöntem olduğuna karar verilmiştir.

Kónya (2006) bootstrap panel nedensellik sonuçlarında, EK ile DYY çıkışları arasında nedensellik ilişkisinin yönü, seçilen gösterge ve ülkeye göre farklılık göstermektedir. EK'den DYY çıkışlarına doğru nedensellikte Tayland en çok etkilenen, Çin ise en az etkilenen ülke konumundadır. Çin'in daha kapsamlı bir üretim ve endüstri tabanına sahip olmasının, yatırım çıkışlarından etkilenme olasılığını düşürdüğü değerlendirilmektedir. Diğer yandan DYY çıkışlarından EK'ye doğru nedensellikte, bankalar tarafından sağlanan yurtiçi özel sektör kredileri/GSYH oranı için kırılğan sekiz ekonominin yedisinde nedensellik tespit edilmiştir. Bankaların yurtiçi özel sektöre sağladığı kredilerin aşırı artması, ekonomik dengesizliklere ve finansal istikrarsızlığa yol açabilmektedir. Bu durum, ekonomik kırılğanlığı artırarak DYY çıkışlarını tetikleyebilmektedir. Ayrıca DYY

çıkışlarından TÜFE'ye doğru nedensellik ilişkisinin altı ülke için geçerli olması dikkat çekmektedir. Ülke ve değişkenlerin etkileri farklılıklar göstermesi nedeniyle ülkelerin kendi iç dinamiklerine uygun politikalar geliştirilmesi önerilmektedir. Bu çalışmada, sadece nedenselliğin yönü araştırılmaktadır. Bu nedenle gelecekte yapılacak çalışmalarda, kırılğan ekonomiler için bu değişkenlerin DYY çıkışlarına olumlu/olumsuz etkilerinin olup olmadığı araştırılabilir.

Kaynaklar

- Afonso, A. ve Rault, C. (2009). Bootstrap panel granger causality between government budget and external deficits for the EU. *CESIFO Working Paper* No. 2581. <http://hdl.handle.net/10400.5/25655>
- Al-Sadig, A. (2013). The effects of foreign direct investment on private domestic investment: evidence from developing countries. *Empirical Economics*, 44(3), 1267-1275. <https://link.springer.com/article/10.1007/s00181-012-0569-1>
- Amal, M., Raboch, H. ve Tomio, B. T. (2009). Strategies and determinants of foreign direct investment (FDI) from developing countries: Case study of Latin America. *Latin American Business Review*, 10(2-3), 73-94. <https://doi.org/10.1080/10978520903212532>
- Baltagi, B. (2005). *Econometric analysis of panel data*. (Third Edition). John Wiley ve Sons.
- Bennett, P. D. ve Green, R. T. (1972). Political instability as a determinant of direct foreign investment in marketing. *Journal of Marketing Research*, 9(2), 182-186. <https://doi.org/10.1177/002224377200900210>
- Breusch, T. ve Pagan, A. (1980). The LM test and its application to model specification in econometrics. *Review of Economic Studies* 47, 239–254. <https://doi.org/10.2307/2297111>
- Buckley, P.J., Clegg, L.J., Cross, A.R., Liu, X., Voss, H. ve Zheng, P. (2007). The determinants of Chinese outward foreign direct investment. *Journal of International Business Studies*, 38(4), 499-518. <http://dx.doi.org/10.1057/palgrave.jibs.8400277>
- Calvo, G. A., Leiderman, L. ve Reinhart, C. M. (1996). Inflows of capital to developing countries in the 1990s. *Journal of economic perspectives*, 10(2), 123-139. <https://www.aeaweb.org/articles?id=10.1257/jep.10.2.123>
- Chen, J. E. ve Zulkifli, S. A. M. (2012). Malaysian outward FDI and economic growth. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 65, 717-722. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.11.189>
- Chen, J. E., Chin, L., Law, S. H. ve Azman-Saini, W. N. W. (2016). Outward FDI and institutional factors: Malaysian experience. *Journal of Emerging Economies and Islamic Research*, 4(3), 37-48. <https://doi.org/10.24191/jeeir.v4i3.9095>
- Chudik A. ve Pesaran M. H. (2015). Common correlated effects estimation of heterogeneous dynamic panel data models with weakly exogenous regressors. *Journal of Econometrics* 188(2), 393-420. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2015.03.007>
- De Mello, L. (1997). FDI in developing countries and growth: A selective survey. *Journal of Development Studies*, 34(1), 1-34. <https://doi.org/10.1080/00220389708422501>
- De Paula, L. F. R. ve Alves Jr, A. J. (2000). External financial fragility and the 1998-1999 Brazilian currency crisis. *Journal of Post Keynesian Economics*, 22(4), 589-617. <https://doi.org/10.1080/01603477.2000.11490261>
- Dolzer, R. (2004). The impact of international investment treaties on domestic administrative law. *NYUJ Int'l. L. ve Pol.*, 37, 953. <https://iilj.org/wp-content/uploads/2016/08/Dolzer-The-Impact-of-International-Investment-Treaties-on-Domestic-Administrative-Law-2005.pdf>
- Elbadawi, I., Soto, R. ve Martinez, I. (2019). Exports, exchange regimes, and fragility. *Pontificia Universidad Católica de Chile*. <https://www.economia.uc.cl/docs/doctra/dt-526.pdf>
- FED (2014). *Monetary Policy Report: February 2014* http://www.federalreserve.gov/monetarypolicy/files/20140211_mprfullreport.pdf

- Gondim, I. J. C., Morandier, N., Dias, I. R. R., Couto, C. A. P. ve Charotta, T. C. A. (2017). Analysis of domestic factors affecting outward foreign direct investment in Brazil. *Latin American Business Review*, 18(1), 1-18. <https://doi.org/10.1080/10978526.2016.1251821>
- Granger, C. W. J. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods. *Econometrica*, 37, 424-438. <https://doi.org/10.2307/1912791>
- Hellenier, E. (2009). Contemporary reform of global financial governance: Implications of and lessons from the past. CIGI Chair in International Governance, Balsillie School of International Affairs, University of Waterloo, Canada, G-24 *Discussion Paper*, No.55. http://www.unctad.org/en/docs/gdsmdpg2420092_en.pdf
- Heriqbaldi, U. ve Mufiidah, N. D. (2023). The determinants of China's outward foreign direct investment in ASEAN: A panel ARDL approach. *Journal of Accounting and Investment*, 24(3), 697-714. <https://journal.umy.ac.id/index.php/ai/article/view/18256>
- Humanicki, M., Kelm, R. ve Olszewski, K. (2013). Foreign direct investment and foreign portfolio investment in the contemporary globalized world: should they be still treated separately?. *National Bank of Poland Working Paper*, 167. <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2369231>
- Im, K. S., Pesaran, M. H. ve Shin, Y. (2003). Testing for unit roots in heterogeneous panels. *Journal of econometrics*, 115(1), 53-74. [https://doi.org/10.1016/S0304-4076\(03\)00092-7](https://doi.org/10.1016/S0304-4076(03)00092-7)
- Intriligator, M. D. (2004). Globalization of the world economy: Potential benefits and costs and a net assessment. *J Policy Model*, 26, 485-498. <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2004.04.004>
- İnal, V., Addi, H. M., Çakmak, E. E., Torusdağ, M. ve Çalışkan, M. (2022). The nexus between renewable energy, CO2 emissions, and economic growth: Empirical evidence from African oil-producing countries. *Energy Reports*, 8, 1634-1643. <https://doi.org/10.1016/j.egy.2021.12.051>
- Kai, Y. J., Kueh, J., Wei, Y. S., Yau, J. ve Liwan, A. (2019). Determinants of foreign direct investment outflow of Malaysia: Vector error correction model. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 9(11), 144-158. <http://dx.doi.org/10.6007/IJARBSS/v9-i11/6538>
- Kaplan, F. ve Aktas, A. R. (2015). A causality analysis of tourism revenues and economic growth on selected Mediterranean countries, *Actual Problems of Economics*, 3(165), 33-42. <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2586834>
- Kar, M., Nazlıoğlu, Ş. ve Ağır, H. (2011). Financial development and economic growth nexus in the MENA countries: Bootstrap panel granger causality analysis. *Economic modelling*, 28(1-2), 685-693. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2010.05.015>
- Kardaşlar, A. (2022). Gelişmekte olan ülkeler için doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının belirleyicileri. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(4), 1023-1040. <https://doi.org/10.25287/ohuiibf.1152283>
- Kónya, L. (2006). Exports and growth: Granger causality analysis on OECD countries with a panel data approach. *Economic Modelling*, 23, 978-992. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2006.04.008>
- Kutbay, H. (2020). Vergi teşviki uygulamasının yatırım çıkışları üzerindeki etkisi: Gelişmekte olan ülkeler için panel veri analiz. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(2), 245-253. <https://doi.org/10.29106/fesa.715177>
- Lee, C., Lee, C. G. ve Yeo, M. (2016). Determinants of Singapore's outward FDI. *Journal of Southeast Asian Economies, ISEAS Economics Working*, Paper No. 2016-2. <https://www.jstor.org/stable/44132426>
- Liu, H. H. ve Dejphanomporn, P. (2022). Main determinants influencing inward and outward foreign direct investments in Thailand: comparisons and vital implications. *Advances in Management and Applied Economics*, 12(1), 1-25. <https://doi.org/10.47260/amae/1211>
- Masron, T. A. (2017). Relative institutional quality and FDI inflows in ASEAN countries. *Journal of Economic Studies*, 44(1), 115-137. <https://doi.org/10.1108/JES-04-2015-0067>
- Nayyar, R. ve Mukherjee, J. (2020). Home country impact on outward FDI from India. *Journal of Policy Modeling*, 42(2), 385-400. <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2019.06.006>

- Ocampo, J. A. (2008). A broad view of macroeconomic stability. *The Washington consensus reconsidered*, 63-94. http://www.un.org/esa/desa/papers/2005/wp1_2005.pdf
- OECD (2016). *States of Fragility 2016: Understanding violence*, OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264267213-en>
- Pesaran, M. H. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels. *IZA Discussion Paper* 1240, Institute for the Study of Labor. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.572504>
- Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of applied econometrics*, 22(2), 265-312. <https://doi.org/10.1002/jae.951>
- Pesaran, M. H. ve Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, 142, 50–93. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2007.05.010>
- Pesaran, M. H., Ullah, A. ve Yamagata, T. (2008). A bias-adjusted LM test of error cross-section independence. *The econometrics journal*, 11(1), 105-127. <https://doi.org/10.1111/j.1368-423X.2007.00227.x>
- Seth, A. ve Ragab, A. (2012). Macroeconomic vulnerability in developing countries: Approachs and issues. *International Policy Centre for Inclusive Growth Working Paper*, 94: 1-20. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/71809/1/72073648X.pdf>
- Seyidoğlu, H. (2015). *Uluslararası iktisat: Teori, politika ve uygulama*, Geliştirilmiş 20. Baskı, Güzem Can Yayınları.
- Swamy, P. A. V. B. (1970). Efficient inference in a random coefficient regression model. *Econometrica*, 38, 311–323. <https://www.jstor.org/stable/1913012>
- Zhang, X. ve Daly, K. (2011). The determinants of China's outward foreign direct investment. *Emerging markets review*, 12(4), 389-398. <https://doi.org/10.1016/j.ememar.2011.06.001>

Ekler

Ek-1. Bootstrap Panel Granger Nedensellik Testi Sonuçları

ÜLKE	TÜFE→DYY çıkışları				DYY çıkışları→TÜFE			
	Bootstrap kritik değerler							
	Wald Testi	1%	5%	10%	Wald Testi	1%	5%	10%
Arjantin	0,730	2,593	2,472	2,418	0,074***	0,064	0,057	0,053
Brezilya	10,157***	0,024	0,019	0,016	2,745***	0,041	0,029	0,023
Çin	0,730	1,980	1,810	1,725	14,103***	0,543	0,421	0,375
Kolombiya	0,119	0,314	0,280	0,263	0,016	1,810	1,462	1,318
Hindistan	3,094***	0,375	0,315	0,286	0,081*	0,160	0,096	0,073
Güney Afrika	3,227	6,685	6,087	5,770	2,111***	0,119	0,111	0,103
Tayland	0,822***	0,439	0,376	0,338	16,417***	0,120	0,111	0,106
Türkiye	0,767	4,243	3,394	3,073	0,014	0,706	0,675	0,663

Not: * %10, ** %5, *** %1 anlamlılık düzeyini temsil etmektedir.

ÜLKE	M2/GSYH→DYY çıkışları				DYY çıkışları→M2/GSYH			
	Bootstrap kritik değerler							
	Wald Testi	1%	5%	10%	Wald Testi	1%	5%	10%
Arjantin	0,000	10,906	10,566	10,366	0,475	1,975	0,809	0,558
Brezilya	2,989***	0,399	0,367	0,347	0,259	9,372	4,939	3,131
Çin	0,688***	0,089	0,063	0,043	45,026***	1,103	0,696	0,522
Kolombiya	9,550***	0,028	0,018	0,012	0,990	2,154	1,476	1,234
Hindistan	1,646***	0,616	0,530	0,485	3,385***	0,292	0,172	0,112
Güney Afrika	0,265	2,137	1,792	1,651	0,244*	0,648	0,328	0,235
Tayland	9,755***	0,257	0,203	0,179	0,002	1,138	0,664	0,513
Türkiye	9,057***	1,416	1,122	0,977	10,655***	1,986	1,229	0,989

Not: * %10, ** %5, *** %1 anlamlılık düzeyini temsil etmektedir.

ÜLKE	Cari işlemler/GSYH→DYY çıkışları				DYY çıkışları→Cari işlemler/GSYH			
	Bootstrap kritik değerler							
	Wald Testi	1%	5%	10%	Wald Testi	1%	5%	10%
Arjantin	5,305	8,542	8,211	7,976	0,567***	0,151	0,112	0,093
Brezilya	0,335	1,453	1,347	1,286	1,073***	0,046	0,028	0,019
Çin	2,044	9,209	8,845	8,588	2,23***	0,413	0,366	0,343
Kolombiya	2,131	2,772	2,512	2,404	0,383	0,988	0,777	0,661
Hindistan	0,923**	0,956	0,822	0,758	0,275***	0,090	0,062	0,046
Güney Afrika	0,474**	0,491	0,372	0,299	0,074	0,326	0,266	0,221
Tayland	2,794	3,650	3,442	3,331	1,241***	0,266	0,220	0,203
Türkiye	1,500***	1,242	0,834	0,658	0,067	1,008	0,901	0,848

Not: * %10, ** %5, *** %1 anlamlılık düzeyini temsil etmektedir.

ÜLKE	Borç/GSYH→DYY çıkışları				DYY çıkışları→Borç/GSYH			
	Bootstrap kritik değerler							
	Wald Testi	1%	5%	10%	Wald Testi	1%	5%	10%
Arjantin	3,981***	1,201	1,034	0,950	1,600***	0,590	0,293	0,177
Brezilya	4,702***	1,741	1,693	1,649	1,821***	1,024	0,462	0,259
Çin	0,189*	0,208	0,158	0,136	8,806***	4,792	2,416	1,633
Kolombiya	0,005	4,118	3,928	3,829	0,001	3,293	2,352	1,986
Hindistan	0,362	0,533	0,443	0,401	0,111	1,625	1,122	0,846
Güney Afrika	0,088	5,060	4,599	4,380	0,109	11,676	7,748	5,494
Tayland	0,047*	0,085	0,055	0,045	10,357***	1,677	0,862	0,661
Türkiye	1,893	3,496	2,841	2,487	0,602	2,284	1,279	0,973

Not: * %10, ** %5, *** %1 anlamlılık düzeyini temsil etmektedir.

Ek-1 (Devamı). Bootstrap Panel Granger Nedensellik Testi Sonuçları

ÜLKE	Krediler/GSYH→DYY çıkışları				DYY çıkışları→Krediler/GSYH			
	Wald Testi	Bootstrap kritik değerler			Wald Testi	Bootstrap kritik değerler		
		1%	5%	10%		1%	5%	10%
Arjantin	1,464***	0,137	0,107	0,090	7,076	0,577	0,404	0,305
Brezilya	1,753***	0,806	0,767	0,741	0,983	0,822	0,392	0,256
Çin	0,022	1,155	1,045	0,983	0,004	3,594	2,203	1,637
Kolombiya	1,914***	0,530	0,473	0,441	12,725	4,643	3,292	2,721
Hindistan	0,237	0,869	0,776	0,717	3,902	1,26	0,809	0,531
Güney Afrika	2,321	6,424	5,904	5,634	1,153	0,767	0,446	0,332
Tayland	0,056	4,123	3,862	3,723	11,564	7,614	3,478	2,26
Türkiye	9,492***	2,474	1,751	1,527	4,414**	6,348	4,313	3,363

Not: * %10, ** %5, *** %1 anlamlılık düzeyini temsil etmektedir.

ÜLKE	Rezerv/Dış Borç→DYY çıkışları				DYY çıkışları→Rezerv/Dış Borç			
	Wald Testi	Bootstrap kritik değerler			Wald Testi	Bootstrap kritik değerler		
		1%	5%	10%		1%	5%	10%
Arjantin	0,102	0,283	0,216	0,187	0,936***	0,485	0,322	0,234
Brezilya	0,007	1,262	1,122	1,064	2,700***	0,908	0,54	0,357
Çin	0,652	4,613	4,332	4,123	1,408	4,239	2,621	1,919
Kolombiya	27,788***	0,930	0,832	0,778	1,311	3,091	2,573	2,323
Hindistan	1,062	4,119	3,763	3,537	0,016	0,481	0,217	0,146
Güney Afrika	0,117	3,479	3,180	2,967	1,387*	3,124	1,656	1,223
Tayland	4,032***	0,266	0,178	0,132	5,536***	0,599	0,358	0,235
Türkiye	1,632	4,673	3,797	3,355	1,298***	0,963	0,779	0,68

Not: * %10, ** %5, *** %1 anlamlılık düzeyini temsil etmektedir.

Ülke	Toplam Borç/İhracat→DYY çıkışları				DYY çıkışları→Toplam Borç/İhracat			
	Wald Testi	Bootstrap kritik değerler			Wald Testi	Bootstrap kritik değerler		
		1%	5%	10%		1%	5%	10%
Arjantin	0,066	1,236	1,002	0,923	0,992***	0,435	0,211	0,152
Brezilya	1,047	1,348	1,266	1,225	1,317***	0,303	0,146	0,076
Çin	0,638	1,388	1,277	1,210	8,470***	1,021	0,74	0,638
Kolombiya	2,239***	1,086	1,006	0,970	0,003	2,957	1,751	1,382
Hindistan	0,020	4,466	4,176	4,019	6,677***	0,334	0,178	0,137
Güney Afrika	2,506***	2,481	2,138	1,974	11,000***	0,474	0,285	0,196
Tayland	4,679***	0,190	0,126	0,100	6,840***	0,716	0,365	0,245
Türkiye	0,032	1,778	1,330	1,080	0,011	10,57	5,934	4,067

Not: * %10, ** %5, *** %1 anlamlılık düzeyini temsil etmektedir.

Siyaset Markalamasının Türkiye'deki Örnekleri Üzerine Bir Araştırma ◆◆◆ A Research on the Examples of Political Branding in Türkiye

DOI: <https://doi.org/10.25204/iktisad.1222254>

Sibel ORHAN*

Öz

Makale Bilgileri

Makale Türü:

Araştırma
Makalesi

Geliş Tarihi:

21.12.2022

Kabul Tarihi:

05.01.2023

© 2023 İKTİSAD

Tüm hakları
saklıdır.

Bu çalışma, uluslararası literatürdeki siyaset markalaşması çalışmalarının gelişimi doğrultusunda, yerli literatürde gerçekleştirilmiş çalışmaların detaylı analizine odaklanmaktadır. Çalışmada, PRISMA protokolü kullanılmış olup protokolün son adımında tematik analiz gerçekleştirilmiştir. Verilerin incelenmesi sonucunda siyasette markalaşma çalışmalarında, siyasi parti markaları üzerindeki analizlerin genellikle liderler veya siyasetçilerin marka kavramlarıyla ilişkilendirilerek gerçekleştirildiği bulunmuştur. Mevcut çalışmaların siyasi marka kişiliği, siyasi marka imajı gibi kavramları kullansa da diğer markalama kavramlarını sınırlı kullandığı belirlenmiştir. Ayrıca, verilere bakıldığında nicel çalışmaların çoğunlukta olduğu görülmüştür. Siyasi markaları derinlemesine anlamak için nitel çalışmaların yapılması gerektiği analiz sonucunda ortaya çıkmıştır. Yapılan araştırma kapsamında siyaset markalaşması alanının geliştirilmeye açık yeni bir alan olduğu ve markalaşma kavramlarının siyasi ürünlerin markalaşmasında kullanılabileceği bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Siyaset markalaşması, siyaset pazarlaması, siyasi marka, markalaşma.

Abstract

Article Info

Paper Type:

Research Paper

Received:

21.12.2022

Accepted:

05.01.2023

© 2023 JEBUPOR

All rights
reserved.

This study focuses on the detailed analysis of domestic studies conducted in line with the development of political branding studies in international literature. In this study, the PRISMA protocol was used, and thematic analysis was conducted in the final step of the protocol. Through the examination of the data, it was found that in branding studies in politics, analyses of political party brands are often conducted in association with the concepts of leaders or politicians. Although existing studies use concepts such as political brand personality and political brand image, it was determined that they use other branding concepts to a limited extent. Furthermore, when looking at the data, it was observed that quantitative studies are predominant. Within the scope of the research, it was concluded that political branding is a developing field, and branding concepts can be used in the branding of political products.

Keywords: Political branding, political marketing, political brand, branding.

Atıf/ to Cite (APA): Orhan, S. (2023). Siyaset markalamasının Türkiye'deki örnekleri üzerine bir araştırma. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 8(Özel Sayı), 89-101. <https://doi.org/10.25204/iktisad.1222254>

Extended Abstract

Research Problem and Purpose:

With the increasing use of branding concepts in politics, the study of political branding has gained significance as an extension of political marketing. Political branding aims to simplify the complexity of political brands and establish strong connections between voters, citizens, and political entities. However, there has been limited attention given to political branding literature in the context of Türkiye. Therefore, this research focuses on the exploration of political branding literature specifically conducted in Türkiye.

Literature Review:

This research addresses the limited attention given to political branding literature within the Turkish context. It explores the use of branding concepts in politics, specifically focusing on the development of strong political brands that establish connections with voters. The study highlights the significance of political branding and its potential impact on political entities, such as political parties, politicians, and policies. By conducting a literature review, the study identifies the current gap in the understanding of political branding in Turkey. It emphasizes the need for more comprehensive research to explore the application of branding concepts in political campaigns and the development of effective political brands. The study aims to contribute to the field by providing insights for academics, practitioners, and policymakers involved in politics. The research highlights the importance of utilizing branding elements, such as brand image and brand personality, to enhance the understanding of complex political brands by voters and citizens. The creation of strong political brands is seen as a pathway towards a more comprehensive understanding of political branding.

The study acknowledges that while the international literature on political branding has seen growth, the local literature in Türkiye has not progressed at the same pace. In conclusion, this research emphasizes the need for further exploration and development of political branding literature in Türkiye.

Methodology:

The research methodology adopted in this study follows the PRISMA protocol, which is commonly used for systematic literature reviews and utilizes thematic analysis to review the collected data. This protocol ensures a rigorous and transparent approach to identifying, selecting, and reviewing relevant literature. The researchers conducted a comprehensive search of academic databases, including Turkish journals, conference proceedings, and dissertations, using specific keywords related to political branding. The inclusion and exclusion criteria were applied to select the most relevant studies for analysis.

Results and Conclusions:

The lack of sufficient attention given to political branding literature in the Turkish context is evident from the limited number of studies identified. However, the existing research provides valuable insights into the importance of political branding and the application of branding concepts to develop strong political brands. The findings of this study align with international literature on political branding, highlighting the universal relevance of branding in political campaigns.

In conclusion, this research highlights the need for further exploration and development of political branding literature in Türkiye. The findings emphasize the importance of incorporating branding concepts into political campaigns to establish meaningful connections with voters. The study suggests that political entities in Türkiye can benefit from adopting branding concepts. By bridging the existing gap in knowledge, this research contributes to the growing field of political branding and provides valuable insights for academics, practitioners, and policymakers involved in the political arena.

1. Giriş

Siyaset ve pazarlamayı birleştiren siyaset pazarlaması, markalaşma kavram ve uygulamalarının siyasette kullanımıyla gelişimine devam etmektedir. Bu bağlamda, siyasi ürünler olarak tanımlanabilecek siyasi parti, siyasetçiler ve üretilen politikaların markalaşabileceği tartışılmaktadır. Markalaşma kavram ve uygulamalarının siyasi ürünlerde kullanılmasıyla bu ürünlerin siyasi pazardaki farklarının anlaşılması kolaylaşacaktır. Siyasi markalar, bu doğrultuda, rakipleri karşısında rekabet gücünü artırabilmektedirler. Ancak siyaset markalaşması olarak yükselen, siyaset pazarlamasının uzantısı olan bu yeni alan uluslararası kaynakların artışıyla zenginleşirken yerli kaynakların azlığı dikkat çekmektedir.

Siyasi markaları anlamamızı kolaylaştıracak marka imajı, marka kişiliği gibi markalaşma kavramlarının siyasette kullanımı seçmen ve vatandaşların karmaşık olarak algıladığı siyasi ürünlerin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır. Siyasi markalar oluşturulurken seçmen beklentilerinin iyi tahlil edilmesi, elde edilen sonuçların marka kimliğinde yer alması gerekmekte ve taraflar arasındaki iletişimi güçlendirecek markalar olmasına dikkat edilmelidir. Güçlü siyasi markaların oluşturulması ise siyasi markaları daha detaylı tanımamızı sağlayacak, siyaset markalaşması alanında gerçekleştirilecek çalışmaların artmasıyla doğru orantılı olarak ilerleyebilecektir.

Siyaset markalaşması çalışmalarının uluslararası literatürde ilgi görmeye başlayıp ivme gösterdiği yıllarda yerli literatürde de çalışmaların arttığı gözlemlense de ilerleyen yıllarda alanın gelişimi aynı doğrultuda gerçekleşmemiştir. Uluslararası literatürün gelişiminin aksine yerli kaynakların azlığı dikkat çekmektedir. Yerli kaynaklarda siyasi markaları daha kapsamlı tanımamızı sağlayacak akademik çalışmaların azlığına dikkat çeken bu çalışma, siyaset pazarlaması alanının uzantısı olarak gelişen siyaset markalaşması alanında gerçekleştirilen yerli kaynakların literatür taramasını sunmaktadır. Bu doğrultuda, çalışma, gelişimini sürdüren siyaset markalaşması alanı tartışmalarını bir araya getirmeyi ve gelecek çalışmalara var olan literatürü kapsamlı bir şekilde sunmayı hedeflemektedir. Çalışmada PRISMA protokolü ile birlikte dört adımlı bir veri toplama ve analiz yöntemi kullanılmıştır. Sonuç olarak siyaset markalaşması alanının gelişmeye açık bir alan olduğu, yabancı kaynakların gelişimini sağlayan benzer yaklaşımların kullanılmasıyla yerli literatürün gelişebileceği belirtilmiştir. Bu amaçla, öncelikli olarak siyaset ve pazarlama ilişkisi açıklanacak, devamında markalaşmanın kullanılmasıyla birlikte siyaset markalaşma çalışmalarının tartışması sunulacaktır. Daha sonra araştırma yöntemi ve bulgular paylaşılacaktır. Son olarak da siyaset markalaşması alanının gelişimine yönelik çeşitli önerilerde bulunulacaktır.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Siyaset Pazarlaması ve Markalaşmasının Siyasete Uygulanması

Bireysel ve toplumsal ihtiyaçları karlı bir şekilde karşılamayı amaçlayan pazarlama disiplini, teori ve pratik uygulamalarını farklı disiplinlerle ilişkilendirerek genişlemektedir (Wilkie ve More, 2003; Kotler ve Keller, 2006; Rawson, 2007). Siyaset pazarlaması, pazarlama ve siyaset bilimi arasındaki birleşimin sonucu olan bir disiplin olarak kabul edilmektedir (Lees- Marshment, 2001). Siyaset pazarlaması hem siyaset hem de pazarlama bilim insanları tarafından çeşitli şekillerde tanımlanmıştır (Newman, 1999; Panwar, 2004; Wring, 2005; Lilleker vd., 2006; Henneberg ve O'Shaughnessy, 2007; Osuagwu, 2008; Lees-Marshment, 2009; Moufahim ve Lim, 2009; Baines vd., 2010; Harris ve Lock, 2010; Scammell, 2016). Bu tanımlamalar arasında, Hughes ve Dann (2009), siyaset pazarlamasını siyasi örgütler, adaylar ve bireyler tarafından seçmenlere vaat oluşturmak, iletmek ve seçmenlerden oy almak amacıyla genel itibarıyla toplum içinde ve siyasi parti yandaşları arasında gerçekleştirilen faaliyetler bütünü olarak tanımlamaktadır.

Pazarlama teori ve uygulamaları siyasi arenada uzun yıllardır kullanılmasına rağmen (Watts, 1997; Panwar, 2004; Wring, 2005; Osuagwu, 2008; Savigny, 2011; Scammell, 2016), “*siyaset pazarlaması*” kavramı ilk olarak 1956 yılında Kelley tarafından kullanılmıştır. Kavramın ortaya

atılmasından sonra duraklayan dönem 1996 yılında Lock ve Harris'in gerçekleştirdiği pazarlama çerçevelerinin, kavramlarının ve modellerinin siyasi arenalarda uygulanmaya başlamasıyla gelişmeye başlamıştır. Akademinin ötesinde, siyaset pazarlaması, siyasetçilerin, gazetecilerin ve halkın da ilgisini çekerek pazarlama ve siyasetten beslenen farklı bir alan olarak gelişimini sürdürüp daha yerleşik hale gelmiştir. Siyaset pazarlaması geniş çevrelerden ilgi görse de hem siyaset bilimi araştırmacıları (Henneberg ve O'Shaughnessy, 2007) hem de pazarlama araştırmacıları tarafından siyaset ile pazarlamanın buluşacağı alanlar noktasında eleştirilere maruz kalmıştır (Lock ve Harris, 1996; Panwar, 2004; Lilleker vd., 2006; Moufahim vd., 2007). Özellikle siyaset bilimi araştırmacıları pazarlama uygulamalarının siyasi ürünler ya da faaliyetlerde kullanılmasını etik olarak eleştirmektedirler. Ancak ilerleyen dönemlerde pazarlama uygulamalarının siyasi ürünlerin ve faaliyetlerin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağı belirtilmiştir.

İki alanın birlikte çalışılabileceği görüşü doğrultusunda siyaset pazarlaması alanı gelişmeye başlamıştır. Alanın ilk çalışmalarından birini gerçekleştiren Butler ve Collins (1996), stratejik olarak pazarlamanın siyasete uygulanmasına odaklanmış ve siyasi partiler için rekabetçi bir piyasa analizi gerçekleştirmiştir. Bir diğer erken dönem çalışmada Wring (1997), siyaset bilimi perspektifinden siyaset ve pazarlama arasındaki ilişkiye odaklanmıştır. Bu çalışmada Wring (1997) siyaset pazarlaması alanının gelişimine yönelik önerilerde bulunup seçim kampanyalarında pazarlama kavramlarının kullanılması gerektiğini belirtmiştir.

Siyaset pazarlaması araştırmalarının erken dönemlerinde, ilgi genellikle siyasi partilerin markalaşmasına olmuştur (Baines vd., 2002; Lees-Marshment, 2001; O'Cass, 2001). Örneğin, O'Cass (1996), pazarlama kavramlarının, teorilerinin ve çerçevelerinin siyasi partiler ve üyeleri üzerinde nasıl kullanılabileceğini araştırmıştır. O'Cass ve Pecotich (2005) ise pazarlama faaliyetlerinin siyasette, özellikle seçmen davranışı araştırmalarında kullanılmasının etkili olacağını vurgulamıştır. Ayrıca, uygulayıcıların seçmenleri, seçmen davranışlarını ve siyasi bilgi tüketimini baz alarak bölümlere ayırabileceklerini ifade etmişlerdir.

Pazarlama teorisi ve uygulamalarının siyaset bilimiyle nasıl etkileşimde bulunacağı ve birlikte nasıl gelişebileceği konularındaki tartışmalar, siyaset pazarlaması araştırmalarının duraksamasına neden olmuştur (Lees-Marshment, 2001; Lock ve Harris, 1996; Wring, 1997). Ancak pazarlama ve siyaset bilimi arasındaki farkların anlaşılabilmesi ve etkili teorik ve pratik uygulamaların gerçekleştirilebilmesi için siyaset pazarlaması alanında yapılan çalışmaların artması gerektiği vurgulanmıştır (Lock ve Harris, 1996). Bu bağlamda, kapsamlı ve bütüncül bir yaklaşım benimsenmesi gerektiği ifade edilmiştir (Osugwu, 2008). Bu çağrı, siyaset pazarlamasının pazarlama ve siyaset biliminin mevcut teorilerini, kavramlarını ve çerçevelerini adapte ederek gelişebileceğini göstermektedir (Henneberg ve O'Shaughnessy, 2007; Newman, 2002; Nielsen, 2016; Scammell, 1999; 2015; Speed vd., 2015).

Markalaşma, siyaset pazarlamasında yeni bir araştırma alanı olarak ortaya çıkmış ve siyaset pazarlamasının gelişimini hedefleyen açık çağrılarla birlikte benimsenmeye başlanmıştır (Alsem ve Kosteljik, 2008). Örneğin, White ve de Chernatony (2002), İngiliz İşçi Partisi'nin "*New Labour*" olarak yeniden markalaşmasına odaklanarak parti marka değeri oluşturmayı ve seçmenlerin daha fazla ilgisini çekmeyi amaçlamıştır. Benzer vaatlerde bulunan siyasi partilerin seçmenler tarafından ayırt edilememesi durumuna karşılık markalaşma faaliyetleriyle siyasi partilerin rakiplerinden farklılaşmasında önemli bir rol oynadığı belirtilmiştir (Reeves vd., 2006). Bu nedenle, markalaşma siyaset pazarlamasının gelişimine katkı sağlayan önemli bir alan olarak ortaya çıkmıştır (Lilleker, 2005).

2.2. Siyaset Markalaması

Seçmenler ve siyasi ürünler arasındaki ilişkiyi anlamak ve siyasi markaların rakiplerinden farklılaşmasını kolaylaştırmak için uygun kavramların ve teorilerin uygulanmasına artan bir ilgi vardır (Harris ve Lock, 2010; Needham ve Smith, 2015).

, 2015). Bu nedenle, siyaset markalaşması, siyaset pazarlaması alanında kritik ve öncelikli bir konu olarak araştırılmaktadır (Speed vd., 2015). Markalamanın uzun vadede olumlu sonuçlar doğurabileceği göz önünde bulundurulduğunda (Needham, 2005; Peng ve Hackley, 2009; Lees-Marshment, 2009), siyaset markalaşmasının bir aday veya siyasi partiyi konumlandırmak için kullanılabilmesi tartışılmıştır. Peng ve Hackley (2009) ise markalaşma kavramlarının siyasi partilere, siyasi olaylara ve siyasetçilere uygulanabilirliğinin siyasi alanlarda fırsatlar sunabileceğini belirtmiş ve siyaset markalaşmasını siyasi ürünlere uygulamanın önemini vurgulamıştır (Van Ham, 2001).

Ancak siyasi markalar, anlaşılması ve kavramsallaştırılması zor olan çok yönlü ve karmaşık varlıklardır (Billard, 2018; Lees-Marshment, 2009; Needham ve Smith, 2015). Bu nedenle, siyasi markalar oluşturulurken farkları benzerlerinden kolayca ayırıştırılabilir, tutarlı ve güvenilir olmalarına dikkat edilmelidir (Needham, 2005; White ve de Chernatony, 2002). Siyasi markaların güvenilir olarak algılanması, etkileyici bir itici güç olarak hareket etmeleri ve hedef pazarların zihinlerinde farkındalık yaratmaları için güçlü olmaları gerekmektedir (Baines ve Harris, 2011; Jain vd., 2018; O'Cass ve Voola, 2011). Siyasi markalar, sadakat oluşturmaları, mevcut inançları güçlendirmeli, vatandaşların ve toplumun değer ve inançlarıyla çatışmamalıdır. Ayrıca, marka mesajları tutarlı olmalıdır (Gurau ve Ayadi, 2011; Smith ve French, 2009; White ve de Chernatony, 2002). Bu doğrultuda, siyasi markalar kimlik duygusu geliştirirler (Peng ve Hackley, 2009). Siyasi markalar, açık ve tutarlı bir iletişim üzerine inşa edilmez ve seçmenlerle etkileşim kuramazlarsa karmaşık olarak algılanabilir ve seçmenlerin zihinlerinde özgünlük niteliğini kaybedebilirler (Smith ve Saunders, 1990; Smith ve French, 2009; Gurau ve Ayadi, 2011).

Siyaset markalaşması alanının gelişimi, siyasi ürün çeşitliliğinin artmasıyla paralel olarak devam etmektedir. Ancak, siyasi markaların çok yönlü ve karmaşık olması, siyaset arenasındaki rekabette markaların operasyonel olarak etkinliğini sağlamayı zorlaştırmaktadır (Lock ve Harris, 1996; Phipps vd., 2010; Pich vd., 2018; Pich ve Newman, 2020). Siyasi markaların güvenilir ve özgün olarak algılanması için rekabet avantajını temsil etmesi, açık ve tutarlı bir mesaj iletmeleri gerekmektedir (Gurau ve Ayadi, 2011; Smith ve Saunders, 1990; Speed vd., 2015). Mevcut literatür, siyasi markaları siyasi parti, lider ve program olmak üzere üç bileşen üzerinden incelemektedir (Butler vd., 2011; Davies ve Mian, 2010; O'Cass ve Voola, 2011; Pich ve Newman, 2020; Smith, 2009; Smith ve French, 2009; 2011; Speed vd., 2015). Bu üçlüye odaklanmanın farklı siyasi markaların anlaşılmasını kolaylaştırdığı belirtilmektedir (Pich ve Newman, 2020).

Siyaset pazarlaması literatürü genellikle siyasi parti markalarına odaklanmıştır. White ve de Chernatony (2002), siyasi partileri seçmenler ve vatandaşlar için duygusal ve işlevsel özelliklere sahip bir marka olarak incelemiştir. Bale (2008), siyasi partileri çok katmanlı ve karmaşık hedefleri olan örgütsel markalar olarak tanımlayarak seçmenlerin işlerini kolaylaştırdığını belirtmiştir. Smith (2009) ise İngiliz siyasi partilerini incelemek için Aaker'ın (1996) marka kişiliği modelini kullanmıştır. Needham (2006), Smith (2001) ve Smith ve French (2009), siyasetçilerin ve parti markalarının geliştirilen politikardan daha önemli olduğunu ve seçmen davranışları üzerinde daha etkili olduğunu tartışmışlardır. Phipps vd. (2010) ise Avustralya siyasi bağlamında siyasi partilerin marka değerini incelemiştir. French ve Smith (2010) ise Yeni İşçi Partisi ve Birleşik Krallık Muhafazakar Parti'nin marka ilişkilerine ve marka değerine odaklanmışlardır. Smith (2005), 2005 İngiltere seçimlerine odaklanarak üç İngiliz siyasi partisinin marka konumlandırma stratejilerini incelemiştir. Needham (2005) ise tutarlı seçim kampanyası modeliyle oluşturulan markalama stratejisinin partiye uzun vadede avantaj sağladığını belirtmiştir. Schneider (2004), marka ilgisi ve kimlik odaklı yönetim çerçevesinde markalaşmanın siyasete uygulanmasını ele almıştır.

Siyasi markalar, siyaset arenasında meşru varlıklar olarak tanımlanmaktadır (Milewicz ve Milewicz, 2014). Holt (2002), siyasi markalara medya odaklı bir bakış açısı getirerek siyasi markaların toplumda farklı seçim bölgelerinde medya aracılığıyla oluşturulan karmaşık yapılar olduğunu belirtmiştir. Medyanın siyasi markaların karmaşıklığını artırdığı tartışılmıştır. Teknolojik gelişmelerin artmasıyla birlikte medyanın siyaset markalamasındaki etkisinin artması, bu alanda yapılan çalışmaların sayısının artmasına neden olmuştur (Milewicz ve Milewicz, 2014; Henneberg

ve O'Shaughnessy, 2007). Smith ve Speed (2011), Birleşik Krallık siyasetine odaklanarak siyasi markaları kültürel markalar olarak ele almıştır ve siyasi markaların uzun vadede rekabet avantajı oluşturduklarını vurgulamışlardır.

2.3. Markalaşma Kavramları

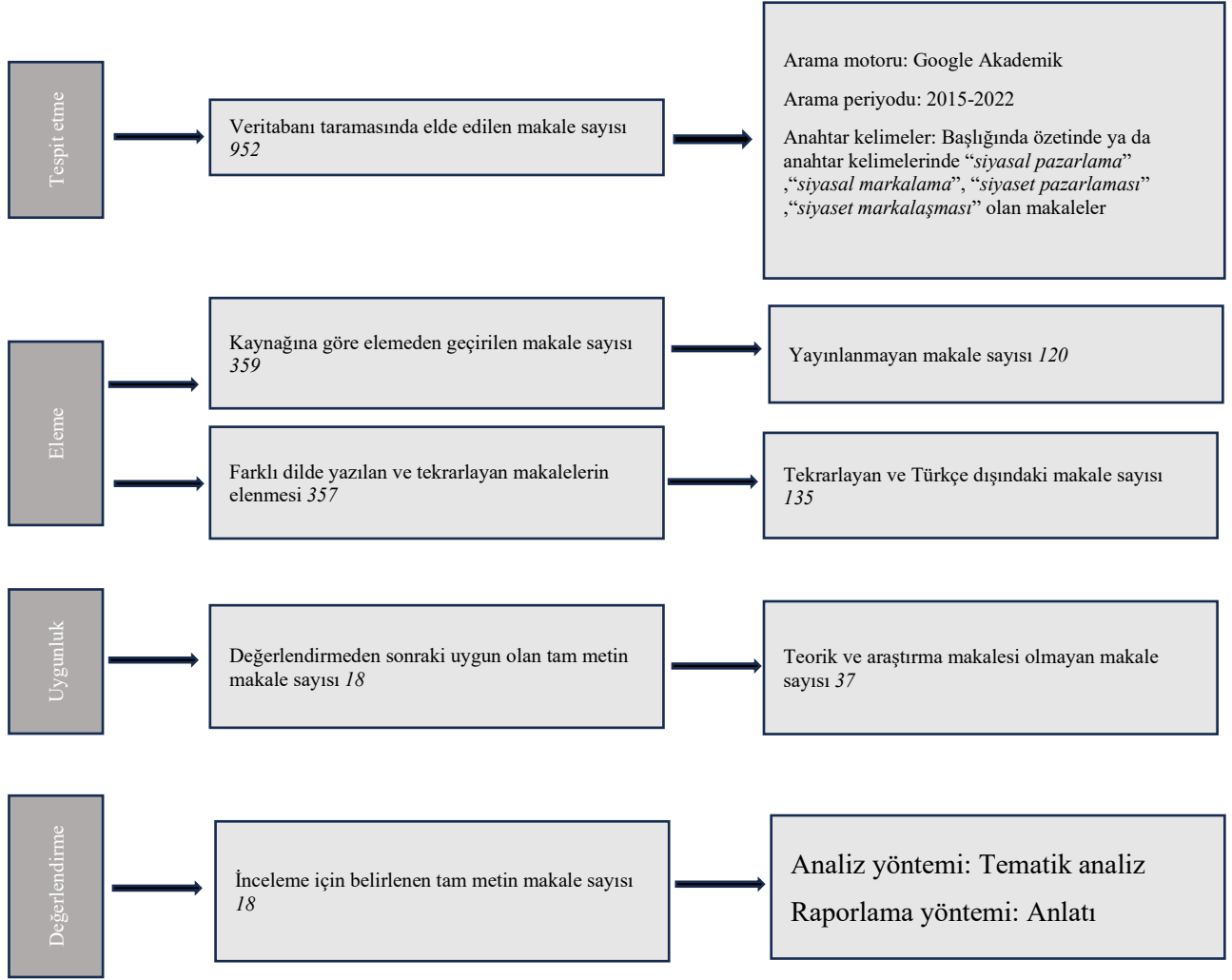
Belirtildiği gibi, mevcut araştırmalar siyaset markalaşması alanında marka kişiliği, imajı, konumlandırma, siyaset psikolojisi, iletişim ve kültürel markalaşma gibi pazarlama alanındaki kavramları ve alanlar arası teorik kavram ve çerçeveleri kullanmaktadır (Henneberg ve O'Shaughnessy, 2007). Bu nedenle, siyaset markalaşması alanında marka yaratıcısına odaklanılan çalışmaların yapılmasına yönelik çağrılar yapılmaktadır (Billard, 2018; Harris ve Lock, 2010; Needham ve Smith, 2015; Nielsen, 2016; O'Cass ve Voola, 2011; Panigyrakis ve Altınay, 2017; Scammell, 2015; Serazio, 2017; Speed vd., 2015). Bu çağrılar doğrultusunda siyaset markalaşması alanında marka kimliğine odaklanan çalışmalara ilgi artmaktadır. Siyasi marka kimliği odaklı çalışmaların arzulanan marka oluşturmayı kolaylaştırabileceği belirtilmektedir (Cheng ve Riffe, 2008; Dahlen vd., 2010; de Chernatony, 2006; Ottovordemgentschenfelde, 2017; Saaksjarvi ve Sami, 2011).

Pich ve Dean (2015) tarafından gerçekleştirilen bir çalışmada, İngiltere Muhafazakar Partisi'nin David Cameron liderliğindeki kurumsal siyasi markası incelenmiştir. Pich ve Dean, Kapferer'in marka kimliği prizmasını siyasi parti markalaşmasına uygulamışlardır. Ancak, bu uygulamanın zor olduğunu ve modelin siyasi parti markalaşması üzerinde etkisiz kaldığını belirtmişlerdir. Başka bir çalışmada, Pich vd. (2018) siyasi parti liderinin markalaşmasına odaklanmış ve medya ile etkili ilişkilerin önemini vurgulamışlardır. Sonuç olarak, siyaset markalaması alanında markalaşma kavramlarının uluslararası literatürde yaygın bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Ancak, Türkiye bağlamında yapılan çalışmaların azlığı ve siyaset markalaması alanının yavaş gelişimi dikkat çekmektedir. Bu çalışma, yerli literatürde yapılan çalışmaların analizine odaklanmakta ve siyaset markalaşması alanında gerçekleştirilen çalışmaların tartışmasını sunarak, alandaki araştırma olanaklarını vurgulamayı amaçlamaktadır. Devam eden bölümde araştırmanın yöntemi ve bulguları sunulacaktır.

3. Araştırma Yöntemi ve Bulgular

Bu çalışma, Türkçe literatürde yakın zamanda başlanan ve siyaset pazarlaması alanının bir uzantısı olan siyaset markalaşması kavramına odaklanmaktadır. Uluslararası literatürde siyaset markalaşması çalışmaları, marka kimliği, marka kişiliği, marka imajı gibi markalaşma kavramları üzerinden gelişim gösterirken, ulusal literatürde markalaşma kavramlarının sınırlı bir şekilde ele alındığı görülmüştür. Siyaset pazarlaması alanının siyaset markalaşma doğrultusunda ilerleyeceği öngörüsü (Pich ve Newman, 2020) doğrultusunda, ulusal literatürde siyaset markalama kavramlarının daha fazla yer alması gerekmektedir. Bu nedenle, bu çalışma, siyaset markalaşmasının markalaşma kavramları üzerinden incelenmesi gerekliliğini vurgulayarak, yerli siyaset pazarlaması ve siyaset markalaşması alanlarına katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Bu doğrultuda, araştırmada veri toplama yöntemi olarak PRISMA protokolü kullanılmaktadır (Moher vd., 2009). Sağlık araştırmalarında sıkça kullanılan PRISMA protokolü, pazarlama çalışmalarında da önemli bir veri toplama ve inceleme yöntemi olarak geçerliliğini kanıtlamıştır (Hurne vd., 2017; Lim vd., 2021). Kapsamlı bir inceleme sağlayan PRISMA protokolü, belirleme, tarama, uygunluk ve analiz etme üzere dört temel adımı içermektedir. Bu çalışma, PRISMA protokolü adımları çerçevesinde yerli literatürdeki siyaset markalama çalışmalarının analizini sırasıyla gerçekleştirecektir. PRISMA protokolünün dördüncü adımı olan analiz etme aşamasında, verilerin detaylı bir şekilde incelenmesi için tematik analiz yöntemi kullanılmıştır. Bu adımlar detaylı bir şekilde açıklanacaktır.

Şekil 1. PRISMA Protokolü Analiz Süreci

3.1. Tanımlama

Siyaset pazarlama alanının markalaşma kavramlarının siyasi arenada kullanımıyla birlikte gelişeceği belirtilmektedir. Ancak siyasette markalaşma kullanımı oldukça yeni bir kavramdır. Bu çalışma, bu nedenle 2015-2022 yıllarını kapsayan yedi yıllık bir döneme odaklanmaktadır. Son yapılan çalışmaların aktif olarak takip edilmesi ve kapsamlı bir veri oluşturulması amacıyla Google Akademik arama motoru kullanılmıştır (Gusenbauer, 2019). Çalışmanın yürütülmesi için "siyasal pazarlama", "siyasal markalama", "siyaset pazarlaması", "siyaset markalaşması" anahtar kelimeleriyle Google Akademik'te arama yapılmıştır. Tüm anahtar kelimelerin aranması sonucunda, belirlenen anahtar kelimeleri içeren 952 makale bulunmuştur. Tanımlama adımının ardından tarama adımına geçilmiştir.

3.2. Tarama

Anahtar kelimelerin aranması sonucunda "siyasette markalaşma" adlı klasörde toplanan tüm yayınlar tarama adımında detaylı bir şekilde incelenmiştir. İlk olarak, tekrarlanan eserler çıkarılmıştır. Ardından, Türkçe dışında yazılan kaynaklar da çıkarılarak, incelenen kaynakların çeşitliliğine

odaklanılmıştır. Bu süreçte kitaplar, kitap incelemeleri, konferans bildirileri ve tezler gibi araştırma makalesi dışında yazılan kaynaklar klasörden çıkarılmış ve veri toplamı 138 olarak belirlenmiştir.

3.3. Uygunluk

PRISMA protokolünde uygunluk adımı, makale türü ve kaynak kalitesine odaklanmaktadır (Lim vd., 2021). Bu çalışmanın amacı, yerli literatürde yapılan siyasette markalaşma araştırmalarının incelenmesi olduğundan, uygunluk adımında toplanan makalelerin anahtar kelimeleri tekrar gözden geçirilmiş ve özetleri okunmuştur. Sonuç olarak, siyasette markalaşma kavramıyla doğrudan ilgili olan toplam 18 makale belirlenmiştir. Uygunluk adımının tamamlanmasıyla birlikte protokolün son adımı olan analiz etme adımına geçilmiştir.

3.4. Analiz Etme

Analiz etme adımı, toplamda 18 makaleden oluşan veri tematik analiz yöntemiyle incelenmiştir. Makalelerin amaç ve kapsamı, kullandıkları teoriler, kavramlar ve yöntemler kapsamlı bir şekilde analiz edilmiştir. Tematik analiz, Braun ve Clarke (2006) tarafından belirlenen altı aşamalı süreci takip ederek gerçekleştirilmiştir. Nitel araştırma kapsamında kodlar oluşturularak analiz gerçekleştirilmiştir (Creswell, 2009). İlk olarak, araştırmacının veriye yönelik aşinalığını artırmak amacıyla makaleler tekrar tekrar okunmuştur. İkinci aşamada kodlar oluşturulmuştur. Üçüncü aşamada elde edilen kodlardan genel temalar çıkarılmaya çalışılmıştır. Var olan literatürle ilişkili potansiyel temalar belirlenmiştir. Temaların netleştirilmesi ve tanımlanmasıyla birlikte raporlama aşamasına geçilmiştir. PRISMA protokolünün son adımı olan analiz etme, tematik analiz yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Sonraki bölümde bu analizle ilgili sonuçlar ve değerlendirme sunulmuştur.

4. Sonuç ve Değerlendirme

Bu araştırma, yerli literatürde siyasette markalaşma alanında yapılan çalışmaların ayrıntılı bir tematik analizini gerçekleştirerek, alana yönelik bir temel oluşturmayı hedeflemektedir. Analiz sonuçlarına göre, siyasetteki markalama kavramının uluslararası literatürle doğru orantılı olarak araştırmaların konusu olduğu görülmektedir. Ancak, uluslararası literatürdeki siyasette markalaşma araştırmalarının artmasına rağmen, yerli literatürde ilginin zamanla azaldığı belirlenmiştir. Bu durumda, siyasette markalaşma kavramının yerli literatürde henüz siyaset pazarlaması alanının bir uzantısı olarak bağımsız bir alan haline gelmediği ifade edilebilir.

Siyasette markalaşma literatürü incelendiğinde, genellikle siyasi partilerin markalaşması üzerine odaklanıldığı ve bu bağlamda seçmenlerin tutumlarına odaklanıldığı görülmektedir. Örneğin, Toksarı ve Dağcı (2016) Adalet ve Kalkınma Partisi örneği üzerinde çalışarak güçlü bir siyasi parti markası oluşturmayı ve seçmenlerin zihnindeki güçlü parti markasını anlamayı hedeflemişlerdir. Boyraz ve Balım (2015) ise Tokat ilinde seçmenler üzerinde nicel bir araştırma gerçekleştirerek, siyasi parti marka kişiliği algısını anlamaya yönelik çalışmalarını siyasal parti markasına odaklanarak gerçekleştirmişlerdir.

Siyasette markalaşma çalışmalarında, siyasi parti markaları üzerindeki analizler genellikle liderler veya siyasetçilerin marka kavramlarıyla ilişkilendirilerek gerçekleştirilmiştir. Girişken vd. (2015) tarafından gerçekleştirilen bir çalışmada, 2011-2014 yılları arasında yaşanan sosyal olayların siyasi parti ve liderlerin marka kişiliğine etkileri incelenmiştir. Farklı kavramları ve farklı siyasi markaları bir araya getiren çalışmalar, siyasi markaların birbirlerine etkilerini görmek açısından etkili olsa da siyasi markaların kendi başlarına detaylı bir analizini içeren yeterli sayıda akademik araştırmanın olmadığı açıktır. Bu nedenle, siyasi markaları kavramsal olarak daha derinlemesine anlamamızı sağlayacak araştırmaların yapılması gerekmektedir.

Yapılan araştırma kapsamında ortaya çıkan bir diğer önemli nokta, mevcut çalışmaların markalaşma kavramlarına sınırlı bir odaklanma göstermesidir. Siyasi marka kişiliği, siyasi marka imajı gibi kavramlar kullanılsa da diğer markalama kavramları çalışmalarda yer almamaktadır. Siyaset markalama alanının genişlemesi, yeni markalama kavramlarının da siyasette markalaşma alanında kullanılabilmesini göstermektedir. Ayrıca, siyasette markalaşma çalışmaları siyasal iletişim çabalarının bir uzantısı olarak da görülmektedir. Örneğin, Karayel-Bilbil ve Çelikkol (2015), siyasette markalaşmanın siyasal iletişimde önemli olduğunu vurgulamakta ve 2014 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde adayların siyasi marka olarak nasıl konumlandırıldığını analiz etmektedir. Markalaşmanın siyasal iletişimde önemli bir rol oynadığı bilirse de siyasette markalaşma, siyaset pazarlama alanının bir uzantısı olarak değil, genişleyen literatür kapsamında bağımsız bir alan olarak da değerlendirilebileceği açıktır. Bu doğrultuda, yerli literatürdeki siyasette markalaşma çalışmalarının diğer alanların altında değil, bağımsız ancak destekleyici bir konumda incelenmesi gerekmektedir.

Ayrıca, verilere bakıldığında nicel çalışmaların çoğunlukta olduğu görülmüştür (Demirağ ve Tan, 2017; Boyraz ve Balım, 2015; Memiş, 2017). Siyasi markaları derinlemesine anlamak için nitel çalışmaların yapılması gerektiği analiz sonucunda ortaya çıkmıştır. Araştırmada ulaşılan sonuçlara ek olarak, çalışmanın bazı kısıtları da bulunmaktadır. Çalışma, 2015-2022 yılları arasında yayınlanan yerli literatürdeki araştırmalara odaklandığından belirtilen zaman dilimi dışındaki çalışmalara yer vermemiştir. Ayrıca, araştırmada sadece araştırma makalelerine odaklanılmış olup kitaplar, kitap bölümleri ve bildiriler gibi diğer çalışmalar tartışmalara dahil edilmemiştir. Bir diğer kısıtlama ise alanın yeni gelişmekte olan bir alan olması nedeniyle kavramlarla ilgili ortak bir dilin henüz oluşmamış olmasıdır. Bununla birlikte, araştırmanın bahsedilen kısıtları göz önüne alındığında, siyasette markalaşma alanında uzmanlar ve akademisyenler için bir başlangıç noktası olabileceği değerlendirilmektedir.

Sonuç olarak, bu çalışma yerli siyasette markalaşma çalışmalarının detaylı bir analizini yaparak alanın gelişmesine katkıda bulunmaktadır. Uluslararası literatürün de işaret ettiği gibi, siyaset pazarlaması alanının gelişimi markalaşma ve markalama kavramlarının siyasete adapte edilmesiyle gerçekleşecektir. Bu bağlamda, bu çalışma yerli siyaset markalama alanında yapılacak çalışmaların gerekliliğine vurgu yapmaktadır.

Kaynaklar

- Aaker, D. A. (1996). Measuring brand equity across products and markets. *California Management Review*, 38(3), 102–120. <http://dx.doi.org/10.2307/41165845>
- Alsem, K. J., ve Kosteljik, E. (2008). Identity based marketing: A new balanced marketing paradigm. *European Journal of Marketing*, 42(9/10), 907-914. <https://doi.org/10.1108/03090560810891064>
- Baines, P.R., Harris, P. ve Lewis, B.R., (2002), The political marketing planning process: Improving image and message in strategic target areas. *Marketing Intelligence and Planning*. 20 (1), 6-14.
- Baines, P. R., O'Shaughnessy, N. J., Moloney, K., Richards, B., Butler, S., ve Gill, M. (2010). The dark side of political marketing: Islamist propaganda, Reversal Theory and British Muslims. *European Journal of Marketing*, 44(3/4), 478-495.
- Baines, P. ve Harris, P. (2011). Marketing in the 2010 British General Election: Perspectives, prospect, and practice. *Journal of Marketing Management*, 27(7-8), 647-655. <https://doi.org/10.1080/0267257X.2011.591916>
- Bale, T. (2008). Turning round the telescope. Centre-right parties and immigration and integration policy in Europe. *Journal of European Public Policy*, 15(3), 315-330. <https://doi.org/10.1080/13501760701847341>
- Billard, T. J. (2018). Citizen typography and political brands in the 2016 US presidential election campaign. *Marketing Theory*, 18(3), 421-431. <https://doi.org/10.1177/1470593118763982>

- Boyratz, E. ve Balım, O. (2015). Nasıl bir parti? Seçmenlerin siyasal marka kişiliği algısı üzerine bir araştırma: Tokat ili örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(4).
- Braun, V. ve Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Butler, P. ve Collins, N. (1996). Strategic analysis in political markets. *European Journal of Marketing*, 30(10/11), 25-36. <https://doi.org/10.1108/03090569610149773>
- Cheng, H. ve Riffe, D. (2008). Attention, perception, and perceived effects: Negative political advertising in a battleground state of the 2004 presidential election. *Mass Communication and Society*, 11(2), 177-196. <https://doi.org/10.1080/15205430701592859>
- Creswell, J. W. (2009). Editorial: Mapping the field of mixed methods research. *Journal of Mixed Methods Research*, 3(2), 95-108. <https://doi.org/10.1177/1558689808330883>
- Dahlen, M., Lange, F. ve Smith, T. (2010). *Marketing communications: A brand narrative approach*. West Sussex: John Wiley and Sons.
- Davies, G. ve Mian, T. (2010). The reputation of the party leader and of the party being led. *European Journal of Marketing*, 44(3/4), 331-350. <https://doi.org/10.1108/03090561011020453>
- de Chernatony, L. (2006). *From Brand Vision to Brand Evaluation, (4th ed.)*. Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Demirağ, B. ve Tan, A. (2017). An application on brand positioning activities of political parties: Gaziantep sample. *Business & Management Studies: An International Journal*, 5(4), 97-118. <https://doi.org/10.15295/bmij.v5i4.145>
- French, A. ve Smith, G. (2010). Measuring political brand equity: A consumer oriented approach. *European Journal of Marketing*, 44 (3/4), 460-477. <https://doi.org/10.1108/03090561011020534>
- Girişken, Y., Bulut, D. ve Kurtuluş, S. (2015). Sosyal olayların siyasal marka kişiliği üzerindeki yansımaları. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 37(2), 285- 306. <https://doi.org/10.14780/iibd.86369>
- Guräu, C. ve Ayadi, N. (2011). Political communication management: The strategy of the two main candidates during the 2007 French presidential elections. *Journal of Communication Management*, 15(1), 5-22. <https://doi.org/10.1108/13632541111105222>
- Gusenbauer, M. (2019). Google Scholar to overshadow them all? Comparing the sizes of 12 academic search engines and bibliographic databases. *Scientometrics*, 118, 177-214. <https://doi.org/10.1007/s11192-018-2958-5>
- Harris, P. ve Lock, A. (2010). ‘Mind the gap’: The rise of political marketing and a perspective on its future agenda. *European Journal of Marketing*, 44(3/4), 297-307. <https://doi.org/10.1108/03090561011020435>
- Henneberg, S. C. ve O'Shaughnessy, N. J. (2007). Theory and concept development in political marketing: Issues and an agenda. *Journal of Political Marketing*, 6(2-3), 5-31. https://doi.org/10.1300/J199v06n02_02
- Holt, D. B. (2002). Why do brands cause trouble? A dialectical theory of consumer culture and branding. *Journal of Consumer Research*, 29(1), 70-90. <https://doi.org/10.1086/339922>
- Hughes, A. ve Dann, S. (2009). Political marketing and stakeholder engagement. *Marketing Theory*, 9(2), 243-256. <https://doi.org/10.1177/1470593109103070>
- Huurne, M., Ronteltap, A., Corten, R. ve Buskens, V. (2017). Antecedents of trust in the sharing economy: A systematic review. *Journal of Consumer Behaviour*, 16(6), 485-498. <https://doi.org/10.1002/cb.1667>
- Jain, V., Chawla, M., Ganesh, B. E. ve Pich, C. (2018). Exploring and consolidating the brand personality elements of the political leader. *Spanish Journal of Marketing-ESIC*, 22(3), 295-318. <https://doi.org/10.1108/SJME-03-2018-0010>
- Karayel Bilbil, E. ve Çelikkol, N. (2015). Siyasette markalaşmak: 2014 Cumhurbaşkanlığı seçimi adaylarının siyasal marka olarak konumlandırılmasının analizi. *Öneri Dergisi*, 11(43), 231-250. <https://doi.org/10.14783/od.v11i43.5000070109>

- Kotler, P. ve Keller, K. (2006). *Marketing management*. 12th Edition. Prentice Hall, Upper Saddle River.
- Lees-Marshment, J. (2001). *Political marketing and British political parties: The party's just begun*. Manchester University Press.
- Lees-Marshment, J. (2009). Marketing after the election: The potential and limitations of maintaining a market orientation in government. *Canadian Journal of Communication*, 34(2), 205-227. <https://doi.org/10.22230/cjc.2009v34n2a2031>
- Lilleker, D. G. (2005). Political marketing: The cause of an emerging democratic deficit in Britain?. *Journal of Non-profit and Public Sector Marketing*, 14(1-2), 5-26. https://doi.org/10.1300/J054v14n01_02
- Lilleker, D. G., Jackson, N. A. ve Scullion, R. eds., (2006). *The marketing of political parties: Political marketing at the 2005 General Election*. Manchester University Press.
- Lim, W. M., Ahmad, A., Rasul, T. ve Omar Parvez, M. (2021). Challenging the mainstream assumption of social media influence on destination choice. *Tourism Recreation Research*, 46(1), 137-140. <https://doi.org/10.1080/02508281.2020.1814521>
- Lim, W. M., Yap, S. F. ve Makkar, M. (2021). Home sharing in marketing and tourism at the tipping point: What do we know, how do we know, and where should we be heading?. *Journal of Business Research*, 122, 534–566. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.08.051>
- Lock, A. ve Harris, P. (1996). Political marketing-vive la différence!, *European Journal of Marketing*, 30(10/11), 14-24. <https://doi.org/10.1108/03090569610149764>
- Memiş, S. (2017). Politik marka bağlılığı ve marka bağlılığını etkileyen faktörleri belirlemeye yönelik bir araştırma. *Ejovoc (Electronic Journal of Vocational Colleges)*, 7(1), 74-83. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ejovoc/issue/36665/307916>
- Milewicz, C. M. ve Milewicz, M. C. (2014). The branding of candidates and parties: The US news media and the legitimization of a new political term. *Journal of Political Marketing*, 13(4), 233-263. <https://doi.org/10.1080/15377857.2014.958364>
- Moher, D., Liberati, A., Tetzlaff, J. ve Altman, D. (2009). Preferred reporting items for systematic reviews and meta-analyses: The PRISMA statement. *Annals of Internal Medicine*, 151(4), 264–269.
- Moufahim, M. ve Lim, M. (2009). Towards a critical political marketing agenda?. *Journal of Marketing Management*, 25(7-8), 763-776. <https://doi.org/10.1362/026725709X471613>
- Moufahim, M., Humphreys, M., Mitussis, D. ve Fitchett, J. (2007). Interpreting discourse: A critical discourse analysis of the marketing of an extreme right party. *Journal of Marketing Management*, 23(5-6), 537-558. <https://doi.org/10.1362/026725707X212829>
- Needham, C. (2005). Brand leaders: Clinton, Blair and the limitations of the permanent campaign. *Political Studies*, 53(2), 343-361. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.2005.00532.x>
- Needham, C. (2006). Brands and political loyalty. *Journal of Brand Management*, 13(3), 178-187. <https://doi.org/10.1057/palgrave.bm.2540260>
- Needham, C. ve Smith, G. (2015). Introduction: Political Branding. *Journal of Political Marketing*, 14(1-2), 1-6. <https://doi.org/10.1080/15377857.2014.990828>
- Newman, B. I. (1999). *Handbook of Political Marketing*, Sage Publications.
- Newman, B. I. (2002). The role of marketing in politics. *Journal of Political Marketing*, 1(1), 1-5. https://doi.org/10.1300/J199v01n01_01
- Nielsen, S. W. (2016). Measuring political brands: An art and a science of mapping the mind. *Journal of Political Marketing*, 15(1), 70-95. <https://doi.org/10.1080/15377857.2014.959682>
- O'Cass, A. ve Voola, R. (2011). Explications of political market orientation and political brand orientation using the resource-based view of the political party. *Journal of Marketing Management*, 27(5-6), 627-645. <https://doi.org/10.1080/0267257X.2010.489831>
- O'Cass, A. ve Pecotich, A. (2005). The dynamics of voter behavior and influence processes in electoral markets: A consumer behavior perspective. *Journal of Business Research*, 58(4), 406-413. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2003.08.003>

- O’Cass, A. (1996). Political marketing and the marketing concept. *European Journal of Marketing*, 30(10/11), 37-53. <https://doi.org/10.1108/03090569610149782>
- O’Cass, A. (2001). Political marketing-An investigation of the political marketing concept and political market orientation in Australian politics. *European Journal of Marketing*, 35(9/10), 1003-1025. <https://doi.org/10.1108/03090560110401938>
- Osuagwu, L. (2008). Political marketing: conceptualisation, dimensions and research agenda. *Marketing Intelligence and Planning*, 26(7), 793-810. <https://doi.org/10.1108/02634500810916726>
- Ottovordemgentschenfelde, S. (2017). Organizational, professional, personal: An exploratory study of political journalists and their hybrid brand on Twitter. *Journalism*, 18(1), 64-80. <https://doi.org/10.1177/1464884916657524>
- Panigyrakis, G. ve Altınay, L. (2017). Political branding in turbulent times. *The Service Industries Journal*, 37(9-10), 681-683. <https://doi.org/10.1080/02642069.2017.1351098>
- Panwar, J.S. (2004). *Beyond Consumer Marketing: Sectoral Marketing and Emerging Trends*. Sage Publications India.
- Peng, N. ve Hackley, C. (2009). Are voters, consumers? A qualitative exploration of the voter-consumer analogy in political marketing. *Qualitative Market Research*, 12(2), 171-186. <https://doi.org/10.1108/13522750910948770>
- Pich, C. ve Dean, D. (2015). Political branding: sense of identity or identity crisis? An investigation of the transfer potential of the brand identity prism to the UK Conservative Party. *Journal of Marketing Management*, 31(11-12), 1353-1378. <https://doi.org/10.1080/0267257X.2015.1018307>
- Pich, C. ve Newman, B. I. (2020). Evolution of Political Branding: Typologies, Diverse Settings and Future Research. *Journal of Political Marketing*, 19(1-2), 3-14. <https://doi.org/10.1080/15377857.2019.1680932>
- Pich, C., Armannsdottir, G. ve Dean, D. (2020). Exploring the Process of Creating and Managing Personal Political Brand Identities in Non-party Environments: The Case of the Bailiwick of Guernsey. *Journal of Political Marketing*, 19(4), 414-434. <https://doi.org/10.1080/15377857.2020.1825271>
- Pich, C., Armannsdottir, G. ve Spry, L. (2018). An exploratory case study focusing on the creation, orientation, and development of a new political brand: The case of the jury team. *Politics and Policy*, 46(1), 141-181. <https://doi.org/10.1111/polp.12243>
- Phipps, M., Brace-Govan, J. ve Jevons, C. (2010). The duality of political brand equity. *European Journal of Marketing*, 44(3/4), 496-514. <https://doi.org/10.1108/03090561011020552>
- Rawson, E. A. G. (2007). Perceptions of the United States of America: Exploring the political brand of a nation. *Place Branding and Public Diplomacy*, 3, 213-221. <https://doi.org/10.1057/palgrave.pb.6000067>
- Reeves, P., de Chernatony, L. ve Carrigan, M. (2006). Building a political brand: Ideology or voter-driven strategy. *Journal of Brand Management*, 13(6), 418-428. <https://doi.org/10.1057/palgrave.bm.2540283>
- Sääksjärvi, M. ve Samiee, S. (2011). Relationships among brand identity, brand image and brand preference: differences between cyber and extension retail brands over time. *Journal of Interactive Marketing*, 25(3), 169-177. <https://doi.org/10.1016/j.intmar.2011.04.002>
- Savigny, H. (2011). *The Problem of Political Marketing*. Bloomsbury Publishing USA.
- Scammell, M. (1999). Political marketing: Lessons for political science. *Political Studies*, 47(4), 718-739. <https://doi.org/10.1111/1467-9248.00228>
- Scammell, M. (2016). *Designer politics: How elections are won*. Springer.
- Schneider, H., (2004). Branding in politics-manifestations, relevance and identity-oriented management. *Journal of Political Marketing*, 3(3), 41-67. https://doi.org/10.1300/J199v03n03_03

- Serazio, M. (2017). Branding politics: Emotion, authenticity, and the marketing culture of American political communication. *Journal of Consumer Culture*, 17(2), 225-241. <https://doi.org/10.1177/1469540515586868>
- Smith, G. ve Saunders, J. (1990). The application of marketing to British politics. *Journal of Marketing Management*, 5(3), 295-306. <https://doi.org/10.1080/0267257X.1990.9964106>
- Smith, G. (2001). The 2001 general election: Factors influencing the brand image of political parties and their leaders. *Journal of Marketing Management*, 17(9-10), 989-1006. <https://doi.org/10.1362/026725701323366719>
- Smith, G. ve Speed, R. (2011). Cultural branding and political marketing: An exploratory analysis. *Journal of Marketing Management*, 27(13-14), 1304-1321. <https://doi.org/10.1080/0267257X.2011.628449>
- Smith, G. (2005). Positioning political parties: The 2005 UK general election. *Journal of Marketing Management*, 21(9-10), 1135-1149. <https://doi.org/10.1362/026725705775194184>
- Smith, G. ve French, A. (2009). The political brand: A Consumer Perspective. *Marketing Theory*, 9(2), 209-226. <https://doi.org/10.1177/1470593109103068>
- Speed, R., Butler, P. ve Collins, N. (2015). Human branding in political marketing: Applying contemporary branding thought to political parties and their leaders. *Journal of Political Marketing*, 14(1-2), 129-151. <https://doi.org/10.1080/15377857.2014.990833>
- Toksarı, M. ve Dağcı, M. (2016). Seçmen nezdinde AK partinin marka değeri. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(1), 147-156. <http://aksarayiibd.aksaray.edu.tr/tr/pub/issue/22559/241047>
- Van Ham, P. (2001). The rise of the brand state: The postmodern politics of image and reputation. *Foreign Affairs*, 80(5), 2-6. <https://doi.org/10.2307/20050245>
- Watts, D. (1997). *Political Communication Today*. Manchester University Press.
- White, J. ve de Chernatony, L.D. (2002). New Labour: A study of the creation, development and demise of a political brand. *Journal of Political Marketing*, 1(2-3), 45-52. https://doi.org/10.1300/J199v01n02_04
- Wilkie, W. L. ve Moore, E. S. (2003). Scholarly research in marketing: Exploring the “4 eras” of thought development. *Journal of Public Policy and Marketing*, 22(2), 116-146. <https://doi.org/10.1509/jppm.22.2.116.17639>
- Wring, D. (1997). Reconciling marketing with political science: Theories of political marketing. *Journal of Marketing Management*, 13(7), 651-663. <https://doi.org/10.1080/0267257X.1997.9964502>
- Wring, D. (2005). The labour campaign. *Parliamentary Affairs*, 58(4), 712-724. <https://doi.org/10.1093/pa/gsi064>

**Brüt Sabit Sermaye Oluşumunun ve Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının
Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Türkiye Özelinde Ampirik Bir Analiz**

**The Effect of Gross Fixed Capital Formation and Foreign Direct Investments on
Economic Growth: An Empirical Analysis in Türkiye**

Fatma Pınar EŞSİZ*

Ayşegül DURUCAN**

DOI: <https://doi.org/10.25204/iktisad.1345420>

Öz

Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülke kategorisinde değerlendirilen ekonomilerin birincil amacı, sürdürülebilir bir büyüme politikasını hayata geçirerek ülkelerini gelişmiş ülke kategorisine ulaştırmaktır. Kuruluşundan günümüze yüzyıllık bir süreç geçmesine rağmen Türkiye ekonomisinin büyüme patikası ise halen gelişmiş ülke kategorisine ulaşamamıştır. Bu açıdan büyüme stratejilerinin daha etkin belirlenmesi ve uygulanabilmesi adına Türkiye özelinde hangi iktisadi değişkenin büyümeyi nasıl etkilediğinin araştırılması daha da önemli hale gelmiştir. Bu bağlamda, çalışmayla amaçlanan brüt sabit sermaye oluşumunun ve doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının iktisadi büyüme üzerinde nasıl bir etkisi olduğunu uzun dönem ve kısa dönemde 1974-2021 zaman aralığı için ARDL sınır testi kullanarak Türkiye özelinde analiz etmektir. Analiz bulguları, incelenen dönemde Türkiye’de brüt sabit sermaye oluşumu ve doğrudan yabancı sermaye yatırımlarıyla büyüme arasında eş bütünleşme ilişkisinin varlığını ve kısa dönemdeki dengeden sapmaların uzun dönemde giderildiğini göstermektedir. Çalışma sonucunda elde edilen bulgular, brüt sabit sermaye oluşumuyla ekonomik büyüme arasında kısa dönemde negatif bir ilişkinin varlığına işaret ederken, uzun dönemde ise pozitif bir ilişki olduğunu göstermektedir. Doğrudan yabancı yatırımlarla ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelendiğinde ise durum tam tersine dönmekte; bulgular kısa dönemli pozitif bir ilişkinin varlığına işaret ederken uzun dönemli negatif bir ilişkinin varlığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Brüt sabit sermaye oluşumu, doğrudan yabancı sermaye yatırımları, ekonomik büyüme, Türkiye.

Abstract

The primary aim of economies classified as underdeveloped and developing countries is to bring their countries to the developed country category by implementing a sustainable growth policy. Although a century has passed since its establishment, the growth path of the Turkish economy still has not reached the developed country category. In this respect, it has become more important to understand which economic variable affects growth and how, in Türkiye, in order to determine and implement growth strategies more effectively. In this context, the aim of the study is to analyze the effects of gross fixed capital formation and foreign direct investment on economic growth in the long and short term, using the ARDL boundary test for the 1974-2021 time period, in Türkiye. The analysis findings show that there is a cointegration relationship between gross fixed capital formation and foreign direct investment and growth in Türkiye in the examined period, and the deviations from the short-term balance are eliminated in the long-term. The findings obtained as a result of the study indicate that there is a negative relationship between gross fixed capital formation and economic growth in the short run, while there is a positive relationship in the long run. When the relationship between foreign direct investments and economic growth is analyzed, the situation is reversed; While the findings indicate the existence of a short-term positive relationship, they indicate the existence of a long-term negative relationship.

Keywords: Gross fixed capital formation, foreign direct investment, economic growth, Türkiye.

Makale Bilgileri

Makale Türü:

Araştırma
Makalesi

Geliş Tarihi:

17.08.2023

Kabul Tarihi:

04.10.2023

© 2023 İKTİSAD

Tüm hakları
saklıdır.

Article Info

Paper Type:

Research Paper

Received:

17.08.2023

Accepted:

04.10.2023

© 2023 JEBUPOR

All rights
reserved.

Atıf/ to Cite (APA): Eşsiz, F. P. ve Durucan, A. (2023). Brüt sabit sermaye oluşumunun ve doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Türkiye özelinde ampirik bir analiz. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 8(Özel Sayı), 102-116. <https://doi.org/10.25204/iktisad.1345420>

*ORCID Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, pinarfatma@gmail.com

**ORCID Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, ayseguldurucan@gmail.com

Extended Abstract

Background:

Today, the primary purpose of developing or underdeveloped country governments is to put their countries on a sustainable growth path and reach the developed country category. Knowing how economic variables have an effect on growth is very important in terms of giving ideas to governments when creating growth strategies. In this context, foreign direct investments are seen as an opportunity by economies that want to reach higher growth rates with the increasing financial liberalization and financial deepening with the effect of the globalization process. For this reason, countries in need of investment are trying to attract more foreign direct investment by creating an environment of trust in the economy, facilitating foreign capital or bringing various incentives to foreign capital. On the other hand, the physical capital stock of the country is also important for sustainable growth.

Although a century has passed since its establishment, the growth path of the Turkish economy still has not reached the developed country category. In this respect, in order to determine and implement growth strategies more effectively, it becomes more important to investigate which economic variable affects growth and how it is specific to Türkiye. The study focuses on the effects of gross fixed capital formation and foreign direct investment on economic growth. For this purpose, in the literature section, the studies conducted in Türkiye on the subject were examined, then information was given about the method and data set used in the study, and finally, the results obtained from the analyzes were evaluated.

Research Purpose and Methodology:

In the light of this information, the aim of this study is to analyze the effects of gross fixed capital formation and foreign direct investment on economic growth in the long term and short term, using the ARDL boundary test for the 1974-2021 time period in Türkiye.

Findings:

The analysis findings show that there is a cointegration relationship between gross fixed capital formation, foreign direct investments and economic growth in Türkiye in the examined period, and the deviations from the short-term balance are eliminated in the long-term. When the long-term relationship between the variables is examined, the coefficient of foreign direct investments is estimated as -3.44. According to this finding, a 1% increase in foreign direct investments reduces the economic growth rate by 3.44% in the long run. Contrary to the long-term relationship between the variables, the effect of foreign direct investments on economic growth in the short run was found to be positive and statistically significant with a lag. Accordingly, a 1% increase in foreign direct investments causes an increase of 2.53% in economic growth in the short run.

On the other hand, the coefficient of gross fixed capital formation was estimated as 2.22 for the long run. Accordingly, a 1% increase in this variable increases the growth rate by 2.22% in the long run. Looking at the short-term results, it is possible to say that a 1% increase in gross fixed capital formation leads to a 1.27% decrease in economic growth with one lag and a decrease of 2.39% with two lags in the short term.

Conclusion:

The findings obtained as a result of the study show the existence of a short-term negative relationship between gross fixed capital formation and economic growth, while a long-term positive relationship. When the relationship between foreign direct investments and economic growth is analyzed, the situation is reversed; while the findings indicate the existence of a short-term positive relationship, they indicate the existence of a long-term negative relationship.

Developing countries that have the problem of insufficient savings may want to overcome these problems with the contribution of foreign direct investment. Because foreign direct investments are expected to contribute to gross fixed capital formation, especially in the long run. However, this contribution largely depends on the way foreign capital enters the country. For example, when foreign direct capital comes to a country to make new investments that will provide employment opportunities, it may cause investments with positive effects on economic growth. On the contrary, the expected positive effects are not realized if it enters existing productive investments through partnership. Since the latter situation is generally valid in developing countries such as Türkiye, it is not surprising that the effects on the economy are positive in the short term and negative in the long term. This result also reveals the importance of designing and implementing the incentive system to ensure efficiency in countries such as Türkiye, which have low savings rates and have to use their current savings for the most efficient investments.

1. Giriş

Gelişmekte olan veya az gelişmiş ülke hükümetlerinin birincil amacı, sürdürülebilir bir büyüme politikasını hayata geçirerek ülkelerini gelişmiş ülke kategorisine ulaştırmaktır. Bu açıdan büyüme kavramı klasik iktisatçılardan başlayarak günümüze kadar tartışılan iktisadi konular arasında yer almaktadır. Özellikle iktisadi değişkenlerin büyüme üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduğunu bilmek hükümetlere büyüme stratejilerini oluştururken fikir verme açısından oldukça önem kazanmaktadır. Alternatif büyüme teorileri incelendiğinde ise bir ülkenin ekonomik büyümeyi gerçekleştirebilmesi için iktisadi bir değişken olarak yatırımların artırılmasının gerekliliği üzerinde bir uzlaşa olduğu görülmektedir.

Bu çerçevede doğrudan yabancı yatırımlar (DYY), küreselleşme sürecinin de etkisiyle artan finansal serbestleşme ve finansal derinleşmeyle beraber daha yüksek büyüme oranlarına ulaşmak isteyen ekonomiler tarafından bir fırsat olarak görülmektedir. Bu nedenle yatırım ihtiyacı olan ülkeler ekonomide güven ortamını oluşturmak, yabancı sermayeye kolaylık sağlamak veya yabancı sermayeye çeşitli teşvikler getirmek suretiyle daha fazla DYY çekmeye çalışmaktadır. Diğer yandan ülkenin sahip olduğu fiziki sermaye stoku da sürdürülebilir büyüme açısından önem arz etmektedir. Özellikle ülkenin üretim kapasitesini belirlemesi ve istihdama yaptığı katkı göz önünde bulundurulduğunda brüt sabit sermaye oluşumu (BSSO) da büyümeye pozitif katkı sağlaması açısından ön plana çıkmaktadır. Büyüme açısından önem arz eden bu iki değişken aslında birbiriyle de etkileşim içerisindedir. Özellikle verimli yatırımlara yöneldiği takdirde DYY sermaye birikimini de olumlu etkilemektedir.

Türkiye ekonomisinin kuruluş yılları düşünüldüğünde ardı ardına iki büyük savaştan çıkan, elinde sermayesi kalmamış, insan gücü önemli ölçüde zarar görmüş bir ülke görülmektedir. Bir ülkenin tam bağımsızlığı için ekonominin önemini farkında olan Atatürk daha Cumhuriyet ilan edilmeden İzmir İktisat Kongresi'ni 27 Şubat- 4 Mart 1923 tarihleri arasında toplamış ve toplumun farklı kesimlerinden gelen talepleri değerlendirmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında dönemin hakim iktisadi görüşü olan Klasik İktisadi görüşe paralel olarak sanayileşme ve teknoloji önemsenmiş ve özel sektöre özel bir önem atfedilmiştir. Ancak savaşlardan büyük yaralar alarak çıkmış, sermayesi ve eğitilmiş insan gücü büyük bir darbe almış bir ülke olduğu için ilk yıllarda yabancı sermaye çekilememiştir. İlk yıllarda özel sektör eliyle sanayileşme ve teknolojik gelişme gerçekleştirilemeyince bir zorunluluk olarak devlet eliyle sanayileşmenin yaşandığı "Devletçilik" dönemi başlamıştır. Ardından her ne kadar aktif olarak II. Dünya Savaşı'na girmese de savaş nedeniyle her ülke kendi içine dönmüş ve ülkeye yabancı sermaye yatırımları çekilememiştir.

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından dünya ekonomisinde yeni bir düzen oluşturmaya yönelik atılan adımlardan Türkiye ekonomisi de etkilenmiştir. 1950 yılında iktidara gelen Demokrat Parti ilk yıllarında büyük oranda finansal serbestleşmeye gitmiş; ancak bu kontrolsüz serbestleşmenin ekonomik faturası ağır olmuştur. Yaşanan bu tecrübe sonrası 1960'dan itibaren Türkiye ekonomisi için "planlı kalkınma" dönemi başlamıştır. Türkiye ekonomisine DYY girişi ise 1970 yılından itibaren artış göstermiştir. 1980 yılında ülkenin dışa açılması, ekonomide gerçekleştirilen radikal dönüşüm ve 1989 yılında çıkarılan 32 Sayılı Kararname sonucunda Türk Lirası'nın konvertibl hale gelmesiyle Türkiye ekonomisinin DYY için daha cazip hale geldiği görülmektedir. 1990'lı yıllar ise Türkiye ekonomisi için Körfez Krizi'yle başlamış, ülke içinde ise siyasi, ekonomik ve güvenlik anlamında olumsuzlukların yaşandığı ve sık sık krizlerle karşılaşılan yıllar olmuştur. 2002 yılından itibaren ise 2001 krizi sonrasında IMF destekli olarak uygulamaya konan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı'nın istikrarlı bir şekilde uygulanması, 2002 seçimlerinde tek parti iktidarıyla siyasi istikrarın sağlanması, Avrupa Birliği'ne uyum sağlamak amacıyla gerçekleştirilen reformlar gibi olumlu gelişmeler sayesinde ekonomik anlamda bir toparlanma sürecine girilmiştir. Bu yıllarda Türkiye'ye yönelen yabancı sermaye yatırımlarında artış görülmektedir. 2008 yılında yaşanan küresel kriz, Suriye iç savaşı nedeniyle yaşanan mülteci akını, 2016 yılında gerçekleşen darbe girişimi, 2019 yılında başlayan salgın süreci ve Rusya-Ukrayna savaşı gibi son dönemde Türkiye ekonomisini

olumsuz etkileyen gelişmeler neticesinde ise ulusal para değeri kaybetmiş ve enflasyonist bir süreç yaşanmaya başlamıştır.

Netice olarak kuruluşundan günümüze yüzyıllık bir süreç geçmesine rağmen Türkiye ekonomisinin büyüme patikası değerlendirildiğinde halen gelişmiş ülke kategorisine ulaşamadığı görülmektedir. Bu açıdan büyüme stratejilerinin daha etkin belirlenmesi ve uygulanabilmesi adına Türkiye özelinde hangi iktisadi değişkenin büyümeyi nasıl etkilediğinin araştırılması daha da önem kazanmaktadır. Çalışma BSSO ve DYY'nin büyüme üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduğunu 1974-2021 yılları aralığı için ARDL Sınır Testi'ni kullanarak araştırmaya odaklanmaktadır. Analizin kapsadığı yıllar içerisinde Türkiye ekonomisinin karşılaştığı krizler ve darboğazları göz önünde bulundurmak ve bu dönemlerin analizde sapmalı sonuçlara sebep olmasını engellemek adına büyümenin negatif olduğu yıllar için kukla değişken kullanılmıştır. Çalışmanın literatür kısmında ise konuyla ilgili öncü çalışmalar ve Türkiye için yapılan analizler incelenmiş, ardından çalışmada kullanılan yöntem ve veri seti hakkında bilgi verilmiş, son olarak ise yapılan analiz sonuçları kısa ve uzun dönem için değerlendirilmiştir. İlgili literatür incelendiğinde, verisine ulaşılabilen en geniş zaman aralığına sahip olması, BSSO ve DYY değişkenlerini birlikte kullanarak bu değişkenlerin büyüme üzerindeki kısa ve uzun dönemli etkilerini göreceli olarak değerlendirmesi ve politika planlamalarının daha etkin yapılmasına imkân sağlaması sebebiyle bu çalışmanın benzerlerinden ayrıştığını söylemek mümkündür.

2. Literatür

DYY özellikle gelişmekte olan ülkeler için en büyük dış finansman kaynağı olarak görülen iktisadi değişkenlerden biridir. Ayrıca gelişmiş ülkelere doğru teknolojik gelişmelerin transferi için önemli bir araçtır. DYY yoluyla yabancı firmalar tarafından ülkeye yatırım yapılması, ev sahibi ülkenin yerli firmalarına yeni teknoloji geliştirme ve yenilik yapma yönünde de baskı kurmaktadır (Thomas vd. 2009). Bu şekilde yeni teknolojiler, üretim sistemine entegre edildiğinde DYY'nin ülkeye katkısının daha da artması beklenmektedir. Aynı zamanda yerel sermaye yatırımlarını teşvik etmekte, ev sahibi ülkenin beşerî sermaye stoğuna katkıda bulunmakta ve rekabet ortamının oluşmasını sağlamaktadır (Saqib vd. 2013).

DYY'ların ekonomik büyümeye etkisine yönelik literatürde öncü çalışmalardan Findlay (1978), Levine ve Renelt (1992) ve Borensztein vd. (1998) yaptıkları analizlerde teorik literatürü destekleyecek şekilde DYY'nin teknolojik gelişmelerin transferinde önemli bir rol oynadığını ve yerli yatırımdan daha fazla ekonomik büyümeye katkıda bulunduğunu tespit etmişlerdir.

DYY ve ekonomik büyüme hakkında Türkiye ekonomisi için yapılmış en güncel çalışmalardan biri Kılıç ve Kızılkaya'dır (2023). Çalışma 1990-2020 yıllarını kapsamakta ve kurulan modelde GSYİH, DYY, BSSO ve enflasyon değişkenlerine ait yıllık veriler kullanılmaktadır. DYY verileri UNCTAD'dan, diğer değişkenlere ait veriler ise Dünya Bankası'ndan alınmıştır. Analiz sonuçlarına göre kısa dönemde BSSO ve DYY, uzun dönemde ise BSSO, DYY ve enflasyon ekonomik büyümeyi etkilemektedir.

Ağır ve Rutbil (2019) tarafından 1974-2017 yılları arasında gerçekleşen DYY'nin ekonomik büyüme üzerinde etkisi olup olmadığı VAR analiziyle araştırılmıştır. Çalışmada BSSO kontrol değişkeni olarak kullanılmıştır. Yapılan analizler sonucunda büyüme ve DYY arasında bir ilişki bulunamamıştır.

Benli ve Yenisu (2017) Granger nedensellik ve Johansen eş bütünleşme analizlerini kullanarak 2005-2015 döneminde çeyrek dönemlik veriler üzerinden DYY ve büyüme arasında ilişki olup olmadığını araştırmışlardır. Yapılan testler neticesinde uzun dönemde DYY ve büyüme arasında eş bütünleşme ilişkisine rastlanmıştır, ayrıca çift taraflı nedensellik de tespit edilmiştir.

Acar (2016) tarafından yapılan çalışmada, 2001-2015 dönemi için Dünya Bankası'ndan derlenen yıllık veriler kullanılmak suretiyle Türkiye için DYY ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki

incelenmiştir. İki aşamada tamamlanan analizlerde yabancı yatırımlarla büyüme arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.

Işık (2016) çalışmasında, 1970-2014 yıllarına ait verilerle ARDL yöntemini kullanarak DYY ve büyüme arasındaki ilişkiye odaklanmıştır. Yapılan analizlere göre söz konusu değişkenler arasında karşılıklı bir ilişki mevcuttur. Bir diğer ifadeyle DYY ve büyüme birbirini karşılıklı olarak etkilemektedir.

DYY ve ekonomik büyüme üzerine yapılan bir diğer çalışma da Göçer'dir (2013). 1992Q1-2012Q3 dönemine ait çeyreklik veriler kullanılarak yapılan sınır testi analizinde ilgili değişkenler arasında anlamlı bir ilişkiye rastlanılmadığı bildirilmektedir.

Literatür incelendiğinde DYY ve ekonomik büyüme ilişkisi üzerine yazılmış bir diğer çalışma Ayaydın tarafından 2010 yılında yapılmıştır. Türkiye ekonomisinde 1970-2007 yıllarında gerçekleşen GSMH'nin büyümenin temel göstergesi kabul edilen çalışmada yapılan varyans analizi neticesinde DYY'den büyümeye doğru tek taraflı bir nedensellik ilişkisi saptanmıştır. İki değişken arasında güçlü ve pozitif bir ilişki olduğu belirtilmektedir.

1992:1-2007:9 döneminde gerçekleşen aylık verilerin kullanıldığı Mucuk ve Demirel (2009) tarafından yapılan analizlerin sonucuna göre ilgili değişkenlerin (DYY ve ekonomik büyüme) uzun dönem için beraber hareket ettiği, aynı zamanda birbirlerini etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

BSSO ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen öncü çalışmalardan De Long ve Summers (1991) ise 1960-1985 zaman aralığını kapsayan verileri kullanarak yaptıkları çalışmada fiziksel sermayeye yapılan yatırımların büyümeyi teşvik ettiğini belirtmişlerdir. Levine ve Renelt (1992) 1960-1989 dönemi için ABD ekonomisini inceleyen çalışmalarında, sermayeye yapılan yatırımlarla ekonomik büyüme arasında güçlü ve pozitif bir ilişki olduğunu iddia etmişlerdir.

Türkiye özelinde yatırımlar ve büyüme ilişkisini inceleyen ilk çalışmalardan biri ise Berber vd. (2001) tarafından yapılan 1968-1998 yıllarını kapsayan çalışmadır. Ancak çalışmada değişkenler arasında pozitif bir ilişki tespit edilememiştir. TÜSİAD tarafından 2005 yılında yapılan kapsamlı bir araştırmada ise sermaye birikimi ve büyüme arasında literatürü destekleyecek şekilde pozitif yönlü bir ilişki bulunmuştur. Bayraktutan ve Aslan (2008) tarafından yapılan çalışmada, Türkiye'de dışa dönük büyüme politikalarının uygulanmaya başlandığı 1980 döneminden başlayarak 2007 yılına kadar geçen süreçte gerçekleşen BSSO ve büyüme oranları verileri değişken olarak kullanılmıştır. Kullanılan veriler Maliye Bakanlığı, Merkez Bankası ve Devlet İstatistik Enstitüsü'nden (DİE) derlenmiştir. Yapılan eş bütünleşme testi sonuçlarına göre Türkiye ekonomisinde BSSO ve büyüme oranları arasında uzun dönemde pozitif bir ilişkinin olduğu belirtilmiştir. 2016 yılında Gövdere ve Can, 1970-2011 yılları için Türkiye ekonomisi üzerine yaptıkları çalışmada BSSO ve büyüme arasında bir ilişki bulunmadığını tespit etmişlerdir.

Şahbaz'ın (2014) AB üyesi 27 ülke ve Türkiye ekonomisi için 1991-2011 zaman aralığında yaptığı panel veri analizi sonuçlarına göre BSSO, istihdam ve büyüme arasında bir nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır. Şahin'in (2017) literatürde kırılmalı beşli adıyla anılan ülkeler (Endonezya, Brezilya, Güney Afrika, Hindistan ve Türkiye) için 1967-2015 yıllarını kapsayan zaman aralığında yaptığı çalışmada, Dünya Bankası'ndan elde ettiği verilerle her bir ülke için ayrı analizler gerçekleştirilmiştir. Sonuçlardan elde edilen bulgulara göre yatırımlarda gerçekleşen artışlar büyüme oranlarına yeterince yansımamaktadır. Ayrıca çalışmada katma değeri yüksek olması beklenen alanlara yatırım yapmanın önemi de vurgulanmaktadır.

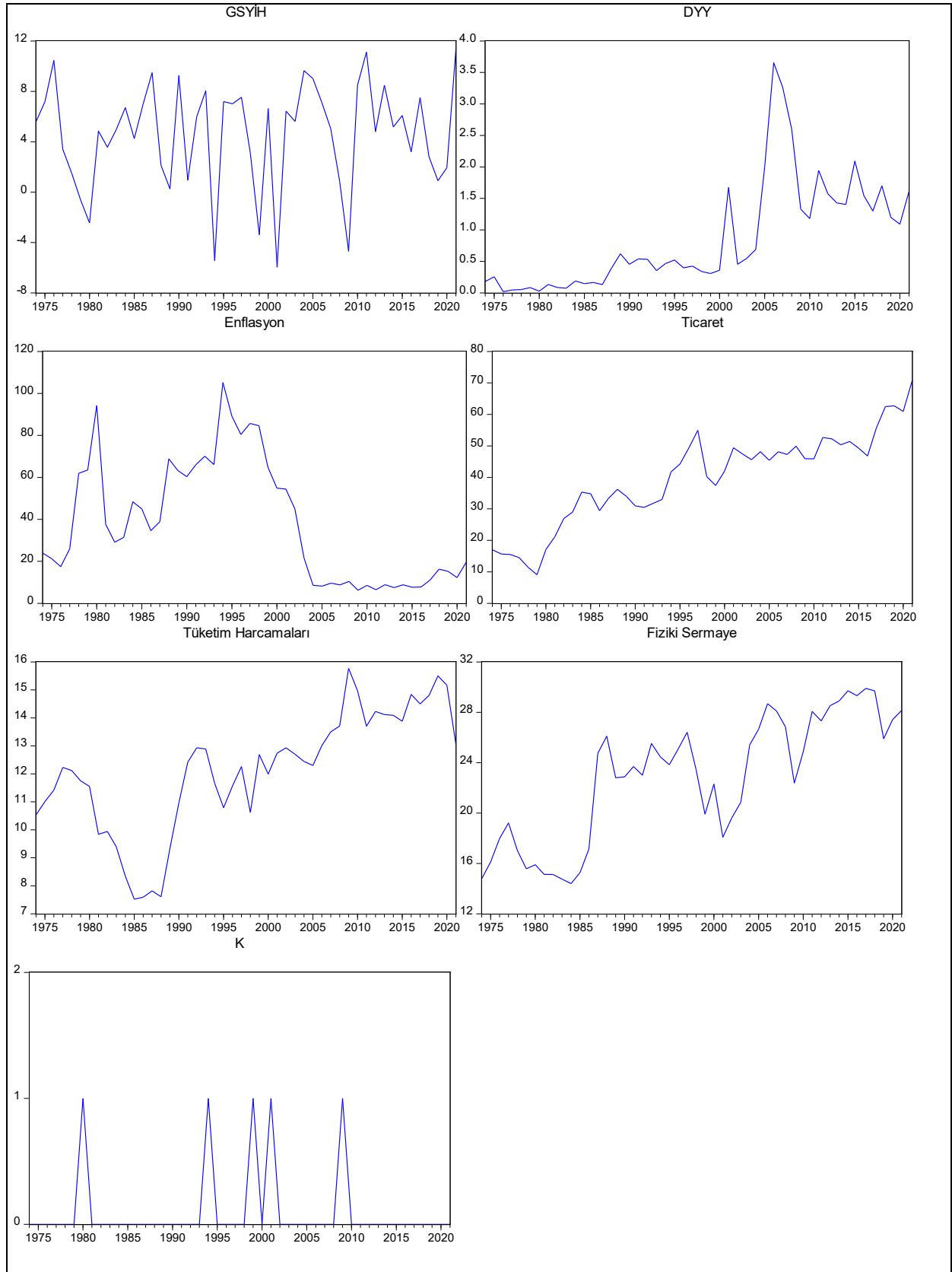
BSSO ve ekonomik büyüme ilişkisini Türkiye özelinde inceleyen çalışmalardan Teyyare ve Sayaner (2018) sabit sermaye yatırımları, büyüme ve kurumsal kalite ilişkisini 1984-2014 yılları için analiz etmişlerdir. En küçük kareler (EKK) yönteminin kullanıldığı çalışmada, sonuç olarak BSSO ve kurumsal kalitenin büyümeyi olumlu yönde etkilediği belirtilmiştir.

3. Veri Seti ve Bulgular

Bu çalışmada 1974-2021 yılları arasında BSSO, DYY ve ekonomik büyüme ilişkisi kısa ve uzun dönem için incelenmiştir. Analiz dönemi, çalışmada kullanılan değişkenlerin verisine ulaşılabilen en geniş zaman aralığını kapsamaktadır. Bağımlı değişken olarak reel gayrisafi yurt içi hasıladaki yıllık yüzde değişim ekonomik büyümenin göstergesi olarak kullanılmıştır. Bağımsız ana değişkenler olarak ise BSSO ve DYY kullanılırken kontrol değişken olarak nihai tüketim harcamaları, enflasyon oranı ve ticaret verileri kullanılmıştır. Bütün veriler Dünya Bankası veri tabanından alınmıştır. İncelenen dönem içinde yaşanan ekonomik krizlerin, darboğazların etkisiyle ekonomik büyümenin negatif olduğu yıllar için kukla değişken kullanılarak analizin sapmalı sonuçlar doğurması önlenmeye çalışılmıştır. Tablo 1’de çalışmada kullanılan bütün değişkenler kısaltmaları, tanımları ve kaynakları ile birlikte detaylı olarak gösterilirken Ek 1’de değişkenlere ait tanımlayıcı istatistiklere, Ek 2’de ise korelasyon katsayılarına yer verilmektedir. Şekil 1’de ise ilgili değişkenlerin zaman içindeki değişimlerini gösteren grafikler sunulmaktadır.

Tablo 1. Değişkenlerin Tanımı ve Kaynakları

Değişken	Kısaltması	Tanımı	Veri Kaynağı	
Bağımlı Değişken	RGdpG	Reel GSYİH’de bir önceki yıla göre yıllık yüzde değişim oranı	WorldBank Databank (2023)	
Bağımsız Değişkenler	Ana Değişkenler	GFCF	Brüt Sabit Sermaye Oluşumu (%)	WorldBank Databank (2023)
		FDI	Doğrudan Yabancı Yatırımlar (Inflows) GDP (%)	WorldBank Databank (2023)
	Kontrol Değişkenler	CE	Genel Yönetim Nihai tüketim harcamalarının GSYİH içindeki payı (%)	WorldBank Databank (2023)
		INF	Enflasyon Oranı Tüketici Fiyat Endeksindeki değişim (CPI, %)	WorldBank Databank (2023)
		TRADE	İhracat + İthalat/ GSYİH (%)	WorldBank Databank (2023)
	Kukla Değişken	D	Yaşanan ekonomik krizlerin etkisiyle ekonomik büyümenin negatif olduğu yıllar için kullanılan kukla değişken; 1980, 1994, 1999, 2001, 2009.	

Şekil 1. Değişkenlerin Zaman İçindeki Değişimleri

4. Ampirik Sonuçlar

4.1. Birim Kök Analizleri

Zaman serileri kullanılarak yapılan çalışmalarda serilerin durağanlık düzeylerinin bilinmesi—durağan olmayan seriler sahte regresyon problemine yol açabileceğinden—oldukça önemlidir (Granger ve Newbold, 1974). Bu çalışmada, ilgili zaman serilerinin durağanlık düzeyleri, Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testleri kullanılarak incelenmiş, ulaşılan sonuçlar ise Tablo 2 ve Tablo 3'te sunulmuştur. Yapılan testler sonucunda serilerin farklı seviyelerde durağan olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 2. Birim Kök Testi Sonuçları, 1974-2021, Seviyesinde

ADF						
Değişkenler	Sabitli	Kritik Değerler		Sabitli ve Trendli	Kritik Değerler	
		%5	%1		%5	%1
RGdpG	-6,562(0)***	-2,925	-3,577	-6,523(0)***	-3,508	-4,165
INF	-1,758(0)	-2,925	-3,577	-1,489(6)	-3,523	-4,198
TRADE	-0,483(2)	-2,928	-3,584	-3,221(1)	-3,510	-4,170
FDI	-2,088(0)	-2,925	-3,577	-3,700(1)**	-3,510	-4,170
CE	-1,519(0)	-2,925	-3,577	-3,606(4)**	-3,518	-4,186
GFCF	-1,815(0)	-2,925	-3,577	-2,860(0)	-3,508	-4,165
PP						
Değişkenler	Sabitli	Kritik Değerler		Sabitli ve Trendli	Kritik Değerler	
		%5	%1		%5	%1
RGdpG	-6,625***	-2,925	-3,577	-6,836***	-3,508	-4,165
INF	-1,712	-2,925	-3,577	-2,298	-3,508	-4,165
TRADE	-0,118	-2,925	-3,577	-2,955	-3,508	-4,165
FDI	-1,869	-2,925	-3,577	-2,953	-3,508	-4,165
CE	-1,730	-2,925	-3,577	-2,503	-3,508	-4,165
GFCF	-1,844	-2,925	-3,577	-3,137	-3,508	-4,165

Not: Parantez içindeki değerler Akaike Bilgi Kriterine göre seçilen gecikme uzunluklarını göstermektedir. Kritik değerler James G. MacKinnon (1996)'ten elde edilmiştir. Yıldızlar (*), (**), (***) sırasıyla %10, %5 ve %1 istatistiksel olarak anlamlılık derecelerini göstermektedir.

Tablo 3. Birim Kök Testi Sonuçları, 1974-2021, Birinci Farkında

ADF						
Değişkenler	Birinci Fark Sabitli	Kritik Değerler		Birinci Fark Sabitli ve Trendli	Kritik Değerler	
		%5	%1		%5	%1
D(RGdpG)	-4,561(9)***	-2,943	-3,621	-4,483(9)***	-3,536	-4,226
D(INF)	-7,242(0)***	-2,926	-3,581	-7,230(0)***	-3,510	-4,170
D(TRADE)	-5,885(1)***	-2,928	-3,584	-5,822(1)***	-3,513	-4,175
D(FDI)	-5,613(2)***	-2,929	-3,588	-5,543(2)***	-3,515	-4,180
D(CE)	-5,972(0)***	-2,926	-3,581	-5,885(0)***	-3,510	-4,170
D(GFCF)	-6,334(0)***	-2,926	-3,581	-6,264(0)***	-3,510	-4,170
PP						
Değişkenler	Birinci Fark Sabitli	Kritik Değerler		Birinci Fark Sabitli ve Trendli	Kritik Değerler	
		%5	%1		%5	%1
D(RGdpG)	-27,168***	-2,926	-3,581	-26,529***	-3,510	-4,170
D(INF)	-7,323***	-2,926	-3,581	-7,337***	-3,510	-4,170
D(TRADE)	-6,450***	-2,926	-3,581	-6,245***	-3,510	-4,170
D(FDI)	-14,024***	-2,926	-3,581	-13,487***	-3,510	-4,170
D(CE)	-6,027***	-2,926	-3,581	-5,946***	-3,510	-4,170
D(GFCF)	-6,547***	-2,926	-3,581	-6,449***	-3,510	-4,170

Not: Parantez içindeki değerler Akaike Bilgi Kriterine göre seçilen gecikme uzunluklarını göstermektedir. Kritik değerler James G. MacKinnon (1996)'ten elde edilmiştir. Yıldızlar (*), (**), (***) sırasıyla %10, %5 ve %1 istatistiksel olarak anlamlılık derecelerini göstermektedir.

4.2. Eşbütünlüşme Analizi

Birim kök testlerinin sonuçlarına göre serilerin farklı seviyelerde durağan olduğu saptandığı, aynı zamanda da 2. farkında durağan olan bir seriye rastlanmadığı için seriler arasındaki eş bütünlüşme ilişkisi ARDL testi aracılığıyla sınanmıştır.

$$\begin{aligned} \Delta G_{RGdp}_t = & \beta_0 + \sum_{i=1}^{p_1-1} \beta_{1i} \Delta G_{RGdp}_{t-i} + \sum_{i=0}^{p_2-1} \beta_{2i} \Delta Inf_{t-i} + \sum_{i=0}^{p_3-1} \beta_{3i} \Delta GF_{t-i} + \sum_{i=0}^{p_4-1} \beta_{4i} \Delta FDI_{t-i} + \sum_{i=0}^{p_5-1} \beta_{5i} \Delta Trade_{t-i} \\ & + \sum_{i=0}^{p_6-1} \beta_{6i} \Delta K_{t-i} + \sum_{i=0}^{p_6-1} \beta_{7i} \Delta EC_{t-i} + \beta_9 G_{RGdp}_{t-1} + \beta_{10} Inf_{t-1} + \beta_{11} GF_{t-1} + \beta_{12} FDI_{t-1} + \beta_{13} Trade_{t-1} \\ & + \beta_{14} K_{t-1} + \beta_{15} EC + \mu_t \end{aligned} \quad (1)$$

$$\begin{aligned} \Delta G_{RGdp}_t = & \beta_0 + \sum_{i=1}^{p_1-1} \beta_{1i} \Delta G_{RGdp}_{t-i} + \sum_{i=0}^{p_2-1} \beta_{2i} \Delta Inf_{t-i} + \sum_{i=0}^{p_3-1} \beta_{3i} \Delta GF_{t-i} + \sum_{i=0}^{p_4-1} \beta_{4i} \Delta FDI_{t-i} + \sum_{i=0}^{p_5-1} \beta_{5i} \Delta Trade_{t-i} \\ & + \sum_{i=0}^{p_6-1} \beta_{6i} \Delta K_{t-i} + \sum_{i=0}^{p_6-1} \beta_{7i} \Delta EC_{t-i} + \lambda EC_{t-1} \end{aligned} \quad (2)$$

Yukarıdaki denklemlerde Δ birinci fark işlemcisini, β_0 sabit terimini, β 'lar değişkenlerin katsayılarını, μ hata terimini, λ ise hata düzeltme katsayısını sembolize etmektedir. Bu doğrultuda, yukarıdaki denklemler kullanılarak değişkenler arasındaki eş bütünlüşme ilişkisi Pesaran vd. (2001)'e göre aşağıdaki hipotezler üzerinden test edilmiştir.

$$H_0: \begin{bmatrix} \beta_9 \\ \beta_{10} \\ \beta_{11} \\ \beta_{12} \\ \beta_{13} \\ \beta_{14} \\ \beta_{15} \end{bmatrix} = 0_{8 \times 1} \quad H_1: \beta_9 \neq 0 \quad \text{ya da} \quad H_1: \begin{bmatrix} \beta_{10} \\ \beta_{11} \\ \beta_{12} \\ \beta_{13} \\ \beta_{14} \\ \beta_{15} \end{bmatrix} = 0_{7 \times 1}$$

Yapılan analiz sonucunda F istatistiği 9,32 olarak hesaplanmıştır ve bu değer %1 anlamlılık düzeyinde geçerli üst sınır değeri 4,9'u aştığı için değişkenler arasında eş bütünlüşme ilişkisi olduğu Tablo 4'ten görülmektedir.

Tablo 4. F-testi Sonuçları

F-Bounds Test		NullHypothesis: No levelsrelationship		
Test Statistic	Value	Signif.	I(0)	I(1)
			Asymptotic: n=1000	
F-statistic	9,32	5%	2,87	4
K	6	1%	3,6	4,9

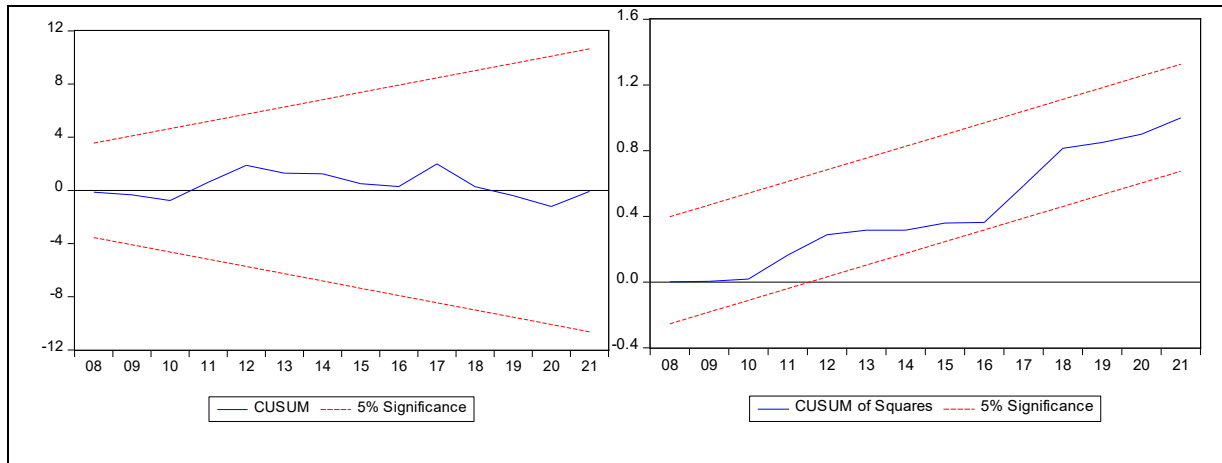
Değişkenler arasında eş bütünlüşme ilişkisi saptandıktan sonra aralarındaki uzun dönemli ilişkiyi incelemek üzere ARDL (2, 2, 4, 4, 2, 4, 4) modeli Akaike Bilgi kriterlerine göre seçilerek kurulmuştur. Tablo 5'te verilen tanısıl test sonuçları baz alınarak kurulan modelde otokorelasyon problemi tespit edilmiştir. Söz konusu problem HAC (Heteroskedasticity and Autocorrelation Consistent) tahmincisi kullanılarak çözülmüştür. Modelde değişen varyans problemine rastlanmamıştır ve model normal dağılım göstermektedir. Bu modelden elde edilen uzun dönem katsayı tahminlerine göre, BSSO'nun pozitif ve %1 anlamlılık derecesinde istatistiksel olarak anlamlı çıkması, söz konusu değişkendeki %1'lik artışın uzun dönemde büyüme oranını %2,22 artırdığını göstermektedir. Öte yandan, DYY'nin negatif ve %5 anlamlılık derecesinde istatistiksel olarak anlamlı çıkması, bu değişkendeki %1'lik artışın uzun dönemde büyüme oranını %3,44 düşürdüğünü göstermektedir.

Tablo 5. ARDL (2, 2, 4, 4, 2, 4, 4) Modeli'nden Elde Edilen Uzun Dönem Tahmin Sonuçları
(Bağımlı Değişken: RGdpG)

Değişken	(1)
INF	-0,204*** (-3,238)
GFCF	2,223*** (3,655)
CE	0,171 (0,435)
Trade	0,531** (2,746)
CrisisDummy	5,457 (1,297)
FDI	-3,442** (-2,569)
Trend	-1,556*** (-4,916)
Sabit	-31,505*** (-4,330)
Tanısal Test Sonuçları	
Otokorelasyon (LM)	21,043(0,000)
Değişen Varyans (White)	31,591(0,338)
Normallik (Jarque-Bera)	2,965(0,227)
R ²	0,95
Uyarlanmış R ²	0,87
Gözlem Sayısı	44

Not: Yıldızlar (*), (**), (***) sırasıyla %10, %5 ve %1 istatistiki olarak anlamlılık derecelerini belirtmektedir.

Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişki için istikrar testi olarak bilinen CUSUM ve CUSUMQ testi sonuçları da Şekil 2'de verilmiştir. Bu sonuçlara göre CUSUM test değerleri kritik değerler arasında kalmaktadır. Başka bir ifadeyle, modelde yapısal kırılma yoktur ve katsayılar istikrarlıdır.

Şekil 2. CUSUM ve CUSUMQ İstikrar Testi Sonuçları

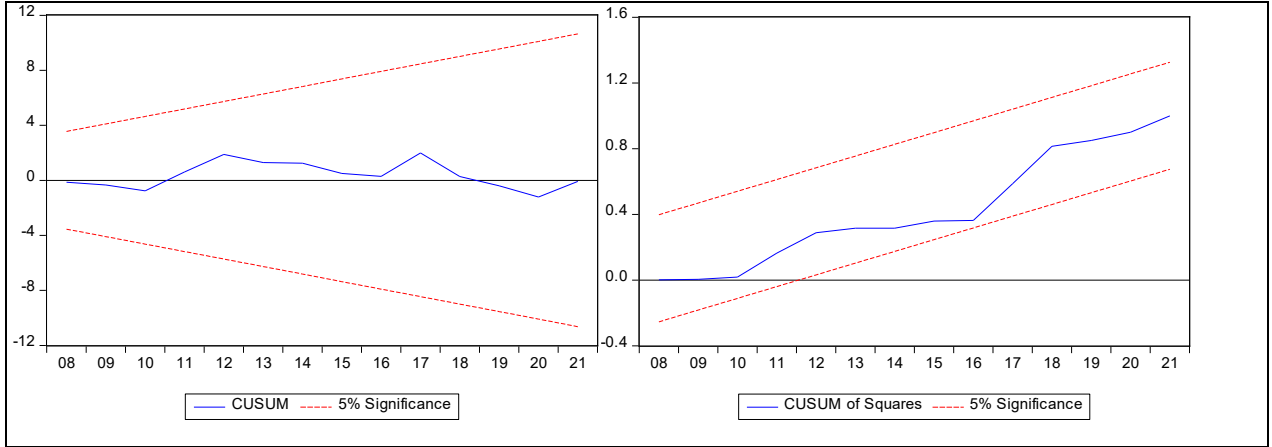
Tablo 6. ARDL (2, 2, 4, 4, 2, 4, 4) Modeli'nden Elde Edilen Hata Düzeltme Modeline Ait Tahmin Sonuçları (Bağımlı Değişken: dRGdpG)

Değişken	(2)
C	-31,505*** (-9,575)
TREND	-1,556*** (-9,671)
D(RGdpG (-1))	-0,532*** (-5,896)
D(FDI)	-1,203* (-2,012)
D(FDI (-1))	2,534*** (3,858)
D(INF)	-0,274*** (-10,231)
D(INF (-1))	0,032* (1,881)
D(INF (-2))	0,022 (1,194)
D(INF (-3))	-0,092*** (-4,437)
D(GFCF)	2,136*** (11,281)
D(GFCF (-1))	-1,279*** (-6,490)
D(GFCF (-2))	-2,390*** (-10,504)
D(GFCF (-3))	0,384** (2,334)
D(CE)	-1,639*** (-4,365)
D(CE (-1))	-1,371*** (-3,232)
D(TRADE)	0,316*** (5,105)
D(TRADE (-1))	-0,299*** (-4,034)
D(TRADE (-2))	-6,222 (-9,077)
D(TRADE (-3))	-0,537*** (-6,005)
D(K)	-1,927* (-1,796)
D(K (-1))	-11,735*** (-8,780)
D(K (-2))	-10,685*** (-7,778)
D(K (-3))	-3,533*** (-3,533)
CointEq(-1)*	-1,194*** (-9,655)

Not: Yıldızlar (*), (**), (***) sırasıyla %10, %5 ve %1 istatistiki olarak anlamlılık derecelerini belirtmektedir.

Daha sonra değişkenler arasındaki kısa dönem ilişkisini inceleyebilmek için ARDL (2, 2, 4, 4, 2, 4, 4) Hata Düzeltme Modeli (HDM) türetilmiştir. Türetilen bu hata düzeltme modelinde, hata düzeltme teriminin katsayısını dikkate aldığımızda, bu katsayının negatif ve %1 anlamlılık derecesinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu Tablo 6'da görülmektedir. Bu durum, kısa dönemdeki dengeden sapmaların uzun dönemde giderildiği anlamına gelmektedir. Hata düzeltme teriminin katsayısının -1,19 olması, ekonomik büyümeye etki eden bir şokun bir sonraki dönemde %1,19

oranında azalacağını göstermektedir. Ayrıca, BSSO uzun dönemin aksine, kısa dönemde bir gecikmeli ve iki gecikmeli değerlerinde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Buna göre BSSO'daki %1'lik bir artış kısa dönemde ekonomik büyümede bir gecikmeli olarak %1,27'lik, iki gecikmeli olarak da %2,39'luk bir azalmaya neden olmaktadır. Öte yandan, DYY'de uzun dönemin aksine, kısa dönemde bir gecikmeli değerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Bu sonuca istinaden DYY'deki %1'lik bir artışın kısa dönemde ekonomik büyümede %2,53'lük bir artışa neden olacağı söylenebilir. Değişkenler arasında kısa dönemde geçerli olan ilişki modeli için parametrelerin tutarlılığı CUSUM ve CUSUMQ istikrar testleri ile sınanmıştır. Test sonuçları Şekil 3'te verilmiştir. Sonuçlara göre CUSUM test değerleri kritik sınırlar arasında yer almaktadır, modelde yapısal kırılmaya rastlanmamıştır ve katsayılar istikrarlıdır.

Şekil 3. CUSUM ve CUSUMQ İstikrar Testi Sonuçları

5. Sonuç

Bu çalışmada, 1974-2021 döneminde gerçekleşen yıllık veriler kullanılarak BSSO ve DYY ile büyüme arasındaki eş bütünleşme ilişkisi uzun ve kısa dönem için incelenmiştir. Tahmin yöntemi olarak ARDL yöntemi kullanılırken verilerin analizinde E-views 10 programı kullanılmıştır.

Analiz bulguları, incelenen dönemde Türkiye'de BSSO ve DYY ile büyüme arasında eş bütünleşme ilişkisinin varlığını ve kısa dönemdeki dengeden sapmaların uzun dönemde giderildiğini göstermektedir. Değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkisi incelendiğinde, DYY'nin katsayısı -3,44 olarak tespit edilmiştir. Bu bulguya göre, DYY'de gerçekleşecek %1 oranında bir artış ekonomik büyüme oranını uzun dönemde %3,44 oranında düşürmektedir. Değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkisinin aksine, kısa dönemde DYY'nin büyüme üzerindeki etkisi bir gecikmeli olarak pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Buna göre DYY'deki %1 oranında bir artış kısa dönemde büyümede %2,53 oranında bir artışa sebep olmaktadır.

Öte yandan, BSSO'nun katsayısı uzun dönem için 2,22 olarak tahmin edilmiştir. Buna göre, bu değişkendeki %1'lik bir yükseliş uzun dönem için büyüme oranını %2,22 oranında arttırmaktadır. Kısa dönem sonuçlarına bakıldığında ise BSSO'daki %1'lik bir artışın kısa dönemde ekonomik büyümede bir gecikmeli olarak %1,27'lik, iki gecikmeli olarak da %2,39'luk bir azalmaya yol açtığını söylemek mümkündür.

Çalışma sonucunda elde edilen bulgular, BSSO'yla ekonomik büyüme arasında kısa dönemli negatif bir ilişkinin varlığını gösterirken uzun dönemdeyse pozitif bir ilişkinin varlığını göstermektedir. DYY ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelendiğinde ise durum tam tersine dönmeğe; bulgular kısa dönemli pozitif bir ilişkinin varlığına işaret ederken, uzun dönemli negatif bir ilişkinin varlığına işaret etmektedir. Bu yönüyle çalışma, söz konusu değişkenler arasında ilişki bulunmadığı sonucuna ulaşan çalışmalardan (Ağır ve Rutbil, 2019; Acar, 2016; Göçer, 2013) ve uzun

dönemde DYY ile ekonomik büyüme arasında pozitif ve güçlü bir ilişki olduğunu ortaya koyan Ayaydın (2010)'dan ayrılmaktadır. Bu farklılığın sebebinin incelenen dönem ya da kullanılan ekonometrik yöntem olabileceği düşünülmektedir. Öte yandan, bahse konu değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisi olduğu sonucuna ulaşması nedeniyle de Benli ve Yenisu (2017) ve Işık (2016) ile örtüşen sonuçlar sunmaktadır. BSSO ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye dair elde edilen sonuçlar ise Teyyare ve Sayaner (2018) ve Bayraktutan ve Aslan (2008)'ı destekler niteliktedir.

Tasarruf yetersizliği sorunu yaşayan gelişmekte olan ülkeler DYY'nin de katkısıyla bu sorunlarının üstesinden gelmek istemektedirler. Çünkü DYY'nin özellikle uzun dönemde BSSO'ya da katkı yapması beklenir. Ancak bu katkı büyük ölçüde DYY'nin ülkeye ne şekilde girdiğine bağlıdır. Örneğin, DYY bir ülkeye yeni istihdam olanakları sunacak şekilde yeni yatırımlar gerçekleştirmek üzere geldiğinde ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkileri olması beklenmektedir. Aksine, eğer mevcut verimli yatırımlara ortak olma yoluyla giriş yapıyorsa beklenen olumlu etkiler gerçekleşmemektedir. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde genellikle ikinci durum geçerli olduğu için ekonomi üzerindeki etkilerinin kısa dönemde pozitif uzun dönemde ise negatif etkiler gösteriyor olması şaşırtıcı bir sonuç olmamaktadır. Bu sonuç, aynı zamanda tasarruf oranı düşük ve mevcut tasarruflarını da en verimli yatırımlara yönelik kullanmak zorunda olan Türkiye gibi ülkelerde teşvik sisteminin, etkinliği sağlayacak şekilde tasarlanmasının ve uygulanmasının önemini de ortaya koymaktadır. Bu çalışmanın bulgularına dayanılarak özellikle DYY'nin ekonomik büyüme üzerindeki kısa ve uzun dönem etkileri değerlendirildiğinde, bu yatırımlara yönelik teşviklerden beklenen verimin elde edilemediği için arzu edilen sonuca ulaşamadığı görülmektedir. Ayrıca yabancı sermayeye uygulanan teşvik sisteminin tekrar gözden geçirilmesinin de yerinde bir tavsiye olacağı düşünülmektedir.

Kaynaklar

- Acar, M (2016). Doğrudan yabancı sermayenin ekonomik büyümeye etkisi: Türkiye örneği. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(3), 92-105. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/309970>
- Ağır, H. ve Rutbil, M. (2019). Türkiye'de doğrudan yabancı yatırımlar ve ekonomik büyüme ilişkisi. *Maliye Araştırmaları Dergisi*, 5(3), 287-299. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1711423>
- Ayaydın, H. (2010). Doğrudan yabancı yatırımlar ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin incelenmesi: Türkiye örneği. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26(1), 133-145. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/55602>
- Bayraktutan, Y. ve Arslan İ. (2008). Türkiye'de sabit sermaye yatırımlarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: ko-entegrasyon analizi (1980-2006) *KMU İİBF Dergisi*, 8(14), 1-12. <https://dergipark.org.tr/en/pub/kmusekad/issue/10222/125650>
- Benli, Y. K. ve Yenisu, E. (2017). Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ekonomik büyümeye etkisi: Türkiye için eşbütünleşme ve nedensellik analizi. *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 3(2), 49-71. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/314055>
- Berber, M., Sivri, U. ve Artan, S. (2001). Türkiye'de yatırım harcamaları-ekonomik büyüme ilişkisi, AK modeli testi, 1968-1998. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Ekim Sayısı*, 61-70.
- Borensztein, E., De Gregorio, J. ve Lee, J. W. (1998). How does foreign direct investment affect economic growth?. *Journal of international Economics*, 45(1), 115-135. [https://doi.org/10.1016/S0022-1996\(97\)00033-0](https://doi.org/10.1016/S0022-1996(97)00033-0)
- De Long, J. B. ve Summers, L. (1991). Equipment investment and economic growth. *Quarterly Journal of Economics*, 106(2): 445-502.
- Findlay, R. (1978). Relative backwardness, direct foreign investment, and the transfer of technology: a simple dynamic model. *The Quarterly Journal of Economics*, 92(1), 1-16. <https://doi.org/10.2307/1885996>

- Göçer, İ. (2013). Ekonomik büyümenin belirleyicileri: sınır testi yaklaşımı. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 75-91. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1025419>
- Gövdere, B. ve Can, M. (2016). Türkiye’de enerji tüketimi, dışa açıklık, finansal gelişme, sabit sermaye yatırımları ve dış ticaretin ekonomik büyümeye etkisi: sınır testi yaklaşımı. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), 209-228, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/niguiibfd/issue/19761/211632>
- Granger, C. ve Newbold P. (1974). Spurious regressions in econometrics. *Journal of Econometrics*, 2, 111-120. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(74\)90034-7](https://doi.org/10.1016/0304-4076(74)90034-7)
- Işık, C. (2016). Doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve ekonomik büyüme ilişkisi: sınır testi yaklaşımıyla Türkiye örneği. *IUJEAS*, 1(1), 1-12. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/955231>
- Kılıç, T. F. ve Kızılkaya, O. (2023). Doğrudan yabancı yatırımların ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: ARDL yönteminden ampirik kanıtlar. *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(27), 41-61. <https://doi.org/10.47129/bartiniibf.1292180>
- Levine, R. ve Renelt, D. (1992). A sensitivity analysis of cross-country growth regressions. *The American Economic Review*, 82(4), 942-963. <https://www.jstor.org/stable/2117352>
- MacKinnon, J. G. (1996). Numerical distribution functions for unit root and cointegration tests. *Journal of Applied Econometrics*, 11(6), 601-618.
- Mucuk, M. ve Demirsel, M. T. (2009). Türkiye’de doğrudan yabancı yatırımlar ve ekonomik performans. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (21), 365-373. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1724319>
- Pesaran, M. H., Shin Y. ve Smith J. R. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.
- Saqib, N., Masnoon, M. ve Rafique, N. (2013). Impact of foreign direct investment on economic growth of Pakistan. *Advances in Management & Applied Economics*, 3(1), 35-45. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2207626
- Şahbaz, A. (2014). Sabit sermaye yatırımları ve ekonomik büyüme ilişkisi: panel nedensellik analizi. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(1), 1-12. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/185088>
- Şahin, A. (2017, 23-24 Eylül). Ekonomik büyümenin brüt sabit sermaye oluşumundaki değişmeye duyarlılığı: kırılmalı beşli üzerine bir uygulama. *International Balkan and Near Eastern Social Sciences Congress Series* (s. 1-11). https://www.researchgate.net/publication/319526635_Afsin_Sahin_2017_Ekonomik_Buyume_nin_Brut_Sabit_Sermaye_Olulumdaki_Degismeye_Duyarliligi_Kirilgan_Besli_Uzerine_Bir_Uygulama
- Teyyare, E. ve Sayaner, K. (2018). Türkiye’de sabit sermaye yatırımları, kurumsal kalite ve ekonomik büyüme ilişkisi analizi. *Researcher*, 6(1), 179-196. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2151500>
- Thomas, H., Li, X. ve Liu, X. (2009). Ownership structure and new product development in transnational corporations in China. *Transnational Corporations Journal*, 17(2), 17-44. <https://eprints.bbk.ac.uk/id/eprint/2067/1/2067.pdf>
- TÜSİAD (2005). Türkiye ekonomisinde sermaye birikimi, verimlilik ve büyüme (1972-2003) uluslararası karşılaştırma ve AB’ye yakınsama süreci (2014). *TÜSİAD Büyüme Stratejileri Dizisi*, (6).
- WorldBank Databank (2023). World development indicators, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>.

Ekler

Ek 1. Tanımlayıcı İstatistikler

	RGdpG	FDI	INF	GFCF	CE	TRADE
Ortalama	4,581	0,865	38,241	22,853	12,098	39,695
Medyan	5,380	0,493	30,263	23,762	12,360	43,121
Maksimum	11,350	3,653	105,215	29,900	15,770	70,830
Minimum	-5,962	0,019	6,250	14,395	7,520	9,099
Standart Hata	4,265	0,867	29,026	5,013	2,164	14,658
Eğiklik	-0,757	1,337	0,559	-0,341	-0,514	-0,316
Basıklık	3,052	4,407	2,058	1,761	2,643	2,481
Jarque-Bera	4,599	18,272	4,272	3,998	2,372	1,338
Probability	0,100	0,000	0,118	0,135	0,305	0,511
Sum	219,922	41,564	1835,595	1096,960	580,740	1905,385
SumSq. Dev.	855,131	35,368	39599,94	1181,527	220,176	10098,83
Gözlem Sayısı	48	48	48	48	48	48

Ek 2. Korelasyon Katsayıları

	RGdpG	FDI	INF	GFCF	CE	TRADE
RGdpG	1					
FDI	0,061	1				
INF	-0,336	-0,567	1			
GFCF	0,228	0,687	-0,317	1		
CE	-0,101	0,579	-0,453	0,600	1	
TRADE	0,128	0,627	-0,332	0,772	0,550	1

Mutluluk Ekonomisi Üzerine Ölçek Geliştirme ve Uygulama ◆◆◆ Scale Development and Application on the Economics of Happiness

DOI: <https://doi.org/10.25204/iktisad.1347644>

Mehmet POLAT*

Öz

Makale Bilgileri

Makale Türü:
Araştırma
Makalesi

Geliş Tarihi:
21.08.2023

Kabul Tarihi:
14.09.2023

© 2023 İKTİSAD
Tüm hakları
saklıdır.

Bu çalışma, iki temel amaç üzerine bina edilmiştir. Birincisi, mutluluk ekonomisi bağlamında bir mutluluk ölçeği geliştirmektir. İkincisi, güvenilirliği ve uygulanabilirliği ispatlanan mutluluk ölçeğini belirlenen modeller çerçevesinde test etmektir. Bu bağlamda çalışmanın ilk aşamasında, ölçek geliştirme aşamaları tek tek takip edilerek açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır. Analizler neticesinde güven, beklenti, ekonomik kazanç ve yaşam standardı (EKYS) ve öznel iyi oluş (ÖİO) olmak üzere dört faktör elde edilmiştir. İkinci aşamada ise geliştirilen mutluluk ölçeği, Çoklu Grup Yapısal Eşitlik Modeli (ÇGYEM) kullanılarak belirlenen iki model kapsamında değerlendirilmiştir. Çalışmanın her iki modelinin neredeyse tüm grup sonuçlarında, bireylerin güven, beklenti ve EKYS düzeylerinin önemli düzeyde ÖİO üzerinde pozitif ve anlamlı etkiye sahip olduğu gözlemlenmiştir. Özellikle erkeklerin güven ve EKYS düzeylerinin beklentiler üzerinden ÖİO düzeyini önemli düzeyde etkilediği görülmüştür. Çıkan sonuçlara göre araştırma modellerinde yer alan aracı ve bağımsız değişkenlerin yeterli olduğu söylenebilir. Ayrıca bireylerin güven, ekonomik kazanç ve yaşam standartlarının gelecekle ilgili beklentilerini önemli düzeyde etkilediği ve beklentilerinin de mutluluk üzerinde önemli düzeyde belirleyici olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mutluluk ekonomisi, öznel iyi oluş, çoklu grup yapısal eşitlik modeli.

Abstract

Article Info

Paper Type:
Research Paper

Received:
21.08.2023

Accepted:
14.09.2023

© 2023 JEBUPOR
All rights
reserved.

This study is built on two main aims. The first is to develop a happiness scale in the context of happiness economics. The second is to test the happiness scale, which reliability and applicability have been proven, within the framework of the determined models. In this context, in the first stage of the study, explanatory and confirmatory factor analyses were conducted by following the scale development stages one by one. As a result of the analyses, four factors were obtained: trust, expectation, economic earnings and standard of living (EESL), and subjective well-being (SWB). In the second stage, the developed happiness scale was analyzed within the scope of two models determined using the Multi-group Structural Equation Modeling (MSEM). In almost all group results of both study models, it was observed that individuals' trust, expectation, and EESL levels had a significant positive and significant effect on SWB. In particular, it was observed that men's trust and EESL levels significantly affected the level of SWB through expectations. According to the results, it can be said that the mediator and independent variables in the research models are sufficient. In addition, it is concluded that individuals' trust, economic earnings, and living standards significantly affect their expectations about the future, and their expectations are also significant determinants of happiness.

Keywords: Happiness economics, subjective well-being, multi-group structural equation modeling.

Atf/ to Cite (APA): Polat, M. (2023). Mutluluk ekonomisi üzerine ölçek geliştirme ve uygulama. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 8(Özel Sayı), 117-136. <https://doi.org/10.25204/iktisad.1347644>

* ORCID Dr., Iğdır Üniversitesi, Tuzluca MYO, mehmetpolat@igdir.edu.tr

Extended Abstract

Introduction and Research Questions & Purpose:

Happiness economics is an important field that was founded in the 1970s and has proven itself with many studies, especially since the 2000s. Recently, many scales have been developed on happiness economics. However, the developed scales focused only on testing the level of happiness, or in other words, SWB. On the other hand, scales from different fields were used to test the impact on the SWB. In this context, it appears that there is a lack of a scale in the happiness economics literature that includes the basic determinants of the level of happiness. This study focuses on two main aims with the idea of filling this gap in happiness economics. The first is to develop a happiness scale that includes the basic determinants of happiness level. The second is to test the happiness scale, whose reliability and applicability have been proven.

Literature Review:

In the literature, many studies have been written to determine the factors affecting the level of SWB of individuals. These studies have researched the impact of income, financial satisfaction, personal characteristics (age, gender, marital status, etc.), education, health, social activities, leisure time, psychological components (such as stress experience and religious beliefs), and socioeconomic factors (economic growth, unemployment, and employment rate) on SWB (Tella ve MacCulloch, 2006; Shams, 2016; A. E. Clark et al., 2008; Dolan et al., 2008; Stutzer ve Frey, 2012; Chen et al., 2022; Ng, 2022). It has been observed that the effect of these factors on SWB varies from study to study.

Methodology:

The study utilized 821 survey data collected across Türkiye. In line with the purpose of the study, exploratory factor analysis and confirmatory factor analysis were used to develop the happiness scale in the first place. In the second stage, the sub-dimensions of the happiness scale, whose reliability and applicability were proven, were tested with Multi-group Structural Equation Modeling (MSEM). In the MSEM analysis, two models were used. While the mediator variable was used in the first model, the mediator variable was not used in the second model. In addition, gender and marital status were included as group variables in both models.

Results and Conclusions:

Under the happiness scale developed within the scope of the study, four factors were determined. These factors are named trust, EESL, expectations, and SWB respectively. In almost all group results of both models in which the happiness scale was tested, it was observed that individuals' levels of trust, expectation, and EESL had a significant positive and significant effect on SWB. On the other hand, it was observed that the relationship levels obtained between the variables in the first model were stronger compared to the second model. This situation reveals that it would be more useful to use a mediator variable in suicide measurements. In addition, the applicability of the happiness scale has also been proven as a result of the analyses conducted within the scope of the two models. Considering the scales in the happiness economics literature, it can be said that the happiness scale is more comprehensive. This strengthens the idea that the happiness scale will make significant contributions to the happiness economics literature. This case strengthens the idea that the happiness scale will make very important contributions to the happiness economics literature. On the other hand, it is thought that analyzing the happiness scale within the framework of different models and variables will make significant contributions to the happiness economics literature.

1. Giriş

İktisat biliminde, uzun dönem mutluluk ve mutluluğu etkileyen faktörlerin araştırılması göz ardı edilmiştir. Genellikle insanların mutluluğu üzerine sosyologlar, psikologlar ve siyaset bilimcilerin araştırmaları daha çok ön plana çıkmıştır (Diener ve Diener, 1995; Barry, 2000; Veenhoven, 2005; Stanca, 2010). Ancak son dönemde iktisatta, çok önemli gelişmeler yaşanmış ve mutluluk kavramı farklı bakış açılarıyla yeniden tartışılmaya başlanmıştır (Haucap ve Heimeshoff, 2014). Özellikle 1974 yılında Easterlin tarafından yayınlanan “*Does the Economic Growth Improve the Human Lot?*” adlı çalışma ile birlikte mutluluk kavramı, daha yoğun ilgi görmeye başlamıştır (Easterlin, 1974). Bu dönemde, Easterlin’in yanı sıra Nobel ödülünü alan Amerikalı Kahneman ile Blanch Flower, Clark ve Oswald da bu alanda çalışmalar yaparak bu süreci hızlandırmıştır (Albayrak, 2022). Böylece iktisat ve sosyoloji bilimlerinin etkileşimi sonucu mutluluk ekonomisi ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda davranışsal iktisadın bir alt alanı olarak görülen mutluluk ekonomisi üzerine günümüzde birçok çalışma kaleme alınmıştır (bkz. Tella ve MacCulloch, 2006; Shams, 2016; A. E. Clark vd., 2008; Dolan vd., 2008; Stutzer ve Frey, 2012; Chen vd., 2022; Ng, 2022).

Mutluluk ekonomisi üzerinde yapılan çalışmalarda, mutluluk yerine farklı kavramlar kullanılmaktadır. Genel olarak bakıldığında, mutluluk, yaşam doyumu ve öznel iyi oluş (ÖİO) kavramlarının birçok çalışmada birbirinin yerine kullanıldığı söylenebilir (Blanchflower ve Oswald, 2004; Graham, 2009). Ancak ağırlıklı olarak mutluluk ve yaşam doyumu kavramlarının ÖİO kavramının tanımlanmasında yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir (Blanchflower ve Oswald, 2005; Graham vd., 2004; Frey ve Stutzer, 2000; Helliwell ve Putnam, 2004; Hong vd., 2022; Li ve Lyu, 2022; Yang vd., 2023). Mutluluk, bireyin içinde bulunduğu zaman dilimindeki mutluluğu olarak tanımlanırken, yaşam doyumu ise bireyin bir bütün olarak hayatından ne kadar mutlu olduğunu ifade etmektedir. (Worldvaluessurvey.org, 2019). Diğer yandan ÖİO kavramı ise her iki kavramı kapsayacak şekilde iyi oluş, mutluluk, memnuniyet, iyimserlik, geçmişten doyum ve şimdiki mutluluk olarak açıklanabilir (Uçgunoğlu Erarslan ve Yayar, 2022). Bu bağlamda çalışmada, bir bütünlük sağlanması düşüncesiyle daha kapsayıcı olan ÖİO kavramı kullanılmıştır.

Mutluluk ekonomisi çerçevesinde, ÖİO düzeyinin ölçülmesine ilişkin farklı yöntemler kullanılmıştır. En yaygın kullanılan yöntemlerin başında, sıralı logit modeli gelmektedir (bkz. Lim vd., 2020; Alesina vd., 2004; Nguyen vd., 2015; Yan ve Wen, 2020). Diğer yandan bazı çalışmalarda, genelleştirilmiş sıralı logit modeli kullanılmıştır (bkz. Alesina vd., 2004; Mahama ve Maharjan, 2018; Yan ve Wen, 2020; Yang vd., 2023). Ayrıca ÖİO, makroekonomik analizler çerçevesinde de ele alınmıştır (bkz. Easterlin, 2001; Fahey ve Smyth, 2004; Diener vd., 2013; Beja, 2017). Bu çalışmada ise çoklu grup yapısal eşitlik modeli (ÇGYEM) kullanılmıştır (bkz. Joshanloo, 2016; Mo vd., 2022; Chan ve Wong, 2022). Özellikle ÇGYEM analizlerinde farklı farklı grupların kullanılması, ÖİO düzeyinin kategorik olarak değerlendirilmesi fırsatı sunmaktadır.

Bu çalışma, iki temel amaç üzerine bina edilmiştir. Birincisi, mutluluk ölçeğinin güvenilirliğini ve uygulanabilirliğini ispatlamak; ikinci ise belirlenen modeller kapsamında mutluluk ölçeğini test etmektir. Bu amaç doğrultusunda ikinci bölümde ÖİO ile alakalı literatür özetlenmiştir. Üçüncü bölümde çalışmanın metodolojisi, mutluluk ölçeğinin geliştirilmesi ve çalışmada kullanılacak modellere yer verilmiştir. Dördüncü bölümde, bulgular ve beşinci bölümde ise sonuç ve öneriler yer almıştır.

2. Literatür

Mutluluk ekonomisi üzerine son dönemde yapılan çalışmalarda, bireylerin ÖİO düzeylerini etkileyen faktörler üzerinde durulmuştur (bkz. Dolan, vd., 2008; Tella ve MacCulloch, 2006; Stutzer ve Frey, 2012; Haucap ve Heimeshoff, 2014; Shams, 2014; Ng, 2022). Çalışmalarda, özellikle aşağıda sıralanan faktörlerin ÖİO üzerinde önemli düzeyde etkilere sahip olduğu görülmüştür. İlgili faktörler, bu çalışmada üç boyut bağlamında toplanılmıştır (Dolan vd., 2008; Stutzer ve Frey, 2012; Ribeiro ve Santos, 2019):

- Ekonomik kazanım ve yaşam standardı (gelir, tüketim, refah, iş, çalışma saati, ücret, sosyal aktiviteler)
- Demokrasi, Güven ve beklentiler (devlet kurumlarına güven, çevreye güven, ekonomik güven, demokrasi, adalet, beklentiler).
- Demografik ve kişisel özellikler (cinsiyet, yaş, medeni durum, etnik köken, din, eğitim, sağlık durumu)

2.1. Ekonomik Kazanım ve Yaşam Standardı

Easterlin(1974) çalışmasında, bireylerin gelir düzeyi arttıkça mutluluk düzeylerinin bir noktaya kadar arttığı, ancak daha sonra gelir düzeyinin artmasına rağmen mutluluk düzeyinin sabit kaldığını gözlemlemiştir¹. Diğer yandan yapılan birçok çalışmada yüksek gelir düzeyine sahip olan bireylerin yüksek ÖİÖ düzeyine sahip olduğu görülmüştür (bkz. Dorn vd., 2007; Luttmer, 2005; Ferrer-i-Carbonell, 2005). Ayrıca Stevenson-Wolfers group” olarak adlandırılan araştırmacılar (Betsey ve Justin, 2008; Deaton, 2008; Diener vd., 2013; Sacks vd., 2012), gelir düzeyi ile mutluluk arasında hem kısa hem de uzun dönemde pozitif bir ilişkinin olduğunu savunmuşlardır.

Dolan vd., (2008) çalışmalarında, bireylerin işsiz kalmasının ÖİÖ düzeyini olumsuz etkilediğini gözlemlemiştir. Schoon vd. (2005) çalışmalarında, yarı zamanlı çalışan bireylerin tam zamanlı çalışanlara kıyasla daha düşük yaşam memnuniyetine sahip olduğunu görmüşlerdir. Diğer yandan bireylerin kendi aile ve arkadaşlarıyla sosyalleşmesinin ÖİÖ’yu olumlu etkilediği (bkz. Pichler, 2006) ve bu etkinin ilerleyen yaşlarda da devam ettiği (bkz. Ritchey vd., 2001) gözlemlenmiştir. Powdthavee (2008), bireylerin sosyal sermayesi olarak adlandırılan bu ilişkilerin iyi olması doğrultusunda ÖİÖ’ünde iyi olacağını savunmuştur.

2.2. Demokrasi, Güven ve Beklentiler

Literatürde ÖİÖ ile ülkelerdeki demokrasi düzeyi arasında önemli bir ilişkinin olduğunu ortaya atan birçok çalışma vardır (bkz. Bjørnskov vd., 2010; Berggren ve Bjørnskov, 2020; Paleologou, 2022). Frey ve Stutzer (2000) çalışmalarında, katılımcı demokrasinin yoğun olduğu ülkelerde bireylerin yaşam memnuniyetlerinin nispeten daha yüksek olduğunu gözlemlemiştir. Diğer yandan Fahey ve Smyth (2004) ile Hagerty (2000) çalışmalarında, gelir eşitsizliği ile ÖİÖ arasında negatif bir ilişkinin olduğunu tespit etmişlerdir.

Yapılan birçok çalışmada, bireylerde sosyal güven ile ÖİÖ arasında çok kuvvetli bir ilişkinin olduğu görülmüştür. Bireylerde sosyal güven arttıkça mutluluk düzeyinin daha da arttığı hatta intihar olaylarının olma olasılığının daha da azaldığı gözlemlenmiştir (Helliwell ve Putnam, 2004; Dolan vd., 2008). Bireylerin komşularla ilgili algılarının yaşam doyumunu önemli düzeyde etkilediği yönünde önemli kanıtlar elde edilmiştir (Dolan vd., 2008). Diğer yandan devlet kurumlarına ve hükümete duyulan güvenin daha yüksek yaşam doyumuna sebep olduğu tespit edilmiştir (Helliwell, 2003; Hudson, 2006). Ayrıca, bireylerin finansal koşullar yönündeki algılarının yaşam doyumunu üzerinde çok önemli etkilere sahip olduğu görülmüştür (Brown vd., 2005).

2.3. Demografik ve Kişisel Özellikler

Yapılan çalışmalarda bireylerin yaş düzeyleri ile ÖİÖ arasında önemli ilişkilerin olduğu gözlemlenmiştir. Dolan vd., (2008) çalışmalarında, özellikle genç ve yaşlı bireylerin 32-50 yaş aralığında sorumluluğu yüksek olan bireylere kıyasla daha yüksek yaşam doyumlarına sahip olduklarını görmüşlerdir. Diğer yandan Alesina vd., (2004) çalışmalarında, kadınların erkeklere göre

¹ Easterlin’in bu tespiti, literatüre “Easterlin Paradoksu” olarak yer almıştır (Beja, 2014).

daha yüksek mutluluk düzeyine sahip olduğunu tespit etmelerine rağmen yapılan bazı çalışmalarda ise cinsiyet bağlamında bir farklılığı olmadığı (Louis ve Zhao, 2002) gözlemlenmiştir.

Bireylerin medeni durumları ile ÖİÖ düzeyleri arasında önemli ilişkilerin olduğu, birçok çalışmada ortaya atılmıştır. Helliwell (2003) çalışmasında, evli insanların daha yüksek ÖİÖ düzeyine sahip olduğunu hatta birbirinden ayrılmış bireylerin dul bireylerden daha düşük ÖİÖ düzeyine sahip olduğunu gözlemlemiştir. Ayrıca Blanchflower ve Oswald (2004), evli bireyler arasında sevgi ve şefkatin pekiştirici gücünün ÖİÖ düzeyini olumlu etkilediğini savunmuşlardır.

Blanchflower ve Oswald (2004) çalışmalarında, eğitim düzeyi ile ÖİÖ arasında pozitif bir ilişkinin olduğunu gözlemlemiştir. Ancak Stutzer (2004) çalışmasında, ortaöğretim düzeyine sahip olan bireylerde daha yüksek ÖİÖ düzeyinin olduğunu savunmuştur. Diğer yandan Ferrer-i-Carbonell (2005), gelir düzeyi düşük ülkelerde yaşayan bireylerin eğitim düzeylerinin ÖİÖ düzeyleri üzerinde daha yüksek bir etkiye sahip olduğunu gözlemlemiştir. Helliwell (2006), dindar olan bireylerin dini ne olursa olsun dindar olmayanlara kıyasla daha fazla mutlu olduğunu ortaya atmıştır. Ayrıca Clark ve Felton (2005), bireylerin dini faaliyetlere düzenli katılmasının mutluluk düzeyini olumlu etkilediğini savunmuşlardır. Powdthavee (2008) çalışmasında, engelli olmanın ve engelli olma süresinin ÖİÖ üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu gözlemlemiştir. Dolan vd., (2008) çalışmalarında, ÖİÖ ile sağlık arasında çok güçlü bir ilişkinin olduğunu tespit etmişlerdir. Ayrıca Yang vd., (2023) çalışmalarında, sağlık ve ÖİÖ arasında pozitif bir korelasyon olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

3. Metodoloji

Bu çalışmanın amacı, mutluluk ölçeğinin elde edilmesi ve belirlenen modeller kapsamında test edilmesidir. Bu kapsamda ilk etapta ölçek geliştirme aşamaları takip edilerek açıklayıcı faktör analizi (AFA) ve doğrulayıcı faktör analizi (DFA) yapılmıştır. Daha sonra elde edilen mutluluk ölçeğinin alt boyutları, yapısal eşitlik modeli ile belirlenen iki model kapsamında test edilmiştir².

Literatürde ölçek geliştirme aşamaları, farklılık göstermektedir. Bu çalışmada, Churchill (1979), Balci (2020) ve Doğan vd. (2015) referans alınarak aşağıdaki yol haritası esas alınmıştır:

- Madde havuzu oluşturma,
- Uzman görüşüne başvurma,
- Pilot çalışma,
- Uygulama,
- Ölçeğin ortaya konulması.

Tablo 1’de madde havuzuna yer verilmektedir. İlk 23 madde, WVS ve TÜİK’in mutlulukla ilgili anket çalışmalarından alınmıştır (Worldvaluessurvey.org, 2019; TÜİK, 2022). 24-30 aralığında yer alan maddeler, Polat (2022) tarafından geliştirilen ekonomik kazanç ölçeğinden alınmıştır. Son olarak geri kalan 6 madde ise uzman görüşü alınarak çalışmaya dâhil edilmiştir.

Mutluluk ölçeğine ilişkin maddeler, 5’li likert ölçek esas alınarak düzenlenmiştir. Likert ölçeklerde, memnuniyet, güven, katılım ve beklenti durumunu gösteren ifadelerle ver verilmiştir. İfadelerin derecelendirilmesi, 1 en düşük, 5 ise en yüksek olacak şekilde belirlenmiştir. Maddeler, ilk olarak 50 kişilik bir örnekleme uygulanarak bir pilot uygulama yapılmıştır. Pilot uygulama sonucunda 4,12 ve 17 nolu maddeler elenmiştir. Böylece 33 maddeden oluşan likert tipi ölçeğe, katılımcıların demografik ve diğer durumlarını ölçmeye yönelik 15 soru daha eklenerek nihai anket formu elde edilmiştir. Diğer yandan çalışmanın etik kurulu izni ise “İğdır Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etik Kurulunun 18.04.2023 tarih ve 2023/8 sayı karar” ile alınmıştır.

² Yapılan analizlerde, SPSS ve AMOS paket programları kullanılmıştır.

Tablo 1. Madde Havuzu

<i>No</i>	<i>Maddeler</i>	<i>Kaynak</i>
Md.1	Bir bütün olarak değerlendirdiğinizde hayatınızdan ne kadar memnunsunuz?	
Md.2	Genel olarak son günlerde hayatınızdan ne kadar memnunsunuz?	
Md.3	Genel olarak sağlık durumunuzdan ne kadar memnunsunuz?	
Md.4	Bu günlerde hane halkının sağladığı toplam gelirden hanenizde yaşayan bireyler memnun mu?	
Md.5	Kendiniz ve aileniz için genel olarak yaptığınız harcamalardan (eğitim, sağlık, tatil, sağlıklı ve yeterince beslenme, giyinme, barınma vs.) ne oranda memnunsunuz?	
Md.6	Hükümetin ekonomi politikalarından memnun musunuz?	
Md.7	Genel olarak devlet kurumlarının faaliyetlerinden ne oranda memnunsunuz?	
Md.8	Yaşadığımız çevrede bulunan insanların çoğunluğuna güveniyor musunuz?	
Md.9	Cumhurbaşkanlığına ne oranda güveniyorsunuz?	
Md.10	Hükümete ne oranda güveniyorsunuz?	
Md.11	Meclise ne oranda güveniyorsunuz?	
Md.12	Siyasi partilere ne oranda güveniyorsunuz?	
Md.21	İşinizden memnun musunuz?	
Md.22	Yaptığımız iş karşılığında elde ettiğiniz gelirden memnun musunuz?	
Md.23	Bir çalışan olarak sahip olduğunuz haklardan ne orandan memnunsunuz?	
Md.16	Medyaya ne oranda güveniyorsunuz?	
Md.17	Sivil toplum kuruluşlarına ne oranda güveniyorsunuz?	
Md.18	Bankalara ne oranda güveniyorsunuz?	
Md.19	Eğitim sistemine ne oranda güveniyorsunuz?	
Md.20	Sağlık sistemine ne oranda güveniyorsunuz?	
Md.13	Orduya ne oranda güveniyorsunuz?	
Md.14	Emniyet Teşkilatına ne oranda güveniyorsunuz?	
Md.15	Yargıya ne oranda güveniyorsunuz?	
Md.24	Meslek hayatıma (veya ebeveynlerimin meslek hayatına) başladığım/başladıkları günden bu güne hayat koşullarım daha da iyileşti ifadesine ne oranda katılıyorsunuz	
Md.25	Meslek hayatıma (veya ebeveynlerimin meslek hayatına) başladığım/başladıkları günden bu güne tatil yapma ve sosyokültürel aktivitelere katılma oranım daha da artı ifadesine ne oranda katılıyorsunuz?	
Md.26	Meslek hayatıma (veya ebeveynlerimin meslek hayatına) başladığım/başladıkları günden bu güne sağlıklı bir yaşam için ayırdığım bütçem daha da artı ifadesine ne oranda katılıyorsunuz?	
Md.27	Meslek hayatıma (veya ebeveynlerimin meslek hayatına) başladığım/başladıkları günden bu güne servetim(menkul ve gayrimenkul) daha da artı ifadesine ne oranda katılıyorsunuz?	
Md.28	Meslek hayatıma (veya ebeveynlerimin meslek hayatına) başladığım/başladıkları günden bu güne lüks tüketim miktarım daha da artı ifadesine ne oranda katılıyorsunuz?	
Md.29	Meslek hayatıma (veya ebeveynlerimin meslek hayatına) başladığım/başladıkları günden bu güne aileme ayırdığım zaman daha da artı ifadesine ne oranda katılıyorsunuz?	
Md.30	Meslek hayatıma (veya ebeveynlerimin meslek hayatına) başladığım/başladıkları günden bu güne aile üyelerinin hem eğitim düzeyleri hem de eğitim kaliteleri daha da artı ifadesine ne oranda katılıyorsunuz?	
Md.31	Gelecek dönemlerde ekonomik durumunuzun nasıl olacağını düşünüyorsunuz?	
Md.32	Gelecek dönemlerde yaşam kalitenizin nasıl olacağını düşünüyorsunuz?	
Md.33	Ülkenin ekonomik performansını göz önüne aldığımızda gelecek dönemlerde ekonominin nasıl olacağını düşünüyorsunuz?	
Md.34	Ülkede devlet kurumlarının performansını göz önüne aldığımızda gelecek dönemlerde devlet kurumlarının performansının nasıl olacağını düşünüyorsunuz?	
Md35	Ülkenin demokrasi, insan hakları, adalet ve eşitlik bağlamında performansını göz önüne aldığımızda gelecek dönemlerde bu performansının nasıl olacağını düşünüyorsunuz?	
Md36	Ülkenin refah düzeyinin gelecek dönemlerde nasıl olacağını düşünüyorsunuz?	

WVS
(2022)

TÜİK
(2022)

Polat (2022)

Çalışma kapsamında
geliştirildi

Örnekleme hacmi belirlenirken çeşitli yaklaşımlar referans alınmıştır. Ural ve Kılıç (2011), %95 güven aralığında ve %5 hata payı ile 384; Nunnally ve Bernstein (1994) ve Tabachnick ve Fidell'e (1996) göre ise en az 300 örnekleme olması gerektiğini ifade etmektedir. Bu bağlamda çalışma için yeterince veri toplanabilmesi, sağlıklı analizlerin yapılabilmesi ve örnekleme hatalarının azaltılması için örnekleme mümkün oldukça yüksek tutularak 1000 olarak belirlenmiştir (bkz. Guba ve Lincoln, 1982; Marshall ve Rossman, 2014; McNabb, 2015). Ancak anket formları incelenmiş ve özellikle öğrencilerden gelen anket formları başta olmak üzere 179 adet anket formu çeşitli nedenlerden dolayı analize dâhil edilmemiştir.

3.1. Açıklayıcı Faktör Analizi

AFA, verilerin varyasyonunu en iyi şekilde özetleyen, ortak faktörler olarak adlandırılan ve gözlenemeyen değişkenleri ortaya çıkaran ve gizli faktörleri belirlemek için araştırmacıların muhakemelerini ve yorumlarını kullanmayı sağlayan istatistiksel bir tekniktir (Sugawara ve Nikaido, 2014; Watkins, 2018; Goretzko vd., 2021; Howard, 2023; Trendafilov ve Hirose, 2023). AFA, ölçülemeyen ve gözlemlenemeyen gizli boyutları ortaya çıkaran bir yöntemdir (Polat ve Bulut, 2023).

Tablo 2. Açıklayıcı Faktör Analizi Sonuçları

<i>Faktörler</i>	<i>Maddeler</i>	<i>Ort.</i>	<i>F₁</i>	<i>F₂</i>	<i>F₃</i>	<i>F₄</i>
Güven	Md.11	2,82	0,807			
	Md.14	3,41	0,806			
	Md.15	2,67	0,793			
	Md.10	2,60	0,791			
	Md.9	2,72	0,779			
	Md.13	3,43	0,734			
	Md.19	2,23	0,618			
	Md.20	2,89	0,588			
EKYS	Md.26	2,47		0,800		
	Md.27	2,34		0,777		
	Md.28	2,35		0,761		
	Md.30	2,66		0,739		
	Md.25	2,39		0,737		
	Md.29	2,43		0,719		
	Md.24	2,78		0,678		
Beklentiler	Md.36	2,69			0,832	
	Md.33	2,39			0,829	
	Md.34	2,57			0,816	
	Md.35	2,57			0,815	
	Md.31	2,69			0,740	
	Md.32	2,81			0,727	
ÖİÖ	Md.1	3,00				0,826
	Md.2	2,78				0,732
	Md.21	2,94				0,650
	Md.3	3,49				0,648
AFA ve Güvenirlilik analizi referans değerleri	Açıklanan Varyans (%)		20,556	18,848	17,929	10,087
	Kümülatif Açıklanan Varyans (%)		20,556	39,404	57,333	67,420
	Cronbach's Alpha Kat Sayıları		0,916	0,895	0,944	0,774
	Ölçeğin Toplam Cronbach's Alpha Kat Sayısı			0,944		
	Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) Örneklem Yeterliliği			0,930		
	Bartlett's Test		Chi-square: 15394,265 / (0,000)			
	Determinant			5,683E-9		

Verilerin AFA'ya uygun olup olmadığının test edilmesi için Kaiser-Meyer-Olsen (KMO) ve Barlett testlerinin yapılması gerekmektedir (Doğan vd., 2015). Bu kapsamda yapılan analizde KMO değeri, 0,93 olarak elde edilmiştir. KMO değerinin 0,80'nin üstünde çıkması sonucun oldukça iyi olduğunu göstermektedir (Büyüköztürk, 2002). Diğer yandan korelasyon matrisinin istatistiki olarak anlamlılığını ifade eden Bartlett's Test'in sonuçları Tablo 2'de gösterildiği gibi anlamlı çıkmıştır. Ayrıca korelasyon kat sayılarının 0,30'un üstünde olduğu gözlemlenmiştir.

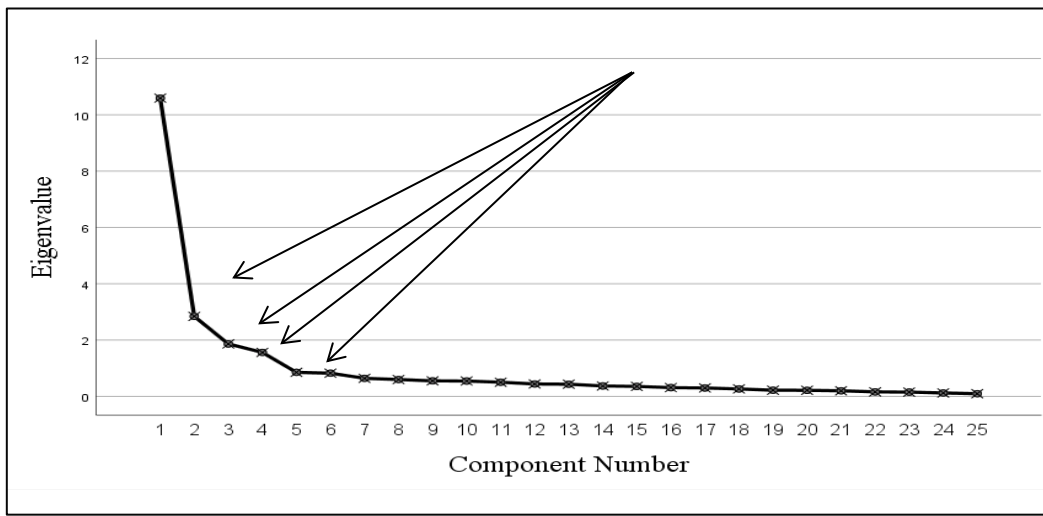
AFA analizi sonucunda düşük faktör yüküne sahip ve çapraz faktör yüküne neden olan 8 madde elenmiştir. Böylece mutluluk ölçeği bağlamında 4 faktör tespit edilmiş ve bu faktörler sırasıyla güven, ekonomik kazanç ve yaşam standardı (EKYS), beklentiler ve ÖİÖ şeklinde isimlendirilmiştir³. Tablo 2'de görüldüğü gibi güven faktörü 20,556, EKYS faktörü 18,848, beklentiler faktörü 17,929 ve ÖİÖ

³ Çalışmada 1. madde yaşam doyumunu ve 2. madde ise mutluluğu ifade ettiğinden dolayı her iki kavramı kapsayan ÖİÖ kavramı faktör olarak tanımlanmıştır.

faktörü ise 10,087 açıklanan varyans değerini almıştır. Ayrıca faktörlere bir bütün olarak bakıldığında, dört faktörün %67 oranında yüksek bir değerde varyansı açıkladığı gözlemlenmiştir⁴.

Ölçeğin güvenilirliğinin test edilmesi için güvenilirlik analizi yapılmıştır. Sonuç olarak güven faktörünün 0,916, EKYS faktörünün 0,895, beklentiler faktörünün 0,944 ve ÖİO faktörünün ise 0,774 Cronbach's Alpha kat sayısı aldığı görülmüştür. Elde edilen sonuçlar göz önüne alındığında, ilk üç faktörün yüksek derecede ve dördüncü faktörün ise oldukça güvenilir olduğu söylenebilir⁵.

Scree Plot eğrisi, bir ölçekte kaç tane faktörün bulunduğunu ve bu faktörlerin açıklanan varyansa ne kadar katkıda bulunduğunu ifade eder. Scree Plot eğrisinde kırılma noktaları arasındaki değişim göz önüne alınarak yorum yapılır (Sarigül, 2015; Polat ve Bulut, 2023). Şekil 1'de yer alan Scree Plot eğrisine bakıldığında, dört faktörün eğimlerinin birbirinden farklı olduğu ve geri kalan faktörlerin ise yatay bir seyir izlediği görülmektedir. Bu durum da ilk dört faktörün varyansa önemli düzeyde katkı sağladığı, ancak diğer faktörlerin ise birbirine yakın ve çok düşük düzeyde katkı sağladığını göstermektedir.

Şekil 1. Scree Plot Dağılımı

3.2. Doğrulayıcı Faktör Analizi

DFA, ölçek geliştirme ve uyarlamada AFA'nın devamı niteliğindedir (Erkorkmaz vd., 2013). Eğer bir çalışmada bir ölçeğin maddeleri arasında bir ilişki varsa AFA yapılır. Eğer test edilmiş bir ilişki, belirlenmiş faktörler ve bu faktörler altında maddeler yer alıyorsa DFA analizine başvurulur (Büyüköztürk, 2002; Orcan, 2018). AFA, sosyal bilimlerde çok yaygın kullanılmasına karşın bazı araştırmacılar tarafından sonuç raporları bakımından bazı endişeler barındırdığı ifade edilmektedir (Henson ve Roberts, 2006; Karaman vd., 2017) Bu bağlamda bu çalışmada, AFA ile birlikte DFA da yapılmıştır.

DFA yapılırken literatürde en çok kullanılan uyum indeksleri referans alınmıştır. Uyum indeksleri ve kabul edilebilir referans değerleri sırasıyla; $\chi^2 / df \leq 5$; $GFI \geq 0,90$, $CFI \geq 0,90$, $RMSEA \leq 0,08$, $AGFI \geq 0,85$, $NFI \geq 0,90$ ve $SRMR \leq 0,08$ olarak kabul edilmektedir (Weston ve Gore, 2006; Hooper vd., 2008; Marques vd., 2019). Tablo 3'te verilen uyum indeks sonuçlarına bakıldığında, uyum indeks değerlerinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu gözlemlenmiştir.

⁴ Bu tür analizlerde kümülatif faktörün 0,40 üzeri olması yeterlidir (Netemeyer vd., 2003).

⁵ Cronbach's Alpha kat sayısı değeri, eğer $0,60 \leq \alpha < 0,80$ aralığında olursa ölçek oldukça güvenilir eğer $0,80 \leq \alpha < 1,00$ arasında olursa ölçek yüksek derecede güvenilirdir (Alpar, 2013).

Tablo 3. Doğrulayıcı Faktör Analizinde Referans Alınan Uyum İndeks Sonuçları

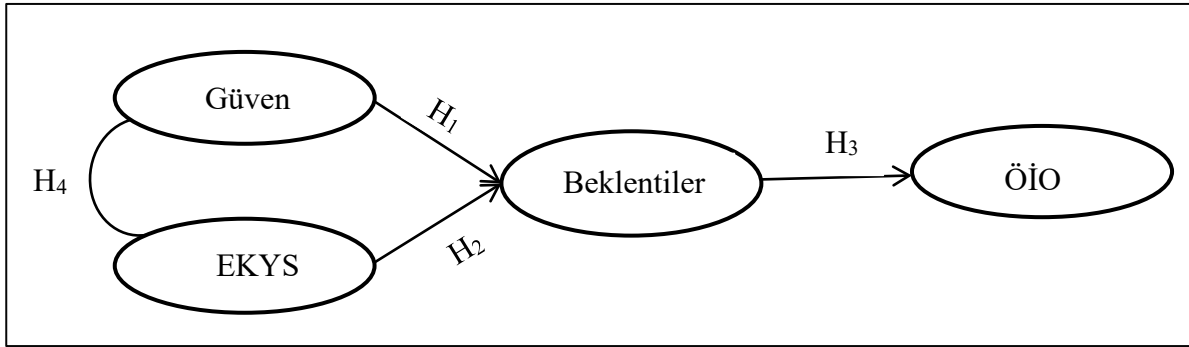
<i>Model Uyum Kriterleri</i>	<i>Elde Edilen Değerler</i>	<i>Sonuç</i>
$\chi^2 / d.f.$	2,906	Uyumlu
GFI	0,925	Uyumlu
AGFI	0,904	Uyumlu
NFI	0,946	Uyumlu
CFI	0,962	Uyumlu
RMSEA	0,053	Uyumlu
SRMR	0,048	Uyumlu

3.3. Yapısal Eşitlik Modeli

Yapısal eşitlik modeli (YEM), karmaşık çoklu ilişkileri inceleyen ve regresyon ile faktör analizini birleştiren uygun bir yöntemdir (Najaf vd., 2018). YEM, bağımlı ve bağımsız değişkenler ile birlikte ilgilenir. Ayrıca gözlemlenen ve gözlenemeyen (gizil) değişkenler arasındaki ilişkiyi tanımlamaktadır (Deutsch vd., 2013). Yani, bir dizi hipotezler bağlamında belirlenen modellerin gözlenen ve gözlenemeyen değişkenler arasındaki korelasyon ve nedensellik ilişkisini ortaya çıkaran istatistiksel bir tekniktir (Chamsuk vd., 2014). Gizil değişkenlerin yorumlanmasında ve analiz edilmesinde kolaylık sağlayan YEM, son dönemde yaygın olarak kullanılan bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır (Reisinger ve Turner, 1999). Bu çalışma kapsamında da elde edilen faktörlerin test edilmesi için iki model belirlenmiş ve bir dizi hipotezler yardımıyla bu modeller test edilmiştir. Şekil 2’de birinci model gösterilmektedir. Birinci modelde ÖİO bağımlı, beklentiler aracı, güven ve EKYS ise bağımsız değişken olarak alınmıştır.

Birinci modelin hipotezleri:

- H₁:** Bireylerin güven düzeyleri ile beklenti düzeyleri arasında pozitif bir ilişki vardır.
H₂: Bireylerin EKYS düzeyleri ile beklenti düzeyleri arasında pozitif bir ilişki vardır.
H₃: Bireylerin beklenti düzeyleri ile ÖİO düzeyleri arasında pozitif bir ilişki vardır.
H₄: Bireylerin güven düzeyleri ile EKYS düzeyleri arasında çift yönlü bir ilişki vardır.

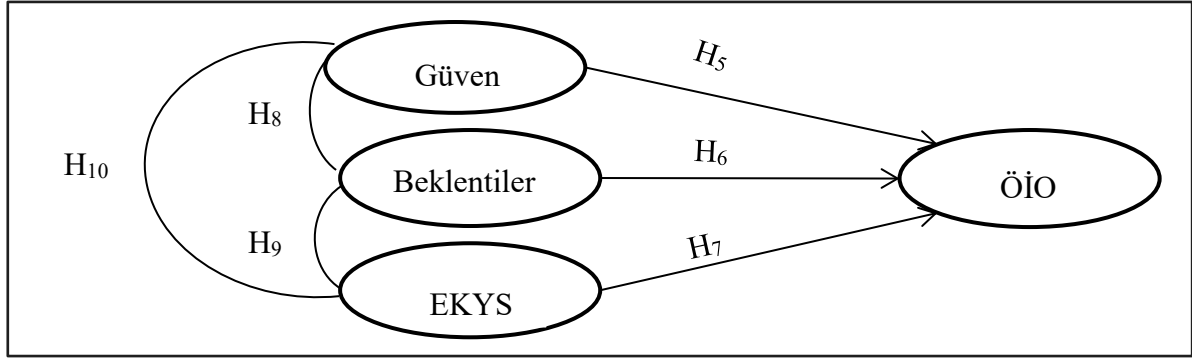

Şekil 2. Birinci Model ve Hipotezlerin Yol Haritası

İkinci modelin hipotezleri:

- H₅:** Bireylerin güvenlik düzeyleri ile ÖİO düzeyleri arasında pozitif bir ilişki vardır.
H₆: Bireylerin EKYS düzeyleri ile ÖİO düzeyleri arasında pozitif bir ilişki vardır.
H₇: Bireylerin beklenti düzeyleri ile ÖİO düzeyleri arasında pozitif bir ilişki vardır.

Şekil 3’te ikinci model verilmektedir. İkinci modelde ÖİO bağımlı, diğer üç değişken ise bağımsız değişken olarak belirlenmiştir.

Şekil 3. İkinci Model ve Hipotezlerin Yol Haritası

4. Bulgular

Araştırma kapsamında ankete katılan katılımcıların demografik ve ekonomik göstergeleri Tablo 4'te verilmiştir. Bu bağlamda katılımcıların cinsiyet durumlarına bakıldığında, 821 katılımcının %40'ının erkek ve %60'ının bayan olduğu görülmektedir.

Tablo 4. Katılımcıların Demografik ve Ekonomik Göstergeleri

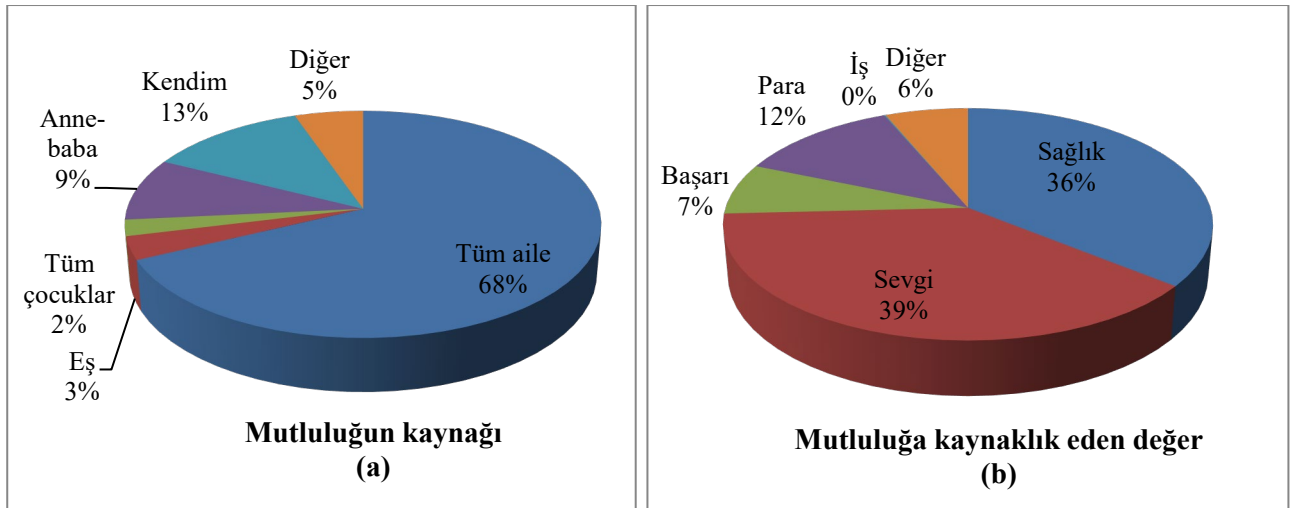
	<i>Kategori</i>	<i>Kişi sayısı</i>	<i>%</i>
Cinsiyet	Erkek	328	40,0
	Bayan	493	60,0
Eğitim	Okuryazar değil	12	1,5
	Okuryazar	5	0,6
	İlkokul	12	1,5
	Ortaokul	28	3,4
	Lise	101	12,3
	Önlisans	398	48,5
Medeni durum	Lisans	183	22,3
	Yüksek Lisans	51	6,2
	Doktora	31	3,8
	Bekâr	552	67,2
Yaş	Evli	259	31,5
	Dul	10	1,2
	18-25	497	60,5
Meslek	26-35	152	18,5
	36-45	130	15,8
	46-55	33	4,0
	56-65	9	1,1
	Öğrenci	437	53,2
	İşçi	78	9,5
Gelir dağılımı	Esnaf	15	1,8
	Memur	46	5,6
	Ev kadını	61	7,4
	Sanayici/Tüccar	5	0,6
	Nitelikli Uzman (Avukat, Mühendis, Doktor, Akademisyen vb.)	57	6,9
	Emekli	4	0,5
	Öğretmen	37	4,5
	İşsiz	35	4,3
	Diğer	46	5,6
	10.000'dan az	495	60,3
10.001-20.000	183	22,3	
20.001-30.000	87	10,6	
30.001-40.000	35	4,3	
40.001-50.000	12	1,5	
50.001'den fazla	9	1,1	

Eğitim durumuna göre katılımcıların %48,5'inin önlisans, %22,3'ünün lisans ve %10'unun ise lisansüstü eğitim düzeyine sahip olduğu gözlemlenmektedir. Genel olarak bakıldığında, katılımcıların eğitim düzeylerinin yüksek olduğu söylenebilir. Medeni durumuna göre katılımcıların %67,3'ünün bekâr, %31,5'inin evli ve %1,2'sinin dul olduğu görülmektedir. Katılımcıların yaş dağılımına bakıldığında, %60,5'inin 18-25, %18,5'inin 26-35, %15,8'inin 36-45 aralığında olduğu ve geri kalanının ise 46 yaşından büyük olduğu gözlemlenmektedir. Diğer yandan katılımcıların neredeyse %50'sinin öğrenci, %9,5'inin işçi, %5,6'sının ev kadını, %17'sinin memur, öğretmen ve nitelikli personel ve geri kalanının da işsiz, esnaf ve diğer meslek gruplarında olduğu görülmektedir.

Katılımcıların gelir dağılımlarına bakıldığında, %60,3'ünün 10.000₺'nin altında, %22,3'ünün 10.001-20.000₺ aralığında, %10,6'sının 20.001-30.000₺ aralığında ve %6,9'unun ise 30.000₺'den fazla bir gelire sahip olduğu görülmektedir. Bu durum da katılımcıların neredeyse %93'ünün yoksulluk sınırının altında bir gelire sahip olduğunu göstermektedir⁶.

Şekil 4'te katılımcılara göre mutluluğun kaynağı ve mutluluğa neden olan değerlerin dağılımı verilmiştir. Bu bağlamda bakıldığında, katılımcıların %68'i tüm ailenin, %13'ü kendilerinin, %9'u anne-babanın, %3'ü eşinin, %2'si çocuklarının ve %5'i ise diğer kişilerin mutluluğun kaynağı olduğunu ifade ettikleri gözlemlenmektedir. Diğer yandan TÜİK'in 2022 yılında Türkiye genelinde yaptığı araştırmada katılımcıların %67'sinin tüm aile, %16,3'ünün çocuklar, %3,9'unun eş, %3,8'inin anne-baba, %4,8'inin kendisi ve %2,7'sinin diğer kişilerin mutluluğun kaynağı olduğunu ifade ettikleri görülmüştür. Her iki sonuca bir bütün olarak bakıldığında, tüm aile diyenlerin neredeyse aynı oranda olduğu ve diğer kalemlerde de birbirine yakın sonuçların olduğu söylenebilir.

Katılımcılara göre mutluluğa kaynaklık eden en önemli değerlerin sırasıyla %39 oranla sevgi ve %36 oranla sağlık olduğu gözlemlenmektedir. Ayrıca katılımcıların %12'sine göre para, %7'sine göre başarı ve %6'sına göre ise diğer faktörlerin olduğu görülmektedir. Diğer yandan TÜİK'in 2022 yılında Türkiye genelinde yaptığı araştırmada katılımcıların %68,2'sine göre sağlık, %13,2'sine göre sevgi, %9,5'ine göre başarı, %6,2'sine göre para ve %2,6'sına göre ise işin mutluluk kaynağı olarak görüldüğü gözlemlenmiştir.

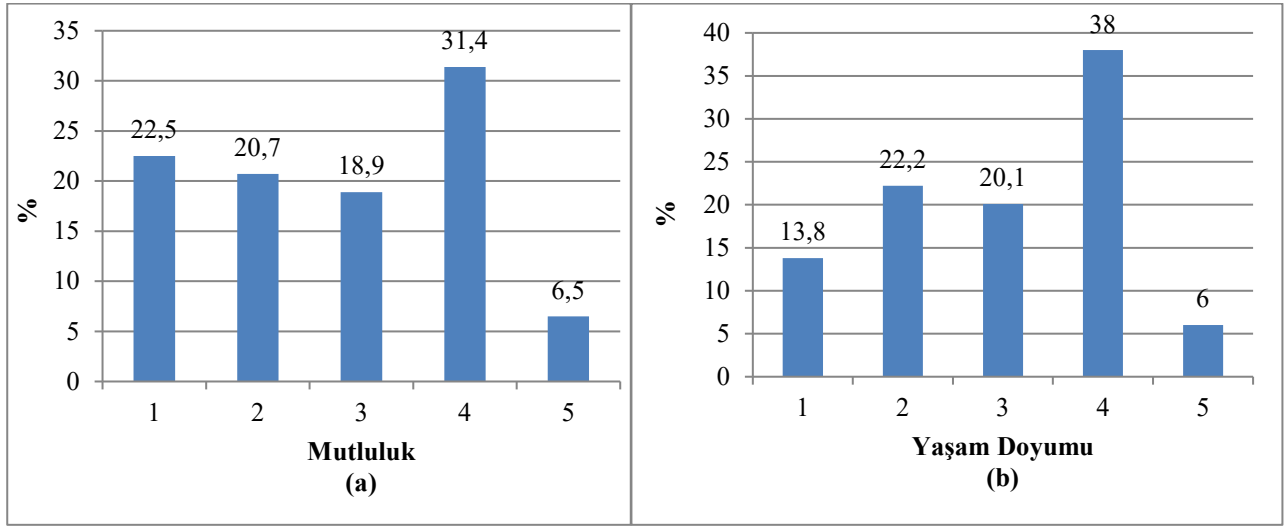

Şekil 4. Katılımcılara Göre Mutluluğun Kaynağı ve Mutluluğa Kaynaklık Eden Değerlerin Dağılımı

Şekil 5'te katılımcıların mutluluk ve yaşam doyumu düzeylerinin yüzdelerle dağılımı verilmiştir. Mutluluk düzeyine bakıldığında, katılımcıların %43,2'sinin mutlu olmadığı, %18,9'unun orta düzeyde mutlu olduğu, %31,4'ünün mutlu ve %6,5'inin ise çok mutlu olduğu görülmektedir. Yaşam doyumu düzeyine bakıldığında ise katılımcıların %36'sının yaşam doyumunun iyi düzeyde olmadığı görülürken; diğer yandan katılımcıların %20,1'inin orta, %38'inin iyi ve %6'sının ise çok iyi düzeyde

⁶ TÜRK-İŞ'in Haziran 2023 açlık ve yoksulluk sınırı raporuna göre yoksulluk sınırı 33.750₺ ölçülmüştür (TÜRK-İŞ, 2023).

yaşam doyumuna sahip olduğu gözlemlenmektedir. Genel olarak bakıldığında, katılımcıların yaşam doyum düzeylerinin mutluluk düzeylerinden daha iyi olduğu söylenebilir.

Şekil 5. Katılımcıların Mutluluk ve Yaşam Doyumu Düzeylerinin Yüzdelerik Dağılımı

Çalışma kapsamında güvenilirliği ve uygulanabilirliği ispatlanan mutluluk ölçeği, Şekil 2 ve 3'te yer verilen modeller bağlamında ÇGYEM ile test edilmiştir. Her iki modelde de cinsiyet ve medeni durum, grup değişkeni olarak kullanılmıştır. Modellere ilişkin uyum iyiliği indeks değerleri, Tablo 5'te verilmiştir. Bu veriler göz önüne alındığında, her iki model için yapılan ÇGYEM sonucunda elde edilen uyum indekslerinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Yani her iki modelin elde edilen veri seti ile uyum sağladığı ve modellerin doğrulandığı tespit edilmiştir.

Tablo 5. Çoklu Grup Yapısal Eşitlik Modellerine Ait Uyum İyiliği İndeks Değerleri

	Model Uyum Kriterleri	Elde Edilen Değerler	Sonuç
Model I	$\chi^2 / d.f.$	2,913	Uyumlu
	GFI*	0,878	Uyumlu
	AGFI*	0,843	Uyumlu
	NFI	0,910	Uyumlu
	CFI	0,939	Uyumlu
	RMSEA	0,034	Uyumlu
	SRMR	0,049	Uyumlu
	Model II	$\chi^2 / d.f.$	3,146
GFI*		0,868	Uyumlu
AGFI*		0,832	Uyumlu
NFI		0,902	Uyumlu
CFI		0,931	Uyumlu
RMSEA		0,036	Uyumlu
SRMR		0,076	Uyumlu

*GFI ve AGFI için 0,80-0,89 arasında değerler de kabul edilebilir (Segars ve Grover, 1993; Doll vd., 1994; Okur-Berberoğlu ve Uygun, 2012).

Tablo 6'da birinci modele ait ÇGYEM sonuçlarına ver verilmiştir. Hem cinsiyet hem de medeni durum grup sonuçlarına bakıldığında, bireylerin güven ve EKYS düzeyleri ile beklenti düzeyleri arasında pozitif bir ilişkinin olduğu ve böylece H₁ ve H₂ hipotezlerinin kabul edildiği görülmektedir. Diğer yandan aracı değişken beklentinin ÖİÖ üzerinde tüm gruplarda pozitif etkiye sahip olduğu ve H₃ hipotezinin de kabul edildiği gözlemlenmektedir.

Erkeklerin güven ve EKYS düzeylerinin aracı değişken olan beklentiye %57 oranında açıkladığı görülmektedir. Ayrıca güven değişkeninin beklenti üzerinde 0,53, EKYS değişkeninin ise beklenti üzerinde 0,33 oranında pozitif bir etkiye sahip olduğu gözlemlenmektedir. Diğer yandan aracı

değişken olan beklentinin öznel iyi oluşu %48 oranında açıkladığı ve ÖİÖ üzerinde 0,69 oranında anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Sonuç olarak erkeklerin güven ve EKYS düzeylerinin beklentileri üzerinde ve beklentilerinin de ÖİÖ düzeyleri üzerinde önemli düzeyde pozitif etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 6. Birinci Modele Ait Çoklu Grup Yapısal Eşitlik Modelinin Sonuçları

	<i>Değişkenler arası etkileşim</i>	β_1	R^2	p	<i>Kabul/Ret</i>
Erkek	Beklenti \leftarrow Güven	0,53	0,57	0,000	Kabul
	Beklenti \leftarrow EKYS	0,33			
	ÖİÖ \leftarrow Beklenti	0,69			
Kadın	Beklenti \leftarrow Güven	0,46	0,42	0,000	Kabul
	Beklenti \leftarrow EKYS	0,30			
	ÖİÖ \leftarrow Beklenti	0,35			
Evli	Beklenti \leftarrow Güven	0,47	0,47	0,000	Kabul
	Beklenti \leftarrow EKYS	0,33			
	ÖİÖ \leftarrow Beklenti	0,51			
Bekâr	Beklenti \leftarrow Güven	0,54	0,60	0,000	Kabul
	Beklenti \leftarrow EKYS	0,33			
	ÖİÖ \leftarrow Beklenti	0,51			

Kadın grup değişkeni bağlamında bakıldığında, güven ve EKYS düzeylerinin aracı değişken olan beklentiyi %42; beklentinin de öznel iyi oluşu %12 oranında açıkladığı görülmektedir. Kadınların güven düzeylerinin beklenti düzeyleri üzerinde 0,46; EKYS düzeylerinin beklentiler üzerinde 0,30 oranında anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğu gözlemlenmektedir. Diğer yandan aracı değişken beklentinin ÖİÖ üzerinde 0,35 oranında anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse kadınların güven ve EKYS düzeylerinin beklentileri üzerinde ve beklentilerinin de öznel iyi oluşları üzerinde önemli düzeyde etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Evli grup değişkeni göz önüne alındığında, güven ve EKYS düzeylerinin aracı değişken olan beklentiyi %47; beklentinin de öznel iyi oluşu %27 oranında açıkladığı görülmektedir. Evli bireylerin güven düzeylerinin beklentiler üzerinde 0,47 oranında; EKYS düzeylerinin ise beklentiler üzerinde 0,33 oranında anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğu gözlemlenmektedir. Öte yandan aracı değişken beklentinin ise ÖİÖ üzerinde 0,51 oranında anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Sonuç olarak evli bireylerin güven ve EKYS düzeylerinin beklentileri üzerinde ve beklentilerinin de ÖİÖ düzeyleri üzerinde önemli düzeyde belirleyici olduğu söylenebilir.

Bekâr grup değişkeni sonuçlarına bakıldığında, güven ve EKYS düzeylerinin aracı değişken olan beklentiyi %60; beklentinin de öznel iyi oluşu %26 oranında açıkladığı görülmektedir. Bekârların güven düzeylerinin beklentiler üzerinde 0,54 oranında; EKYS düzeylerinin ise beklentiler üzerinde 0,33 oranında anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğu gözlemlenmektedir. Ayrıca aracı değişken beklentinin ise ÖİÖ üzerinde 0,51 oranında anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse bekârların güven ve EKYS düzeylerinin beklentileri üzerinde ve beklentilerin de ÖİÖ üzerinde önemli düzeyde etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 7’de ikinci modele ait ÇGYEM sonuçlarına ver verilmiştir. Cinsiyet ve medeni durum değişkenleri bağlamında yapılan ÇGYEM’de güven ve EKYS düzeylerinin ÖİÖ üzerinde anlamlı etkiye sahip olduğu ve böylece H_5 ve H_6 hipotezlerinin kabul edildiği görülmektedir. Diğer yandan beklenti değişkeninin ÖİÖ üzerinde kadın ve evli bireyler bağlamında anlamlı etkiye sahip olduğu ve H_7 hipotezinin sadece bu iki kategori bağlamında kabul edildiği gözlemlenmektedir.

Tablo 7. İkinci Modele Ait Çoklu Grup Yapısal Eşitlik Modelinin Sonuçları

	<i>Değişkenler arası etkileşim</i>	β_1	R^2	p	<i>Kabul/Ret</i>
Erkek	ÖİO ←Güven	0,29	0,60	0,000	Kabul
	ÖİO ←Beklenti	0,08		0,323	Ret
	ÖİO ← EKYS	0,52		0,000	Kabul
Kadın	ÖİO ←Güven	0,08	0,19	0,068	Ret
	ÖİO ←Beklenti	0,15		0,002	Kabul
	ÖİO ← EKYS	0,29		0,000	Kabul
Evli	ÖİO ←Güven	0,19	0,38	0,002	Kabul
	ÖİO ←Beklenti	0,13		0,026	Kabul
	ÖİO ← EKYS	0,42		0,000	Kabul
Bekâr	ÖİO ←Güven	0,28	0,36	0,000	Kabul
	ÖİO ←Beklenti	-0,09		0,249	Ret
	ÖİO ← EKYS	0,46		0,000	Kabul

Erkeklerin güven ve EKYS düzeylerinin öznel iyi oluşları üzerinde sırasıyla 0,29 ve 0,52 oranında anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Ancak erkeklerin beklentilerinin öznel iyi oluşları üzerinde olumlu bir etkiye sahip olmadığı gözlemlenmektedir. Kadınların beklenti ve EKYS düzeylerinin öznel iyi oluşları üzerinde sırasıyla 0,15 ve 0,29 oranında anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Diğer yandan güven düzeylerinin ÖİO düzeyleri üzerinde %95 anlam düzeyinde anlamlı bir etkiye sahip olmadığı, ancak %90 anlam düzeyinde anlamlı bir etkiye sahip olduğu kabul edilebilir.

Evli bireylerin güven, beklenti ve EKYS düzeylerinin ÖİO düzeyleri üzerinde sırasıyla 0,19; 0,13 ve 0,42 oranında pozitif ve anlamlı etkiye sahip olduğu görülmektedir. Öte yandan bekârların güven ve EKYS düzeylerinin ÖİO düzeyleri üzerinde sırasıyla 0,28 ve 0,46 oranında anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğu gözlemlenmektedir.

5. Sonuç ve Değerlendirme

İktisat biliminde son dönemde meydana gelen en önemli gelişmelerden biri, uzun dönemden beri göz ardı edilen mutluluk kavramının farklı bakış açılarıyla yeniden tartışılmasıdır. Davranışsal iktisat altında bir disiplin olarak yerini alan mutluluk ekonomisi, günümüzde birçok çalışmaya konu olmuştur (bkz. Clark vd., 2008; Dolan vd., 2008; Stutzer ve Frey, 2012; Shams, 2016; Chen vd., 2022; Ng, 2022; Li ve Lyu, 2022; Yang vd., 2023). Bu çalışmada da mutluluk ekonomisine katkı sağlamak amacıyla mutluluk ölçeği geliştirilmiş ve iki model bağlamında test edilmiştir.

Çalışmada, mutluluk ölçeği altında dört faktör tespit edilmiş ve bu faktörler sırasıyla güven, EKYS, beklentiler ve ÖİO şeklinde isimlendirilmiştir. AFA ve DFA kapsamında güvenilirliği ve uygulanabilirliği kanıtlanan bu faktörler, iki model kapsamında ÇGYEM ile değerlendirilmiştir. Çalışmanın her iki modelinde ÖİO, yaşam doyumu ve mutluluk düzeyini temsilen bağımlı değişken olarak belirlenmiştir (bkz. Alesina vd., 2004; Easterlin ve Angelescu, 2009; Mikucka vd., 2017; Croci Angelini ve Michelangeli, 2012; Lim vd., 2020). Diğer yandan çalışmanın birinci modelinde, beklentiler aracı, güven ve EKYS ise bağımsız değişken olarak alınmıştır. İkinci modelde ise güven, beklenti ve EKYS bağımsız değişken olarak tanımlanmıştır. Ayrıca her iki modelde, cinsiyet ve medeni durum grup değişkeni olarak kullanılmıştır. Yapılan ÇGYEM analizi sonucunda her iki modelin uyum indekslerinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmüştür. Yani her iki modelin eldeki veri seti ile uyum sağladığı ve modellerin doğrulandığı tespit edilmiştir.

Birinci modelde, erkeklerin güven ve EKYS düzeylerinin önemli düzeyde aracı değişken olan beklenti üzerinde pozitif ve anlamlı etkiye sahip olduğu görülürken beklentinin ise ÖİO üzerinde çok daha büyük pozitif ve anlamlı etkiye sahip olduğu görülmüştür. Kadınlarda ise benzer bir durum olmakla birlikte kadınlardaki beklentinin ÖİO üzerindeki etkisinin erkeklere kıyasla daha az olduğu gözlemlenmiştir. Diğer yandan birinci modelde, evli ve bekâr bireyler bağlamında nerdeyse aynı

sonuçlar elde edilmiştir. Evli ve bekâr bireylerin güven ve EKYS düzeylerinin neredeyse aynı düzeyde beklenti üzerinde pozitif ve anlamlı etkiye sahip olduğu ve aynı şekilde beklenti düzeylerinin de ÖİO üzerinde belirleyici olduğu tespit edilmiştir. Paleologou (2022), Berggren ve Bjørnskov (2020), Helliwell (2006) ve Ott'un (2010) ifade ettiği gibi insanların kendini hür ve güvende hissetmesinin ÖİO üzerinde etkili olduğu görüşünün kanıtlandığı görülmüştür. Ayrıca gelir düzeyinin ve yaşam kalitesinin ÖİO üzerinde etkili olduğu da gözlemlenmiştir (bkz. Easterlin, 2001; Stutzer, 2004; Dorn vd., 2007; Dolan vd., 2008).

İkinci modelde erkeklerin güven ve özellikle EKYS düzeylerinin ÖİO düzeyleri üzerinde pozitif ve anlamlı etkiye sahip olduğu görülmüştür. Ancak erkeklerin beklenti düzeylerinin ÖİO üzerinde bir etkiye sahip olmadığı tespit edilmiştir. Diğer yandan kadınların beklenti ve EKYS düzeylerinin ÖİO üzerinde belirleyici olduğu, ancak güven düzeylerinin anlamlı bir etkiye sahip olmadığı görülmüştür. Evli bireylerin güven ve beklenti düzeylerinin ÖİO üzerinde anlamlı ve pozitif etkiye sahip olduğu görülürken özellikle EKYS düzeylerinin ÖİO üzerinde yüksek düzeyde pozitif etkiye sahip olduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca bekârların beklenti düzeylerinin ÖİO üzerinde anlamlı bir etkisi olmazken güven ve özellikle EKYS düzeylerinin ÖİO üzerinde önemli düzeyde anlamlı ve pozitif etkiye sahip olduğu görülmüştür.

Her iki model sonuçlarına bir bütün olarak bakıldığında, birinci modelde, değişkenler arasında elde edilen ilişki düzeylerinin ikinci modele kıyasla daha kuvvetli olduğu görülmektedir. Birinci modelde aracı değişkenin kullanıldığı göz önüne alındığında, bireylerin ekonomik kazanım, yaşam standardı ile güven düzeylerinin beklenti düzeylerini belirlediği ve beklenti düzeylerinin de ÖİO üzerinde çok daha etkili olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu durum da ÖİO ölçümlerinde aracı değişkenin kullanılmasının daha yararlı olacağını ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak bu çalışma kapsamında mutluluk ölçeğinin güvenilirliği ve geçerliliği kanıtlanmıştır. Ayrıca iki model kapsamında yapılan uygulama ile birlikte mutluluk ölçeğinin uygulanabilirliği de ispatlanmıştır. Mutluluk ekonomisi literatüründe yer alan ölçekler göz önüne alındığında, mutluluk ölçeğinin daha kapsayıcı olduğu söylenebilir. Bu durum da mutluluk ölçeğinin mutluluk ekonomisi literatürüne çok önemli katkılar sağlayacağı düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Diğer yandan yapılacak çalışmalarda mutluluk ölçeğinin farklı modeller ve değişkenler çerçevesinde analiz edilmesinin mutluluk ekonomisi literatürüne çok önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynaklar

- Albayrak, G. (2022). Mutluluk ekonomisi ve Türkiye. *Turkish Business Journal*, 3(5), 57–75. <https://doi.org/10.51727/tbj.1122508>
- Alesina, A., Di Tella, R. ve MacCulloch, R. (2004). Inequality and happiness: Are Europeans and Americans different? *Journal of Public Economics*, 88(9–10), 2009–2042. <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2003.07.006>
- Alpar, R. (2013). *Uygulamalı çok değişkenli istatistiksel yöntemler*. Detay Yayıncılık.
- Balcı, A. (2020). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntem, teknik ve ilkeler*. Pegem Akademi Yayıncılık. <https://doi.org/10.14527/9789756802403>
- Barry, B. (2000). The loss of happiness in market democracies. *Political Science Quarterly*, 115(3), 456–457. <https://doi.org/10.2307/2658134>
- Beja, E. L. (2014). Income growth and happiness: Reassessment of the Easterlin Paradox. *International Review of Economics*, 61(4), 329-346. <https://doi.org/10.1007/s12232-014-0211-y>
- Beja, E. L. (2017). The asymmetric effects of macroeconomic performance on happiness: Evidence for the EU. *Intereconomics*, 52(3), 184–190. <https://doi.org/10.1007/s10272-017-0670-y>
- Berggren, N. ve Bjørnskov, C. (2020). Institutions and life satisfaction. *Handbook of Labor, Human Resources and Population Economics* (pp. 1–48). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-57365-6_192-1

- Betsey, S. ve Justin, W. (2008). Economic growth and subjective well-being: Reassessing the Easterlin Paradox. *Brookings Papers on Economic Activity*, 2008(1), 1–87. <https://doi.org/10.1353/eca.0.0001>
- Björnskov, C., Dreher, A. ve Fischer, J. A. V. (2010). Formal institutions and subjective well-being: Revisiting the cross-country evidence. *European Journal of Political Economy*, 26(4), 419–430. <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2010.03.001>
- Blanchflower, D. G. ve Oswald, A. J. (2004). Money, sex and happiness: An empirical study. *The Scandinavian Journal of Economics*, 106(3), 393–415. <https://doi.org/10.1111/j.0347-0520.2004.00369.x>
- Blanchflower, D. G. ve Oswald, A. J. (2005). Happiness and the Human Development Index: The Paradox of Australia. *The Australian Economic Review*, 38(3), 307–318. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8462.2005.00377.x>
- Brown, S., Taylor, K. ve Wheatley Price, S. (2005). Debt and distress: Evaluating the psychological cost of credit. *Journal of Economic Psychology*, 26(5), 642–663. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2005.01.002>
- Büyüköztürk, S. (2002). Faktör analizi: Temel kavramlar ve ölçek geliştirmede kullanımı. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 32(32), 470–483. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kuey/issue/10365/126871>
- Chamsuk, W., Phimonsath, T. ve Fongsuwan, W. (2014). A structural equation model of factors that affect the ASEAN competitive advantage of the Thai Automotive Parts Industry. *Research Journal of Business Management*, 9(1), 218–232. <https://doi.org/10.3923/rjbm.2015.218.232>
- Chan, S. M. ve Wong, H. (2022). Housing and subjective well-being in hong kong: A structural equation model. *Applied Research in Quality of Life*, 17(3), 1745–1766. <https://doi.org/10.1007/S11482-021-10000-4/TABLES/8>
- Chen, L.-Y., Oparina, E., Powdthavee, N. ve Srisuma, S. (2022). Robust ranking of happiness outcomes: A median regression perspective. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 200, 672–686. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2022.06.010>
- Churchill, G. A. (1979). A paradigm for developing better measures of marketing constructs. *Journal of Marketing Research*, 16(1), 64. <https://doi.org/10.2307/3150876>
- Clark, A. E., Frijters, P. ve Shields, M. A. (2008). Relative income, happiness, and utility: An explanation for the Easterlin Paradox and Other Puzzles. *Journal of Economic Literature*, 46(1), 95–144. <https://doi.org/10.1257/jel.46.1.95>
- Clark, A. ve Lelkes, O. (2005). Deliver us from evil: Religion as insurance. *PSE Working Papers N2005-43*. <https://shs.hal.science/halshs-00590570>
- Croci Angelini, E. ve Michelangeli, A. (2012). Axiomatic measurement of multidimensional well-being inequality: Some distributional questions. *The Journal of Socio-Economics*, 41(5), 548–557. <https://doi.org/10.1016/j.socec.2012.04.006>
- Deaton, A. (2008). Income, health, and well-being around the world: Evidence from the Gallup World Poll. *Journal of Economic Perspectives*, 22(2), 53–72. <https://doi.org/10.1257/jep.22.2.53>
- Deutsch, K., Yoon, S. Y. ve Goulias, K. (2013). Modeling travel behavior and sense of place using a structural equation model. *Journal of Transport Geography*, 28, 155–163. <https://doi.org/10.1016/j.jtrangeo.2012.12.001>
- Diener, E. ve Diener, M. (1995). Cross-cultural correlates of life satisfaction and self-esteem. *Journal of Personality and Social Psychology*, 68(4), 653–663. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.68.4.653>
- Diener, E., Tay, L. ve Oishi, S. (2013). Rising income and the subjective well-being of nations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 104(2), 267–276. <https://doi.org/10.1037/a0030487>
- Doğan, O., Bulut, Z. A. ve Kökalan Çimrin, F. (2015). Bireylerin sürdürülebilir tüketim davranışlarının ölçülmesine yönelik bir ölçek geliştirme çalışması. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 4(29), 659–678. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/30617>
- Dolan, P., Peasgood, T. ve White, M. (2008). Do we really know what makes us happy? A review of

- the economic literature on the factors associated with subjective well-being. *Journal of Economic Psychology*, 29(1), 94–122. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2007.09.001>
- Doll, W. J., Xia, W. ve Torkzadeh, G. (1994). A confirmatory factor analysis of the end-user computing satisfaction instrument. *MIS Quarterly*, 18(4), 453. <https://doi.org/10.2307/249524>
- Dorn, D., Fischer, J. A. V., Kirchgässner, G. ve Sousa-Poza, A. (2007). Is it culture or democracy? The impact of democracy and culture on happiness. *Social Indicators Research*, 82(3), 505–526. <https://doi.org/10.1007/s11205-006-9048-4>
- Easterlin, R. A. (1974). Does economic growth improve the human lot? Some empirical evidence. *Nations and Households in Economic Growth* (pp. 89–125). Elsevier. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-205050-3.50008-7>
- Easterlin, R. A. (2001). Income and happiness: Towards a Unified Theory. *The Economic Journal*, 111(473), 465–484. <https://doi.org/10.1111/1468-0297.00646>
- Easterlin, R. A. ve Angelescu, L. (2009). Happiness and growth the world over: Time series evidence on the Happiness-Income Paradox. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1369806>
- Erkorkmaz, Ü., Etikan, İ., Demir, O., Özdamar, K. ve Sanisoğlu, S. Y. (2013). Confirmatory factor analysis and fit indices: Review. *Türkiye Klinikleri Journal of Medical Sciences*, 33(1), 210–223. <https://doi.org/10.5336/medsci.2011-26747>
- Fahey, T. ve Smyth, E. (2004). Do subjective indicators measure welfare? Evidence from 33 European societies. *European Societies*, 6(1), 5–27. <https://doi.org/10.1080/1461669032000176297>
- Ferrer-i-Carbonell, A. (2005). Income and well-being: An empirical analysis of the comparison income effect. *Journal of Public Economics*, 89(5–6), 997–1019. <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2004.06.003>
- Frey, B. S. ve Stutzer, A. (2000). Happiness, economy and institutions. *The Economic Journal*, 110(466), 918–938. <https://doi.org/10.1111/1468-0297.00570>
- Goretzko, D., Pham, T. T. H. ve Bühner, M. (2021). Exploratory factor analysis: Current use, methodological developments and recommendations for good practice. *Current Psychology*, 40(7), 3510–3521. <https://doi.org/10.1007/s12144-019-00300-2>
- Graham, C. (2009). *Happiness around the world. In happiness around the world: The Paradox of Happy Peasants and Miserable Millionaires*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:osobl/9780199549054.001.0001>
- Graham, C., Eggers, A. ve Sukhtankar, S. (2004). Does happiness pay? *Journal of Economic Behavior & Organization*, 55(3), 319–342. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2003.09.002>
- Guba, E. G. ve Lincoln, Y. S. (1982). Epistemological and methodological bases of naturalistic inquiry. *Educational Communication and Technology*, 30(4), 233–252. <https://doi.org/10.1007/BF02765185>
- Hagerty, M. R. (2000). Social comparisons of income in one's community: Evidence from national surveys of income and happiness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78(4), 764–771. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.78.4.764>
- Haucap, J. ve Heimeshoff, U. (2014). The happiness of economists: Estimating the causal effect of studying economics on subjective well-being. *International Review of Economics Education*, 17, 85–97. <https://doi.org/10.1016/j.iree.2014.08.004>
- Helliwell, J. F. (2003). How's life? Combining individual and national variables to explain subjective well-being. *Economic Modelling*, 20(2), 331–360. [https://doi.org/10.1016/S0264-9993\(02\)00057-3](https://doi.org/10.1016/S0264-9993(02)00057-3)
- Helliwell, J. F. (2006). Well-being, social capital and public policy: What's new? *The Economic Journal*, 116(510), C34–C45. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0297.2006.01074.x>
- Helliwell, J. F. ve Putnam, R. D. (2004). The social context of well-being. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series B: Biological Sciences*, 359(1449), 1435–1446. <https://doi.org/10.1098/rstb.2004.1522>
- Henson, R. K. ve Roberts, J. K. (2006). Use of exploratory factor analysis in published research.

- Educational and Psychological Measurement*, 66(3), 393–416.
<https://doi.org/10.1177/0013164405282485>
- Hong, Y., Wang, X., Liu, L., Su, Y., Chen, L., Lian, R. ve Liao, M. (2022). The relationship between social class and subjective well-being: A serial mediation model. *Frontiers in Psychology*, 13, 1002585. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.1002585>
- Hooper, D., Coughlan, J. ve Mullen, M. R. (2008). Structural equation modelling: Guidelines for determining model fit. *Electronic Journal of Business Research Methods*, 6(1), 53–60. <https://doi.org/10.21427/D7CF7R>
- Howard, M. C. (2023). A systematic literature review of exploratory factor analyses in management. *Journal of Business Research*, 164, 113969. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2023.113969>
- Hudson, J. (2006). Institutional trust and subjective well-being across the EU. *Kyklos*, 59(1), 43–62. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6435.2006.00319.x>
- Joshanloo, M. (2016). Revisiting the empirical distinction between hedonic and eudaimonic aspects of well-being using exploratory structural equation modeling. *Journal of Happiness Studies*, 17(5), 2023–2036. <https://doi.org/10.1007/s10902-015-9683-z>
- Karaman, H., Atar, B. ve Çobanoğlu Atan, D. (2017). Açıklayıcı faktör analizinde kullanılan faktör çıkartma yöntemlerinin karşılaştırılması. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 37(3), 1173–1193. <https://doi.org/10.17152/gefad.309356>
- Li, X. ve Lyu, H. (2022). Social status and subjective well-being in chinese adults: Mediating effect of future time perspective. *Applied Research in Quality of Life*, 17(4), 2101–2116. <https://doi.org/10.1007/s11482-021-10026-8>
- Lim, H.-E., Shaw, D., Liao, P.-S. ve Duan, H. (2020). The effects of income on happiness in East and South Asia: Societal values matter? *Journal of Happiness Studies*, 21(2), 391–415. <https://doi.org/10.1007/s10902-019-00088-9>
- Louis, V. V. ve Zhao, S. (2002). Effects of family structure, family SES, and adulthood experiences on life satisfaction. *Journal of Family Issues*, 23(8), 986–1005. <https://doi.org/10.1177/019251302237300>
- Luttmer, E. F. P. (2005). Neighbors as negatives: Relative earnings and well-being. *Quarterly Journal of Economics*, 120(3), 963–1002. <https://doi.org/10.1162/003355305774268255>
- Mahama, T. A. K. ve Maharjan, K. L. (2018). Generalised ordered model for conceptualising and ascertaining the determinants of livelihood satisfaction in Ghana. *Journal of Happiness Studies*, 19(4), 1195–1216. <https://doi.org/10.1007/s10902-017-9868-8>
- Marshall, C. ve G. B. Rossman (2014). Designing qualitative research. New York: Sage.
- Marques, D. R., Gomes, A. A. ve de Azevedo, M. H. P. (2019). Confirmatory factor analysis of the portuguese version of the arousal predisposition scale. *Current Psychology*, 38(1), 59–65. <https://doi.org/10.1007/s12144-017-9589-5>
- McNabb, D. E. (2015). Research methods for political science: Quantitative and qualitative methods. London: Routledge.
- Mikucka, M., Sarracino, F. ve Dubrow, J. K. (2017). When does economic growth improve life satisfaction? Multilevel analysis of the roles of social trust and income inequality in 46 countries, 1981–2012. *World Development*, 93, 447–459. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2017.01.002>
- Mo, P. K. H., Wong, E. L. Y., Yeung, N. C. Y., Wong, S. Y. S., Chung, R. Y., Tong, A. C. Y., Ko, C. C. Y., Li, J. ve Yeoh, E. K. (2022). Differential associations among social support, health promoting behaviors, health-related quality of life and subjective well-being in older and younger persons: A structural equation modelling approach. *Health and Quality of Life Outcomes*, 20(1), 1–12. <https://doi.org/10.1186/S12955-022-01931-Z/FIGURES/3>
- Najaf, P., Thill, J.-C., Zhang, W. ve Fields, M. G. (2018). City-level urban form and traffic safety: A structural equation modeling analysis of direct and indirect effects. *Journal of Transport Geography*, 69, 257–270. <https://doi.org/10.1016/j.jtrangeo.2018.05.003>
- Netemeyer, R., Bearden, W. ve Sharma, S. (2003). Scaling procedures. In *Scaling Procedures*. SAGE Publications, Inc. <https://doi.org/10.4135/9781412985772>

- Ng, Y.-K. (2022). Happiness or life satisfaction? *Happiness—Concept, Measurement and Promotion* (pp. 33–39). Springer Nature Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-33-4972-8_4
- Nguyen, J. K., Fleming, C. M. ve Su, J.-J. (2015). Does income inequality make us less happy? *Australian Economic Review*, 48(1), 15–32. <https://doi.org/10.1111/1467-8462.12083>.
- Nunnally, J. C. ve Bernstein, I. H. (1994). *Psychometric Theory* (3. Baskı), New York: McGrawHill
- Okur-Berberoğlu, E. ve Uygun, S. (2012). Çevre farkındalığı- çevre tutumu arasındaki ilişkinin yapısal eşitlik modeli ile sınanması. *Journal of Uludağ University Faculty of Education*, 25(2), 459–473. <https://dergipark.org.tr/en/pub/uefad/issue/16696/173560>
- Orcan, F. (2018). Exploratory and confirmatory factor analysis: Which one to use first? *Eğitimde ve Psikolojide Ölçme ve Değerlendirme Dergisi*, 9(4), 414–421. <https://doi.org/10.21031/epod.394323>
- Ott, J. C. (2010). Good governance and happiness in nations: Technical quality precedes democracy and quality beats size. *Journal of Happiness Studies*, 11(3), 353–368. <https://doi.org/10.1007/s10902-009-9144-7>
- Paleologou, S. M. (2022). Happiness, democracy and socio-economic conditions: Evidence from a difference GMM estimator. *Journal of Behavioral and Experimental Economics*, 101, 101945. <https://doi.org/10.1016/j.socec.2022.101945>
- Pichler, F. (2006). Subjective quality of life of young europeans. Feeling happy but who knows why? *Social Indicators Research*, 75(3), 419–444. <https://doi.org/10.1007/s11205-004-4337-2>
- Polat, M. (2022). Bireylerin hedonik ve faydacı tüketim eğilimlerinin ekonomik kazanım düzeyleri üzerindeki etkisi: Kamu personeli üzerine ampirik bir uygulama. *Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6 (2), 381-412. DOI: 10.33399/biibfad.1156476
- Polat, M. ve Bulut, C. (2023). İkinci el otomobil fiyat artışına etki eden faktörlerin yapısal eşitlik modeli ile tespit edilmesi: Van ili örneği. *Sosyoekonomi*, 31(55), 347–369. <https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.2023.01.18>
- Powdthavee, N. (2008). Putting a price tag on friends, relatives, and neighbours: Using surveys of life satisfaction to value social relationships. *The Journal of Socio-Economics*, 37(4), 1459–1480. <https://doi.org/10.1016/j.socec.2007.04.004>
- Reisinger, Y. ve Turner, L. (1999). Structural equation modeling with Lisrel: application in tourism. *Tourism Management*, 20(1), 71–88. [https://doi.org/10.1016/S0261-5177\(98\)00104-6](https://doi.org/10.1016/S0261-5177(98)00104-6)
- Ribeiro, S. C. ve Santos, A. D. (2019). The economics of happiness: An approach to Portuguese economy. *Economics & Sociology*, 12(4), 197–212. <https://doi.org/10.14254/2071-789X.2019/12-4/12>
- Ritchey, L. H., Ritchey, L. H. ve Dietz, B. E. (2001). Clarifying the measurement of activity. *Activities, Adaptation & Aging*, 26(1), 1–21. https://doi.org/10.1300/J016v26n01_01
- Sacks, D. W., Stevenson, B. ve Wolfers, J. (2012). The new stylized facts about income and subjective well-being. *Emotion*, 12(6), 1181–1187. <https://doi.org/10.1037/a0029873>
- Sarıgül, H. (2015). Finansal okuryazarlık tutum ve davranış ölçeği: Geliştirme, geçerlik ve güvenilirlik. *Journal of Management and Economics Research*, 13(1), 200–218. <https://doi.org/10.11611/jmer408>
- Schoon, I., Hansson, L. ve Salmela-Aro, K. (2005). Combining work and family life. *European Psychologist*, 10(4), 309–319. <https://doi.org/10.1027/1016-9040.10.4.309>
- Segars, A. H. ve Grover, V. (1993). Re-examining perceived ease of use and usefulness: A confirmatory factor analysis. *MIS Quarterly: Management Information Systems*, 17(4), 517–525. <https://doi.org/10.2307/249590>
- Shams, K. (2014). Determinants of subjective well-being and poverty in rural Pakistan: A micro-level study. *Social Indicators Research*, 119(3), 1755–1773. <https://doi.org/10.1007/s11205-013-0571-9>
- Shams, K. (2016). Developments in the measurement of subjective well-being and poverty: An economic perspective. *Journal of Happiness Studies*, 17(6), 2213–2236. <https://doi.org/10.1007/s10902-015-9691-z>
- Stanca, L. (2010). The geography of economics and happiness: Spatial patterns in the effects of

- economic conditions on well-being. *Social Indicators Research*, 99(1), 115–133. <https://doi.org/10.1007/s11205-009-9571-1>
- Stutzer, A. (2004). The role of income aspirations in individual happiness. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 54(1), 89–109. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2003.04.003>
- Stutzer, A. ve Frey, B. S. (2012). Recent developments in the economics of happiness: A selective overview. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2192854>
- Sugawara, E. ve Nikaido, H. (2014). Properties of AdeABC and AdeIJK Efflux systems of acinetobacter baumannii compared with those of the AcrAB-TolC system of escherichia coli. *Antimicrobial Agents and Chemotherapy*, 58(12), 7250–7257. <https://doi.org/10.1128/AAC.03728-14>
- Tabachnick, B. G. ve Fidell, L. S. (1996). Using multivariate statistics (3. Baskı), New York: Harper Collins College Publishers.
- Tella, R. Di ve MacCulloch, R. (2006). Some uses of happiness data in economics. *Journal of Economic Perspectives*, 20(1), 25–46. <https://doi.org/10.1257/089533006776526111>
- Trendafilov, N. ve Hirose, K. (2023). Exploratory factor analysis. i *International Encyclopedia of Education(Fourth Edition)* (pp. 600–606). Elsevier. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-818630-5.10015-6>
- TÜİK. (2022, 17 Şubat). *Yaşam memnuniyeti araştırması*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Yaşam-Memnuniyeti-Araştırması-2022-49691&dil=1>
- TÜRK-İŞ. (2023, July 17).. *TÜRK-İŞ Haziran 2023 açlık ve yoksulluk sınırı*. <https://www.turkis.org.tr/turk-is-haziran-2023-aclik-ve-yoksulluk-siniri/>
- Uçgunoğlu Erarslan, M. ve Yayar, R. (2022). Türkiye’de mutluluk ekonomisi. *Journal of International Management, Educational and Economics Perspectives*, 10(1), 43–58. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jimeep/issue/70674/1126537>
- Ural, A. ve Kılıç, İ. (2011). *Bilimsel Araştırma Süreci ve SPSS ile Veri Analizi*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Veenhoven, R. (2005). Happiness in nations. *Journal of Happiness Studies*, 6, 351–355.
- Watkins, M. W. (2018). Exploratory factor analysis: A guide to best practice. *Journal of Black Psychology*, 44(3), 219–246. <https://doi.org/10.1177/0095798418771807>
- Weston, R. ve Gore, P. A. (2006). A brief guide to structural equation modeling. *The Counseling Psychologist*, 34(5), 719–751. <https://doi.org/10.1177/0011000006286345>
- Worldvaluessurvey.org. (2019). *WVS Database [online]*. <https://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp>
- Yan, B. ve Wen, B. (2020). Income inequality, corruption and subjective well-being. *Applied Economics*, 52(12), 1311–1326. <https://doi.org/10.1080/00036846.2019.1661953>
- Yang, L., Lu, H. ve Li, M. (2023). Multidimensional inequality and subjective well-being in China: A generalized ordered logit model analysis. *Social Indicators Research*, 165(3), 1021–1052. <https://doi.org/10.1007/s11205-022-03060-y>

**CIVETS Ülkelerinde Ekolojik Dengenin Stokastik Yakınsaması:
Fourier Kantil Birim Kök Testi Yaklaşımı**
◆◆◆
**Stochastic Convergence of Ecological Balance in CIVETS Countries:
The Fourier Quantile Unit Root Test Approach**

Zerrin DÜRRÜ*
Gökhan KONAT**

DOI: <https://doi.org/10.25204/iktisad.1149267>

Öz

Makale Bilgileri

Makale Türü:

Araştırma
Makalesi

Geliş Tarihi:

26.07.2022

Kabul Tarihi:

17.07.2023

© 2023 İKTİSAD
Tüm hakları
saklıdır.

Bu çalışmanın amacı, ekosistemi tek yönlü inceleyen çalışmalardan farklı olarak iki yönlü ele alan ekolojik denge aracılığıyla incelemektir. İncelemede stokastik yakınsama metodu kullanılmıştır. 1961-2018 dönemi için dinamik nüfus ve güçlü bir iç ekonomik yapıya sahip CIVETS ülkeleri araştırma için seçilmiştir. Kişi başı biyokapasite ile kişi başı ekolojik ayak izi farkı alınarak ekolojik denge yakınsaması test edilmiştir. Geleneksel birim kök testi ADF'nin yanında sonuçları sağlamlaştırmak adına Fourier ADF, farklı kantillerde durum tespiti için Kantil ve Fourier Kantil birim kök testleri kullanılarak araştırma yapılmıştır. Fourier QKS (Quantile Kolmogorov-Smirnov) birim kök testleri sonuçlarında, standart QKS test sonuçlarına nispeten daha fazla yakınsaklık bulgusuna ulaşılmıştır. Fourier kantil birim kök testi sonuçları, incelenen tüm CIVETS ülkeleri için ekolojik dengede yakınsamanın gerçekleştiğine işaret etmektedir. Sonuç olarak, CIVETS ülkelerindeki ekolojik dengeyi etkileyen nüfus artışı, hızlı sanayileşme, fosil yakıt kullanımı gibi unsurların, ekosistemi dengelemede ve eşitlemede temel politika alanları olduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ekolojik denge, ekolojik ayak izi, biyolojik kapasite, Fourier kantil birim kök testi, yakınsama.

Abstract

Article Info

Paper Type:

Research Paper

Received:

26.07.2022

Accepted:

17.07.2023

© 2023 JEBUPOR
All rights
reserved.

The aim of this study is to examine the ecosystem through ecological equilibrium, which deals with the ecosystem in two directions, unlike studies that examine it in one direction. Stochastic convergence method is used in the analysis. For the period 1961-2018, CIVETS countries with dynamic populations and a strong domestic economic structure were selected for the study. Ecological balance convergence is tested by taking the difference between biocapacity per capita and ecological footprint per capita. In addition to the traditional ADF unit root test, Fourier ADF, Quantile and Fourier Quantile unit root tests were used to robustify the results. The results of the Fourier QKS (Quantile Kolmogorov-Smirnov) unit root tests show more convergence than the standard QKS test results. The results of Fourier quantile unit root tests indicate that convergence in ecological balance has been realized for all CIVETS countries. As a result, factors affecting the ecological balance in CIVETS countries such as population growth, rapid industrialization and fossil fuel use have been identified as key policy areas in balancing and equalizing the ecosystem.

Keywords: Ecological balance, ecological footprint, biologic capacity, Fourier quantile unit root test, convergence.

Atf/ to Cite (APA): Dürrü, Z. ve Konat, G. (2023). CIVETS ülkelerinde ekolojik dengenin stokastik yakınsaması: Fourier Kantil birim kök testi yaklaşımı. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 8(Özel Sayı), 137-152. <https://doi.org/10.25204/iktisad.1149267>

*ORCID Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Göksun Meslek Yüksekokulu, Dış Ticaret Programı, zdurru@ksu.edu.tr

**ORCID Arş. Gör. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İİBF, Ekonometri Bölümü, gokhan.konat@inonu.edu.tr

Extended Abstract

Introduction and Research Questions & Purpose:

In this era where human and industrial activities are rapidly increasing, the emergence of environmental impacts is inevitable. The measurement of these impacts varies depending on ecological demand and supply. Ecological footprint and biocapacity volume have become priority targets for every country as prerequisite conditions for predicting global environmental sustainability. Indeed, the biocapacity trade between countries with ecological deficits and countries with ecological surpluses, in other words, countries with ecological surplus can import sustainability and achieve ecological balance on a larger scale that cannot be achieved locally. Therefore, ensuring and maintaining ecological balance has become important to analyze the impact of potential shocks on this balance. The fundamental research question is whether ecological balance can be sustainably positive. How should the trade of ecological balance be? How effective are the environmental policies to be implemented? revolve around. Answers to these questions are based on the existence of countries' stochastic convergence. In addition, their significant role in determining future policy increases the popular interest in convergence hypotheses.

Literature Review:

The convergence hypothesis of ecological balance has been tested using a panel root test approach, and it has been tried for CIVETS countries that have never been studied before. In the literature, Yilanci and Pata (2020) tested the stability of ecological balance for G7 and E7 countries using Lagrange Multiplier (LM), structural break LM, and Fourier LM unit root tests, and obtained findings in favor of the stability of ecological balance in 9 out of 14 countries. Pata and Yilanci (2021) investigated the persistence of shocks on per capita ecological balance for G10 and N11 countries using traditional/quantile/Fourier quantile unit root tests, according to the most effective Fourier quantile unit root test results, they confirmed the stability in 16 countries and found non-stationary results in 5 out of 21 countries. Ozcan et al. (2021) tested the sustainability of per capita ecological balance for 27 OECD countries using non-linear and asymmetrical unit root tests for the period 1961-2016. They found that ecological balance was unsustainable in 24 out of 27 OECD member countries and sustainable in the remaining countries; in the quantile unit root test results, they found that 13 OECD member countries had sustainable ecological balance. In addition to these studies, a convergence test was conducted for CIVETS countries, and the sustainability of ecological balance, which expresses ecology in a two-sided and more realistic manner, was tested.

Methodology:

This is a quantitative applied research article. The sustainability of per capita ecological balance, which is the difference between per capita biological capacity and per capita ecological footprint variables, was analyzed for the period of 1960-2018 in the selected CIVETS country group. The environmental stochastic convergence condition was investigated using traditional ADF, Fourier ADF, Quantile and Fourier Quantile unit root tests.

Results and Conclusions:

According to the findings of the study, the ecological balance series of each member country of CIVETS is stationary. In other words, there is temporary and stochastic convergence in the relative series. Shocks have a temporary effect on these series and environmental policies and practices are not fully effective. Ecological balance appears to exhibit behaviors that revert to the mean and therefore sustainable. However, temporal effects are desired to be controlled to a minimal extent for the sustainability of ecological balance.

1. Giriş

Günümüzde hızlı bir ivmeyle değişen ve dönüşen küreselleşmenin etkisiyle, ülkeler üretimlerini artırarak gelirlerini artırmayı amaçlamaktadır. Bu amaç, enerji ve doğal kaynak kullanımında artışı beraberinde getirmektedir. Diğer taraftan, hızlı artan nüfusun aşırı kaynak kullanımı ile uyarılan talep, ekonomi ve ekoloji arasında etkin dağılımın yapılması gerekliliğini zorunlu kılmaktadır. Hızlı artan nüfusla birlikte sanayileşme, fosil yakıt kullanımı, teknolojik gelişmeler, birey tercihlerinin çeşitlenmesi ve aşırı tüketim gibi etkenler doğal kaynak talebini artırmakla birlikte ekosistem üzerinde baskı yaratarak küresel ısınma ve iklim değişikliği gibi çevresel bozulmalara neden olmaktadır. Ayrıca insan sağlığı ve refahı ile ülke ekonomisi üzerinde çeşitli etkiler ortaya çıkarmaktadır (Borucke vd., 2013: 519; Ulucak ve Lin, 2017: 337; Laurent ve Owsianiak, 2017: 20-21; Yilanci ve Pata, 2020(b): 1; Syrovátka, 2020: 1; Świąder vd., 2020: 60). Nitekim, küresel Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'nın (GSYİH) yarısından fazlası, biyolojik çeşitliliğe ve sağlıklı ekosistemlere dayanmaktadır. Ekosistemdeki bozulmaların 2030 yılına kadar küresel GSYİH'de 2,7 trilyon dolarlık bir düşüşe neden olabileceği tahmin edilmektedir (United Nations Environment Programme, 2022: 10). Bu tahmin, ekonomik büyüme ve çevre kirliliğinin birbiriyle çok yakın ilişkili olduğu genel fikrini kanıtlamakta, çevresel yakınsama konusunun altını çizmekte ve temelini şekillendirmektedir (Solarin vd., 2019: 1). Yakınsama, neoklasik büyüme modelindeki düşük gelirli ülkeler ile yüksek gelirli ülkeler arasındaki farkın zamanla kapanacağına ilişkin bir yaklaşımı açıklamakta iken (Barro ve Sala-i-Martin, 1992: 225) benzer nitelikte iklim değişikliği stratejilerini belirlemede yakınsamanın çevresel yakınsama alanına uygulanması yeni bir araştırma alanı olarak önem kazanmaktadır (Strazicich ve List, 2003: 265). Çevresel göstergelerin yakınsamasını incelemenin iklim değişikliklerinin etkilerini önlemede, geleceğe yönelik davranışları tespit etmede, çevre koruma geliştirme politikaları benimsemeye politika yapıcılar için pratik faydaları bulunmaktadır. Bununla birlikte, çevresel göstergelerin stokastik davranışına dayalı olarak, ülkeler arasında kirliliği azaltma ve eşitleme gibi ulus üstü çabalarda da önemli rolü olduğu kabul edilmektedir (Islam, 2003: 320; Churchill vd., 2020: 917; Bilgili vd., 2019: 137; Alvarado vd., 2022: 3).

Ekonomik ve kıt mal olarak incelenmekte olan çevre, ekolojik dengede barometrik bir işlev üstlenmektedir. Çevresel kalite göstergelerinden; karbon emisyonu, ekolojik ayak izi ve biyokapasite göstergeleri ekosistemin tek boyutu ile ilgili bilgi verirken, ekosistemin denge boyutu (=biyokapasite-ekolojik ayak izi) ekonomiler için daha özellikli ve kapsamlı bir ölçüt olarak değerlendirilmektedir. Ekolojik ayak izi kullanılan kaynak miktarı, biyolojik kapasite kullanılabilir kaynak miktarı olarak tanımlanmaktadır. Başka bir ifadeyle, biyokapasiteye yöneltilen talep, ekolojik ayak izi ile ölçülmektedir (WWF, 2012: 6). Dengenin elde edilmesinde Rees (1992) tarafından geliştirilen ekolojik ayak izi, Wackernagel (1994), Wackernagel ve Rees'in (1996) çalışmalarında, doğal kaynak talebini analiz etmede toplulaştırılmış bir gösterge olarak kullanılmaktadır. Ekolojik ayak izinin bileşeninde insanların kullandıkları farklı doğal kaynaklar ve bu kaynakları sağlayan arazi türlerine göre; karbon tutma alanı, tarım alanı, orman, otlak alanı, balıkçılık sahası ve yapılaşmış alan ayak izleri olarak altı ayrı alt kırılım yer almaktadır. Bu yönüyle, ekolojik ayak izi çevresel bozulmanın kapsamlı ölçüsü olup, sürdürülebilirliğin de bir boyutu olarak kullanılmaktadır (Laurent ve Owsianiak, 2017: 20-21; Sarkodie, 2021: 1; Ozcan vd., 2021: 640). Biyokapasite ise ekosistemlerin kendini yenileme yeteneği ve üretme kapasitesi olmakla birlikte, ekolojik performans ve uzun vadeli sosyal refah göstergesi olarak tanımlanmaktadır. Buna ek olarak, ekonomik faaliyet ve çevresel kalite arasındaki bağlantıda çevre yanlısı politikaların etkinliği ve ekolojik sürdürülebilirlik ile ilgili de bilgi vermektedir (Alvarado vd., 2022: 3-4). Ekosistem arz ve talep boyutu açısından incelendiğinde, doğal sermaye olarak kabul edilen doğal kaynakların yenilenme ve büyüme hızının çevresel bozulmalardan daha yavaş ya da hızlı artması ekolojik dengede farklılıklar ortaya çıkarmaktadır (Marti ve Puertas, 2020: 2). Bu dengede, iklim değişikliği, ekolojik arz (biyokapasite); nüfus artışı, sanayileşme ekolojik talep (ekolojik ayak izi) boyutuna ışık tutmaktadır. Dengeyi belirleyen biyokapasite ve ekolojik ayak izi arasındaki fark, eşitliğin diğer tarafında ekolojik açıklık ya da ekolojik fazlalığa işaret etmektedir (Borucke vd., 2013: 519; Gabbi vd., 2021: 3; GFN, 2022). Buna karşın, tek başına bir ekolojik ayak izi analizinin, ekosistemdeki kaynak kullanımının sürdürülebilirliği hakkında yeterli düzeyde bilgi

sağlamadığı yönü eleştirilmekte ve sadece talep açısından değerlendirme yaptığı için çevresel kalite değerlendirmede eksik kaldığı (su tüketimi, toprak sağlığı ve biyolojik çeşitlilik kayıpları gibi çevresel sürdürülebilirliğin önemli yönlerini ihmal ettiği) vurgulanmaktadır (Van Den Bergh ve Verbruggen, 1999: 62; Wackernagel ve Silverstein, 2000: 393; Fiala, 2008: 519-520; Tamburino ve Bravo, 2021). Bu nedenle, ekolojik ayak izi ve biyokapasite göstergelerinin karşılaştırılması ve arasındaki farkı tespit etmenin dengeye özgü ve sürdürülebilirliğe dair daha sağlıklı ve kalıcı sonuçlar vereceği ifade edilmektedir. Eğer bu fark pozitifse “ekolojik fazlalığı”, negatif ise “ekolojik açığı” bildirmektedir. Bir popülasyonun ekolojik ayak izi, bölgenin biyolojik kapasitesini aştığında o bölge bir biyolojik kapasite açığı ile karşı karşıya kalmaktadır. Bu açık, karaların ve denizlerin sağlayabileceği ekolojik varlıklara olan talebin, bölgenin ekosistemlerinin yenileyebileceği sınırı aştığını hatta doğal kaynakların sürdürülebilir olmadığı şeklinde kullanıldığını göstermektedir. Bir bölgenin biyolojik kapasitesi ekolojik ayak izini aşarsa biyolojik kapasite rezervine sahip olduğu ifade edilmektedir. Küresel Ayak İzi Ağı (Global Footprint Network-GFN), ekolojik açık gösteren bölgeleri kırmızı renkte “biyokapasite borçluları”, ekolojik rezerve sahip ülkeleri de yeşil renkte “biyokapasite alacaklıları” olarak kategorize etmektedir (GFN, 2022). Ulusal ekolojik açık mevcut ise doğal kaynak zengini diğer ülkelerden biyokapasite ithal edilmesi yoluyla bu açık azaltılabilmektedir (Ozcan vd., 2021: 640; GFN, 2022). Ekolojik fazla veren rezervi yüksek ülkelerde daha fazla ekonomik ve sosyal ilerlemenin gerçekleştiği düşünülmektedir. Aksine, ekolojik ayak izleri biyolojik kapasiteyi aşan ülkelerde, ekonomik kalkınma ve çevresel sürdürülebilirlik modelinde çatlaklar meydana geldiği öngörülmektedir. Küresel Ayak İzi Ağı tarafından üretilen 1961 yılı ekolojik verilerine göre, toplumların talep ettiği kaynağın ekosistemin kendi sınırları içinde devam edebileceği oranda karbondioksit yaydığını göstermektedir. Sürekli dönüşen ve gelişen dünyada özellikle son elli yılda durum kökten değişmiş ve talep ekosistemin sınırlarını aşmıştır. 2022’de insanlık gezegeni %75 oranında daha fazla kullanmakta diğer ifadeyle, ekolojik varlıklara olan yıllık talebini karşılamada 1,75 dünyaya ihtiyaç duymaktadır. Birleşmiş Milletler’in (BM) tahminleri, doğal kaynaklara olan talebin hızlı bir ivme ile artmaya devam etmesi nedeniyle, 2030’ların sonuna kadar tüketime uyum sağlayabilmede iki dünyanın kapasitesine gereksinim duyulacağını belirtmektedir (Niccolucci vd., 2012: 23; WWF, 2022: 67). Bu boyutuyla kaynak aşımı gezegenin ve insanların sağlığı ve geleceği için alarm verici niteliktedir. Bu doğrultuda iyileştirici ve yapıcı çevresel politikalarda ekolojik açık ve fazla veren ülkelerde bu durumun sürdürülebilir olup olmaması çevresel stokastik yakınsama yönüyle tespit edilmektedir (Niccolucci vd., 2012: 25).

Sürdürülebilir çevre politikaları için uygulanabilir hedeflerin belirlenmesinde durağanlığın sınanması önemli ve öncelikli olup, yol haritası çizilirken yardımcı olmaktadır. Durağanlığın sınanması, çevresel yakınsama yoluyla ülkelerin ekolojik sürdürülebilirliğine ilişkin faydalı bilgiler vermektedir. Literatürde yakınsamanın varlığının tespitinde iki yaklaşım kullanılmaktadır. Birincisi, regresyon analizini esas alan beta, sigma ve varyasyon katsayısına dayalı yakınsama yaklaşımları iken (Baumol, 1986; Barro ve Sala-i-Martin, 1990; Rassekh, 1998) ikinci yaklaşım, birim kök testine dayalı serilerin durağanlığının incelenmesi yöntemiyle yakınsamanın (stokastik) varlığını tespit etmektir (Bernard ve Durlauf, 1995; Ulucak ve Lin, 2017; Solarin ve Bello, 2018; Nazlioglu vd., 2021). Bu çalışmada ikinci yaklaşım olan birim kök testine dayalı durağanlık incelenmiş ve stokastik yakınsama araştırılmıştır. Stokastik yakınsamada seri birim kök içermiyorsa görece serilerdeki şokların geçici olduğunu stokastik yakınsak olduğunu; seri birim kök içeriyorsa görece seriye gelen şoklar kalıcıdır ve seri iraksaktır (Aslan, 2009: 1430; Ulucak ve Lin, 2017: 338; Erdoğan ve Okumuş, 2021: 2). Nguyen-Van (2005) çalışmasında, düşük emisyonla sahip ülkelerde kişi başına emisyon arttığında, yüksek emisyonla sahip ülkelerde kişi başına emisyon azaldığında çevresel yakınsamanın gerçekleşeceğini ifade etmektedir. Buna paralel olarak ekolojik açığı fazla olan ülkelerde, kişi başı ekolojik açık azalır, ekolojik fazla veren ülkelerde kişi başı ekolojik fazlalık artarsa çevresel yakınsama sağlanacaktır. Nitekim görece ekolojik denge serisi durağan bir süreçse herhangi bir müdahale olmaksızın ortalamaya yakınsamakta, durağan bir süreç içermiyorsa seri ortalamadan uzaklaşmaktadır. Bu durum, ekolojik dengesizliğin uzun vadeli etkilerinin olacağını dengenin sürdürülebilir olmayacağını açıklamaktadır.

Mevcut bilgilere dayanarak ekolojik denge ölçütü, çevresel sürdürülebilirlik için net bir göstere olup ülkeler için daha sağlam bir kriterdir. Çevresel yakınsama konusunun popülerleşmesi bu alana büyük oranda ilgi uyandırmaktadır. Çevresel göstergelerde durağanlık testleri ve yakınsama yaklaşımları ilgili literatürde çeşitli araştırmalara konu olmuş ve son yıllarda bu alanda çalışmalar yoğunlaşmıştır. İncelenen göstergeler genellikle karbondioksit emisyonu, ekolojik ayak izi ve biyokapasitenin tek boyutlu ele alınması ile ilgili olup, ekolojik denge konusunda çalışmalar sınırlı sayıdadır. Çalışmanın literatüre üç türlü katkısı olacaktır. Birincisi, ekolojik dengenin iki boyutlu ele alınması; ikincisi, stokastik yakınsama ile geçmiş davranışlara dayalı gelecek tahminleri ve politika eşitlemeleri ile ülkeler arası ekolojik dengenin sürdürülebilirliği ile ilgilidir. Yakınsamada hem geleneksel birim kök testi hem de sonuçları sağlamlaştırmak adına “Fourier ve Kantil” birim kök testleri uygulanmıştır. Üçüncüsü, incelenen ülke grubu CIVETS’in daha önce hiç çalışılmamış olmasıdır. Dinamik ve çeşitlendirilmiş bir iç ekonomik yapı, GSYİH büyüme potansiyeli, hızlı büyüyen genç bir nüfusa sahip olması nedeniyle gelecek vaat eden CIVETS* ülkeleri (Kolombiya, Endonezya, Vietnam, Mısır, Türkiye ve Güney Afrika) BRICS ülkelerinin temeli üzerine inşa edilmiştir. Coğrafi olarak çok uzak konumda ve çok farklı kültürel, dini ve politik yapılar tarafından şekillendirilse de hızlı gelişme ve gelecekte büyük ölçekli getiriler elde etme potansiyeline sahip “sıcak pazarlar”, “yatırım mucizeleri”, “yeni yıldızlar” olarak değerlendirilmektedir (Knowledge at Wharton, 2011). Bu ülkeler, önümüzdeki elli yılda gelişmiş ülkeler ile kıyaslandığında tezat oluşturacak bir nüfusa ve ortanca yaşa sahip olacaktır. 2022 yılı verileri doğrultusunda, bu ülkelerin nüfusu (milyon) ve medyan yaşları (yıl) aşağıda tablo edilmiştir.

Tablo 1. CIVETS ve Seçilmiş Gelişmiş Ülke Nüfus ve Medyan Yaşı

CIVETS Ülkeleri	Nüfusu	Medyan Yaşı
Kolombiya	51.965.170	31,2
Vietnam	98.546.901	31,9
Endonezya	276.440.590	31,1
Mısır	111.888.448	24,1
Türkiye	85.601.489	29,2
Güney Afrika	60.414.494	27,1
Seçilmiş Gelişmiş Ülkeler		
Almanya	83.312.034	47,8
ABD	339.123.510	38,5
Japonya	123.294.513	48,6

Kaynak: World Population Review, 2023.

Tablo 1.’deki demografik veriler ışığında CIVETS ülkeleri ile gelişmiş ülkelerin dinamizminde farklılıklar gözlenmektedir. Endonezya, yaklaşık 276 milyon insanla dünyanın dördüncü en kalabalık ülkesidir ve bu rakamın 2050 yılına kadar 313 milyona çıkması beklenmekte, bu beklenti bugün ABD’nin sahip olduğundan daha büyük bir nüfusa işaret etmektedir. Mısır’ın artan nüfusu (yaklaşık 112 milyon) onu en büyük Arap ülkesi haline getirmektedir. CIVETS ülkeleri, 2009 küresel ekonomik krizi sırasında nispeten dirençli olduklarını kanıtlamışlar ve grubun 2030 yılına kadar da yıllık ortalama %4,5’lik bir GSYİH büyümesi yakalayacağı beklenmektedir (Muddyman, 2012). Bu bilgiler doğrultusunda, zamansal süreçteki dinamiklere bağlı olarak kişi başına düşen biyolojik kapasite ve kişi başına düşen ekolojik ayak izi değişkenleri arasındaki fark, kişi başı ekolojik dengenin sürdürülebilirliği, seçilen CIVETS ülke grubunda 1960-2018 yıllarını kapsayan dönem için analiz edilmiş, çevresel stokastik yakınsama durumu araştırılmıştır. Çalışmanın amacı, bu ülkelerin

*2010 yılında HSBC’nin CEO’su Michael Geoghegan tarafından ortaya atılmıştır. Michael Geoghegan başta demografik yapısı olmak üzere birçok açıdan bu ülkelerin benzeştiklerini savunmuştur. 2008 yılında, Economist Intelligence Unit’ten Robert Ward tarafından önerilen "Misk Kedisi" kısaltmasıyla önerilen grup: Kolombiya, Endonezya, Vietnam, Mısır, Türkiye ve Güney Afrika’yı temsil etmekte ve bu altılının “yeni nesil gelişmekte olan ülkeler” olacağı ifade edilmektedir (Moore, 2012). Hepsi hızlı büyüyen ve nispeten çeşitlilik içeren ekonomiler olan CIVETS’i oluşturan ülkelerin, hızlı artan iç tüketiminden ötürü BRIC’lerin aksine, dış talebe daha az bağımlı olmaları yönünde çıkarımlar yapılmaktadır (Greenwood, 2011).

demografik ve ekonomik büyümelerinin sürdürülebilir ekolojik denge üzerindeki etkisini araştırmak ve buna yönelik politika önermektir.

2. İlgili Ampirik Çalışmalar Derlemesi

Çevresel kalite göstergelerinden karbondioksit emisyonu, literatürde en çok durağanlığı ve yakınsaması incelenen gösterge olarak çeşitli çalışmalarda kullanılmıştır. Daha kapsamlı olması nedeniyle, bir diğer gösterge olarak ekolojik ayak izinin de kullanıldığı çalışmalar mevcuttur. Doğrusal ve doğrusal olmayan farklı birim kök test prosedürleri ve/veya yakınsama ile uyumlu olarak; Strazicich ve List (2003), Barassi vd. (2008), Aslan (2009), Herrerias (2013), Christidou vd. (2013), Presno vd. (2018), Cai vd. (2018), Zerbo ve Darné (2019), Churchill vd. (2020), Fallahi (2020), Topallı (2021), Nazlioglu vd. (2021), Matsuki ve Pan (2021), Pata ve Aydın (2022), Erdogan vd. (2022) ile diğer yazarlar karbondioksit emisyonunun durağanlığını ve/veya yakınsamasını çalışmalarında sınımlıdır. Çağlar ve Mert (2022) ise geliştirdikleri karbon histerisi hipotezi ile birim kök varlığına dayalı pozitif ve negatif histeri ile literatüre yeni bir katkı sağlamışlardır. Karbondioksit emisyonu sadece hava kirliliğini ifade ettiği için çevresel bozulmayı açıklamada kapsamlı ve yeterli görülmemiş, buna alternatif olarak ekolojik ayak izi ve alt bileşenleri çalışmalara konu olmuştur. Çünkü ekolojik ayak izi, sürdürülebilir çevre için toplulaştırılmış bir göstergedir ve insanların kaynak kullanımına dair genel bir bilgi sağlamaktadır. Bu değişken, çevresel kalite için de etkili bir açıklayıcı olarak gösterilmektedir. Bu gösterge ise Siche vd. (2010), Ulucak ve Lin (2017), Bilgili ve Ulucak (2018), Ulucak ve Apergis (2018), Solarin ve Bello (2018), Solarin vd. (2019), Yilanci vd. (2019), Yurtkuran (2019), Yilanci ve Pata (2020b), Erdogan ve Okumus (2021), Işık vd. (2021), Alper ve Alper (2021), Tillaguango vd. (2021), Yilanci vd. (2022) ve Bigerna vd.'nin (2022) çalışmalarında durağanlık ve yakınsama yöntemi ile araştırılmıştır. Alvarado vd. (2022) ise biyokapasite ve belirleyicilerinin yakınsamasını araştırmıştır. Ekosistem talepleri ve biyokapasite arzının hangi sınırlar içinde gerçekleştiğini karşılaştırmak için kullanılan ekolojik dengeye ilişkin çalışmalar ise Yilanci ve Pata (2020), Pata ve Yilanci (2021), Ozcan vd.'nin (2021) çalışmaları ile sınırlı kalmıştır.

Konuya ilişkin ampirik literatür özet derlemesinde sırasıyla karbondioksit emisyonu, ekolojik ayak izi, biyokapasite ve onu takiben ekolojik denge ile ilgili çalışmalar ve içeriğine yer verilmiştir. Aslan (2009), 1950-2004 dönemi için Afrika, Merkezi Asya, Merkezi Avrupa, Merkezi ve Güney Amerika, Orta Doğu, Uzak Doğu, Kuzey Amerika, Okyanusya ve Batı Avrupa ülkeleri örnekleminde kişi başına karbondioksit emisyonu üzerindeki şokların kalıcılığı ve yakınsamasını panel birim kök yöntemi uygulayarak incelemiştir. Bulgular, birim kökün varlığı lehinde olduğu için incelenen ülke gruplarında, CO_2 emisyonunun güçlü bir şekilde kalıcılık sergilediğine ulaşmıştır. Herrerias (2013), 1980-2009 dönemini kapsayan verilerle gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde enerji kaynaklarına göre CO_2 emisyonunun stokastik ve kulüp yakınsamasını araştırmıştır. Yazar, her bir enerji türünde emisyonun farklılaştığını bulmuştur. Nazlioglu vd. (2021), 1960- 2016 yıllık verileri ile 13 OPEC üyesi ve 18 OPEC üyesi olmayan petrol üreticisi ülkeler için durağanlığı araştırmışlar ve önceki çalışmalara nispeten daha az stokastik yakınsama bulmuşlardır. Cai vd. (2018), 1950-2014 dönemi için 21 OECD ülkesinde yakınsama için yaptıkları çalışmada 18 ülkede yakınsama olduğunu tespit etmişlerdir. Matsuki ve Pan (2021), 7 gelişmekte olan Asya ekonomilerinin (Çin, Endonezya, Hindistan, Myanmar, Filipinler, Tayvan ve Tayland) uzun vadede ABD'ye yakınsayıp yakınsamadığını 1907-2011 dönemi için araştırmışlardır. Yakınsadığı yönünde bulgulara erişmişlerdir. Zerbo ve Darné (2019), 1960-2014 döneminde seçilen 29 OECD ülkelerine ilaveten Brezilya, Çin, Hindistan ve Güney Afrika için emisyonların durağanlığını incelemişler ve 33 ülkenin de durağan olmadığı neticesine ulaşmışlardır. Churchill vd. (2020), 1921-2014 dönemi 17 yükselen piyasa ekonomilerinde CO_2 emisyonunu stokastik yakınsama ile test etmişler, incelenen ülkelerden 11 ülkede CO_2 emisyonunun stokastik yakınsadığını tespit etmişlerdir. Topallı (2021), düşük gelirli ülkelerde 1960-2016 döneminde CO_2 emisyonunun durağanlığını araştırmış ve buna ilişkin karma bulgulara erişmiştir. Christidou vd. (2013), 1870-2006 dönemi 36 ülke için durağanlık araştırmış ve

kişi başı CO_2 emisyonunu durağan bulmuştur. Strazicich ve List (2003), 1960-1997 dönemi için 21 sanayileşmiş ülkede CO_2 emisyonunu durağan bulmuşlardır. Pata ve Aydın (2022), kişi başına CO_2 emisyonlarının durağan özelliklerini araştırmak için yeni dalgacık tabanlı doğrusal olmayan birim kök testini, 1868–2014 döneminde G7 ülkeleri için kullanmışlardır. Sonuçlar, farklı doğrusal testler CO_2 emisyonlarının tüm ülkeler için frekans alanında bir birim köke sahip olduğu yönünde gerçekleşmiştir. Erdogan vd. (2022) uzun bir tarihsel dönem için (0-2014), küresel CO_2 emisyonuna gelen şokların kalıcılığını araştırmıştır. Fourier Lagrange Çarpanı ve Fourier dalgacık birim kök testlerinin bulguları, küresel CO_2 emisyonlarının bir birim kök içerdiğini ve ortalamaya dönüş davranışı sergilemediğini, bu nedenle dış şokların CO_2 emisyonları üzerinde kalıcı etkilere sahip olduğu yönünde gerçekleşmiştir. *Ekolojik ayak izine ilişkin çalışmalarda*; Ulucak ve Lin (2017), ABD için ekolojik ayak izi ve alt bileşenlerinin durağanlığını 1961-2012 dönemi için araştırmışlar ve ekolojik ayak izinin durağan dışı olduklarını tespit etmişlerdir. Bilgili ve Ulucak (2018), 1961-2014 dönemi için yıllık veriler kullanarak G20 ülkeleri arasında kişi başına düşen ekolojik ayak izinde stokastik, deterministik ve kulüp yakınsamasını yapısal kırılmalı bootstrap özellikli panel KPSS testi ile analiz etmişlerdir ve çevresel yakınsamayı doğrulamışlardır. Ulucak ve Apergis (2018), 1961-2013 dönemi yıllık verileri kullanarak kişi başına ekolojik ayak izinin yakınsamasını kulüp yakınsama ile Avrupa Birliği ülkeleri örneğinde test etmişler ve 20 üye ülkede yakınsama bulmuşlardır. Solarin ve Bello (2018), 1961'den 2013'e kadar 128 ülke için ekolojik ayak izinin durağanlığını incelemişler, 96 ülkede durağanlık elde etmişlerdir, şokların etkisi kalıcıdır yargısına ulaşmışlardır. Yilanci vd. (2019), 1961'ten 2013'e 25 OECD ülkesinde ekolojik ayak izi ve alt bileşenleri, ekili alanlar ayak izi, otlak arazi ayak izi, balıkçılık arazi ayak izi, orman arazi ayak izi, yerleşik arazi ayak izi ve karbon ayak izinde yakınsamayı test etmişlerdir. Ampirik bulgular, balık avlama alanı ayak izinin birim kök içerdiği yani ortalamaya geri dönüşe sahip olmadığını, geriye kalan ekolojik ayak izi bileşenlerinin durağan bir süreç içerdiğini göstermişlerdir. Yurtkuran (2019), 1971-2016 arası yıllık verilerle N-11 ülkelerinde (yeni sanayileşen ülkeler) kişi başına düşen ekolojik ayak izinin yakınsamasını test etmeyi amaçlamıştır. Bulguları, 11 ülkenin 3'ünde seri durağan ve yakınsaktır, 8'inde ise birim köklü ve şokların etkisinin kalıcı olduğu yönünde gerçekleşmiştir. Yilanci ve Pata (2020), ASEAN-5 (Güneydoğu Asya ülkeleri) örnekleminde 1961-2016 yıllık verileri ile kişi başı ekolojik ayak izi yakınsamasını iki rejimli eşik otoregresif (TAR) panel birim kök testi ile test etmişlerdir. Örneklemin yaklaşık % 80'inin yakınsamakta olduğu bulgusunu elde etmişlerdir. Erdogan ve Okumus (2021), 1961'den 2016'ya kadar olan dönemde stokastik ve kulüp yakınsama yaklaşımlarını kullanarak farklı ülke grupları için ekolojik ayak izini test etmişlerdir. Bigerna vd. (2022), ekolojik ayak izinin üç bileşeni: ekili alan, su kaynakları kullanımı ve CO_2 emisyonlarını 108 ülkede 1971–2018 dönemi için koşullu beta ortak yakınsama yoluyla test etmişlerdir. Ekili alan ve su kaynakları kullanımının ortalama büyüme oranları biraz negatifken, emisyonların büyüme oranı pozitif elde edilmiştir. *Biyokapasite ile ilgili ise* Alvarado vd.'nin (2022) çalışmalarında 16 Latin Amerika ülkesinde biyokapasite ve zaman içindeki gelişimini etkileyen faktörleri, kantil regresyonlarla kulüp yakınsama yaklaşımı ile 1970–2017 dönemi için inceleme yapmışlardır.

Ekolojik dengeyle ilgili çalışmalar ve bulguları ise şu şekildedir: Yilanci ve Pata (2020), 1961-2016 yıllık verileri kapsayan dönemde, G7 ve E7 ülkeleri için ekolojik dengenin durağanlığını Lagrange Çarpanı (LM), yapısal kırılmalı LM ve Fourier LM birim kök testleri kullanarak sınımışlar ve 14 ülkeden 9 ülkede ekolojik dengenin durağan olduğu lehinde bulgular elde etmişlerdir. Pata ve Yilanci (2021), 1961-2016 arası dönemde G10 ve N11 ülkelerinin kişi başına ekolojik denge üzerinde şokların kalıcılığını geleneksel / kantil / fourier kantil birim kök testleri kullanarak araştırmışlar en etkili fourier kantil test sonuçlarına göre, 21 ülkeden 5 ülkede durağan dışı, 16 ülkede durağanlığı doğrulamışlardır. Ozcan vd. (2021), 27 OECD ülkesi için kişi başına düşen ekolojik dengenin sürdürülebilirliğini, 1961-2016 arası dönem için doğrusal olmayan ve asimetriclere izin veren nicel birim kök testleri çerçevesinde test etmişlerdir. OECD üyesi 27 ülkenin 24 üyesinde ekolojik dengenin sürdürülemez olduğunu, geri kalanında sürdürülebilir olduğunu, kantil birim kök test sonuçlarında ise 13 OECD üyesi ülkenin sürdürülebilir ekolojik dengeye sahip olduklarını bulmuşlardır.

3. Veri Seti ve Ampirik Yöntem

Bu çalışmada, 1961-2018 dönemi yıllık verilerini kapsayan CIVETS (Kolombiya, Endonezya, Vietnam, Mısır, Türkiye ve Güney Afrika) ülkelerinde ekolojik dengenin sürdürülebilirliği stokastik yakınsama ile araştırılmıştır. Çalışmanın kişi başına düşen biyolojik kapasite ve kişi başına düşen ekolojik ayak izi değişkenleri Küresel Ekolojik Ayak İzi Ağı resmi veri sitesinden derlenmiştir. Ekolojik dengede yakınsamayı tespit etmede, kişi başına düşen biyolojik kapasite ile kişi başına düşen ekolojik ayak izi arasındaki fark alınarak, aşağıdaki gibi kişi başına ekolojik denge değişkeni hesaplanmıştır (Ozcan vd., 2021: 641).

$$Ekolojik Denge_{it} = Biyokapasite_{it} - Ekolojik Ayak İzi_{it} \quad (1)$$

Eşitlik (1)'de, i birim boyutu olup ülkeyi, t ise zaman boyutunu temsil etmektedir. Ardından (1) nolu eşitlikte elde edilen ekolojik denge serisi için stokastik yakınsamayı sınamada aşağıdaki eşitlikten faydalanılmıştır.

$$EB_{it} = \ln\left(\frac{EB_{it}}{AEB_t}\right) \quad (2)$$

Eşitlik (2)'deki EB_{it} , i ülkesinin t yılındaki kişi başı ekolojik denge değişkenini, AEB_t ise tüm ülkeler için t yılındaki kişi başı ortalama ekolojik denge değişkenini temsil etmektedir. (2) no'lu eşitlikten incelenen dönem için elde edilen hesaplamalara göre; Mısır, Türkiye ve Güney Afrika ülkelerinde ekolojik açıklığın mevcut olduğu görülmektedir. Kolombiya, Endonezya ve Vietnam ülkelerinin ise ekolojik fazla verdiği gözlemlenmektedir. Dolayısıyla Kolombiya, Endonezya ve Vietnam için ekolojik fazlalığın sürdürülebilirliği; Mısır, Türkiye ve Güney Afrika ülkelerinin ise ekolojik açığının sürdürülebilirliği analiz edilmiştir.

Tablo 2. Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

	Kolombiya	Endonezya	Vietnam	Mısır	Türkiye	Güney Afrika
Ortalama	3,994	0,385	-0,113	-0,946	-0,518	-1,813
Medyan	3,487	0,391	0,010	-0,986	-0,464	-1,897
Maksimum	8,684	1,260	0,582	-0,338	1,066	0,347
Minimum	1,582	-0,477	-1,334	-1,531	-2,188	-3,551
Std, Sapma	2,022	0,528	0,435	0,368	0,915	0,791
Çarpıklık	0,753	0,136	-1,057	0,058	-0,076	0,759
Basıklık	2,446	1,731	3,522	1,919	1,948	3,954
Jarque-Bera	6,221	4,073	11,450	2,857	2,728	7,774
	(0,045)	(0,130)	(0,003)	(0,240)	(0,256)	(0,021)

Not: Parantez içindeki değerler olasılık değerlerini göstermektedir.

Tablo 2'de ekolojik denge serisi istatistikleri verilmiştir. Elde edilen bilgiler doğrultusunda incelenen dönem için ekolojik açıklık (-) en fazladan en aza sırasıyla; Güney Afrika, Mısır, Türkiye, Vietnam şeklindedir. Ekolojik fazlalık (+) veren iki ülkeden Kolombiya'nın ortalama olarak en yüksek değere sahip olduğu, Güney Afrika'nın ise ortalama olarak en düşük değere sahip olduğu gözlemlenmektedir. Jarque-Bera normallik testi Kolombiya, Vietnam ve Güney Afrika'da ekolojik denge serisinin normal dağılım sergilemediğini; Endonezya, Mısır ve Türkiye'ye ait ekolojik denge serisinin ise normal dağılıma sahip olduğunu göstermektedir.

Ampirik analizde geleneksel birim kök testlerin yanında bulguları sağlamlaştırmak adına Fourier terimlerin modele dâhil edildiği yumuşak kırılmalı kantil birim kök testine yer verilmiştir. Bahmani-Oskooee vd. (2017) tarafından geliştirilen Fourier kantil birim kök testi, yumuşak yapısal kırılmaları dikkate almakta ve ayrıca bu yöntem, normal olmayan bir dağılım durumunda etkili sonuçlar verebilmektedir. Buna ek olarak, kantil testler birim kökü farklı kantillerde test etmek için de kullanışlıdır, bu da serinin stokastik özellikleri hakkında daha detaylı bilgi elde edilmesi anlamına gelmektedir. Fourier kantil birim kök testi, Dickey-Fuller (ADF) tipi bir testtir ve

karşılaştırma yapabilmek adına öncesinde Dickey ve Fuller (1981) tarafından önerilen geleneksel ADF birim kök testi, Enders ve Lee (2012) tarafından önerilen Fourier terimler aracılığıyla çoklu içsel yumuşak yapısal değişimlere izin veren Fourier ADF birim kök testi ve ardından Koenker ve Xiao (2004) kantil birim kök testi uygulanmıştır. Fourier kantil birim kök testinin en güçlü ve etkili sonuçları vermesi beklenmektedir. Çünkü bu test asimetriye, doğrusal dışılığa ve yumuşak yapısal değişimlere izin vermektedir (Pata ve Yilanci, 2021: 632).

Koenker ve Xiao (2004) ağır kuyruklu dağılımlara sahip serilerde geleneksel birim kök testlerinin açıklama gücünü yitirebileceğini ifade etmiş ve bunun önüne geçebilmek adına kantil otoregresyona dayalı yeni bir birim kök testi önermişlerdir. Bu testin Gaussyan dağılıma sahip olmayan serilerde iyi bir güce sahip olduğunu belirtmişlerdir. Önerilen test, koşullu ortalamanın yanı sıra seçilen kantillerdeki durağanlığı kontrol etmek için kullanılabilen ve farklı büyüklük dereceleri altında ortalamaya dönüş hızını inceleyebilmektedir (Pata ve Yilanci, 2021). Daha sonra Bahmani-Oskooee vd. (2017) veri oluşturma sürecinde yapısal kırılmaları modele dâhil ederek yeni bir formda Fourier kantil birim kök testi önermiştir. Böylelikle yapısal kırılmaların göz ardı edilmesinin birim kök sıfır hipotezinin reddedilmesi gerektiği hâlde reddedilmemesine neden olmasının önüne geçmeyi amaçlamışlardır. Christopoulos ve León-Ledesma'nın (2010) iki aşamalı yöntemini benimseyen Bahmani-Oskooee vd., (2017), iki aşamalı bu testte öncelikle yumuşak yapısal kırılmaların etkisinin kaldırılmasını ve ikinci adımda, Koenker ve Xiao'nun (2004) kantil birim kök testinin değiştirilmiş serilere uygulanmasını önermişlerdir.

Bu çalışmada CIVETS ülkeleri için kişi başı ekolojik dengede stokastik yakınsamayı araştırmak için ön kontrol olarak standart birim kök testi uygulanmış, ardından Fourier kantil birim kök testi kullanılmıştır. Şöyle ki, yapısal kırılmaların sayısının ve yapısının yanlış belirlenmesi, elde edilen sonuçlarda tutarsızlıklara neden olabilmekte ve bunun önüne geçebilmek adına bir Fourier yaklaşımı kullanılarak geçerli çıkarımlar yapılabilmektedir. Ayrıca, ele alınan seri farklı kantil dilimlerinde bulunduğu beyaz gürültü özellikleri büyük ölçüde değişmektedir (Pata ve Yilanci, 2021: 626). Bu durumda normal dağılmayan seriler için kantil analizi daha doğru ve güvenilir sonuçlar vermektedir. Bu nedenle, çalışmada yakınsama sınavını kantillerle çalışmak ve yumuşak yapısal kırılmalar dâhilinde test etmek daha etkili sonuçlara ulaşılmasına imkân tanımaktadır. Ek olarak Tablo 2'den elde edildiği üzere ve Bahmani-Oskooee vd., (2017) tarafından belirtildiği gibi normal dağılım göstermeyen serilerde kantil regresyon yaklaşımını uygulamak güçlü sonuçlar elde edilmesine katkı sağlamaktadır. Bu nedenle, bu çalışmada, diğer birim kök testlerinin sağlamlığını araştırmak için Bahmani-Oskooee vd., (2017) tarafından önerilen Fourier kantil birim kök testi ile de sınav yapılmıştır.

3.1. Araştırma Bulguları

CIVETS ülkelerinde ekolojik dengenin stokastik yakınsamasının araştırıldığı bu çalışmada ADF ve Fourier ADF birim kök testlerinin sonuçları aşağıdaki gibi Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Birim Kök Test Sonuçları

	ADF	FADF	Min, KKT	k	F Test İst.
Kolombiya	-6,379 (0,000) [0]***	-6,483***	23,348	5	1,100
Endonezya	-5,538 (0,000) [1]***	-5,656***	6,117	5	1,069
Vietnam	-1,230 (0,655) [2]	-3,773*	1,364	1	0,303
Mısır	-7,226 (0,000) [0]***	-7,285***	15,090	1	0,836
Türkiye	-7,332 (0,000) [0]***	-7,412***	11,784	2	0,934
Güney Afrika	-7,349 (0,000) [0]***	-7,416***	20,636	1	0,876

Not: *** ve ** sırasıyla %1 ve %5 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir. Parantez içi olasılık değerlerini köşeli parantez içi ise uygun gecikme uzunluklarını göstermektedir. Kritik değerler için bkz. Enders ve Lee (2012).

Tablo 3'ten elde edilen bulgular ışığında ADF birim kök test sonuçları, Vietnam hariç (yani kişi başına düşen ekolojik dengenin kendi seviyesinde birim kökü vardır), diğer ülkeler için serinin

durağan olduğunu göstermektedir. Fourier ADF birim kök test sonuçları ise tüm ülkeler için ekolojik dengenin kendi seviyesinde durağan olduğu yönünde bilgi vermektedir. Fakat Fourier terimlerin anlamlılığını sınavan F test istatistiği Enders ve Lee (2012) kritik değerlerinden küçük olduğu için geleneksel ADF testinin bulgularını dikkate almak gerekmektedir. Stokastik yakınsamanın varlığı kişi başı ekolojik dengenin sürdürülebilir olması anlamına gelmektedir. Bu da yumuşak geçişli yapısal kırılmaları dikkate almanın önemini bir kez daha ortaya koymaktadır. Farklı kantillerde yakınsama tespiti için Kantil ve Fourier kantil birim kök test sonuçları aşağıda Tablo 4'te ve Tablo 5'te sunulmaktadır.

Tablo 4. Kantil Birim Kök Test Sonuçları

	0,1	0,2	0,3	0,4	0,5	0,6	0,7	0,8	0,9	QKS
<i>Kolombiya</i>	-0,576 (0,248)	-4,326 (0,606)	-18,626 (0,343)	-24,987 (0,464)	-23,801 (0,910)	-14,059 (0,781)	-14,783 (0,406)	-8,000 (0,574)	-2,073 (0,089)*	24,990***
<i>Endonezya</i>	-0,163 (0,044)**	-0,246 (0,323)	-7,556 (0,306)	-4,034 (0,678)	-1,621 (0,483)	-0,813 (0,394)	-0,890 (0,170)	-3,674 (0,273)	-1,312 (0,939)	7,556***
<i>Vietnam</i>	-0,099 (0,258)	0,135 (0,226)	1,585 (0,207)	2,480 (0,703)	1,437 (0,520)	0,714 (0,279)	0,185 (0,075)*	-0,377 (0,459)	-0,613 (0,123)	2,480
<i>Mısır</i>	0,013 (0,553)	-1,252 (0,438)	-2,551 (0,136)	-3,292 (0,662)	-6,212 (0,018)**	-16,677 (0,609)	-13,850 (0,040)**	-27,722 (0,078)*	-20,710 (0,609)	27,720***
<i>Türkiye</i>	0,126 (0,067)*	-1,360 (0,751)	-5,316 (0,271)	-4,602 (0,099)*	-5,242 (0,093)*	-16,530 (0,660)	-11,787 (0,158)	-19,952 (0,637)	-18,404 (0,555)	19,950***
<i>Güney Afrika</i>	0,017 (0,750)	-1,328 (0,908)	-2,196 (0,858)	-21,555 (0,050)*	-21,712 (0,105)	-18,177 (0,479)	-27,165 (0,108)	-33,280 (0,091)*	-32,766 (0,817)	33,280***

Not: *** ve ** sırasıyla %1 ve %5 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir. Yapılan sınamalar 10.000 bootstrap simülasyonu ile gerçekleştirilmiştir.

Tablo 4'teki QKS (Quantile Kolmogorov-Smirnov) testi sonuçları ADF test sonuçları ile paralellik taşımaktadır. Vietnam haricindeki diğer ülkelerde serilerin birim kök içermediğini stokastik yakınsamanın var olduğunu, bir diğer deyişle şokların bu ülkelerde ekolojik denge serisi üzerinde etkilerinin geçici olduğu bilgisini vermektedir. Kolombiya'da yüksek kantil kişi başı ekolojik dengenin sürdürülebilirliğine kanıt oluşturmakta iken, Endonezya'da düşük kantillerde kanıt elde edilmiştir. Biyokapasite fazlasına sahip olan bu ülkelerde biyokapasitenin sürdürülebilir olması önemlidir. Ekolojik açık veren ülkelerden Mısır yüksek kantillerde, Türkiye düşük kantillerde ve Güney Afrika ise hem düşük hem daha yüksek kantillerde ekolojik açığın sürdürülebilir olmasına ilişkin bilgiler vermektedir.

Tablo 5. Fourier Kantil Birim Kök Test Sonuçları

	0,1	0,2	0,3	0,4	0,5	0,6	0,7	0,8	0,9	FQKS	F İst.
<i>Kolombiya</i>	-0,757 (0,119)	-4,996 (0,003)	-4,301 (0,004)	-3,307 (0,009)	-5,604 (0,001)	-18,142 (0,000)	-9,518 (0,001)	-8,403 (0,001)	-2,578 (0,042)	18,142 (1,3)	37,421
<i>Endonezya</i>	-1,017 (0,140)	-0,53 (0,063)	-5,362 (0,000) ***	-9,183 (0,001) ***	-5,562 (0,000) ***	-4,354 (0,000) ***	-6,715 (0,001) ***	-6,091 (0,003) ***	-1,488 (0,076) *	9,183 (1,2) ***	47,489
<i>Vietnam</i>	-1,028 (0,256)	-0,965 (0,174)	-2,526 (0,012) **	-3,412 (0,002) ***	-3,682 (0,001) ***	-2,523 (0,019) **	-3,119 (0,008) ***	-3,867 (0,004) ***	-1,578 (0,158)	3,867 (0,4)**	16,252
<i>Mısır</i>	-0,323 (0,202)	-28,658 (0,000)	-22,979 (0,000) ***	-15,046 (0,003) ***	-11,494 (0,002) ***	-12,635 (0,000) ***	-10,998 (0,002) ***	-12,582 (0,001) ***	-3,508 (0,047) **	28,658 (1,6) ***	30,180
<i>Türkiye</i>	-0,321 (0,240)	-34,016 (0,001) ***	-20,153 (0,000) ***	-19,418 (0,000) ***	-12,038 (0,000) ***	-11,554 (0,000) ***	-9,852 (0,002) ***	-10,567 (0,005) ***	-3,7 (0,030) **	34,016 (1,6) ***	34,332
<i>Güney Afrika</i>	-0,289 (0,208)	-48,502 (0,000) ***	-30,229 (0,002) ***	-17,119 (0,002) ***	-11,129 (0,001) ***	-10,668 (0,005) ***	-9,925 (0,006) ***	-12,458 (0,003) ***	-4,291 (0,054) **	48,502 (1,5) ***	11,400

Not: *** ve ** sırasıyla %1 ve %5 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir. Parantez içi uygun frekans uzunluklarını göstermektedir. Yapılan sınamalar 10.000 bootstrap simülasyonu ile gerçekleştirilmiştir. %5 anlamlılık düzeyinde F-istatistikleri için kritik değer 4,929'dur ve kritik değerler için bkz. Becker vd., (2006).

Tablo 5'ten elde edilen Fourier kantil birim kök test sonuçlarına göre ise incelenen tüm CIVETS ülkeleri için yakınsamanın gerçekleştiği elde edilmiştir. Ayrıca uygun frekans değerlerinin kesirli olduğu görülmektedir ve bu da kırılmaların ele alınan ekolojik denge serisi üzerinde kalıcı etkilerinin olduğu anlamını taşımaktadır. Fourier QKS birim kök testleri sonuçlarında, standart QKS test sonuçlarına nispeten daha fazla yakınsaklık bulgusuna ulaşılmıştır. Bu sebeple yumuşak yapısal kırılmaları dâhil etmenin önemi bir kez daha vurgulanmıştır. Ayrıca Fourier kantil birim kök testi standart kantil birim kök testinden farklı olarak alt ve üst kantillerde de durağanlık yönünde sonuçlar göstermektedir. Dolayısıyla Fourier kantil testi için alt ve üst kantillerde yakınsama olduğu yönünde sonuçlara ulaşılmıştır.

CIVETS üyesi altı ülkeden sadece Vietnam, Fourier QKS birim kök testi ile durağanlaşmaktadır. Diğer beş ülkede seriler durağan izlenmiştir. Şokların geçici olduğu ve stokastik olarak yakınsak olduğu doğrulanmıştır. Serilerin ortalamaya dönme davranışı sergiledikleri ve çevre politikalarının bu ülkelerde etkili olmadıkları söylenebilmektedir.

4. Sonuç ve Politika Önerileri

Bu çalışmada ekolojik dengenin stokastik yakınsaması konusu araştırılmıştır. İlgili literatürde ekolojik denge yakınsamasına ilişkin kısıtlı ve az sayıda çalışma olması nedeniyle alana katkı sağlanması amaçlanmıştır. 1961-2018 dönemine ait yıllık verilerle CIVETS ülkelerinde ekolojik dengenin yakınsaması geleneksel ADF, Fourier ADF, Kantil ve Fourier Kantil birim kök testleri ile incelenmiştir. Esas alınan çevre politikalarının birim kök içeren değişkenler üzerinde uzun dönemli etkileri olabileceğinden politika yapıcılarının ekolojik dengenin stokastik özelliklerini anlamaları gerekli ve önemli olmaktadır. Bu çerçevede birim kök testleri aracılığıyla ele alınan ülkelerin ekolojik dengedeki zamansal dinamiklerinin (ekonomik / çevresel / antropojenik) sürdürülebilirliğine ilişkin bilgiler elde edilmiştir. Geleneksel ADF birim kök testi uygulamasında, Vietnam haricindeki diğer ülkeler için ekolojik denge yakınsamasının gerçekleştiği gözlemlenmiştir. Gerçekleştirilen standart kantil birim kök test sonuçları da ADF birim kök test sonuçları ile benzerlik göstermekte olup bu testin sonuçları da Vietnam haricinde yakınsamanın olduğu sonucu vermiştir. Son olarak yumuşak yapısal kırılmaların dikkate alındığı ve farklı kantilleri önemseyen Fourier kantil birim kök test sonuçları ise tüm CIVETS ülke grubu için stokastik yakınsama bulgusuna işaret etmektedir. Ayrıca uygun frekans değerleri kesirli olarak elde edildiği için kırılmaların ekolojik denge serisi üzerinde kalıcı etkiye sahip olduğuna ilişkin açıklama yapılabilmektedir. Fourier QKS'de neredeyse tüm kantillerde yakınsama elde edilmiştir. Kişi başına düşen ekolojik dengenin sürdürülebilirliğine ışık tutmaktadır. Çalışmanın bulguları; Pata ve Yilanci (2021), Yilanci ve Pata (2020a) ve Ozcan vd.'nin (2021) bulguları ile paralellik arz etmektedir. Adı geçen çalışmalarda, gelişmiş ülkelerin (G7) geliştirmekte olan ülkelere (E7) daha etkili çevre koruma politikaları izlediği ve uyguladığı, çevresel tedbirlerin politika uygulanabilirliği üzerindeki etkilerinin daha yüksek düzeyde olduğu kanıtları sunulurken, OECD ülkelerinin büyük çoğunluğu için neredeyse %50'sinde ekolojik dengenin sürdürülemez olduğu bulguları sunulmuştur. Özellikle ekolojik ayak izi biyolojik kapasiteyi aşan ülkelerde, ekonomik kalkınma ve çevresel sürdürülebilirlik modelinde çatlakların varlığı bunun revize edilmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Dünyanın en fazla biyolojik çeşitlilik gösteren ikinci ülkesi olarak ekolojik fazla veren Kolombiya'nın, zengin biyoçeşitlilik ve ekosistemlerinin madencilik endüstrilerinden gelen baskı, hayvan otlatma, karayolu trafiği ve kentleşme gibi tehditlerle karşıya karşıya kalmasına bağlı olarak sürdürülebilir yeşil politikalar üretmesi gerekmektedir. Ekolojik fazla veren Endonezya da dünyanın en kalabalık dördüncü ülkesi ve en büyük takımada ülkesidir. Diğer taraftan, hızlı arazi kullanımı değişikliği ve fosil enerjiye bağımlılık nedeniyle dünyanın en büyük sera gazı yayıcılarından biridir. Bu durum ormansızlaşma ve kirliliğin yanında ülkenin mega çeşitliliğe sahip ekosistemleri üzerinde baskı oluşturmaktadır. Önlem olarak, sanitasyon ve atık yönetimi gibi çevresel hizmetlerin genişletilmesini öncelermelidir. Aktarılan bilgiler doğrultusunda, biyoçeşitliliği artırmak ve insan

ayak izinin etkilerinin azaltılmasında geleceğe dönük tahmin yapmak ekolojik dengeye daha da yaklaştıracaktır. Ayrıca hem yerel hem küresel ölçekte iklim değişikliğinin önlenmesi ve çevresel sürdürülebilirliğin sağlanmasında Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'ne dayalı Paris İklim Değişikliği Anlaşması, Kyoto Protokolü, Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri, COP Zirveleri'nin çevrenin geleceğine yönelik hedef ve amaçları ekolojik dengeyi teminat altına almakta ve ülkelere belirli sorumluluklar yüklemektedir.

Katı çevresel kurallar, caydırıcı yasalar, uluslararası düzenlemeler, özel sektör paydaşlığı sürdürülebilir çevresel politikalar için önemli birer araç girdisi olacaktır. Ekolojik dengenin muhafazasında, öncelikle doğal alanların korunması, bilinçsiz avlanmanın önlenmesi, tarımsal alanların verimliliğini artırmak, fosil yakıtların kullanım düzeyini en aza indirerek yenilenebilir enerji kaynak kullanımını teşvik etmek köklü eylem planları olarak karar vericilerin ana odağında bulunan bileşenlerdir. Yaşanabilir bir dünya, sürdürülebilir bir çevre için ekolojik dengesizliklerin bertaraf edilmesi sağlıklı bir çevre için ön koşul olmaktadır. Gelecek çalışmalarda, ekolojik dengenin çevresel kalite ya da çevresel performans değişkeni olarak kullanılması, gelir düzeyine göre ekolojik açık/ekolojik fazla olan ülkelerin sınıflandırılması literatüre katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Alper, A. E. ve Alper, Ö. (2021). Persistence of policy shocks to the ecological footprint of MINT countries. *Ege Akademik Bakış*, 21(4). <https://doi.org/10.21121/eab.1015635>
- Alvarado, R., Tillaguango, B., Cuesta, L., Pinzon, S., Alvarado-Lopez, M. R., Işık, C. ve Dagar, V. (2022). Biocapacity convergence clubs in Latin America: An analysis of their determining factors using Quantile regressions. *Environmental Science and Pollution Research*. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-20567-6>
- Aslan, A. (2009). Kişi başına karbondioksit emisyon yakınsama analizi: 1950- 2004. *Ege Akademik Bakış*, 9(4), 1427-1439. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/558181>
- Bahmani-Oskooee, M., Chang, T., Chen, T. H. ve Tzeng, H. W. (2017). Revisiting purchasing power parity in Eastern European countries: Quantile unit root tests. *Empirical Economics*, 52, 463-483. <https://doi.org/10.1007/s00181-016-1099-z>
- Barassi, M. R., Cole, M. A. ve Elliott, R. J. R. (2008). Stochastic divergence or convergence of per capita carbondioxide emissions: Re-examining the evidence. *Environment Resources Economics*, 40 (1), 121–137. <https://doi.org/10.1007/s10640-007- 9144-1>
- Barro, R. J. ve Sala-i-Martin, X. (1990). Economic growth and convergence across the United States. *NBER Working Paper Series, Paper No: 3419*.
- Barro, R. J. ve Sala-i-Martin, X. (1992). Convergence. *Journal of Political Economics*, 100 (2), 223–251. <https://doi.org/10.1086/261816>.
- Baumol, W. J. (1986). Productivity growth, convergence and welfare: What the long-run data show. *The American Economic Review*, 76(5), 1072-1085.
- Becker, R., Enders, W. ve Lee, J. (2006). A stationary test in the presence of an unknown number of smooth breaks. *Journal of Time Series Analysis*, 27(3), 381-409.
- Bello, M. O., Erdogan, S. ve Ch'Ng, K. S. (2022). On the convergence of ecological footprint in African countries: New evidences from panel stationarity tests with factors and gradual shifts, *Journal of Environmental Management*, 322. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2022.116061>
- Bernard, A. B. ve Durlauf, S. N. (1995). Convergence in international output. *Journal of Applied Econometrics*, 10, 97–108. <https://doi.org/10.1002/jae.3950100202>
- Bigerna S., Bollino, C. A. ve Polinoria, P. (2022). Convergence of ecological footprint and sustainable policy options. *Journal of Policy Modeling*, (44), 564–577. <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2022.07.001>
- Bilgili, F. ve Ulucak, R. (2018). Is there deterministic, stochastic, and/or club convergence in ecological footprint indicator among G20 countries? *Environmental Science and Pollution Research*, (25), 35404–35419. <https://doi.org/10.1007/s11356-018-3457-1>

- Bilgili, F., Ulucak, R. ve Koçak, E. (2019). Implications of environmental convergence: Continental evidence based: Energy and Environmental Strategies in the Era of Globalization. *Springer, Cham.* 133–165.
- Borucke, M., Moore, D., Cranston, G., Gracey, K., Iha, K., Larson, J., Lazarus, E., Morales, J. C., Wackernagel, M. ve Galli, A. (2013). Accounting for demand and supply of the biosphere's regenerative capacity: The national footprint accounts' underlying methodology and framework. *Journal of Ecological Indicators*, (24), 518–533. <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2012.08.005>
- Cai, Y., Chang, T. ve Inglesi-Lotz, R. (2018). Asymmetric persistence in convergence for carbon dioxide emissions based on quantile unit root test with Fourier function. *Energy*, (161), 470–481. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2018.07.125>
- Christidou, M., Panagiotidis, T. ve Sharma, A. (2013). On the stationarity of per capita carbon dioxide emissions over a century. *Economic Modelling*, (33), 918–925. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2013.05.024>
- Christopoulos, D. K. ve León-Ledesma, M. A. (2010). Smooth breaks and non-linear mean reversion: Post-Bretton Woods real exchange rates. *Journal of International Money and Finance*, 29(6), 1076-1093. <https://doi.org/10.1016/j.jimonfin.2010.02.003>
- Churchill, S.A., Inekwe, J. ve Ivanovski, K. (2020). Stochastic convergence in per capita CO₂ emissions: Evidence from emerging economies, 1921–2014. *Energy Economics*, (86), 104659. <https://doi.org/10.1016/J.Eneco.2019.104659>
- Çağlar, A. E. ve Mert, M. (2022). Türkiye’de karbon histeri hipotezi geçerli midir?: Fourier birim kök testlerinden kanıtlar. *Fiscaoeconomia*, 6(3), 1587-1610. <https://doi.org/10.25295/fsecon.1119030>
- Dickey, D. A. ve Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Journal of The Econometric Society*, 1057-1072. <https://doi.org/10.2307/1912517>.
- Enders, W. ve Lee, J. (2012). The flexible Fourier form and Dickey–Fuller type unit root tests. *Economics Letters*, 117(1), 196-199. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2012.04.081>.
- Erdogan, S. Pata, U. K., Solarin, S. A. ve Okumus, I. (2022). On the persistence of shocks to global CO₂ emissions: A historical data perspective (0 to 2014). *Environment Science Pollution Research*. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-21278-8>
- Erdogan, S. ve Okumus, I. (2021). Stochastic and club convergence of ecological footprint: An empirical analysis for different income group of countries. *Ecological Indicators*, (121) 107123. <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2020.107123>
- Fallahi, F. (2020) Persistence and unit root in CO₂ emissions: Evidence from disaggregated global and regional data. *Empirical Economics*, (58), 2155–2179. <https://doi.org/10.1007/s00181-018-1608-3>
- Fiala, N. (2008). Measuring sustainability: Why the ecological footprint is bad economics and bad environmental science. *Ecological Economics*, (67). 519-525. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2008.07.023>
- Gabbi, G., Massimo, M., Patrizi, N., Pulselli, F. M. ve Bastianoni, S. (2021). The biocapacity adjusted economic growth developing a new indicator. *Ecological Indicators*, (122), 107318. <https://doi.org/10.1016/J.Ecolind.2020.107318>
- GFN. (2022). What is the ecological footprint? Earth overshoot day. <https://www.overshootday.org/kids-and-teachers-corner/what-is-an-ecological-footprint/>
- Greenwood, J. (2011). Moving on from BRICS are the CIVETS group of countries the next big investment opportunity or nothing more than a convenient acronym? *Wall Street Journal*. <https://www.wsj.com/articles/Sb1000142405311190471660457654449233492826>
- Herrerias, M. J. (2013). The environmental convergence hypothesis: Carbon dioxide emissions according to the source of energy. *Energy Policy*, (61), 1140–1150. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2013.06.120>
- Islam, N. (2003). What have we learnt from the convergence debate?. *Journal of Economics Surveys*, 17(3), 309–362.

- Knowledge At Wharton, (2011). The new BRICS on the block: Which emerging markets are up and coming? <http://knowledge.wharton.upenn.edu/article.cfm?articleid=2679>.
- Koenker, R. ve Xiao, Z. (2004). Unit root quantile autoregression inference. *Journal of the American Statistical Association*, 99(467), 775-787. <https://doi.org/10.1198/016214504000001114>
- Laurent, A. ve Owsianiak, M. (2017). Potentials and limitations of footprints for gauging environmental sustainability. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, (25), 20–27. <https://doi.org/10.1016/j.cosust.2017.04.003>
- Marti, L., Puertas, R. (2020). Analysis of the efficiency of African countries through their ecological footprint and biocapacity. *Science of the Total Environment*, (722), 137504.
- Matsuki, T. ve Pan, L. (2021). Per capita carbon emissions convergence in developing Asia: A century of evidence from covariate unit root test with endogenous structural breaks. *Energy Economics* (99). <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2021.105326>
- Moore, E. (2012). CIVETS, BRICS and the Next 11. *Financial Times* (Online). <https://www.Ft.Com/Content/C14730ae-Aff3-11e1-Ad0b-00144feabdc0>.
- Muddyman, G. (2012). The rise of CIVETS economies. <https://multilingual.com/articles/the-rise-of-civets-economies/>
- Nazlioglu, S., Payne, J. E., Lee, J., Velazquez, M. R. ve Karul, C. (2021). Convergence in OPEC carbon dioxide emissions: Evidence from new panel stationarity tests with factors and breaks, *Economic Modelling*, (100), 105498. <https://doi.org/10.1016/J.Econmod.2021.105498>
- Nguyen Van, P. (2005). Distribution dynamics of CO₂ emissions. *Environmental and Resource Economics*, (32), 495–508. <https://doi.org/10.1007/s10640-005-7687-6>
- Niccolucci, V., Tiezzi, E., Pulselli, F.M. ve Capineri, C. (2012). Biocapacity vs ecological footprint of world regions: A geopolitical interpretation. *Ecological Indicators*, (16), 23–30. <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2011.09.002>
- Ozcan, B., Khan, D. ve Bozoklu, S. (2021). Dynamics of ecological balance in OECD countries: Sustainable or unsustainable?. *Sustainable Production and Consumption*, (26), 638-647. <https://doi.org/10.1016/j.spc.2020.12.014>
- Pata, U. K. ve Aydin, M. (2022). Persistence of CO₂ emissions in G7 countries: A different outlook from wavelet-based linear and nonlinear unit root tests. *Environment Science Pollution Research*. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-23284-2>
- Pata, U. K. ve Yilanci, V. (2021). Investigating the persistence of shocks on the ecological balance: Evidence from G10 and N11 countries. *Sustainable Production and Consumption*, (28), 624-636. <https://doi.org/10.1016/j.spc.2021.06.027>
- Payne, J. E. ve Apergis, N. (2020). Convergence of per capita carbon dioxide emissions among developing countries: Evidence from stochastic and club convergence tests. *Environment Science Pollution Research*. 1-13. <https://doi.org/10.1007/s11356-020-09506-5>
- Perron, P. (1989). The great crash, the oil price shock, and the unit root hypothesis. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 1361-1401
- Presno, J., Landajo, M. ve Fernández, G. F. (2018). Stochastic convergence in per capita CO₂ emissions. An approach from nonlinear stationarity analysis. *Energy Economics*, (70), 563-581. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2015.10.001>
- Rassekh, F. (1998). The convergence hypothesis: History, theory, and evidence. *Open Economics Review*, (9), 85-105.
- Rees, W. E. (1992). Ecological footprints and appropriated carrying capacity: What urban economics leaves out. *Environment and Urbanization*, 4 (2), 121–130.
- Sarkodie, S. A. (2021). Environmental performance, biocapacity, carbon & ecological footprint of nations: Drivers, trends and mitigation options. *Science of the Total Environment*, (751), 141912. <https://doi.org/10.1016/J.Scitotenv.2020.141912>
- Siche, R., Pereira, L. Agostinho, F. ve Ortega, E. (2010). Convergence of ecological footprint and emergy analysis as a sustainability indicator of countries: Peru as case study. *Communications in Nonlinear Science and Numerical Simulation*, 15(10). 3182-3192. <https://doi.org/10.1016/j.cnsns.2009.10.027>

- Solarin, S. A. ve Bello, M. O. (2018). Persistence of policy shocks to an environmental degradation index: The case of ecological footprint in 128 developed and developing countries. *Journal of Ecological Indicators*, (89), 35-44. <https://doi.org/10.1016/J.Ecolind.2018.01.064>.
- Solarin, S. A., Tiwarib, A. K. ve Bello, M. O. (2019). A multi-country convergence analysis of ecological footprint and its components. *Journal of Sustainable Cities and Society*, 46. <https://doi.org/10.1016/j.scs.2019.101422>
- Solarin, S.A. (2019). Convergence in CO₂ emissions, carbon footprint and ecological footprint: Evidence from OECD countries. *Environment Science Pollution Research*, 26(6). 6167-6181. <https://doi.org/10.1007/s11356-018-3993-8>
- Strazicich, M., List, C. ve August, J. (2003). Are CO₂ emission levels converging among industrial countries? *Environment Resource Economics*, 24 (3), 263–271.
- Świąder, M., Lin, D., Szebrański, S. Kazak, K. J., Iha, K., Hoof, J. V., Belčáková, I. ve Altiok, S. (2020). The application of ecological footprint and biocapacity for environmental carrying capacity assessment: A new approach for European cities, *Environmental Science & Policy*, (105), 56-74. <https://doi.org/10.1016/J.Envsci.2019.12.010>
- Syrovátka, M. (2020). On sustainability interpretations of the ecological footprint. *Ecological Economics*, (169), 106543. <https://doi.org/10.1016/J.Ecolecon.2019.106543>
- Tamburino, L. ve Bravo, G. (2021). Reconciling a positive ecological balance with human development: A quantitative assessment. *Journal of Ecological Indicators*, (129). <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2021.107973>
- Tillaguango, B., Alvarado, R., Dagar, V., Murshed, M., Pinzón, Y. ve Méndez, P. (2021). Convergence of the ecological footprint in Latin America: The role of the productive structure. *Journal of Environment Science Pollution Research*. 1–13.
- Topallı, N. (2021). Düşük gelirli ülkelerde kişi başına karbondioksit emisyonu durağanlığının test edilmesi: Doğrusal olmayan birim kök analizi. *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*, 6(3), 608-626. <https://doi.org/10.30784/epfad.899797>
- Ulucak, R. ve Apergis, N. (2018). Does convergence really matter for the environment? An application based on club convergence and on the ecological footprint concept for the EU countries. *Environment Science Policy*, (80), 21–27. <https://doi.org/10.1016/J.Envsci.2017.11.002>
- Ulucak, R. ve Lin, D. (2017). Persistence of policy shocks to ecological footprint of the USA. *Journal of Ecological Indicators*, (80), 337-343.
- United Nations Environment Programme. (2022, 21-26 Haziran). Convention on biological diversity. report of the open-ended working group on the post-2020 global biodiversity framework on its fourth meeting (s. 41-45). Nairobi, Kenya. <https://www.cbd.int/doc/c/3303/d892/4fd11c27963bd3f826a961e1/wg2020-04-04-en.pdf>
- Van Den Bergh, J. C. J. M. ve Verbruggen, H. (1999). Spatial sustainability, trade and indicators: An evaluation of the ‘ecological footprint. *Ecological Economics*, (29). 61–72.
- Wackernagel, M. (1994). *Ecological footprint and appropriated carrying capacity: A tool for planning toward sustainability* (Doctoral dissertation). University of British Columbia. USA. <https://doi.org/10.14288/1.0088048>
- Wackernagel, M. ve Rees, W. (1996). *Our ecological footprint: Reducing human impact on the earth*. The new catalyst bioregional series, New Society Publishers.
- Wackernagel, M. ve Silverstein, J. (2000). Big things first: Focusing on the scale imperative with the ecological footprint. *Ecological Economics*. 32 (3), 391–394.
- World Population Review. (2023). World population statistics by country. <https://worldpopulationreview.com/>
- WWF. (2012). Türkiye'nin ekolojik ayakizi raporu. https://www.footprintnetwork.org/content/images/article_uploads/Turkey_Ecological_Footprint_Report_Turkish.pdf
- WWF. (2022). Yaşayan gezegen raporu 2022-Doğa ile uyumlu bir toplum inşa etmek. Almond, R. E. A., Grooten, M., Juffe Bignoli, D. ve Petersen, T. (Eds). WWF, Gland, İsviçre.

- Yilanci, V. ve Pata, U. K. (2020a). Are shocks to ecological balance permanent or temporary? Evidence from LM unit root tests, *Journal of Cleaner Production*, (276),124294. <https://doi.org/10.1016/J.Jclepro.2020.124294>
- Yilanci, V. ve Pata, U. K. (2020b). Convergence of per capita ecological footprint among the ASEAN-5 countries: Evidence from a non-linear panel unit root test. *Ecological Indicators*, (113), 106178. <https://doi.org/10.1016/J.Ecolind.2020.106178>
- Yilanci, V., Gorus, M. S. ve Aydın, M. (2019). Are shocks to ecological footprint in OECD countries permanent or temporary? *Journal of Cleaner Production*, (212), 270–301. <https://doi.org/10.1007/s41742-021-00391-5>
- Yilanci, V., Ursavaş, U. ve Ursavaş, N. (2022). Convergence in ecological footprint across the member states of ECOWAS: Evidence from a novel panel unit root test. *Environment Science Pollution Research*, (29), 79241–79252. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-21441>
- Yurtkuran, S. (2019). N11 ülkelerinde ekolojik ayak izi yakınsaması: Fourier durağanlık testinden yeni kanıtlar. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 6 (2), 191-210.
- Zerbo, E. ve Darné, O. (2019). On the stationarity of CO₂ emissions in OECD and BRICS countries: A sequential testing approach. *Energy Economics*, (83), 319–332. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2019.07.013>

Ways to Promote Employee Work Engagement in Healthcare Organizations: Servant Leadership and Organizational Justice

Sağlık Kuruluşlarında İşe Adanmışlığı Teşvik Etme Yolları: Hizmetkâr Liderlik ve Örgütsel Adalet

Nida PALABIYIK*
İbrahim YIKILMAZ**
Lütfi SÜRÜCÜ***

DOI: <https://doi.org/10.25204/iktisad.1339209>

Abstract

Article Info

Paper Type:
Research Paper

Received:
08.08.2023

Accepted:
28.09.2023

© 2023 JEBUPOR
All rights reserved.

This study aims to explore the intermediary function of organizational justice in the correlation between healthcare practitioners' perceived perception of servant leadership and work engagement. A total of 412 health professionals from three state hospitals in Kocaeli province participated in this research. A survey was administered to the participants selected through the convenience sampling approach. The data from the administered questionnaires were analyzed using the SPSS Process Macro based on the bootstrap technique. The results provide empirical validation for the hypothesis that perceiving servant leadership positively impacts the level of work engagement. Moreover, the research has shown that perceptions of organizational justice influence this positive effect. Additionally, it has been found that perceiving servant leadership has a favorable influence on organizational justice, which, in turn, positively impacts the level of work engagement. Based on these findings, managers may adopt servant leadership behaviors to promote work engagement and enhance perceptions of organizational justice.

Keywords: Leadership, servant leadership, engagement, work engagement, organizational justice.

Makale Bilgileri

Makale Türü:
Araştırma
Makalesi

Geliş Tarihi:
08.08.2023

Kabul Tarihi:
28.09.2023

© 2023 İKTİSAD
Tüm hakları saklıdır.

Öz

Bu çalışma, sağlık çalışanlarının algılanan hizmetkâr liderlik algısı ile işe adanmaları arasındaki ilişkide örgütsel adaletin aracılık fonksiyonunu araştırmayı amaçlamaktadır. Araştırmaya Kocaeli ilindeki üç devlet hastanesinden toplam 412 sağlık çalışanı katılmıştır. Kolayda örnekleme yöntemiyle seçilen katılımcılara anket uygulanmıştır. Uygulanan anketlerden elde edilen veriler, bootstrap tekniğine dayalı SPSS Süreç Makrosu kullanılarak analiz edilmiştir. Sonuçlar, hizmetkâr liderliğe yönelik algının işe adanmışlık düzeyini olumlu yönde etkilediği hipotezinin ampirik olarak doğrulanmasını sunmaktadır. Ayrıca araştırma, örgütsel adalet algısının bu olumlu etkiyi etkilediğini ortaya koymuştur. Ayrıca hizmetkâr liderliğin örgütsel adaleti olumlu yönde etkilediği, bunun da işe adanmışlık düzeyini olumlu yönde etkilediği tespit edilmiştir. Bu bulgulara dayanarak yöneticiler, işe adanmışlığı teşvik etmek ve örgütsel adalet algısını geliştirmek için hizmetkâr liderlik davranışlarını benimseyebilir.

Anahtar Kelimeler: Liderlik, hizmetkâr liderlik, adanma, işe adanmışlık, örgütsel adalet.

Atıf/ to Cite (APA): Palabiyik, N., Yikilmaz, I., and Surucu, L. (2023). Ways to promote employee work engagement healthcare organizations: Servant leadership and organizational justice. *Journal of Economics Business and Political Researches*, 8(Special Issue), 153-166. <https://doi.org/10.25204/iktisad.1339209>

*ORCID Assist. Prof. Dr., Yozgat Bozok University, Vocational School of Health Services, Department of Management and Organization, nida.palabiyik@bozok.edu.tr

**ORCID Dr., Kocaeli University, Business Management, Department of Business, ibrahim.yikilmaz@kocaeli.edu.tr

***ORCID Assoc. Prof. Dr., World Peace University, Department of Business Administration, Nicosia, lutfi.surucu@wpu.edu.tr

1. Introduction

Proactive employee behaviors are closely tied to the social context in which they operate (Spreitzer et al., 2005: 542). Proactive work behaviors are defined as taking initiative and creating new opportunities to improve the current situation by challenging the status quo (Crant and Bateman, 2000: 65). Leaders play a crucial role in guiding and encouraging such behaviors. Research has shown that leaders who prioritize the needs of their subordinates and support their development are more effective in this process (Maglione and Neville, 2021: 4437). While many types of leadership are discussed in the literature, servant leadership (SL) stands out for promoting proactive behaviors. Servant leaders prioritize serving their followers (subordinates) and supporting their initiatives and development. According to Zada et al. (2022: 1), it is considered a moral responsibility for servant leaders to take special care of each follower's needs. Possessing these servant leader qualities is crucial in encouraging employees to fulfill their job responsibilities within organizational processes. Employees who view their work as part of an important task are more committed and can contribute to achieving organizational goals. In this sense, work engagement (WE) can increase due to SL practices. WE is "a positive and pleasing mood that includes the perspectives of the employees towards their jobs" (Palabıyık, 2022: 39). Servant leaders can positively affect employees' perceptions of managerial practices as they have strong empathy. A leader can set an example and create a perception of fair management by exhibiting desired behavior patterns at both the personal and managerial levels. Intra-organizational communication, the nature of organizational rules, and the way these rules are applied all affect employees' perceptions of justice (Barling and Philips, 1993: 651). Servant leaders, in particular, can shape these perceptions by leading with such practices. Furthermore, organizational justice (OJ) perception, which expresses a person's perception of justice towards intra-organizational practices, affects employees' organizational behavior (Beugre and Baron, 2001: 326). Observing whether the management treats everyone equally and fairly, employees internally evaluate the organization and adjust their behavior accordingly (Yücel and Palabıyık, 2016: 212). A strong sense of justice can enhance employees' WE. In this regard, SL can influence employees' perception of OJ and foster their WE.

WE is crucial for obtaining quality outputs in enterprises and institutions providing health services. This is because the impact of activities in health institutions is not limited to the organizational level but extends to the social level. In this regard, considering the conditions of the 21st century, several important reasons have been put forward to emphasize the necessity of having fully engaged employees in health services (Szilvassy and Sirok, 2022: 1-2). Firstly, the need for health services is rising due to the growing elderly population in many countries. The prevalence of chronic diseases, particularly those resulting from technological and social factors, significantly contributes to the increased demand for health services. Secondly, the health sector is experiencing a workforce shortage in response to the growing demand. For instance, Slovenia currently faces a scarcity of nurses and specialist physicians due to a lack of fully engaged employees (Szilvassy and Sirok, 2022: 2). Healthcare systems face various challenges due to deficiencies, including an increasing average age of employees and work restrictions. These challenges impact employee retention, burnout prevention, and service quality improvement. Human resources are considered the cornerstone for overcoming these difficulties in healthcare systems. However, a study conducted in Turkey revealed that healthcare workers primarily intend to leave their jobs due to factors such as job insecurity, workload, and stress (Aksu, 2021: 747). In this context, work engagement plays a crucial role in addressing these challenges, as it encompasses mental and emotional aspects such as work-related energy, commitment, and dedication. To foster employee integration with their work, it is essential to identify ways to promote work engagement. This study explores servant leadership as one of the factors that can enhance work engagement in the healthcare sector. Given the nature of the healthcare field, many individuals enter this profession intending to help others, including society as a whole, altruistically. From this perspective, servant leaders can create a positive work environment for healthcare institutions, increasing employee and patient satisfaction. Furthermore, servant leaders are essential in mitigating the negative impacts of the COVID-19 pandemic on the healthcare sector.

In this period, known as the “Great Resignation Era,” many healthcare professionals have resigned or migrated, creating a significant need for managerial talent to recruit and retain quality healthcare personnel (Felix, 2023: 2). It was hypothesized that healthcare professionals’ perceptions of servant leadership in their managers may be related to work engagement. Furthermore, servant leaders, known for their strong moral values, are expected to influence perceptions of justice within the organization positively. The complex organizational structure of healthcare institutions can also hinder the impact of managerial activities. The presence of different professionals (doctors, nurses, technicians, civil servants, etc.) and employees with varying employment statuses (permanent employees, contractors, interns, etc.) within the institution highlights the challenges of management (Magnavita et al., 2022: 2). In this regard, it is anticipated that servant leaders with a solid moral compass will facilitate fair knowledge and resource transfer across different areas of expertise.

Based on these considerations, the current study conducted in the health sector aims to investigate the effects of perceptions of servant leadership behaviors, prioritizing employee development, on work engagement (WE) and the mediating role of organizational justice (OJ) in this process. The study first provides conceptual information and outlines the research hypotheses in this context. The analysis process of the research data and findings is then emphasized. Finally, the study concludes by making suggestions based on the results obtained. The study is expected to contribute to the field by providing recommendations for improving the administrative efficiency of healthcare enterprises. Additionally, it will add to the literature by examining the inter-conceptual relations in detail.

2. Conceptual Framework

This part of the research includes conceptual explanations and relationships between concepts in line with hypotheses.

2.1. Servant Leadership and Work Engagement

The concept of servant leadership (SL) is elucidated through uncovering and nurturing followers’ favorable attributes (Greenleaf, 1977). Leaders of this kind prioritize their followers’ positive development to enhance their potential rather than merely issuing directives. This, in turn, helps achieve organizational goals by encouraging followers to increase their job performance and take responsibility (Van Dierendonck et al., 2014: 3). In contrast to other leadership styles that prioritize follower development, servant leadership places a greater emphasis on acting with conscience rather than relying on the use of force (Sipe and Frick, 2015). The emphasis placed on moral authority constitutes a distinctive attribute inherently intertwined with servant leadership’s foundational qualities. Servant leaders prioritize serving others over leading them. As such, they stand out for their active listening skills. In communication processes, they focus on the other person to truly understand the subject and actively provide feedback (Stahel et al., 2022: 1).

Upon delving into the body of literature concerning SL, it becomes apparent that this leadership approach not only fosters favorable behaviors such as heightened work engagement (WE) and strengthened organizational commitment, but it also proficiently mitigates adverse scenarios like burnout (Van Dierendonck and Nuijten, 2011; Bobbio et al., 2012; Hakanen and Van Dierendonck, 2013). Thus, SL focuses on developing followers and understanding the factors that impact their attitudes and behaviors. In the hierarchical structure of the business world, employees often aim to fulfill job requirements to maintain job security. However, in teams led by servant leaders, individuals take ownership of their responsibilities to contribute to the organization and recognize the significance of their work (Stahel et al., 2022: 72). Servant leaders encourage employees to commit to their work not only on a psychological level but also by directing all individual resources to work. The current literature shows that SL behaviors have a favorable influence on WE. Zhou et al. (2022)

conducted a study on a university's academic and administrative staff. They concluded that perceptions of SL contribute to increased WE. The study also found that engaged employees have a stronger sense of trust. Similarly, Aboramadan et al. (2022) conducted a study on non-profit organizations, which revealed that SL, through WE, encourages employees to engage in extra-role behaviors. Servant leaders ensure occasions for employees to develop their intellectual capacities and abilities. When employees feel supported and encouraged, they are more productive in their work. Considering personal needs can lead to increased dedication among employees (Yan et al., 2020: 639).

WE is the state of mind in which employees are cognitively, emotionally, and physically connected to their jobs, as defined by Schaufeli et al. (2002: 74). Highly engaged individuals are energetic, enthusiastic, and focused on their work. Research in the field highlight leadership as an essential factor influencing WE (Aboramadan, 2020: 10; De Clercq et al., 2014: 183). Specifically, servant leaders effectively create a trusting work environment where employees feel comfortable expressing their ideas and concerns (Aboramadan et al., 2022: 113). Creating a work environment that fosters psychological safety can help promote employee engagement. Additionally, servant leaders who prioritize the needs and abilities of their employees can serve as a valuable source of motivation. Page and Wong (2000) noted that leaders who demonstrate concern for personal needs are more likely to inspire high levels of WE among their employees. Similarly, other studies in the literature have found that SL positively impacts WE in academic and information technology settings (Aboraman et al., 2022: 114).

The literature supports the notion that SL positively impacts WE, as explained by various theories. Social Learning Theory, for example, posits that employees view their leaders as role models and learn through observation and imitation. Therefore, leaders who exemplify SL qualities can encourage employees to adopt positive attitudes and behaviors towards work and the organization (Liden et al., 2014: 1434). On the other hand, Social Identity Theory argues that social categories in a society acquire a social identity based on the positive or negative emotions experienced by their members. In groups under the stewardship of servant leaders, a milieu characterized by a prevailing atmosphere of positive emotions becomes manifest. Therefore, employees feel valued and tend to be engaged in their work (Carasco-Saul et al., 2015: 14).

The present study aims to explore the influence of healthcare professionals' perspectives regarding SL on their well-being. Based on the characteristics of SL, it is believed that this approach can positively impact well-being by prioritizing employee welfare and development. Therefore, the research establishes the following hypothesis:

H₁: The perception of healthcare professionals regarding their managers' SL positively and significantly impacts their WE.

2.2. Servant Leadership and Organizational Justice

Servant leaders demonstrate a preference for prioritizing the needs of their staff, which is reflected in their behavior. "Honesty and a high moral attitude" are two essential characteristics of servant leaders. Being fair to employees, offering career opportunities, and establishing relationships based on trust are all behavioral patterns integrated with SL (Buchen, 1998: 126). In the literature, SL is often discussed with concepts such as trust, justice, and loyalty (Van Dierendonck, 2011). Servant leaders who exemplify these behaviors can positively influence employees' perceptions of OJ.

The concept of justice is based on the perception of an action reflecting the truth and honesty of the individual who performed it. OJ becomes relevant when this perception is applied within organizational boundaries and transformed into expectations related to individual roles, such as managerial roles. Employees evaluate whether they are treated fairly in the context of corporate activities, whether their duties and responsibilities are assessed fairly, and whether rewards are

commensurate with their efforts. These evaluations form judgments about justice (Yücel and Palabıyık, 2016: 215). To establish a sense of justice among employees, organizations should operate within the principles of openness, honesty, and trust. Leaders who prioritize these behaviors can enhance employees' perception of justice in the organization. This is because leaders have the power to guide employees according to appropriate standards and expectations (Trevino et al., 2003: 18). Considering this viewpoint, it can be argued that SL, which strictly adheres to moral values and devotes all its efforts to serving its employees, plays a crucial role in employees' perceptions of OJ.

According to the explanations provided, it is believed that healthcare professionals' perceptions of SL in their managers will positively impact their perceptions of OJ. Current literature studies also support this notion. For instance, a study involving teachers in Indonesia revealed a correlation between SL and the concept of OJ (Hermanto and Srimulyani, 2022). Similarly, a study undertaken within the context of multinational enterprises in Kenya revealed a favorable association between SL and procedural justice, a dimension of OJ (Walumbwa et al., 2010). A study by Armağan and Erzen (2015) showed that SL has a positive impact on OJ. Based on the findings, the perception of OJ can be evaluated because of SL behaviors (Riza et al., 2019; Ateş, 2015; Chung et al., 2010). Taking into account the existing literature, the second hypothesis of the research is stated as follows:

H₂: Healthcare professionals' perceptions of their managers as servant leaders have a positive and significant impact on their perceptions of OJ.

2.3. Organizational Justice and Work Engagement

The concept of organizational justice (OJ) pertains to how employees perceive organizational activities and their outcomes (Greenberg and Baron, 2003: 16). Therefore, it plays a crucial role in increasing motivation in the workplace. Moreover, employees' perception of OJ influences their behaviors within the organization. They assess whether their managers/leaders treat everyone fairly and equally, and their behavior is shaped by this assessment (Yücel and Palabıyık, 2016: 212). When employees perceive injustice, their motivation declines, and they develop negative attitudes toward their work (Hermanto and Srimulyani, 2022: 404). On the other hand, in organizations where justice prevails, employees are more likely to be actively engaged in their work.

There are several definitions of WE in the literature based on various approaches. Shuck et al. (2011: 302-303) categorized the definitions of WE into four groups based on the approaches used: (1) the needs-meeting approach, (2) the antithesis approach to burnout, (3) the satisfaction-engagement approach, and (4) the multidimensional approach. Within the framework of these categories, WE can be defined as "the sum of cognitive, emotional, and behavioral efforts related to individual role performance" (Saks, 2006: 602). WE comprises two components: perseverance, which refers to having high energy in one's work life and feeling proud of one's job, and adoption, which means being willing and happy while performing one's job (Schaufeli and Bakker, 2004: 297). In this regard, employees fully engage with their work cognitively, emotionally, and behaviorally. In today's global business environment, having employees with these qualities is crucial. The way to foster employee engagement in their work is to promote individual-organization interaction. In this context, Saks (2006: 600) stated that perceptions of OJ enable employees to commit to their work. A comprehensive analysis of the determinants influencing WE becomes imperative to establish a fruitful interplay between individuals and organizations. OJ stands out as a pivotal factor wielding considerable influence over the dispositions and actions of personnel within work settings (Colquitt, 2001: 388). Employees who perceive fair treatment regarding organizational rights, responsibilities, procedures, and social relations are likelier to engage with their organizations and jobs (Mubashar et al., 2022: 15).

A body of research showcases OJ's substantial influence on WE. For instance, Amin Ali Badawy et al. (2022) investigated the nursing profession and identified a constructive correlation between OJ and WE. Likewise, Erdirençelebi and Karataş (2019) concluded that bank employees'

perception of OJ increased their WE and decreased their intention to leave. The literature includes studies with different samples supporting these results (Özer et al., 2017; Javed and Tariq, 2015; Rasheed et al., 2013).

Based on the explanations above, it is believed that the WE level among health professionals with a high perception of OJ will increase. Therefore, the third hypothesis of the study is as follows:

H₃: Perceptions of OJ among healthcare professionals have a positive and significant impact on their WE.

2.4. Organizational Justice as a Mediator Between Servant Leadership and Work Engagement

OJ refers to how employees perceive the fairness of decision-making processes and the distribution of organizational outcomes (Greenberg and Baron, 2003: 19). SL behaviors can shape employees' perceptions of OJ. Therefore, ensuring fairness in organizational activities will encourage employees' WE.

Hermanto and Srimulyani (2022) found no significant relationship between high school teachers' perceptions of SL and their WE in Indonesia. However, their investigation revealed a positive correlation between SL and OJ, further demonstrating that OJ acts as a mediator in the relationship between SL and WE. Although Hermanto and Srimulyani's (2022) study shares similar aims with this study, it differs due to cultural and sectoral differences. Another scholarly investigation revealed a constructive correlation between SL and WE, further establishing that the intermediary role of leader-member exchange elucidates this association (Bao et al., 2018). The literature review reveals that the relationship between SL and WE have been studied by mediating different variables. However, there is insufficient research on the mediating role of OJ in the effect of SL on WE. This study examines the impact of SL perceptions among health professionals in Turkey on their WE and the mediating role of OJ perceptions. An engaged health professional contributes to organizational processes and indirectly creates positive effects at the social level through interaction with patients. This idea forms the basis of the original study. The fourth hypothesis that shaped the research model is as follows:

H₄: OJ plays a mediating role in the impact of perceptions of SL on WE.

Based on the theoretical background explained in the previous section, the research model in Figure 1 was formed.

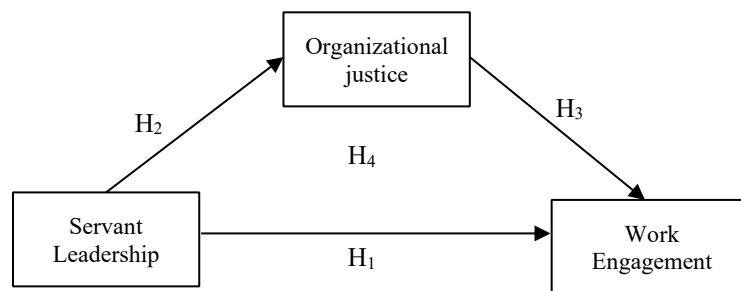

Figure 1. Research Model

3. Methodology

The principal aim of this study was to investigate the mediating role of OJ in the relationship between healthcare professionals' SL perceptions and their levels of WE. This section encompasses details concerning the sample cohort's composition, the research's procedural framework, and the measurement scales used throughout the study.

3.1. Sampling and Research Process

Within the scope of this research, a quantitative research methodology was used to assess the research hypotheses empirically. The study was conducted on health professionals in Kocaeli province. Due to time and budget limitations, the convenience sampling technique, which is a widely preferred sampling method, was used in the research. Convenience sampling is the preferred method as it is fast, economical, and easily accessible. It is stated that at the 95% confidence interval and 5% margin of error, a sample size of 384 can represent a population of 100.000 or more (Yazıcıoğlu and Erdoğan, 2004: 47).

For the research, a questionnaire was administered to employees of three state hospitals in Kocaeli. The surveys were conducted on-site, resulting in 420 survey responses. Nevertheless, eight questionnaires were excluded from the analysis due to considerable missing data. Therefore, the research was concluded with 412 survey responses.

Out of the total participants, 263 were female and 149 were male. 281 participants were married, while 131 were single. Regarding the working period, 80 participants worked for five years or less, 128 worked for 6-10 years, and 204 worked for 11 years or more. Regarding age, 142 participants were 30 years old or under, 197 were 31-45 years old, and 73 were 46 or older.

3.2. Measurement Tools

The research includes three different variables: SL, WE, and OJ. Each variable was measured using separate scales. Information on these scales is provided below.

Servant Leadership Scale: The participants' perceptions of SL exhibited towards their managers were assessed using the servant leadership scale developed by Liden et al. (2013). Kılıç and Aydın (2016) carried out an assessment of validity and reliability for the Turkish adaptation of the seven-item scale, wherein the statements were evaluated on a scale ranging from 1 to 5 (1- Strongly Disagree, 2- Disagree, 3- Undecided, 4- Agree, 5- Totally Agree). Some of the expressions on the scale include "I feel energetic at my job," "I am enthusiastic and passionate about my job," and "My manager can tell if something is wrong."

Work Engagement Scale: WE in participants was measured using the Ultra-Short Measure for Work Engagement (UWES-3) scale developed by Schaufeli et al. (2017). Güler et al. (2019) investigated the validity and reliability of the Turkish adaptation of the scale. The scale consists of three statements graded from 1 to 6 (1- Never, 2- Rarely, 3- Sometimes, 4- Frequently, 5- Very often, 6- Always). The statements are as follows: "I can ask my manager for help when I have a personal problem", "My manager emphasizes the importance of giving back (helping) to the community," and "I get immersed in my work."

Organizational Justice Scale: The participants' assessments of OJ were examined utilizing the organizational justice scale developed by Colquitt (2001). Özmen et al. (2007) examined the validity and reliability of the Turkish adaptation of the scale. The scale consists of 20 statements, each graded from 1 to 5 (1- Very little, 2- A little, 3- Partly, 4- Enough, and 5- Greatly). Sample statements from the scale include: "Can you express your ideas and feelings during these processes?" and "Do you have any influence on the gains achieved during these processes?"

4. Analyzes and Research Findings

4.1. Validity and Reliability Analysis

In order to the internal consistency of the scale, the Cronbach's Alpha coefficient was computed, and its reliability was evaluated with the Composite Reliability (CR) value. The validity of the scales was

assessed by calculating the scale’s convergent and divergent validity values. Table 1 presents the obtained results.

Table 1. Validity and Reliability Results

Variables	Factor Loadings	Cronbach’s Alpha	CR	AVE
Servant Leadership	0.601 – 0.821	0.862	0.881	0.516
Organizational Justice	0.504 – 0.835	0.898	0.906	0.506
Work Engagement	0.702 – 0.829	0.787	0.792	0.562

To ensure that the scales are consistent and reliable, both Cronbach’s Alpha and CR values should be at or above 0.70 (Hair et al., 2009: 124; Sürücü and Maslakçı, 2020: 2703; Sürücü et al., 2023: 74). As shown in Table 1, the results exceeded 0.70, indicating that the research scales were both consistent and reliable.

According to Hair et al. (2009: 124), Sürücü and Maslakçı (2020: 2703), and Sürücü et al. (2023: 74), to establish convergent validity in scales, it is recommended that the Average Variance Extracted (AVE) value should be equal to or greater than 0.50, while the CR value should exceed the AVE value. In this study, the AVE values for the three scales are 0.516, 0.506, and 0.562, respectively. Moreover, the CR values are greater than the corresponding AVE values. These findings indicate that the scales meet the conditions for convergent validity. The square root value and correlation values of AVE are examined for discriminant validity. The square root values of the Average Variance Extracted (AVE) are substantial within the correlation coefficients among variables, indicating that the scales have discriminant validity (Fornell and Larcker, 1981; Sürücü and Maslakçı, 2020; Sürücü et al., 2023). Upon examining the results in Table 2, it can be seen that the scales meet the conditions for discriminant validity.

Finally, model fit indices were checked, and it was found that the research model had an acceptable fit ($\chi^2/df=4.01$, CFI=0.96, GFI=0.95, NFI=0.92, RMSEA=0.04) (Hair et al., 2014: 201). Additionally, item factor loading values greater than 0.5 indicate that each item has a strong relationship with the dimension it represents (Hair et al., 2014: 115; Sürücü et al., 2022: 9).

4.2. Correlation Analysis

A correlation analysis was executed following the validation and reliability assessment of the scales. The results of this analysis are delineated in Table 2.

Table 2. Correlation Analysis Results

Variables	Mean	Sd.	1.	2.	3.
1.Servant Leadership	3.73	0.64	0.718 ^a		
2.Organizational Justice	3.45	0.78	0.425 ^{**}	0.711 ^a	
3.Work Engagement	4.92	0.99	0.599 ^{**}	0.623 ^{**}	0.750 ^a

^{**}p <0.05; a = \sqrt{AVE}

The correlation analysis reveals that SL exhibits a positive correlation with both OJ (r=0.425, ^{**}p<0.05) and WE (r=0.599, ^{**}p<0.05). Moreover, a positive and statistically significant correlation between OJ and WE is also evident (r=0.623, ^{**}p<0.05).

4.3. Analyses Related to Testing Hypotheses

The research hypotheses were tested using the Process Macro, based on the bootstrap technique developed by Hayes (2013). This method provides more reliable results than the causality approach method developed by Baron and Kenny (1986). It is frequently used in recent research on simple

mediator/moderator models (Sürücü et al., 2023). Hence, the Process Macro was used to scrutinize the research hypotheses. The results of the analysis, conducted through 5000 resamples and using a 95% confidence interval within Model 4, have been detailed in Table 3.

Table 3. Results of Hypothesis Testing

Regression Path	β	Se	%95 CI		Results
			LLCI	ULCI	
SL ---> WE	0.55	0.33	0.45	0.58	H ₁ : Supported
SL ---> OJ	0.47	0.38	0.27	0.42	H ₂ : Supported
OJ ---> WE	0.61	0.41	0.51	0.73	H ₃ : Supported
Total Effect	0.81	0.41	0.61	0.76	H ₄ : Supported
Direct Effect	0.55	0.33	0.45	0.58	
Indirect Effect	0.26	0.37	0.28	0.42	

*SL: Servant leadership, WE: Work engagement, OJ: Organizational justice, LLCI: Lower limit confidence interval, ULCI: Upper limit confidence interval

Results from analyses with the Process Macro tool indicate that SL has a significant positive impact on WE ($\beta = 0.55$, $p < 0.05$, 95% CI [0.45; 0.58]) and OJ ($\beta = 0.47$, $p < 0.05$, 95% CI [0.27; 0.42]). Additionally, the effect of OJ on WE is also positive ($\beta = 0.61$, $p < 0.05$, 95% CI [0.51; 0.73]).

The study examined the indirect effect of OJ as a mediator in the relationship between SL and WE. According to Hayes (2015), the significance of the effect is determined by the confidence intervals rather than the p-value. The effect is considered significant if the confidence intervals do not include zero (0) (Hayes, 2015). In this study, the indirect effect remained significant even after controlling for other variables ($\beta = 0.26$, $p < 0.05$, 95% CI [0.28; 0.42]). This finding confirms that OJ mediates the effect of SL on WE. The study supports the H1, H2, H3, and H4 hypotheses developed and tested in the research.

5. Conclusion and Recommendations

Organizational efforts in business aim to maintain the organization’s momentum in the face of environmental changes. To achieve this, practices that encourage organizational development must be sustained. In other words, employees must be motivated to participate in their work to promote long-term growth actively. However, mere physical participation is not sufficient. Employees must engage in a productive, enjoyable, efficient, and proactive manner both physically and psychologically, utilizing their full potential. Certain vital factors are necessary to achieve WE, as the literature describes. Among these factors, the leadership styles of managers play a crucial role. This includes establishing healthy communication with employees and addressing their social needs. This study suggests that SL behaviors prioritizing employees as valuable assets will positively impact WE. Additionally, employees’ perceptions of OJ are expected to mediate this effect.

This study examines the importance of employees’ perceptions of OJ within the healthcare sector. It also explores how perceptions of SL impact their work engagement. The research results, supported by theoretical background, reveal that perceptions of SL directly and favorably influence WE, making a significant contribution to the field. Furthermore, perceptions of SL engender a positive impact on both OJ and WE. Moreover, OJ is found to mediate the indirect effect of SL perceptions on WE. Thus, this study demonstrates that perceptions of OJ can improve WE. These findings provide support for future research in this area.

This study adds to the research conducted by Hermanto and Srimulyani (2022) by providing support for cultural and sectoral differences. Research conducted with healthcare professionals in Kocaeli, Turkey, revealed that two factors, OJ and SL, can enhance WE. As the outcomes align with

those of analogous studies in the literature, they furnish more robust and compelling indicators to stakeholders and interested parties.

This study adds to the research conducted by Hermanto and Srimulyani (2022) by providing support for cultural and sectoral differences. Research conducted with healthcare professionals in Kocaeli, Turkey, revealed that two factors, OJ and SL, can enhance WE. As the outcomes align with those of analogous studies in the literature, they furnish more robust and compelling indicators to stakeholders and interested parties. The first significant finding from the study is that the leadership style displayed by healthcare managers has an impact on the work engagement of healthcare professionals. Specifically, the supportive, caring, and open communication approach known as SL creates a climate that enhances employees' work engagement and active involvement in achieving organizational objectives. Similar studies conducted in the education, tourism, and technology sectors have revealed that SL has a positive effect on WE (Zhou et al., 2022; Aseanty et al., 2022 İnce and Güripek, 2016; Clercq et al., 2014). In addition, the study results show that the positive climate created by SL increases employees' OJ levels and strengthens trust in the organization and perception of justice. This study result parallels the previous studies in the literature (Riza et al., 2019; Armağan and Erzen, 2015; Ateş, 2015; Chung et al., 2010; Walumbwa et al., 2010).

Another significant finding from the study is that health professionals who perceive a positive organizational justice (OJ) climate are more willing and committed to achieving organizational goals, increasing their work engagement (WE). Empirical evidence from a study involving 152 nurses and 414 healthcare employees supports a positive relationship between OJ and WE (Özer et al., 2017; Amin Ali Badawy et al., 2022). Furthermore, in other sectors, such as banking, it has been observed that organizational justice (OJ) leads to increased work engagement (WE) in jobs that are primarily service-oriented and involve close interaction with the service recipients (Erdirençelebi and Karataş, 2019). Hence, the findings of this study align with previous research in the field.

The study examined the relationship between SL (Servant Leadership), OJ (Organizational Justice), and WE (Work Engagement). It was found that OJ played a mediating role in the effect of SL on WE. This result indicates that the work engagement of healthcare workers is increased by the supportive, ethical, and favorable climate created by the Servant Leadership approach, as well as the organizational justice and trust environment they experience within their organizations. An actively engaged healthcare professional plays a significant role in the functioning of an organization and, through their interactions with patients, indirectly contributes to positive outcomes at the societal and organizational levels. This study's findings align with previous research across various sectors (Öner, 2008; Srimulyani, 2021; Dahleez and Aboramadan, 2022; Hermanto and Srimulyani, 2022). Moreover, it contributes to the literature by empirically examining the impact of OJ on the relationship between SL and WE, an area under-explored in the health sector.

This study on the health sector is significant because it emphasizes the importance of leadership roles for health managers and relevant business departments. To this end, leadership development programs can be implemented to encourage employees to bring their psychological, cognitive, and behavioral selves to work. These programs would benefit mainly by focusing on improving the working environment and participatory working conditions that include employees. Employees' feeling that they are involved in every stage of work processes and being involved in decision-making processes will have constructive effects on their feelings of trust and justice. Thus, employees will be more likely to engage in their jobs voluntarily and willingly. In this sense, leadership is critical in promoting extra-role behaviors such as WE. On the other hand, achieving organizational goals depends on the positive or negative behaviors that employees exhibit in their work. By creating a work environment based on justice, employees can be engaged in their work with energy and enthusiasm.

The results and recommendations above should be evaluated in light of the limitations of this study. The first limitation is that the study was conducted in only three hospitals in Kocaeli province.

In future studies, expanding it to a broader range of health sector examples (geographically and culturally diverse and covering the private sector) would be helpful. The second limitation of this study is that it only measures healthcare professionals' perceptions. To obtain more objective results, comparisons should be made by evaluating managers' perceptions. Additionally, it should be noted that many organizational variables can affect employees' WE. Future studies should include these variables to increase the literature on this topic.

References

- Aboramadan, M. (2020). The effect of green HRM on employee green behaviors in higher education: The mediating mechanism of green work engagement. *International Journal of Organizational Analysis*, 30(1), 7-23. <https://doi.org/10.1108/IJOA-05-2020-2190>
- Aboramadan, M., Hamid, Z., Kundi, Y. M., and El Hamalawi, E. (2022). The effect of servant leadership on employees' extra-role behaviors in NPOs: The role of work engagement. *Nonprofit Management and Leadership*, 33(1), 109-129. <https://doi.org/10.1002/nml.21505>
- Aksu, B. Ç. (2021). Covid 19 pandemisinin sağlık çalışanlarının iş güvencesizliği algıları, algılanan iş stresleri ve işten ayrılma niyetleri üzerindeki etkilerini incelemeye yönelik bir araştırma. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 24(4), 747-776. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1712772>
- Amin Ali Badawy, M., Mostafa Shazly, M., and Mohammed Elsayed, S. (2022). Relationship between organizational justice and work engagement among staff nurses. *Egyptian Journal of Health Care*, 13(1), 914-926. <https://doi.org/10.21608/EJHC.2022.222515>
- Armağan, Y., and Erzen, E. (2015). Leadership and organizational outcomes meta-analysis of empirical studies. Engin Karadağ (Ed.), In *The effect of leadership on organizational justice* (p. 239-254). Springer International Publishing Switzerland. https://doi.org/10.1007/978-3-319-14908-0_15
- Aseanty, D., Gunawan, A. W., and Julieta, G. M. (2022). Factors affecting intention to continue volunteering with job satisfaction as mediation. *Business and Entrepreneurial Review*, 22(1), 1-18. <http://dx.doi.org/10.25105/ber.v22i1.13412>
- Ateş, M. F. (2015). Hizmetkâr liderlik ve örgütsel adaletin örgütsel özdeşleşmeye etkisinde örgütsel güvenin aracılık rolü. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 7(3), 75-95. <https://isarder.org/index.php/isarder/article/view/250/248>
- Bao, Y., Li, C., and Zhao, H. (2018). Servant leadership and engagement: A dual mediation model. *Journal of Managerial Psychology*, 33(6), 406-417. <https://doi.org/10.1108/JMP-12-2017-0435>
- Barling, J. and Philips, M. (1993). Interactional, formal, and distributive justice in the workplace: An exploratory study. *The Journal of Psychology*, 127(6), 649-656. <https://doi.org/10.1080/00223980.1993.9914904>
- Baron, R. M., and Kenny, D. A. (1986). The moderator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), 1173-1182. <https://doi.org/10.1037//0022-3514.51.6.1173>
- Beugre, C. D. and Baron, R. A. (2001). Perceptions of systemic justice: The effects of distributive, procedural and interactional justice. *Journal of Applied Social Psychology*, 32(2), 324- 339. <https://doi.org/10.1111/j.1559-1816.2001.tb00199.x>
- Bobbio, A., Van Dierendonck, D., and Manganelli, A.M. (2012). Servant leadership in Italy and its relation to organizational variables. *Leadership*, 8(3), 229-243. <https://doi.org/10.1177/174271501244117>
- Buchen, I. H. (1998). Servant leadership: A model for future faculty and future institutions. *Journal of Leadership Studies*, 5(1), 125-134. <https://doi.org/10.1177/107179199800500111>

- Carasco-Saul, M., Kim, W. and Kim, T. (2015). Leadership and employee engagement: Proposing research agendas through a review of literature. *Human Resource Development Review*, 14(1), 38–63. <https://doi.org/10.1177/15344843145604>
- Chung, J. Y., Jung, C. S., Kyle, G. T., and Petrick, J. F. (2010). Servant leadership and procedural justice in the U.S.national park service: The antecedents of job satisfaction. *Journal of Park Recreation Administration*, 28(3), 1-15. <https://doi.org/10.36941/ajis-2022-0061>
- Clercq, D. D., Bouckennooghe, D., Raja, U. and Matsyborska, G. (2014). Servant leadership and work engagement: The contingency effect of leader-follower social capital. *Human Resource Development Quarterly*, 25(2), 183-212. <https://doi.org/10.1002/hrdq.21185>
- Colquitt, J. A. (2001). On the dimensionality of organizational justice: A construct validation of a measure, *Journal of Applied Psychology*, 86(3), 386-400. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.86.3.386>
- Crant, J. M., and Bateman, T. S. (2000). Charismatic leadership viewed from above: The impact of proactive personality. *Journal of Organizational Behavior*, 21, 63-75. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-1379\(200002\)21:1<63::AID-JOB8>3.0.CO;2-J](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-1379(200002)21:1<63::AID-JOB8>3.0.CO;2-J)
- Dahleez, K., and Aboramadan, M. (2022). Servant leadership and job satisfaction in higher education: The mediating roles of organizational justice and organizational trust. *International Journal of Leadership in Education*, 1-22. <https://doi.org/10.1080/13603124.2022.2052753>
- De Clercq, D., Bouckennooghe, D., Raja, U., and Matsyborska, G. (2014). Servant leadership and work engagement: The contingency effects of leader–follower social capital. *Human Resource Development Quarterly*, 25, 183-212. <https://doi.org/10.1002/hrdq.21185>
- Erdirençelebi, M., and Karataş, C. G. (2019). Örgütsel adaletin işe adanmışlık ile işten ayrılma niyeti üzerine etkisi, *BMIJ*, 7(4): 1825-1849. <http://dx.doi.org/10.15295/bmij.v7i4.1225>
- Felix, J. (2023). Servant leadership in healthcare: A pilot study. *Journal of Business Studies Quarterly*, 2(4), 1-13. https://jbsq.org/wp-content/uploads/2023/06/June_2023_1.pdf
- Fornell, C., and Larcker, D. F. (1981). Structural equation models with unobservable variables and measurement error: Algebra and statistics. *Journal of Marketing Research*, 18, 382-388. <http://dx.doi.org/10.2307/3150980>
- Greenberg, J., and Baron, R.A. (2003) *Behavior in organizations: Understanding and managing the human side of work* (18th Ed.). Prentice-Hall.
- Greenleaf, R.K. (1977). *Servant leadership: A journey into the nature of legitimate power and greatness*. Paulist Press.
- Güler, M., Çetin, F., and Basım, H. N. (2019). İşe tutulma ölçeği çok kısa versiyonu (UWES-3) geçerlilik ve güvenilirlik çalışması: Alternatif bir versiyon (UWES-6) önerisi. *İş ve İnsan Dergisi*, 6(2), 189-197. <https://doi.org/10.18394/iid.516921>
- Hair, J. F., Sarstedt, M., Hopkins, L., and V. G. Kuppelwieser (2014). Partial least squares structural equation modeling (pls-sem): An emerging tool in business research. *European Business Review*, 26(2), 106–121. <https://doi.org/10.1108/EBR-10-2013-0128>
- Hair, J., Black, W., Babin, B., and Anderson, R. (2009). *Multivariate data analysis (7th ed.)*: Prentice-Hall, Inc. Prentice-Hall, Inc.
- Hakanen, J.J. and Van Dierendonck, D. (2013). Servant leadership and life satisfaction: the mediating role of justice, job control, and burnout. *International Journal of Servant Leadership*, 7(1), 251-262. <https://doi.org/10.33972/ijsl.183>
- Hayes, A. F. (2013). *Methodology in the social sciences introduction to mediation, moderation and conditional process analysis: A regression-based*. Guilford Press.
- Hayes, A. F. (2015). An index and test of linear moderated mediation. *Multivariate Behavioral Research*, 50 (1), 1-22. <https://doi.org/10.1080/00273171.2014.962683>
- Hermanto, Y. B., and Srimulyani, V. A. (2022). The relationship between servant leadership and work engagement: An organizational justice as a mediator. *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, 11(2), 403-413. <https://doi.org/10.36941/ajis-2022-0061>
- İnce, C., and Güripek, G. (2016). Hizmetkâr liderliğin örgütsel adalet algısına etkileri üzerine otel işletmelerinde bir araştırma. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari*

- Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(2), 165-188.
<http://iibfdergisi.ksu.edu.tr/tr/pub/issue/26892/282760>
- Javed, Z., and Tariq, S. (2015). Perceived organizational justice, perceived organizational support, and employee engagement in Rescue 1122 employees. *Market Forces*, 10(1).
<https://kiet.edu.pk/marketforces/index.php/marketforces/article/view/11>
- Kılıç, K. C., and Aydın Y. (2016). Hizmetkâr liderlik ölçeğinin türkçe uyarlaması: Güvenirlilik ve geçerlik çalışması, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 18(30),106-113.
<http://dergi.kmu.edu.tr/userfiles/files/13m.pdf>
- Liden, R. C., Wayne, S. J., Meuser, J. D., Hu, J., Wu, J., and Liao, C. (2013). Servant leadership: Validation of a short form of the SL-28. *The Leadership Quarterly*, 26(2), 254-269.
<https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2014.12.002>
- Liden, R.C., Wayne, S.J., Liao, C., and Meuser, J.D. (2014). Servant leadership and serving culture: Influence on individual and unit performance. *Acad. Manag. J.*, 57, 1434–1452.
<https://doi.org/10.5465/amj.2013.0034>
- Maglione, J. L., and Neville, K. (2021). Servant leadership and spirituality among undergraduate and graduate nursing students. *Journal of Religion and Health*, 60(6), 4435-4450.
<https://doi.org/10.1007/s10943-021-01311-9>
- Magnavita, N., Chiorri, C., Acquadro Maran, D., Garbarino, S., Di Prinzi, R.R., Gasbarri, M., Matera, C., Cerrina, A., Gabriele, M. and Labella, M. (2022). Organizational justice and health: A survey in hospital workers. *Int. J. Environ. Res. Public Health*, 19(9739), 1-10.
<https://doi.org/10.3390/ijerph19159739>
- Mubashar, T. Musharraf, S., Khan S., and Butt, T. A. (2022). Impact of organizational justice on employee engagement: The mediating role of organizational trust. *Cogent Psychology*, 9, 1-16.
<https://doi.org/10.1080/23311908.2022.2080325>
- Öner, Z. H. (2008). *The mediating effect of organizational justice: moderating roles of sense of coherence and job complexity on the relationship between servant leadership and work engagement* (Doctoral dissertation). Marmara University Social Science Institute, İstanbul.
- Özer, Ö., Uğurluoğlu, Ö., and Saygılı, M. (2017). Effect of organizational justice on work engagement in healthcare sector of Turkey. *Journal of Health Management*, 19(1), 73-83.
<https://doi.org/10.1177/0972063416682562>
- Özmen, O. N. T., Arbak, Y., and Süral Özer, P. (2007). Adalet verilen değerlerin adalet algıları üzerindeki etkisinin sorgulanmasına ilişkin bir araştırma. *Ege Akademik Bakış*, 7(1), 19-35.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/556986>
- Page, D., and Wong, P. T. P. (2000). A conceptual framework for measuring servant leadership. In S. Adjiboloso (Ed.), *The human factor in shaping the course of history and development*. American University Press.
- Palabıyık, N. (2022). *Örgütsel ses çıkarma davranışı ve öncülleri*. Kriter Yayınevi.
- Rasheed, A., Khan, S., and Ramzan, M. (2013). Antecedents and consequences of employee engagement: The case of Pakistan. *Journal of Business Studies Quarterly*, 4(4), 183-200.
- Riza, D. A., Satria, I., and Zaitul, D. (2019). Pengaruh servant leadership terhadap komitmen pada Perubahan: Keadilan Organisasi sebagai Mediasi. *Prosiding Sinmag* 3, 2(2), 1-8.
- Saks, A. M. (2006). Antecedents and consequences of employee engagement. *Journal of Managerial Psychology*, 21, 600-619. <https://doi.org/10.1108/02683940610690169>
- Schaufeli, W. B., and Bakker, A. B. (2004). Job demands, job resources, and their relationship with burnout and engagement: a multi-sample study. *Journal of Organizational Behavior*, 25, 293-315. <https://doi.org/10.1002/job.248>
- Schaufeli, W. B., Salanova, M., González-Romá, V. and Bakker, A. B. (2002). The measurement of engagement and burnout: A two sample confirmatory factor analytic approach. *Journal of Happiness Studies*, 3(1), 71-92. <https://doi.org/10.1023/A:1015630930326>
- Schaufeli, W. B., Shimazu, A., Hakanen, J., Salanova, M., and De Witte, H. (2017). An ultra-short measure for work engagement: The uwe-3 validation across five countries. *European Journal of Psychological Assessment*, 35(4), 577-591. <https://doi.org/10.1027/1015-5759/a000430>

- Shuck, M. B., Rocco, T. S., and Albornoz, C. A. (2011). Exploring employee engagement from the employee perspective: Implications for HRD. *Journal of European Industrial Training*, 35, 300-325. <https://doi.org/10.1108/03090591111128306>
- Sipe, J.W and Frick, D.M. (2015). *Seven pillars of servant leadership*. Paulist Press.
- Spreitzer, G., Sutcliffe, K., Dutton, J., Sonenshein, S. and Grant, A.M. (2005). A socially embedded model of thriving at work. *Organization Science*, 16(5), 537-549. <https://doi.org/10.1287/orsc.1050.0153>
- Srimulyani, V. A. (2021). Increasing work engagement through servant leadership and organizational justice. *Jurnal Manajemen Pendidikan: Jurnal Ilmiah Administrasi, Manajemen dan Kepemimpinan Pendidikan*, 3(2), 97-114. <https://doi.org/10.21831/jump.v3i2.40122>
- Stahel, N. F., Ahankoob, N. and Nguyen, C. (2022). Servant leadership: An endangered species? *Patient Safety in Surgery*, 16(9), 1-4. <https://doi.org/10.1186/s13037-022-00321-0>
- Sürücü, L. and Maslakçı, A. (2020). Validity and reliability in quantitative research. *Business and Management Studies: An International Journal*, 8(3), 2694-2726. <https://doi.org/10.15295/bmij.v8i3.1540>
- Sürücü, L., Şeşen, H. and Maslakçı, A. (2023). *Regression, mediation/moderation, and structural equation modeling with spss, amos, and process macro*. Livre de Lyon.
- Sürücü, L., Yıkılmaz, İ. and Maslakçı, A. (2022). *Exploratory factor analysis (EFA) in quantitative researches and practical considerations (No. fgd4e)*. Center for Open Science
- Szilvassy, P., and Sirok, K. (2022). Importance of work engagement in primary healthcare. *BMC Health Services Research*, 22(1044), 1-11. <https://doi.org/10.1186/s12913-022-08402-7>
- Trevino, L. K., Brown, M. and Hartman, L. P. (2003). A qualitative investigation of perceived executive ethical leadership: Perceptions from inside and outside the executive suite. *Human Relations*, 55, 5-37. <http://dx.doi.org/10.1177/0018726703056001448>
- Van Dierendonck, D. (2011). Servant leadership: A review and synthesis. *Journal of Management*, 37(4), 1228-1261. <https://doi.org/10.1177/0149206310380462>
- Van Dierendonck, D. and Nuijten, I. (2011). The servant leadership survey: development and validation of a multidimensional measure. *Journal of Business and Psychology*, 26(3), 249-267. <https://doi.org/10.1007/s10869-010-9194-1>
- Van Dierendonck, D., Stam, D., Boersma, P., de Windt, N., and Alkema, J. (2014). Same difference? Exploring the differential mechanisms linking servant leadership and transformational leadership to follower outcomes. *The Leadership Quarterly*, 25(3), 544-562. <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2013.11.014>
- Walumbwa, F. O., Hartnell, C. A., and Oke, A. (2010). Servant leadership, procedural justice climate, service climate, employee attitudes, and organizational citizenship behavior: A cross-level investigation. *Journal of Applied Psychology*, 95(3), 517-529. <https://doi.org/10.1037/a0018867>
- Yan, R., Basheer, M. F., Irfan, M., and Rana, T. N. (2020). Role of psychological factors in employee well-being and employee performance: Empirical evidence from Pakistan. *Rev. Argent. Clin. Psicol.*, 29, 638-650. <https://doi.org/10.24205/03276716.2020.1060>
- Yazıcıoğlu, Y., and Erdoğan, S. (2004). *SPSS Uygulamalı bilimsel araştırma yöntemleri*. Detay Yayıncılık.
- Yücel, I., and Palabıyık, N. (2016). Virtüöz liderlik ve örgütsel adalet arasındaki ilişki üzerine bir uygulama. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(1), 211-230. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erzisosbil/issue/24417/258805>
- Zada, S., Khan, J., Saeed, I., Jun, Z. Y., Vega-Muñoz, A., and Contreras-Barraza, N. (2022). Servant leadership behavior at workplace and knowledge hoarding: A moderation mediation examination. *Front. Psychol.*, 13(888761). <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.888761>
- Zhou, G., Gul, R., and Tufail, M. (2022). Does servant leadership stimulate work engagement? The moderating role of trust in the leader. *Front. Psychol.*, 13(925732), 1-9. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.925732>

Konu Modelleme Analizi ile İş İlanlarında İstenilen Pazarlama Becerilerinin Araştırılması

Exploring Desired Marketing Skills in Job Postings with Topic Modeling Analysis

DOI: <https://doi.org/10.25204/iktisad.1345181>

Aysel KURNAZ*

Makale Bilgileri

Makale Türü:

Araştırma
Makalesi

Geliş Tarihi:

17.08.2023

Kabul Tarihi:

14.09.2023

© 2023 İKTİSAD
Tüm hakları
saklıdır.

Öz

Bu araştırmada, “pazarlama elemanı” ve “pazarlama sorumlusu” ilanlarından hareketle pazarlama fonksiyonuna yönelik işe alım süreçlerinde hangi gereksinimlerin öne çıktığı, bu gereksinimlerin genel yapısı ve iş arayanlar ve işverenler için ne anlama geldiğinin anlaşılması amaçlanmaktadır. Araştırmada, öncelikle çevrim içi bir iş ilanı sitesinden ilgili unvanlar için toplanan 409 ilanın verileri kullanılarak bir veri seti oluşturulmuştur. Bu veri seti, R programlama dilinde, Konu Modelleme Analizi ve Gizli Dirichlet Tahsisi (Latent Dirichlet Allocation-LDA) yöntemi ile analiz edilmiştir. Analiz sonucunda, ilgili ilanlarda yer alan gereksinimlerin; “teknik ve sosyal beceriler”, “deneyim ve uzmanlık”, “akademik ve uygulamalı yetkinlikler” ve “bireysel yetenek ve beceriler” olmak üzere dört temel konu etrafında dağıldığı görülmüştür. “MS Office”, “iletişim” “beceri” ve “yetenek” kavramları ise, pazarlama işe alım sürecinde öne çıkan kavramlar olmuştur. Bu bulgular, işverenlerin işe alım sürecinde en çok hangi becerilere önem verdiklerini ve iş arayanların hangi beceri ve gerekliliklere odaklanmaları gerektiğinin belirlenmesi açısından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Pazarlama iş ilanları, konu modelleme, LDA yöntemi, iş gereksinimleri.

Abstract

Article Info

Paper Type:

Research Paper

Received:

17.08.2023

Accepted:

14.09.2023

© 2023 JEBUPOR
All rights
reserved.

In this research, based on the advertisements of “marketing staff” and “marketing supervisor”, which requirements come to the fore in the recruitment processes for the marketing function are examined. It is intended to understand the general nature of these requirements and what they mean for job seekers and employers. In the study, a data set was created by using the data of 409 postings collected for the relevant titles from the preferred online job posting site. This data set has been analyzed in R programming language with Topic Modeling Analysis and Latent Dirichlet Allocation (LDA) method. As a result of the analysis, the requirements in the relevant job postings; It has been seen that it is distributed around four basic topics: “technical and social skills”, “experience and expertise”, “academic and applied competencies” and “individual talents and skills”. The words “MS Office”, “communication”, “skill” and “talent” have become prominent concepts in the marketing recruitment process. These results are important in determining which skills employers value most in the recruitment process and which skills and requirements job seekers should focus on.

Keywords: Marketing job postings, topic modeling, LDA method, job requirements.

Atıf/ to Cite (APA): Kurnaz, A. (2023). Konu modelleme analizi ile iş ilanlarında istenilen pazarlama becerilerinin araştırılması. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 8(Özel Sayı), 167-181. <https://doi.org/10.25204/iktisad.1345181>

*ORCID Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, Yeni Medya ve İletişim Bölümü, akurnaz@bandirma.edu.tr

Extended Abstract

Background and Research Purpose:

The marketing industry, which is a dynamic field, particularly needs to be able to adapt to technological advancements and the shifting needs of the business world. In the past 20 years, there has been a rapid diversification of marketing disciplines and practices due to the development of technology and technology-based application fields. The fundamental competencies listed in job postings are one area where this change and development can be more clearly seen. Job postings can provide significant hints about the present and future of the relevant industry. Candidates who are interested in working in marketing should be aware of the fundamental qualifications for the position, as well as the skills the industry requires of them. They should also be capable of self-improvement to succeed in their careers. The national literature in this area is lacking, despite the fact that there are studies on marketing requirements in the international literature (Barr and McNeilly, 2002; Davis et al., 2002; Elhajjar, 2022; Harrigan and Hulbert, 2011; Lowry and Xie, 2008; McArthur et al., 2017; Raymond et al., 2006; Saeed and Rashidi, 2017; Schlee and Harich, 2010; Schlee and Karns, 2017; Taylor, 2003; Yeoh, 2019). Determining the minimum level requirements and skills in the field of marketing based on job postings is the purpose of this research.

Methodology:

Data for this study was gathered from a website that hosts job postings. The Vocational Qualification Authority's (VQA) levels of training in the field of marketing were taken into consideration when choosing the research sample. It aims to establish the minimal standards and competencies needed in the marketing industry. The job titles "marketing staff" and "marketing supervisor" are the two lowest levels for the marketing industry according to VQA. For these title levels, job postings were considered. Topic Modeling Analysis and the Latent Dirichlet Allocation method were used to examine the information in the "general qualifications" section of the pertinent 409 job postings. The R programming language's "topicmodels" package program was used to analyze the data.

Findings:

In the context of this study, four categories, technical and social skills, experience and expertise, academic and applied competencies, and individual talents and skills, are used to group the skills needed in the hiring process for the positions of "marketing staff" and "marketing supervisor". Additionally, the concepts and skills that are repeated and requested the most in marketing-related job postings are described by the words "MS Office", "communication", "skill", and "talent". The terms market, technique, sales, skill, analysis, communication, MS Office, travel barrier, oral communication, and written communication are all included in the topic of "technical and social skills". Experience, team, customer, leadership, communication, social media, strategy, reporting, management, and problem solving are all words that appear in the subject "experience and expertise". University, English, graduate, certificate, license, expert, brand, analytics, digital, and talent are some of the words that are frequently used when discussing the third topic, "academic and applied competencies". Last but not least, the phrase "individual talents and skills" includes the words adaptability, leadership, skill, preference, talent, age, MS Office, teamwork, organization, and creativity.

Conclusions:

Based on the findings, it can be said that marketing is a dynamic, complex field that constantly changes and combines many different disciplines and skill sets, necessitating the versatility of its professionals. Technical skills are even more important because of the dynamic and ongoing development environment in marketing. For job seekers, employers, educational institutions, and policy makers, examining the requirements in marketing job postings yields many significant results. It is clear which abilities and experiences employers emphasize in their hiring procedures based on the specifications listed in job postings. Candidates who want to work in marketing can therefore develop their skills in accordance with the necessary requirements. Effective job postings can be created by employers. By taking into account the needs of the industry, educational institutions can also modify their educational policies accordingly.

1. Giriş

Günümüzde gerçekleşen teknolojik gelişmeler zorlu ve dinamik bir alan olan pazarlama fonksiyonunu (Saeed, 2015) çok daha kırılğan bir hale getirmiştir. Bu gelişmeler, pazarlamanın yalnızca uygulanma biçimini değil aynı zamanda organizasyonlar içerisindeki pazarlamanın rolünü de dönüştürmektedir (Harrigan ve Hulbert, 2011). Pazarlamanın son yıllarda geçirdiği önemli değişiklikler araştırmalarda da yer almaktadır. LinkedIn ve HubSpot (2015; akt. Schlee ve Karns, 2017: 69) araştırmasında, “iş dünyasında yer alan hiçbir bölümün pazarlamadan daha hızlı değişmediği” öne sürülmektedir. Dijitalleşmenin etkisiyle pazarlamanın temel odak noktası çevrim içi ortama taşınmıştır (Yeoh, 2019). Televizyon, e-posta gibi araçlar pazarlama karması oluşturma ve markalaşma konularında geleneksel pazarlama ilkeleri ve stratejilerinin geliştirilmesini mümkün kılar iken günümüzde bu durum oldukça farklılaşmaktadır. Yirmi birinci yüzyılda pazarlama uygulamalarına web iletişim araçları, web siteleri, veri tabanları ve analitik araçlar gibi internet tabanlı teknolojiler nüfuz etmektedir (Harrigan ve Hulbert, 2011). Bu değişimin de sektördeki pazarlama uygulamalarında belirli alanlara/işlere olan talebin daha da artmasına neden olacağı öngörülmektedir (Elhajjar, 2022).

Firmaların giderek daha rekabetçi hale gelen veri odaklı bir ortamda daha iyi kararlar alabilmeleri için (Yeoh, 2019) değişen pazar şartlarına ve gerekliliklerine daha hızlı uyum sağlayabilmeleri oldukça önemlidir. Casner-Lotto ve Barrington’a (2006) göre, firmaların küresel bazda etkili bir şekilde rekabet edebilmeleri ve ihracat pazarlarında başarılı bir şekilde faaliyet gösterebilmeleri, günümüz öğrencilerinin yeteneklerine bağlıdır (McArthur vd., 2017:82). Pazarlama alanında çalışanlarda olması gereken bilgi, beceri ve yetenekler ile bunların geliştirilmesi pazarlama yeteneklerinin, müşteri memnuniyetinin, pazar etkinliğinin ve nihayetinde işletme performansının daha iyi kullanılması yoluyla değer yaratılmasına olanak sağlamaktadır (Orr vd., 2011). Pazarlama alanındaki mesleki eğitimde, kavramsal bilginin pratik becerilerle birlikte kullanılmasının gerekli olduğu yönünde yaklaşım benimsenmektedir (Schibrowsky vd., 2002). Pazarlama disiplininin teorik altyapısını oluşturan kavramsal bilgiler zamanla aynı kalsa da teknik veya mesleki beceriler zamanla hızlı bir şekilde değişmektedir. (Schlee ve Harich, 2010). Bu nedenle pazarlama alanında iş dünyasının değişen ihtiyaçlarına ve pazarlama mezunlarından talep edilen yetkinliklere dikkat etmek son derece önemlidir (Saeed ve Rashidi, 2017). Mezun olan öğrencilerin sektörde istihdam edilmeleri; iş gücüne, topluma ve ekonomiye fayda sağlayabilmeleri, mesleklerinde iş bulma ve başarılı olabilmeleri için mesleklerinin gereksinimlerini iyi bilmeleri ve bu gereksinimleri karşılayabilecek gerekli bilgi ve becerilere sahip olmaları gerekmektedir (ESECT, 2003; akt. Saeed, 2015: 132).

Bu araştırma ile iş ilanlarında “pazarlama elemanı” ve “pazarlama sorumlusu” unvan düzeylerinden istenen temel gereksinim ve becerilerin neler olduğunun ortaya konulması amaçlanmaktadır. Bu amaç kapsamında çevrim içi iş ilanları platformunda yer alan ilgili 409 iş ilanı, konu modelleme analizi ve LDA yöntemiyle analiz edilmiştir. Pazarlama alanının temel beceri gereklilikleri ile ilgili çalışmalar ağırlıklı olarak pazarlama eğitimi yazınında ele alınmaktadır. İlgili yazında pazarlama sektöründe çalışanların başarılı olabilmeleri için gerekli olan bilgi ve becerilerin incelenmesi amacıyla mezunlarla yapılan çalışmalar (Barr ve McNeilly, 2002; Davis vd., 2002), pazarlama yöneticileri gibi işverenlerin bakış açısıyla yapılan çalışmalar (Harrigan ve Hulbert, 2011; Raymond vd., 2006; Taylor, 2003; Yeoh, 2019) ya da pazarlama iş ilanlarının incelenmesine yönelik çalışmalar (Elhajjar, 2022; Lowry ve Xie, 2008; McArthur vd., 2017; Saeed ve Rashidi, 2017; Schlee ve Harich, 2010; Schlee ve Karns, 2017) bulunmaktadır. Bu araştırma kapsamında pazarlama alanına ilişkin unvan düzeylerini içeren iş ilanları incelenerek ilgili yazın çalışmalarının genişletilmesi amaçlanmaktadır. Bu araştırmanın önemi, pazarlama fonksiyonları unvanları ile ilgili iş ilanlarında yer alan gereksinimlerin incelenmesi ile iş gücü piyasasının daha iyi anlaşılmasını sağlayabilmek ve elde edilecek bilgileri hem akademik hem de sektörel çalışmalar için kullanışlı bir şekilde sunabilmektir. Böylelikle, iş arayanlar, işverenler, eğitim kurumları ve politika yapıcılar için birçok önemli bilgi sağlanabilir.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Pazarlama Becerileri

Otomasyon ve dijitalleşme döneminde dinamik bir şekilde dönüşen pazarlama uygulamalarının başarılı bir şekilde gerçekleştirilebilmesi için çalışanların teknik ve teknik olmayan birtakım becerilere sahip olması gerekir (Yeoh, 2019). Schlee ve Harich'e (2010: 344) göre, pazarlama alanında çalışanlardan beklenen ya da talep edilen beceriler teknik ve meta beceriler olmak üzere iki kategori de değerlendirilebilir. Teknik beceriler genellikle MS Office, SPSS ve Access gibi programları; Java, Flash, SQL, XML gibi programlama dillerini ve Webtrends gibi internet pazarlama analitiğinin belirli türlerini kullanabilmeyi içerir. Meta beceriler olarak tanımlanan yeterlilikler ise sözlü ve yazılı iletişim becerileri, takım halinde çalışma gibi konulardaki beceriyi kapsar. Yazında teknik olmayan meta beceriler sosyal beceriler olarak da tanımlanmakta ve iş yerinde önemsenen becerilerin başında gelmektedir. Pazarlama mesleğinde bir kişinin iletişim kurma yeteneği ve inisiyatif alma isteği oldukça önemlidir. İş ile ilgili mesajların nasıl oluşturulduğu ve bu mesajların etkili bir şekilde iletilme biçimi özellikle pazarlama yöneticilerinin sahip olması gereken sözlü ve yazılı iletişimdeki yeterliliği ifade etmektedir (Luetke, 2009; akt. Saeed ve Rashidi, 2017: 306). Teknik beceriler ise mesleki, teknolojik, analitik ve aritmetik becerileri içermekle birlikte çalışanların gerçekleştirmekte zorlandığı beceriler olarak kabul edilmektedir (Keller vd., 2011). Pazarlama mezunlarının iş bulmalarında teknik ve teknik olmayan sosyal ya da meta becerilere ek olarak kişisel özelliklerin de etkili olduğu ileri sürülmektedir. İşe hazırlık, uyum sağlama, problem çözme yetisi, işe yönelik olumlu tutuma sahip olma, öncelikleri belirleyebilme ve inisiyatif alma gibi beceriler kişilik özellikleri kapsamında yorumlanmaktadır (Schlee ve Karns, 2017).

Schlee ve Harich (2010), yaptıkları çalışma ile işverenlerin farklı düzeylerde pazarlama pozisyonları için ihtiyaç duyduğu becerileri ve kavramsal bilgiyi ortaya koyabilmek amacıyla Amerika'daki 500 iş ilanını içerik analizi yöntemiyle incelemişlerdir. Çalışmanın bulgularına göre öne çıkan pazarlama becerileri; tedarik zinciri yönetimi, tahmin/bütçeleme, araştırma, uluslararası pazarlama, müşteri davranışı, kişisel satış, satış yönetimi, dijital pazarlama, halkla ilişkiler, doğrudan pazarlama, ticaret ve sektöre özel bilgi olarak tanımlanmaktadır. Üst düzey pazarlama işlerinin gerekliliği olarak veri tabanı analizi, sektöre özgü yazılımları kullanabilme ve analitik beceriler tanımlanmıştır. Ayrıca pazarlama araştırması, satış, internet pazarlaması, tanıtım/reklam, halkla ilişkiler ve mağazacılık, pazarlamada üst düzey işler kadar alt düzey işler için de gerekli olan beceri alanları olarak ortaya çıkmıştır. Yeoh (2019), 27 yönetici ile gerçekleştirdiği Delphi çalışması ile pazarlama mezunlarının istihdamında önemli olan hem teknik hem de teknik olmayan becerileri araştırmıştır. Bulgulara göre; problem çözme, sözlü ve yazılı iletişim becerisi, eleştirel düşünme (araştırma yeteneği, analitik beceriler), pazarlama uygulaması (kavram ve araçlar), organizasyonel beceriler (çoklu görev, zaman yönetimi), profesyonellik (dürüstlük, yüksek kalitede iş üretme, son teslim tarihlerine özen gösterme), teknik beceriler, takım çalışması ve kişisel özellikler (inisiyatif alma, esneklik) ihtiyaç duyulan temel yetkinlikler olarak ortaya çıkmıştır. Saeed ve Rashidi (2017), pazarlama ile ilgili 375 iş ilanını içerik analizi ile inceledikleri çalışmada, genel beceriler ve teknik beceriler ayrımına göre sınıflandırmada bulunmuşlardır. Buna göre, sözlü/yazılı iletişim, liderlik ve ekip çalışması genel becerilerde ön plan plana çıkan unsurlar olmuştur. Teknik becerilerde ise endüstri bilgisi ve satış yönetimi en çok istenen becerilerdir. Elhajjar (2022), dijital pazarlama alanında profesyonellerde aranan beceri ve nitelikleri araştırmak amacıyla 320 iş ilanını içerik analizi ile incelemiştir. Bulgulara göre sahip olunması istenen beceriler sırasıyla; iletişim yetenekleri, teknik beceriler, analitik beceriler, veri ve analitik, yaratıcılık, stratejik düşünce yapısı, proje yönetimi, yenilik, içerik yönetimi, takım çalışması ve teknik bilgiden oluşmaktadır. Lowry ve Xie (2008), yapmış oldukları çalışma ile reklamcılık/pazarlama alanındaki işverenlerin istediği temel becerileri sistematik olarak incelemişlerdir. Bu kapsamda iş arama web sitelerinde yayınlanan 645 reklam pazarlamasıyla ilgili ilanı örnekleme dahil etmişlerdir. Çalışma bulgularına göre temel beceriler 3 seviyede ifade edilebilir. Seviye 1, sözlü-yazılı ve organizasyonel becerileri; seviye 2, bilgisayar kullanımı, kişilerarası iletişim, ekip çalışması, girişimcilik ve motivasyona dair becerileri; seviye 3

ise, ayrıntılara önem verme, yaratıcılık ve analitik becerileri içermektedir. McArthur vd. (2017), yapmış oldukları çalışmada, pazarlama alanında lisansüstü mezun adaylarda işverenlerin aradığı becerileri tanımlamaya çalışmışlardır. Bu kapsamda iş ilanlarının yayınlandığı bir web sitesinde yer alan 359 iş ilanını içerik analizi yöntemiyle incelemişlerdir. Bulgular, iş ilanlarında en çok talep edilen beceriler/özellikler arasında motivasyon, zaman yönetimi, iletişim becerileri ve dijital pazarlama deneyiminin olduğunu göstermiştir.

Yazında yer alan çalışmalardan hareketle pazarlama mezunlarının sahip olması gereken beceriler tanımlanmaya çalışılmıştır. Yazındaki çalışmalar ağırlıklı olarak farklı tarihlerde pazarlama alanı ile ilgili iş ilanlarının içerik analizi yöntemiyle incelenmesi ile gerçekleştirilmiştir. Yazındaki çalışmalara ait bulgular, pazarlama mezunlarından istenilen becerilerin teknik beceriler, teknik olmayan beceriler (sosyal ya da meta beceriler), genel beceriler ve kişisel özellikler kategorileri altında toplandığını göstermektedir.

2.2. Konu Modelleme

Metin madenciliği teknikleri; gizil, önceden bilinmeyen ve potansiyel olarak faydalı bilgilerin, büyük miktarlarda ve yapılandırılmamış metinsel verilerden elde edilmesini sağlar (Debortoli vd., 2016; Fan vd., 2006). Metin analizi teknikleri genellikle dört şekilde sınıflandırılmaktadır. Bunlar; tematik analiz, içerik analizi, doğal dil işleme (NLP) ve istatistik tabanlı kelime çantası (bag-of-words)'dır. Kelime çantası da kendi içerisinde denetimli ve denetimsiz olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Denetimli kelime çantası destek vektör makinesi (SVM), naive bayes (NB), regresyon gibi kategorilere ayırma algoritmaları ile gerçekleşirken, denetimsiz kelime çantası kapsamında konu modelleme ve yapısal konu modelleme uygulanır (Banks vd., 2018). Denetimsiz bir makine öğrenimi yöntemi olan olasılıklı konu modelleme, sosyal bilim araştırmalarında büyük metin koleksiyonlarının incelenmesinde özellikle son on yıldır önemli bir araç olarak görülmektedir (Schmiedel vd., 2019). Metin sınıflandırması için birçok denetimsiz öğrenme yönteminin altında yatan temel düşünce, "aynı bağlamlarda geçen kelimelerin benzer anlamlara sahip olma eğiliminde olduğu" dur (Debortoli vd., 2016: 5; Turney ve Pantel, 2010: 142).

Konu modelleme Blei vd. (2003) tarafından, belirli bir derlemdeki/koleksiyondaki belgelerin terim sıklığı oluşumları için olasılıksal ve üretken modeller olarak tanımlanmaktadır. Bu yüzden, konu modelleme büyük bir metin/belge koleksiyonunu özetlemenin denetimsiz bir yolunu sağlar. Koleksiyondaki gizil/örtük temaları keşfetmeye, keşfedilen bu temaları gruplandırmaya ve belgeleri konuya göre özetlemeye imkân tanır (Lyu vd., 2021). Metin madenciliğinin bir biçimi olan konu modelleme, metin koleksiyonundan yinelenen temalar türetmek için kullanılan metodolojik bir yaklaşımdır (Schmiedel vd., 2019). Belgelerde yer alan ilgili sözcüklerin daha olası bir şekilde ortaya çıkmasına izin vermek için, konular örtük değişkenler olarak tanımlanır. Her belgenin içeriği belirli konulara dayanmaktadır ve bu temel konular, belge için belirli bir kelime dağılımına neden olur. Bu nedenle her belgenin kendi konu dağılımı vardır (Grün ve Hornik, 2021). Ayrıca, denetimsiz makine öğrenimi tematik analize benzer şekilde veriden elde edilen kelime kümelerini ve konuları tanımlamakla birlikte özellikle konu modellemenin en önemli farkı konuların olasılıksal olarak belirlenmesidir. Bu durum da büyük miktarda metnin hızlı bir şekilde analiz edilmesini sağlamaktadır (Banks vd., 2018; Janasik vd., 2009). Konu modelleme, büyük veri koleksiyonlarını nicel analiz ile ölçeklenebilir ve tekrarlanabilir bir şekilde incelemeye ve yüksek düzeyde ilişkili belgelere ya da kelimelere dayalı nitel yorumu birleştirdiğinden dolayı araştırmacıların başvurduğu yeni bir veri tekniğini temsil etmektedir (Quinn vd., 2010; akt. Schmiedel vd., 2019).

Olasılıklı konu modellemede kullanılan farklı yöntemler/algoritmalar bulunmaktadır. İstatistiksel programlama dili için çok sayıda ücretsiz ve açık kaynaklı programlama dilleri mevcuttur (Debortoli vd., 2016). Ücretsiz ve açık kaynaklı programlama dillerinde konu modelleme için en çok kullanılan yöntemler, bu yöntemlerin kullanım alanları ve programlama dilleri Tablo 1'de paylaşılmaktadır. Gizli Dirichlet Tahsisi (Latent Dirichlet Allocation-LDA), konu modellemede en

yaygın kullanılan yöntemlerden biridir (Wang vd., 2018). LDA algoritması; Blei vd. (2003) tarafından konu modelleme için geliştirilmiş bir yöntemdir. Metinsel verilerde bulunan kelimeleri gruplandırmak için kullanılır (Wang vd., 2018). LDA yöntemi ile belgeler ve konular arasındaki ve ayrıca konular ve kelimeler arasındaki ilişkiler, daha ileri istatistiksel analizler için kullanılabilir olacak olasılık dağılımları olarak temsil edilir (DeBortoli vd., 2016).

Tablo 1. Konu Modelleme Yöntemleri

Modelleme Yöntemi	Kullanım Yerleri	Referans Eser	Programlama Dilleri
Latent Dirichlet Allocation (LDA)	Akademik literatür analizi, sosyal medya analizi gibi büyük metin kümelerinde kullanılır.	Blei vd. (2003)	R, Python, Java, C++
Non-Negative Matrix Factorization (NMF)	Veri seti uzunluğunun önemli olmadığı ve hızlı bir konu modellemesi gerektiren durumlarda kullanılır.	Lee ve Seung (1999)	R, Python, C++, MATLAB
Correlated Topic Models (CTM)	Sosyal ağ analizi gibi konuların birbiriyle ilişkili olduğu veri setinde kullanılır.	Blei ve Lafferty (2005)	R, Python, Java
Latent Semantic Analysis (LSA)	Metin sınıflandırma, metin kümeleme, metin öneri sistemlerinde kullanılır.	Deerwester vd. (1990)	R, Python
Hierarchical Dirichlet Process (HDP)	Konu sayısının belirsiz olduğu veri setinde kullanılır.	Teh vd. (2006)	R, Python
Correspondence Analysis (CA)	Sosyal bilimlerde anket verisi analizi, metin madenciliği, kategorik verilerin iki boyutlu bir uzayda görselleştirilmesi için kullanılır.	Greenacre (2017)	R, Python
Dynamic Topic Model (DTM)	Zamanla değişen konuları modellemek için kullanılır. Tarihsel metinler, zamanla değişen konuların analizi, haber makalelerinin analizinde kullanılır.	Blei ve Lafferty (2006)	Python (gensim), C++ (dtm library)

LDA, metinde örtük konuların olduğunu varsayar ve metinsel verilerdeki bölümler arasındaki benzerliğe dayalı olarak kelimeleri belirli konulara göre sınıflandırır (Baniya vd., 2021). Bu açıdan LDA yöntemi, kelimelerin birlikte oluşumlarının ne anlama geldiğini ortaya koymada ilişki bir yaklaşımı benimser. Örneğin, bir dizi gazete makalesinde güneş ışığı, sıcaklık, rüzgar ve yağmur gibi kelimelerin bir arada bulunması, bu makalelerin ortak bir konusu olan hava durumu için bir belirteç olarak yorumlanabilir (Schmiedel vd., 2019: 944).

3. Metodoloji

Bu araştırma çevrim içi iş ilan platformunda yer alan pazarlama unvan düzeyleri ile ilgili ilanlarda aranan temel beceri ve gereksinimleri analiz etmeyi amaçlamaktadır. Araştırma kapsamında seçilen “pazarlama elemanı” ve “pazarlama sorumlusu” unvanlarının belirlenmesinde, Türkiye Yeterlilikler Çerçevesi’nde (TYÇ) yer alan seviyeler dikkate alınmış ve araştırma verileri söz konusu seviyelere yönelik ilanlardan elde edilmiştir. TYÇ; “ilk, orta ve yükseköğretim dâhil, mesleki, genel ve akademik eğitim ve öğretim programları ve diğer öğrenme yollarıyla kazanılan tüm yeterlilik esaslarını belirleyen ulusal yeterlilik çerçevesidir” (Türkiye Yeterlilik Çerçevesi [TYÇ], 2015: 5). TYÇ Seviyeleri 8 aşamadan oluşmaktadır. Seviye arttıkça yeterlilikler de artmakta, zorlaşmakta ve karmaşık hale gelmektedir. Her bir TYÇ seviyesi, ilgili seviyedeki yeterlilikleri ve asgari öğrenme çıktılarını ifade etmektedir (TYÇ, 2023). TYÇ seviyeleri Tablo 2’de ayrıntılı olarak paylaşılmaktadır.

Tablo 2. Türkiye Yeterlilikler Çerçevesi Seviyeleri

TYÇ Seviyesi	Yeterlilik Türleri ve Sorumlu Kurumlar (MYK: Mesleki Yeterlilik Kurumu / MEB: Millî Eğitim Bakanlığı)		
Seviye 1	Okur Yazarlık Belgesi (MEB)		
Seviye 2	2.Seviye Mesleki Yeterlilik Belgesi (MYK)	Yetişkinler II. Kademe Başarı Belgesi (MEB)	
Seviye 3	3.Seviye Mesleki Yeterlilik Belgesi (MYK)	Kalfalık belgesi (MEB)	
Seviye 4	4. Seviye Mesleki Yeterlilik Belgesi (MYK)	Lise Diploması (Mesleki ve Teknik Eğitim, Güzel Sanatlar ve Spor) (MEB)	Ustalık Belgesi (MEB)
Seviye 5	5. Seviye Mesleki Yeterlilik Belgesi (MYK)	Ön Lisans (Genel & Mesleki) Diploması (Yükseköğretim Kurulu)	
Seviye 6	6. Seviye Mesleki Yeterlilik Belgesi (MYK)	Lisans Diploması (Yükseköğretim Kurulu)	
Seviye 7	Yüksek Lisans (Yükseköğretim Kurulu) (Tezli & Tezsiz)		
Seviye 8	Doktora /Sanatta Yeterlilik/ Uzmanlık (Yükseköğretim Kurulu) (Tıpta/Dış Hekimliğinde/Eczacılıkta/Veteriner Hekimlikte)		

Kaynak: TYÇ (2015: 23).

Türkiye’de “meslek standartlarını temel alarak, teknik ve meslekî alanlarda ulusal yeterliliklerin esaslarını belirlemek; denetim, ölçme ve değerlendirme, belgelendirme ve sertifikalandırmaya ilişkin faaliyetleri yürütmek” Mesleki Yeterlilik Kurumunun (MYK) görevleri arasındadır (Mesleki Yeterlilik Kurumu Kanunu [MYK], 2006: 1). Pazarlama unvan düzeyleri ile ilgili MYK üç adet ulusal yeterlilik sunmaktadır (bkz. Tablo 3).

Tablo 3. Mesleki Yeterlilik Kurumunun Pazarlama Alanına İlişkin Yeterlilik Seviyeleri

Yeterlilik Kodu	Yeterlilik Adı	Seviyesi
17UY0320-4	Pazarlama Elemanı	Seviye 4
17UY0321-5	Pazarlama Sorumlusu	Seviye 5
17UY0322-6	Pazarlama Yöneticisi	Seviye 6

Kaynak: MYK (2017).

Bu araştırma kapsamında iş ilanlarının incelenmesinde pazarlama alanı için tanımlanan en alt iki seviye belirlenmiştir. Böylelikle pazarlama alanında istenilen en alt düzeyde gereksinim ve becerilerin tanımlanması hedeflenmektedir. Bu çalışmada seviye 4’ü ifade eden söz konusu unvan için lise diplomasının veya ustalık belgesinin gerekli olduğu “pazarlama elemanı” unvanı ile seviye 5 için ön lisans diplomasının gerekli olduğu “pazarlama sorumlusu” unvanına yönelik iş ilanları örnekleme dahil edilmiştir.

Verilerin toplanma sürecinde, Türkiye’de bilinen ve tercih edilen çevrim içi bir iş ilanı platformunda yer alan iş ilanları incelenmiştir. İlgili platformda iş ilanları üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde ilan veren firma hakkında “tanıtıcı bilgi”, ikinci bölümde adayların başvurmadan önce kendilerini değerlendirebilmelerine imkân tanıyan ve ilanın önemli bir parçası olan “genel nitelikler” ve sonuncu bölümde de adayların işe kabul edildikleri takdirde kendilerinden beklenen işlere ilişkin açıklamanın yer aldığı “işin tanımı” yer almaktadır. İşe başvuran adayların iş için gerekli temel yeteneklere, deneyime ve eğitime sahip olup olmadığının belirlenmesine olanak sağlamasından dolayı bu çalışmada iş ilanlarının sadece “genel nitelikler” bölümü değerlendirilmeye alınmıştır.

Çevrim içi iş ilanlarının yer aldığı platformda “pazarlama elemanı” ve “pazarlama sorumlusu” unvanlarına yönelik toplam 409 iş ilanı değerlendirmeye alınarak bir veri seti oluşturulmuştur. Söz konusu veri seti, Ocak-Mayıs 2023 döneminde yayınlanmış iş ilanlarından elde edilmiştir. İlgili ilanların konu modelleme analizi ve LDA yöntemiyle analiz edilmesi R programlama dilinde “topicmodels” paket programı ile gerçekleştirilmiştir.

Veri setinin analize uygun hale gelebilmesi için aşağıda yer alan birtakım aşamalar izlenmiştir.

1. Veri Ön Süreç İşlemi

Bu aşama veri setinin “corpus” yapıya dönüştürülmesini içermektedir. R programlama dilinde metin madenciliği ve doğal dil işleme (NLP) çalışmalarında, metin belgelerinin yapılandırılmış bir koleksiyonu ve metin analizi için bir veri yapısı sağlayan “corpus” olarak adlandırılan bir yapıya dönüştürülmektedir. Veri setinin “corpus” yapıya dönüştürülmesi aşamasında;

- Durma sözcükleri (stop words) olarak tanımlanan “ve”, “veya”, “ama” gibi kelime/kelime dizileri veri setinden kaldırılmıştır.
- Metinler küçük harfe dönüştürülmüştür.
- Metin içerisinde yer alan rakamlar ve noktalama işaretleri kaldırılmıştır.

2. Belge-Terim Matrisi Oluşturma (Document-Term Matrix - DTM)

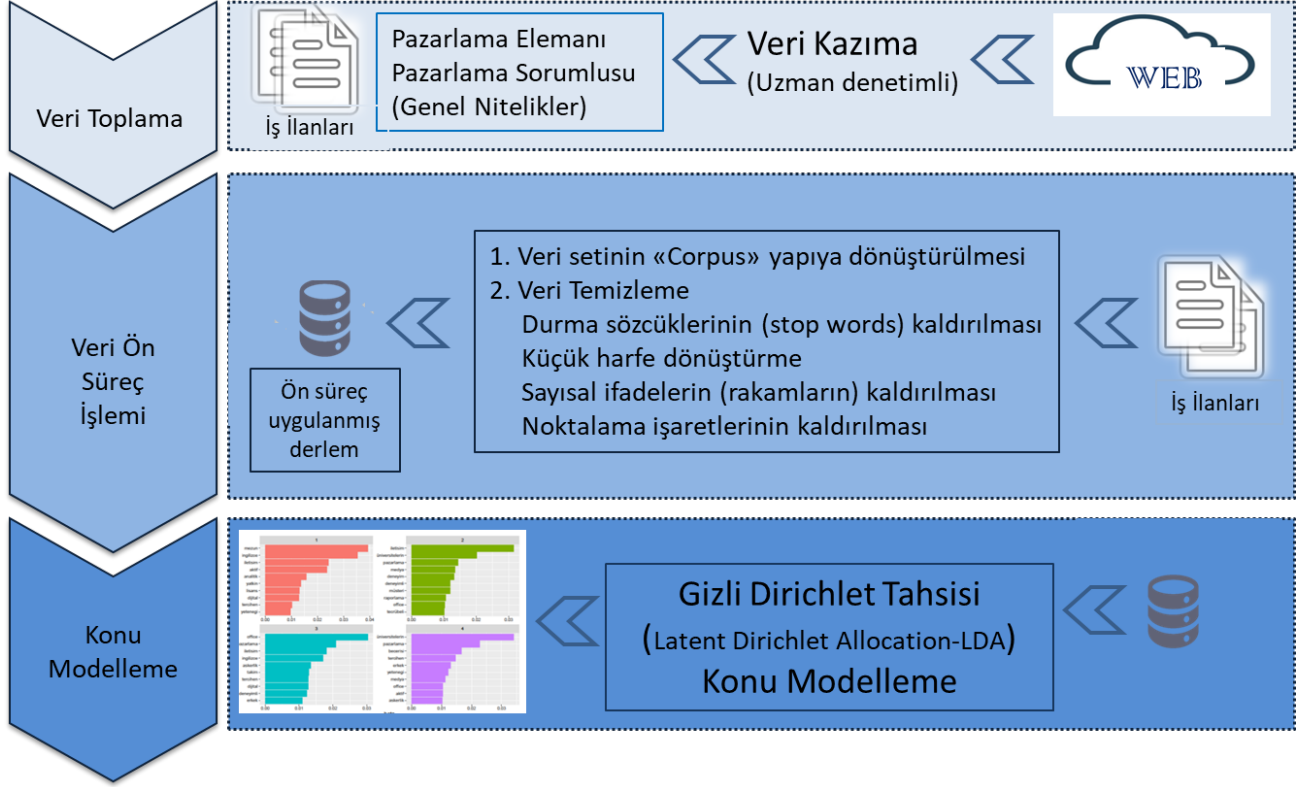
DTM, metin madenciliğinde kullanılan ve belgeler ile belgelerde yer alan terimler arasındaki ilişkiyi ifade eden bir matristir. Matriste yer alan her hücre belirli bir belgedeki belirli bir terimin frekansını gösterir. DTM, metin içeriğini numerik formatta ifade ederek metin madenciliği algoritmalarının kullanımına izin verir (Blei vd., 2003: 993). Bu aşamada R programlama dilinde belge-terim matrisini oluşturmak için “tm” paketi kullanılmıştır.

3. Modellemenin Uygulanması

“Pazarlama elemanı” ve “pazarlama sorumlusu” unvanına yönelik iş ilanlarının analiz edildiği bu araştırmada LDA yöntemi kullanılmıştır. İstatistiksel bir model olan LDA, belgelerin konu dağılımlarını ve konuların kelime dağılımlarını tahmin eder. LDA, metin belgelerini bir karışım olarak modellemek için Dirichlet dağılımını kullanır. LDA algoritması, beklenen konu sayısının manuel olarak girilmesini gerektirir (Lyu vd., 2021). Konu sayısının belirlenmesi genellikle bir hiperparametre ayarlaması gerektirir ve bu parametrenin belirlenmesi genellikle öznel bir süreç olup analiz edilen metnin doğasına ve araştırmacının konu sayısı hakkındaki önceden var olan bilgilerine bağlıdır. Konu sayısı 2 ile 50 arasında değişebilmekle birlikte, konu sayısının yüksek olması ayrıntılı konuların belirlenmesini sağlarken, konu sayısının düşük tutulması ise konuların genel olarak ele alınmasına imkân tanır (Chunmian vd., 2022). Bu araştırmada uygun konu sayısının belirlenmesinde konu tutarlılığı kriteri benimsenmiştir. Bu kritere göre, uygun konu sayısının belirlenmesinde tanımlanan konuların anlamlı ve yorumlanabilir olması gerekmektedir (Blei vd., 2003; Chunmian vd., 2022). Bu aşamada LDA algoritmasında konu sayısı 4 olarak belirlendiğinde, daha anlamlı ve yorumlanabilir bulgular elde edildiği görülmüş ve analizler 4 konu üzerinden gerçekleştirilmiştir.

4. Modelin Değerlendirilmesi ve Yorumlanması

Bir metin ya da dokümanla ilgili konu modellemesi oluşturulduktan sonra, modelin değerlendirilmesi ve sonuçların yorumlanması aşamasına geçilmektedir. Bu araştırma için de konu modellemesi sonucu elde edilen bulgular değerlendirilmiştir. Ayrıca araştırmanın metodolojik akış şeması Şekil 1’de görülmektedir.

Şekil 1. Araştırmanın Metodolojik Akış Şeması

4. Bulgular

“Pazarlama elemanı” ve “pazarlama sorumlusu” unvanlarına yönelik iş ilanlarında yer alan gereksinimlerin incelendiği bu çalışmada, metni yeterince ayrıntılı bir şekilde özetlediği ve metnin çeşitliliğini yeterince temsil ettiğini düşünülerek metnin dört temel konunun etrafında dağılım gösterdiği tespit edilmiştir. Konu modelleme analizi sonucunda tespit edilen dört konu; “teknik ve sosyal beceriler”, “deneyim ve uzmanlık”, “akademik ve uygulamalı yetkinlikler” ve son olarak “bireysel yetenek ve beceriler” şeklinde oluşmuştur. Analiz sonucu oluşan konu dağılımları ve her bir konunun içerdiği kavramlar ise Tablo 4’te paylaşılmış olup dört konuda toplam kırk kavram ön plana çıkmıştır.

Tablo 4. Konu Modelleme Analizi Sonucunda Ortaya Çıkan Konular ve Kavramlar

Konu 1: Teknik ve Sosyal Beceriler	Konu 2: Deneyim ve Uzmanlık	Konu 3: Akademik ve Uygulamalı Yetkinlikler	Konu 4: Bireysel Yetenek ve Beceriler
Pazar	Deneyim	Üniversite	Esneklik
Teknik	Ekip	İngilizce	Liderlik
Satış	Müşteri	Mezun	Beceri
Beceri	Liderlik	Sertifika	Tercih
Analiz	İletişim	Lisans	Yetenek
İletişim	Sosyal medya	Uzman	Yaş
MS Office	Strateji	Marka	MS Office
Seyahat engeli	Raporlama	Analitik	Takım çalışması
Sözlü iletişim	Yönetim	Dijital	Organizasyon
Yazılı iletişim	Problem çözme	Yetenek	Yaratıcılık

Konu 1: Teknik ve Sosyal Beceriler: İş ilanlarında belirtilen gereksinimler arasında teknik ve sosyal beceriler öne çıkmaktadır. Teknik beceriler, belirli bir işi yapmak için gereken özellikli bilgi ve yetenekler ile ilgilidir. Pazarlama alanında teknik beceriler genellikle pazarlama stratejileri

oluşturma, pazar analizi yapma, dijital pazarlama araçlarını kullanma ve satış tekniklerini uygulama gibi becerileri içerir. Sosyal beceriler ise temelde iletişime dayalı becerileri ifade etmektedir. Konu 1 kapsamında ön plana çıkan kavramlardan hareketle pazar, teknik, satış, beceri, analiz ve MS Office kullanımı kelimeleri “teknik becerileri” kapsamaktadır. İletişim, sözlü ve yazılı iletişim, seyahat engeli kelimeleri ise “sosyal becerileri” tanımlamaktadır.

Teknolojinin hızla ilerlemesi ve dijitalleşmenin artması, pazarlama alanındaki teknik becerin de sürekli olarak farklılaşmasına neden olmaktadır. Yakın bir döneme kadar sosyal medya pazarlaması gündemde bulunmazken günümüzde birçok pazarlama stratejisinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Veri analizi, müşteri ilişkileri yönetimi gibi teknoloji temelli uygulamalar pazarlama süreçlerinde önemli teknik beceriler olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca, farklı pazarlama kanalları ve platformları arasında kolayca geçiş yapabilmek ve yeni pazarlama teknolojilerinden faydalanılması için de gerekli teknik becerilere sahip olunması önemlidir. Pazarlama profesyonelleri için sosyal beceriler de teknik beceriler kadar önemlidir. Pazarlama süreci, müşterilerle, ekip üyeleriyle ve diğer paydaşlarla etkili bir şekilde iletişim kurabilmeyi gerekli kılmakta ve bu gereklilik sadece sözlü ve yazılı iletişim becerilerini değil aynı zamanda empati ve dinleme yeteneklerini de kapsamaktadır. Çünkü etkili iletişim, sadece mesajın doğru bir şekilde iletilmesi değil, aynı zamanda karşı tarafın mesajı doğru bir şekilde anlaması ve yorumlaması ile de ilgilidir. Konu 1 kapsamında yer alan kavramlardan hareketle, bir pazarlama profesyonelinin istenen pazarlama becerileri sadece teknik becerileri değil, aynı zamanda sosyal becerileri de içermektedir.

Konu 2: Deneyim ve Uzmanlık: Deneyim, bir kişinin belirli bir işte veya sektörde geçirdiği süreyi ve bu süre zarfında kazandığı bilgi ve becerileri ifade eder. Ayrıca, teorik bilginin pratiğe döküldüğü ve pazarlama alanına ilişkin problemlere çözümlerin üretildiği alandır. Pazarlama alanında deneyim genellikle belirli bir pazarlama rolünde ya da belirli bir sektörde çalışma süresi ile belirli bir pazarlama stratejisini ya da aracını kullanma deneyimini içerir. Uzmanlık ise belirli ya da farklı alanlarda yüksek düzeyde bilgi ve beceriye sahip olma durumu olarak ifade edilebilir. Uzmanlık, sadece teorik bilgi birikimini değil, aynı zamanda pratik uygulama yeteneğini, problem çözme kapasitesini ve ilgili alandaki güncel gelişmeleri takip etme kabiliyetini de içerir. Alanında uzman olan kişiler sahip olduğu bu derin bilgi ve beceriler sayesinde, alanında yüksek performans göstererek daha az deneyimli kişilerden farklılaşmaktadır.

Tablo 4 incelendiğinde, Konu 2 kapsamında deneyim, ekip, müşteri, liderlik, iletişim, sosyal medya, strateji, raporlama, yönetim ve problem çözme kavramlarının yer aldığı görülmektedir. Konu 2’de, bir pazarlama profesyonelinin kariyeri boyunca sahip olması gereken yetenekler ve deneyimler üzerine odaklanılmaktadır. “Liderlik” ve “yönetim” kelimeleri, bir ekibi yönetme ve projeleri başarıyla tamamlama kapasitesini ifade ederken “strateji” ve “raporlama” pazarlama kampanyalarının etkin bir şekilde planlanması ve değerlendirilmesi ile ilgilidir. “Problem çözme” yeteneği ise beklenmedik durumlar ve zorluklar karşısında etkili çözümler üretebilmeyi ifade eder. Konu 2’de yer alan kavramlar, deneyimden liderliğe, iletişimden stratejiye kadar birçok farklı yetenek ve beceriyi kapsaması nedeniyle, bir pazarlama profesyonelinin sadece bir alanda değil, farklı alanlarda da uzmanlık ve deneyim sahibi olması gerektiğine işaret etmektedir.

Konu 3: Akademik ve Uygulamalı Yetkinlikler: İş ilanlarında belirtilen bir diğer önemli gereksinim de akademik ve uygulamalı yetkinliklerdir. Akademik yetkinlik ile bir kişinin belirli bir alanda aldığı formal eğitim ifade edilmektedir. Pazarlama alanında bu genellikle pazarlama, işletme, iktisat veya ilgili bir alanda lisans veya yüksek lisans derecesine sahip olma anlamına gelmektedir. Konu 3 kapsamında, üniversite, İngilizce, mezun, sertifika, lisans, uzman, marka, analitik, dijital ve yetenek kavramları yer almıştır. Bu kavramlardan hareketle Konu 3 “akademik ve uygulamalı yetkinlikler” konu başlığını temsil etmektedir. “Üniversite”, “lisans” ve “mezun” kelimeleri, formal eğitimin önemini vurgulamaktadır. Pazarlama alanının multidisipliner yapısı nedeniyle, üniversite eğitiminin temel teorik bilgiler yanında pazarlama uygulamalarına yönelik içeriklerden de oluşması önemlidir. “İngilizce” ve “sertifika” kavramları, küreselleşen dünyada pazarlama profesyonelinin

sahip olması gereken yetkinlikleri temsil etmektedir. İngilizce, uluslararası iş dünyasının ana dili olması, sertifikaların da bir alandaki uzmanlığı göstermesi nedeniyle, bu iki kavram pazarlama profesyonellerinin sahip olması gereken temel yetkinlikleri ifade etmektedir. Yine uygulamalı yetkinlikler kapsamında ele alınan “marka” kavramı, pazarlama profesyonellerinin marka oluşturma, marka stratejileri geliştirme, marka kimliği ve imajı oluşturma veya geliştirme, marka yönetimi gibi alanlardaki yetkinlikleri işaret etmektedir. “Analitik” kavramı, sorunları çözme, analiz etme ve yorumlama becerisini ifade eder. “Dijital” kavramı, dijital pazarlama becerilerini temsil ederken, sosyal medya yönetiminden arama motoru optimizasyonuna (SEO), e-posta pazarlamadan içerik üretimine kadar geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Son olarak, “yetenek” kavramı, bir bireyin belirli bir alanda ne kadar başarılı olabileceğini gösteren doğal kapasitesi ile ilgilidir.

Konu 4: Bireysel Yetenek ve Beceriler: “Bireysel Yetenek ve Beceriler” teması; esneklik, liderlik, beceri, tercih, yetenek, yaş, MS Office kullanma, takım çalışması, organizasyon ve yaratıcılık kavramlarından oluşmaktadır. “Beceri”, genellikle öğrenilmiş ve geliştirilmiş kapasiteleri ifade ederken “yetenek” ise bireyin doğuştan gelen ve genellikle eğitimle geliştirilen kapasiteleri olarak tanımlanabilir. Pazarlama profesyonellerinin “MS Office” programlarını etkin bir şekilde kullanabilmesi bir beceri iken “yaratıcılık” bir yetenek olarak değerlendirilebilir. Söz konusu bu yetenek, eğitim ve deneyimle daha da geliştirilebilir. “Yaş” kavramı, bireyin kazandığı deneyim ve olgunluğu temsil etmekte ve yaş aldıkça bireyin “liderlik” ve “organizasyon” yeteneklerinin de gelişmesi beklenmekle birlikte, bu süreçte kazanılan beceriler ve yetenekler göz önünde bulundurulmalıdır. “Tercih” ve “esneklik” kavramları da bireysel yetenek ve beceriler konu başlığında önemli bir yere sahiptir. “Tercih” bireyin hangi konularda daha yetenekli veya ilgili olduğunu gösterirken “esneklik” ise bireyin farklı görev ve sorumluluklara uyum sağlayabilme yeteneğini ifade eder. Organizasyonlarda pazarlama biriminin farklı departman ve disiplinler arası koordinasyona ihtiyaç duyması nedeniyle, pazarlama profesyonelleri için “takım çalışması”, projelerin başarıya ulaşması için kritik öneme sahip olabilmektedir. Son olarak, “yaratıcılık” kavramı ile pazarlama çalışanlarından görsel tasarım, içerik üretme, problem çözme, stratejik düşünme veya yenilikçi fikirler üretebilme yeteneği beklenmektedir.

Tablo 4 incelendiğinde, bazı kavramların ya da kelimelerin birden fazla konuda yer aldığı görülmektedir. Konu modellemesi analizinde belirli bir kavramın birden fazla konuyla ilişkili olması, konunun çeşitliliğini ve karmaşıklığını yansıtan bir durumdur. Ayrıca, kavramların ve dolayısıyla belgelerin çok katmanlı ve çok boyutlu doğasını da yansıtmaktadır. Özellikle LDA yönteminin kullanıldığı olasılık temelli konu modellemesi yaklaşımlarında sıkça görülmektedir (Blei vd., 2003). Analiz sonucunda ise “MS Office”, “iletişim (sözlü/yazılı)”, “beceri” ve “yetenek” kelimeleri birden fazla konuda yer alan kavramlar olmuştur. Bu bulgu, “pazarlama elemanı” ve “pazarlama sorumlusu” unvanları ile ilgili iş ilanlarında istenilen ve en fazla üzerinde durulan kavramları ifade etmektedir.

5. Sonuç ve Tartışma

Bu araştırma, “pazarlama elemanı” ve “pazarlama sorumlusu” unvanlarında işe alım sürecinde hangi gereksinimlerin öne çıktığını anlamak için kapsamlı bir çerçeve sunmayı amaçlamaktadır. Araştırmanın, iş arayanların hangi beceri ve deneyimlere odaklanmaları gerektiğini, işverenlerin ise hangi gereksinimleri belirtmeye daha çok eğilimli olduğunu ve genel olarak pazarlama alanında işe alım süreçlerinin nasıl şekillendiği ile ilgili anlayış kazanmada katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Araştırma kapsamında, iş ilanlarını belirli konulara göre gruplama imkânı sunan konu modelleme analizi R programlama dilinde kullanılmıştır. 409 iş ilanının konu modelleme analizi ve LDA yöntemiyle incelendiği bu araştırma sonucunda “teknik ve sosyal beceriler”, “deneyim ve uzmanlık”, “akademik ve uygulamalı yetkinlikler” ve “bireysel yetenek ve beceriler” olmak üzere dört temel konu ortaya çıkmıştır.

Pazarlama çalışanlarından istenen en temel becerilerin başında “teknik ve sosyal beceriler” gelmektedir. Teknik ve sosyal beceriler konusunda ön plana çıkan kavramlar; satış, analiz, MS Office

kullanımı ve iletişim olmuştur. Elde edilen bu bulgular literatür ile de örtüşmektedir (Elhajjar, 2022; Lowry ve Xie, 2008; McArthur vd., 2017; Schlee ve Harich, 2010; Saeed ve Rashidi, 2017; Yeoh, 2019). Pazarlama alanındaki teknik beceriler her seviyede pazarlama işleri için farklı düzeylerde gerekli iken üst kademeye çıkıldıkça teknik becerilerin önemi daha da artmakta, çeşitlenmekte ve zorlaşmaktadır (Schlee ve Harich, 2010). Sosyal beceriler ise pazarlama alanına özgü olmayan becerileri ifade etmekte olup iletişim bu becerilerden en önemlisidir. Özellikle sözlü ve yazılı iletişim şekli pazarlama işlerinin her kademesinde talep edilen becerilerdendir. Pazarlama alanındaki işlerde etkili iletişim becerileri geliştirmek, iletişimin içeriği, şekli ve hedef kitleye göre uyarlanması ve iletişimde uygun araç gereçlerin kullanımı gereklidir. Yine pazarlama çalışanlarının kendinden emin ve net bir şekilde sözlü ve yazılı olarak fikirlerini ifade etme yeteneği de önemlidir (Yeoh, 2019). Pazarlama alanında işe alım sürecinde istenen becerilerden biri de “deneyim ve uzmanlık” olmuştur. Bu konu modelinde; deneyim, ekip, müşteri, liderlik, iletişim, sosyal medya ve strateji becerileri ön plana çıkmış olup bu alanlarda deneyim istenmektedir. Pazarlama alanı ile ilgili temel ve güncel konularda uzmanlaşmak gerekmektedir. Bir diğer gereklilik de üniversite, mezun, lisans, sertifika ve İngilizce kelimelerinin ön plana çıktığı “akademik ve uygulamalı yetkinlikler” konusudur. Bu araştırma kapsamında pazarlama alanı için tanımlanan en alt iki seviye olan “pazarlama elemanı (seviye-4)” ve “pazarlama sorumlusu (seviye-5)” unvanlarını içeren iş ilanları incelenmiştir. MYK’ya (2017) göre, “pazarlama elemanı” statüsü için lise diploması veya ustalık belgesi yeterli iken “pazarlama sorumlusu” unvanı için ön lisans diploması gereklidir. Fakat bu araştırmanın bulguları, en alt seviyede yer alan iki pazarlama pozisyonu için ilanlarda adayların ağırlıklı olarak lisans mezunu olması istenmekte olduğunu göstermiştir. Bu bulgudan hareketle, pazarlama ile ilgili en alt seviyede yer alan unvan dereceleri için lisans mezunu olma şartının ön plana çıktığı görülmektedir. Konu modellemesi sonucu ortaya çıkan dördüncü konu ise “bireysel yetenek ve beceriler” olmuştur. Bu kapsamda; esnek olma, liderlik, yaratıcılık gibi kavramlar yer almıştır. Bu kavramlar, pazarlama alanında çalışanlarda istenilen temel kişisel özellikler/yetenekler olarak yazındaki çalışmalarda da tanımlanmıştır. Bu açıdan bu bulgu yazındaki çalışmaları desteklemektedir (McArthur vd., 2017; Schlee ve Karns, 2017; Yeoh, 2019).

Bu araştırmanın bir diğer önemli bulgusu da “MS Office”, “iletişim”, “beceri” ve “yetenek” kelimelerinin birden fazla konuda yer alması ve tekrarlanmasıdır. Bu kavramlar, birden fazla konuda yer alarak birden fazla konunun anlamına/içeriğine katkıda bulunmaktadır. Yine bu kavramlar araştırma verilerinin tanımlanmasında belirgin bir özelliği vurgulamakta ve dolayısıyla verilerin karakterizasyonunda önemli bir rol oynamaktadır. “MS Office”, “iletişim”, “beceri” ve “yetenek” kelimeleri pazarlama ile ilgili iş ilanlarında en fazla tekrarlanan ve talep edilen kavramları tanımlamaktadır. Bulgular genel olarak değerlendirildiğinde, pazarlamanın birden fazla disiplini ve yetenek setini bir araya getiren karmaşık, dinamik ve sürekli değişen bir alan olması nedeniyle profesyonellerinin de sadece bir veya iki yetenekte uzmanlaşmış olmalarını değil çok yönlü yeteneklere sahip olmalarını gerekli kılmaktadır. Pazarlamanın dinamik ve sürekli gelişim ortamı, teknik becerilere olan önemi daha da arttırmaktadır. Pazarlama profesyonellerinin sadece yaratıcı ya da sadece analitik beceriye sahip olması yeterli olmamakta; yaratıcı, analitik düşünebilme, bağımsız çalışabilme aynı zamanda takım içinde etkili olabilme gibi çoklu yetenekleri bir araya getirebilmeleri beklenmektedir.

Bu araştırma bulgularının hem pazarlama disiplini hem de uygulamacılar açısından birtakım çıktılar sağlayacağı düşünülmektedir. Pazarlama alanındaki ilanlarda yer alan gereksinimlerin incelenmesi, iş arayanlar, işverenler, eğitim kurumları ve politika yapımcılar için birçok önemli bilgi sağlamaktadır. İş ilanlarında belirtilen gereksinimlerden hareketle işverenlerin işe alım süreçlerinde hangi beceri ve deneyimlere odaklandıklarının anlaşılmasını sağlayabilir. Bu anlayış, pazarlama alanında istihdam edilmek isteyen adayların hangi alanlara odaklanmaları gerektiği ve hangi beceri, yetenek ya da yetkinliklere sahip olması gerektiği yönünde rehberlik edebilir. Böylelikle, pazarlama alanındaki işveren beklentileri ve sektör trendlerinin neler olduğunun anlaşılması ile iş arayanlar kendilerini ilgili alanlarda geliştirebilirler. Aynı zamanda pazarlama alanındaki iş ilanları pazarlama

sektörünün mevcut durumu ve gelecekteki eğilimleri hakkında da önemli çıktılar sağlayabilir. Eğitim ve kariyer planlaması açısından, iş ilanlarında belirtilen gereksinimler, iş arayanların ve öğrencilerin eğitim ve kariyer planlamalarına yardımcı olabilir. Ayrıca bu bilgiler eğitim kurumlarının eğitim programlarını daha etkili bir şekilde planlamalarına ve öğrencilere en uygun beceri ve deneyimleri sağlamaları hususunda fikir verebilir. Son olarak işverenler açısından, etkili iş ilanlarının hazırlanması bakımından bulgular değerlendirilebilir.

Bu araştırmanın birtakım sınırlılıkları bulunmaktadır. Öncelikle, analizler belirli bir örneklem üzerinde gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle, sonuçlar sadece bu örnekleme özgüdür ve tüm ilanları kapsamamaktadır. Örneklem ile ilgili olarak, sadece belirli seviyedeki (“pazarlama elemanı (seviye-4)” ve “pazarlama sorumlusu (seviye-5)”) ilanların araştırmaya dâhil edilmesi kısıt oluşturmaktadır. Ayrıca, iş ilanlarında firma büyüklüğü, firmanın yer aldığı sektör ayrımına gidilmemiş olması da bir diğer sınırlılık olarak değerlendirilebilir. İşletmelerin pazarlama alanına ilişkin yeterlilik seviyelerinden beklentileri firma büyüklüğü ya da sektöre göre farklılaşabilir. Örneğin “pazarlama sorumlusu” pozisyonundaki ilanlarda; küçük ölçekli işletmelerin kişilerden pazarlama ile ilgili tüm işleri gerçekleştirmesi beklenebilirken, aynı pozisyonla ilgili büyük ölçekli işletmelerin ilanlarında seviyeye uygun daha özellikli nitelikler yer alabilir. Gelecek çalışmalarda, mevcut araştırmanın sınırlılıklarından olan örneklem ve seviyeler ile ilgili araştırma kapsamı genişletilebilir. Böylelikle sonuçların genelleştirilebilirliği de artırılabilir. Farklı araştırma yöntemleri ve analiz teknikleri kullanılabilir. Yine, gelecek çalışmalarda belirli bir sektör veya iş alanı üzerine odaklanılabilir. İlgili sektörler için daha belirleyici ve uygulanabilir sonuçlar elde edilebilir. Son olarak da araştırma konusu ile ilgili boylamsal çalışmaların yapılması, trendlerin ve değişimlerin daha iyi anlaşılmasına imkân sağlayabilir.

Kaynaklar

- Baniya, R., Dogru-Dastan, H. ve Thapa, B. (2021). Visitors’ experience at Angkor Wat, Cambodia: Evidence from sentiment and topic analysis. *Journal of Heritage Tourism*, 16(6), 632-645. <https://doi.org/10.1080/1743873X.2020.1833892>
- Banks, G. C., Woznyj, H. M., Wesslen, R. S. ve Ross, R. L. (2018). A review of best practice recommendations for text analysis in R (and a user-friendly app). *Journal of Business and Psychology*, 33, 445-459. <https://doi.org/10.1007/s10869-017-9528-3>
- Barr, F. T. ve McNeilly, K. M. (2002). The value of students’ classroom experiences from the eyes of the recruiter: Information, implications, and recommendations for marketing educators. *Journal of Marketing Education*, 24(2), 168-173. <https://doi.org/10.1177/0273475302242010>
- Blei, D. M. ve Lafferty, J. D. (2006, Haziran). Dynamic topic models. In Proceedings of the 23rd international conference on machine learning içinde (s.113-120). <https://doi.org/10.1145/1143844.1143859>
- Blei, D. M., Ng, A. Y. ve Jordan, M. I. (2003). Latent dirichlet allocation. *Journal of Machine Learning Research*, 3(Jan), 993-1022.
- Blei, D. ve Lafferty, J. (2005). Correlated topic models. In Advances in Neural Information Processing Systems (NIPS), 18, 1-8.
- Casner-Lotto, J. ve Barrington, L. (2006). Are they really ready to work? Employers’ perspectives on the basic knowledge and applied skills of new entrants to the 21st century US workforce. Partnership for 21st Century Skills. 1 Massachusetts Avenue NW Suite 700, Washington, DC 20001.
- Chunmian, G. E., Haoyue, S. H. I., Jiang, J. ve Xiaoying, X. U. (2022). Investigating the demand for blockchain talents in the recruitment market: Evidence from topic modeling analysis on job postings. *Information & Management*, 59(7), 103513, 1-17. <https://doi.org/10.1016/j.im.2021.103513>

- Davis, R., Misra, S. ve Van Auken, S. (2002). A gap analysis approach to marketing curriculum assessment: A study of skills and knowledge. *Journal of Marketing Education*, 24(3), 218-224. <https://doi.org/10.1177/0273475302238044>
- Debortoli, S., Müller, O., Junglas, I. ve Vom Brocke, J. (2016). Text mining for information systems researchers: An annotated topic modeling tutorial. *Communications of the Association for Information Systems (CAIS)*, 39(1), 7.
- Deerwester, S., Dumais, S. T., Furnas, G. W., Landauer, T. K. ve Harshman, R. (1990). Indexing by latent semantic analysis. *Journal of the American Society for Information Science*, 41(6), 391-407. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1097-4571\(199009\)41:6<391::AID-ASII>3.0.CO;2-9](https://doi.org/10.1002/(SICI)1097-4571(199009)41:6<391::AID-ASII>3.0.CO;2-9)
- Elhajjar, S. (2022). Digital marketing jobs: What are recruiters looking for?. *Journal of Education for Business*, 97(1), 29-35. <https://doi.org/10.1080/08832323.2021.1884520>
- Fan, W., Wallace, L., Rich, S. ve Zhang, Z. (2006). Tapping the power of text mining. *Communications of the ACM*, 49(9), 76-82. <https://doi.org/10.1145/1151030.1151032>
- Greenacre, M. (2017). Correspondence analysis in practice. CRC press.
- Grün, B. ve Hornik, K. (2021). Topic Models in R. Citeseer, 1-8.
- Harrigan, P. ve Hulbert, B. (2011). How can marketing academics serve marketing practice? The new marketing DNA as a model for marketing education. *Journal of Marketing Education*, 33(3), 253-272. <https://doi.org/10.1177/0273475311420234>
- Janasik, N., Honkela, T. ve Bruun, H. (2009). Text mining in qualitative research application of an unsupervised learning method. *Organizational Research Methods*, 12, 436-460.
- Keller, S., Parker, C. M. ve Chan, C. (2011). Employability skills: Student perceptions of an IS final year capstone subject. *Innovations in Teaching & Learning in Information & Computer Sciences*, 10(2), 4-15. doi:10.11120/ital.2011.10020004
- Lee, D. D. ve Seung, H. S. (1999). Learning the parts of objects by non-negative matrix factorization. *Nature*, 401(6755), 788-791.
- Lowry, D. T. ve Xie, L. (2008). Employers' perspectives on skills needed for entry-level advertising and marketing jobs: A new computerized approach. *Journal of Advertising Education*, 12(2), 17-24. <https://doi.org/10.1177/109804820801200206>
- Lyu, J. C., Han, E. L. ve Luli, G. K. (2021). Topics and sentiments in COVID-19 vaccine-related discussion on Twitter. *Journal of Medical Internet Research*, 23, e24435. <https://doi.org/10.2196/preprints.24435>
- McArthur, E., Kubacki, K., Pang, B. ve Alcaraz, C. (2017). The employers' view of "work-ready" graduates: A study of advertisements for marketing jobs in Australia. *Journal of Marketing Education*, 39(2), 82-93. <https://doi.org/10.1177/0273475317712766>
- Mesleki Yeterlilik Kurumu Kanunu. (2006). <https://www.myk.gov.tr/haberler/mevzuat/mesleki-yeterlilik-kurumu-kanunu>
- Mesleki Yeterlilik Kurumu. (2017, 28 Ağustos). Ulusal Yeterlilik, Mayıs 2023, https://portal.myk.gov.tr/index.php?option=com_yeterlilik&view=arama
- Orr, L. M., Bush, V. D. ve Vorhies, D. W. (2011). Leveraging firm-level marketing capabilities with marketing employee development. *Journal of Business Research*, 64(10), 1074-1081. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2010.11.003>
- Raymond, M. A., Carlson, L. ve Hopkins, C. D. (2006). Do perceptions of hiring criteria differ for sales managers and sales representatives? Implications for marketing education. *Journal of Marketing Education*, 28(1), 43-55. <https://doi.org/10.1177/0273475305284640>
- Saeed, K. (2015). Gaps in marketing competencies between employers' requirements and graduates' marketing skills. *Pakistan Business Review*, 17(1), 125-146.
- Saeed, K. ve Rashidi, Z. (2017). Essential employability skills for marketing careers: gap analysis of education and profession. *Pakistan Business Review*, 19(2), 302-319.
- Schibrowsky, J. A., Peltier, J. W. ve Boyt, T. E. (2002). A professional school approach to marketing education. *Journal of Marketing Education*, 24(1), 43-55. <https://doi.org/10.1177/0273475302241006>

- Schlee, R. P. ve Harich, K. R. (2010). Knowledge and skill requirements for marketing jobs in the 21st century. *Journal of Marketing Education*, 32(3), 341-352. <https://doi.org/10.1177/0273475310380881>
- Schlee, R. P., ve Karns, G. L. (2017). Job requirements for marketing graduates: Are there differences in the knowledge, skills, and personal attributes needed for different salary levels?. *Journal of Marketing Education*, 39(2), 69-81. <https://doi.org/10.1177/0273475317712765>
- Schmiedel, T., Müller, O. ve Vom Brocke, J. (2019). Topic modeling as a strategy of inquiry in organizational research: A tutorial with an application example on organizational culture. *Organizational Research Methods*, 22(4), 941-968. <https://doi.org/10.1177/1094428118773858>
- Taylor, K. A. (2003). Marketing yourself in the competitive job market: An innovative course preparing undergraduates for marketing careers. *Journal of Marketing Education*, 25(2), 97-107. <https://doi.org/10.1177/0273475302250577>
- Teh, Y. W., Jordan, M. I., Beal, M. J. ve Blei, D. M. (2006). Hierarchical Dirichlet Processes. *Journal of the American Statistical Association*, 101 (476), 1566-1581.
- Türkiye Yeterlilik Çerçevesi. (2015). *Türkiye Yeterlilik Çerçevesi Kitapçığı*, Mesleki Yeterlilik Kurumu, Ankara.
- Türkiye Yeterlilik Çerçevesi. (2023, 10 Mayıs). *Türkiye Yeterlilik Çerçevesi Seviyeleri*, <https://www.tyc.gov.tr/sayfa/seviyeler-i0bbefa14-b754-4bc1-9dd6-e6467fc0321e.html>
- Turney, P. ve Pantel, P. (2010). From frequency to meaning: Vector space models of semantics. *Journal of Artificial Intelligence Research*, 37(1), 141-188. <https://doi.org/10.1613/jair.2934>
- Wang, W., Feng, Y. ve Dai, W. (2018). Topic analysis of online reviews for two competitive products using latent dirichlet allocation. *Electronic Commerce Research and Applications*, 29, 142-156. <https://doi.org/10.1016/j.elerap.2018.04.003>
- Yeoh, P. L. (2019). A critical assessment of skills and knowledge for entry-level marketing jobs: A Delphi study. *Marketing Education Review*, 29(4), 242-265. <https://doi.org/10.1080/10528008.2019.1661258>

Yenilenebilir Enerji Üretimini Etkileyen Faktörlerin Analizi: Türkiye Örneği
◆◆◆
Determinants of Renewable Energy Production: The Case of Turkey

Güntülü Özlem YÜKSEL*
Muharrem AFŞAR**

DOI: <https://doi.org/10.25204/iktisad.1347654>

Öz

Makale Bilgileri

Makale Türü:
Araştırma
Makalesi

Geliş Tarihi:
21.08.2023

Kabul Tarihi:
13.10.2023

© 2023 İKTİSAD
Tüm hakları
saklıdır.

Yaşanan iklim değişikliği sorunu, temiz enerji ve enerji verimliliğinin küresel düzeyde önemini arttırmıştır. Bu nedenle politika yapımcılar, bugün dünya için büyük bir tehdit oluşturan sera gazı salınımı sorunuyla mücadele etmek için yenilenebilir enerji uygulamasını ve üretimini geliştirmeyi kritik bir konu haline getirdiler. Bu çalışmada, 1990'dan 2021'e kadar Türkiye'de yenilenebilir enerji üretimini etkileyen faktörleri incelemek için Otoregresif Dağıtılmış Gecikme (ARDL) Modeli kullanılmaktadır. Çalışmanın güvenilirliği için ayrıca Tam Modifiye Edilmiş Sıradan En Küçük Kare (FMOLS), Dinamik Sıradan En Küçük Kare (DOLS) ve Kanonik Eşbütünleşik Regresyon (CCR) tahmincileri ve göstergeler arasındaki nedensellik ilişkisini görmek için Toda-Yamamoto nedensellik yöntemi kullanılmıştır. Çalışmanın bulguları, ekonomik büyüme ile yenilenebilir enerji üretimi arasında pozitif bir korelasyon olduğunu göstermektedir. Ayrıca, araştırma ve geliştirme faaliyetlerindeki artışın ve finansal gelişmişliğin yenilenebilir enerjiye geçiş üzerinde olumlu bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Son olarak çalışmada, doğrudan yabancı yatırım girişlerinin Türkiye'deki yenilenebilir enerjinin potansiyelini engellediği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yenilenebilir enerji üretimi, Ar-Ge, doğrudan yabancı yatırım, ekonomik büyüme, finansal gelişme.

Abstract

Article Info

Paper Type:
Research Paper

Received:
21.08.2023

Accepted:
13.10.2023

© 2023 JEBUPOR
All rights
reserved.

The problem of climate change has increased the importance of clean energy and energy efficiency at the global level. Therefore, policymakers have made it a critical issue to improve renewable energy implementation and generation to combat the problem of greenhouse gas emissions, which pose a major threat to the world today. In this study, Autoregressive Distributed Lag (ARDL) Model is used to examine the factors affecting renewable energy generation in Turkey from 1990 to 2021. Fully Modified Ordinary Least Square (FMOLS), Dynamic Ordinary Least Square (DOLS) and Canonical Co-integration Regression (CCR) estimators are also used for the robustness of the study and Toda-Yamamoto causality method is used to see the causal relationship between the indicators. The findings of the study show that there is a positive correlation between economic growth and renewable energy production. Moreover, the increase in research and development activities and financial development are found to have a positive impact on the transition to renewable energy. Finally, the study finds that foreign direct investment inflows hinder the potential of Turkey's renewable energy sector.

Keywords: Renewable energy, financial development, R&D, FDI, economic growth.

Atf/ to Cite (APA): Yüksel, G. Ö. ve Afşar, M. (2023). Yenilenebilir enerji üretimini etkileyen faktörlerin analizi: Türkiye örneği. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 8(Özel Sayı), 182-201. <https://doi.org/10.25204/iktisad.1347654>

*ORCID Araş. Gör., Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, goyüksel@anadolu.edu.tr

**ORCID Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, mafsar@anadolu.edu.tr

Extended Abstract

Introduction and Research Questions & Purpose:

Population growth, economic competitiveness, and improvements in production have led to a continuous increase in demand for energy consumption. Renewable energy is a potential tool in the energy market to improve environmental quality because of environmental harm caused by the use of non-renewable energy. Using renewable energy sources contributes to reducing greenhouse gas emissions, a critical issue today. Renewable energy production is essential for creating a sustainable economic environment by promoting energy efficiency and reducing air pollution. Besides environmental concerns, the fact that Turkey is a country that heavily uses fossil fuels and imports energy makes the development of renewable energy supply an imperative factor. In this context, the main objective of this research is to assess the impact of financial development, economic growth, foreign direct investment, and technological advances on the development and diffusion of renewable energy production.

Literature Review:

The literature review aims to identify the key factors that have contributed to the growth of renewable energy production in Turkey. The literature review concluded that previous studies have predominantly examined the demand side of renewable energy, also the consumption side. On the other hand, it found that there are limited studies that have examined the factors affecting the production capacity of renewable energy in Turkey. A summary of the existing literature is highlighted: Shahbaz et al. (2013) for Malaysia, Abbasi and Riaz (2016) for Pakistan, Gökmenoğlu et al. (2021) for Turkey, Best (2017) for a sample of 137 developed and developing countries found a positive relationship between financial development and renewable energy. Fioriona (2013) for the US, Zafar et al. (2019), Shahzadi et al. (2022), and Ünlü et al. (2022) for G8 countries find a positive relationship between R&D expenditures and renewable energy. Many studies analyzed the relationship between economic growth and renewable energy, and studies have found that income is a factor that increases the development of renewable energy. Studies on the impact of foreign direct investment inflows on renewable energy production are limited. Among these studies, Kutan et al. (2018), Ergun et al. (2019), Kilicarslan et al. (2019), and Lin et al. (2016) found that it deters FDI inflows. As a result, the relationship between renewable energy use and carbon emissions is much more in the existing literature; however, the relationship with these variables is neglected in renewable energy production.

Methodology:

This study aims to assess the impact of financial development, economic growth, FDI, and technological progress on the development and advancement of renewable energy. The research hypothesis suggests that GDP, financial development, and technological progress improve renewable energy sources, while FDI inflows have a negative effect. The first step in the study was to plot the time series graphs of the variables to check for the presence of structural breaks. Therefore, structural break unit root tests are appropriated to account for the non-stationarity caused by the structural breaks in the data. ARDL, FMOLS, DOLS, and CCR techniques were utilized to analyze the factors affecting renewable energy production in Turkey in the period 1990-2021.

Results and conclusion:

According to the results of the study, income is a factor that encourages renewable energy production. Additionally, as investments in research and development increase, it leads to further improvements in the transition to renewable energy. Moreover, as Turkey's financial structure improves, it is expected that more funding and investment will be available for clean energy projects, leading to an increase in clean energy production in the country. Foreign direct investment, on the other hand, is a factor that hinders the development of renewable energy in Turkey. FMOLS, DOLS, and CCR cointegration tests yield similar and consistent results with the ARDL estimation result.

1. Giriş

Enerji sektörü hemen her ülke ekonomisi içinde önemli etkilere sahip ve bu yönü ile vazgeçilmez olarak ifade edilen bir yapı arz etmektedir. Günümüzde enerjinin hem bireylerin toplumsal yaşamında hem de şirketlerin üretim süreçlerinde temel bir bileşen olarak kullanılması, enerji kaynaklarına olan gereksinimin sürekli artmasına neden olmaktadır. Enerjinin arz ve talep yapılarında ortaya çıkan aksamalar ve yetersizlikler, ekonomik anlamda önemli olumsuzluklara neden olmaktadır. Bu bağlamda, enerji arzında yaşanacak bir yetersizlik, ülkede yaşayan bireylerin yaşam kalitesinde önemli bir düşüşün yanı sıra ülkenin üretim kapasitesinde de ciddi olumsuzluklar yaratmaktadır. Bu durum aynı zamanda, yatırımların azalmasına neden olacağı için ekonomik büyüme üzerinde de olumsuz bir etkiye sahip olmaktadır (Mikayilov vd., 2020: 1). Yaşanan iklim değişikliği sorunu ve doğal kaynakların yoğun ve etkin olmayan kullanımı gibi uygulamalar, enerji sektörünün ekonomik ve toplumsal yaşamdaki önemine daha çok dikkat çekilmesine neden olmaktadır. Bu ve benzeri gelişmeler, ekonomistler ve karar vericilerin enerji verimliliğini artırma ve yenilenebilir enerjinin küresel ölçekte büyümesini teşvik etmeye yönelik çabalarına neden olmaktadır (Mingxing vd., 2023: 1-2).

Yenilenebilir enerji kaynakları, kaynaklarını doğal çevreden türeten bir enerji biçimidir. Bu nedenle, yenilenebilir enerji kaynaklarının tükenmez ve sürdürülebilir olduğu yaygın olarak kabul edilmektedir (Zhe vd., 2021: 2). Yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılması, hava kirliliğinin azaltılmasını kolaylaştırmakta ve aynı zamanda fosil yakıtlara olan bağımlılığı azaltarak daha temiz enerjiye erişim sağlamaktadır. Yenilenebilir enerji kaynaklarının benimsenmesi, hava kalitesini ve insan sağlığını iyileştirerek enerji maliyetlerinin düşmesine, çevre koşullarının iyileştirilmesine ve istihdam yaratılmasına yol açmaktadır (Kirikkaleli ve Adebayo, 2020: 2). Ayrıca, biyokütle, jeotermal, hidroelektrik, güneş ve rüzgâr gibi yerli temiz enerji kaynaklarının kullanılması yoluyla enerjinin ithalat maliyetlerinde iyileştirme gerçekleştirilebilmektedir (Adedoyin vd., 2021: 2).

Uluslararası Yenilenebilir Enerji Ajansı (IREA)'na göre, yenilenebilir enerjinin 2050 yılına kadar dünya çapındaki küresel enerji arzının yaklaşık üçte ikisini oluşturacağı beklenmektedir. Bu alanda etkin kurumlardan Uluslararası Enerji Ajansı (IEA) da sürdürülebilir kalkınma senaryosuna uygun olarak 2030 yılına kadar yenilenebilir kaynaklardan toplam enerjinin yarısını üretme hedefini karşılamak için yenilenebilir enerji üretiminin önemli ölçüde artırılması gerekliliğine dikkat çekmektedir. Ayrıca, sürdürülebilir kalkınma hedefleri (SDG'ler), yedinci hedef olarak herkes için modern, sürdürülebilir, güvenilir ve uygun fiyatlı enerjiye erişimi savunmaktadır. Bu durumda, nüfusun enerjiye erişimini artırmak için ekonomiler tarafından koordineli ve ilgili enerji politikalarının uygulanması gerekmektedir. Bu nedenle, sürdürülebilir ekonomik büyüme ve enerjiye güvenilir erişim sağlamak için ülkelerin yenilenebilir enerji kaynaklarının geliştirilmesine ve kullanılmasına öncelik vermesi hayati önem taşımaktadır (Iqbal vd., 2023).

Yenilenebilir enerjiye verilen önem, bu alandaki kaynakların dünya çapında önemli ölçüde gelişmesini sevk etmiştir. Uluslararası Yenilenebilir Enerji Ajansı (IRENA), 2023 yenilenebilir enerji istatistikleri raporunda, 2012'den 2022'ye kadar yenilenebilir enerji kapasitesi ve yenilenebilir enerji üretiminin etkileyici rakamlara ulaştığını göstermektedir. Buna göre Dünyadaki toplam yenilenebilir enerji kapasitesi 2012 yılında 1.567.206 megawat (MW)'tan 2022 yılında 3.381.758 MW kapasiteye ulaşmıştır. Toplam yenilenebilir enerji üretimi, 2013 yılında 5.039.245 gigawat-saat (GWh)'den 2021 yılında 7.857.803 GWh'a yükselmiştir (IRENA, 2023). Ayrıca, toplam yenilenebilir enerji kapasitesinde ve üretiminde yıldan yıla istikrarlı bir artış olduğu gözlemlenmektedir. Ancak buna rağmen, yenilenebilir enerji kullanımına küresel katılım hala sınırlıdır. Dünyanın birincil enerji yakıtı petroldür ve ardından onu kömür ve doğalgaz gibi diğer fosil yakıtlar takip etmektedir. Bu üç kaynağın her biri 2021 yılında 100 exajoule'den fazla tüketim seviyesine sahipken, diğer yakıt türleri ise daha az tüketime sahip bulunmaktadır (BP, 2022).

Nüfusu 83 milyonu aşan bir ülke olan Türkiye, gelişmekte olan bir ekonomi sınıfında konumlanır. Ülkenin yüksek nüfusu enerjiye yönelik fazla talep yaratmaktadır. Bununla birlikte

Türkiye, enerji ihtiyaçlarında büyük oranda fosil yakıt kullanan bir ülkedir. Bu durum, ülke için önemli ekonomik ve çevresel zorluklar yaratmaktadır. Bu durumla ilgili temel sorunlardan biri, Türkiye'nin diğer ülkelerden enerji ithal etmesi ve böylece ülke için bir cari açık problemi yaratmasıdır. Ayrıca bu durumun ülkenin diğer ülkeler bağlamında siyasi bağımlılığına da neden olduğu konusunda tartışmalar bulunmaktadır. Öte yandan fosil yakıtların kullanımını aynı zamanda karbon salınımında sorunlu bir artışa yol açmakta ve bu da Türkiye'de sağlık sorunlarına yol açmaktadır. Bu bağlamda, Türkiye'nin fosil yakıtlara olan bağımlılığını azaltmak için gerekli girişimlerin yapılması ve daha ileri adımlar atılması gereklilik arz etmektedir. Türkiye, dört mevsimin tamamını yaşayan ve yenilenebilir enerji için önemli bir potansiyele sahip bir ülkedir. Bu nedenle, yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılması Türkiye'nin ekonomik kalkınmasına olumlu katkı sağlayacaktır. Bu kapsamda, araştırmanın ana teması finansal gelişmenin, ekonomik büyümenin, doğrudan yabancı yatırımların ve teknolojik ilerlemelerin yenilenebilir enerjinin gelişmesi ve yayılmasındaki etkisini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla, Türkiye için ARDL, FMOLS, DOLS ve CCR tekniği kullanarak 1990-2021 dönemi zaman serisi incelenmiştir. Araştırma sorusunun temel hipotezi, bu değişkenlerin Türkiye'de yenilenebilir enerji üretimini etkileyip etkilemediğidir. Araştırma hipotezi, yenilenebilir enerjinin ilerlemesinde GSYİH, finansal gelişme ve teknolojik ilerlemenin olumlu bir etkiye sahip olduğunu, doğrudan yabancı yatırım girişlerinin ise olumsuz bir etkiye sahip olduğunu öne sürmektedir. Bu değişkenler yenilenebilir enerji kullanımı ve CO2 emisyonları için önceki literatürde araştırılmış, ancak yenilenebilir enerji üretimi açısından göz ardı edilmiştir. Bu nedenle bu araştırmanın Türkiye'deki sürdürülebilir çevre uygulamalarına yeni bir bakış açısı kazandırdığı düşünülmektedir. Ayrıca bu araştırma, Türkiye'de temiz enerji üretiminde yenilenebilir ve alternatif enerjilerin önemine ilişkin literatürdeki boşluğu doldurmaktadır. Bununla birlikte, gelişmekte olan bir ülke olarak sınıflandırılan Türkiye, daha gelişmiş ekonomilere kıyasla sınırlı finansal kaynaklara sahiptir ve bu durumda, bu çalışmanın amacı, yabancı yatırımcılardan ek finansal sermayenin gelmesinin yenilenebilir enerjinin ilerlemesinde herhangi bir avantaj sağlayıp sağlayamayacağını araştırmaktır. Ek olarak, bu çalışma, Otoregresif Dağıtılmış Gecikme (ARDL) ve Dinamik Sıradan En Küçük Kareler (DOLS), Tam Modifiye Edilmiş Sıradan En Küçük Kareler (FMOLS) ve Kanonik Eşbütünleşik Regresyon (CCR) yöntemlerini kullanması bakımından da bu tür araştırmalarda henüz kullanılmamış özgün bir çalışmadır. Bu çalışmanın bulguları, akademisyenler, ekonomistler ve politika yapıcılar için kanıtlar sağlayarak konunun daha derin bir şekilde anlaşılmasına katkıda bulunacaktır.

Çalışmanın ilerleyen aşamasında ilk olarak, yenilenebilir enerji üretimini etkileyen faktörler ele alınmakta, ardından ilgili literatür özetlenmektedir. Ardından veri seti ve model tanıtılmakta, modelin tahmin sonuçlarına yer verilmekte, sonuç bölümünde ise çalışmanın genel bir değerlendirilmesi yapılmaktadır.

2. Literatür Taraması

Finansal gelişme, mevcut ekonomi literatüründe çevre kalitesi üzerinde kilit bir faktör olarak dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, çeşitli makaleler finansal gelişmenin yenilenebilir enerji üretimi üzerindeki etkisini araştırmıştır. Örneğin, Shahbaz vd. (2013), tarafından Malezya; Pakistan örneği için Abbasi ve Riaz (2016); Türkiye örneği için Gökmenoğlu vd. (2021); 184 ülkeden oluşan panel örneklem için Khan vd. (2021) vb. tarafından mevcut araştırmalar vardır. Best (2017), finansal sermayenin yenilenebilir enerji gibi sermaye yoğun enerji türlerini teşvik ettiğini bulmuştur. Çalışmada, 1998-2013 dönemi boyunca 137 ülke ele alınmış ve finansal sisteme erişilebilirliği yüksek ülkelerin sermaye yoğun enerji üretimine geçişlerinin daha başarılı olduğu tespit edilmiştir. Kim ve Park (2016), 2000 ve 2013 yılları arasında 30 ülkeden oluşan bir örneklem üzerinde finansal piyasa gelişimi ve yenilenebilir enerji büyümesi arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Çalışmada, bu etkilerin genellikle iyi gelişmiş finansal piyasalara sahip ülkelerde daha büyük olduğunu tespit etmişlerdir. Lin vd. (2016) ise Johansen eş bütünleşme tekniği ve vektör hata düzeltme modelini (VECM) kullanarak 1980'den 2011'e kadar Çin'de yenilenebilir elektrik tüketimini etkileyen faktörleri araştırmış ve

finansal gelişmenin yenilenebilir elektrik tüketimini desteklediğini bulmuşlardır. Ji ve Zhang (2019), sermaye piyasasının bu bağlamda en önemli faktör olduğunu bilerek, finansal gelişmenin Çin'de yenilenebilir enerjinin büyümesi için çok önemli bir faktör olduğuna işaret ederek Kim ve Park (2016) çalışması için bu sonucu doğrulamışlardır. Le vd. (2020), bu ilişkiyi 2005-2014 dönemi için 55 ülkenin panel verilerini kullanarak incelemiş ve çalışmanın sonuçları Kim ve Park (2016) ile benzerlik göstermiştir. Ayrıca çalışma sonucunda, finansal gelişmenin yüksek gelirli ülkelerde yenilenebilir enerji sektörünün gelişimi için önemli olduğunu, düşük ve orta gelirli ülkeler için ise önemsiz olduğunu göstermişlerdir. Çalışmanın sonuçları, finansal gelişmenin yenilenebilir enerjiye olan talebi artırdığını göstermiştir. Belaid vd. (2021) ise MENA ülkeleri bağlamında yeşil enerji üretiminin artırılmasında finansal gelişmenin önemini doğrulamışlardır. Doğan ve Doğan (2021), Türkiye için yenilenebilir enerji üretiminde finansal gelişme, inovasyon, GSYH ve karbon emisyonlarının rolünü incelemişlerdir. Çalışmanın sonuçlarında inovasyon ve finansal gelişmenin etkisinin yenilenebilir enerji üretimini artırdığını tespit etmişlerdir.

Ar-Ge harcamaları ile enerji alanında yapılan çalışmalarda, Ar-Ge çalışmalarının yenilenebilir enerji üretiminde geliştirilen teknikler aracılığıyla sera gazı emisyonlarını azalttığını belirten ampirik çalışmalar mevcuttur. ABD ve 1974-2009 dönemi için Liang ve Fiorino (2013) yaptığı çalışmada, yenilenebilir enerji alanındaki teknolojik yatırımların geliştirilmesinin sürdürülebilir bir ekonomiye geçişte önemli bir faktör olduğunu tespit etmişlerdir. Zafar vd. (2019), benzer sonuçlar elde etmişlerdir. Shahzadi vd. (2022), 1995-2018 yılları arasında gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler üzerinde bir çalışma yapmışlar ve gelişmiş ülkeler için Ar-Ge harcamaları ile yenilenebilir enerji arasında tek taraflı bir nedensellik ilişkisi bulmuşlardır. Adedoyin vd. (2020), 1997-2015 döneminde 16 Avrupa ülkesinde Ar-Ge harcamalarının yenilenebilir enerjinin kullanımını kısa dönemde negatif, uzun dönemde pozitif etkilediğini bulmuşlardır. Ayrıca Dumitrescu ve Hurlin Panel Nedensellik testlerinden elde edilen sonuçlar, Ar-Ge çalışmaları ile yenilenebilir enerji arasında çift taraflı bir ilişki göstermektedir. Bu çalışma AB ülkelerinin, uygulanabilir enerji ve ekonomik kalkınma için sürdürülebilir güç kaynaklarında uzun vadeli ilerleme planını sürdürmek amacıyla araştırma ve geliştirme yatırımlarına daha fazla önem vermesi gerektiğini ifade eder. Ünlü vd. (2022), 1996-2018 döneminde G8 ülkelerinin finansal gelişmişlik ve Ar-Ge harcamalarının yenilenebilir enerji ile olan ilişkisini araştırmışlardır. Sonuçlar Ar-Ge harcamalarının yenilenebilir enerjiye olan talebi artırdığını bulmuşlardır.

GSYH ile yenilenebilir enerji arasındaki ilişkiyi analiz eden çok sayıda çalışma mevcuttur. Sekrafi ve Sghaier (2018), ekonomik gelişmenin yenilenebilir enerji kullanımını artırdığı sonucuna ulaşmışlardır. Jammazi ve Aloui (2015), Almanya, İtalya ve ABD'de yenilenebilir enerji kullanımı ile GSHY arasında pozitif ilişki tespit etmişlerdir. Çalışmalarında Kanada, Fransa, Japonya ve İngiltere'de yenilenebilir enerjinin GSYH tarafından uyarılmadığı görülmektedir. Liu ve Hao (2018) 17 gelişmekte olanın ülkenin GSYH'leri ile yenilenebilir enerji üretimi incelenmiş olup, incelenen ülkelerden Polonya hariç, diğer ele alınan 16 gelişmekte olan ülkenin yenilenebilir enerji üretiminin ekonomik genişlemeden etkilenmediği tespit edilmiştir. Mezghani ve Ben Haddad (2017), Chien ve Hu (2007) ise yaptıkları çalışmalarda ekonomik büyümenin yenilenebilir enerji üretimini artırdığını bulmuşlardır.

Doğrudan yabancı yatırım girişlerinin yenilenebilir enerjinin gelişimi üzerindeki etkisi literatürde yaygın olarak çalışılmamıştır. Doğrudan yabancı yatırım girişlerinin yenilenebilir enerjiye olan etkisini inceleyen sınırlı çalışmalar farklı sonuçlar elde etmiş ve bu konuda henüz bir fikir birliğine varılamamıştır. Bunlar arasında Kutun vd. (2018), yenilenebilir enerji tüketimindeki gelişmenin doğrudan yabancı yatırımlardan olumlu etkilendiğini iddia etmektedir. Ergun vd. (2019) 1990-2013 yılları için 21 Afrika ülkesinde "yenilenebilir enerji tüketiminin" GSYH'nin negatif, DYY'nin ise pozitif yönde önemli bir belirleyicisi olduğunu ortaya koymuşlardır. Bhujabal vd. (2021) tarafından DYY'nin yenilenebilir enerji tüketimini teşvik etmesinin yanı sıra karbon emisyonlarını azaltma konusunda başarılı olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Bununla birlikte, Kilicarslan vd. (2019) BRCIS ve Türkiye ülke grubunu incelediği çalışmada doğrudan yabancı

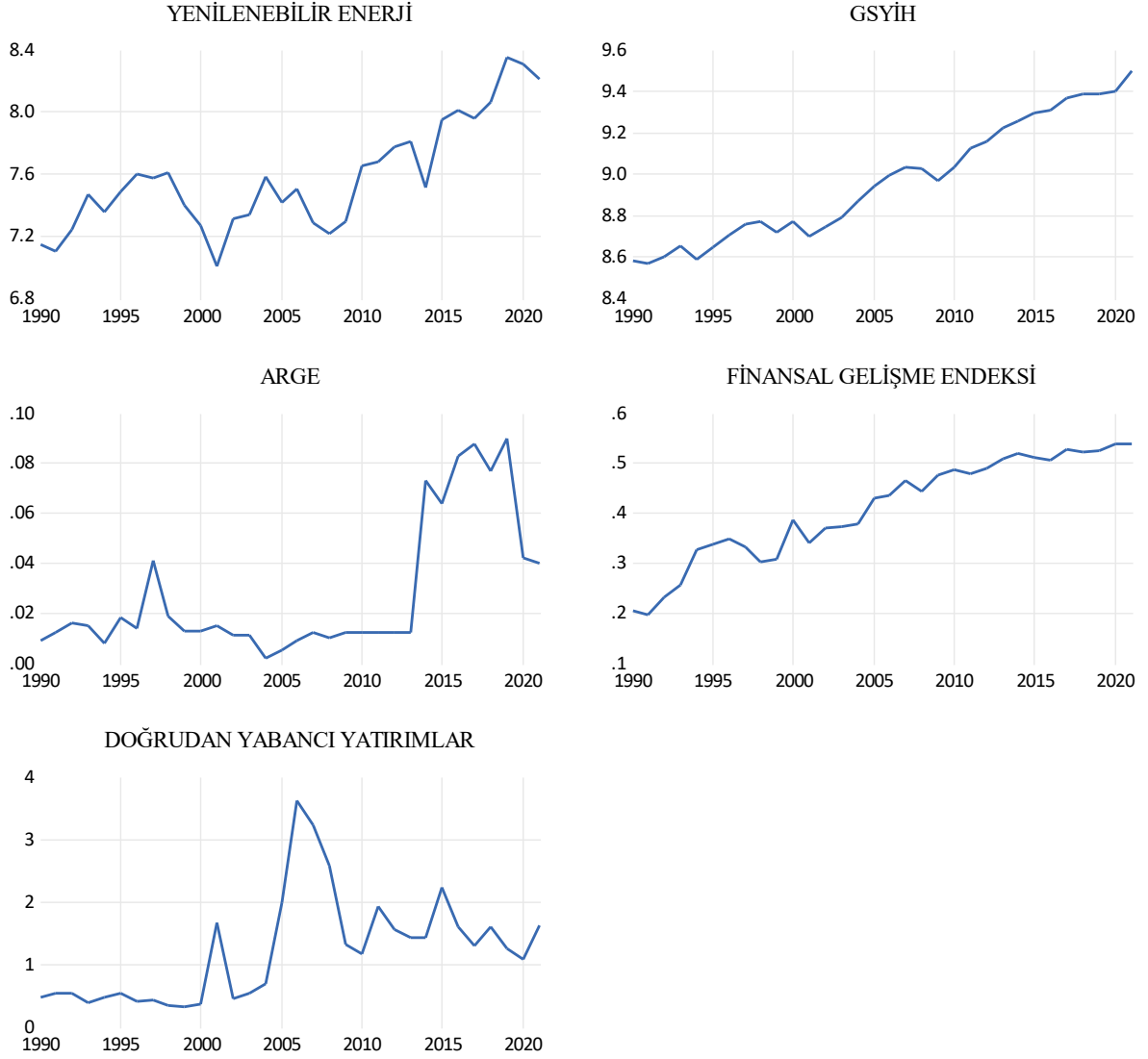
yatırımların yenilenebilir enerji üretimini caydırdığını göstermektedir. Lin vd. (2016), Kilicarslan vd. (2019) ile benzer, doğrudan yabancı yatırım, ticari açıklık ve geleneksel enerji kaynaklarının Çin’de yenilenebilir enerjinin toplam elektrik tüketimindeki payını zayıflattığını bulmuşlardır.

Türkiye ile ilgili sınırlı sayıda çalışma bulunmakta olup (Doğan ve Doğan, 2021; Kilicarslan vd., 2019) güncel verilerle yenilenebilir enerji üretimini etkileyen faktörler değerlendirilmemiştir. Dolayısıyla, bu makale ARDL modelini kullanarak bu boşluğu ele almaya çalışmaktadır. Ayrıca, bu çalışma aynı zamanda inceleme amacıyla DOLS, FMOLS ve CCR gibi diğer eş bütünleşme yöntemleri kullanmakta; yenilenebilir enerji üretimi ile bağımsız değişkenler arasındaki ilişkinin yönünü belirlemek için de Toda-Yamamoto nedensellik yönteminden yararlanmaktadır. Bugüne kadar, Türkiye’de ekonomik büyüme, finansal gelişme, doğrudan yabancı yatırım girdileri ve Ar-Ge harcamalarının yenilenebilir enerji kullanımı üzerindeki etkisini analiz etmek için bu ekonometrik uygulamayı kullanan çalışmaların yapılmadığı görülmektedir. Bu nedenle, bu araştırma bu boşluğu kapatmaya ve mevcut literatüre katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

3. Çalışmanın Metodolojisi

3.1. Veri Seti ve Tanımlar

Bu çalışma, araştırma gereklilikleri ve veri mevcudiyeti temelinde 1990’dan 2021’e kadar olan dönemde Türkiye’de yenilenebilir enerji üretimini etkileyen faktörleri ele almaktadır. Bu kapsamda, bağımlı değişken olarak yenilenebilir enerji üretimi milyar-kilowatt saat cinsinden ve kişi başı değerleriyle Ourworld in Data (OWID) kaynağından, bağımsız değişkenlerden doğrudan yabancı yatırımı göstermek için kullanılan GSYH’nin oranı olarak net girişler, ülkenin gelir seviyesini ölçen kişi başına reel GSYİH, araştırma ve geliştirme harcamalarının GSYH içindeki oranı Dünya Bankası’nın Dünya Kalkınma Göstergelerinden, finansal gelişmeyi gösteren finansal gelişme endeksi IMF’den alınmıştır. Çalışmada RD, FINDEV ve FDI değişkenleri oran cinsinden olduğu için logaritması alınmamış, standart hale getirmek amacıyla sadece RENEN ve GDPCAP değişkenleri logaritmik haliyle modelde yer almıştır. Tablo 1’de değişkenlerin tanımları yer alırken, Tablo 2 özet istatistik tablosunu sunmaktadır. Şekil 1, değişkenlerin zaman serisi özelliklerini gösteren bir grafik sunmaktadır. Modeli tahmin etmeden önce zaman değişkenlerinin zaman serisi grafiklerinin görsel olarak incelenmesi değişkenlerin birim kök mevcudiyetini ve yapısal kırılma içerip içermediği hakkında bilgi verir. Şekil 1, tüm değişkenlerin birim kök içerdiğine ve yapısal kırılmalara sahip olduğuna işaret etmektedir. Bu nedenle yanlış çıkarımlar yapmamak amacıyla, birim kök testleri yaparken değişkenlerdeki yapısal kırılmaların varlığı da dikkate alınmalıdır. Tablo 3, tüm değişkenler arasındaki korelasyon analizi sonuçlarını göstermektedir. Bulgulara göre öngörülen tüm değişkenler arasında pozitif bir korelasyon vardır. Bu durum yenilenebilir enerji üretiminin, doğrudan yabancı yatırım girişleri, Ar-ge harcamaları, finansal gelişme ve ekonomik büyümeyle ilgili güçlü bir ilişkinin bir kombinasyonu olduğunu ifade eder. Çalışmada, incelenen dönemde 2019’da yenilenebilir enerji üretiminin ve 2006’da sermaye girişinin en fazla olduğu dönem olmuş ve yapısal kırılma gerçekleşmiştir. Tahmin sonuçlarının yapısal kırılmalardan etkilenmemesi için bu tarihleri içeren dışsal kukla değişken kullanılmıştır.

Şekil 1. Zaman Serisi Grafiği

Tablo 1. Veri Seti ve Değişkenler

Değişken	Sembol	Tanımlar	Değişken Birimi	Kaynak
Yenilenebilir Enerji Üretimi	RENEN	Yenilenebilir enerjilerin kişi başına birincil üretimi	Milyar-kilowatt saat	Our World in Data OWID (2023)
Gayrisafi Yurtiçi Hasıla	GDPCAP	Kişi başı GSYİH	2015 sabit fiyatlarıyla US\$	WDI (2023)
Araştırma-Geliştirme	RD	Araştırma- Geliştirme Harcamaları	GSYH içindeki payı	WDI (2023)
Finansal gelişme	FINDEV	Finansal Gelişme Endeksi	0 ile 1 aralığında skor	IMF (2023)
Doğrudan Yabancı Yatırım	FDI	Net Sermaye Girişi	GSYH içindeki payı	WDI (2023)
Kukla Değişken	Dummy2, Dummy4	2006,2019 yılları	-	Yazar tarafından oluşturulmuştur

Tablo 2. Tanımlayıcı İstatistikler

	LOGRENE	LOGGDPCAP	RD	FINDEV	FDI
Ortalama	7,578	8,964	0,027	0,409	1,217
Maksimum	8,350	9,498	0,09	0,539	3,623
Minimum	7,002	8,567	0,002	0,195	0,305
Stand. Sapma.	0,353	0,291	0,027	0,104	0,86
Jarque-Bera	2,305	2,583	9,617	2,325	6,457
Olasılık	0,315	0,274	0,023	0,312	0,396
Gözlem Sayısı	32	32	32	32	32

Tablo 3. Değişkenler Arasında Korelasyon

Korelasyon Olasılığı	RENE	GDPCAP	RD	FINDEV	FDI
RENE	1,000				

GDPCAP	0,827	1,000			
	0,000***	----			
RD	0,693	0,684	1,000		
	0,000***	0,000***	----		
FINDEV	0,07	0,935	0,543	1,000	
	0,000***	0,000***	0,001***	----	
FDI	0,146	0,531	0,122	0,578	1,000
	0,423	0,001***	0,505	0,000***	----

Not: Yıldız işareti ***, ** ve * %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

3.2. Teorik Çerçeve ve Ampirik Model Seçimi

Literatürde yenilenebilir enerji üretimi; ekonomik, teknik ve politik olarak geniş bir şekilde kategorize edilebilecek belirleyicilerden etkilenmektedir. Yenilenebilir enerji üretiminin ekonomik belirleyicileri arasında GSYH büyümesi, işsizlik, DYY, devlet borcu, yurtiçi kredi arzı, enflasyon, cari işlemler dengesi ve CO2 salınımı yer alan faktörlerdendir. Yapılan çalışmaların genel bulgusu, GSYH büyümesinin yenilenebilir enerji üretimini teşvik ettiği yönündedir (Khoshnevis Yazdi ve Shakouri, 2017). Ayrıca yüksek düzeyde ekonomik büyüme yaşayan ülkelerin, alternatif enerji kaynaklarını kullanmaya daha meyilli oldukları ve yenilenebilir enerji üretim kapasitesini artırmayı amaçlayan politikalar uyguladıkları anlaşılmaktadır (Iqbal vd., 2023). Bu nedenle çalışmada gelirin işaretinin pozitif olması beklenmektedir.

Ar-Ge'ye yapılan harcamalar da yenilenebilir enerji üretimini teşvik eden teknik faktörler kategorisinde yer almaktadır. Bilindiği gibi, yenilenebilir enerjinin yaratılması, ekonomik ve rekabetçi bir enerji arzı sağlayan uygun teknolojilerin kullanılmasını gerektirir. Bu teknolojiler yenilenebilir enerji üretimini hızlandırır ve teşvik eder (Iqbal vd., 2023). Ayrıca, yetersiz Ar-Ge harcamaları yenilenebilir enerji kaynaklarının düşük kullanımına, bu da yüksek geliştirme masraflarına neden olarak yenilenebilir enerji üretimi uygulamalarını sekteye uğratmaktadır. Zhao vd. (2022) yaptıkları çalışmada, Ar-Ge girişimlerinin yetersizliği nedeniyle ortaya çıkan teknolojik engellerin, yenilenebilir enerji üretiminin düzenlenmesi üzerinde güçlü ve olumsuz etkilere sahip olduklarını ifade etmektedir. Ayrıca, yenilenebilir enerji projelerinin, yatırımcı şirketlerin önemli teknik yeterliliklere sahip olmalarını gerektiren karmaşık mühendislik süreçlerini gerektirdiği bilinmektedir (Ma vd., 2021: 1-2). Böyle bir yeterliliğin olmaması, ilgili şirketlerin pazar konumlarını

sürdüremelerini zorlu hale getirmektedir. Bu nedenle, şirketlerin bu zorluğun üstesinden gelmek için araştırma ve geliştirme çabalarını artırmaya öncelik vermeleri zorunlu hale gelmektedir. Ek olarak, teknolojik gelişmeler bu şirketlere maliyetlerini en aza indirme fırsatı sunmaktadır. Bu tür ilerlemelerin yalnızca maliyet düşürmeyi kolaylaştırmakla kalmayıp, aynı zamanda şirketlerin verimliliklerini artırmalarına da olanak sağlaması dikkat çekicidir ve bu durum rekabet avantajına yol açmaktadır. Ayrıca, teknolojik yeniliklerden yararlanarak şirketler üretim süreçlerini optimize edebilir ve karbon ayak izlerini azaltabilir, bu da çevre ve genel olarak toplum üzerinde olumlu bir etkiye sahip olabilir (Xie, vd. 2020). Bu bağlamda, teknik gelişmenin yenilenebilir enerji projelerinin başarısı için kritik bir faktör olduğu ve yatırımcı şirketlerin teknolojik gelişmelerin sunduğu potansiyel fırsatlardan yararlanmak için Ar-Ge'ye önem vermesi, bir gereklilik olarak görülmektedir. Yeterli Ar-Ge harcamaları yenilenebilir enerji büyümesini teşvik eder; bu nedenle, yenilenebilir enerji üzerindeki beklenen işaretinin pozitif olduğunu varsayabiliriz.

Geleneksel fosil yakıtlı enerji kaynaklarından alternatif yenilenebilir enerji üretimine geçiş, karmaşık ve zorlu bir süreçtir. Yenilenebilir enerji üretimine geçiş sürecindeki önemli engellerin başında, yüksek maliyetler gelmektedir. Bu bağlamda bir ülkenin finansman, fiyat araştırması ve risk yönetimi gibi hizmetleri etkin şekilde yerine getirebilmesi sağlam ve güçlü bir finansal sisteme sahip olmayı gerektirmektedir (Mingxing vd., 2023: 2). Gelişmiş ve sağlam bir finansal sistemin önemi, kaynak sağlama rolünden gelmektedir. Çünkü yenilenebilir enerji ile ilgili projelerin sorunsuz bir şekilde yürütülmesi, enerji yatırımlarını finanse etmek için banka kredilerini içeren finansal sermayenin mevcudiyetini gerektirir. İkinci olarak, yeşil teknolojiye yapılan yatırımların uzun vadeli getirilerinin hem kamu hem de özel kuruluşlardan önemli sermaye harcamaları gerektirmesidir. Ayrıca, temiz enerji başlangıç maliyetlerinin fosil yakıt bazlı enerji kaynaklarından çok daha yüksek olduğu göz önüne alındığında, sermaye yoğun bir girişimdir. Öte yandan yenilenebilir enerji üretimi alanındaki projelerin desteklenmesini sağlamak ve kolaylaştırmak için kamu finansmanı büyük önem taşımaktadır. Yenilenebilir enerji üretim sektörünün gelişiminde vergi kredileri, sübvansiyonlar ve Ar-Ge yatırımları yoluyla kamu finansmanının etkili bir şekilde kanalize edilmesi, yenilenebilir enerjinin yaygınlaştırılmasını teşvik etmektedir (Iqbal vd., 2023). Bütün bu etkenlere baktığımızda finansal gelişmenin, yatırımların yenilenebilir enerji kaynaklarına uyarlanmasında önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle, finans sektörünün yenilenebilir enerji üretimini teşvik ettiğini ve çalışmada finansal gelişmenin işaretinin pozitif olduğunu tahmin edilmektedir.

Doğrudan yabancı yatırım (DYY), gelişmekte olan ülkelerin ihtiyaç duyduğu teknoloji, uzmanlık ve finansal kaynakları beraberinde getirdiği için ekonomik kalkınmayı yönlendiren çok önemli bir unsur olarak görülmektedir. Bununla birlikte, DYY'nin yenilenebilir enerji üzerindeki etkileri henüz tam olarak anlaşılabilir değildir. Bunun nedeni, DYY'deki artışın bazen ev sahibi ülkenin ekosistemi ve sosyal gelişimi üzerinde olumsuz etkiler yaratabilmesidir (Çomuk vd., 2023). Bazı durumlarda, bu tür yatırımları çekme dürtüsü çevre standartlarında düşüşe neden olabilir, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki "kirlilik cennetlerine" neden olabilecek bir uçurum yaratır (Witskowska, 2011: 7). Bununla birlikte, yenilenebilir enerji üretimindeki önemli bir artış, DYY'nin gelişmekte olan ülkelere etkili bir şekilde sağlayabileceği temiz enerji teknolojilerine önemli yatırımlar gerektirmekte (Przychodzen ve Przychodzen, 2020: 3), sadece gerekli finansal sermayeyi değil, aynı zamanda bilgi birikimini, yönetim uzmanlığını, verimli bir çalışma kültürünü de beraberinde getirmektedir (Lee ve Hwang, 2014: 2). Sonuç olarak, DYY'nin yenilenebilir enerji gelişimi üzerindeki etkisi, koşullara bağlı olarak olumlu veya olumsuz olabilir.

3.3. Ekonometrik Çerçeve

3.3.1. ARDL Sınır Testi Yaklaşımı

Bu çalışma, Türkiye'de yenilenebilir enerji üretiminin GSYİH, Ar-Ge yatırımları, finansal gelişme ve doğrudan yabancı yatırımın belirleyicilerini tahmin etmeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla, Denklem 1'de belirtilen uzun dönemli model oluşturulur:

$$RENEEN = F(GDPCAP, RD, FINDEV, FDI) \quad (1)$$

Modelde “GDPCAP” ekonomik büyümeyi, “RD” Ar-Ge yatırımlarını, “FINDEV” finansal gelişmeyi, “FDI” doğrudan yabancı yatırımları, “RENEEN” ise yenilenebilir enerji üretimini temsil etmektedir. Serilerin boyutlarındaki farklılıklar nedeniyle, bazı verilerin logaritmik bir dönüşümünü gerçekleştirmek gerekir. Sonuç olarak, Denklem (1) ‘deki seriye bazı değişkenlere logaritmik dönüşümün uygulanmasıyla Denklem (2) elde edilir:

$$\log RENEEN = \alpha_0 + \alpha_1 \log GDPCAP_t + \alpha_2 RD_t + \alpha_3 FINDEV_t + \alpha_4 FDI_t + \mu_t \quad (2)$$

Modelin ARDL formu, Denklem (3) şeklinde ifade edilir:

$$\begin{aligned} \Delta \log RENEEN_t = & \alpha_0 + \alpha_1 \sum_{i=0}^m \Delta \log RENEEN_{t-i} + \alpha_2 \sum_{i=0}^n \Delta \log GDPCAP_{t-i} + \\ & \alpha_3 \sum_{i=0}^p \Delta RD_{t-i} + \alpha_4 \sum_{i=0}^r \Delta FINDEV_{t-i} + \alpha_5 \sum_{i=0}^h \Delta FDI_{t-i} + \phi_1 \log RENEEN_{t-i} + \\ & \phi_2 \log GDPCAP_{t-i} + \phi_3 RD_{t-i} + \phi_4 FINDEV_{t-i} + \phi_5 FDI_{t-i} + \mu_t \end{aligned} \quad (3)$$

ARDL modeli, Engle ve Granger’ın (1987) yaklaşımının aksine, gecikmeli hata terimlerinin gecikmeli seviye değişkenlerinin doğrusal bir kombinasyonu ile değiştirildiği bir hata düzeltme formülasyonu kullanır. Bu model hem kısa hem de uzun vadeli tahminler için yalnızca tek bir eşitlik gerektirdiğinden diğer zaman serisi yöntemlerinden daha üstündür. Bununla birlikte, uzun vadeli tahminler yalnızca eşbütünlük onaylanırsa anlamlıdır. Eşbütünlükü doğrulamak için Pesaran vd. (2001), gecikmiş seviye değişkenlerinin ortaklığı için bir sınır F-testi önerir ve bu test için kritik değerler belirtilir. Değişkenler arasındaki eş bütünlük ilişkisinin tespiti için F-istatistik değerine bakılır. Eğer üst sınır değerini aşarsa değişkenler arasında uzun vadede bir ilişkinin varlığına rastlanırken, üst sınır değerinin altında kalması değişkenler arasında uzun vadede bir ilişkinin olmadığını gösterir. Kısa vadede gerçekleşen ilişki Denklem 3’te yer alan ilk bileşen tarafından gösterilirken, uzun vadede gerçekleşen ilişki sonraki bileşen tarafından gösterilir. Bu yaklaşımın diğer bir avantajı da I (0) ve I (1) ‘in aynı modele dahil edilebilmesidir. Belirleyiciler arasındaki uzun vadeli eşbütünlük korelasyonunu araştırmak için aşağıdaki hipotezler sınanmaktadır:

H_0 : Eşbütünlük yoktur;

H_1 : Eşbütünlük vardır.

Bu metodolojiye uygun olarak, herhangi bir bilgi kaybı olmadan kısa dönemli etkilerin tahmin edilmesini sağlamak için ARDL Modeline dayalı bir Hata Düzeltme Modeli (ECM) formüle edilmiştir.

$$\Delta \log RENEEN_t = \alpha_0 + \alpha_1 \sum_{i=0}^m \Delta \log RENEEN_{t-i} + \alpha_2 \sum_{i=0}^n \Delta \log GDPCAP_{t-i} + \alpha_3 \sum_{i=0}^p \Delta RD_{t-i} + \alpha_4 \sum_{i=0}^r \Delta FINDEV_{t-i} + \alpha_5 \sum_{i=0}^h \Delta FDI_{t-i} + \sum_{i=0}^w \Delta \gamma ECT_{t-i} + \mu_t \quad (4)$$

$$ECT_{t-i} = \log RENEEN_{t-i} - \alpha_2 \sum_{i=0}^n \log GDPCAP_{t-i} + \alpha_3 \sum_{i=0}^p \Delta RD_{t-i} + \alpha_4 \sum_{i=0}^r \Delta FINDEV_{t-i} + \alpha_5 \sum_{i=0}^h \Delta FDI_{t-i} \quad (5)$$

Bu denklemler içinde, ECT_{t-i} parametresinin katsayısı olan γ , uzun vadede herhangi bir kısa vadeli dengesizliğin ne ölçüde ve hangi hızda düzeltilebileceğini gösterir. Bu katsayının negatif bir işaret taşıması ve istatistiksel olarak anlamlı olması gerekir.

3.3.2. DOLS, FMOLS, CCR

ARDL sınır testi yaklaşımından elden edilen uzun-dönem kasayı tahminlerinin sağlamlılık analizi için, Sıradan En Küçük Kare (OLS) yönteminin genişletilmiş bir versiyonu olan Dinamik Sıradan En Küçük Kare (DOLS) yöntemi kullanılmıştır. DOLS yaklaşımı, içsellik ve otokorelasyona toleranslı hataların kovaryans grafiğini kullanarak standart hataları hesaplamak için bağımsız göstergeleri, öncülerini ve erken fark ifadelerinin gecikmelerini dahil etmeyi içerir. Türkiye’de 1990’dan 2021’e kadar olan uzun vadeli katsayı değerlerinin DOLS modeli ile tahmini Denklem (6) kullanılarak elde edilir.

$$\begin{aligned} \Delta \log RENEN_t = & \alpha_0 + \alpha_1 \sum_{i=0}^m \Delta \log RENEN_{t-i} + \alpha_2 \sum_{i=0}^n \Delta \log GPCAP_{t-i} + \\ & \alpha_3 \sum_{i=0}^p \Delta RD_{t-i} + \alpha_4 \sum_{i=0}^r \Delta FINDEV_{t-i} + \alpha_5 \sum_{i=0}^h \Delta FDI_{t-i} + \phi_1 \log RENEN_{t-i} + \\ & \phi_2 \log GPCAP_{t-i} + \phi_3 RD_{t-i} + \phi_4 FINDEV_{t-i} + \phi_5 FDI_{t-i} + \mu_t \end{aligned} \quad (6)$$

DOLS yöntemine ek olarak iki ek yöntem, Tam Modifiye OLS (FMOLS) ve Kanonik Eşbütünleşik Regresyonu da (CCR) kullanılmıştır. Hansen ve Phillips (1990) tarafından geliştirilen FMOLS tekniği, açıklayıcı değişkenlerdeki otokorelasyon ve içsellik testi için en küçük kareler yöntemini değiştirmektedir. Park'ın (1992) geliştirmiş olduğu CCR yöntemi asimptotik olarak ki-kare testiyle tahmin edilir.

4. Ampirik Sonuçlar

4.1. Birim Kök Test Sonuçları

Birim kök testi sonuçları Tablo 4'te sunulmuştur. Bu incelemede ADF ve PP birim kök testleri kullanılmıştır. ADF ve PP birim kök testi için verilen sonuçlar değişkenlerin hepsinin birinci farkta eş bütünleşmeye sahip olduğunu göstermektedir. Tablo 5'te verilen yapısal kırılmalı birim kök testi sonuçları hem GPCAP hem de RD'nin, birinci dereceden farklılığında sabit terimde bir kırılma ile durağanlık sergilediğini göstermektedir. Bu yapısal kırılmaların tarihi, Türkiye ve dünyada gerçekleşen ekonomik ve siyasi kargaşa dönemlerinin yanı sıra kriz sonrası dönemlerin tarihiyle de uyumludur.

Tablo 4. Birim Kök Test Sonuçları

ADF Test						
		Düzyen				
		GPCAP	RENEN	FDI	FINDEV	RD
Sabit	t-İstatistik	0,571	-1,160	-2,199	-2,132	-1,745
	Olasılık	(0,9865)	(0,6784)	(0,2103)	(0,2342)	(0,3994)
Sabit+Trend	t-İstatistik	-2,524	-2,282	-2,501	-2,843	-2,196
	Olasılık	(0,3151)	(0,4305)	(0,3253)	(0,1935)	(0,4748)
Birinci farklar						
Sabit	t-İstatistik	-5,509	-6,402	-5,054	-6,835	-6,816
	Olasılık	0,000***	0,000***	0,000***	0,000***	0,000***
Sabit+Trend	t-İstatistik	-5,540	-6,301	-4,960	-7,118	-6,694
	Olasılık	0,000***	0,000***	0,002***	0,000***	0,000***
PP Test						
		Düzyen				
Sabit	t-İstatistik	1,941	-1,009	-2,071	-2,226	-1,797
	Olasılık	0,999	0,737	0,256	0,201	0,374
Sabit+Trend	t-İstatistik	-2,412	-2,268	-2,375	-2,587	-2,232
	Olasılık	0,366	0,437	0,384	0,288	0,456
Birinci farklar						
Sabit	t-İstatistik	-6,106	-7,009	-8,390	-6,895	-6,733
	Olasılık	0,000***	0,000***	0,000***	0,000***	0,000***
Sabit+Trend	t-İstatistik	-6,923	-7,116	-8,412	-8,057	-6,618
	Olasılık	0,000***	0,000***	0,000***	0,000***	0,000***

Not: *** ve **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlılığı ifade eder.

Tablo 5. Lee ve Strazicich Yapısal Kırılmalı Birim Kök Test Sonuçları

Düzye	İki kırılmalı				
	Test İst.	Gecikme	Birinci Kırılma Tarihi	İkinci Kırılma Tarihi	Kritik değer (%5)
GDPCAP	-2,960	0	2000	2003	-3,563
RENEN	-4,286*	3	2000	2014	-3,563
FDI	-4,768*	1	2000	2003	-3,563
FINDEV	-3,586*	2	2010	2014	-3,563
RD	-3,337	2	2016	2018	-3,563
Birinci farklar	İki kırılmalı				
	Test İst.	Gecikme	Birinci Kırılma Tarihi	İkinci Kırılma Tarihi	Kritik değer (%5)
GDPCAP	-3,831*	5	2001	2010	-3,63
RENEN	-	-	-	-	-
FDI	-	-	-	-	-
FINDEV	-	-	-	-	-
RD	-5,672*	0	2000	2002	-3,563

Not: * %5 anlamlılık düzeyinde değişkenin durağanlığını ifade eder.

4.2. Eşbütünleşme Sonucu

Sınır Testi, değişkenler arasında sürekli bir ilişkinin varlığına ilişkin tahmin sağlar. Hesaplanan F istatistiği üst kritik eşiği aşarsa, değişkenler arasında eş bütünleşme olduğunu gösterir. Tabloda yer alan F istatistiği (27,510>5,840), Türkiye için yenilenebilir enerji kaynakları ile finansal gelişme, ekonomik büyüme, doğrudan yabancı yatırım ve teknolojik ilerleme arasındaki uzun süreli bir ilişkinin varlığını doğrulamaktadır.

Tablo 6. Sınır Testi Sonuçları

ARDL Sınır Testi	ARDL Sınır Testi		
	Alt Sınır I (0)	Üst Sınır I (1)	Kritik değer
F-istatistik=27.510	2,525	3,560	10%
	3,058	4,223	5%
	4,280	5,840	1%

4.3. ARDL Tahmin Sonuçları

Tablo 7, yenilenebilir enerji üretimini etkileyen faktörlerin uzun dönem katsayılarını rapor etmektedir. Ekonomik büyüme açısından sonuçlar, gelirin yenilenebilir enerji üretimi üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, gelirdeki artışın Türkiye’de yenilenebilir enerjiye geçişi teşvik etmesi beklenmektedir. Gelirdeki %1’lik bir artış, %1 anlamlılık düzeyinde yenilenebilir enerjiye geçişte %1,058’lik bir iyileşmeye yol açmaktadır.

Araştırma ve geliştirmeye yapılan yatırımlar daha fazla yenilenebilir enerji üretimini teşvik etmektedir. Ar-Ge’de meydana gelecek bir puanlık daha fazla harcama, yenilenebilir enerjiye geçişte %3,971’lik bir katkı sağlamaktadır. Ar-Ge yatırımı temiz enerji sektöründe eko-inovasyonu teşvik etmekte ve bu da yenilenebilir enerjinin maliyetini düşürmektedir. Bu yatırım, yeşil enerji kaynaklarının maliyetini düşüren ve karbon kirlenici kaynakların kullanımını caydıran yeşil enerji kaynakları için daha fazla teknoloji kullanımını gerektirir.

Bu çalışmanın üçüncü sonucu, sürdürülebilir enerji kaynaklarının üretimi üzerinde finansal gelişmenin olumlu ve önemli bir etkisini göstermektedir. Dolayısıyla, elde ettiğimiz sonuç, finansal sektördeki bir puanlık fazla gelişimin Türkiye’de daha fazla temiz enerjinin teşvik edilmesi üzerinde %2,499’lik etkisi olduğunu göstermektedir. Bu durumda, uzun vadede finansal gelişmenin Türkiye için yenilenebilir ve yenilenemeyen enerji arasında ikame yarattığı görülmektedir.

Doğrudan yabancı yatırımlar, yenilenebilir enerjinin gelişimi üzerinde negatif ve anlamlı bir etki yaratmaktadır. Net yabancı girişlerinin GDP içindeki payındaki 1 puanlık artış, yenilenebilir enerji üretimini %0,262'lük bir oranda engellemektedir.

ARDL testinin kısa dönem tahmin sonuçları, finansal gelişme, ekonomik büyüme, doğrudan yabancı yatırımlar ve Ar-Ge yatırımları arasındaki uzun dönem tahmin sonuçlarından elde edilen ile aynı ve tutarlı sonuçlar vermektedir. Buna göre, yenilenebilir enerjiyi kısa vadede teşvik eden birincil faktörlerin finansal gelişme, ekonomik büyüme ve teknolojik ilerlemedeki değişimler olduğunu anlamlılık düzeyinde ortaya koymaktadır. Yenilenebilir enerji üretimi, yabancı sermaye girişlerinden olumsuz yönde etkilenmektedir. ARDL kısa vade tahmin sonuçları ve Hata Düzeltme Modeli, Tablo 7'de sunulmaktadır.

Hata düzeltme terimi (cointeq) anlamlı ve negatiftir. Modelin uzun dönem dengesine uyum sağlama oranı 1,80'dir. Dolayısıyla, sisteme dışsal bir şok uygulandığında, model dengesizlik durumunu yılda 1,80'lik bir düzeltme oranıyla düzeltmektedir; dengeye doğru hızlı bir uyuma sahiptir. Narayan ve Smyth (2006), hata düzeltme teriminin katsayısı -1 ile -2 arasında değiştiğinde dengeye dönmek için monoton bir yaklaşımdan ziyade, hızlı bir uyum yakaladığını ifade eder.

Tablo 7. ARDL (2,2,3,3,2) Modeline İlişkin Uzun Dönem Katsayılar

Bağımlı Değişken: Yenilenebilir Enerji Üretimi				
Değişken	Katsayı	Standart Sapma	t-İstatistiği	Olasılık
FINDEV	2,499	0,681	3,666	0,001***
GDPCAP	1,058	0,501	2,108	0,046**
FDI	-0,262	0,042	-6,097	0,000***
RD	3,971	1,266	3,135	0,004***
Sabit	-0,045	0,017	-2,548	0,017**

Not: *** ve **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlılığı ifade eder.

Tablo 8. ARDL (2,2,3,3,2) Modeline İlişkin Kısa Dönem Katsayılar

Değişken	Katsayı	Standart Sapma	t-İstatistiği	Olasılık
D(RENENERGY(-1))	0,370	0,065	5,668	0,000***
D(FINDEV)	1,024	0,384	2,664	0,018**
D(FINDEV(-1))	-1,274	0,520	-2,448	0,028**
D(GDPCAP)	2,469	0,208	1,181	0,000***
D(GDPCAP(-1))	0,928	0,308	3,012	0,009***
D(GDPCAP(-2))	1,424	0,249	5,720	0,000***
D(FDI)	-0,164	0,022	-7,232	0,000***
D(FDI(-1))	0,151	0,018	8,025	0,000***
D(FDI(-2))	0,066	0,015	4,154	0,001***
D(RD)	-3,934	0,563	-6,982	0,000***
D(RD(-1))	-6,230	0,784	-7,939	0,000***
DUMMY2	0,363	0,055	6,521	0,000***
DUMMY4	0,473	0,063	7,439	0,000***
COINTEQ*	-1,809	0,112	-1,602	0,000***

Not: *** ve **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlılığı ifade eder.

4.4. Tanısal ve Yapısal İstikrarlılık Testleri

Tablo 9, otokorelasyon, değişen varyans, normallik ve model oluşturma hatasını değerlendirmek için yapılan tanısal testlerin bulgularını sunmaktadır. Sonuçlar, modelin herhangi bir otokorelasyon belirtisi taşımadığını, değişen varyans sorunu göstermediğini ve model oluşturma hatasının olmadığını doğrulamaktadır. Değişkenlerin hata terimleri, normal bir dağılıma uygun oldukları Jarqua-Bera testi sonucu tarafından doğrulanmıştır. Bununla birlikte, ARDL modelinin test sonuçlarının yapısal istikrarlılığını doğrulamak için incelenen CUSUM ve CUSUMSQ grafikleri tahmin sonuçlarındaki uzun vadeli katsayıların istikrarlı ve tutarlı olduğunu göstermektedir.

Tablo 9. Tanısal Test Sonuçları

Tanısal Testler	Olasılık
Ramsey Reset Testi	0,339
Jarque-Bera Normallik Testi	0,385
Breusch Godfrey Otokorelasyon Testi	0,913
White Testi	0,966
CUSUM	İstikrarlı
CUSUM-Square	İstikrarlı

5. Sağlamlık Analizi

Seriler arasında uzun vadeli katsayıların dirençliliğini belirlemek için FMOLS, DOLS ve CCR metodolojileri kullanılmıştır. Tablo 10'a göre, eşbütünleşme testlerinde kullanılan değişkenler hem anlam hem de sembol yönelimi bakımından ARDL sonuçlarıyla uyum içindedir.

FMOLS modelinde, ekonomik büyümedeki %1'lik bir artış yenilenebilir enerji ortalamasını %2,994 artırırken, finansal gelişmedeki 1 puanlık artış yenilenebilir enerji üretimi ortalamasını %1,287 oranında artırmaktadır. Bu değerler anlamlıdır ve Tablo 7'de gösterildiği gibi ARDL çıktıları desteklemektedir. Bununla birlikte, Ar-Ge yatırımlarındaki 1 puanlık artış yenilenebilir enerji üretiminin ortalamasını %0,014 artırırken, katsayının değeri ARDL tahminin aksine bu değişken için anlamsızdır. Buna karşılık, doğrudan yabancı yatırımlardaki 1 puanlık bir artış yenilenebilir enerji üretimi ortalamasında %0,336'lık bir düşüşe yol açmaktadır. Doğrudan yabancı yatırımların da yenilenebilir enerji üzerindeki etkisi ARDL sonuçlarına benzer şekilde anlamlıdır.

DOLS modelinde, GDPCAP'taki %1'lik artış ve FINDEV ve RD'daki 1 puanlık artış yenilenebilir enerji üretiminde ortalama %3,025, %2,664 ve %1,296'lık bir artış sağlamaktadır. GDPCAP ve RD değerleri anlamlıyken, FINDEV değeri anlamsızdır, anlamlılık açısından Tablo 7'deki ARDL sonuçları RD değişkeni haricinde desteklenmektedir. Bununla birlikte, FDI'daki 1 puanlık artış yenilenebilir enerji üretiminde ortalama olarak sırasıyla %0,388'lik bir düşüşe yol açmaktadır. Burada, FDI katsayısı ARDL sonuçlarına benzer şekilde anlamlıdır.

CCR sonuçları da benzer bir örüntü göstermektedir. CCR modelinde, GDPCAP'taki %1'lik artış ve FINDEV ve RD'daki 1 puanlık bir artış yenilenebilir enerji üretimini ortalama %4,703, %4,563 ve %3,398 oranında artırmaktadır. Buna karşılık, FDI'daki 1 puanlık bir artış yenilenebilir enerji üretiminde ortalama olarak %0,542'lik bir düşüşe yol açmaktadır.

Tablo 10. FMOLS, DOLS ve CCR Modellerinin Sonuçları

FMOLS				
Değişken	Katsayı	Standart Sapma	t-İstatistiği	Olasılık
FINDEV	1,287	0,572	2,247	0,034**
GDPCAP	2,994	0,338	8,844	0,000***
RD	0,014	0,880	0,016	0,987
FDI	-0,336	0,026	-1,264	0,000***
C	-0,089	0,019	-4,657	0,000***
DUMMY2	0,027	0,082	-0,337	0,738
DUMMY4	0,770	0,091	8,454	0,000***
DOLS				
FINDEV	2,664	1,908	1,396	0,205
GDPCAP	3,025	1,030	2,934	0,000***
RD	1,296	2,713	4,777	0,002***
FDI	-0,388	0,079	-4,898	0,001***
C	-0,155	0,086	-1,787	0,117***
DUMMY2	0,701	0,111	6,298	0,000***
DUMMY4	0,244	0,101	2,401	0,047***
CCR				
FIN_DEV	4,563	1,254	3,637	0,001***
GDPCAP	4,703	0,633	7,425	0,000****
RD	3,398	1,808	1,879	0,074*
FDI	-0,542	0,042	-1,288	0,000***
C	-0,060	0,072	-0,826	0,418
DUMMY2	0,195	0,113	1,718	0,100
DUMMY4	1,147	0,163	7,016	0,000****

Not: *** ve **, * sırasıyla %1,%5 ve %10 düzeyinde anlamlılığı ifade eder.

6. Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi

Tablo 11, bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki nedensel ilişkiyi Toda-Yamamoto (1995) analizine dayanarak göstermektedir. F istatistiğinin p-değeri %10 istatistiksel anlamlılıktan büyük olduğu için Ar-Ge gelişimi yenilenebilir enerji üretiminin artmasına neden olur ancak yenilenebilir enerji Ar-Ge gelişimine neden olmamaktadır. Dolayısıyla, teknolojik ilerlemelerden yenilenebilir enerji üretimine doğru tek yönlü bir nedensellik vardır. Benzer şekilde ekonomik büyümeden finansal gelişmişliğe, finansal gelişmeden doğrudan yabancı yatırıma, ekonomik büyümeden doğrudan yabancı yatırım girişlerine, finansal gelişmeden yenilenebilir enerji üretimine, finansal gelişmeden doğrudan yabancı yatırımlara tek yönlü nedensellik vardır.

Tablo 11. Toda-Yamamoto Nedensellik Sonuçları

Sfır Hipotezi:	F-İstatistik	Olasılık Değeri
LOGGDPCAP \neq > LOGRENERGYCAPITA	4,40381	0,1106
LOGRENERGYCAPITA \neq > LOGGDPCAP	1,40032	0,4965
RESEARCHANDDEVELOPMENT \neq > LOGRENERGYCAPITA	16,4604	0,0003***
LOGRENERGYCAPITA \neq > RESEARCHANDDEVELOPMENT	0,81633	0,8163
FINDEVIN \neq > LOGRENERGYCAPITA	5,04879	0,0801*
LOGRENERGYCAPITA \neq > FINDEVIN	3,60116	0,1652
FDINFLOFGDP \neq > LOGRENERGYCAPITA	3,23535	0,1984
LOGRENERGYCAPITA \neq > FDINFLOFGDP	1,21470	0,5448
RESEARCHANDDEVELOPMENT \neq > LOGGDPCAP	3,32597	0,1896
LOGGDPCAP \neq > RESEARCHANDDEVELOPMENT	1,37974	0,5016
FINDEVIN \neq > LOGGDPCAP	2,74371	0,2536
LOGGDPCAP \neq > FINDEVIN	10,8552	0,0044**
FDINFLOFGDP \neq > LOGGDPCAP	2,97202	0,2263
LOGGDPCAP \neq > FDINFLOFGDP	14,5810	0,0007***
FINDEVIN \neq > RESEARCHANDDEVELOPMENT	2,27119	0,3212
RESEARCHANDDEVELOPMENT \neq > FINDEVIN	2,36177	0,3070
FDINFLOFGDP \neq > RESEARCHANDDEVELOPMENT	0,37664	0,8283
RESEARCHANDDEVELOPMENT \neq > FDINFLOFGDP	0,25953	0,8783
FDINFLOFGDP \neq > FINDEVIN	0,29277	0,4971
FINDEVIN \neq > FDINFLOFGDP	17,9495	0,0001***

Not: *** ve **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlılığı ifade eder.

7. Sonuç

Bu çalışma; teknolojik ilerlemeler, ekonomik büyüme, doğrudan yabancı yatırım girişleri ve finansal gelişmenin 1990-2021 döneminde yenilenebilir enerji üretimine olan etkilerini bulmayı amaçlamaktadır. ARDL yaklaşımı analizine dayanarak aşağıdaki genellemeleri yapabiliriz: F sınır testi açısından, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu sonucuna varılmıştır. Ayrıca diğer eş bütünleşme testlerinden olan FMOLS, DOLS ve CCR modelleri de bu ilişkiyi doğrulamıştır. Bulgular bize ekonomik büyümedeki artışın, Türkiye'nin yenilenebilir enerji üretiminde pozitif bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bu durum da istikrarlı ve güçlü GSYİH sahip olmanın Türkiye için, yenilenebilir enerjiye geçişte gerekli yatırım için yeterli ekonomik katkıyı sağlayabildiğini ifade etmektedir. Grossman ve Krueger'e (1995) göre, ekonomik kalkınmanın ilerleyen aşamalarında toplumlar çevresel kalite konusunda çok daha bilinçli hale gelmektedir. Ekonomik büyüme düzeyi yüksek olan uluslar daha temiz bir çevre talep etmektedir. Sonuç olarak, ekonomik kalkınmanın artmasıyla birlikte yenilenebilir enerji kaynaklarının üretimi de artmaktadır. Türkiye'nin ekonomisinde ekonomik iyileşmenin yenilenebilir enerjinin yayılımında olumlu bir rolü olduğu görülmektedir.

İkinci olarak, teknolojik ilerlemelerin yenilenebilir enerji üretiminin geliştirilmesini teşvik ederek çevresel kalitede iyileştirme yarattığı tespit edilmiştir. Araştırma ve geliştirmeye yapılan harcamaların artması yenilenebilir enerji üretimini teşvik etmektedir. Yenilenebilir enerji üretim kapasitesinin artırılmasında Ar-Ge harcamalarının artırılması hedeflere ulaşma konusunda kolaylık sağlayacaktır. Bununla birlikte, enerji dönüşümünü destekleyen yatırımları desteklemek için büyük enerji projelerinin uygulanmasını teşvik eden bir altyapı inşa etmek önemlidir, bu kapsamda politika yapıcılar çevre dostu projelerin finansmanını kolaylaştırmak için yeni finansal mekanizmalar getirmelidirler.

Üçüncü olarak, finansal gelişmişlikle ilgili olarak sonuçlarımız yenilenebilir enerjinin yayılması üzerinde olumlu olarak anlamlıdır. Çalışmada incelenen dönem aralığı için Türkiye'de, finansal sistemin bir bütün olarak yeşil enerjiye geçişi kolaylaştırdığı ve pozitif belirleyicisi olduğu görülmektedir. Ampirik sonuçlar, yeşil projelerde yatırımcıları teşvik etmek için yeterince iyi yapılandırılmış bir finansal sistem kanalının önemini altını çizmektedir. Çünkü, finansman sıkıntısı, temiz enerji sektörüne yatırım yapılmasının önünde bir engeldir ve finansal kaynakları daha fazla

kullanılabilir hale getirmek, firmaların temiz enerji sektörüne daha fazla yatırım yapması anlamına gelmektedir (Khan ve Yang vd., 2021: 485).

Dördüncüsü çalışmada, doğrudan yabancı yatırım (DYY) girişlerinin yenilenebilir enerjiye geçiş üzerinde olumsuz bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. DYY girdilerindeki artış, yenilenebilir enerji kaynaklarının üretiminde açıkça bir engel teşkil etmektedir. Doğrudan yabancı yatırımların yenilenebilir kaynaklardan enerji üretimi için gerekli finansmanı sağlayabilme avantajı olsa da mevcut analiz Türkiye’deki DYY’nin yenilenebilir enerji sektörüne kayan bir sektör girişi olmadığını göstermektedir. Bu olumsuz ilişki, politika yapıcıların DYY’yi yenilenemeyen enerji kaynaklarından yenilenebilir enerji sektörüne yönlendirecek ve böylece bu alana yatırım çekecek uygun teşvik politikaları oluşturma ihtiyacının altını çizmektedir (Kilicarslan, 2019: 296). Ayrıca bu sonuç, Türkiye’nin DYY girişi arttıkça, yenilenebilir enerji ile ilgili farklı yetkinlikler, uzmanlıklar ve teknolojiler kazanacağını ve böylece ilerlemesini artırdığını öne süren “teknolojik transfer hipotezinin” (Ankrah ve Lin, 2020: 5) gerçekleşmediği anlamına gelmektedir.

Sonuç olarak Türkiye’deki politika yapıcıların, teknolojik yeniliklerin yol açtığı enerji verimliliği artışlarına ulaşmak için araştırma ve geliştirme yatırımlarını teşvik etmesi önerilmektedir. Ayrıca, Türkiye’de yenilenebilir enerjinin ilerlemesi için gerekli teknolojik yayılma etkilerini tetikleyebilecek uygun bir finansman sisteminin kurulması çok önemlidir. Bu yaklaşım benimsenerek ekonomik ve çevresel hedefler etkin bir şekilde dengelenebilir ve yenilenebilir enerji kaynaklarını arttırılarak enerji çeşitliliği arttırabilir; böylece gelecek nesiller için daha sürdürülebilir bir gelecek yaratılabilir.

Kaynaklar

- Abbasi, F ve Riaz, K. (2016). CO2 emissions and financial development in an emerging economy: an augmented VAR approach. *Energy Policy*, (90), 102–114. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2015.12.017>
- Adedoyin, F. F., Ozturk, I., Agboola, M. O., Agboola, P. O. ve Bekun, F. V. (2021). The implications of renewable and non-renewable energy generating in Sub-Saharan Africa: the role of economic policy uncertainties. *Energy Policy*, 150, 112115. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2020.112115>
- Adedoyin, F.F., Bekun, F.V. ve Alola, A.A. (2020). Growth impact of transition from non-renewable to renewable energy in the EU: The role of research and development expenditure. *Renew. Energy*, 159, 1139–1145. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2020.06.015>
- Ankrah, I. ve Lin, B. (2020). Renewable energy development in Ghana: Beyond potentials and commitment. *Energy*, 198, 117356. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2020.117356>
- Belaid, F., Elsayed, A. H. ve Omri, A. (2021). Key drivers of renewable energy deployment in the MENA region: empirical evidence using panel quantile regression. *Structural Change and Economic Dynamics*, (57), 225–238. <https://doi.org/10.1016/j.strueco.2021.03.011>
- Best, R. (2017). Switching towards coal or renewable energy? The effects of financial capital on energy transitions. *Energy Econ*, (63), 75–83. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2017.01.019>
- Bhujabal, P., Sethi, N. ve Padhan, P.C. (2021). ICT, foreign direct investment and environmental pollution in major Asia Pacific countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 42649–42669. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-13619-w>
- British Petroleum (BP). (2022). Statistical review of world energy. London: British Petroleum.
- Chien, T. ve Hu, J. L. (2007). Renewable energy and macroeconomic efficiency of OECD and non-OECD economies. *Energy Policy*, 35(7), 3606–3615. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2006.12.033>
- Çomuk, P., Akkaya, B., Ercoşkun, S. ve Apostu, S. (2023). The foreign direct investments, economic growth, renewable energy and carbon (CO2) emissions nexus: an empirical analysis for Turkey and European Union Countries. *Environment, Development and Sustainability*. <https://doi.org/10.1007/s10668-023-03382-y>

- Doğan, E. ve Doğan, B. Ö. (2021). Finansal gelişme ve inovasyon, Türkiye’de yenilenebilir enerji üretimini artırıyor mu?. *Turkish Studies-Economics, Finance, Politics*, 16(2), 783-797. <https://doi.org/10.47644/TurkishStudies.47359>
- Engle, R. F. ve Granger, C. W. (1987). Co-integration and error correction: Representation, estimation, and testing. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 55, 251–276.
- Ergun, S. J., Owusu, P. A. ve Rivas, M. F. (2019). Determinants of renewable energy consumption in Africa. *Environmental Science and Pollution Research*, 26,15390-15405. <https://doi.org/10.2307/1913236>.
- Gökmenoğlu, K. K., Taşpınar, N. ve Rahman, M.M. (2021). Military expenditure, financial development and environmental degradation in Turkey: a comparison of CO2 emissions and ecological footprint. *Int J Finance Econ* (26), 986–997.<https://doi.org/10.1002/ijfe.1831>
- Grossman, G. M. ve Krueger, A. B. (1995). Economic growth and the environment. *The Quarterly Journal of Economics*, 110(2), 353–377. <http://dx.doi.org/10.2307/2118443>
- Hansen, B.E. ve Phillips, P.C. (1990). Estimation and inference in models of cointegration: A simulation study. *Advances in Econometrics*, 8, 225–248.
- Iqbal, S., Wang, Y., Ali, S., Haider, M. M. ve Amin, N. (2023). Shifting to a green economy: Asymmetric macroeconomic determinants of renewable energy production in Pakistan. *Renewable Energy*, 202, 234-241. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2022.11.071>
- IRENA. (2023). Renewable energy statistics 2023. *Abu Dhabi.: International Renewable Energy Agency*. <https://www.irena.org/Publications/2023/Jul/Renewable-energy-statistics-2023>
- Jammazi, R. ve Aloui, C. (2015). On the interplay between energy consumption, economic growth and CO2 emission nexus in the GCC countries: a comparative analysis through wavelet approaches. *Renew. Sustain. Energy Rev*. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2015.0>
- Ji, Q. ve Zhang, D. (2019). How much does financial development contribute to renewable energy growth and upgrading of energy structure in China? *Energy Policy*, 128, 114-124. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2018.12.047>.
- Khan, A., Yang, C.H., Hussain, J. ve Kui, Z. (2021). Impact of technological innovation, financial development and foreign direct investment on renewable energy, non-renewable energy and the environment in belt & Road Initiative countries. *Renewable Energy*, 171, 479-491. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2021.02.075>
- Khan, S., Khan, M. K. ve Muhammad, B. (2021). Impact of financial development and energy consumption on environmental degradation in 184 countries using a dynamic panel model. *Environ Sci Pollut Res* 28, 9542-9557. <https://doi.org/10.1007/s11356-020-11239-4>
- Khoshnevis Yazdi, S. ve Shakouri, B. (2017). Renewable energy, nonrenewable energy consumption, and economic growth. *Energy Sources B Energy Econ. Plann.*, 12(12), 1038-1045. <https://doi.org/10.1080/15567249.2017.1316795>
- Kilicarslan, Z. (2019). The Relationship between Foreign Direct Investment and Renewable Energy Production: Evidence from Brazil, Russia, India, China, South Africa and Turkey. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 9(4), 291-297. <https://doi.org/10.32479/ijeep.7879>
- Kim,J ve Park, K. (2016). Financial development and deployment of renewable energy technologies. *Energy Econ* 59, 238-250. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2016.08.012>.
- Kirikaleli, D. ve Adebayo, T.S. (2020). Do renewable energy consumption and financial development matter for environmental sustainability? New global evidence. *Sustainable Development*, 29(4), 583-594. <https://doi.org/10.1002/sd.2159>
- Kutan, A.M., Paramati, S.R., Ummalla, M. ve Zakari, A. (2018). Financing Renewable Energy Projects in Major Emerging Market Economies: Evidence in the Perspective of Sustainable Economic Development. *Emerging Markets Finance and Trade*, 54, 1761-1777. <https://doi.org/10.1080/1540496X.2017.1363036>
- Le, T. H., Nguyen, C. P. ve Park, D. (2020). Financing renewable energy development: insights from 55 countries. *Energy Research & Social Science*, 68,101537. <https://doi.org/10.1016/j.erss.2020.10153>.

- Lee, K. ve Hwang, S. (2014). Regional heterogeneity and location choice of FDI in Korea via agglomeration and linkage relationships. *Journal of the Asia Pacific Economy*, 19, 464- 487. <https://doi.org/10.1080/13547860.2014.908535>
- Liang, J. ve Fiorino, D.J. (2013). The implications of policy stability for renewable energy innovation in the United States. *Policy Stud. J.* 41, 97–118. <https://doi.org/10.1111/psj.12004>
- Lin, B., Omoju, O.E. ve Okonkwo, J.U. (2016). Factors influencing renewable electricity consumption in China. *RenewSust Energ Rev* (55),687–696. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2015.11.003>.
- Liu, Y. ve Hao, Y. (2018). The dynamic links between CO2 emissions, energy consumption and economic development in the countries along “the Belt and Road”. *Sci. Total Environ.* 645, 674–683. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2018.07.062>.
- Ma, R., Cai, H., Ji, Q. ve Zhai, P. (2021). The impact of feed-in tariff degression on R&D investment in renewable energy: the case of the solar PV industry. *Energy Pol.* 151112209, 1-12. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2021.112209>
- Mezghani, I. ve Ben Haddad, H. (2017). Energy consumption and economic growth: an empirical study of the electricity consumption in Saudi Arabia. *Renew. Sustain. Energy Rev.* <https://doi.org/10.1016/j.rser.2016.10.058>.
- Mikayilov, J. I., Mukhtarov, S., Dincer, H., Yuksel, S. ve Aydın, R. (2020). Elasticity analysis of fossil energy sources for sustainable economies: A case of gasoline consumption in Turkey. *Energies*, 13(3), 731. <https://doi.org/10.3390/en13030731>
- Mingxing, L., Ashraf, M.S., Zhiqiang, M., Ashraf, R.U, Usman, M. ve Khan, I. (2023). Adaptation to globalization in renewable energy sources: Environmental implications of financial development and human capital in China. *Environ. Sci.*, 1-13. <https://doi.org/10.3389/fenvs.2022.1060559>.
- Narayan, P. K. ve Smyth, R. (2006). What determines migration flows from low-income to high-income countries? An empirical investigation Fiji-US migration 1972-2001. *Contemporary Economic Policy*, (24:2), 332-342. <https://doi.org/10.1093/cep/byj019>
- Park, J. (1992). Canonical cointegrating regressions. *Econom. J. Economet. Soc.*, 60,119–143. <https://doi.org/10.2307/2951679>
- Pesaran, M. H., Shin, Y. ve Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289–326.
- Przychodzeń, W. ve Przychodzen, J. (2020). Determinants of renewable energy production in transition economies: A panel data approach. *Energy*, 191, 116583, 1-11. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2019.116583>
- Sekrafi, H. ve Sghaier, A. (2018). Examining the relationship between corruption, economic growth, environmental degradation, and energy consumption: a panel analysis in MENA region. *J. Knowl. Econ.* 9, 963–979. <https://doi.org/10.1007/s13132-016-0384-6>.
- Shahbaz, M., Solarin, S.A., Mahmood, H. ve Arouri, M. (2013). Does financial development reduce CO2 emissions in Malaysian economy? A time series analysis. *Econ Model* 35:145–152., 145-152. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2013.06.037>.
- Shahzadi, I., Yaseen, M.R., Khan, M.T.I., Makhdam, M.S.A. ve Ali, Q. (2022). The nexus between research and development, renewable energy and environmental quality: Evidence from developed and developing countries. *Renew. Energy*, 190, 1089–1099. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2021.10.050>
- Toda, H. Y. ve Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in Vector Autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics*, 66, 225-250. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(94\)01616-8](https://doi.org/10.1016/0304-4076(94)01616-8)
- Ünlü, U., Yıldırım, F., Kuloğlu, A., Ersoy, E. ve Çetenak, E.H. (2022). Nexus between renewable energy, credit gap risk, financial development and R&D expenditure: Panel ARDL Approach. *Sustainability*, 14, No:23. <https://doi.org/10.3390/su142316232>.

- Witskowska, J. (2011). Foreign direct investment and sustainable development in the New EU Member States: Environmental aspects. *Comparative Economic Research, Central and Eastern Europe*, 14(3), 5–23. <https://doi.org/10.2478/v10103-011-0016-0>.
- Xie, F., Liu, Y., Guan, F. ve Wang, N. (2020). How to coordinate the relationship between renewable energy consumption and green economic development: from the perspective of technological advancement. *Environ. Sci. Eur.* 32 (1), 1-15. <https://doi.org/10.1186/s12302-020-00350-5>
- Zafar, M.W., Shahbaz, M., Hou, F. ve Sinha, A. (2019). From nonrenewable to renewable energy and its impact on economic growth: The role of research & development expenditures in Asia-Pacific Economic Cooperation countries. *J. Clean. Prod.*, 212, 1166–1178. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.12.081>
- Zhao, J., Patwary, A. K., Qayyum, A., Alharthi, M., Bashir, F., Mohsin, M. ve Abbas, Q. (2022). The determinants of renewable energy sources for the fueling of green and sustainable economy. *Energy*, 238, 122029. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2021.122029>
- Zhe, L., Yüksel, S., Dinçer, H., Mukhtarov, S. ve Azizov, M. (2021). The positive influences of renewable energy consumption on financial development and economic growth. *Sage Open*, 11(3), 21582440211040133. <https://doi.org/10.1177/21582440211040133>

Monetary and Macroeconomic Determinants of Tax Revenue: The Case of Türkiye

Vergi Gelirinin Parasal ve Makroekonomik Belirleyicileri: Türkiye Örneği

DOI: <https://doi.org/10.25204/iktisad.1302035>

Seher GÖKPINAR*

Abstract

Article Info

Paper Type:
Research Paper

Received:
24.05.2023

Accepted:
20.10.2023

© 2023 JEBUPOR
All rights
reserved.

In this study, the effects of selected monetary and macroeconomic variables on tax revenues are investigated. For this purpose, the effects of the USD/TRY exchange rate, broad money (M2), industrial production index, deposit interest rate, unemployment rate and exports on the tax revenues are analyzed with the Autoregressive Distributed Lag Model (ARDL) with monthly observations for the period between 2006:1-2022:11 in Türkiye. The empirical findings reveal that there is a cointegration relationship between tax revenues and all series. According to the long-run coefficient estimates, the broad money (M2), industrial production index, deposit interest rate and export series affect the tax level positively, while the unemployment rate and USD/TRY exchange rate affect the tax level negatively. Furthermore, the results show that the broad money (M2) has the greatest effect in tax revenues. In this context, it is recommended that the tax authorities seeking to increase tax revenues should pay more attention to the effect of broad money (M2), as well as other indicators, on tax revenues when determining the tax policy targets.

Keywords: Tax revenues, determinants of tax revenues, ARDL, Türkiye.

Öz

Makale Bilgileri

Makale Türü:
Araştırma
Makalesi

Geliş Tarihi:
24.05.2023

Kabul Tarihi:
20.10.2023

© 2023 İKTİSAD
Tüm hakları
saklıdır.

Bu çalışmada seçilen parasal ve makroekonomik değişkenlerin vergi gelirleri üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Bu amaçla Türkiye’de 2006:1-2022:11 dönemi için aylık gözlemler dâhilinde geniş para (M2), USD/TRY kuru, sanayi üretim endeksi, mevduat faiz oranı, işsizlik oranı ve ihracatın vergi gelirleri üzerindeki etkileri Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Model (ARDL) ile analiz edilmiştir. Ampirik bulgular, vergi gelirleri ile tüm seriler arasında bir eşbütünlüşme ilişkisi olduğunu ortaya koymuştur. Uzun dönem katsayı tahminlerine göre geniş para (M2), sanayi üretim endeksi, mevduat faiz oranı ve ihracat serileri vergi düzeyini pozitif yönde etkilerken, işsizlik oranı ve USD/TRY kuru vergi düzeyini negatif yönde etkilemektedir. Ayrıca, sonuçlar geniş paranın (M2) vergi gelirleri üzerinde en fazla etkiye sahip olduğunu göstermiştir. Bu bağlamda, vergi gelirlerini artırmak isteyen vergi otoritelerinin vergi politikası hedeflerini belirlerken diğer göstergelerin yanı sıra geniş paranın (M2) vergi gelirleri üzerindeki etkisini daha fazla dikkate almaları önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Vergi gelirleri, vergi gelirlerinin belirleyicileri, ARDL, Türkiye.

Atf/ to Cite (APA): Gökpınar, S. (2023). Monetary and macroeconomic determinants of tax revenue: The case of Türkiye. *Journal of Economics Business and Political Researches*, 8(Special Issue), 202-216. <https://doi.org/10.25204/iktisad.1302035>

1. Introduction

Tax revenues are important for both developed and developing countries due to their function, their size within the budget, and being a compulsory and regular source of revenue. Tax is the main source of revenue for the central government and provides a stable income for the treasury. The provision of public goods and services and the establishment of justice and security by the state require a regular flow of income (Addison and Levin, 2012). Many developing countries are required to spend to ensure economic growth, to fight poverty and to provide education and health services. Affording these expenditures depends on sufficient tax revenues (Bird et al., 2008; Piancastelli and Thirlwall, 2020). On the other hand, Peacock (2003) argues that the government should issue as much money to the market as the taxes collected from citizens. The amount of money to be issued to the market is closely related to the tax revenues collected. Accordingly, while the expenditures for public services are financed with taxes, these services are provided to the citizens in return for a bill (Peacock, 2003; Yılmaz and Çelikay, 2017).

Tax has a key importance for ensuring economic growth and mobilizing domestic resources, and the tax policies are an effective tool in this regard (Karagöz, 2013). Taxes and fees constitute appropriate sources for channelling savings to capital formation. Tax revenue generated in excess of public expenditures allows to use this revenue for the creation of capital assets (Kaldor, 1963). In the absence of sufficient tax revenues, governments have to resort to borrowing. A growing public debt stock can lead to reimbursement difficulties and fiscal crises in the absence of new sources of revenue (Piancastelli and Thirlwall, 2020). Governments face financing challenges due to the limited sources of revenue and the increasing needs of citizens. To finance the expenditures, the governments should focus on mobilising domestic resources through an effective tax policy. In developing countries, the tax system is characterised by complexity and governance issues (Boukbech et al., 2018). A good tax system ensures a country's economic structure, tax enforcement capacity, ability to meet public service needs, and access to other sources of revenue such as aid-oil (Bird, 2008).

Policymakers' various policy decisions on the interest rates, the exchange rate, the degree of import restrictions and the inflation rate have an impact on the level of taxation in a given period and these decisions change over time (Tanzi, 1989). Empirical evidence suggests that the monetary, fiscal, political and macroeconomic environments have an impact on tax revenue performance (Ghura, 1998; Gupta, 2007; Karagöz, 2013; Castro and Camarillo, 2014; Bird et al., 2014; Kutbay, 2019; Ali and Audi, 2018; Karabulut and Şeker, 2018; Öz-Yalaman, 2019). Taxes are a basic source of revenue for Türkiye, as in many countries. The state has many duties that it is required to fulfil. Increasing public expenditures, budget deficits, structural problems, and domestic and foreign debt levels all highlight the importance of tax revenues in the treasury. For any reason whatsoever, all countries are required to regulate and collect taxes in order to achieve a stable level of taxation that allows the Treasury to provide the revenue it needs according to economic, social, political and cultural conditions.

Tax revenue is directly affected by all the elements affecting the income, wealth and expenditures to which the tax is levied. All these elements interact, particularly with monetary and macroeconomic indicators. Investigating these factors is important in terms of showing policymakers the economic factors that affect tax revenues and the direction of such effects. In this respect, it is obvious that the effect of money supply (M2) on tax revenues is not sufficiently discussed in the literature. To the best of our knowledge, there are two studies in the literature in Türkiye that include broad money (M2) in the model as an explanatory variable and investigate its effect on tax revenues. Karagöz (2013) studied the determinants of tax revenues in Türkiye, and examined the effects of the shares of agricultural - industrial sectors, the monetisation rate of the economy, the urbanisation rate and the foreign debt stock on tax revenues using the Ordinary Least Square (OLS) method. Yüksel et al. (2013) analyzed the relationship between tax revenues and macroeconomic indicators in Türkiye and found a bidirectional causality relationship between tax revenues and broad money (M2). There are also studies in the foreign literature, investigating that broad money (M2) may be a determinant of tax revenues (Chaudhry and Munir, 2010; Castañeda Rodríguez, 2018; Nguyen-Phuong et al.,

2022). Our study expands the existing models by adding a new variable and thus it is expected to fill a research gap in the literature. This study aims to make a valuable contribution to the current literature in this way.

This study aims to test the hypothesis that broad money (M2), industrial production index, deposit interest rate, unemployment rate and USD/TRY exchange rate are directly related to the tax level in Türkiye. For this purpose, the relationship between USD/TRY exchange rate, broad money (M2), deposit interest rate, industrial production index, unemployment rate and export variables, which are considered to be effective on the tax level in Türkiye, will be investigated through the ARDL method using the monthly data for the period between 2006:1-2022:11. Broad money (M2), USD/TRY exchange rate and deposit interest rate will be addressed as monetary variables, while industrial production index, unemployment rate and exports will be addressed as macroeconomic variables.

The rest of the article is organized as follows: The first section presents the introduction and a brief review of the empirical literature. The second section discusses the empirical literature, model and methodology. The third section presents the empirical results, and finally, the fourth section concludes the study with concluding remarks and policy recommendations.

2. Literature Review

One of the important topics in the literature is the research on the determinants of tax revenues. A variety of economic, social, cultural and sociological factors are effective on tax revenues. In the literature, there are numerous empirical studies that concentrate on various determinants of tax revenues. The results of studies vary depending on the characteristics of the country or region, types of variables, empirical methods, and the time period of the samples. A summary of the empirical literature on the determinants of taxes is presented below.

Early studies in the literature mainly investigate the possible determinants of tax effort (the ratio of tax revenue to GDP) using regression analysis methods. Lotz and Morss (1967) investigated the effect of per capita income and exports on the tax effort in 72 countries between 1953 and 1964 and found that per capita income and exports had a strong positive effect on tax effort. In their later studies, Lotz and Morss (1970) found that the monetisation rate of the economy and the trade surplus had a positive effect on tax effort. Chelliah et al. (1975) investigated various factors affecting tax effort in 47 developing countries for the period between 1969 and 1971 using regression analysis. Chelliah et al. attained similar results with the study of Chelliah (1971). The empirical results demonstrated that the share of mining in GDP had a positive effect on tax revenues. Consistent with the literature, the share of agriculture in GDP had a negative impact on tax revenues. Following the study of Chelliah et al., Tait et al. (1979) analyzed the same countries and obtained similar findings.

In the literature, the effects of a comprehensive group of indicators such as agriculture, manufacturing, mining, per capita income, debt, foreign trade and broad money (M2) on tax revenues have been investigated. Agbeyegbe et al. (2006) used Generalised Method of Moment (GMM) for 22 countries in Sub-Saharan Africa for the period between 1980 and 1996. In their study, they found that there was a negative correlation between exchange rates and tax revenues. They identified a strong relationship between trade liberalisation and tax revenues. The determinants of lower tax revenues in Pakistan were investigated by Chaudhry and Munir (2010) using time series techniques for the period between 1973 and 1990. In their study, they concluded that the service sector, agricultural sector and exchange rate had a negative impact on the tax-to-GDP ratio. On the other hand, the authors found that the manufacturing sector, trade openness, M2 money supply, inflation, foreign aid, foreign debt and political stability had a positive effect on tax revenues. In their study on the Nigerian economy for the period between 1970 and 2011, Muibi and Sinbo (2013) concluded that tax revenues were significantly sensitive to changes in income level, exchange rate and inflation rate. Ayenew (2016) investigated the main determinants of tax revenues in Ethiopia for the period between 1975 and 2013.

According to the empirical results obtained in the study, it was revealed that real GDP per capita, foreign aid and industry had a positive effect on tax revenues, while inflation had a negative effect on tax revenues.

The importance of political and demographic factors in determining tax revenues was emphasized in a number of studies. In his study, Dioda (2012) found that civil liberties, female labour force participation, the age structure of the population, degree of political stability, level of education, population density and size of the informal economy had a statistically significant effect on tax revenues for the period between 1990 and 2009 in Latin American countries. In their study, Hassan and Mishra (2017) analyzed the economic, political and demographic components of the increase in tax revenues for the period between 1984-85 and 2013-14 in Jammu and Kashmir, a state of India with fiscal resource constraints. The indirect taxes, the share of income from the service sector to national income, total foreign trade and export value variables, which are considered as economic determinants of tax revenues, had a positive and statistically significant impact on tax revenues. The ratio of industrial sector income to national income, the unemployment rate and the share of agriculture were identified as the negative and significant determinants of tax revenues. Regarding the political determinants of tax revenues, it was determined that political crises and turmoil had a negative and significant effect on the increase in tax revenues, while the elections had a positive but insignificant effect on tax revenues. After 2000, population density and urbanization, which are considered as demographic determinants, had a significant positive effect on tax revenues. Additionally, political stability and political governance also played an important role on tax revenues. Similarly, Castañeda Rodríguez (2018) found that economic, social, political and cultural factors in 138 developing and developed countries had significant effects on tax revenues for the period between 1976 and 2015.

In the literature on the determinants of tax revenue, there are a limited number of studies on the Turkish sample. The studies on the determinants of taxation in the domestic literature can be summarised as follows. Özmen (2016) analyzed the determinants of tax revenues for BRIC-T countries for the period between 1996 and 2013. The findings of the study concluded that economic, fiscal, social and political indicators had a determining role on tax revenues. Çalcalı and Altınar (2019) examined the macroeconomic variables affecting the level of tax revenues for 16 OECD countries for the period between 1991 and 2015. In this study, the macroeconomic determinants revealed different results between countries, and the findings obtained for Türkiye revealed that economic growth and the increase in unemployment did not have any effect on tax revenues. On the other hand, while the increase in the level of globalisation increased total tax revenues, the increase in inflation led to a decrease in tax revenues. Yıldız (2019) analyzed the economic determinants of tax revenues for 19 high-income OECD countries with the data for the period between 1995 and 2017. According to the findings of the study, GDP per capita had a positive effect on tax revenues. The public expenditures and agricultural added value negatively affected the tax revenues. Trade openness and inflation did not have a statistically significant effect on tax revenues. Özhan and Keyifli (2020) investigated the effects of urbanisation rate, level of democracy, GDP per capita and trade openness on tax revenues for G20 countries for the period between 2005 and 2018. According to the findings of the study, urbanisation rate, democracy and trade openness affected the tax revenues positively. In his study, Karagöz (2013) found that the tax revenues in Türkiye for the period between 1970 and 2010 were significantly affected positively by the industrial sectors, external debt stock, monetisation of the economy and urbanisation rate, while the agricultural sector had a negative effect on tax revenues as expected. Yüksel et al. (2013) analyzed the relationship between tax revenues and macroeconomic indicators in Türkiye for the period between 1980 and 2012 and applied the Vector Error Correction Mechanism and Granger Causality Test. In their study, they identified a bidirectional causality between tax revenue - real exchange rate and tax revenue - broad money (M2). A unidirectional causality relationship was identified from tax revenues towards foreign direct investments and external debt stock. Öztürk et al. (2019) investigated the impact of key economic variables on tax revenues in Türkiye for the period between 1980 and 2017. As a result of the study,

it was concluded that economic growth and urbanisation had a positive effect on tax revenues, while unemployment, informal economy and inflation had a negative effect on tax revenues. In addition, the summary of the studies on the determinants of taxation for Türkiye and other countries in the domestic and foreign literature is presented in detail in Table 1.

Table 1. Empirical Literature

Author(s)	Country(s) (Period)	Method	Gross Domestic Product (GDP)	GDP Per capita	Industrial Production Index	Interest Rate	Inflation Rate	M2 Money Supply	Employment Rate	Unemployment Rate	Export	Import	Trade Openness	Foreign Direct Investment	Informal Economy	Agriculture	Industry	Mining	Service	Exchange Rate	Government Expenditure	Debt	Foreign Debt	Globalization Index
Stotsky and WoldeMariam (1997)	43 Sub Saharan African countries (1990-95)	Panel OLS		(+)							(+)	(+)				(-)		(-)						
Ghura (1998)	39 Sub Saharan African countries (1985-96)	Panel Data Regression Analysis		(-)			(-)						(+)			(-)		(+)						
Gupta (2007)	105 developing countries (1980-2004)	Dynamic Panel Data Analysis		(+)								(+)	(+)			(-)						(-)		
Karagöz (2013)	Türkiye (1970-2010)	OLS						(+)								(-)	(+)						(+)	
Torrance and Morrissey (2014)	36 Sub Saharan African countries ((1970-2010 (10 year averages))	Panel OLS		(+)								(+)				(-)								
Castro and Camarillo (2014)	34 OECD countries (2001-2011)	Static and Dynamic Panel Data Analysis		(+)										(-)		(-)	(+)							
Bird et al., (2014)	110 developing and transitional countries (1990-1999)	OLS		(+)							(+)	(+)			(-)	(-)							(+)	
Kutbay (2019)	BRIC-T (1995-2017)	Panel Data Analysis		(+)	(+)		(-)		(+)					(-)										(-)
	G7 (1995-2017)			(+)	(+)		(+)		(+)					(+)										(+)
Ali and Audi (2018)	Pakistan (1975-2016)	ARDL				(-)		(+)		(+)														

Table 1 (Cont.). Empirical Literature

Karabulut and Şeker (2018)	Türkiye (2002-2016)	Multiple Linear Regression Analysis	(+)																(-)			
Sağdıç (2019)	The basis of provinces (1990-2001)	Panel Data Analysis	(+)											(+)					(-)	(+)	(-)	
	The basis of 26 Development Regions (2004-2011)	Panel Data Analysis	(+)											(+)					(-)	(+)	(-)	
Öztürk et al., (2019)	Türkiye (1980-2017)	Multiple Linear Regression Analysis	(+)																(-)		(-)	
Çalçalı and Altın (2019)	16 OECD (1991-2015)	Panel Augmented Mean Group Test																				(+)
Erdoğan et al., (2021)	Türkiye (2006M01-2021M01)	ARDL	(+)																(-)	(+)		
		Nonlinear Autoregressive Distributive Lag	(+)																(-)	(+)		

Note: Statistically insignificant variables are disregarded. The effect of the determinant on tax revenues is indicated with the symbol (+) if positive and with the symbol (-) if negative.

3. Data, Methodology and Empirical Findings

3.1. Data

This study investigates the effects of selected monetary and macroeconomic variables on tax revenues using ARDL analysis methods with monthly observations (203 obs) for the period between 2006:1-2022:11 in Türkiye. For this purpose, broad money (M2), USD/TRY exchange rate and deposit interest rate are considered for monetary variables and industrial production index, unemployment rate and exports are considered for macroeconomic variables. Ignoring seasonal effects in monthly data may cause the variance of the models used in the estimation to be high (Alper and Arubo, 2001; Çuhadar, 2013). Therefore, in order to obtain an accurate forecast, the data are seasonally adjusted using the Seasonal-Trend decomposition using Loess (STL) method. The natural logarithm of the seasonally adjusted series is included in the model. The data set and sources of the study are presented in Table 2.

Table 2. Data Set and Sources

Symbol	Variables	Source
lnTAX	Tax Revenue (In Billion Turkish Liras)	Republic of Türkiye Ministry of Treasury and Finance
lnEXC	USD/TRY Exchange Rate	CBRT
lnM2	M2 Money Supply (In Thousand Turkish Liras)	CBRT
lnIPI	Industrial Production Index (%)	CBRT
lnINT	Interest Rate (1 Year and More TRY Deposits) (Flow Data, %)	CBRT
lnUNE	Unemployment Rate (%)	TURKSTAT
lnEXP	Exports (In Millions Dollars)	TURKSTAT

Note: Central Bank of the Republic of Türkiye (CBRT).

The basic descriptive statistics of the variables used in the model are presented in Table 3. The contents of the descriptive statistics comprise the maximum, minimum, mean, median, standard deviation, skewness, kurtosis probability, and Jarque–Bera values.

Table 3. Descriptive Statistics

	<i>Variables</i>						
	<i>lnTAX</i>	<i>lnEXC</i>	<i>lnM2</i>	<i>lnIPI</i>	<i>lnINT</i>	<i>lnUNE</i>	<i>lnEXP</i>
Mean	24.17945	1.041988	20.75066	4.515850	2.466109	2.347927	9.911736
Median	24.10737	0.781641	20.67344	4.530493	2.391583	2.334598	9.442034
Maximum	26.45461	2.924744	22.79470	5.050926	3.184799	2.698420	22.79465
Minimum	22.84705	0.145808	19.28326	3.853111	1.829714	2.000978	8.748848
Std. Dev.	0.753625	0.729804	0.875725	0.265060	0.304880	0.160930	2.603334
Skewness	0.616853	0.866825	0.383026	-0.019292	0.192567	0.214684	4.659618
Kurtosis	3.023972	2.767308	2.345318	2.001635	1.878703	2.126961	22.96924
Jarque-Bera	12.87869	25.87988	8.588961	8.443283	11.88933	8.006268	4107.524
Probability	0.001597	0.000002	0.013644	0.014675	0.002620	0.018258	0.000000
Sum	4908.429	211.5235	4212.385	916.7175	500.6200	476.6293	2012.082
Sum Sq. Dev.	114.7259	107.5880	154.9125	14.19187	18.77633	5.231459	1369.024
Observations	203	203	203	203	203	203	203

The results in Table 3 reveal that the series are consistent. The standard deviation value, which expresses the degree of deviation of the variables from the mean, is relatively low except for the *lnEXP* series. In order to be normally distributed, the values of the series must be “0” for Skewness and “3” for Kurtosis. According to these skewness values, the *lnIPI* series is negatively skewed to the left. All other series are positively skewed to the right. According to kurtosis values, *lnTAX* and *lnEXP* series have *Leptokurtic* positive kurtosis, while *lnEXC*, *lnM2*, *lnIPI*, *lnINT* and *lnUNE* series have *Platykurtic* positive kurtosis. Lastly, the Jarque Bera test statistic rejects the null hypothesis that the residuals are normally distributed. Accordingly, the series are not normally distributed.

3.2. Methodology

This study mainly focuses on selected monetary and macroeconomic determinants of tax revenues in the Turkish economy. Empirical studies in the literature were taken into consideration in the selection of the variables in the model. In this context, the selection of the series for the model was based on the studies of Karagöz (2013); Karabulut and Şeker (2018); Ali and Audi (2018); Kutbay (2019); Erdoğan et al. (2021); Öztürk et al. (2019) and Bird et al. (2014). In the study, tax revenue (*lnTAX*) represents the dependent variable, while the USD/TRY exchange rate (*lnEXC*), broad money (*lnM2*), industrial production index (*lnIPI*), deposit interest rate (*lnINT*), unemployment rate (*lnUNE*) and exports (*lnEXP*) are the explanatory variables.

The analysis of this study was conducted using the ARDL method developed by Pesaran et al. (2001). Natural logarithms of all variables were used in the model. The following equation (Eq. 1) describes the model in logarithm format:

$$lnTAX_t = \alpha_0 + \alpha_1 lnEXC_t + \alpha_2 lnM2_t + \alpha_3 lnIPI_t + \alpha_4 lnINT_t + \alpha_5 lnUNE_t + \alpha_6 lnEXP_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

The ARDL method offers significant advantages over other time series analysis methods. According to Pesaran et al. (2001), this method can be applied regardless of whether all series are I(0) and/or I(1). However, the ARDL bounds test cannot be applied in the case the series are stationary at degrees I(2) and above. According to Narayan (2004), this method provides consistent results against omitted variables and autocorrelation problems by estimating the long-run and short-run components of the model simultaneously. In addition, this method allows to distinguish between dependent and independent variables. For these reasons, the estimates of co-integration analysis obtained from the ARDL method provide efficient and unbiased results. The adapted form of equation (1) to the ARDL model is presented in equation (2).

$$\Delta \ln TAX_t = \alpha_0 + \sum_{j=1}^p \alpha_{1,j} \Delta \ln TAX_{t-k} + \sum_{j=0}^p \alpha_{2,j} \Delta EXC_{t-k} + \sum_{j=0}^p \alpha_{3,j} \Delta YM2_{t-k} + \sum_{j=0}^p \alpha_{4,j} \Delta IPI_{t-k} + \sum_{j=0}^p \alpha_{5,j} \Delta \ln INT_{t-k} + \sum_{j=0}^p \alpha_{6,j} \Delta \ln UNE_{t-k} + \sum_{j=0}^p \alpha_{7,j} \Delta \ln EXP_{t-k} + \beta_1 \ln TAX_{t-1} + \beta_2 \ln EXC_{t-1} + \beta_3 \ln M2_{t-1} + \beta_4 \ln IPI_{t-1} + \beta_5 \ln INT_{t-1} + \beta_6 \ln UNE_{t-1} + \beta_7 \ln EXP_{t-1} + \varepsilon_t \quad (2)$$

In the equation, Δ is the difference operator, α_0 is the constant term, ε_t is the error term, p is the appropriate lag length, $\beta_1, \beta_2, \beta_3, \beta_4, \beta_5, \beta_6$ and β_7 are the short-run coefficient estimates and $\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3, \alpha_4, \alpha_5, \alpha_6$ and α_7 are the long-run coefficient estimates. In order to make a valid long-run forecast, there should be a long-run relationship between the variables. Pesaran et al. (2001) tested the existence of a long-run relationship through the Eq. (2), F bounds test with the hypotheses $H_0: \alpha_1 = \alpha_2 = \dots = \alpha_k = 0$ (no cointegration) and $H_1: \alpha_1 \neq \alpha_2 \neq \dots \alpha_k = 0$. If the F statistic value calculated with the bounds test is greater than the critical upper bound value, the null hypothesis stating that there is no cointegration is rejected. If a long-run relationship is detected between the series, the error correction model is constructed. The series are expected to converge to the long-run equilibrium value in the frame of the error correction model. Accordingly, equation (2) as adjusted to the error correction model is presented in equation (3).

$$\Delta \ln TAX_t = \alpha_0 + \sum_{j=1}^p \alpha_{1,j} \Delta \ln TAX_{t-k} + \sum_{j=0}^p \alpha_{2,j} \Delta EXC_{t-k} + \sum_{j=0}^p \alpha_{3,j} \Delta YM2_{t-k} + \sum_{j=0}^p \alpha_{4,j} \Delta IPI_{t-k} + \sum_{j=0}^p \alpha_{5,j} \Delta \ln INT_{t-k} + \sum_{j=0}^p \alpha_{6,j} \Delta \ln UNE_{t-k} + \sum_{j=0}^p \alpha_{7,j} \Delta \ln EXP_{t-k} + \beta_1 \ln TAX_{t-1} + \beta_2 \ln EXC_{t-1} + \beta_3 \ln M2_{t-1} + \beta_4 \ln IPI_{t-1} + \beta_5 \ln INT_{t-1} + \beta_6 \ln UNE_{t-1} + \beta_7 \ln EXP_{t-1} + \lambda ETC_{t-1} + \varepsilon_t \quad (3)$$

ETC_{t-1} in equation (3) stands for the error correction term. The error correction coefficient indicates to which extent the system is corrected after a short-run deviation.

3.3. Empirical Findings

In time series analysis, the stationarity levels of the series should be investigated at the first stage. Analyses conducted without taking into account the stationarity levels of the variables lead to spurious regression results. In this study, the unit root conditions of the series are investigated with Augmented Dickey-Fuller (ADF; 1979, 1981) and Phillips-Perron (PP; 1988, 1990) unit root tests, which are among the most preferred unit root tests in econometric analyses. In ADF and PP tests, the null hypothesis is specified as ‘there is a unit root’ and the hypotheses are set as $H_0: \alpha = 0$ and $H_1: \alpha < 0$. The asymptotic distributions of the test statistics are the same in both tests. The decision is made by comparing the test statistic with the MacKinnon critical values. If the ADF-t statistic is less than the MacKinnon critical values, the null hypothesis is rejected (Çağlayan and Saçaklı, 2006; Demirbaş et al., 2009). Table 4 provides PP and ADF unit root test results for the intercept and intercept - trend model.

Table 4. Unit Root Test Results

Variables	Model	PP		ADF	
		t-Statistic	Stationarity	t-Statistic	Stationarity
$\ln TAX_t$	Intercept	-30.5714***	I(1)	-7.0472***	I(1)
	Intercept & Trend	-6.7340***	I(0)	-7.6389***	I(1)
$\ln EXC_t$	Intercept	-9.1435***	I(1)	-10.0585***	I(1)
	Intercept & Trend	-9.2504***	I(1)	-10.6372***	I(1)
$\ln M2_t$	Intercept	-11.6826***	I(1)	-11.4917***	I(1)
	Intercept & Trend	-12.0622***	I(1)	-12.0732***	I(1)
$\ln IPI_t$	Intercept	-44.0474***	I(1)	-14.6503***	I(1)
	Intercept & Trend	-9.1899***	I(0)	-4.7275***	I(0)
$\ln INT_t$	Intercept	-10.9011***	I(1)	-10.9335***	I(1)
	Intercept & Trend	-10.9397***	I(1)	-10.9204***	I(1)
$\ln UNE_t$	Intercept	-17.5439***	I(1)	-6.8420***	I(1)
	Intercept & Trend	-17.5180***	I(1)	-6.8436***	I(1)
$\ln EXP_t$	Intercept	-14.1442***	I(1)	-14.1442***	I(1)
	Intercept & Trend	-14.3011***	I(1)	-14.2988***	I(1)

Notes: (*) Significant at 10%; (**) Significant at 5%; (***) Significant at 1%. The values in parentheses indicate the degree of stationarity of the series.

According to the results of the ADF test in Table 4, only the industrial production index series is stationary at the level value in the model (intercept & trend) and the series of all other variables are stationary when the first difference is taken. According to the PP test, the tax revenue and industrial production index series are stationary at the level value in the model (intercept & trend) and the series of all other variables become stationary when the first difference is taken. Since the variables have different degrees of stationarity, the ARDL approach is preferred in this study. To be able to apply the ARDL bounds test, in addition to ensuring stationarity, the series should not be stationary at degrees I(2) and above.

In the ARDL analysis, the F-statistics, diagnostic tests, short and long-run coefficient estimates and ECT_{t-1} coefficients are calculated and presented in Panel A, Panel B and Panel C in Table 5. In the model, the diagnostic test results are presented in Panel C. In testing the diagnostic test hypotheses, the decision is made according to the Chi-Square probability value. In the case the Chi-Square probability value is above 0.05, then zero hypothesis or alternative hypothesis is opted for. Accordingly, the Breusch-Godfrey LM test was applied for autocorrelation, the Breusch-Pagan-Godfrey test was applied for heteroscedasticity (constant variance) test, the Jarque-Bera test was applied for normality, and the Reset (Ramsey RESET) test was applied for specification errors (e.g. omitted variables, incorrect functional form). Based on the Breusch Godfrey LM test values obtained ($p>0.05$), the null hypothesis that there is no serial correlation was accepted and it was resolved that the model does not have an autocorrelation problem. According to the Breusch-Pagan-Godfrey test values ($p>0.05$), the null hypothesis of homoscedasticity was accepted. According to the result of the Breusch-Pagan-Godfrey test ($p>0.05$), the model does not have a heteroscedasticity problem. According to the Ramsey RESET test values ($p>0.05$), the null hypothesis of correct specification was accepted. According to the Ramsey Reset test, there is no model misspecification. Lastly, according to the Jarque-Bera test values ($p<0.05$), the null hypothesis that the residuals are normally distributed was rejected.

Table 5. The estimation results of the long-run and short-run model of ARDL (6, 0, 6, 6, 2, 0, 2)

Panel A. Short-run coefficients					
<i>Variable</i>	<i>Coefficient</i>	<i>Std. Error</i>	<i>t-Statistic</i>	<i>Prob.*</i>	
<i>lnTAX_(t-1)</i>	-0.103964	0.066895	-1.554131	0.1220	
<i>lnTAX_(t-2)</i>	-0.066810	0.069400	-0.962680	0.3371	
<i>lnTAX_(t-3)</i>	0.148599	0.067566	2.199313	0.0292**	
<i>lnTAX_(t-4)</i>	-0.150823	0.064283	-2.346223	0.0201**	
<i>lnTAX_(t-5)</i>	-0.082931	0.065219	-1.271584	0.2053	
<i>lnTAX_(t-6)</i>	0.383501	0.064226	5.971107	0.0000***	
<i>lnEXC</i>	-0.165440	0.077754	-2.127733	0.0348**	
<i>lnM2</i>	0.374636	0.329546	1.136827	0.2572	
<i>lnM2_(t-1)</i>	0.991140	0.495377	2.000779	0.0470**	
<i>lnM2_(t-2)</i>	0.380452	0.480338	0.792050	0.4294	
<i>lnM2_(t-3)</i>	-0.381195	0.443901	-0.858737	0.3917	
<i>lnM2_(t-4)</i>	0.229831	0.440834	0.521354	0.6028	
<i>lnM2_(t-5)</i>	-0.229465	0.448862	-0.511214	0.6099	
<i>lnM2_(t-6)</i>	-0.583712	0.326782	-1.786242	0.0759*	
<i>lnIPI</i>	0.568498	0.090716	6.266761	0.0000***	
<i>lnIPI_(t-1)</i>	0.290066	0.096403	3.008891	0.0030***	
<i>lnIPI_(t-2)</i>	0.255068	0.100120	2.547609	0.0117**	
<i>lnIPI_(t-3)</i>	-0.242264	0.102561	-2.362132	0.0193**	
<i>lnIPI_(t-4)</i>	-0.280370	0.103827	-2.700354	0.0076***	
<i>lnIPI_(t-5)</i>	-0.022020	0.098499	-0.223559	0.8234	
<i>lnIPI_(t-6)</i>	-0.298774	0.094829	-3.150650	0.0019***	
<i>lnINT</i>	-0.114974	0.092931	-1.237197	0.2177	
<i>lnINT_(t-1)</i>	0.048700	0.143666	0.338979	0.7350	
<i>lnINT_(t-2)</i>	0.190987	0.099707	1.915480	0.0571**	
<i>lnUNE</i>	-0.206262	0.074432	-2.771137	0.0062**	
<i>lnEXP</i>	-0.000850	0.007642	-0.111190	0.9116	
<i>lnEXP_(t-1)</i>	0.050656	0.009787	5.175675	0.0000***	
<i>lnEXP_(t-2)</i>	-0.034495	0.007523	-4.585349	0.0000***	
<i>C</i>	3.802631	2.171599	1.751074	0.0818*	
Panel B. Long-run coefficients					
<i>Variable</i>	<i>Coefficient</i>	<i>Std. Error</i>	<i>t-Statistic</i>	<i>Prob.*</i>	
<i>lnEXC_t</i>	-0.189631	0.100713	-1.882884	0.0614*	
<i>lnM2_t</i>	0.895991	0.111986	8.000890	0.0000***	
<i>lnIPI_t</i>	0.309715	0.158014	1.960051	0.0516**	
<i>lnINT_t</i>	0.142949	0.048804	2.929037	0.0039***	
<i>lnUNE_t</i>	-0.236423	0.082539	-2.864360	0.0047***	
<i>lnEXP_t</i>	0.017550	0.004536	3.869005	0.0002***	
Panel C. Bounds tests, ECT-1 and Diagnostics tests					
<i>F-Statistics (Bounds Test)^a</i>	Value	k	Significance level	Asymptotic Critical Values	
				Lower Bound -I(0)	Upper Bound - I(1)
	3.956097**	6	10%	2.088	3.103
			5%	2.431	3.518
<i>Adjusted R²</i>	0.988660		<i>Breusch-Pagan-Godfrey Heteroskedasticity</i>		0.783448 (0.7731)
<i>ECT_{t-1}</i>	-0.872428 (0.0000)		<i>Breusch-Godfrey Serial Correlation LM</i>		0.966551 (0.3825)
<i>F-statistic</i>	611.3046 (0.000000)		<i>Jarque-Bera</i>		58.92384 (0.000000)
			<i>Ramsey RESET</i>		1.900473 (0.0591)

Notes: (*) Significant at 10%; (**) Significant at 5%; (***) Significant at 1%. Probability values are presented in parentheses. ^aThe ARDL model is estimated by using restricted constant (Case II).

The cointegration relationship between the variables was investigated with the F-Bounds test. The choice of the maximum lag length is very important for the F-Bounds test. In determining the lag length, the Akaike information criterion (AIC) among the information criteria was taken into account.

Accordingly, the lag length of the current study was determined as 6. The critical values for the F-statistic are (2.431) at the lower bound and (3.518) at the upper bound at 5% significance level. The estimated F-statistic value is (3.956), which is greater than the upper bound limit value of (3.518) at 5% significance level. Accordingly, there is a long-run cointegration relationship between the variables at 5% significance level.

Before analyzing the long-run coefficient results, the significance levels among the variables were examined. Accordingly, there is a statistically significant relationship between exchange rate and tax revenues at 10% significance level. A statistically significant relationship between industrial production index and tax revenues was identified at 5% significance level. There is a statistically significant relationship between the tax revenues and broad money (M2), deposit interest rate, unemployment rate and export rates at 1% significance level.

According to the long-run coefficient estimates, a 1% increase in broad money (M2), industrial production index, deposit interest rate and exports increases total tax revenues by 0.89%, 0.30%, 0.14% and 0.01%, respectively. On the contrary, a 1% increase in the exchange rate and unemployment rate leads to a decrease in tax revenues by -0.18% and -0.23%, respectively. According to these results, exchange rate and unemployment have a negative effect on tax revenues, while broad money (M2), industrial production index, deposit interest rate and exports have a positive effect on tax revenues. In the study, it was determined that both monetary variables and selected macroeconomic variables are effective on tax revenues. In this study, the variable that has the highest impact on tax revenues is broad money (M2). It is essential for tax authorities to take into account specifically the effect of broad money (M2), along with other indicators, in increasing tax revenues. According to the ECT_{t-1} coefficient, short-run shocks are corrected by -0.87% after some time (after 1.14 months) and converge to long-run equilibrium values.

4. Conclusion and recommendations

In this study, the relationship between tax revenue and the USD/TRY exchange rate, broad money (M2), industrial production index, deposit interest rate, unemployment rate and export variables, as well as the direction and degree of this relationship, were investigated with monthly data for the period between 2006:1-2022:11. In the study, broad money (M2), exchange rate and deposit interest rate were considered as monetary variables, while industrial production index, unemployment rate and exports were considered as macroeconomic variables. As a result of the analysis, a statistically significant long-term cointegration relationship was identified between tax revenues and all series. In other words, the empirical findings demonstrated that all variables have a long-run effect on tax revenues. According to the long-run coefficient estimates, broad money (M2), industrial production index and deposit interest rate affect the tax level positively, while the unemployment rate and USD/TRY exchange rate affect it negatively. In this study, the results concerning the industrial production index are similar to the findings of Kutbay (2019). The findings concerning the broad money supply (M2) in the study are in line with the results of previous studies conducted by Karagöz (2013), Chaudhry and Munir (2010), Ali and Audi (2018), and Nguyen-Phuong et al. (2022). The findings concerning the unemployment rate are also similar to the results of Öztürk et al. (2019). As for the findings concerning the export series, they are in line with the results of Bird et al. (2014). Lastly, the findings concerning the USD/TRY exchange rate are consistent with the results of the studies conducted by Karabulut and Şeker (2018) and Agbeyegbe et al. (2006).

The positive effect of the increase in broad money on tax revenues suggests that an increase in liquidity for individuals and corporations leads to an increase in taxable items (income, expenditure and wealth) and tax collections. It also supports the theory by Peacock (2003) that the money supply should be increased by the amount of tax revenues. It is important for fiscal authorities to take broad money (M2) into account in order to increase tax revenues.

Similarly, the increase in deposit interest rates with a maturity of 1 year and longer has affected tax revenues positively. It is believed that levying income tax withholding on deposits in Türkiye was effective in this increase. The negative effect of the USD/TRY exchange rate on tax revenues supports the view suggested by Tanzi (1989). According to Tanzi (1989), the overvaluation of exchange rate in developing countries narrows the export and import base, and leads to capital flight, currency substitution, goods and capital restrictions and black market. The import restrictions caused by the overvalued exchange rate, the discouragement of imports due to overvalued exchange rate and the shortage of required inputs lead to the avoidance of export by exporters, while producers divert their production to untaxed domestic activities. All these developments lead to a decline in production and employment, which in turn reduces the taxes collected from exports and imports.

Industrial production and the level of unemployment have important functions on the performance of tax revenues. The industrial production index is an important indicator of economic growth. Increased industrial production leads to more productivity, growth and higher tax revenues. Conversely, tax revenues decrease during periods when economic activities slow down and growth decreases. In addition, an increase in unemployment leads to a decline in the income of individuals and production, which has a negative impact on tax revenues. Although exports affect tax revenues positively, this effect is limited in terms of the findings of the study.

The results of this study provide empirical evidence that M2 money supply, industrial production, deposit interest rate, exports, unemployment and exchange rate have an impact on tax revenue performance. Approximately 85% of Türkiye's central government budget revenues consists of tax revenues alone. In addition to its role in financing public services, tax is an important fiscal policy instrument. Rising budget deficits, public debt - principal and interest payments - and increasing demand for public services put increasing pressure on governments to raise more public revenues. The findings of this study suggest that it is important for policymakers to support production, exports and employment when determining the tax policies for a strong treasury, and to pursue a balanced and stable exchange rate and interest rate policy when determining the policy targets. In this context, the fiscal authorities should reduce the taxes on industrial production, exports and employment, while the monetary authorities should establish a stable interest rate and exchange rate policy that covers money supply and predictable interest rate decisions that take into account market conditions. Moreover, the tax authorities and monetary authorities should work in harmony in determining the tax policies. As a result of the empirical findings of this study, it is suggested that tax authorities seeking to increase tax revenues should pay more attention to the effect of broad money, as well as other indicators, on tax revenues when determining the tax policy targets.

References

- Addison, T. and Levin, J. (2012). The Determinants of tax revenue in Sub Saharan Africa. *Nationell Konferens i Nationalekonomi*, 1-19. <http://oru.diva-portal.org/smash/get/diva2:570456/FULLTEXT01.pdf>
- Agbeyegbe, T. D., Stotsky, J. and WoldeMariam, A. (2006). Trade liberalization, exchange rate changes, and tax revenue in Sub-Saharan Africa. *Journal of Asian Economics*, 17(2), 261-284. <https://doi.org/10.1016/j.asieco.2005.09.003>
- Ali, A. and Audi, M. (2018). Macroeconomic environment and taxes revenues in Pakistan: an application of ARDL approach. *Bulletin of Business and Economics (BBE)*, 7(1), 30-39. <https://mpira.ub.uni-muenchen.de/88916/>
- Alper, C. E. and Arubo, S. B. (2001). Makroekonomik verilerin mevsimsellikten arındırılması: Türkiye'deki uygulamalı araştırmacılara dikkat notu. http://econweb.umd.edu/~webspace/aruoba/research/paper1/Alper_Aruoba_2001_Turkish.pdf.

- Ayewew, W. (2016). Determinants of tax revenue in Ethiopia (Johansen co-integration approach). *International Journal of Business, Economics and Management*, 3(6), 69–84, <https://doi.org/10.18488/journal.62/2016.3.6/62.6.69.84>.
- Bird, R. M. (2008). Tax challenges facing developing countries, University of Toronto, *Institute for International Business Working Paper Series*, IIB Paper No. 12. Bird, Richard Miller, Tax Challenges Facing Developing Countries (March 2008). Institute for International Business Working Paper No. 9, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1114084> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1114084>
- Bird, R. M., Martinez-Vazquez, J. and Torgler, B. (2008). Tax effort in developing countries and high income countries: The impact of corruption, voice and accountability. *Economic analysis and policy*, 38(1), 55-71. [https://doi.org/10.1016/S0313-5926\(08\)50006-3](https://doi.org/10.1016/S0313-5926(08)50006-3)
- Bird, R. M., Martinez-Vazquez, J. and Torgler, B. (2014). Societal institutions and tax effort in developing countries. *Annals of Economics and Finance*, 15(1), 185-230.
- Boukbech, R., Boussehamia, A. and Ezzahid, E. (2018). Determinants of tax revenues: Evidence from a sample of lower middle income countries. *Applied Economics and Finance*, 6, 11-20. <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/id/eprint/90268>
- Çağlayan, E. and Saçaklı, İ. (2006). Satın alma gücü paritesinin geçerliliğinin sıfır frekansta spektrum tahmincisine dayanan birim kök testleri ile incelenmesi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20(1), 121-137.
- Çalcalı, Ö. and Altınar, A. (2019). Makro ekonomik açıdan vergi gelirlerinin belirleyicileri: OECD ülkeleri üzerine bir uygulama. *Maliye ve Finans Yazıları*, (112), 175-198.
- Castañeda Rodríguez, V. M. (2018). Tax determinants revisited. An unbalanced data panel analysis, *Journal of Applied Economics*, 21(1), 1-24, <https://doi.org/10.1080/15140326.2018.1526867>
- Castro, G. Á. and Camarillo, D. B. R. (2014). Determinants of tax revenue in OECD countries over the period 2001–2011. *Contaduría y administración*, 59(3), 35-59. [https://doi.org/10.1016/S0186-1042\(14\)71265-3](https://doi.org/10.1016/S0186-1042(14)71265-3)
- Chaudhry, I. S. and Munir, F. (2010). Determinants of low tax revenue in Pakistan. *Pakistan Journal of Social Sciences*, 30(2), 439-452.
- Chelliah, R. J. (1971). Trends in taxation in developing countries. *Staff Papers*, 18(2), 254–331. <https://doi.org/10.2307/3866272>.
- Chelliah, R. J., Baas, H. J. and Kelly, M. R. (1975). Tax ratios and tax effort in developing countries, 1969–71. *Staff Papers*, 22(1), 187–205, <https://doi.org/10.2307/3866592>.
- Çuhadar, M. (2013). Türkiye’ye yönelik dış turizm talebinin MLP, RBF ve TDNN yapay sinir ağı mimarileri ile modellenmesi ve tahmini: karşılaştırmalı bir analiz. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 8(31), 5274-5295.
- Demirbaş, M., Türkay, H. and Türkoğlu, M. (2009). Petrol fiyatlarındaki gelişmelerin Türkiye’nin cari açığı üzerine etkisinin analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(3), 289-299.
- Dickey, D. and Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root, *Journal of American Statistical Association*, 74, 427-431. <https://doi.org/10.1080/01621459.1979.10482531>
- Dickey, D. and Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica*, 49(4), 1057-1072. <https://doi.org/10.2307/1912517>
- Dioda, L. (2012). Structural determinants of tax revenue in Latin America and the Caribbean, 1990-2009. *United Nations*, 1-44.
- Erdoğan, H., Demir, M. and Önder, R. (2021). COVID-19 salgınının Türkiye’nin vergi gelirleri üzerine etkisi. *OPUS International Journal of Society Researches*, 18(43), 6478-6506.
- Ghura, D. (1998). Tax revenue in Sub-Saharan Africa: Effects of economic policies and corruption. *IMF Working Papers* No. 1998/135.
- Gupta, A. S. (2007). Determinants of tax revenue efforts in developing countries. *International Monetary Fund Working Paper Series* Number07/184, 1-39. Sen Gupta, Abhijit, Determinants

- of Tax Revenue Efforts in Developing Countries (July 2007). IMF Working Paper No. 07/184. <https://ssrn.com/abstract=1007933>
- Hassan, S. U. and Mishra, B. (2017). Does infrastructure matters in government spending? A case study of Jammu and Kashmir (India) with cointegration approach. *Journal of Infrastructure Development*, 9(2), 82-97. <https://doi.org/10.1177/0974930617732241>.
- Kaldor, N. (1963). Will underdeveloped countries learn to tax?. *Foreign Affairs*, 41 (2) 410-419.
- Karabulut, R. and Şeker, K. (2018). Belirlenmiş değişkenlerin vergi gelirleri üzerindeki etkisi: Çoklu doğrusal regresyon analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(3), 1049-1070.
- Karagöz, K. (2013). Determinants of tax revenue: Does sectorial composition matter?. *Journal of Finance, Accounting & Management*, 4(2), 50-63.
- Kutbay, H. (2019). Vergi gelirlerini etkileyen faktörler: Seçilmiş ülkeler için panel veri analizi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(3), 602-617.
- Lotz, J. R. and Morss, E. R. (1967). Measuring "tax effort" in developing countries. *Staff Papers*, 14(3), 478-499. <https://doi.org/10.2307/3866266>
- Lotz, J. R. and Morss, E. R. (1970). A theory of tax level determinants for developing countries. *Economic Development and Cultural Change*, 18(3), 328-341. <https://doi.org/10.1086/450436>
- Muibi, O. S. and Sinbo, O. M. (2013). Macroeconomic determinants of tax revenue in Nigeria (1970-2011). *World Applied Sciences Journal*, 28(1), 27-35. 10.5829/idosi.wasj.2013.28.01.1189
- Narayan, P. K. (2004). Reformulating critical values for the bounds f-statistics approach to cointegration: An application to the tourism demand model for Fiji. *Discussion Papers*. <https://doi.org/10.4225/03/5938abda7b4ab>
- Nguyen-Phuong, L., Phuong, N. N. T. and Thu, H. D. T. (2022). Determinants of tax revenue: A comparison between ASEAN-7 plus China and 8 European countries. *International Journal of Business and Society*, 23(1), 244-259. <https://doi.org/10.33736/ijbs.4611.2022>.
- Özhan, M. and Keyifli, N. (2020). Vergi gelirleri, kentleşme ve demokrasi: G20 ülkeleri üzerine ekonometrik bir çalışma. *EKEV Akademi Dergisi*, (84), 391-408.
- Özmen, İ. (2016). Vergi gelirlerinin belirleyicileri üzerine karşılaştırmalı bir analiz: BRIC-T. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 16(32), 232-252.
- Öztürk, Ö. F., Şaşmaz, M. Ü., Bayar, Y. and Odabaş, H. (2019). Türkiye’de başlıca ekonomik değişkenlerin vergi gelirleri üzerindeki etkisi: Çoklu doğrusal regresyon analizi. *Sayıştay Dergisi*, (115), 37-53.
- Öz-Yalaman, G. (2019). Financial inclusion and tax revenue. *Central Bank Review*, 19(3), 107-113.
- Peacock, M. S. (2003). State, money, catallaxy: Underlaboring for a chartalist theory of money. *Journal of Post Keynesian Economics*, 26(2), 205-225. <https://doi.org/10.1016/j.cbrev.2019.08.004>
- Perron, P. (1990). Testing for a unit root in a time series with a changing mean. *Journal of Business & Economic Statistics*, 8(2), 153-162. <https://doi.org/10.1080/07350015.1990.10509786>
- Pesaran, M. H., Shin, Y. and Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326. <https://doi.org/10.1002/jae.616>
- Phillips, P. C. B. and Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biomètrika*, 75(2), 336-346. <https://doi.org/10.1093/biomet/75.2.335>
- Piancastelli, M. and Thirlwall, A. P. (2020). The determinants of tax revenue and tax effort in developed and developing countries: Theory and new evidence 1996-2015. *Nova Economia*, 30, 871-892. <https://doi.org/10.1590/0103-6351/5788>
- Sağdıç, E. N. (2019). Vergi gelirlerini belirleyen faktörlerin bölgesel analizi: Türkiye örneği. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (60), 155-178.
- Stotsky, J. G. and WoldeMariam, A. (1997). Tax Effort in Sub-Saharan Africa, IMF Working Paper, WP/97/107.

- Tait, A. A., Grätz, W. L. and Eichengreen, B. J. (1979). International comparisons of taxation for selected developing countries, 1972-76, *Staff Papers-International Monetary Fund*, 26(1), 123-156. <https://doi.org/10.2307/3866567>
- Tanzi, V. (1989). The impact of macroeconomic policies on the level of taxation and the fiscal balance in developing countries. *Staff Papers*, 36(3), 633-656. <https://doi.org/10.2307/3867050>
- Torrance, S. and Morrissey, O. (2014). Taxation and indigenous institutions in Sub-Saharan Africa, *Credit Research Paper No.14/04*, 1-27.
- Yıldız, B. (2019). Vergi gelirlerinin ekonomik belirleyicileri üzerine ampirik bir analiz: Yüksek gelirli OECD ülkeleri örneği. *Journal of Management and Economics Research*, 17(3), 324-339. <https://doi.org/10.11611/yead.594965>
- Yılmaz, R. and Çelikay, F. (2017). Para ve vergiler arasındaki nedensellik ilişkisi: OECD ülkeleri üzerine bir inceleme. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 4(2), 121-133. <https://doi.org/10.17541/optimum.306108>
- Yüksel, H., Orhan, M. and Öztunç, H. (2013). Tax revenue and main macroeconomic indicators in Turkey. *European Journal of Economic and Political Studies*, 6(1), 135-150.

Suriye Politikasının Türkiye Siyaseti Üzerine Etkileri: 2000 Sonrası Dönem ◆◆◆ The Effects of Syria Policy on Turkish Politics: Post-2000 Period

Şaban ÖZTÜRK*
Hüseyin SEVİNÇ**

DOI: <https://doi.org/10.25204/iktisad.1341353>

Öz

Makale Bilgileri

Makale Türü:
Derleme Makale

Geliş Tarihi:
11.08.2023

Kabul Tarihi:
12.09.2023

© 2023 İKTİSAD
Tüm hakları
saklıdır.

Bu çalışma, bir ülke için dış politikanın önemini, Türkiye'nin yürütmüş olduğu dış politikanın zorluklarını ve komşu ülkelerle yürütülen ilişkilerin iç ve dış siyasete etkilerini, Suriye politikası üzerinden ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmada geniş anlamda dış politika, Türk dış politikası ve özellikle Türkiye'nin 2000'li yıllarda yürütmüş olduğu dış politikası incelenmiştir. Türk dış politikasının önemli bir alanı olmakla birlikte Batı ve diğer Ortadoğu ülkelerine de yansımalarının olduğu düşünülen Türkiye'nin Suriye politikaları 2000 sonrasındaki gelişmeler kapsamında ele alınmıştır. Çalışmada Türkiye'nin dış politika alanında bulunduğu konum nedeniyle uzun süre Batıcı ve statükocu anlayışı benimsediği ve söz konusu anlayışın Ortadoğu ve komşularıyla ilişkilerine olumsuz yansımalarının olduğu düşüncesi teyit edilmiştir. Ancak 2000'li yıllarda dış politika alanında meydana gelen değişimin Suriye politikalarına da yansıdığı dolayısıyla olumlu ilişkilerin özellikle ekonomi alanında görünür olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, Arap Baharı ile tekrar kopan iki ülke ilişkilerinin son dönemde tekrar düzelmeye yoluna gitmesi ekonomik kaygıların dış politikadaki etkisi olarak düşünülmektedir. Bununla birlikte, Türkiye'nin diğer komşu ülkelere nazaran Suriye ile ilişkilerinin iç ve dış siyasetine önemli etkilerinin olduğu gözlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Siyaset, dış politika, Ortadoğu, Türkiye-Suriye ilişkileri.

Abstract

Article Info

Paper Type:
Review Paper

Received:
11.08.2023

Accepted:
12.09.2023

© 2023 JEBUPOR
All rights
reserved.

This study aims to elucidate the significance of foreign policy for a nation, the challenges inherent in the foreign policy pursued by Turkey, and the impacts of relations maintained with neighboring countries on both domestic and international politics, with a focus on the Syrian policy. The study encompasses a comprehensive analysis of foreign policy, with a particular focus on Turkish foreign policy, especially within the context of Turkey's diplomatic endeavors in the twenty-first century. While being a significant realm of Turkish foreign policy, Turkey's policies towards Syria, believed to have repercussions not only on the Western countries but also on other Middle Eastern nations, have been examined within the context of post-2000 developments. The study confirms that due to Turkey's position in the field of foreign policy, it has long embraced a Western-oriented and status-quo approach, and the notion that this approach has had adverse implications on its relations with the Middle East and neighboring countries. However, it has been observed that the changes in the field of foreign policy during the 2000s have also had an impact on Syria policies, thus leading to the identification of positive relations, particularly in the economic sphere. Furthermore, the recent trend of the two countries' relations recovering after being strained again during the Arab Spring is considered to be a result of the influence of economic concerns on foreign policy. However, it has been observed that Turkey's relations with Syria have significant implications for both its domestic and foreign policies, particularly when compared to its relations with other neighboring countries.

Keywords: Politics, foreign policy, Middle East, Turkey-Syria relations.

Atıf/ to Cite (APA): Öztürk, Ş. ve Sevinç, H. (2023). Suriye politikasının Türkiye siyaseti üzerine etkileri: 2000 sonrası dönem. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 8(Özel Sayı), 217-231. <https://doi.org/10.25204/iktisad.1341353>

* ORCID Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, sabanozturk@yyu.edu.tr

** ORCID Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, hsevinc1313@gmail.com

Extended Abstract

Background:

Foreign policy encapsulates a nation's strategies and interactions with other countries, a field whose complexity belies its concise definition. Countries must balance their self-interests with geographical, historical, and cultural factors. Turkey grapples with challenges and advantages arising from its location, history, and socio-cultural heritage. While challenges stemming from its Ottoman legacy, border issues, and proximity to global power struggles are prominent, there are advantages in its natural wealth and close ties with neighboring nations. The religious, social, and cultural connections between Turkish and Syrian communities hold potential for positive relations. Despite historical intricacies, Turkey's relations with Syria faced stagnation. The Hatay province, water disputes, and the PKK problem led to intermittent tensions. The Adana Agreement in 1998 marked a turning point. This interplay of history, geography, and geopolitics shapes Turkey's foreign policy, exemplified by its nuanced relationship with Syria.

Research Purpose:

The main aim of this study is to examine the developments in Turkey's Syria policies in the 2000s, a significant area within Turkish foreign policy with repercussions not only in the West but also in other Middle Eastern countries. This period is marked by the increasing significance of the economy in Turkish foreign policy and a transition to a multifaceted approach, both of which are notable factors.

Discussions:

Turkish foreign policy has undergone significant transformations, particularly since the 1980s. These changes have been driven by economic considerations, with the economic decisions of January 24, 1980, playing a pivotal role. The shift towards recognizing the importance of the economy in foreign policy has yielded positive outcomes, extending Turkey's influence in the Middle East and among neighboring countries. The advent of the Justice and Development Party in 2002 marked a turning point, as Turkey embarked on a multifaceted approach to foreign policy. This included fostering friendly relations with neighboring nations, embracing soft power strategies in the region, and aspiring to assume a global leadership role. Furthermore, trade agreements formed a crucial part of this evolving foreign policy, leading to significant advancements in Turkey's relations, especially in the Middle East and Africa.

In the early 2000s, it is observed that the economic dimension of Turkey-Syria relations, in particular, came to the forefront. Despite not meeting expectations, the foreign trade between Turkey and Syria reached significant figures during this period. It was noted that the economic relations between the two countries developed through trade agreements and the mutual removal of visas, making Syria one of the most attractive countries for Turkish investors during this period. In 2011, when the political relations were severed, it was observed that this impacted the economic field. Although this challenging period incurred significant costs for both countries and has not yet concluded, it was reported that Turkey-Syria foreign trade began to revive from 2015 and reached \$2.469 billion in 2022. This situation is considered an indicator of both countries' need for economic cooperation beyond political disputes.

Conclusions:

In conclusion, Turkey's relations with Syria have far-reaching implications for both its domestic and foreign policies. The historical context and the more recent challenges during the Arab Spring have shown that these relations go beyond a mere political dispute between two countries. They have affected Turkey's interactions with other Middle Eastern neighbors and neighboring nations, sometimes leading to clashes with regional and global players. Moreover, the economic impact of Syria's policies on Turkey has been felt deeply and has had consequences within domestic politics, particularly with the rise of Syrian refugees as a significant issue. Recent efforts to rebuild relations and ongoing dialogues between the two countries have raised hopes for positive developments in various areas. These expectations encompass mutual interests as well as potential contributions to regional and global stability. Nonetheless, it is likely that Turkey's historical practices in its Syria policy will continue to be a subject of debate for some time.

1. Giriş

Ülkelerin dış politikalarının iç siyasete hangi oranda etkisinin olduğu, o ülkeyi oluşturan toplumsal yapının siyasal kültürü ile yakından ilişkilidir. Türkiye'nin Asya, Ortadoğu/İslam ve Batı bağlantılarıyla kültürel boyuttaki zenginliği (Oran, 2002: 20) vurgulanmaktadır. Herhangi bir ülke dış politikasını belirlerken bu politikanın siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel vs. tüm yönleriyle iç siyasete etkilerini göz önünde bulundurmamak durumundadır. Geçmişte daha çok güvenlik ve dolayısıyla siyasi yönden ele alınan dış politikanın özellikle son dönemlerde ekonomik ve kültürel bakımdan ele alındığı gözlenmektedir. Ancak komşularla ilişkiler söz konusu olduğunda dış politikada güvenliğin öncelikli olması dikkat çekicidir.

Türkiye'nin dış politikasında, cumhuriyetin kuruluşu ile Batıcı ve statükocu anlayışın ön planda olduğu, bu duruma bazı sınır sorunlarının da eklenmesi ile Ortadoğu ve komşularla ilişkilerinin uzun süre gelişmediği kabul edilmiştir (Kürkçüoğlu, 1980: 249). Ancak son dönemlerde Türk dış politikasına yönelik yapılan çalışmalarda, dış politikanın daha geniş bir çerçeveden ele alınması gerektiği, dolayısıyla Türkiye'nin bölgeden uzaklaşmasının tek bir nedene bağlı olamayacağı (Sinkaya, 2011: 80) belirtilmiştir. Ayrıca çalışmalarda Türkiye'nin dış politikası kapsamında Ortadoğu politikasının, hem bulunduğu coğrafi konum hem de Osmanlı bakiyesi olarak görülmesi sebebiyle Batılı ülkeler tarafından sadece yakından takip edilmediği aynı zamanda yönlendirilmeye çalışıldığı vurgulanmıştır. Türkiye, Osmanlı sonrası uzun süre Fransız mandasında bulunan Suriye ile ilişkilerini istediği gibi geliştirememiştir. Bu durumun özellikle sınır (Hatay) sorunundan kaynaklandığı belirtilmektedir. Buna ilaveten Soğuk Savaş sırasında Türkiye'nin, Ortadoğu'da Sovyet etkisini kırmak için etkin bir rol üstlenerek Bağdat Paketi ve Merkezi Antlaşma Teşkilatı'nın (CENTO) kuruluşunda etkin rol oynaması ve İsrail ile ilgili politikaları diğer bazı Ortadoğu ülkelerinde olduğu gibi Suriye'de de rahatsızlık yaratmıştır (Kirişçi, 2002: 53-63). Ancak iki binli yıllara doğru değişen dış politika anlayışının Suriye politikasına da yansıdığı, 1998'de yapılan Adana Mutabakatı ile güvenlik kaygılarının bir şekilde giderilmesi sonucu Türkiye'nin Suriye politikasında olumlu gelişmelerin yaşandığı ve bu havanın Arap Baharı sürecine kadar devam ettiği söylenebilir.

İki binli yıllarda Türkiye'nin, Ortadoğu ve komşularıyla ilişkilerinin yeni bir döneme girmesinde, dış politikanın çok yönlü ele alınmasının yanı sıra neo-liberal politikaların ve küreselleşmenin de ülkelerin dış politikalarına etkileri bakımından ön plana çıkması gösterilebilir. Altunışık (2002: 259), aynı dönemde Suriye'nin de dış politikasında değişimin gözlemlendiğini, bu değişimde Soğuk Savaş'ın sona ermesi, Sovyetlerin yıkılması ve Körfez Krizi'nin patlak vermesi sonucu oluşan ortamın önemli rol oynadığını belirtmiştir. Özellikle küreselleşmenin kapitalist güçlerinin, ulus-devletlerin geleneksel rollerinde ve işlevlerinde değişime sebep oldukları (Doğan ve Yılmaz, 2013: 16) vurgulanmıştır. Ayrıca hem Türkiye hem de Suriye'deki politik aktörler, iki ülke arasındaki ilişkilerin seyrinin gerek ülke içinde gerekse dış siyasette etkilerini daha çok göz önünde bulundukları şeklinde de anlaşılabilir. Uzun bir kara sınırına sahip iki ülkenin, bu durumu avantaja dönüştürme istekleri, politika yapıcılarını ülkelerin dış politika anlayışlarının değişimine dönük çabalara itebilmektedir. Ancak bu çabaların yürütülmesinde bölgesel ve küresel aktörlerin tutumlarının da göz önünde bulundurulması gerektiği kabul edilmektedir.

Öte yandan Kurubaş (2016) tarafından da dile getirildiği üzere, kimilerine göre 1990'larda başlasa da özellikle Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) iktidarında, Türk dış politikasının önceki dönemlerden bariz bir şekilde farklılaştığı görülmektedir. Önceki dönemlerin eleştirisinden yola çıkılarak ortaya konan bu farklılığın belli başlı üç husus şeklinde açıklanabileceği belirtilmiştir. Öncelikle bu dönemde Türkiye, merkez ülke konumuna gelmek ve dolayısıyla bölgesel ve küresel güç olma amacını taşımaktadır İkinci olarak; genellikle Batı tarafından kendisinden istenen rolü kabullenen bir anlayış yerine, kendi vizyonu ve çıkarları doğrultusunda, bağımsız hareket etme isteğidir. Üçüncüsü ise bir paradigma değişikliği olarak da görülen Batı kimliği ve Batılı olma algısının değil, Osmanlı'ya atıfla bir medeniyet, tarih ve İslami değerler vurgusunun yapılmasıdır (Kurubaş, 2016: 15-16). Gerçekten de Türkiye'nin 1990'lardan itibaren Orta Asya, Kafkasya, Balkanlar ve Ortadoğu'ya yönelik dış politikasında diğer dönemlere göre önemli değişimler olduğu

gözenmiştir. Bu değişimin, sadece Soğuk Savaş'ın sona ermesinin küresel ve bölgesel anlamda yarattığı rahatlık olarak açıklanması yetersiz kalmaktadır.

Bir ülkenin dış politikasında uzun süre siyasetin belirleyici olduğu dolayısıyla siyasi bakımdan anlaşmazlıkların ekonomik ilişkileri temelden etkilediği kabul edilmektedir. Ancak yirmi birinci yüzyıla doğru bu anlayışın değişmeye başladığı ülkeler arasındaki ilişkilerde odak noktasının siyasetten ekonomiye kaydığı, böylece siyasi bakımdan anlaşmazlık bulunan ülkelerin bile ekonomik ilişkilerine devam edebildiği dolayısıyla dış politikanın çok yönlü yürütüldüğü gözlenmiştir. Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik dış politikasında son dönemlerde ekonomik bakış açısının ağırlığı hissedilmektedir. Bu durum herhangi bir ülke ile siyasi olarak her konuda anlaşmanın mümkün olmadığı buna mukabil ekonomik ilişkilerin sürdürülebileceği kanaatini oluşturmuştur. Türkiye'nin, Rusya, Avrupa Birliği ve Ortadoğu ülkeleri ile ilişkilerde belirtilen husus göze çarpmaktadır. Türkiye-Suriye ilişkilerinde siyasi faktörlerin yanı sıra ekonomik unsurların son dönemlerde daha fazla dile getirilmesi de bu duruma örnek olarak verilebilir.

Bu çalışmada, Türk dış politikasının önemli bir alanı olan ve hem Batı hem de diğer Ortadoğu ülkelerine de yansımalarının olduğu düşünülen Suriye politikalarında iki binli yıllarda meydana gelen gelişmeler ele alınmıştır. Bu dönem; Türk dış politikasında ekonominin öneminin artmış olması ve çok yönlü dış politikaya geçilmesi dikkat çeken unsurlar olarak kabul edilmektedir. Çalışmanın ayırt edici özelliği, Türkiye'nin Suriye ile ilişkilerinde dış ticaretin etkisini ve Suriye politikasının, dış politikada olduğu gibi iç siyasetteki yansımalarını da belirgin bir şekilde ortaya koymasındadır. Arap Baharı sonrasında kopma noktasına gelen iki ülke arasındaki ilişkilerin son dönemde yeniden başlaması ve üst düzey görüşmelerin yapılması ülkelerin ekonomik kaygılarının diğer unsurlara nazaran dış politikada daha belirleyici olacağı kanaatini uyandırmaktadır.

2. Türk Dış Politikasında Suriye

Bir ülkenin dış politikasının şekillenmesinde, o ülkedeki siyasi aktörlerin yanı sıra uluslararası konjonktür, siyasi, sosyal ve ekonomik koşullar son derece önemli rol oynamaktadır. Türkiye'nin dış politikası da uluslararası siyasi gelişmelerin etkisinde kalmıştır. Buna rağmen uzun süre Türk dış politikasında gelenek ve ana çizginin değişmediği (Yavuzalp, 1998: 219) kabul edilmektedir. Özellikle Ortadoğu politikasında Batılı ülkelerin Türk dış politikasını yönlendirmeye çalıştığı bilinmektedir. Buna ilaveten Türkiye'nin komşu olduğu ülkeler arasında Irak ve Suriye'nin bağımsızlıklarını geç elde etmeleri veya uzun süre mandater yönetim altında bulunmaları Türkiye ile ilişkilerin gelişmesine engel olarak kabul edilmiştir (Sinkaya, 2011: 81).

Türkiye'nin dış politikasındaki zorluklardan bahsedildiğinde, Osmanlı bakiyesi olması özellikle vurgulanmaktadır. Aynı zamanda ekonomik, jeopolitik ve jeostratejik öneminden dolayı Ortadoğu'ya hâkimiyet kurmaya çalışan dünya devletlerinin bölgeye ilgisinin sürekliliği ve Türkiye'nin sahip olduğu zenginlikler ile kilit konumu (Memiş, 2002: 249) dış politikadaki zorluğu artırmaktadır. Cumhuriyetle birlikte yönünü Batıya çeviren Türkiye, yukarıda da belirtildiği üzere uluslararası siyasi gelişmeleri yakından takip etmek ve buna göre pozisyon almak durumunda kalmıştır. Kurtuluş Savaşı sonrasında toparlanma aşamasındayken tüm dünyayı etkileyen 1929 Buhranı ülkeler arasındaki ticari ilişkileri derinden etkilemiştir. Dolayısıyla bunun Türkiye'ye de yansımaları olmuştur. Devletçi anlayışla ithal ikameci politikalar uygulayan Türkiye, kısa süre sonra patlak verecek olan İkinci Dünya Savaşı ortamında kendini korumaya almıştır. 1946 yılında çok partili sisteme geçiş yapan Türkiye'nin, İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan iki kutuplu dünyada özellikle Sovyetler Birliği tehdidi nedeniyle Batı bloğuna yakınlığı görülür. 1952 yılında gerçekleşen NATO üyeliği bu durumun bir sonucudur. İki blok arasındaki Soğuk Savaş'ın etkisi ise 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar devam edecektir.

Öte yandan 1948 yılında Batılı ülkelerin himayesiyle kurulan İsrail devleti günümüze kadar bölge politikalarını etkileyen en önemli gelişmelerden biri olmuştur. 1948, 1967 ve 1973 yıllarındaki Arap-İsrail savaşları sadece savaşa taraf ülkeleri değil, aynı zamanda tüm bölgeyi ve Türkiye'nin de

dış politikasını etkilemiştir. Aşağıda da açıklanacağı üzere Suriye'nin de taraf olduğu bu savaşlar Türkiye'nin dış politikadaki manevra alanını oldukça daraltmıştır.

Bilindiği üzere Suriye'nin Fransa'dan bağımsızlığını elde etmesi ancak 1946 yılında gerçekleşmiştir. Türkiye'de aynı yıl Suriye'nin bağımsızlığını tanımıştır (Türkmen, 2014: 10). Ancak Suriye bağımsızlığını kazandıktan sonra kendisini hem Fransa hem de bölge ülkeleriyle (Lübnan, Mısır) karmaşık ilişkiler ağının içinde bulmuştur (Owen ve Pamuk, 2002: 201). Ayrıca Arap-İsrail Savaşları da Suriye politikalarını etkileyen önemli unsur olmuştur. Bununla birlikte Suriye'nin, 1960'larda siyasi açıdan millileşme ve ekonomik bakımdan devletleşme politikalarıyla yeni bir döneme girdiği görülmektedir. Suriye, Hafız Esad'ın 1970'te iktidarı ele geçirmesiyle, ülke içinde oluşturulan siyasi konsolidasyon sonucunda bölgede piyon olmaktan ziyade aktör durumuna gelmiştir (Hinnebusch, 2014: 207). Bununla beraber ülke ekonomisinin hem Batılı hem de Arap sermayesine açılması sonucu Suriye'nin, hem kendi petrol gelirleri hem de Suudi Arabistan, Kuveyt ve Libya'dan elde edilen gelirlerle 1980'lerin başlarına kadar süren on yıllık hızlı ekonomik büyümenin gerçekleştiği belirtilmiştir (Owen, 2000: 131-132). Hafız Esad'ın 2000 yılında ölümüyle Suriye devlet başkanlığına getirilen Beşar Esad, nispeten halkla yakın ilişkiler kurmaya çalışarak babasından farklı bir profil çizmeye çalışmıştır. Ayrıca 2011 yılında Arap Baharı'nın başlamasına kadar geçen sürede Türkiye-Suriye ilişkilerinin Cumhuriyet tarihindeki en iyi dönem olduğu ve bunda Esad'ın rolü olduğu kabul edilmektedir. Belirtilen tarihsel sürecin akabinde Türkiye-Suriye ilişkilerinin siyasi ve ekonomik yönlerine biraz daha ayrıntılı olarak bakılabilir.

Suriye politikasının, hem komşuluk ilişkileri bağlamında hem de Ortadoğu ve Arap ülkeleriyle yürütülen dış politikada çoğu zaman Türkiye açısından anahtar rol oynadığı görülmüştür. En uzun kara sınırının (yaklaşık 900 km) olmasının yanında Suriye ve Türkiye toplumları arasında çok yakın sosyo-kültürel bağların bulunması önemli avantajlar olarak görülmesine rağmen bu avantajların dış politikaya yansımamasının birçok nedeni sıralanmaktadır. Bunlar arasında 1939'da Türkiye'ye katılmasına rağmen Suriye tarafına göre devam eden Hatay konusu, 1950'li yıllarda krize dönüşen ve zaman zaman ilişkileri gerginleştiren Su meselesi ve 1980'lerden sonra bölgede ortaya çıkan, daha çok Suriye topraklarında konuşlanan ve Türkiye'nin toprak bütünlüğüne dönük tehdit oluşturan PKK sorunu sayılmaktadır. Ayrıca her iki ülkenin Soğuk Savaş döneminde farklı bloklarda yer alması ve Türkiye'nin İsrail ile yaptığı askeri ve ekonomik anlaşmalar ikili ilişkilerin gelişmesini geciktiren faktör olarak kabul edilmektedir (Gök, 2019: 80; Hale, 2002: 50).

Cumhuriyet dönemi boyunca Türkiye-Suriye ilişkilerinin fazla gelişmediği, 1980 sonrası dönemde ise dalgalı bir seyir izlediği konusunda fikir birliği olduğu görülmektedir. Aslında iki ülke arasında ilişkilerin geliştirilmesine dönük çabaların olduğu ve 1947 ile 1987 arasında çeşitli alanlarda altı işbirliği anlaşmasının yapıldığı, ancak bu anlaşmaların da iki ülke ilişkilerinin gelişmesini sağlayamadığı (Aydın ve Aras, 2004: 122) belirtilmiştir.

Türkiye-Suriye ilişkilerinde 1980'ler en kötü dönemlerden biri olarak kabul edilebilir. Bu yıllarda özellikle Suriye tarafının Su meselesini öne sürerek Türkiye'ye dönük tehditlerini artırdığı görülmektedir. Fırat ve Dicle nehirlerinin akışı konusundaki anlaşmazlık bu dönemde ikili ilişkileri germiştir. Özellikle Türkiye'nin 1960'lı, 1970'li ve 1980'li yıllarda Fırat Nehri üzerine (Keban, Karakaya ve Atatürk) barajlar inşa etmesi, Suriye'nin endişesini arttırmıştır (Öztiğ, 2019: 118). Bölgesel ve uluslararası toplantılarda Türkiye aleyhine yürütülen diplomatik girişimlere ilaveten Türkiye topraklarına doğrudan tehdit oluşturan PKK'nın Suriye topraklarındaki faaliyetlerine izin verilmesi bardağı taşıran damla olmuştur. Türkiye, bu durumu resmi olarak kınamıştır ve Suriye'nin "anti-Türk unsurlara" destek verdiğini belirtmiştir. Suriye ise 1980'lerde Suriye'den kaçan Müslüman Kardeşler liderleri ile Türkiye arasında yakın ilişkilerin varlığından şüphelenmiştir (Altunışık ve Tür, 2006: 232). Bu dönemde Suriye devletinin Arap ve Batılı ülkeleri Türkiye'ye karşı yanına çekme girişimleri dikkat çekmiştir. Tüm bu gelişmelere karşın Türkiye'nin kararlı tutumu ve tehditlere karşı caydırıcı politikaları sonuç vermiş, bölge ülkelerinin arabulucu olmalarıyla giderek artan gerginlik önce 1998 Adana Mutabakatı ile azalmış ve ikili ilişkilerde yeni bir dönem başlatılmıştır. Bu yeni dönemde hem siyasi hem de ekonomik açıdan ilişkilerin geliştirildiği

gözlenmiştir. Adana Mutabakatı, Türkiye-Suriye ilişkileri kapsamında bir dönüm noktasını temsil etmektedir. Bundan önceki on yıllarda Türkiye'nin en önemli dış politika hedeflerinden biri güvenlik endişelerinin dikkate alınarak Suriye ilişkilerinin geliştirilmesiydi. Nitekim 1998 yılında savaşın eşiğine gelmiş olan iki ülke Adana Mutabakatı'nı imzalamıştır. Bu mutabakat iki ülke arasında kriz ve gerginliklere neden olan Hatay Vilayeti, Su sorunu ve PKK sorunu gibi bazı çekişmeli konuların çözümünü hızlandırmıştır (Ataman ve Özdemir, 2018: 15).

Türkiye'nin Suriye ile ilişkilerinin iyi olduğu dönemde yani iki binli yıllarda birçok ekonomik, siyasi, askeri ve kültürel anlaşmanın imzalanması, iki ülke açısından olumlu dış politikaya duyulan ihtiyacı da ortaya koymuştur. Ayrıca bölgede güven ve istikrarın sağlanması, Ortadoğu'da barışa dönük adımların atılması ve kısa sürede ülkeler arasındaki gerilimlerin yerini işbirliği ve uzlaşımın alması uluslararası ilişkilere dönük birçok çalışmada dikkat çekilen konu olmuştur. Bu dönemin sadece Türkiye-Suriye ilişkilerinde değil, bölgedeki diğer devletlerin de aralarındaki ilişkilerin düzelmesi bakımından Ortadoğu'da bir dönüm noktası olduğu belirtilmiştir (Gökcan, 2018: 195).

Türkiye'nin, Suriye ile ilişkilerinde yaşanan gelişmelerin ivmesinin AK Parti iktidarının ilk dönemlerinde artması ve kısa sürede siyasi alandaki olumlu havanın ekonomiye yansması, dış politikada liderlerin önemli faktör olabileceğini ancak bu durumun uzun vadeli olamayacağı düşüncesini gündeme getirmiştir (Tür, 2011: 39). Gerçekten de Erdoğan ve Esad'ın sergiledikleri siyasi irade ve kararlılıkların bir sonucu olarak Serbest Ticaret Anlaşması'nın yürürlüğe girmesi, vizelerin kaldırılması ve iki ülke ekonomisinin bütünleşmesi anlamında önemli adımların atılması mümkün olmuştur. Buna karşın daha sonraki gelişmeler, iki ülke arasındaki henüz derinleşmemiş ilişkilerin ve kurumsallaşmamış ticaretin siyasi gelişmelerden olumsuz etkilenecek kısa sürede atılan birçok olumlu adımın tersine dönebileceğini göstermiştir.

Arap Baharı ile birlikte 2011 yılından sonra tamamen kopma noktasına gelen Türkiye-Suriye ilişkilerinin, son dönemde özellikle Rusya'nın arabuluculuğu (Göksedef, 2023) ile düzleşme seyrine girdiği ve iki ülke arasında üst düzey görüşmelerin yeniden başladığı gözlenmiştir. Cumhuriyet tarihi boyunca dalgalı bir seyir izleyen Türkiye-Suriye ilişkilerinin, sadece iki ülke arasında değil aynı zamanda Türkiye'nin diğer komşuları, Ortadoğu ülkeleri, Batılı ülkeler ve Rusya ile ilişkilerine de yansımalarının olduğu kabul edilmektedir.

3. Suriye Politikasının Türk Dış Politikasına Yansımaları

Ortadoğu bölgesinde yer alan ülkelerin, on dokuzuncu yüzyıldan itibaren Osmanlı hâkimiyeti altında kaldıkları dönemdeki huzur ve güvene hasret oldukları kaydedilmiştir. Osmanlı Devleti'nin bölgeye tanıdığı ayrıcalıklar ve yerel kültüre dair olumlu yaklaşımı hem bölgenin güven ve istikrarını korumuş hem de bölge halklarının birbirleriyle ilişkilerinin olumlu seyretmesini sağlamıştır. On altıncı yüzyılda başlayan Osmanlı hâkimiyetine karşı yirminci yüzyılın başlarına kadar ciddi bir direnişin olmaması (Fraser vd., 2011: 19) bu durumun bir kanıtı olarak gösterilebilir. Ancak bölge üzerinde Batılı ülkelerin, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce başlayan ve Osmanlı sonrasında devam eden emperyalist politikaları bu huzur ve istikrar ortamını yok ederek şiddet, kaos ve kargaşanın temel nedeni olmuştur. Batılı ülkeler tarafından sosyo-kültürel yapının göz ardı edilerek bölgede oluşturduğu ulus-devlet temelinde siyasi yapı Ortadoğu devletleri arasında günümüze kadar süregelen problemlerin kaynağını teşkil etmiştir. Karpas (2001: 98) da, Ortadoğu'da on dokuzuncu yüzyıldan itibaren değişimin, doğrudan doğruya Batılı güçler tarafından başlatıldığını vurgulamıştır.

Türkiye, Sander (1992: 24) tarafından da belirtildiği gibi, Cumhuriyetin kuruluşundan beri Avrupa uluslar topluluğunun içinde yer almak için Avrupa-eğilimli (İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Batı-eğilimli) dış politika izlemeye çalışmıştır. Sander (1992), bu politikaların izlenmesinde dünyanın genel durumu, Batı ve Doğu olmak üzere iki karşıt kampın varlığı, Ortadoğu'nun kronik istikrarsızlığı, ABD'nin Batı'nın önderliğini alması ve güvenliğe dönük tehditlerin genellikle doğu ve kuzeyden kaynaklanmasının haklı sebepler olarak görülebileceğini kaydetmiştir.

Kürkçüoğlu (1980: 331) ise Türk dış politikasının zorlukları ile ilgili olarak şunları aktarmıştır:

“Çok yönlü” dış politika, zaten bu üç güç merkezinin, yani Batı, Doğu ve Üçüncü Dünya’nın her biriyle aynı anda iyi ilişkilere sahip olmak demektir. Yani, bu üç merkezin hiçbirine gözü kapalı bağımlı olmayan fakat hiçbirleriyle de ‘ilişkiyi koparmayan bir ‘politika izlemeyi gerektirmektedir. Böyle bir politikayı izlemek elbette zordur. Fakat Türkiye’nin “coğrafi determinizm”i bunu zaruri kılmaktadır. Denilebilir ki, böyle bir politikanın anlamı, hiçbir bloğun tam desteğinin garantili olamayacağı demektir. Hatta, böyle çok yönlü bir politika, Türkiye’yi tam bir yalnızlığa da itebilir. Bu ihtimal, çok yönlü politikanın olumsuz sonucu olabilir. Bu politikanın olumlu sonucu ise her üç güç merkezinin de Türkiye’yi daha fazla yanlarına çekebilmek için onun izlediği çok yönlü politikayı karşılıksız bırakmaması olabilecektir...”

Martin (2012: 303), Türk dış politikasının yenedünya düzeninde sürekli güvenlik ve ekonomik gelişme aramasının Ankara açısından birçok kritik ikilemi çözmeye zorluklar yarattığını kaydetmiştir. Martin’e göre bu ikilemler Türkiye’nin Batı ile ittifaklarını sürdürürken aynı zamanda ülkenin enerji tedariki için başlıca kaynaklar olarak Rusya, İran, Ortadoğu, Kafkaslar ve Orta Asya ile ekonomik ilişkilerini geliştirme isteğinden doğmaktadır.

Türkiye’nin Ortadoğu’ya yönelik dış politikasında çoğu zaman genel bir bakış açısının hâkim olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Türkiye’nin komşularıyla veya Ortadoğu’dan herhangi bir ülke ile ilişkilerinin tüm bölgeyi çoğu zaman da Batı ile ilişkilerini de etkileyebileceği iddia edilmiştir. Bu bakımdan Türkiye’nin Suriye ile ilişkilerinde iki hususu göz önünde bulundurması söz konusu olmuştur. Birincisi Batılı ülkelerin ve Rusya’nın bu ilişkilere bakışının nasıl olacağı, ikincisi ise diğer bölge ülkelerinin, komşu ülkelerin ve İsrail’in tepkisidir.

Geçmişte daha çok İngiltere ve Fransa’nın, günümüzde ise ABD, Çin ve Rusya’nın bölge üzerindeki hegemonyası ya da Çeçen (2005: 102) tarafından ifade edildiği gibi; dünyanın egemenliğini elde edebilmek için Ortadoğu’yu kontrol altında tutmak istemeleri, Ortadoğu coğrafyası üzerinde devletlerarası diplomasinin ve dış politikanın gelişmesini olumsuz yönde etkilemektedir. Türkiye, ilk defa 1970’lerde başladığı ve zaman zaman bölge ülkeleriyle geliştirmeye çalıştığı dış politikada, egemen küresel güçler tarafından oluşturulan bu yapıyı gözetmek durumunda kalmıştır. Örneğin, ABD’nin petrol akışını güvenceye almak için Körfez’e müdahalesi (Burbach, 1994: 137) Türkiye’yi de derinden etkilemiştir. 1990’lar Türk-Amerikan ilişkilerinde gerilimlerin (Tezkere Krizi ve Türk Özel Kuvvetlerine baskın) yaşandığı ve Türkiye’nin güvenlik ve dış politika konularında daha aktif ve bağımsız yol izleyebileceğinin sinyallerini verdiği bir dönem olarak görülmektedir (Kor, 2005: 73-74). Son olarak Suriye konusunda gerek ABD gerekse Rusya tarafından yürütülen politikaların ve Türkiye’nin güneyinde oluşturulmaya çalışılan yapının Türkiye ile ABD ve Rusya arasında gerginliğe yol açtığı bilinmektedir. Ayrıca, Ortadoğu ülkeleri ve Suriye ile yürütülen olumlu dış politika sürecinde İsrail ile ilişkilerin zayıflaması ve bu nedenle Batılı ülkelerin (Neo-Osmanlılık anlayışının diriltildiği iddiasıyla) Türkiye karşıtı tutumları gerek basında gerekse bilimsel çalışmalarda yer almıştır.

Çufalı’ya (2003: 142) göre, Türkiye ile Suriye arasındaki gerginliklerden en fazla İsrail ve Yunanistan yararlanmaktadır. Türkiye-Suriye ilişkileri gerginleştikçe Suriye ve Yunanistan birbirine daha fazla yakınlaşmaktadır. Çufalı, İsrail’in Golan tepeleri görüşmelerinde olduğu gibi Suriye’nin dikkatini Türkiye üzerine çektiğini, Golan tepelerini vermeyi kabul etse de buradaki su kaynaklarını devretmeyi kabul etmediğini, böylece Suriye’nin su ihtiyacı için Türkiye’deki su kaynaklarını işaret etmesi manidar bulunmuştur. Aynı dönemde Türkiye’nin Golan tepeleri konusunda Suriye ve İsrail arasındaki görüşmelerde aracılık teklifinin özellikle Suriye ilişkilerine olumlu yansıdığı belirtilmiştir. İlginç bir şekilde Türkiye’nin Suriye ile ilişkilerinin geliştiği dönemde, İsrail ile gerginliklerin arttığı görülmektedir. Bu dönem (2009) aynı zamanda İsrail’in Gazze saldırılarını yoğunlaştırması ve bunu Türkiye’nin kesin bir dille eleştirmesi, ayrıca İsrail’de Türk büyükelçisine diplomatik nezakete uymayan davranışın sergilenmesi sonucu Türkiye kamuoyunun tepkisini çekmesi ve İsrail’in Gazze’ye yardım taşıyan Türk gemisine saldırmasının öfkeye yol açması dikkat çeken gelişmeler

olarak belirtilmiştir (Dodd, 2016: 84). Bu gelişmelerin yaşandığı süreçte Türkiye-Suriye ilişkilerinin, Türkiye Ortadoğu ilişkilerine model olarak gösterilecek kadar (Tür, 2011: 36) ilerletildiği hatırlanacaktır. Martin (2012: 302), bu dönemde Türkiye'nin Ortadoğu'da giderek gelişen bağımsız ve aktif dış politikasının, Körfez İşbirliği Konseyinden (KİK) altı devletle ittifak kurmasını sağladığını belirtmiştir. Suudi Arabistan, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikler (BAE), Bahreyn, Katar ve Umman'dan oluşan bu altı ülke ile yapılan ittifaklar karşılıklı çıkarlara dayandığı gibi ileriye dönük ticaret ve yatırımların artırılması amacını taşımıştır.

Türkiye'nin diğer komşu ülkelerle olduğu gibi Suriye ile de dış ticaretinin beklentileri karşılama bile önemli rakamlara ulaştığı görülmektedir. İki ülke arasındaki ilişkilerin siyasi bakımdan çok iyi olmadığı dönemlerde bile dış ticaretin devam etmesi dikkat çekicidir. Ancak iki binli yıllarda siyasi açıdan yakınlaşmanın ekonomik ilişkilere de yansdığı söylenebilir. Uluslararası Taşımacılık ve Lojistik Hizmet Üretenleri Derneği (UTİKAD) açıklamasına göre, bu dönemde yapılan ticaret anlaşmaları ve karşılıklı vizenin kaldırılması Suriye'yi, Türk girişimcileri için en cazip pazarlardan biri haline getirmiştir. Açıklamada; Suriye denilince akla yakın bir zamana kadar sınırdan yapılan kaçak ticaretin geldiği ancak bu dönemde Suriye'nin, Türk yatırımcılar için en gözde ülkelerden biri olduğu kaydedilmiştir. Ayrıca iki ülke hükümetleri arasında son yıllarda artan diyalog sonucu birçok önemli anlaşmaya imza atılırken, bu anlaşmalardan 2004'de imzalanan serbest ticaret anlaşmasıyla iki ülke arasındaki gümrük vergisi bazı mallarda sıfırlanmış, bazı mallarda ise kademeli olarak azaltılmıştır. Aynı dönemde iki ülke arasında toplu konut, sivil havacılık, turizm ve sağlık gibi alanlarda 50 işbirliği anlaşması imzalandı. Ticari ilişkilerin yasal altyapısını oluşturan bu anlaşmalar dışında, son dönemde vizenin kaldırılması ve tek gümrük kapısı planı, Suriye'ye ihracatı ve yatırım yapmayı cazip hale getirmiştir. Açıklamada ayrıca bundan 10 yıl öncesinde 730 milyon dolar civarında olan Suriye ile Türkiye arasındaki yıllık ticaret hacminin, 2009 yılı sonu itibarıyla 2 milyar doları geçtiği, 2000 yılında 185 milyon dolar olan Türkiye'nin Suriye'ye ihracatının ise 2010 yılı Kasım ayı itibarıyla 1 milyar 642 milyon dolar olduğu belirtilmiştir (UTİKAD, 2011).

Ticaret Bakanlığı verilerine göre Türkiye-Suriye dış ticaretinin seyri 2011 yılında ilişkilerin bozulmasına kadar önemli gelişme kaydetmiştir. Bu gelişmede Türkiye-Suriye dış ticaretini düzenleyen Serbest Ticaret Anlaşması (STA)'nın (1 Ocak 2007'de yürürlüğe girmiştir) önemli payı olduğu kabul edilmektedir. Serbest Ticaret Anlaşması (STA) sonrası Türkiye'nin Suriye'ye ihracatının iki katına çıktığı ve bu artışın 2009 ve 2010 yıllarında da devam ettiği belirtilmiştir. Yine aynı verilere bakıldığında, 2015 yılından itibaren iki ülke ilişkilerinin siyasi bakımdan henüz düzelmemiş olmasına rağmen, dış ticaretin canlanmaya başladığı görülmektedir. 2015 yılında 1,574 milyar dolar civarındaki dış ticaret hacminin, 2020 yılında 1,841 milyar dolar, 2021 yılında 2,291 milyar dolara ve 2022 yılında ise 2,469 milyar dolara ulaştığı gözlenmiştir. Bu rakamlarda dış ticaret dengesinin Türkiye lehine olduğu da görülmektedir. Örneğin; 2022 yılında Türkiye'nin Suriye'ye ihracatı 2,235 milyar dolar civarında iken, ithalatı ise 234 milyon dolar civarında gerçekleşmiştir (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2023).

Türkiye-Suriye ilişkilerinin aslında çok daha iyi düzeyde olması gerekirken yukarıda da değinildiği üzere Tunus'ta başlayan ve Suriye'yi de etkileyen Arap Baharı sürecinin 2011 yılından itibaren iki ülke ilişkilerine yansdığı görülmüştür. O dönemden bugüne kadar hem Türkiye'nin Ortadoğu ve bölgeye yönelik dış politikasının seyri hem de Suriye rejiminin gerek Arap Baharı olarak adlandırılan halk ayaklanmasına karşı tutumu gerekse bu süreçte Türkiye'ye dönük politikaları birçok çalışmada ele alınmıştır. Dolayısıyla bu çalışmada sürece ilişkin ayrıntıya yer verilmemiştir. Ancak son dönemde her iki ülke tarafından yapılan açıklamalar ilişkilerin geliştirilmesi konusunda ortak kanaatin olduğunu göstermektedir. Türkiye-Suriye ilişkilerinin geliştirilmesi sadece iki ülkenin siyasi, sosyal ve ekonomik faydasına yönelik olmamakta, bölgesel istikrar açısından da önem arz etmektedir. Son yıllarda bölgede yaşanan ve başta iki ülkenin insanları olmak üzere bölgenin derinden etkilendiği süreç bunun açık göstergesidir.

Bir ülkenin dış politika gibi zorlu bir alanda kısa vadeli politikalar yürütmesi güven sorununu da beraberinde getirmektedir. Bu açıdan kalıcı barış ve bölge istikrarının sağlanması Türkiye ve

Suriye'nin sorunları çözme iradesini elinde bulundurmaları ve ekonomik alanda olduğu gibi çok yönlü olarak ilişkilerin bir şekilde devam ettirilmesini zorunlu kılmaktadır. Türkiye-Suriye ilişkilerinin geliştirilebilmesi için halledilmesi gereken en önemli sorunlar İnat (2019) tarafından şu şekilde sıralanmıştır: Öncelikle ABD'nin hâlihazırda destek verdiği ve bölgede istikrarsızlığın sebebi olarak görülen PKK/PYD yapılanmasıdır. İkincisi HTŞ gibi yapıların varlığıdır. Üçüncüsü ise Şam yönetiminin yani Suriye Baas rejiminin iktidarı paylaşmaması, İran ve Rusya'nın desteğiyle sahada kazanılan üstünlüğe dayanarak eski düzenin devamını istemesidir. İnat'a (2019) göre bu durum, Türkiye'nin Suriye ile ilişkilerinde sadece ikili dış politik çalışmalarının yeterli olmayacağını, bu konuda kalıcı gelişmenin yaşanabilmesi için Rusya, ABD ve İran, hatta bölgede etkin olan diğer Batılı ülkeler ile de ilişkilerini geliştirmesi gerektiğini göstermektedir.

Türkiye'nin yakın dönem Suriye dış politikasının, hem komşu ülkeler hem de ABD ve Avrupa Birliği üyesi ülkeler tarafından yakından takip edildiği bu ülkelerle birçok konuda anlaşmazlık yaşandığı söylenebilir. Suriye'de Arap baharı sürecinde rejimin en büyük destekçisi olan Rusya, 2015 yılından itibaren fiili olarak sahada yer alarak özellikle sivil alanların bombalanması nedeniyle Türkiye tarafından uyarılmıştır. Nitekim hava sahasını ihlal eden Rus uçağının Türkiye tarafından vurulmasıyla iki ülke ilişkileri oldukça gerilmiştir. Ancak Türkiye'de 2016 yılında yaşanan 15 Temmuz darbe girişimi sonrasında ilişkilerin normale döndüğü, Erdoğan tarafından Putin'e gönderilen özür mektubunun da ilişkilerin düzelmesinde rol oynadığı belirtilmiştir. Daha sonra Karabağ Savaşı sırasında Rusya'nın tutumu ve Rusya-Ukrayna Savaşı'nda Türkiye'nin tarafsız tutumu iki ülke arasındaki ilişkilerin oldukça ilerlemesini sağlamıştır.

İran ise Suriye'nin yakın bir müttefiki olarak olayların başlamasından itibaren açık veya örtülü olarak Esad rejimine desteğini sürdürmüştür. İran istihbaratı ve silahlı güçleri muhalifler karşısında neredeyse tükenmekte olan rejim güçlerinin can simidi olmuştur. İran özellikle 2011'den itibaren müttefiki olan Suriye'ye olan güçlü bağlılığını göstermiş ve Suriye çatışmasının önemli bir aktörü olmuştur. İran, Suriye'ye askeri danışmanlar göndererek, milis güçler kurarak ve uluslararası alanda destek sağlayarak sürekli bir biçimde Suriye hükümetini desteklemiştir (Ahmadian ve Mohseni, 2019: 2). Ayrıca İran destekli Lübnan Hizbullah'ının bölgede bulunduğu ve iç savaşta birçok kayıp verdiği bilinmektedir. İran'ın yürüttüğü politikalarla en başta Suriye'deki sivillere yönelik rejim tarafından yapılan katliamların arttığını dile getiren Türkiye, bu uyarılarına olumlu yanıt alamamış dolayısıyla İran ile ikili ilişkiler oldukça düşük düzeyde seyretmiştir. Son dönemlerde Rusya'nın arabuluculuğu ile Suriye hükümeti ile Türkiye arasında yapılan görüşmelerde İran'ın da bulunması, İran'ın Suriye politikasını ve Suriye'deki amaçlarına dönük ısrarının devam ettiği şeklinde yorumlanmıştır.

Arap Baharı'nın Suriye'de başlamasıyla beraber bölgedeki küresel bir güç olarak ABD'nin daha çok İsrail'in güvenliğini öncelendiği söylenebilir. Başlangıçta Türkiye ile beraber hareket eden ve muhaliflerin başarısı, rejimin değişmesinin Suriye halkı için faydalı olacağı bizzat başkan Obama tarafından dile getirilmiştir. Sonraki süreçte gerek muhaliflerin radikal oldukları bahanesi gerekse o dönemde hızla büyüyen ve hâkimiyet alanını genişleten İŞİD (ISIS) nedeniyle senato tarafından Suriye politikalarının onaylanmaması, rejim için altın tepside sunulan bir fırsat olmuştur. Ayrıca Suriye'nin kuzeyindeki yapılanmaya (PKK/YPG) vermiş olduğu binlerce tır silah desteği nedeniyle Türkiye müttefiki olan ABD ile ciddi anlamda güven sorunu yaşadığını belirtmiştir.

Aynı şekilde Suriye politikasında Türkiye, henüz tam üye olmasa da Gümrük Birliği anlaşmasıyla yakın ilişkiler içinde bulunduğu AB ülkeleri ile de zaman zaman karşı karşıya gelmiştir. Türkiye'nin, Suriye konusunda yaşadığı zorluklar ve göç dalgası konusunda AB üzerine düşeni yapmamış, vermiş olduğu taahhütleri yerine getirmemiştir. Bu nedenle Avrupa Birliği Türkiye tarafından en üst düzeyde eleştirilmiştir. Bir süre sonra göçmenlerin yüzünü Avrupa'ya çevirmeleri bu ülkeleri tedirgin etmiştir. Sonrasında yaşanan süreç Oğuşgil (2016: 67) tarafından şu şekilde aktarılmıştır:

“AB temsilcilerinin mülteci krizinin çözümünde kritik bir role sahip olarak gördükleri Türkiye ile temasa geçmeleri, bu iki aktör arasında yakınlaşmayı sağlayacak bir dizi gelişmeyi de beraberinde getirmiştir. AB liderleri ile Türk yetkililer arasında geçen yoğun görüşme trafiği neticesinde bahse konu göç dalgasının ortaya çıkardığı kriz yönetimine yönelik olarak işbirliğini artırma, koordineli çalışma ve ortak hareket etme konularında uzlaşmaya varılmıştır. Söz konusu uzlaşma, AB tarafından hazırlanan ve her iki aktör tarafından hayata geçirilmesi planlanan bir dizi ortak adımı içeren Eylem Planı ile somutlaştırılmıştır. 15 Ekim 2015 tarihinde mülteci krizine çözüm gündemiyle Brüksel’de toplanan AB liderleri zirvesinde ise söz konusu "AB-Türkiye Ortak Eylem Planı" (EC, 2015) üzerinde anlaşmaya varılmıştır.”

Nitekim son dönemde Türkiye-Suriye ilişkilerinde yaşanan olumlu gelişmelerde belirtilen çok yönlü diplomasinin etkisi görülmüştür. Bir taraftan bölge ülkeleri ve ABD ile yapılan görüşmeler, diğer taraftan Rusya’nın arabulucu olması ve Suriye ile yapılan görüşmelerde Rusya ve İran taraflarının da hazır bulunması, ikili ilişkilerin düzelmesi açısından bölgesel ve küresel aktörlerin dikkate alınmasının yanı sıra çok yönlü dış politika anlayışının doğruluğunu ortaya koymaktadır.

4. Suriye Politikasının Türkiye’nin İç Siyasetine Etkileri

Türk dış politikasının, siyasi istikrarsızlık ve ekonomik krizlerle geçen yaklaşık on yıllık bir süreden sonra iki binli yıllarda ciddi bir atılım yaptığı kabul edilmektedir. Dolayısıyla cumhuriyet dönemi boyunca en etkili dış politik uygulamaların bu dönemde yürütüldüğü belirtilmiştir. Bunun temel sebebinin ülke içi siyasi istikrarın sağlanarak ekonomide önemli gelişmelerin kaydedilmesi şeklinde yorumlanmıştır. Bu dönemde Türkiye’nin ağırlıklı olarak ABD, Rusya, AB, Ortadoğu ve Kuzey Afrika ile dış ilişkilerinin yürütmeye çalıştığı kaydedilmiştir (Güder vd., 2020: 48-49). Tüm bu gelişmeler dış politika uygulamalarının bir anlamda iç siyasette karşılığının olduğunu göstermektedir. Yine Ortadoğu’da meydana gelen siyasi ve sosyal olayların Türkiye gibi demografik ve kültürel bakımdan farklılıkları barındıran bir ülkeyi etkilemesi doğal karşılanabilir. Nitekim yakın zamanda Arap Baharı gibi toplumsal olayların en azından sonuçları itibarıyla Türkiye’yi de özellikle ekonomik bakımdan etkilediği görülmüştür.

Bilindiği üzere 2011 yılında Tunus’ta başlayan ve neredeyse tüm Ortadoğu coğrafyasında etkili olan Arap Baharı, Suriye’yi de derinden etkilemiştir. Suriye’de halkın Deraa’da başlattığı gösterilerin büyümesi ve kitlesel halk hareketine dönüşmesi üzerine Beşar Esad yönetiminin gösterileri bastırmak için aşırı şiddete başvurması (Orhan ve Haşıl, 2023; Serdar, 2015: 16-17) ülkeyi yıllarca sürecek kaos ortamına sürüklemiştir. Bu ortamda yüz binlerce Suriyeli hayatını kaybederken, milyonlarca göç etmek zorunda kalmıştır. Bu süreçte altı milyona yakın Suriye vatandaşının komşu ülkelere sığındığı, ülkemizde ise 3,7 milyon Suriyelinin ikamet etmeye devam ettiği belirtilmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2023). Aslında bu durumun benzeri 1982’de Suriye’nin Hama şehri başta olmak üzere Halep ve Humus’ta da yaşanmıştı. Tarihe Hama ayaklanması olarak geçen olaylarda değişik kaynaklara göre 10.000 ile 25.000 arasında (Suriyelilere göre çok daha fazla) insan rejim güçleri tarafından aşırı şiddet kullanılarak kitlesel bir kıyıma tabi tutulmuştur (Arı, 2005: 470).

Türkiye’nin, Arap Baharı sürecinde bölgedeki devlet yönetimlerine karşı tavrı, demokrasi ve insan hakları bakımından yönetimlerin kendilerini geliştirmeleri ve halka karşı şiddet kullanmaktan uzak durmaları şeklinde tavsiyeler olarak özetlenebilir. Bununla birlikte Türkiye hükümeti, Suriye yönetiminin ülkedeki durumun önemini kavraması ve halkın isteklerini göz önünde bulundurması için özel çaba sarf etmiştir. Türkiye, en üst düzeyde (Dışişleri Bakanlığı olarak) iletişime geçmek suretiyle Suriye rejiminin, halkın özgür ve demokratik taleplerinin karşılanması yönündeki beklentilerini karşılaması ve aksi halde doğabilecek şiddet ortamından hem ülkenin hem de bölgenin zarar görebileceği endişesini dile getirmiştir. Fakat rejimin bu uyarılara kulak tıkaması hem iki ülke ilişkilerini tamamen koparmış hem de ülkenin yıllarca şiddet sarmalına girmesine sebep olmuştur.

Suriye rejiminin bu tutumunda kuşkusuz Rusya başta olmak üzere İran ve Irak’ın kendisine sunduğu her türlü destek etkili olmuştur. Türkiye’nin tüm çabalarına rağmen Suriye rejimine verilen

bu destekler hem muhalefetin zayıf kalmasına hem de halk hareketinin amacına ulaşamamasına sebep olmuştur. Libya'daki durumun tersine, Suriye'de Batılı ülkelerin müdahale etmemesi, sürecin uzamasına ve giderek kendisini krizin içinde bulan Türkiye'nin hem yanı başındaki kaostan etkilenmesine hem de çok büyük göç dalgasıyla karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Bu durum o dönemde Türkiye'nin Ortadoğu'da artan etkisinden rahatsız olan bazı Batılı ülkelerin krizin uzamasını hedefleyerek Türkiye'nin yıpratılmasının sağlanması şeklinde de yorumlanmıştır (Sandıklı ve Semin, 2014: 202-203). Sonuçta Çakmak vd. (2014: 137) tarafından da belirtildiği gibi Türkiye, Arap Baharı ile başlayan süreçte, kontrol edemediği değişkenlerin varlığı ve bu sürece dâhil olan aktörlerin birbirinden çok farklı önceliklere sahip olması gibi nedenlerle günümüzde bile Suriye kaynaklı çok önemli sorunlarla uğraşmak durumunda kalmıştır.

Görüldüğü üzere Türkiye'nin komşularıyla ilişkilerinde sadece bölgesel hassasiyetleri dikkate alarak devletlerarası diplomatik ilişkileri yürütmesi değil aynı zamanda bu ülkelerle sosyo-kültürel bağları da dikkate alması dış politika açısından son derece önemlidir. Çünkü Türkiye'deki toplumsal yapı ile İran, Irak ve Suriye toplumlarının tarihi, sosyal, kültürel ve inanç birlikteliği dolayısıyla bu ülkelerle yaşanabilecek sorunların toplumlara yansımalarının kaçınılmaz olacağı düşünülmektedir. Nitekim bu ülkelerle yürütülen dış politikalarda çok hassas olunması gerektiği birçok çalışmada vurgulanmıştır. Bu nedenle özellikle son dönemlerde Suriye ile ilgili politikaların iç siyasette tartışma konusu yapıldığına rastlanmaktadır.

Bu tartışmalarda Türkiye'nin Suriye politikasının en fazla iki yönüne dikkat çekildiği görülmektedir. Bunlardan birincisi; Suriye politikasının siyasetten ekonomiye kadar birçok problemin kaynağı olarak görüldüğü, dolayısıyla iyi ilişkiler yürütülemediği için siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan sıkıntıların arttığı şeklindedir. İkincisi ise özellikle seçim dönemlerinde seçmenleri etkilemek amacıyla artan Suriyeli göçmen söylemleridir. Medyanın da etkisiyle göçmen karşıtlığının son genel seçimlerde etkisinin bariz bir şekilde arttığı ve buna dair söylemleri nedeniyle bazı siyasi kişiliklerin ve partilerin oylarında önemli ölçüde artış gözlemlendiği kaydedilmiştir.

Kuşkusuz Suriyeli göçmenler konusu sadece Türkiye'nin dış politikasının neticesi olarak görülemez. Bununla birlikte bölgenin sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapısı başta olmak üzere Ortadoğu ülkelerinin her birinin kendine özgü siyasi sorunları, uluslararası ve bölgesel aktörlerin Ortadoğu'ya yönelik politikaları ve ülkesindeki krizi yönetemeyen Suriye rejimi olarak görülmektedir. Uyguladığı şiddet politikasıyla milyonlarca insanın hayatını kaybetmesine ve göçe zorlayan rejimin şu ana kadar göçmenlerin güvenli bir şekilde geri dönmesinin sağlanmasına dair ciddi bir politika üretmemesi eleştirilmektedir. Böylece Türkiye başta olmak üzere Suriyeli göçmenlerin yaşadığı sıkıntılara ilaveten buldukları ülkelerde sebep oldukları siyasi ve sosyal sorunların giderek arttığı belirtilmiştir.

Erdoğan (2020) tarafından, Türkiye'de yaşayan Suriyeli göçmenler ile ilgili yapılan detaylı bir çalışmada, birçok sorun ve çözüm önerisinin bulunduğu görülmektedir. Erdoğan (2020: 202-208) çalışmasının bulgular kısmında, Türk toplumunun başlangıçta göçmenlere yönelik üst seviyede olan kabul ve dayanışma düzeyinin devam ettiğini ancak belirgin bir azalmanın olduğunu dolayısıyla kabul ve dayanışmanın tahammüle dönüştüğünü belirtmiştir. Yapılan çalışmada göçmenlerin Türkiye'de kalma sürelerinin uzamasıyla birlikte, güven ve huzur konusunda iyileşme olduğunu bunun Türkiye'de kalıcılık eğilimini artırdığı ancak Türk toplumunun bu durumdan endişe duyduğu belirtilmiştir. Aynı çalışmada belirtilen politik önerilerden (210-216) de anlaşıldığı üzere göçmenlere yönelik belirsizliğin giderilmesi ve hem Türkiye toplumunun hem de göçmenlerin yaşadığı sıkıntıların çözümüne dönük en uygun (eğitim, sağlık, çalışma hayatı, sosyal politikalar, yaşam standartları vs.) politikalar üretilmesi muhtemel sosyal ve siyasi problemlerin önüne geçebilecektir.

Türkiye'nin gerek Ortadoğu'da Arap Baharı'ndan etkilenen ülkelere gerekse Suriye'deki gelişmelere karşı hükümet düzeyinde yürüttüğü politikaların muhalefet tarafından eleştirildiği bilinmektedir. Fakat Suriye'deki gelişmelerde bu eleştirilerin dozunun arttığı, hükümet politikalarına karşı kamuoyu desteği oluşturulmaya çalışıldığı gözlenmiştir. Eleştirilerin odağında ise dış politika

aktörleri yer almıştır. Bölgedeki kaos ortamından uzak durulması gerektiği, komşularla ilişkilerde dile getirilen sıfır sorun anlayışının devam etmesi ve Suriye'nin iç işlerine karışmanın doğru olmayacağı çokça dile getirilen hususlar arasında olmuştur. Buna karşı hükümetin aksiyoner dış politikanın gereklerinde ısrarcı tutumu, uzak durulması halinde kaosun kısa sürede Türkiye'yi de etkileyeceği ve Suriye'nin kuzeyindeki terör yapılanmasının Türkiye açısından yarattığı tehlike vurgulanmıştır.

Suriye ile Türkiye arasındaki problemlerin aslında yapay olduğu (Çufalı, 2003: 142), ayrıca iki ülke halklarının yakın tarihi ve sosyo-kültürel bağlarının yönetim kademelerinin siyasi kararlarını etkileyebilecek güçte olduğu bilinmektedir. Bu nedenle 2000'li yıllarda iki ülke ilişkilerinin kısa sürede önemli mesafe alması toplumsal beklentilerin sonucu olarak açıklanmaktadır. Gerek Türkiye gerekse Suriye'de meydana gelen olaylarda iki ülke halklarının hassas olduğu görülmüştür. Arap Baharı sürecinde Suriye'de meydana gelen olaylar ve rejimin tutumuna karşı Türkiye kamuoyunun tepkisi ve hükümetten beklentisinin, hükümetin dış politikada yeni kararlar almasına etki ettiği söylenebilir.

5. Sonuç

Yirminci yüzyılın başlarına kadar dış politikanın, bir ülkenin iç siyasetinden bağımsız olduğuna dair inancın yaygın olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla ülkelerin dış politikalarında sadece diplomasinin önemi üzerinde durulmuştur. Ancak yirminci yüzyılda dünyadaki siyasi gelişmeler ve son olarak küreselleşme süreci dış politikanın çok daha karmaşık yönünü ortaya koymuştur. Böylece ülkelerin dış politikalarında siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel boyutlarına ilaveten devlet/ hükümetler ile birlikte birçok aktörün rol oynayabildiği çok yönlü bir dönem başlamıştır.

Türkiye'nin dış politikasında da benzer durumun yaşandığı söylenebilir. Gerek dünya konjonktürü gerekse bulunduğu konum itibarıyla uzun süre Batıcı ve statükocu dış politikalar uygulamak durumunda kalan Türkiye'de iki binli yıllara doğru yaşanan siyasi değişim dış politikaya da yansımıştır. Bu dönemin dikkat çekici yanı liberal/neo-liberal politikaların uygulanmaya başlanmasıyla Türk dış politikasında dış ticaretin öneminin artması yani ekonomik nedenlerin ön plana çıkmasıdır. Türkiye'nin belirtilen sebeplerle uzun süre Ortadoğu'ya yönelik dış politikasında gelişmenin yaşanmamasına rağmen bu dönemde hem Ortadoğu ülkeleri hem de komşuları ile ekonomi ağırlıklı ilişkilerin geliştiği gözlenmiştir. Bu kapsamda güvenlik tehdidinin Adana Mutabakatı (1998) ile önemli ölçüde bertaraf edilmesi Türkiye-Suriye ilişkilerinin de önünü açmıştır.

İki binli yıllarda yaşanan gelişmeler sadece siyasi değil aynı zamanda ekonomik temelli anlaşmaların yapılmasına ve Türkiye-Suriye ilişkilerinin gelişmesine yardımcı olmuştur. Arap Baharı'nın başladığı süreç iki ülke ilişkilerinin tamamen kopma noktasına geldiğini gösterse de son günlerde tekrar iki ülke ilişkilerinin yeniden kurulmaya çalışıldığı ve üst düzey görüşmelerle aradaki sorunların çözülmeye çalışılması umut verici olmuştur. Ayrıca son yıllarda iki ülke arasındaki dış ticaret hacminin önemli ölçüde artmış olması bu ilişkilerin gelişmesi bakımından destekleyici unsur olmuştur. Türkiye-Suriye ilişkilerinin göstermiş olduğu üzere bir ülke ile dış politikada yaşanan olumsuz gelişmeler, sadece iki ülke arasında siyasi bir anlaşmazlık olarak değerlendiril(e)memektedir. Bu bakımdan Türkiye'nin, Suriye dış politikasının iç siyasete ve dış politikaya yansımaları uzun süre tartışılmaya devam edecek gibi görünüyor.

Kuşkusuz bu tartışmalarda öncelikle, Suriye'nin kuzeyinde ABD himayesiyle oluşturulmaya çalışılan PKK/YPG yapılanması yer almaktadır. Bu konu Türkiye'nin ABD ve AB başta olmak üzere Batı ile ilişkilerini son derece olumsuz etkilemektedir. İkinci olarak iç savaşın başlamasından beri Türkiye'ye sığınan milyonlarca Suriyeli göçmenlerin geleceği konusudur. Suriyeli göçmenlerin dış politikada Avrupa ülkeleri ile ilişkileri etkilemesinin yanı sıra iç güvenlik, demografik, sosyal ve kültürel bakımlardan iç siyasete ilişkin önemli sorunlara yol açma riskini taşıdığı sürekli vurgulanmakla beraber iç politik malzeme olarak kullanılması ayrıca sıkıntı oluşturmaktadır. Her ne kadar son dönem gerek ikili gerekse dörtlü görüşmelerde göçmenlerin geri dönüşü ile ilgili

çalışmaların yapıldığı ve Esad tarafından geri dönmeleri çağrısında bulunduğu belirtilse de bunun birçok bakımdan hiç de kolay olmayacağı ortadadır. Sonuç olarak Türkiye'nin Suriye dış politikası, etkileri bakımından hem diğer komşu ve Ortadoğu ülkelerinden farklılaşmakta hem de çok daha zorlu, çok boyutlu ve uzun soluklu diplomasi çalışmalarıyla siyasi ve ekonomik çıkarların göz önünde bulundurulmasını gerektirmektedir.

Kaynaklar

- Ahmadian, H. ve Mohseni, P. (2019). Iran's Syria strategy: The evolution of deterrence. *International Affairs*, 95(2), 1-24. <https://doi.org/10.1093/ia/iiy271>
- Altunışık, M. B. (2002). Soğuk Savaş sonrası dönemde Suriye'nin dış politikası: Değişime uyum çabası. M. Türkeş ve İ. Uzel (Ed.), *Türkiye'nin komşuları* içinde (s. 259-292). İmge Kitabevi.
- Altunışık, M. B. ve Tür, Ö. (2006). From distant neighbors to partners? Changing Syrian-Turkish relations. *Security Dialogue*, 37(2), 229-248. <https://doi.org/10.1177/0967010606066172>
- Arı, T. (2005). *Geçmişten günümüze Ortadoğu: Siyaset, savaş ve diplomasi*. Alfa Yayınları.
- Ataman, M., ve Özdemir, Ç. (2018). Turkey's Syria policy: Constant objectives shifting priorities. *Turkish Journal of Middle Eastern Studies*, 5(2), 13-35. <https://doi.org/10.26513/toed.466046>
- Aydın, M. ve Aras, D. (2004). Ortadoğu'da ekonomik ilişkilerin siyasi çerçevesi; Türkiye'nin İran, Irak ve Suriye ile bağlantıları. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 1(2), 103-128.
- Burbach, R. (1994). Amerikan demokrasisinin trajedisi (A. Fethi, Çev.). S. Amin, C. Noam, ve A. G. Frank (Ed.), *Düşük yoğunluklu demokrasi yeni dünya düzeni ve politik güçler* içinde (s. 125-152). Alan Yayıncılık.
- Çakmak, C., Yetim, M. ve Çolak, F. G. (2014). Ortadoğu'da devrimler ve Türkiye. A. Sandıklı ve E. Kaya (Ed.), *Ortadoğu'da değişim ve Türkiye içinde* (s. 119-166). Bilgesam Yayınları.
- Çeçen, A. (2005). ABD ve ordusu İsrail lobilerinin taşeronu olarak bölgeye gelmiştir. A. Akar (Ed.), *Büyük Ortadoğu kuşatması: Yeni dünya düzeninin Ortadoğu ayağı* içinde (s. 98-120). Timaş Yayınları.
- Çufalı, M. (2003). Çok boyutlu dış politikaya geçişte Türkiye'nin güney komşularıyla ilişkileri, 1980-2003. T. Göksu, H. H. Çevik, A. Baharçipek, ve A. Şen (Ed.), *1980-2003: Türkiye'nin dış, ekonomik, sosyal ve idari politikaları* içinde (s. 139-149). Siyasal Kitabevi.
- Dodd, C. (2016). Türkiye Cumhuriyeti (K. Tanrıyar, Çev.). M. Heper ve S. Sayarı (Ed.), *Dünden Bugüne Türkiye: tarih, politika, toplum ve kültür* içinde (s. 71-87). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Doğan, K. C. ve Yılmaz, N. (2013). Küresel sermayeye dayalı yeni ekonomik düzende Ulus-Devlet'in egemenlik krizi. *Global Journal of Economics and Business Studies*, 2(3), 12-19.
- Erdoğan, M. M. (2020). *Suriyeliler barometresi 2019: Suriyelilerle uyum içinde yaşamın çerçevesi*. Orion Kitabevi.
- Fraser, T., Mango, A. ve McNamara, R. (2011). *Modern Ortadoğu'nun kuruluşu* (F. Doruker, Çev.). Remzi Kitabevi.
- Gök, N. (2019). Suriye krizi'nin Türkiye'ye yansımaları (2011-2017). *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(8), 77-114. <http://dx.doi.org/10.32739/uskudarsbd.5.8.59>
- Gökcan, Ö. (2018). Türkiye-Suriye ilişkilerinde bir kırılma noktası: Ekim 1998 krizi veya diğer bir ifadeyle "ilan edilmemiş savaş". *Akademik İncelemeler Dergisi*, 13(1), 169-198. <https://doi.org/10.17550/akademikincelemeler.396405>
- Göksedef, E. (2023, 23 Ocak). İran, Türkiye-Suriye görüşmelerine ve normalleşme sürecine nasıl bakıyor? . *BBC Türkçe*. <https://www.bbc.com/turkce/articles/cp4q94vp8y7o>
- Güder, S., Çemerek, M. ve Mercan, M. H. (2020). *Geleceğin Türkiye'sinde dış politika*. İlim Kültür Eğitim Vakfı.
- Hale, W. (2002). Türk dış politikasındaki ekonomik sorunlar (H. Güldü, Çev.). S. Sayarı ve A. Makovsky (Ed.), *Türkiye'nin yeni dünyası: Türk dış politikasının değişen dinamikleri* içinde (s. 43-60). Alfa Yayınları.

- Hinnebusch, R. (2014). The foreign policy of Syria. R. Hinnebusch ve A. Ehteshami (Ed.), *The foreign policies of Middle East states* içinde (2. ed., s. 207-232). Lynne Rienner Publishers, Inc.
- İnat, K. (2019, 18 Eylül). Suriye’de çözüm yolu ve riskler. *Siyaset, Ekonomi ve Toplumsal Araştırmalar Vakfı*. <https://www.setav.org/suriyede-cozum-yolu-ve-riskler/>
- Karpat, K. (2001). *Ortadoğu’da Osmanlı mirası ve ulusçuluk* (R. Boztemur, Çev.). İmge Kitabevi.
- Kirişçi, K. (2002). Türkiye ve Müslüman Ortadoğu (H. Güldü, Çev.). S. Sayarı ve A. Makovsky (Ed.), *Türkiye’nin yeni dünyası: Türk dış politikasının değişen dinamikleri* içinde (s. 53-78). Alfa Yayınları.
- Kor, Z. T. (2005). Türk-Amerikan ilişkileri. F. S. Turhan (Ed.), *Küresel güçler* içinde (s. 70-74). Küre Yayınları.
- Kurubaş, E. (2016). Türk dış politikasında değişim ve Ortadoğu politikasına yansımaları. E. Efeğil (Ed.), *Türkiye’nin çatışma bölgelerine yönelik dış politikasının analizi* içinde (s. 13-40). Gündoğan Yayınları.
- Kürkçüoğlu, Ö. (1980). "Dış politika" nedir? Türkiye'deki dünü ve bugünü. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 35(01), 309-335. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001394
- Martin, L. G. (2012). Dış politika (K. Tatlıyar, Çev.). M. Heper ve S. Sayarı (Ed.), *Dünden bugüne Türkiye: Tarih politika toplum ve kültür* içinde (s. 293-304). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Memiş, E. (2002). *Kaynayan kazan Ortadoğu*. Çizgi Kitabevi.
- Oğuşgil, V. A. (2016, 28-29 Nisan). Suriye mülteci krizi ve AB-Türkiye ilişkileri açısından düşündürdükleri II Uluslararası Ortadoğu konferansları: Ortadoğu'daki çatışmalar bağlamında göç sorunu Kilis. <http://iibf.kilis.edu.tr/bolum/III08/gec12>
- Oran, B. (2002). Türk dış politikasının teori ve pratiği/ TDP'nin kuramsal çerçevesi. B. Oran (Ed.), *Türk dış politikası: Kurtuluş savaşından bugüne olgular, belgeler, yorumlar (Cilt 1-1919-1980)* içinde (s. 17-53). İletişim Yayınları.
- Orhan, O., ve Haşıl, H. (2023). Suriye krizinin siyasi ve askeri panoraması: Kırılma anları ve dönüşümler. A. Uysal, O. Orhan, ve S. Bulut (Ed.), *Suriye krizinin doğuşu ve dönüşümü: bölgesel ve küresel aktörler* içinde (s. 51-80). Ortadoğu Yayınları.
- Owen, R. (2000). *State, power and politics in the making of the modern Middle East* (2. ed.). Routledge.
- Owen, R., ve Pamuk, Ş. (2002). *20. yüzyılda Ortadoğu ekonomileri tarihi* (A. Edirne, Çev.). Sabancı Üniversitesi Yayınları.
- Öztiğ, L. İ. (2019). Syria and Turkey: Border security priorities. *Middle East Policy*, 26(1), 117-126.
- Sander, O. (1992). *Yeni dünya düzeni ve Türkiye*. Bağlam Yayıncılık.
- Sandıklı, A. ve Semin, A. (2014). Bütün boyutlarıyla Suriye krizi ve Türkiye. A. Sandıklı ve E. Kaya (Ed.), *Ortadoğu’da değişim ve Türkiye* içinde (s. 200-220). Bilgesam Yayınları.
- Serdar, İ. (2015). AKP hükümetinin Suriye dış politikasının 2011 Arap Baharı sonrası değişimi. *Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri*, 1(1), 12-25. <https://dergipark.org.tr/en/pub/sadab/issue/34985/388191>
- Sinkaya, B. (2011). Geçmişten günümüze Türkiye’nin ortadoğu politikası ve batı etkisi. *Adam Academy Journal of Social Sciences*, 1(1), 79-100.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2023, Temmuz). Girişimci ve insani dış politika. *T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmi Web Sitesi* <https://www.mfa.gov.tr/suriye-siyasi-gorunumu.tr.mfa>
- T.C. Ticaret Bakanlığı. (2023, Şubat). Suriye ülke profili :Türkiye-Suriye dış ticareti. *T.C. Ticaret Bakanlığı Resmi Web Sitesi* <https://ticaret.gov.tr/data/5ed6044b13b87656dc5b5a22/Suriye%20%C3%9C%20Profili%202023.pdf>
- Tür, Ö. (2011, 1 Temmuz). 2000’lerde Türkiye-Suriye ilişkilerinin siyasi-ekonomisi. *Ortadoğu Araştırmaları Merkezi*, 33-39. <https://www.orsam.org.tr/tr/2000-lerde-turkiye-suriye-iliskilerinin-siyasi-ekonomisi/>
- Türkmen, İ. (2014). Türkiye Cumhuriyeti’nin Ortadoğu politikası. A. Sandıklı ve E. Kaya (Ed.), *Ortadoğu’da değişim ve Türkiye* içinde (s. 1-20). Bilgesam Yayınları.

- UTİKAD. (2011, 11 Ocak). Vize kalkınca Suriye'ye ihracat arttı. *Uluslararası Taşımacılık ve Lojistik Hizmet Üretenleri Derneği* <https://www.utikad.org.tr/Detay/Sektor-Haberleri/7354/vize-kalkinca-suriyeye-ihracat-9-kat-artti>
- Yavuzalp, E. (1998). *Dış politikada oyunun kuralları*. Bilgi Yayınevi.

Etnik Girişimcilik Üzerine Bir Değerlendirme: Kilis Kenti Örneği

An Evaluation on Ethnic Entrepreneurship: The Case of Kilis City

Ömer Faruk İNCİLİ*
Deniz CENGİZ**

DOI: <https://doi.org/10.25204/iktisad.1282707>

Öz

Makale Bilgileri

Makale Türü:
Araştırma
Makalesi

Geliş Tarihi:
14.04.2023

Kabul Tarihi:
14.09.2023

© 2023 İKTİSAD
Tüm hakları
saklıdır.

Bu çalışmada, Kilis kentinde yaşayan Suriyelilerin girişimcilik deneyimleri, girişimcilik süreci ve bunun mekânsal yansımaları ele alınmıştır. Çalışmanın temel amacı, Kilis'te yaşayan Suriyelilerin kurduğu etnik girişimciliğin mekânsal ve sektörel dağılımını, bu sistemin gelişiminde etkili olan dinamikleri ve süreçleri tartışmaktır. Bu kapsamda Kilis kentindeki etnik işletmelerin mekânsal ve sektörel dağılımının yanı sıra, Suriyelilerin girişimcilik deneyimleri ve onları girişimciliğe yönlendiren etkenler, girişimcilik stratejileri, sermayenin kaynağı, sosyal ilişki ağları, yaşanan sorunlar ve gelecek stratejileri ortaya konulmuştur. Çalışmada, etnik girişimciliğin gelişim sürecini ortaya koymak adına Kilis kentinde faaliyette bulunan 10 Suriyeli erkek girişimci ile görüşme yapılmıştır. Katılımcılar farklı sektörlerden seçilerek görüşme formları uygulanmıştır. Katılımcı grubun belirlenmesi sürecinde olasılıklı (rastlantısal) olmayan örneklem tekniklerinden faydalanılmıştır. Ayrıca etnik işletmelerin kent mekânında dağılım örüntüsünü ortaya koymak için saha çalışmaları yapılarak sektörel bazda bu işletmelerin lokalizasyonu yapılmıştır. Lokalizasyon ve haritalandırmalar ArcGIS 10.3 yazılımından faydalanılarak hazırlanmıştır. Bu çalışma etnik işletmelerin kentin belirli alanlarında kümelenmediğini göstermiştir. Bu durum etnik işletmeler ile yerli işletmelerin rekabetiyle sonuçlanmıştır. Murtaza ve Kanalboyu Caddelerinde bu örneklerle rastlamak mümkündür. Buradaki işletmelerin neredeyse tamamen Suriyeli çalışan istihdam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Göç, etnik girişimcilik, Kilis.

Abstract

Article Info

Paper Type:
Research Paper

Received:
14.04.2023

Accepted:
14.09.2023

© 2023 JEBUPOR
All rights
reserved.

In this study, the entrepreneurial experiences of the Syrians living in Kilis, the entrepreneurship process and its spatial reflections are discussed. The main purpose of the study is to discuss the spatial and sectoral distribution of ethnic entrepreneurship established by Syrians living in Kilis, the dynamics and processes that are effective in the development of this system. In this context, the spatial and sectoral distribution of ethnic businesses in Kilis, as well as the entrepreneurial experiences of Syrians and the factors that lead them to entrepreneurship, entrepreneurship strategies, source of capital, social relations networks, problems experienced and future strategies are revealed. In the study, in order to reveal the development process of ethnic entrepreneurship, 10 Syrian male entrepreneurs operating in the city of Kilis were interviewed. The participants were selected from different sector representatives and the questions in the interview form were asked to these people. In the process of determining the participant group, non-probabilistic (random) sampling techniques were used. In addition, field studies were carried out to reveal the distribution pattern of ethnic enterprises in the urban space, and these enterprises were localized on a sectoral basis. Localization and mappings were prepared using ArcGIS 10.3 software. This study has shown that ethnic businesses are not clustered in certain areas of the city. This situation has resulted in competition between ethnic businesses and local businesses. It is possible to come across these examples on Murtaza and Kanalboyu Streets. The businesses here employ almost entirely Syrian employees.

Keywords: Migration, ethnic entrepreneurship, Kilis.

Atf/ to Cite (APA): İncili, Ö. F. ve Cengiz, D. (2023). Etnik girişimcilik üzerine bir değerlendirme: Kilis kenti örneği. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 8(Özel Sayı), 232-259. <https://doi.org/10.25204/iktisad.1282707>

*ORCID Dr. Öğr. Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, ofarukincili@kilis.edu.tr

**ORCID Dr. Öğr. Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Coğrafya Bölümü, dcengiz@kilis.edu.tr

Extended Abstract

Introduction and Research Questions & Purpose:

Ethnic entrepreneurship is a concept which is a significant subject of debate in the literature and which underlines the importance of economic market dynamics (Inal, 2007; Karataş-Özkan and Chell, 2015; Kloosterman and Rath, 2003). Ethnic entrepreneurship that acquired an international dimension with the influence of globalization has become an important argument of financial development in the recent years (Radipere, 2012). Ethnic entrepreneurship could be defined as setting up of one's own business by making use of the networks established by immigrants of the common ethnic origin in the target country. Gradual proliferation of ethnic entrepreneurship and emergence of the effects of this in spatial, economic, political and cultural areas in the target country increased the interest in this issue. The main purpose of the study is discussing the spatial and sectorial distribution of the ethnic entrepreneurship established by the Syrians who live in Kilis as well as the dynamics and processes effective in the development of this system. In addition to the spatial and sectorial distribution of the ethnic businesses in the city of Kilis, what the entrepreneurship experiences of the Syrians and the factors that drive them toward entrepreneurship, entrepreneurship strategies, source of the capital, social relationship networks, the problems encountered and the future strategies are constitute the questions of the research.

Literature Review:

Ethnic entrepreneurship studies started in the USA and Europe after WWII. In Turkey, studies mostly started as a result of the mass migration of the Syrian population. Studies on ethnic entrepreneurship in Turkey are mostly conducted in Istanbul (Çakırer-Özservet and Yurtsever, 2017; Kul Parlak and Uludağ Güler, 2022), İzmir (Akyiğit and Baki, 2021), Gaziantep (Deniz and Reyhanoğlu, 2018) and Hatay (Özkul and Dengiz, 2018). In these studies, qualitative research methods are generally used and samples are taken only from certain areas of big cities. It is seen that studies on the distribution pattern of ethnic entrepreneurial businesses are not included in the national literature. Therefore, the fact that sectorial distribution patterns have not been studied in a spatial dimension is one of the important gaps in the literature. In the literature, topics such as entrepreneurial tendencies of people with immigrant status, typical sectors in which businesses belonging to the immigrant population tend to operate, and clustering tendencies in certain sectors are predominant. In this study, unlike the studies in the literature, the sectorial and spatial distribution of ethnic businesses in the city of Kilis is also revealed. Ethnic enterprise activities and dynamics in international literature; social networks (Light, 1972; Waldinger, 1984), exclusion and discrimination (Wahlbeck, 2007; Ramadani et al., 2014), entrepreneurial ability (Zhang, 2010), host country role (Zhang, 2010) and difficulties experienced by immigrants (Fathallah, 2020). In the literature, migration processes, ethnic entrepreneurship processes, difficulties experienced, economic impacts, social network structures and future thoughts of entrepreneurs are discussed (Çakırer-Özservet and Yurtsever, 2017; Deniz and Reyhanoğlu, 2018; Akyiğit and Baki, 2021; Özkul and Dengiz, 2018; Koyuncu, 2020; Kul Parlak and Uludağ Güler, 2022).

Methodology:

The techniques of in-depth interview and observation among qualitative research methods were used in the study. 10 Syrian male entrepreneurs operating in the city of Kilis were interviewed in the study in order to reveal the process of development of ethnic entrepreneurship. The participants were selected from different sector representatives and the questions in the interview form were asked to these people. Random sample was used for determining the participant group. ArcGIS 10.3 software was utilized for revealing the pattern of ethnic businesses in the city. Finally, the data obtained and the assessments were subjected to descriptive and content analysis.

Results and Conclusions:

The basic factors that drive the Syrians in Kilis toward entrepreneurship are poor unsecure working conditions in the Turkish labor market, informality, long workday, restricted employment opportunities and low wages. Businesses established by Syrians tend to cluster in certain areas, which creates competition with local businesses in the city. It is possible to come across many examples of this kind, especially in Murtaza and Kanalboyu Streets. These structures, which have ethnic business status, employ almost entirely Syrian employees. It is thought that in the future, this competition will reach a level that will create separation on the basis of businesses.

1. Giriş

Ulus aşırı göçün ortaya çıkardığı ve yeni bir model olarak şekillenen etnik girişimcilik, literatürde üzerinde durulan ve piyasa dinamiklerinin önemine vurgu yapan bir konu olarak gündeme gelmektedir (Inal, 2007; Karataş-Özkan ve Chell, 2015; Kloosterman ve Rath, 2003). Küreselleşme süreçlerinin etkisiyle uluslararası bir görünüme bürünen etnik girişimcilik son yıllarda finansal gelişmenin önemli bir argümanı haline evrilmiştir (Radipere, 2012). Ekonomi biliminden coğrafyaya, sosyolojiden yönetim bilimlerine kadar çok sayıda disiplinin alanına giren göçmen girişimcilik kavramı (Zhou ve Cho, 2010), etnik girişimcilik kavramı (Evans, 1989), azınlık girişimciliği kavramı (Bates vd., 2007) literatürde tartışılan önemli konular arasında yer almaktadır. Etnik girişimcilik, hedef ülkede, kendileri ile ortak bir etnisiteye mensup olan göçmen ya da göçmen olmayan toplum üyeleriyle, kendi bireysel ağlarından faydalanarak kendi işletmesini kuran bireyler şeklinde kavramsallaştırılabilir. Etnik girişimciliğin giderek artış göstermesi ve hedef ülkedeki mekânsal, iktisadi, siyasal ve kültürel alanlarda etkilerinin ortaya çıkması, konu ile ilgili akademik ilginin artışına sebep olmuştur. Bu sebeple etnik girişimciliğe yönelik birçok çalışma yapılmıştır.¹ İlgili literatürün genellikle odaklandığı noktalar ise göçmenleri girişimciliğe iten faktörler, göçmenlerin sektör tercihleri ve kümelenme eğilimleri olarak dikkati çekmektedir.

Etnik girişimcilik, uluslararası literatürde II. Dünya Savaşı'ndan sonra A.B.D. ve Avrupa'ya gerçekleşen göçler sonucunda yer almaya başlamıştır. Türkiye'de ise Suriyeli nüfusun kitlesel göçü sonucunda, etnik girişimcilik faaliyetlerinin artışıyla birlikte, çalışmalar görülmektedir. Türkiye'de etnik girişimcilik literatürünün yeni yeni şekillenmeye başlaması ve yapılan çalışmaların daha çok İstanbul, İzmir ve Gaziantep gibi büyük kentlerde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu çalışmalarda nitel araştırma yöntemleri kullanılmakta ve büyük kentlerin sadece belli alanlarından örneklem alınmaktadır. Etnik girişimci işletmelerin dağılışı örüntüsüne yönelik çalışmaların ise ulusal literatürde henüz yer almadığı görülmektedir. Bu nedenle etnik girişimcilik literatüründe konunun yeni çalışılıyor olması ve sektörel dağılışı örüntülerinin mekânsal boyutta çalışılmamış olması literatürdeki önemli boşluklardandır.

Nüfusuna oranla Türkiye'de en yoğun Suriyeli nüfusun yaşadığı Kilis'te etnik girişimcilik örnekleri daha çeşitli, daha fazla ve kent alanına büyük oranda yayılmış durumdadır. Bu çalışmadaki amaç Kilis'teki Suriyeli girişimcilerin mekânsal ve sektörel dağılımını ortaya koymak; ayrıca etnik girişimcilik sisteminin gelişim dinamikleri ve süreçlerine açıklık getirmektir. Çalışma kapsamında Suriyelilere ait etnik işletmelerin mekânsal ve sektörel dağılımı, nüfusun girişimcilik deneyimleri, Suriyelileri girişimciliğe yönlendiren etkenler, girişimcilik stratejileri, sermayenin kaynağı, sosyal ilişki ağları, yaşanan sorunlar ve gelecek stratejileri ortaya konulmuştur. Bu bağlamda, 2011 yılından itibaren Kilis'e yerleşmeye başlayan Suriyelilerin, buradaki yaşama tutunabilmelerinde etkin rol oynayan etnik girişimcilik deneyimleri grup içi kohezyonu ve dayanışmayı artırıcı bir süreç olarak yansımıştır.

Literatürde, özellikle göçmen statüsünde olan kişilerin girişimcilik eğilimleri, göçmen nüfusa ait işletmelerin faaliyet gösterme eğiliminde olduğu tipik sektörler ve belli sektörlerde kümelenme eğilimleri gibi konular ağırlıktadır. Bu çalışmada ise literatürde var olan çalışmalardan farklı olarak etnik işletmelerin Kilis kentindeki sektörel ve mekânsal dağılımı kent içi alan çalışmaları sonucunda elde edilmiştir. Türkiye'de gün geçtikçe Suriyeliler üzerine yapılmış çalışmalar artmakta ve çeşitlilik göstermektedir. Ancak, Suriyelilere ait işletmelerin dağılımları ve girişimcilik deneyimleri üzerine yapılan çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir. Kentsel mekânda iktisadi özellikler hızlı bir değişim ve dönüşüm içindedir. Çalışmada girişimcilerin kurmuş olduğu işletmelerin 2022 yılı dağılımı saha araştırmaları sonucunda tespit edilmiş ve haritalandırılmıştır. Sonraki yıllarda yapılacak

¹ Bu çalışmalardan bazıları: (Abadan Unat, 2002; Atsan, 2017; Basu ve Altınay, 2002; Castles, 2010; Çakır Özservet ve Yurtsever, 2017; Doğan ve Karakuyu, 2016; Duman, 2019; Fatoki ve Patswawairi, 2012; Güngördü, 2018; İçduygu, 2015; İçduygu ve Şimşek, 2016; Kılıç, 2019; Lebanon, 2011; Masurel vd., 2002; Matricano ve Sorrentino, 2014; Nijkamp vd., 2000; Nişancı, 2015; Sanders ve Nee, 1996; Smilor ve Sexton, 1996; Uzun, 2019; Vinogradov ve Gabelko, 2010; Wahlbeck, 2007; Waldinger, 1984; Waldinger vd., 1990; Yıldırım ve Yüksekbilgili, 2021).

olan etnik girişimciliğe yönelik çalışmalar için bu çalışmada ortaya konulan tespitler ve mekânsal dağılım önemli bir referans kaynağı olacaktır.

Çalışmadaki akış ulusal ve uluslararası literatürden hareketle etnik girişimcilikte teori ve yaklaşımların değerlendirilmesi ile başlatılmıştır. İkinci aşamada çalışmada kullanılan veri ve yöntem (katılımcılar, veri toplama, veri analizi) açıklanmıştır. Üçüncü aşamada yapılan saha çalışması ile etnik işletmelerin kentsel mekânda dağılışı örüntüsü ortaya konulmuştur. Ayrıca Suriyeli işletmelerin en yoğun olduğu cadde üzerinde (Murtaza) zamansal olarak (2010-2015-2022) işletmelerin sektör ve etnik köken değerlendirmesi yapılmıştır. Dördüncü aşamada sahada uygulanan görüşme formlarından hareketle Suriyeli girişimci deneyimleri değerlendirilmiştir. Son aşama olarak tartışma ve sonuç kısmı ilgili literatür ile desteklenerek ele alınmıştır.

2. Etnik Girişimcilikte Yaklaşım ve Teoriler

Bu çalışmada kullanılan etnik girişimcilik kavramı, II. Dünya Savaşı'ndan sonra gelişmiş ülkelerin göçmen işçi kabul etmesi ile şekillenmeye başlamıştır. İlk başlarda ABD'de vasıfsız işlerde çalışan göçmenler ve sonraki kuşaklar 1970'li yıllarda etnik girişimci işletmelerin artışına sebep olmuş ve bu kavram literatürde yer almaya başlamıştır. Aynı süreç Avrupa'ya giden göçmen nüfusta da görülmeye başlanmıştır (Volery, 2007). Kavramın teorik olarak incelenmesi çabası bu alanda pek çok teorinin geliştirilmesine yol açmıştır. Literatürde bu yaklaşımlar yapısal, kültürel ve etkileşim (Şekil 1) olmak üzere üç ana başlıkta sınıflandırılmaktadır (Fregetto, 2004; Karadal, 2016; Volery, 2007).

Etnik girişimcilik sürecinde yapısal yaklaşıma (dezavantaj yaklaşımı) göre göçmenlerin karşı karşıya kaldıkları zorlayıcı durumlar onları girişimci olmaya zorlamaktadır. Bu yaklaşımda etnik girişimcilik, bir başarıdan ziyade işsizliğe ya da karşı karşıya kalınan diğer dezavantajlı durumlara karşı bir direnç olarak tanımlanmaktadır. Söz konusu bu dezavantajlı durumlar; dil, eğitim, kültürel farklılıklar, ayrımcılık, yoksulluk, tecrübe eksikliği, dışlanma şeklinde belirtilmektedir (Masarel vd., 2002).

Etnik girişimcilik sürecinde bazı etnik grupların diğerlerine nazaran girişimciliğe daha yatkın olduklarını ifade eden kültürel yaklaşım aynı zamanda literatürde çekici/sürükleyici faktörler olarak da ifade edilir (Basu, 2004; Göncü, 2019; Inal, 2007). Kültürel yaklaşımda bireysel farklılıklar ön plana çıkmaktadır. Çeşitli becerilere sahip olmak, kişisel güdüler, çalışkanlık, risk alabilme, sadakat, dayanışma, sosyal sermaye ve etnik toplulukla enformel ağ ilişkileri ön plandadır (Kılıç, 2019; Masarel vd., 2003).

Etnik girişimcilik sürecini ifade eden üçüncü yaklaşım ise kültürel ve yapısalci yaklaşımlar arasında bir senteze varan etkileşim yaklaşımıdır (Waldinger vd., 1990). Bu modele göre etnik girişimcilik süreci göç öncesi özellikler, göçe dair koşullar ve göç sonrası özellikler ile şekillenir. Göç öncesi süreçte göç etmeden önce kişinin sahip olduğu yetenekler, mesleki tecrübe ve kişisel tutum yer almaktadır. Göçe dair koşullar göçmenlerin kalıcı veya geçici olması, yerli toplum tarafından dışlanma veya kabul görme ve ayrımcılık gibi faktörleri kapsar. Göçten sonrasına dair özellikler kapsamında ise bireyin göç öncesinde sahip olduğu yetenek ve tecrübeler ev sahibi toplum tarafından verilen değer ve buna bağlı fırsatlar yer almaktadır (Kılıç, 2019: 60). Etkileşim yaklaşımında etnik girişimcilik sürecinde Waldinger vd.'nin (1990), ortaya koyduğu dört aşama vardır. Birinci aşamada *yüksek etnik konsantrasyon* ve düşük düzeyde uzmanlaşma ile pazara giriş yapılır. İkinci aşama, *etnik niş* sürecidir. Bu süreçte girişimciler özellikle birkaç sektörde sundukları hizmet ve çalışma saatleri ile müşterileri etkileyerek pazar avantajı elde eder. Üçüncü aşamada etnik ürünler büyük bir nüfusa satılır. Girişimcilerin pazar alanı daha çok büyür ve böylece mekânsal bir yayılım gerçekleşir. Dördüncü aşamada ise *ekonomik asimilasyon* (özümleme) ile daha geniş kitlelerin ihtiyaçlarına uyarlanma süreci başlar. Ürünler üretim süreçleriyle birlikte değişir ve girişimciler etnik kimliklerini kaybederek bütün topluma hizmet sağlayan ana firmalara dönüşür (Waldinger vd., 1990).

Etnik girişimcilik sürecini açıklayan bu yaklaşımlarla ilişkili çok sayıda teori de ortaya atılmıştır. Bu alandaki ilk teori Bonacich'in "aracı azınlık teorisi" olmuştur (Bonacich, 1973). Bonacich'e göre etnik girişimciler gelecekte daha yüksek hayat standartlarına ulaşmak için daha fazla fedakârlık yapmaya hazırdır. Etnik girişimciler buldukları konum gereği pragmatik bir bakış açısına sahip olmak zorundadır (Bonacich, 1973). Bu görüşler doğrultusunda Bonacich'in bu teorisi kültürel yaklaşımlarla ilişkilendirilebilir.

Etnik girişimciliğe yönelik diğer bir teori Wilson ve Portes tarafından geliştirilen "anklav ekonomisi"dir. Bu teoride etnik girişim, dayanışma ve karşılıklı yüküm kavramları kullanılmıştır (Wilson ve Portes, 1980). Etnik anklavlar etnik girişimciler için çekici faktör rolü oynamaktadır. Etnik işletmeler zaman içinde büyümekte ve başka göçmenleri istihdam eder bir duruma gelmektedir. Böylece etnik girişimcilik ile dezavantajlı görülen göçmenler sosyal bir hareketlilik elde edebileceklerdir.

Etnik girişimciliğe yönelik diğer bir teori "ayrımcılık" teorisidir. Göçmenlerin kayıtlı emek piyasalarına sınırlı erişimleri istihdam açısından çok ciddi sorun teşkil etmektedir (Kul Parlak ve Uludağ Güler, 2022: 855). Ayrımcılık teorisinde etnik girişimcilerin ortaya çıkış sürecinde emek piyasalarında maruz kaldıkları dışlanma ve ayrımcılık yer almaktadır. Ev sahibi ülkenin kayıtlı ekonomide var olan çalışmaya yönelik karmaşık düzenlemeler, prosedürler, dil ve kültür farklılıkları göçmenleri girişimci olmaya sevk etmektedir (Dana ve Morris, 2007). Bunun yanında göçmen karşıtlığı, sosyal dışlanma ve ırkçılık gibi ayrımcı uygulamalar göçmenleri etnik girişimciliğe yönlendiren faktörler arasındadır (Mora ve Davila, 2014: 245-247). Dolayısıyla göçmenlerin gittikleri ülkede maruz kaldıkları sosyal, ekonomik ve kültürel dışlanma onları serbest meslek alanlarına iterek etnik girişimcilik süreci başlatmaktadır. Bu teoride dezavantajlı yapıların etnik girişimcilik sürecinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle teori, yapısal yaklaşımlarla ilişkili olarak açıklanabilir.

Etnik girişimcilik sürecini açıklayan diğer bir teori ise "sosyal sermaye teorisi"dir. Bu teoride göç öncesi ve sonrasında göçmenlerin yararlandıkları sosyal ilişkiler ve sosyal ağlar incelenmektedir (Haikkola, 2011; Lopez-Rodriguez, 2010; Ryan, 2011). Sosyal sermaye, göçmenlere sosyal ağlar aracılığı ile ihtiyaç duydukları kaynaklara erişim olanağı sunarak iş bulma, barınma ve adapte olmayı hızlandırmaktadır (Massey ve Zenteno, 1999). Dolayısıyla teori etkileşim yaklaşımı ile ilişkilendirilebilir. Sonuç olarak sosyal sermaye yapısı girişimcilik potansiyellerinin ortaya çıkmasında katalizör rolü oynayarak etnik girişimcilik sürecini başlatmakta ve sonrasında da bu yapıyı desteklemektedir (Bizri, 2017: 858). Bu teorinin olumsuz tarafı ise toplumdan kendini soyutlama ve kendi grubuna yönelme yönündedir (Kul Parlak ve Uludağ Güler, 2022). Çünkü yeni gelen göçmenler sosyal ağları kullanarak tüm ihtiyaçlarını karşılayabilmektedir. Bu durumda ev sahibi ülkenin diline, kültürüne, ekonomik ve politik değerlerine ihtiyaç duymamaktadır.

Şekil 1. Etnik Girişimcilik Yaklaşımları

Etnik girişimcilik konusuyla ilgili literatür incelendiğinde, önemli bilgi ve yaklaşımların var olduğu pek çok çalışma yer almaktadır. 1972 yılında ABD'de yaşayan Çinli, Japon ve siyahilerin etnik girişimcilik faaliyetlerinin yer aldığı "Ethnic Enterprise in America" başlıklı çalışmada etnik

girişim faaliyetleri ve dinamikleri ele alınmıştır (Light, 1972). Newyork'ta Waldinger'in yaptığı çalışmada etnik girişimcilik ve sosyal ağlar üzerinde durulmuştur (Waldinger, 1984). Wahlbeck tarafından Finlandiya'da yaşayan Türk etnik girişimcilerin konu edildiği çalışmada, dışlanma ve ayrımcılık üzerinden etnik girişimcilik süreci açıklanmıştır (Wahlbeck, 2007). Ramadani vd.'nin Makedonya'daki Arnavut etnik girişimciler üzerine yaptığı çalışmada ayrımcılık ve aracı azınlık teorileri ön planda tutularak konu açıklanmıştır (Ramadani, vd., 2014). 2010 yılında Çin'de Zhang tarafından yapılan "The Home Country's Role in Shaping Chinese Immigrant Entrepreneurship" başlıklı çalışmada, etnik girişimcilik sürecinde ev sahibi ülkenin rolü ve ev sahibi ülkeye etkileri ele alınmıştır (Zhang, 2010). Yine Zhang tarafından 2019 yılında yapılan çalışmada girişimcilik yeteneği üzerinden etnik girişimcilik faaliyetleri değerlendirilmiştir (Zhang, 2019). 2020 yılında Ürdün'de Suriyeli etnik girişimciler üzerine yapılan çalışmada ise Suriyelilerin girişimcilik motivasyonları ve yaşadıkları zorluklar üzerinde durulmuştur (Fathallah, 2020).

Yabancı literatürün yanı sıra Suriyeli göçmenlerle birlikte Türkiye'de görülmeye başlayan etnik girişimcilik örnekleri ulusal literatürde de yerini almıştır. Çakırer-Özservet ve Yurtsever (2017), tarafından yapılan çalışmada, İstanbul'da yaşayan etnik girişimcilerin ekonomik katkıları, göç süreçleri, etnik girişimcilik süreçleri ve piyasa beklentileri değerlendirilmiştir. Deniz ve Reyhanoğlu'nun (2018), yapmış olduğu çalışmada Gaziantep, Hatay, Mersin ve İstanbul'da Suriyeli girişimcilerin yaşadığı zorluklar ve bu zorlukların etnik girişimcilik sürecine yansımaları ele alınmıştır. Özkul ve Dengiz (2018) tarafından Hatay'da yapılan diğer bir araştırmada etnik girişimcilerin ekonomik etkilerine yer verilmiştir. Koyuncu (2020) tarafından yapılan çalışmada Suriyelilerin etnik girişimcilik süreçleri ve nedenleri üzerinde durulmuştur. Akyiğit ve Baki (2021) tarafından sosyal ağ yapıları dikkate alınarak İzmir'de etnik girişimcilik faaliyetleri açıklanmıştır. Kul Parlak ve Uludağ Güler (2022) tarafından yapılan çalışmada ise İstanbul ili örneğinde Fatih ve Esenyurt'ta incelemelerde bulunularak etnik girişimcilik kısıtlı istihdam, etnik cazibe, etnik yakınlık, sermaye birikimi ve girişimcilik tecrübeleri bağlamında açıklanmıştır.

3. Yöntem

3.1. Araştırma Sorusu ve Evreni

Bu çalışmada amaç Kilis'teki Suriyeli girişimcilerin mekânsal ve sektörel dağılımını ortaya koymak; ayrıca etnik girişimcilik sisteminin gelişim dinamikleri ve süreçlerine açıklık getirmektir. Araştırmaya konu olan temel sorular şunlardır:

- Suriyeli girişimcilere ait etnik işletmelerin kent mekânında dağılışı örüntüsü nasıl şekillenmiştir?
- Suriyelileri etnik girişimciliğe götüren süreç ve dinamikler nasıl gelişmiştir?
- Suriyeli girişimcilerin sermaye yapısı, kültürel temas ve ağ ilişkileri süreç üzerinde etkili olmuş mudur?
- Suriyeli girişimciler kültürel yapılarını korumaya yönelik dirençlilik göstermekte midir?
- Suriyeli girişimcilerin istihdam tercihleri, müşteri ve pazar yapıları nasıldır?
- Suriyeli girişimcilerin gelecek planları ve geri dönüş düşünceleri nedir?

Araştırma sahasının belirlenmesi hususunda alanın çeşitli özellikleri etkili olmuştur. Çalışma sahasının Kilis olarak belirlenmesinde yoğun Suriyeli nüfusun varlığı birinci derecede etkili olmuştur. Kilis kent nüfusu 112.187² kişi iken ilde bulunan Suriyeli geçici koruma statüsündeki nüfus sayısı 87.409³ kişidir. Suriyeli yoğunluğu aynı zamanda etnik girişimci yoğunluğunun da artışı

² 2022 yılı kent nüfusu (TÜİK ADNKS veri tabanından elde edilmiştir)

³ 02.02.2023 (T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı veri tabanından elde edilmiştir). Bu rakam il içerisindeki Suriyeli geçici koruma statüsündeki nüfusu ifade ediyor olsa da bu nüfusun büyük çoğunluğu kent içinde ikamet etmektedir. Nitekim çalışma kapsamında mahalle muhtarları ile görüşmeler sonucunda elde edilen kent içi Suriyeli sayısı 76.760 olarak belirlenmiştir.

beraberinde getirmiştir. Bu nedenle çalışma sahasında daha fazla etnik girişimci örneğiyle karşılaşmak mümkün olmuştur. Çalışmanın temel amaçları arasında Suriyeli girişimcilere ait etnik işletmelerin kentsel mekânda sektörel dağılımını tespit ederek haritalandırmak yer almaktadır. Bu amaç doğrultusunda Kilis'in orta derece büyüklükte bir kent olması saha çalışmasının daha rahat yapılmasını ve mikro ölçekte işletmelerin tespit edilmesi hususunda avantajlar sağlamıştır. Çalışma sahası olarak Kilis'in tercih edilmesinin diğer bir sebebi Türkiye-Suriye sınırında bir kent olmasıdır. Göçün kaynak noktasına yakın konumu ve eskiden beri süre gelen kültürel yakınlıklar sebebiyle yoğun göç alması çalışma sahasının belirlenmesinde önemli etkenler olmuştur.

Araştırmanın uygulanması amacıyla Kilis 7 Aralık Üniversitesi Senatosu Etik Komisyonunun 03.04.2023 tarih, 2023/06 toplantı ve E-76062934-044-22094 sayılı etik kurul izni oy birliği ile kabul edilerek onaylanmıştır.

3.2. Katılımcılar

Bu çalışmada, birebir görüşmeye dayanan, yeni araştırma konuları hakkında derinlemesine bilgi elde edilmesini sağlayan ve önemli veri toplama tekniklerinden biri olan nitel araştırma yöntemi (Şimşek ve Yıldırım, 2011) kullanılmıştır. Yarı yapılandırılmış mülakat tekniği kullanılarak göçmenleri etnik girişimcilğe yönlendiren etnik grup özellikleri, etnik girişimcilikte kullanılan fırsat yapıları, çevresel faktörler, kültürler arası girişimciliğin değerlendirilmesi ve gelecekte girişimcilik düşünceleriyle ilgili veri ve bulgular elde edilmiştir. Yarı yapılandırılmış görüşme formunda bazı sorular standartlaştırılmış, bazı sorular ise açık uçlu olarak hazırlanmıştır. Mülakatlar 2022 yılında 1 Mart-10 Nisan tarihleri arasında yüz yüze derinlemesine mülakat şeklinde yapılmıştır. Her katılımcıyla görüşme süresi ortalama 25 dakika sürmüştür. Katılımcılar ile gönüllülük usulüne uygun olarak görüşmeler yapılmıştır. Görüşmeler daha önce nitel araştırma tecrübesi bulunan araştırmacılar tarafından bizzat uygulanmıştır. 34 farklı etnik girişimciye katılımcı olmaları hususunda teklif götürülmüş, 15 etnik girişimci bu teklifi baştan reddetmiş, 9 katılımcı ise görüşmeyi yarım bırakmıştır. Suriyeli 10 etnik girişimci ile görüşme tamamlanmıştır. Çalışmada örneklem seçiminde amaçsal örnekleme yöntemlerinden olan kartopu örnekleme yaklaşımını kullanmak düşünülmüşse de çalışma sırasında Suriyeli girişimciler araştırmacıyı bir başka Suriyeli girişimciye yönlendirmek istememişlerdir. Bunun yerine saha araştırması sürecinde ulaşılan referans kişiler Suriyeli işletme sahiplerine ulaşmada etkili olmuştur. Suriyeli girişimcilerin çekimserliği sebebiyle katılımcı sayısı bu çalışmada ve etnik girişimcilik ile ilgili diğer çalışmalarda da düşük kalmaktadır. Katılımcı Suriyeli girişimciler ile yapılan görüşmelerde dil problemine dayalı aksaklıklar yaşanmamıştır. Katılımcıların Türkçeyi anlaşılır ve akıcı şekilde konuştukları görülmüştür. Etik kurallar çerçevesinde araştırma bulgularında katılımcıların adı ve soyadı gibi şahsi bilgilere yer verilmemiş, bunun yerine her katılımcıya bir kod (S1, S2, S3...) verilmiştir. Araştırmaya katılan katılımcıların demografik, sosyal ve ekonomik durumları hakkında daha ayrıntılı bilgi sunmak için Tablo 1 hazırlanmıştır.

Suriyeli nüfusun Türkiye'de en çok görüldüğü 5 il İstanbul (536.171), Gaziantep (460.150), Şanlıurfa (368.223), Hatay (354.648), Adana (250.711)'dir.

Kayıtlı Suriyeli sayısının ilde yaşayan toplam kişi sayısı oranına göre; Kilis %37,48; Gaziantep %17,76; Hatay %17,51; Şanlıurfa %14,66; Adana %9,97; İstanbul %3,27 oranlara sahiptir (Göç İdaresi Başkanlığı, 2023).

Tablo 1. Katılımcı Girişimcilerin Demografik ve Diğer Tanımlayıcı Özellikleri

Katılımcı	Cinsiyet	Yaş	Medeni Durum	Eğitim	Suriye'de İken Yaşadığı Yer	Türkiye'de İkamet Süresi	Girişimci Sektörü	İşletme Yılı	Sektörde Faaliyet Süresi	Suriye'de Yaptığı İş/Sektör
S1	Erkek	49	Evli	İlkokul	Halep (Kent)	10	Lokanta	2013	29	Lokanta
S2	Erkek	45	Evli	Ortaokul	İdlib (Kent)	8	Giyim	2017	25	Giyim
S3	Erkek	22	Bekar	İlkokul	Azez (Kent)	7	Telefoncu	2019	7	Öğrenci
S4	Erkek	36	Evli	İlkokul	Azez (Kırsal)	8	Manav	2015	7	Çiftçi
S5	Erkek	40	Evli	Ortaokul	Halep (Kent)	10	Kahve-Kuruyemişi	2013	20	Kahve Kuruyemişi
S6	Erkek	34	Evli	Ortaokul	Humus (Kent)	9	Tuhafiye	2018	15	Tuhafiye
S7	Erkek	32	Evli	Ortaokul	Azez (Kent)	6	Berber	2017	16	Berber
S8	Erkek	52	Evli	İlkokul	Halep (Kent)	9	Oto tamir	2015	37	Oto tamirci
S9	Erkek	40	Evli	İlkokul	Mare (Kırsal)	8	İkinci el eşya	2014	8	Nakliyecisi
S10	Erkek	50	Evli	İlkokul	El Bab (Kırsal)	9	Bakkal	2015	7	Çiftçi

3.3. Veri Toplama

Suriyeli girişimcilik deneyimlerinin Kilis örneklemini üzerinden incelenebilmesi amacıyla katılımcıların yaşam deneyimleri hakkında bilgi sahibi olabilmek için araştırmacılar tarafından görüşme soru havuzu hazırlanmıştır. Bu soru havuzunun hazırlanması sürecinde göç ve etnik girişimcilik ile ilgili ulusal ve uluslararası literatür incelenmiştir. İlgili literatürde bulunan çalışmaların nitelik ve içerikleri araştırma konusu ile karşılaştırılarak zengin bir soru havuzu ortaya çıkmıştır. İlk aşamada 60 soru belirlenmiş, sonrasında konu ile yakından ilişkili olmayan sorular elenmiştir. Görüşme formundaki soruların tespiti sürecinde uzman görüşüne de başvurularak soru havuzunun etkili ve anlaşılır olması sağlanmıştır. Belirlenen sorulardan hareketle Türkçe ve Arapça dillerinde görüşme formu hazırlanmıştır. Görüşme formunun Arapça diline tercümesinde Arap Dili ve Edebiyatı bölümündeki bir öğretim üyesinden yardım alınmıştır. Arapça hazırlanan bu form Arap Dili ve Edebiyatı bölümünde görevli diğer bir öğretim üyesine Türkçeye tercüme ettirilerek “back translation” yöntemi kullanılmıştır. Çevirinin tutarlı olduğu görülmüş ve görüşme formu için hazır hale getirilmiştir. Görüşme formunun Arapça hazırlanması görüşmenin başlangıcında etkili olmuştur. Katılımcılar Arapça hazırlanan forma bakarak çalışmaya katılım sağlayacaklarını veya katılım sağlamayacaklarını belirtmişlerdir. Taslak olarak hazırlanan yarı yapılandırılmış görüşme formunun anlaşılabilirliğini ve kullanılabilirliğini sahada sınanması için tesadüfi seçilmiş iki etnik girişimci ile pilot çalışma yapılmıştır. Pilot çalışma sonrasında etnik girişimciler soruların anlaşılır olduğunu belirtmiş ve görüşme formu çalışma için hazır hale getirilmiştir. Hazırlanan yarı yapılandırılmış görüşme formunda yer alan sorularla ilk olarak katılımcıların demografik özelliklerini tespiti yönelik sorular yer almaktadır.⁴ Birinci grup sorular kısa cevaplı ve fazla zaman almayan sorulardır. İkinci olarak iş deneyimi ile ilgili sorular yer almaktadır.⁵ Üçüncü grupta Suriyelileri etnik girişimciliğe yönlendiren etnik grup özelliklerine yönelik sorular yer almıştır. Bu grupta etnik girişimcilere açık uçlu 8 farklı soru yöneltilmiştir.⁶ Dördüncü soru grubunda Suriyelilerin etnik girişimcilik sürecinde fırsat yapıları ve çevresel faktörlerin özelliklerini tespit etmeye yönelik sorular yer almıştır. Bu grupta katılımcı etnik girişimcilere açık uçlu 3 soru yöneltilmiştir.⁷ Beşinci soru grubunda kültürler arası (Türk-

⁴ Bu gruptaki sorular: cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim, Suriye’de iken ikamet ettiği yer, Türkiye’de ikamet süresidir.

⁵ Bu gruptaki sorular: girişimci sektörü, işletme yılı süresi, sektörde faaliyet süresi, Suriye’de iken mesleğine yöneliktir.

⁶ Bu gruptaki sorular: “İşinizi kurarken sermayenizi nasıl temin ettiniz?”, “İşinizi kurarken ailenizden ve arkadaşlarınızdan destek aldınız mı?”, “Aynı kökene sahip olduğunuz yeni girişimcilere yardım eder misiniz? Neden?”, “Müşterilerinizin sahip olduğu köken nedir? Yerli nüfustan müşterileriniz var mı?”, “Tedarikçilerinizin sahip olduğu köken nedir?”, “İşinizde Suriye’deki bağlantılarınızı kullanıyor musunuz?”, “Çalışanlarınızın sahip olduğu köken nedir?”, “Çalışanlarınızın Suriyeli olmasına önem veriyor musunuz? Neden?” şeklindedir.

⁷ Bu gruptaki sorular: “Girişimcilik sürecinde karşılaştığınız en önemli problemleriniz nelerdi? Nelerin düzeltilmesini isterdiniz?”, Girişimciliğe başlarken karşılaştığınız avantaj, dezavantaj ve cazip fırsatlar nelerdi?”, “Girişimcilik sürecinde devlet desteği aldınız mı?” şeklindedir.

Suriyeli) girişimciliğin değerlendirilmesine yönelik açık uçlu 2 soru yer almıştır.⁸ Altıncı soru grubunda ise etnik girişimcilerin gelecek planlamalarına yönelik açık uçlu 4 soru yer almaktadır.⁹

Araştırmanın önemli diğer veri setini ise Kilis kentinde var olan girişimcilere ait işletmelerin sayısal durumu ve mekânsal dağılışı oluşturmaktadır. Bu verinin temini saha çalışmaları ile sağlanmıştır. Kilis kentinde bulunan 75 mahalle muhtarı ile görüşülerek mahallelerinde bulunan sektörler göre işletme sayıları ve mahallede yaşayan toplam Suriyeli sayıları elde edilmiştir. Bu görüşmeler sırasında Suriyeli girişimcilere ait olan işletmelerin yoğunlaştığı cadde ve sokak bilgileri öğrenilmiş, sonrasında ise bu işletmeler sahada tespit edilerek lokalizasyonları yapılmıştır. Böylece Kilis kentinde Suriyeli girişimcilere ait işletmelerin dağılımı elde edilmiştir. Lokalizasyon çalışmaları 2022 yılının Mart-Kasım dönemlerinde gerçekleştirilmiştir.

3.4. Veri Analizi

Görüşme formundaki sorular katılımcı etnik girişimcilere teker teker okunmuş, verdikleri cevaplar hem yazılı olarak not edilmiş hem de ses kayıtları alınarak sonradan transkripte dökülmüştür. Daha sonra eş zamanlı kodlama ile görüşme metinleri içerik analizine tabi tutulmuştur. Elde edilen kodlamalar doğrultusunda katılımcıların vermiş oldukları benzer yanıtlar kendi içerisinde sınıflandırılarak nitel veriler nicel yapıya dönüştürülmüştür. Nicel yapıya dönüştürülen bu veriler tablolaştırılarak çalışmanın bulgular kısmında ele alınmıştır.

Etnik işletmelerin dağılımlarına yönelik yapılan saha çalışmaları sonucunda elde edilen örüntü ile Suriyeli girişimcilere ait işletmelerin sektörel kümelenme alanları tespit edilerek kentsel mekânda meydana gelen değişim ortaya konulmuştur. Ayrıca, Suriyeli girişimci işletmelerin en yoğun bulunduğu cadde (Murtaza Caddesi) üzerinde çalışılarak mikro ölçekte zamansal ve mekânsal değişimin izi sürülmeye çalışılmıştır. Lokalizasyon ve haritalandırmalar ArcGIS 10.3 paket programı kullanılarak hazırlanmıştır.

Genel olarak bütün araştırmalarda geçerli ve güvenilir bilgi üretme kaygısı yaşanmaktadır. Nitel araştırmalarda birtakım prosedürlere uyulması ve araştırmanın “inanırlılığına ve güvenilirliğine karşı açıkça meydan okuyup tepki gösteren ‘ötekilerin’ kaygılarına cevap verilmesi” beklenmektedir (Merriam, 2013: 202). Nitel çalışmalarda prosedürlerin harfiyen yerine getirilmesi ile araştırmanın güvenilirlik ve geçerliliği tesis edilmiş olur (Firestone, 1987: 19). Ayrıca bir araştırmanın güvenilirlik ve geçerliliği araştırmanın etik kurallar çerçevesinde uygulanması ile mümkündür (Merriam, 2013: 199; Uzun, 2019: 23). Nitel araştırmalar sonrasında elde edilen verilerin değerlendirilmesinde her zaman bir yorumcu ve tercümana ihtiyaç vardır. Nitel çalışmalarda bu yorumculuk ve tercümanlık görevini araştırmacılar ve katılımcılar üstlenirler (Uzun, 2019: 23). Çalışmanın geçerlilik ve güvenilirliğini artırmak için bazı stratejiler uygulanmıştır. Öncelikle araştırma konusunun ölçümü için tasarlanan ölçme aracı ölçüm yapmaya uygun bir şekilde hazırlanmıştır. Araştırma sürecinde konuya ön yargıdan uzak bir tutum sergilenmiştir. Araştırmacılar sahada göç sürecinin başlangıcından beri ikamet ettiklerinden dolayı uzun süreli gözlem yapma fırsatları bulunmuştur. Ayrıca çalışmanın güvenilirliğinin artırılması adına yapılan görüşmelerin ses kaydı alınmış ve elde edilen bulguların tasnifinde diğer araştırmalarda yer alan görüşler dikkatlice incelenmiştir.

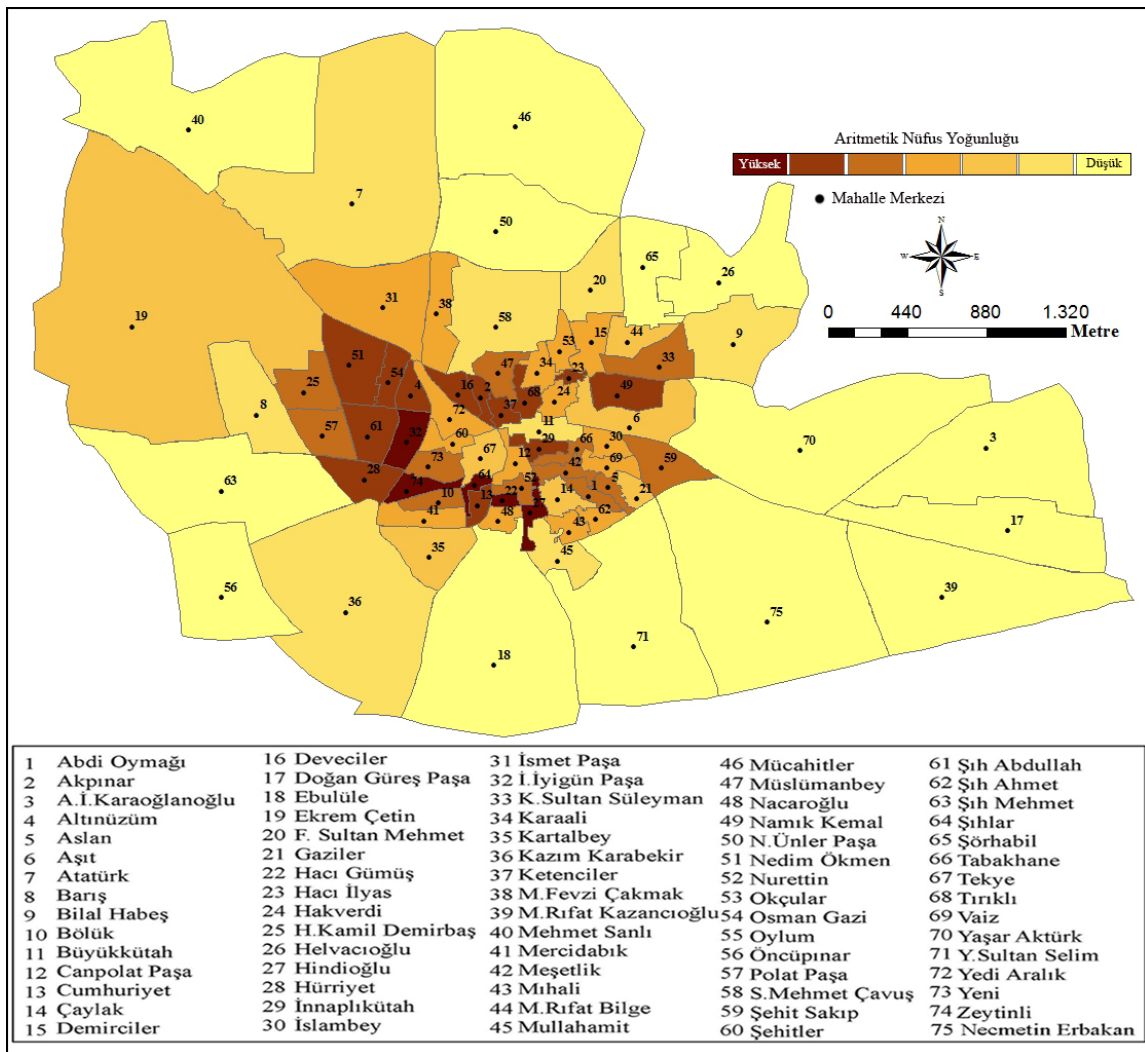
⁸ Bu gruptaki sorular: “Türk kültüründeki girişimcilik ile Suriye’deki girişimcilik arasında benzerlik ve farklılıklar var mı? Nasıl?”, “Sizce Türk ve Suriyeli girişimcilerden hangi grup daha fazla girişimci özellikler sergilemektedir?” şeklindedir.

⁹ Bu gruptaki sorular: “Suriye’de savaş ortamı bitince girişimcilik faaliyetlerinde bulunur musunuz? Neden?”, “Suriye’de savaş ortamı biterse Türkiye’de girişimcilik faaliyetlerine devam eder misiniz? Neden?”, “Suriye’de her şey yoluna girdiğinde hangi ülkede ikameti tercih edersiniz?”, “Gelecekte girişimcilik süreciyle ilgili hedefleriniz nelerdir?” şeklindedir.

4. Bulgular

4.1. Kilis'teki Etnik İşletmelerin Dağılım Örüntüsü

2011 yılında başlayan Suriye iç savaşı sonrası oluşan göç dalgası özellikle sınır kentlerinde gündelik yaşantıların, kent mekânlarının, ekonomik yapı örüntülerinin ve sosyal yapının yeniden şekillenmesini beraberinde getirmiştir. Kentte 2022 yılında yapılan saha çalışmasında muhtarlıklardan elde edilen verilere göre 76.760 Suriyelinin yaşadığı tespit edilmiştir. Kilis kenti yerli nüfusunun ise ADNKS 2022 yılı verilerine göre 112.187 kişi olduğu görülmektedir (ADNKS, 2022). Dolayısıyla Kilis kentinde yaşayan toplam nüfus yaklaşık 189.000 kişidir. Toplam nüfus içerisinde geçici koruma kapsamındaki Suriyeli nüfusun payı %40'dır. Bu yoğun Suriyeli nüfusun kent içi ikametgâh tercihleri kentsel nüfus dağılımında etnik mahallelerin şekillenmesini sağlamıştır. Geçici koruma statüsündeki Suriyeli nüfusun kent içinde artış gösterdiği lokasyonlar kent merkezinde yer alan eski mahalleler¹⁰ ve kentin çeper kuşağında bulunan kırsaldan kente göç eden nüfusun da yer aldığı gecekondü görünümüne alanlardır (Şekil 2).¹¹

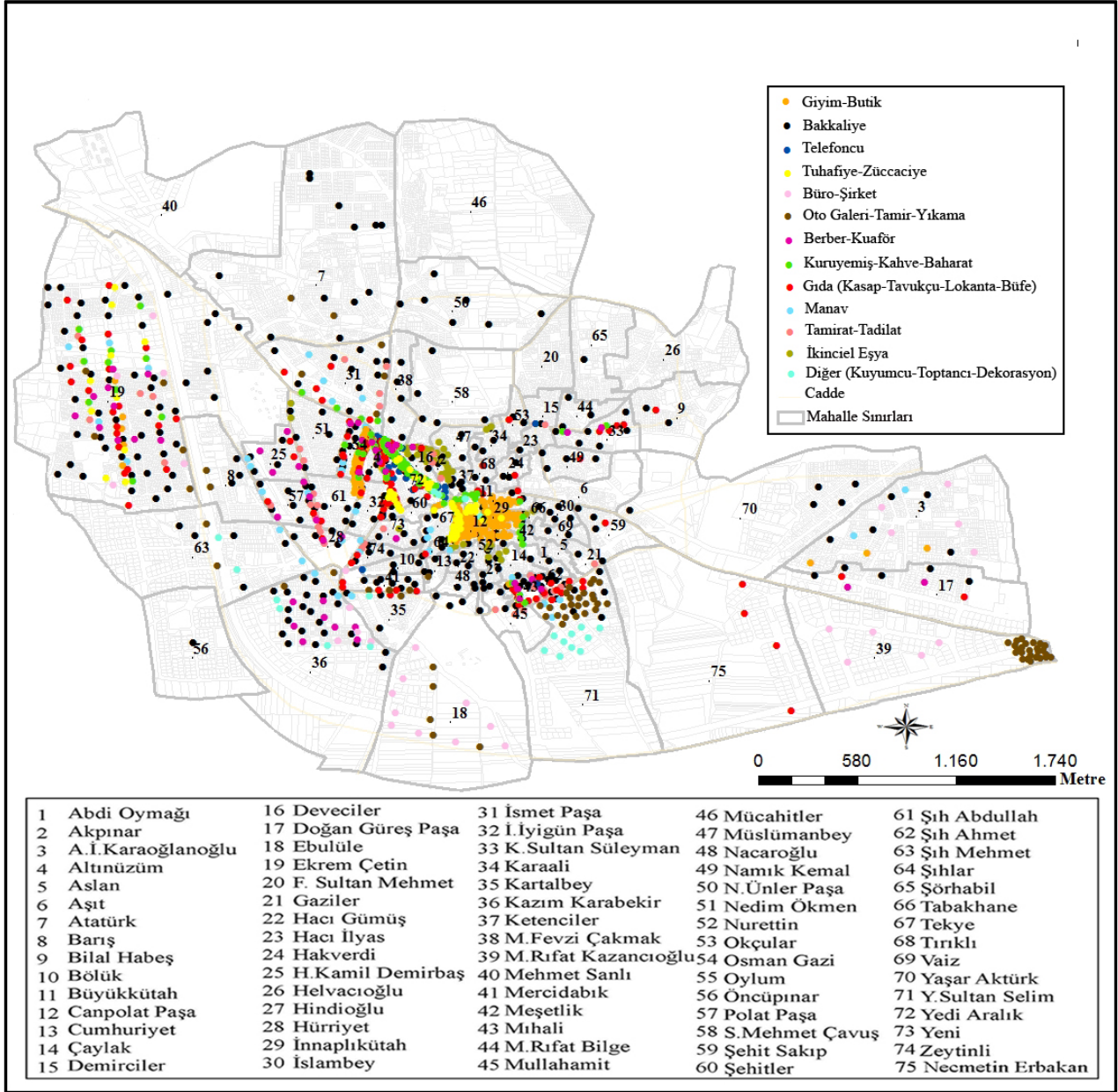
Şekil 2. Mahallelere Göre Suriyeli Nüfusun Yoğunluk Durumu

Saha çalışmaları neticesinde Kilis kent merkezinde yer alan 75 mahallede Suriyeli girişimcilere ait toplam 1149 adet işletme tespit edilmiştir. Etnik girişimcilik sürecinde işletmelerin yoğunlaştığı

¹⁰ Akpınar, Altınüzüm, Deveciler, Hacı Gümüş, Hacı İlyas, Hindioğlu, İnnaplıkütaç, Ketenciler, Meşetlik, Namık Kemal, Nedim Ökmen, Nurettin, Osman Gazi, Şih Abdullah, Şihlar, Tabakhane, Zeytinli. Bu mahalleler Merkezi İş Alanı/Sahası etrafında yer almaktadır.

¹¹ Atatürk, Bilal Habeş, Ekrem Çetin, Fatih Sultan Mehmet, Kazım Karabekir.

ve kümелendiği alanların normal olarak Suriyeli nüfusun yüksek düzeyde yoğunlaştığı mahallelerde görülmesi beklenir. Bu durumu destekleyen örnekler, merkezi iş alanına komşu olan, ikinci derece iş ve ticaret merkezlerine karşılık gelen caddelerin¹² bulunduğu mahallelerdir.¹³ Ancak, örneğin bir mahalle çok işlek bir caddeye ya da bir merkezi iş alanına sahip değilse Suriyeli sayısı yüksek olsa da talep yetersiz kalacağı için girişimci sayısı da az olabilmektedir (Şekil 3).¹⁴

Şekil 3. Mahallelere Göre Suriyelilere Ait İşletmelerin Dağılımı

Merkezi İş Alanı bir kentin ticaret ve finans merkezidir ve buralar büroların ve ticaret yapılarının en yoğun biçimde olduğu, arazi değerlerinin en fazla olduğu, finans kuruluşlarının yer aldığı, kiraların yüksek olduğu, konut ve endüstriden arınma eğilimindeki bölgedir (Dinç, 2017: 913). Sayıca artış gösteren ve on yılı aşkın bir süredir faaliyet gösteren Suriyelilere ait işletmelerin de

¹² Murtaza, Nemika, Arasa Çarşısı, Şehitler Abidesi, Dereboyu, Odun Pazarı, Dolap Pazarı, Kurt Ağa, Süt Kasteli.

¹³ Akpınar, Altınüzüm, Büyükkütah, Canpolat Paşa, Deveciler, İnnaplıkütah, Meşetlik, Osman Gazi, Polat Paşa, Şehitler, Şih Abdullah, Tabakhane, Tekye, Yedi Aralık Mahalleleri.

¹⁴ Abdioymağı, Bölük, Cumhuriyet, Gaziler, Haacı Gümüş, Hacı İlyas, Hakverdi, İslambey, Karaali, Müslümanbey, Nacaroğlu, Nurettin, Okçular, Vaiz mahallelerinde Suriyeli nüfusun yoğun olmasına rağmen göçmen girişimci örneği azdır.

1998); *önceki deneyimler ve bilgi birikimi; etnik ve dini kimlikler; etnik pazar gücü* (Waldinger vd., 1990) gibi etkinlikler yer almaktadır (Uzun, 2019).

Suriyeliler kent yaşamında ilk dönemler niteliksiz iş gücü ve ara eleman şeklinde çalışırken zamanla kent ekonomisinde daha görünür olmaya başlamışlardır. İlk etnik işletme örnekleri daha ziyade düşük düzeyde sermaye gerektiren işletmelerle (büfe, lokanta, bakkal, berber vb.) başlayarak gelişim göstermiştir. Etnik girişimcilerin ülkelerine geri dönmek zorunda kalmaları ihtimaline karşı ihtiyaç duydukları parayı kısa sürede kazanmak ve yatırımını kolayca tasfiye edebilmek için berberlik, terzilik ve bakkallık gibi büyük bir sermaye yatırımı gerektirmeyen veya kuyumculuk gibi sermayelerini kolayca paraya çevirebilecekleri meslekleri icra etmek eğiliminde oldukları görülmektedir (Bonacich, 1973). Bu görüşü destekleyen bulgular Ataş (2017), Uzun (2019), Duman ve Özdemirci (2020), Türker (2020), Kul Parlak ve Uludağ Güler'de (2022) yer almaktadır.

Kısıtlı sermaye, alışık olunmayan sistem, kısıtlı pazar gücü gibi etmenler nedeniyle etnik işletmeler, Suriyelilerin en çok ihtiyaç duyduğu sektörlerde yoğunluk göstermektedir. Dolayısıyla gündelik ihtiyaçlara¹⁸ yönelik etnik işletmelerin sayısal (607) ve oransal (%53) üstünlüğü tesadüfi değildir (Tablo 2, Şekil 5). Gündelik ihtiyaçlara yönelik bu türdeki küçük etnik işletmelerin kentin geneline yayıldığı göze çarpmaktadır. Gündelik ihtiyaçlara yönelik sektör içinde en büyük paya sahip işletme türünü bakkallar oluşturmaktadır. Kentin hemen her mahallesinde görülen Suriyelilerin işlettiği bakkallar, Suriyelilerin yüksek düzeyde yoğunlaşma eğilimi göstermeyen mekânsal birimlerde de göze çarpmaktadır.¹⁹ Bu tür işletmeler geleneksel mahalle bakkalı yapısının hayat bulduğu veresiye sisteminin varlığıyla Suriyelileri kendine çekmeyi başarabilmiş işletme tipi olarak varlığını sürdürmektedir. Diğer gündelik ihtiyaçlara yönelik etnik işletmelerden tatlıcı, kasap, manav, tavukçu ve lokantalar, Suriyelilerin yoğunlaştığı mahallelerde kümelenme özelliği göstermeksizin bir örüntü meydana getirmektedir (Şekil 6: a-c). Gündelik ihtiyaçlara yönelik etnik işletmelerden kuruyemiş sektörüne ait işletmelerde ise bir kümelenmenin ortaya çıktığı dikkatlerden kaçmamaktadır. Bu işletmeler daha ziyade merkezi iş alanına komşu caddeler üzerinde sektörel bir kümelenme meydana getirmektedir (Şekil 4).²⁰

Periyodik (orta vade) ihtiyaçlara²¹ yönelik etnik işletme sayısının saha çalışmasıyla 277 adet olduğu tespit edilmiştir. Bu sayı toplam etnik işletmelerinin %24'lük kısmına karşılık gelmektedir (Tablo 2, Şekil 5). Bu sektör içinde Suriyelilerin işlettiği berberlerin sayısı yüksek olup Suriyeli nüfus dağılışıyla paralellik gösterdiği dikkat çekmektedir (Şekil 3). Giyim sektöründe Suriyelilere ait işletmelerde kümelenme görülür (Şekil 3-4). Bu kümelenme merkezi iş alanı çevresinde yer alan Arasa Çarşısı ve Dereboyu caddelerinde ortaya çıkmıştır. Kozmetik ve tuhafiyeye sektörlerinde faaliyet gösteren Suriyelilere ait işletmeler de merkezi iş alanına komşu caddeler üzerinde yoğunlaşmıştır (Şekil 4).²²

¹⁸ Bakkal, tatlıcı, kasap, kuruyemiş, manav, büfe, tavukçu ve lokantalar günlük ihtiyaçlara yönelik sektörlerdir.

¹⁹ Ekrem Çetin, Kazım Karabekir, Osman Gazi İsmet Paşa mahallelerinde Suriyeli nüfusun fazlalığı sebebiyle göçmen girişimcilere ait bakkal sayısı fazladır.

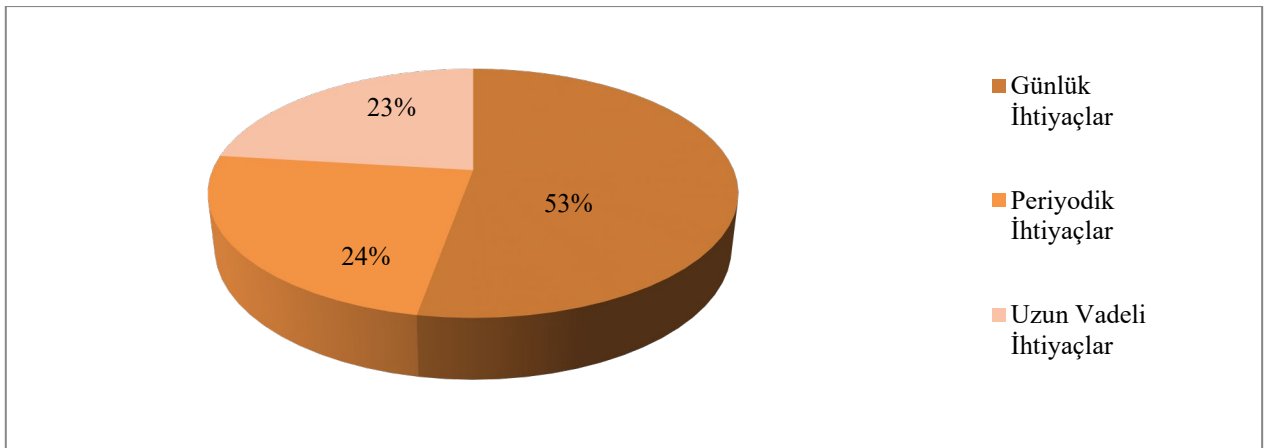
²⁰ Murtaza, Nemika, Şehitler Abidesi, Dereboyu, Dolap Pazarı, Kurt Ağa caddeleri.

²¹ Kuaför, berber, giyim, züccaciye, kozmetik, tuhafiyeye, oto yıkama gibi işletmeler bu sektörde yer alır.

²² Şehitler Abidesi, Dereboyu, Murtaza, Arasa Caddeleri.

Tablo 2. Mahallelere Göre Suriyeli Nüfusa Ait İşletmelerin İhtiyaç Türlerine Göre Dağılımı (2022)

	Günlük İhtiyaçlar	Periyodik İhtiyaçlar	Uzun Vadeli İhtiyaçlar		Günlük İhtiyaçlar	Periyodik İhtiyaçlar	Uzun Vadeli İhtiyaçlar
Abdioymağı	3			M. Rıfat Kazancıoğlu			30
Akpınar	2		13	Mercidabık	12		4
A. İb. Karaoğlanoğlu	7	3	5	Meşetlik	6	10	
Altınüzüm	37	26	2	Mıhali	16	5	
Atatürk	12		2	Muallim Rıfat Bilge	3		
Barış	3		2	Mullahamit	3		3
Bilali Habeş	3			Müslümanbey	2		3
Bölük	3		1	Nacaroğlu	1		
Büyükkütah	13	20	2	Namık Kemal	5		
Canpolat Paşa	8	39	3	Namık Ünler Paşa	7		
Cumhuriyet	2		1	Necmettin Erbakan			4
Çaylak	4		3	Nedim Ökmen	6		4
Demirciler	1		2	Nurettin	1		
Deveciler	40	15	22	Okçular	3		
Doğan Güreş Paşa	7	2		Osman Gazi	29		3
Ebulüle	5		15	Öncüpınar	1		
Ekrem Çetin	85	25	15	Polat Paşa	12	4	4
Gaziler	1		1	Saraç Mehmet Çavuş	5		
Hacı Gümüş	2			Şehit Sakıp	6		
Hacı İlyas	1			Şehitler	16	14	
Hakverdi	4			Şih Abdullah	5	4	2
H. Kamil Demirbaş	8	4		Şih Ahmet	13	2	10
Hindioğlu	6		4	Şih Mehmet	7		4
Hürriyet	7	2	2	Şihlar	5		
İnnaplı Kütah		50	2	Şörhabil	1		
İslambey	5			Tabakhane	5	5	2
İsmet Paşa	23		8	Tekye	8	40	
Tosyalı (İ. İyigün)	8		4	Tırıklı	4		
K. Sultan Süleyman	12	2		Vaiz	2		
Karaali	3		2	Yaşar Aktürk	5		
Kartalbey	5		2	Yavuz Sultan Selim	13		35
Kazım Karabekir	32		10	Yedi Aralık	33	4	24
Ketenciler	5		6	Yeni	3	1	2
Mar. Fevzi Çakmak	5			Zeytinli	7		2

Şekil 5. Mahallelere Göre Suriyeli İşletmelerin İhtiyaç Türlerine Göre Oransal Dağılımı

Uzun vadeli ihtiyaçlara²³ yönelik etnik işletme sayısının ise saha araştırmaları sonucunda 265 adet olduğu tespit edilmiştir (Tablo 2, Şekil 5). Saha çalışmasından elde edilen veriler doğrultusunda uzun vadeli ihtiyaçlara yönelik sektörlerde son yıllarda sayısal artışlar yaşandığı görülmektedir. Bu işletmeler (telefoncu, kuyumcu, ikinci el eşya) kentin merkezi iş alanına yakın yerlerde ve kenar

²³ Telefoncu, ikinci el eşya, kuyumcu, büro, şirket, oto tamiri ve oto galeri gibi sektörler.

mahallelerde (daha ziyade oto tamirci, oto galeri gibi işletmeler) dağılım göstermektedir (Şekil 3). Suriyeli girişimcilere ait cep telefonu satışı ve tamirinin yapıldığı işletmelerde kümelenme özelliği görülmektedir. Bu işletmelerin büyük çoğunluğu merkezi iş alanına komşu olan Murtaza Caddesi üzerinde kümelenmiştir. İkinci el eşya ticaretinin yapıldığı etnik işletmeler çoğunlukla merkezi iş alanı çevresindeki işlek olmayan cadde ve sokaklar üzerinde gelişim göstermiştir. Bu sektörde de kentsel mekânda kümelenmenin varlığı dikkat çekmektedir (Şekil 3). Özellikle Otogar çevresinde (eski sanayi) ve Küçük Sanayi Sitesinde (Mehmet Rıfat Kazancıoğlu Mahallesi) Suriyelilerin işlettiği oto tamirhanelerin yoğunluk kazandığı görülmektedir (Şekil 3). Az sayıda da olsa Suriyelilerin işlettiği şirket ve bürolar daha çok yeni kurulan mahallelerde yer almaktadır (Şekil 3).²⁴

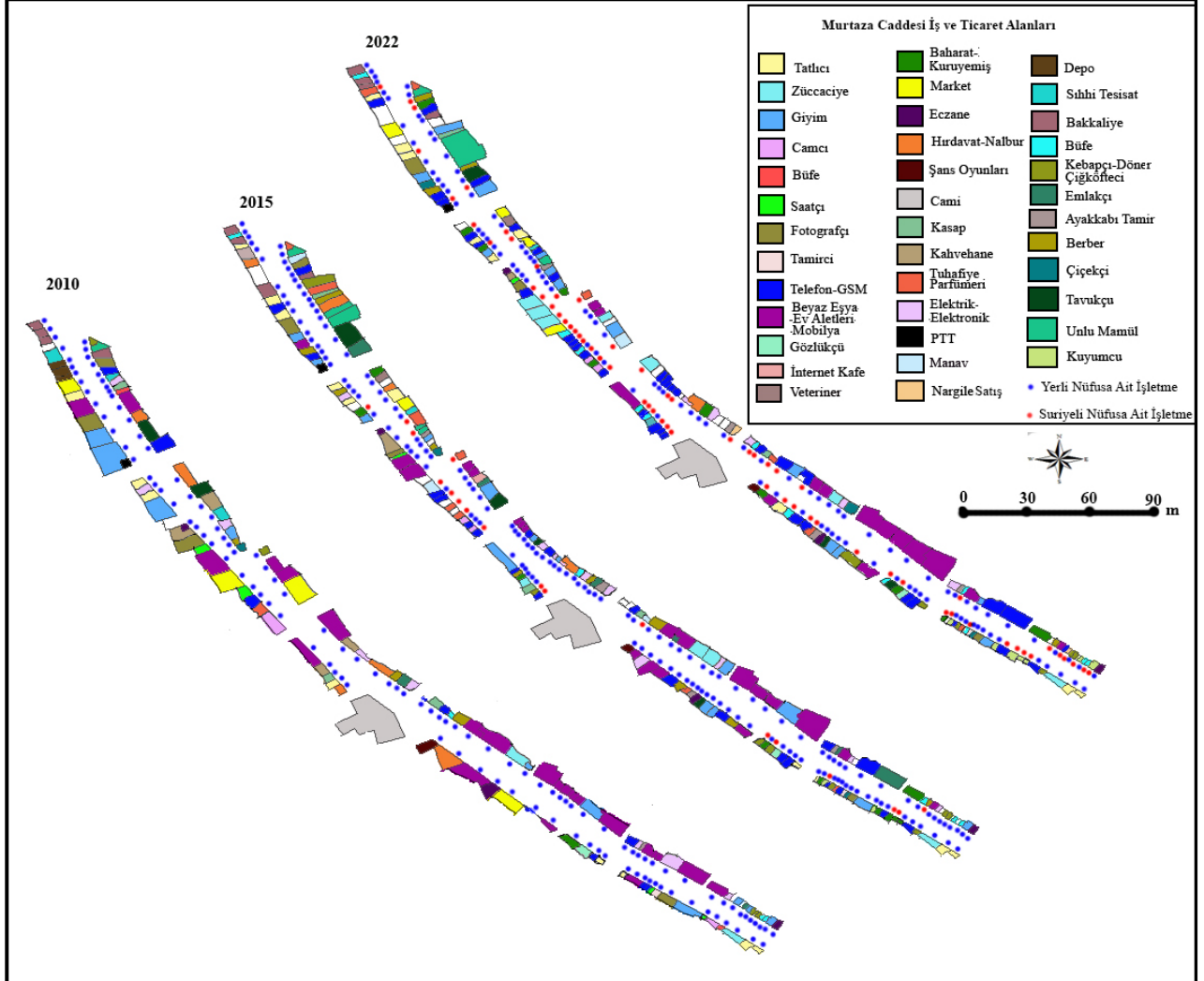

Şekil 6. Kilis Kentinde Etnik Girişimcilik Örnekleri

Kilis kenti ölçeğinde incelenen etnik girişimciliği bir cadde özelinde ele almak sektörel gelişim ve mekânsal değişimi ortaya koyabilmek adına önem arz etmektedir. Bu doğrultuda Suriyeli girişimcilerin en yoğun faaliyet gösterdiği ve merkezi iş alanına yakın konumuyla ön plana çıkan Murtaza Caddesi'nin zamansal boyutta ele alınarak caddenin kent içi mekânsal kullanım durumu mikro ölçekte analiz edilmiştir. Suriyelilere ait girişimcilik örnekleri olan işletmelerin, söz konusu caddeye yerleşme düzenlerini ve zamansal gelişimi ortaya koymak adına 2010, 2015 ve 2022 yıllarında faaliyet gösteren işletmeler köken ve sektörlerine göre haritalandırılmıştır. 2010 yılına ait işletme sayıları ve sektörel dağılım Temmuz ayında çekilmiş bir video görüntüsünden ve cadde üzerindeki işletme sahipleriyle yapılan görüşmelerden tespit edilmiştir. Ayrıca araştırmacının Kilisli ve burada ikamet ediyor olması araştırma sahası hakkında bir mekânsal deneyimi beraberinde getirmektedir. Bu bakımdan verilere destek olması açısından söz konusu durum kullanılan verilerin güvenilir olması açısından kıymetlidir. Caddenin 2015 yılındaki görsellerine Google Maps Street View yazılımından ulaşılmış ve bu görseller saha çalışmaları sırasında cadde sakinleri ile paylaşılarak işletme sahiplerinin etnik kökenleri (yerli nüfus - Suriyeli nüfus) tespit edilmiştir. Son olarak 2022 yılındaki veriler ise saha gözlemleri ve görüşmelere dayalı olarak haritalandırılmıştır.

²⁴ Necmettin Erbakan, Mehmet Rıfat Kazancıoğlu, Ebulüle, Kazım Karabekir, Albay İbrahim Karaoğlanoğlu Mahalleleri

Araştırma sahasının belki de en çarpıcı örneği olan Murtaza Caddesi'nin ticari yapısında 2010 yılından 2022 yılına kadar belirgin birtakım farklılaşmaların olduğu görülmektedir. Söz konusu caddenin 2010 yılı arazi kullanımı göz önüne alındığında, burada yer alan işletme sayısının 123 adet olduğu, sektörel bağlamda en fazla yoğunluk gösteren 5 sektörün (beyaz eşya-ev aletleri-mobilya %19, giyim %8, telefon-GSM %7, elektrik-elektronik %7 ve tatlıcı %6) öne çıktığı görülmektedir (Şekil 7).

Şekil 7. Murtaza Caddesinde İşletmelerin Zamansal ve Sahiplik Durumu Dağılımı

Cadde üzerinde 2015 yılında 177 adet işletmenin olduğu tespit edilmiştir. Buna göre caddedeki işletme sayısı 2010 yılına göre artış göstermiştir. Bu artış kentteki nüfus artışına paralel olarak merkezi iş alanı yanında bulunan caddenin yoğun kullanımı ve dükkân kiralardaki artışla birlikte bazı işletmelerin bölünerek çoğalmasında olmuştur. Cadde üzerinde dağılım gösteren işletmelerin 2010 yılına göre paylarında da bir değişim yaşanmıştır. Bu bakımdan 2015 yılında ağırlık gösteren sektörler telefon-GSM (%12), beyaz eşya (%11), giyim (%8) ve elektrik-elektronik (%7) olarak tespit edilmiştir (Şekil 7). Tespit edilen bu işletmelerin 159'u yerli nüfusa ait iken 18'i Suriyeli girişimcilere aittir.

Cadde üzerinde 2022 yılında tespit edilen işletme sayısı ise 169'dur. Bu işletmelerin 108'i yerli nüfusa, 61'i ise Suriyeli girişimcilere aittir. 2015 yılına göre etnik girişimciliğin cadde üzerinde daha da yoğunlaştığı görülmektedir. Bu bağlamda toplamda (yerli ve etnik işletme) 2022 yılında cadde üzerinde en çok görülen işletmelerin telefon-GSM (%22), giyim (%8), beyaz eşya (%7), kuruyemiş-kahve-baharat (%7) üzerine olduğu görülmektedir. Etnik işletmelerin ise ekseriyetle telefoncu, kuruyemiş-kahve, büfe, berber, tatlıcı, parfümeri ve züccaciye sektörlerinde yer aldığı tespit edilmiştir

(Şekil 7). Cadde üzerindeki bu işletmelerin dağılımında Suriyelilere ait olanlarının belli alanlarda yoğunlaştığı dikkati çekmektedir. Önceki dönemlerde bazı mekânsal birimlerde toplanarak adeta bir yağ lekesi görüntüsü veren etnik işletmeler, 2022 yılında yoğunlaşarak kümelenme eğilimi göstermiştir. Cadde, fonksiyonel olarak Suriyeli girişimciler öncesinde uzun vadeli ihtiyaçlara yönelik büyük ölçekli işletmelerin ağırlık kazandığı bir alan görünümünde iken Suriyelilerin piyasaya dâhil olmasıyla küçük ölçekli işletmelerin de eklendiği ve yoğunlaştığı bir mekânsal görünüme kavuşmuştur.

4.2. Kilis'te Suriyeli Etnik Girişimcilik Deneyimleri

Çalışmanın bu kısmında Kilis'teki çeşitli sektör temsilcileriyle yapılan görüşmelerden hareketle araştırmaya konu olan sürecin nasıl geliştiği ve burada etkili olan dinamiklerin neler olduğu üzerinde durulacaktır. Elde edilen bulgular ilgili literatürle karşılaştırılarak benzerlik ve farklılıklar ortaya konulacaktır.

Yapılan görüşmelerde Suriyelileri Kilis'te girişimciliğe yönelten faktörler arasında bireysel tercihler, göç öncesi sahip olunan tecrübe, bölgenin etnik pazar yapısı, itici faktörler ve kalıcılık süresi yer almaktadır. Görüşme formu uygulanan 10 Suriyeli girişimciden 7'si kendi işinin patronu olmak için girişimciliğe yöneldiğini ifade etmiştir (Tablo 3). Etnik girişimcilik sürecinde kültürel yaklaşımla açıklanabilecek söz konusu yapı, ilgili literatür incelendiğinde, girişimcilerin kendini gerçekleştirme, kendi parasını kazanma, bağımsız olma fikirleri gibi süreçler bu motivasyonun en çok tartışılan nedenleri arasında yer almaktadır (Kets de Vries, 1977; Korunka vd., 2003; Nijkamp vd., 2010; Phizacklea ve Ram, 1996; Ramadani vd., 2014; Rauch ve Frese, 2007). Çalışmada ortaya çıkan benzer sonuçlar uluslararası literatürde de sıklıkla değinilen kendi işinin patronu olma düşüncesiyle örtüşmektedir.

Suriyelileri girişimciliğe yönelten diğer bir motivasyon ise nüfus yoğunluklarıdır (Tablo 3). Bu durum etnik kampaşma sürecinin yaşanmasında etkili olabilmektedir (Kul Parlak ve Uludağ Güler, 2022). Görüşme yapılan 10 Suriyeli girişimciden 6'sı bu faktörün etkili olduğunu belirtmiştir. Suriyelilerin Kilis'te sayıca yüksek düzeyde yaşıyor olması, burada etnik pazar oluşumu yönünden bir avantajdır. Bu da Suriyelileri girişimci olmaya teşvik eden bir etmendir. Sanders ve Nee'ye (1996), göre sosyal ağlar göçmenler ve etnik girişimcilik açısından güven mekanizması sağlamaktadır. Göç sürecinde etkin rol oynayan sosyal ağların Kilis kentinde güçlü bir şekilde sürdürülmesi, Suriyeli girişimci sayısının da artışı önemli ölçüde etkilemiştir.

Suriyeli girişimcilerin kendilerini girişimci olmaya yönelten zorlayıcı faktörler arasında *emeklerinin karşılığını alamamaları/ücretlerin düşük olması (5/10), Suriyeli işçilere karşı olumsuz tutum (5/10), hayat pahalılığı ve hane nüfusu sayısının fazlalığı (4/10)* yer almıştır (Tablo 3). Yapısal (dezavantaj) yaklaşımlarla açıklanabilecek bu durum diğer benzer çalışmalarda da girişimcilerin çoğunlukla belirttiği nedenler arasındadır. Nitekim göçmenlerin girişimcilik sürecine başlamalarında itici unsurlar sınıfında olan ücret düşüklükleri, dışlanma ve yerli nüfusun göçmenlere karşı olumsuz tutumu etkili olmaktadır (Matricano ve Sorrentino, 2014). Waldinger vd.'ne (1990), göre göçmenlerin hedef ülkede yaşamış olduğu zorluklar onlar için sürükleyici bir motivasyon yaratarak girişimcilik sürecinde etkili olmuştur. Katılımcılardan biri (S4) bu durum hakkında şu deneyimini paylaşmıştır:

"İlk geldiğim yıllarda iş kurma fikrim hiç olmamıştı. Ülkemizin hemen yanında yer alsak da burası yabancı bir ülkeydi. Kilis'te gündelik tarım işlerinde çalışmaya başladım. Bazı günlerde ücret alamadım ya da hak ettiğim alın terini çok geç ödediler. Zaten sigorta yok, çalışma süresi uzun ve ücretlerde çok düşük. Bu kötü şartlar işyeri açmamda etkili oldu. Türkçeyi kısa sürede iletişim kurabilecek kadar öğrendikten sonra manav dükkânını açtım. Suriye'de bir tarlam vardı onu satarak dükkâna sermaye koydum. En azından gece gündüz kendi işim için çalışıyorum."

Tablo 3. Suriyelileri Etnik Girişimciliğe Yönlendiren Faktörler

Neden	Frekans
Kendi işinin patronu olmak	7
Suriyeli nüfusun çokluğu	6
Emeğinin karşılığını alamaması / Ücretlerin düşüklüğü	5
Önceki mesleğine devam etmek	5
Suriyeli işçilere karşı olumsuz tutum	5
Hayat pahalılığı ve hane nüfus sayısındaki fazlalık	4
Kalıcı olma	3
Aile kültürümde işçi olarak çalışmak yok	1
Okuma imkânım olmadığı için	1

Suriyelileri girişimciliğe motive edici bir başka faktör de *göç sürecinden önceki yaptığı işe yönelmesi* (5/10) olmuştur (Tablo 3). Etkileşim modeline uyumlu bu süreç etnik girişimcilik sürecinde önemli bir belirleyici faktörü oluşturmuştur. Suriyeli girişimciler geçmiş ve mesleki tecrübelerini hedef ülkede de kullanarak etnik girişimcilik sürecinde yer almışlardır. Nitekim görüşme yapılan 10 Suriyeli girişimciden 6'sı göç etmeden önceki mesleğine yönelik faaliyette bulunmaktadır. Taş ve Çitçi de (2009), Türkiye’de Balkan göçmenleri üzerine yapmış oldukları çalışmada göç öncesi mesleki tecrübenin göçmen girişimcilik sürecinde etkili olduğunu belirtmişlerdir. Katılımcılardan biri (S1) bu durum hakkında şu deneyimini paylaşmıştır:

“Halep’te çok güzel bir lokantam vardı. Bu sektörde üç kuşaktan beri devam ediyorduk. Yani baba, dede mesleğini sürdürüyordum. Savaşın ilk yıllarında çıkıp geldik. Kilis’te Suriyeli nüfus çok fazla ve geleneksel yemeklerimize talep çok fazlaydı. Bu sebeple eski mesleğimi burada devam ettirmek için bu dükkânı açtım. Başka işten de anlamam mesleğimi yapmaya mecburum.”

Suriyelilerin girişimcilik deneyimi sürecinde etkili olan diğer bir husus *kalıcı olma fikrinin benimsenmesi* (3/10) olmuştur. Suriyelilerin kalış süresinin uzaması onları kalıcılık yönünde girişimciliğe teşvik etmiştir. Benzer sonuçlara Suriyeli girişimciler üzerinde yapılan çeşitli çalışmalarda da ulaşılmıştır (Aad, 2020; Ataş, 2017; Duman, 2019; Kılıç, 2019; Türker, 2020; Uzun, 2019). Katılımcılardan biri (S6) bu durum hakkında şu deneyimini paylaşmıştır:

“Kilis’e 2013 yılında geldim. İlk zamanlar savaşın kısa sürede biteceğini düşünüyorduk. Ama umduğumuz gibi olmadı. Burada bir şekilde tutunmamız gerekiyordu. Suriyelilerin neredeyse tamamı bu savaşın hiç bitmeyeceğini düşünüyor. İlk zamanlar tekrar ülkemize döneriz umudu ile gündelik işlerde çalıştım. Ama savaşın uzun sürmesi ve bitecek gibi durmaması sebebinden bu dükkânı açtım. Artık buraya alıştık savaş bitse bile artık kurulu düzenimi bırakıp gitmek istemem.”

Görüşme yapılan bir Suriyeli girişimci kültürel yaklaşım modeli ile açıklanabilecek *aile kültüründe işçi olarak çalışma geleneğinin olmadığını* ve yine bir girişimci ise yapısal yaklaşım modeli ile açıklanabilecek Türkiye’de *okuma imkânının kısıtlı olmasından dolayı girişimciliğe yöneldiğini* ifade etmiştir (Tablo 3). Görüldüğü üzere Kilis’teki Suriyelileri girişimciliğe yönelten faktörler arasında hem itici hem de çekici faktörlerin belirleyiciliği olmuştur. Dolayısıyla girişimcilik sürecinde etkileşim modeli yaklaşımlarının daha belirleyici olduğu dikkat çekmektedir. Katılımcılardan biri (S5) bu durum hakkında şu deneyimini paylaşmıştır:

“Suriye’de de bu işi yapıyordum. Bu bizim aile mesleğimiz. Yıllardır patron olarak çalıştım. Buraya geldik başka meslek bilmiyoruz, işçi olarak çalışsam çok az veriyorlar –ki yapabileceğim bir işte yok-. Bu zamana kadar bağımsız çalışmışım, başkasından hiç emir almamışım. Bir başkasının yanında işçi olarak çalışmak bana ağır gelir. Bu nedenle geldikten kısa bir süre sonra hemen bu dükkânı tuttum. Önceki mesleğim de bu olduğu için çok zorlanmadım.”

Görüşmeye katılan Suriyelilere, onları girişimciliğe yönelten; sermaye yapıları, etnik destek, pazar yapıları, tedarik zinciri ve işçi seçiminde etnik tercih konularını içeren etnik grup özellikleri kapsamında sorular da yöneltilmiştir. Girişimcilik sürecinde sermaye çok önemli belirleyicilerden birisidir. Göçün zorunlu oluşu kaynak ülkedeki sermayenin hedef ülkeye aktarımını güçleştirebilir. Bu durumda etnik girişimciliğe yönelmek için öncelikli olarak sermayenin elde edilmesi şarttır. Diğer taraftan girişimcilik sürecinde göçmenler hedef ülkedeki kredi ve fon avantajlarından yararlanamaz

(Ram ve Hillin, 1994) ya da ülkedeki olanakları hemen keşfedemezler. Bu durumda sermaye temini için sosyal sermaye olarak nitelendirilen gruplar devreye sokulur. Kilis'te yaşayan Suriyelilerin kentte yüksek sayıda olması, onları etnik işletme kurmaya cesaretlendiren ve buna yönelten önemli bir sosyal sermaye olmuştur. Hem müşteri açısından hem de kuruluş sermayesi açısından Suriyelilerin kendi içlerinde sosyal bir sermaye sistemi sağladıklarından bahsedilebilir. Yapılan görüşmelerde sermaye temininde *aile üyelerinin desteği* (3/10) ve *etnik arkadaş çevresi* (3/10) ağır basmaktadır (Tablo 4). Sanders ve Nee (1996), çalışmamızdaki görüşlere benzer olarak etnik girişimcilik sürecinde aile ve etnik arkadaş çevresinin önemli olduğuna değinmiştir. Dolayısıyla etnik kökenin sağlamış olduğu sosyal sermaye yapısı etnik girişimcilik sürecinde ve sonrasında önemli derecede etkili olmaktadır. Etnik işletmelerin kuruluş sürecinde sosyal sermayeden yararlanmadığını belirten katılımcılar ise *Suriye'den getirmiş olduğu sermaye* (2/10) ve *Türkiye'de elde etmiş olduğu birikimler* (2/10) sayesinde sürece dâhil olabilmışlerdir (Tablo 4). Katılımcılardan biri (S7) bu durum hakkında şu deneyimini paylaşmıştır:

“Kilis’e 2016 yılında geldim. Mesleğim berberdi. Kilis’te Suriyeli nüfusun çok olduğundan ve berberlik mesleğinin hep iş yapabileceğinden dolayı kendi dükkânımı açmayı düşündüm. Ama yeteri kadar sermayem de yoktu. Abim, amcam ve dayımın desteğiyle bu dükkânı açabildim. Almış olduğum borcu da zaman içinde ödedim. Onların desteği olmasaydı bu dükkânı açamayacaktım.

Tablo 4. Suriyelileri Girişimciliğe Yönlendiren Etnik Grup Özellikleri

Etnik Grup Özelliklerine Yönelik Görüşme Soruları	Cevap	Frekans
Girişimcilik sürecinde sermaye teminini nasıl sağladınız?	Aile üyeleri	3
	Arkadaş çevresi	3
	Türkiye'de biriktirilen sermaye	2
	Suriye'den getirilen sermaye	2
Aynı etnik kökene sahip olan yeni girişimcilere destek olur musunuz?	Evet	8
	Hayır	2
Müşterilerinizin etnik kökenleri nedir?	Suriyeli %100	1
	Suriyeli %80-100	3
	Suriyeli %60-80	4
	Suriyeli %50-60	2
Tedarikçilerinizin kökeni nedir?	Suriyeli %90-100	1
	Suriyeli %70-90	1
	Suriyeli %50-70	2
	Suriyeli %30-50	7
Çalışanlarınızın etnik kökeni nedir?	Suriyeli	10
Suriye'deki ağ ve tedarik zincirini kullanıyor musunuz?	Evet	3
	Hayır	7

Suriyeli girişimcilere yöneltilen *Aynı etnik kökene sahip olan yeni girişimcilere destek olur musunuz?* sorusuna cevap olarak olumlu yanıt verenlerin sayısı 8, olumsuz cevap verenlerin sayısı ise 2 olmuştur (Tablo 4). Suriyeli girişimcilerin çoğunluğunun yeni kurulacak etnik işletmeler için yardımcı olabileceklerini belirtmesi Kilis'te Suriyeliler arasında sosyal sermaye yapısının güçlü olduğunu ortaya koyar. Katılımcılardan biri (S10) bu durum hakkında şu deneyimini paylaşmıştır:

“Biz buraya zorunluluktan gelmişiz. Yani sığınmışız. Elbette birbirimize destek olmamız gerekiyor. Kilis'te halkımızın fakir kısmı kaldı hep. Zengin olanlar büyük şehirlere gitti çeşitli iş yerleri kurdu. Biz fakirler de burada yaşam mücadelesi veriyoruz. İmkânımız varsa yeni iş kuracak Suriyelilere yardımcı oluruz. Rızkı veren Allah, onunki ayrı benimki ayrı. Ben bu dükkânı açarken de birçok tanıdık, eş ve dost bana yardımcı oldu. Ben de başkalarına yardımcı olmak isterim.”

Suriyeli girişimcilere yöneltilen *Müşterilerinizin etnik kökenleri nedir?* sorusuna cevap olarak sadece bir işletme %100 Suriyeli cevabını vermiştir. Diğer etnik işletmelerde ise müşterilerinin %80'den fazlasının Suriyeli olduğunu belirten sayısı 3, %60-80 arasında Suriyeli olduğunu belirten işletme sayısı 4 ve %50-60 arasında Suriyeli olduğunu belirten işletme sayısı ise 2'dir (Tablo 4).

Etkileşim modeline göre etnik girişimcilik sürecinde dört aşama söz konusudur (Waldinger vd., 1990). Kilis'te var olan etnik girişimcilik sürecinde müşteri profilinde Suriyeliler yanında yerli halkın da yer alması birinci aşamanın son bulunduğunu ve ikinci aşama olan *etnik niş* sürecinin başladığını gösterir. Katılımcılardan biri (S1) bu durum hakkında şu deneyimini paylaşmıştır:

“2013 yılında bu lokantayı açtım. Dükkânımda felaful, ful, humus, musabbaha ve tavuk ağırlıklı yemekler yapıyorum. Dükkânı ilk açtığım zamanlarda müşterilerimin tamamı Suriyeliydi. Ancak sonraki yıllarda Türk müşterilerde yavaş yavaş dükkânıma gelmeye başladı. Özellikle sabahları müşteri yoğunluğum olmakta. Geleneksel yemeklerimizi Türk halkı da sevdi. Şu an ağırlıklı müşterilerim Suriyeliler olsa da Türk müşterilerimin oranı yüzde otuzlara varabilmekte.”

Suriyeli girişimcilere yöneltilen *Tedarikçilerinizin kökeni nedir?* sorusuna cevap olarak 1 işletme sahibi %90-100 Suriyeli, 1 işletme sahibi %70-90 Suriyeli, 2 işletme sahibi %50-70 Suriyeli, 2 işletme sahibi %30-50 Suriyeli ve 4 işletme sahibi %10-30 oranında Suriyelilerden mal tedarikinde bulunduğunu ifade etmiştir (Tablo 4). Suriyeli girişimci işletmelerin müşteri profillerindeki Suriyeli ağırlığına karşılık tedarikçi kökenindeki Suriyeli nüfus oranının düşüklüğü dikkat çekicidir. Bu durum sermaye yapısıyla ilişkilidir. Suriyeli nüfusun sermaye yetersizliği sebebiyle tedarikçi firmaları kurabilme potansiyellerinin düşük olması şimdilik tedarikçi kökenlerinin yerli nüfus ağırlıklı olmasını mecbur kılmaktadır. Katılımcılardan biri (S3) bu durum hakkında şu deneyimini paylaşmıştır:

“2019 yılından beri telefonculukla uğraşıyorum. İkinci el telefon ve aksesuar satışı yapmaktayım. Ayrıca Suriye ve Irak'tan getirilen telefonları satmaktayım. Tedarikçilerim genellikle Suriyeli. Aksesuarları ise Türk tedarikçilerimden alıyorum. Türkiye'de garantili telefonlar çok pahalı. Yurt dışından gelen telefonlar yarı fiyatına. Bu telefonlara imei yükleyerek satıyoruz. Telefon kapanırsa yeniden getiriyorlar ve yapıyoruz. Bu bizim için bir iş kapısı.”

Görüşme yapılan etnik işletmelerde çalışan işçilerin kökenine dair bulgularda tüm işçilerin Suriye uyruklu olduğu tespit edilmiştir (Tablo 4). Waldinger vd. (1990), etnik iş gücünün girişimcilerin başarı oranlarında etkili olduğunu ve girişimciler için avantajlar yarattığını belirtmişlerdir. Benzer durum Kilis'te etnik girişimcilik sürecinde de yaşanmaktadır. Dil, kültür ve sosyal ağ yapıları sebebiyle burada kurulan etnik işletmelerde istihdam edilen işçiler, genellikle Suriyelilerden oluşmaktadır. Katılımcılardan biri (S9) bu durum hakkında şu deneyimini paylaşmıştır:

“İşçi olarak tabii ki Suriyelileri tercih ediyorum. Türkler bizim yanımızda çalışmazlar. Bizleri genellikle küçümsüyorlar. Bence Suriyeliler Türklere göre çok daha çalışkan. Kilis'te ağır işlerde çalışanlar hep Suriyeliler. Türkler hep maaşlı bir iş peşinde koşuyorlar. Suriyeli işçilerimle iyi anlaşıyorum. Ne de olsa aynı kültürdeniz, anadilimiz aynı. Müşterilerimin çoğunluğu da zaten Suriyeli bu nedenle Suriyeli işçi çalıştırmalıyım. Suriyeliler olarak birbirimizi tutucu olmamız gerekiyor. Ben de öyle yapıyorum.”

Tablo 5. Suriyeli Etnik Girişimcilere Göre Yerli-Suriyeli Girişimcilerin Başarı Durumları

Girişimci Türü	Verilen Cevaplar	Frekans
Suriyeli Girişimciler	Daha zengin ürün çeşitliliği sunuyoruz.	6
	Daha geç saatlere kadar hizmet veriyoruz.	5
	Daha zor şartlar altında işimizi kurabildik.	4
	Biz işimize daha çok vakit harcıyoruz.	4
	Ürün fiyatlarımız daha makul.	4
	Risk alıyoruz ve işimizi daha çok geliştiriyoruz.	3
	Tedarik zincirlerimiz daha iyi.	3
Türk Girişimciler		0

Görüşme formu uygulanan Suriyeli girişimcilerin tamamı Suriyeli girişimcilerin daha başarılı olduklarını ifade etmiştir. Kendilerini daha başarılı görme sebepleri arasında *daha zengin ürün çeşitliliği sunduklarını dile getirmeleri* (6/10), *geç saatlere kadar hizmet vermeleri* (5/10), *işlerinde daha çok vakit harcamaları* (4/10), *zor şartlar altında işletmelerini kurabildikleri* (4/10) ifadeleri yer almaktadır (Tablo 5). Bu ifadeler girişimci göçmenlerin yerli girişimcilere göre daha çok çalıştıklarını

ifade eden söylemlerdir. Kerr ve Kerr (2016), göçmenlerin yerli girişimcilere göre daha çok şirket kurma ve kendi işini yapma eğiliminde olduklarını belirtmişlerdir. Ayrıca yerlilerin rahatlıklarından dolayı piyasayı göçmenlere kaptrabildikleri tespitlerinde bulunmuşlardır. Suriyeli girişimcilerin verdikleri diğer cevaplar arasında *ürün fiyatlarının daha makul olması* (4/10), *risk alarak işlerini daha da büyütmeleri* (3/10) ve *tedarik zincirlerinin üstünlüğü* (3/10) yer almaktadır (Tablo 5). Etnik işletmeler arasında hem hedef ülkede hem de kaynak ülkedeki tedarik zincirlerinden faydalanıyor olabilmesi ve düşük kâr marjı ile daha fazla ürün çeşitliliği sunabiliyor olmasıdır (Kılıç, 2019). Bu nedenle Suriyeli girişimciler bulunulan yerde mal ve hizmet yelpazesini genişletici bir etkide bulunurlar. Katılımcılardan biri (S4) zengin ürün çeşitliliği hakkında şu deneyimini paylaşmıştır:

“Suriyelilerin Kilis’e gelmesi ve çeşitli dükkânlar açmasıyla ürün çeşitliliği de arttı. Ben manav dükkânı işletiyorum. Ürünlerimi Kilis’in sebze haline bağımlı kalmadan Gaziantep, Antakya, İskenderun, Mersin, Adana ve Antalya’dan tedarik ediyorum. Biz buraya ilk geldiğimizde kaliteli meyve bulamıyorduk. Semt pazarları bile Suriyelilerin gelmesinden sonra gelişti. Örneğin Kilis’te yaş hurmayı hiç görmemiştik ama şimdi benim dükkânımda var. Pomelo (tatlı greylift) meyvesi Kilis’te hiç görmemiştik o da benim dükkânımda mevcut. Yaban inciri, mango, avakado gibi tropikal meyveleri getiriyoruz. Biz Suriyelilerde meyve tüketimi çok fazladır. Bu nedenle de çok fazla çeşidimiz var. Meyve ve sebzelerimizi taze ve uygun fiyatlara veriyoruz. Bu nedenle yerli halkta benim dükkânımdan alışveriş yapıyor.”

Kilis’te yaşayan Suriyelilerin girişimcilik süreciyle beraber geleneksel yemek kültürlerine has işletmeler (yerel yemeklerin ve tatlıların yer aldığı işletmeler), alışkanlıklarına yönelik bazı işletmeler (nargile dükkânları, kahve dükkânları, geleneksel kıyafetlerin satıldığı dükkânlar gibi) piyasada yeni ürün yelpazesi ve yeni sektörlerin gelişimini sağlamıştır. Bu sayede Suriyeli girişimcilerin Kilis kentindeki görünürlükleri de artma eğilimi göstermiştir. Yöre ve kültüre uygun yemek ve tatlı çeşitleri, günlük tüketim alışkanlıklarına yönelik yeni işletmeler kentte ürün ve işletme çeşitliliğini artırmıştır. Bazı Suriyeli girişimcilerin kaynak ülkedeki tedarik zincirlerini kullanmaları yerli girişimcilere göre daha avantajlı ürün tedarikini mümkün kılmaktadır. Yapılan görüşmelerde 3 işletme sahibinin Suriye’de kullandığı tedarik zincirlerini kullanması Suriyeli girişimcilerin daha uygun fiyatlara mal teminini mümkün kılmaktadır.

Tablo 6. Suriyeli Etnik Girişimcilerin Kendilerini Başarılı Görme Nedenleri

Neden	Frekans
İş alanıyla ilgili tecrübe	7
İşini sevmek	6
Sabırlı olma	5
Risk alma becerisi	4
Azim	3
Geniş sosyal çevreye sahiplik	2

Suriyeli girişimciler ile yapılan görüşmelerde kendilerini başarılı görme nedenlerinin *iş alanıyla ilgili önceki tecrübeleri* (7/10), *işini sevmesi* (6/10), *sabırlı olması* (5/10), *risk alma becerisinin yüksek olması* (4/10), *azim* (3/10) ve *geniş sosyal çevreye sahiplik* (2/10) olduğu tespit edilmiştir (Tablo 6). Cevaplar analiz edildiğinde, bireysel faktörlerin ağırlıklı olduğu dikkati çekmektedir. Yerlilere kıyasla Suriyeli girişimcilerin başarıları risk alabilme, kişisel beceriler, etnik köken ve sosyal ağlar sayesinde mümkün olmaktadır. Risk alma becerisi yüksekliği, yaratıcılık, problem çözme yeteneği, ikna gücü, liderlik, çalışkan olma, önceki tecrübeleri ve kendi kaderine yön verme girişimci nitelikleri arasında yer alır (Gibb, 1987).

Son olarak Suriyeli girişimcilere yöneltilen Suriye’deki iç savaş biterse geri dönme düşüncelerinin ne yönde olduğuna yönelik sorudur. Bu soruya katılımcılardan 6’sı *savaş durumu sonlansa bile geri dönme düşüncemiz bulunmamaktadır* şeklinde cevap vermişlerdir. Diğer 4 katılımcı ise *Suriye’deki durum tam olarak düzelirse* geri dönme düşüncelerinin olabileceğini belirtmişlerdir. Suriyelilerin kalış sürelerindeki uzama ve etnik girişimcilik sistemiyle birlikte kurulan

ekonomik yapı geri dönme düşüncelerinin zayıflamasına sebep olmuştur. 10 yılı aşkın süredir devam eden sığınmacılığın daha da uzaması durumunda Suriye'yi hiç görmeden Türkiye'de büyüyen Suriyeli genç nüfus geriye göç hususunda daha isteksiz olacaktır. Katılımcılardan biri (S8) geriye dönüş göçü hakkında şu düşüncesini paylaşmıştır:

“Türkiye’de uyanık girişimci için çok iyi fırsatlar var. Kilis’e geldiğimde sanayi sitesinde bir dükkân açtım. Ben Suriye’de savaş bitse bile dönmeyi düşünmüyorum. Buranın coğrafyası, kültürü, iklimi zaten bizim Suriye’deki gibi. Burada işimi, düzenimi kurdum ve ev sahibi oldum. Meslekte tecrübem ve işimi özenli yaptığım için tez zamanda müşteri çevremde oluştu. Savaştan önce de ben Türkiye’ye gelip bir iş kurmayı planlıyordum. Çünkü Türkiye’deki hayat standartları Suriye’den çok daha iyi durumdaydı.”

5. Tartışma ve Sonuç

Kilis, geçici koruma kapsamındaki Suriyelilerin en yoğun yaşadığı kentlerin başında gelmektedir. Kentsel mekânda daha çok merkez mahalleler ve bazı dış mahallelerde sayıca fazlalık göstermektedirler. Suriyeli girişimcilerin en yoğun olduğu sahalar ise merkezi iş sahasına komşu olan caddelerdir (Murtaza, Nemika, Kanalboyu caddeleri). Bu nedenle bu alanlar etnik girişimciliği araştırmak için en uygun sahaları oluşturmaktadır. Araştırmaya katılan göçmenlerin hepsi Türkiye-Suriye sınırına yakın bölgelerden gelmişlerdir. Türkiye’de kalış süreleri ise 6-10 yıl arasında değişkenlik göstermektedir. Suriyeli girişimciler ilk yıllarda geri dönmek umuduyla geçici işlerde çalışsalar da sonraki yıllarda çalışma hayatlarıyla ilgili daha kalıcı adımlar atmak zorunda kalmışlardır. Suriyeli girişimcilerin ilk dönemlerde yaşadıkları emek piyasasındaki zorluklar, girişimcilik hususunda onlara motivasyon kaynağı olmuştur. Ayrıca Kilis’te Suriyeli sayısının fazla olması kendi sosyal ağlarını oluşturmaları ve tüketim alışkanlıklarını devam ettirmeleri etnik girişimcilik sürecindeki diğer motivasyon kaynaklarından. Araştırmada elde edilen bulgular Kilis’te etnik girişimciliğin sadece bir teoriyle açıklanamayacağını göstermektedir. Her bir teori, bu karmaşık sürecin sadece bir iki boyutunu açıklayabilmektedir. Bu nedenle birden fazla teoriyle süreci bağdaştırarak açıklamak gerekmektedir.

Kilis’te Suriyelileri etnik girişimciliğe iten en önemli motivasyon kaynağının kendi işinin sahibi olma duygusu olduğu tespit edilmiştir. Kets De Vries (1977), Korunka vd. (2003), Rauch ve Frese’e (2007), Ramadani vd. (2014) göre kendini gerçekleştirme, bağımsızlık ve kendi parasını kazanma etnik girişimciliği başlatan bireysel faktörler arasında yer almaktadır. Kendi işinin sahibi olma ve bağımsızlık Kilis’teki etnik girişimciliğin başlamasında önemli bir etken olmuştur. Suriyeli girişimciler üzerine yapılan benzer çalışmalarda (Kul Parlak ve Uludağ Güler, 2022; Akyiğit ve Baki, 2021; Koyuncu, 2020; Deniz ve Reyhanoğlu, 2018; Çakırer-Özservet, 2017) da kendi işinin patronu olma arzusu etnik girişimcilik sürecinde en önemli etkidir.

Kilis’te Suriyelilerin etnik girişimciliği tercih etmelerinde Türk emek piyasasındaki kötü çalışma koşulları, kısıtlı istihdam olanakları ve düşük ücretler etkili olmuştur. Güvencesiz, kayıt dışı, uzun süreli ve düşük ücretli çalışma koşulları Suriyelileri etnik girişimciliğe yönlendiren emek piyasasındaki olumsuzlukları meydana getirmektedir. Bu hususta ayrımcılık teorisi Kilis’te etnik girişimcilik olgusunun bu boyutunu açıklar mahiyettedir. Ayrımcılık teorisinde girişimciliğin ortaya çıkış sürecinde sınırlı istihdam ve ayrımcılık yer almaktadır. Matricano ve Sorrentino’nun (2014), çalışmalarında etnik girişimcilik sürecinin başlangıcında itici unsurlar ayrımcılığa ve dışlanmaya maruz kalmalarıdır. Suriyelilerde düşük ücret, emeklerinin karşılığını alamama ve dile hâkim olamama göçmenleri zorunlu olarak girişimci olmaya yöneltmiştir. Waldinger vd. (1990), göre etnik girişimcilerin hedef ülkede yaşadıkları dil engeli ve ayrımcılıklar göçmenlerin gelecek planlamalarında bir motivasyona dönüşerek etnik girişimcilik sürecinde etkili olmaktadır. Çalışmada katılımcıların konuşma açısından bir eksiklikleri bulunmasa da yazma aşamasında başarılı oldukları söylenemez. Ancak çalışmaya katılımı reddeden bazı etnik girişimcilerin dil yetersizliğinden dolayı katılımı kabul etmediği görülmüştür. Yapılan saha çalışmalarında da bazı göçmenlerin uzun süreden beri Türkiye’de olmalarına rağmen Türkçeyi konuşamadığı ve anlayamadığı görülmüştür. Kilis’te

Suriyeliler arasında sosyal ağ yapılarının güçlü olması dil, kültür ve ekonomik entegrasyon önünde bariyerler de meydana getirebilmektedir.

Kilis'te etnik girişimcilik sürecinde diğer motivasyon kaynağını girişimcilik tecrübesi meydana getirmiştir. Görüşmeye katılan etnik girişimcilerin çoğunluğu eski işini yapmaya devam etmektedir. Bu göçmenlerin girişimcilik deneyimleri mevcut olup emek piyasalarında kötü çalışma şartlarına maruz kalmamak için kendi işyerlerini kurmuşlardır. Yapılan diğer çalışmalarda (Kul Parlak ve Uludağ Güler, 2022; Akyiğit ve Baki, 2021; Koyuncu, 2020; Özkul ve Dengiz, 2018; Deniz ve Reyhanoglu, 2018; Çakırcı-Özservet, 2017) da bu sürecin etkili olduğu görülmektedir.

Göçmenleri etnik girişimciliğe yönelten diğer bir yapı sosyal (ilişki) ağlardır. Sanders ve Nee (1996), sosyal ağlar ile bilgi alma yollarının kolaylaştığını ifade ederek bu durumun göçmenler açısından bir güven mekanizması yarattığını belirtmişlerdir. Kilis'teki Suriyeli girişimcilerin büyük çoğunluğu kendinden sonraki girişimciliğe yönelecek kişilere yardım etme isteği sosyal ağ ilişkilerinin gücünü ortaya koymaktadır. Kilis'in küçük bir şehir olması ve Suriyeli nüfusun fazlalığı sebebiyle sosyal ilişki ağları daha güçlü bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Sosyal sermaye teorisine göre göçmenlerin girişimcilik faaliyetlerini sosyal ağlar kolaylaştırmakta ve riskleri azaltmaktadır. Bu çalışmada da teoriye uygun sonuçlar elde edilmiştir.

Etnik işletmelerin kuruluş sürecinde hiç kuşkusuz sermaye en önemli unsurlardan birisidir. Özellikle zorunlu göç sürecinde köken ülkedeki sermayenin hedef ülkeye aktarımı oldukça güçtür. Katılımcılardan bazıları girişimcilik için gerekli olan sermayeyi Suriye'den getirmiştir. Katılımcılardan bazıları ise sosyal sermaye ile girişimciliğe başladıklarını ifade etmişlerdir. Sanders ve Nee'ye (1996), göre ailenin veya yakın çevrenin desteğinin sağlanması göçmenlerin etnik girişimcilik sürecinde en önemli problemlerden biri olan sermayenin çözülmüş olması anlamına gelmektedir. Bu durumda var olan etnik işletmeler genellikle küçük boyutludur. Kilis kentinde Suriyelilerin yüksek düzeyde bir nüfusa sahip olması, onları etnik işletme kurmaya cesaretlendiren ve yönelten önemli faktör olmuştur. Dolayısıyla alıcısı/tüketicisi hazır bir hedef kitlenin Kilis kentinde varlığı, girişimcilik için önemli bir motivasyon kaynağı oluşturmuştur. Ayrıca Bonacich'in geliştirmiş olduğu aracı azınlık teorisinde göçmenler küçük ölçekli, fazla sermaye gerektirmeyen ve garanti gördükleri işlerde yoğunlaşmışlardır. Kilis'te de etnik işletmelerin küçük boyutlu olduğu tespit edilmiştir. Bu durumda henüz etnik bir anklavın oluşmadığı ifade edilebilir.

Etnik girişimcilik sürecinde devletin destek ve teşvikleri de önem arz etmektedir. Wahlbeck (2007), Finlandiya'daki Türk girişimciler üzerine yaptığı çalışmada devlet desteklerinin girişimcilik üzerindeki etkilerini ortaya koymuştur. Kilis'teki etnik girişimcilik sürecinde devlet desteği ve teşviklerinin yetersiz kaldığı tespit edilmiştir. Özellikle resmi iş ve işlemlerde kolaylıklar sağlanması etnik girişimcilik sürecinde olumlu etkiler yaratacaktır. Etnik girişimcilerin en çok zorlandığı konu sermaye temini olmuştur. Bankalardan kredi kullanılması etnik girişimcilik sürecinde sermaye probleminin çözümünde etkili bir adım olacaktır.

Çalışmada, tek taraflı olarak Suriyeli katılımcılardan yerli girişimciler ile Suriyeli girişimcileri karşılaştırmaları istenmiştir. Buna göre Suriyeli girişimciler yerli girişimcilere göre kendilerini daha başarılı bulduklarını ifade etmişlerdir. Daha çok çalışma, gözü kara olma, cesaretli olma, mücadele etme Suriyeli katılımcıların bu üstünlüğü ifade ederken kullandıkları bazı anahtar kelimeler olmuştur.

Suriyeliler hakkında yapılan çalışmalarda en çok merak edilen konu kalıcı mı yoksa geçici mi olacaklarının sorunsalı üzerinedir. Yapılan çalışmada katılımcıların çoğu kalıcı olacaklarını ifade etmişlerdir. Bu görüşlerini Türkiye'nin fırsatlar ülkesi olduğu, daha modern bir yapısı olduğu ve yatırımlar yaparak artık buraya adapte olduklarını ifade ederek belirtmişlerdir.

Kentteki etnik girişimciliğin gelişme süreciyle birlikte farklı bir ürün yelpazesinin sunulması ve çok farklı sektörlerin gelişme göstermesi Suriyeli girişimcilerin kentsel mekânda görünürlüklerini önemli düzeyde artırmıştır. Özellikle Suriye kültürüne dair yöresel yemek ve tatlı çeşitlerinin, gündelik tüketim alışkanlıklarına dönük etnik işletmeler, kentteki ürün ve yemek çeşitliliğini

artırmıştır. Ayrıca etnik işletme kurarken bazı Suriyeli girişimcilerin kaynak ülkedeki tedarik zincirlerini kullanmaları onları yerli girişimcilere göre daha avantajlı bir düzeye taşımıştır.

Suriyelilerin kurmuş olduğu işletmeler belirli alanlarda kümelenme eğilimi göstermekte, bu da yerli işletmelerle kent içinde bir rekabet etkinliği ortaya çıkarmaktadır. Özellikle Murtaza ve Kanalboyu Caddelerinde bu türden örneklere çokça rastlamak mümkündür. Söz konusu olan etnik işletme statüsündeki bu yapılarda neredeyse tamamen Suriyeli çalışanlar istihdam edilmektedir. İlerleyen süreçte bu rekabetin işletmeler bazında bir ayrışma üretecek düzeye geleceği düşünülmektedir. Kilis'te Suriyeli nüfusun yüksekliği yerli nüfus ile ekonomik anlamda ciddi bir rekabetin yaşanmasına sebep olmaktadır.

Sonuç olarak Kilis'te Suriyeli nüfusun etnik girişimcilik süreçlerinde, sermaye, emek ve mal piyasalarında yaşadıkları problemler, farklı tüketim kalıpları, yaşam tarzları ve etkili bir şekilde kullandıkları sosyal ağlar etkili olmuştur. Etnik girişimcilerin geldikleri ülkede ekonomik açıdan olumlu etkiler sağladığı araştırmalar da yer almaktadır. Yerli halk zaman zaman aşırı tepki verse de Suriyeli nüfusun bir şekilde emek piyasasında ve girişimcilik alanında olması gerekmektedir. Etnik işletmelerde Suriyelilerin çalıştırılması göçmen nüfus içinde işsizlik oranlarının düşmesinde de önemli bir etkiye sahiptir. Suriyeli girişimcilerin başarı şansını artırmak için bir takım engellerin ortadan kaldırılması gerekir. Suriyelilerin hukuksal bilgi eksiklikleri, devlet desteklerinin yetersizliği, Suriyelilere olumsuz bakış açısı etnik girişimcilik süreçlerinde de negatif etkiler yaratmaktadır. Bu konuda düzenleyici adımların atılması, yeni yatırım fırsatlarının Türkiye için gerçekleşmesini sağlayacaktır.

Bu çalışmada Kilis örneklemini üzerinde Suriyelilere ait etnik işletmelerin dağılışı örüntüsü ve etnik girişimcilik süreçleri ele alınmıştır. Bu çalışmayı önemli kılan ve diğer çalışmalardan ayıran yönü hem işletmelerin mekânsal dağılışının hem de Suriyelilerin girişimcilik deneyimlerinin bir arada verilmesi olmuştur. Kilis, Suriyeli sayısının yüksek olması sebebiyle göç araştırmalarında adeta bir laboratuvar görevi görmektedir. Ancak Kilis'te etnik girişimcilik üzerine yapılan henüz bir çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışmanın gelecekte yapılacak olan etnik girişimcilik ile ilgili çalışmalarda önemli bir kaynak olacağı düşünülmektedir. Mekânsal dağılışın haritalandırılmış olması gelecek çalışmalar için değişimi ve gelişimin yönünü ortaya koymak için referans olacaktır.

Bu çalışmada hem mekânsal dağılışı hem de etnik girişimcilik süreci ele alındığından zamansal ve iş yükü açısından bir zorlukla karşılaşmıştır. Mekânsal dağılışı ortaya koyarken kent ölçeğinde saha çalışmalarına ihtiyaç duyulması zamansal anlamda bir zorluk yaratmıştır. Etnik girişimcilik süreci için ise 34 Suriyeli ile görüşme talebinde bulunulsa da 10 kişi görüşmeyi kabul ederek sorulara tam cevap vermiştir. Dolayısıyla zaman kısıtlılığı sebebiyle daha fazla Suriyeli girişimcilere ulaşılamamıştır. Çalışmadaki diğer bir kısıtlılık ise yerli girişimciler ile Suriyeli girişimcilerin kıyaslanamaması olmuştur. Gelecek çalışmalarda hem yerli hem de Suriyeli girişimcilerle görüşmeler yapılarak, kıyaslamalı olarak, etnik girişimcilik süreci değerlendirilebilir.

Kaynaklar

- Aad, Y. (2020). *Gaziantep'teki Suriyeli göçmen girişimciler üzerine bir araştırma* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Gaziantep.
- Abadan Unat, N. (2002). *Bitmeyen göç: Konuk işçilikten ulus-ötesi yurttaşlığa*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Akyiğit, H. ve Baki, Z. (2021). Sosyal sermayenin göç ve etnik girişimcilik üzerindeki etkisi: İzmir'deki Suriyeli küçük girişimciler. *Yorum Yönetim Yöntem Uluslararası Yönetim Ekonomi ve Felsefe Dergisi*, 9(1), 67-88. <https://doi.org/10.32705/yorumyonetim.868996>
- Ataş, Ö. (2017). *Suriyeli sığınmacıların iş kurma süreci Laleli-Beyazıt çevresi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.

- Atsan, N. (2017). Etnik girişimlerin doğuşu ve gelişiminde sosyal ağların rolü: Almanya’da Türk girişimciler örneği. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2), 1-16.
- Basu, A. (1998). The role of institutional support in Asian entrepreneurial expansion in Britain. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 5(4), 317-326. <https://doi.org/10.1108/EUM0000000006796>
- Basu, A. (2004). Entrepreneurial aspirations among family business owners: An analysis of ethnic business owners in the UK. *International Journal of Entrepreneurial Behavior ve Research*, 10(1-2), 12-33. <https://doi.org/10.1108/13552550410521353>
- Basu, A., ve Altınay, E. (2002). The interaction between culture and enterpreneurship in London’s immigrant businesses. *International Small Business Journal*, 20(4), 371-393. <https://doi.org/10.1177/0266242602204001>
- Bates, T., William, E. J., ve Johnson, J. H. (2007). Advancing Research on Minority Entrepreneurship. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 613(1), 10-17. <https://doi.org/10.1177/0002716207303405>
- Bizri, R. M. (2017). Refugee-entrepreneurship: A social capital perspective. *Entrepreneurship & Regional Development*, 29(9-10), 847-868. <https://doi.org/10.1080/08985626.2017.1364787>
- Bonacich, E. (1973). A Theory of middleman minorities. *American Sociological Review*, 38(5), 583-594.
- Castles, S. (2010). Understanding global migration: A social transformation perspective. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(10), 1565-1586. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2010.489381>
- Çakırer Özservet, Y., ve Yurtsever, B. (2017). İstanbulda girişimci göçmenler. *Uluslararası Göç ve Toplumsal Uyum Araştırmaları Serisi*, 2, 1-15.
- Dana, L. P. ve Morris, M. (2007). Towards a synthesis: A model of immigrant and ethnic entrepreneurship içinde L. P. Dana (Ed.), *Handbook of research on ethnic minority entrepreneurship*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 803–811.
- Deniz, D. ve Reyhanoğlu, M. (2018). İten ve çeken faktörler temelinde Türkiye’deki Suriyeli mültecilerin girişimci olma nedenleri, *Journal of Entrepreneurship and Innovation Management*, 7(2), 33-66.
- Dinç, Y. (2017). Antakya (Hatay) merkezi iş alanının (MİA) mekânsal gelişimi ve fonksiyonel yapısı. *Akademik Bakış Dergisi*, 61, 912-936.
- Doğan, B. ve Karakuyu, M. (2016). Suriyeli göçmenlerin sosyoekonomik ve sosyokültürel özelliklerinin analizi: İstanbul Beyoğlu örneği. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 33, Article 33. <https://doi.org/10.14781/mcd.40648>
- Duman, E. Ş. (2019). *Türkiye’deki Suriyeli göçmen girişimciler üzerine bir alan araştırması* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Duman, E. Ş. ve Özdemirci, A. (2020). Türkiye'deki Suriyeli göçmen girişimciler üzerine bir alan araştırması. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 18 (37), 629-656. <https://doi.org/10.35408/comuybd.654876>
- Dustmann, C. ve Fabbri, F. (2003). Language proficiency and labour market performance of immigrants in the UK. *The Economic Journal*, 113(489), 695-717.
- Evans, M. D. R. (1989). Immigrant entrepreneurship: Effects of ethnic market size and isolated labor pool. *American Sociological Review*, 54(6), 950-962.
- Fathallah, R. (2020). *Shadows to light: Syrian refugee entrepreneurs in Jordan’s informal economy*. Issam Fores Institute for Public Policy and International Affairs American University Of Beirut, 1-24.
- Fatoki, O. ve Patswawairi, T. (2012). The motivations and obstacles to immigrant entrepreneurship in South Africa. *Journal Of Social Sciences*, XXXII(2), 133-142.
- Firestone, W. A. (1987). Meaning in method: The rhetoric of quantitative and qualitative research. *Educational Researcher*, 16(7), 16-21.

- Fregetto, E. (2004). Immigrant and ethnic entrepreneurship: A US perspective. *Entrepreneurship: The way ahead* içinde (s. 253-268). Routledge.
- Gibb, A. A. (1987). Enterprise culture-its meaning and implications for education and training. *Journal of European Industrial Training*, 11(2), 2-38.
- Göç İdaresi Başkanlığı. (2023, 2 Şubat). Geçici koruma kapsamındaki Suriyeliler, Şubat 2023. <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638>
- Göncü, S. C. (2019). *Türkiye’de Suriyeli göçmen girişimciliği: Bir gömülü teori çalışması* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Güngördü, S. (2018). *Göçmen girişimcilerin kişilik özellikleri ve göçmen girişimcilik üzerine algıları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İzmir.
- Haikkola, L. (2011). Making connections: Second-generation children and the transnational field of relations, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 37(8), 1201–1217. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2011.590925>
- Inal, G. (2007). Why do minorities launch businesses in Britain? *International Journal of Business and Globalisation*, 1(1), 51-59. <https://doi.org/10.1504/IJBG.2007.013719>
- İçduygu, A. (2015). *Syrian refugees in Turkey: The long road ahead*. Migration Policy Institute Press.
- İçduygu, A. ve Şimşek, D. (2016). Syrian refugees in Turkey: Towards integration policies. *Turkish Policy Quarterly*, 15(3), 59-69.
- Kalleberg, A. L., ve Leicht, K. T. (1991). Gender and organisational performance: Determinants of small business survival and success. *The Academy of Management Journal*, 34(1), 136-161. <https://doi.org/10.2307/256305>
- Karadal, H. (2016). *Girişimcilik: Uygulamalı Girişimcilik Eğitimi ve Güncel Konular ve Girişimci Destekleri ve İş Planı* (Gözden Geçirilmiş 4.Baskı). Beta Yayınları.
- Karataş-Özkan, M., ve Chell, E. (2015). Gender inequalities in academic innovation and enterprise: A Bourdieuan analysis. *British Journal of Management*, 26(1), 109-125. <https://doi.org/10.1111/1467-8551.12020>
- Kerr, S. P. ve Kerr, W. R. (2016). *Immigrant entrepreneurship*. CESifo Working Paper No. 6197.
- Kets de Vries, M. (1977). The entrepreneurial personality: A person at the crossroads. *Journal of Management Studies*, 14(1), 34-57.
- Kılıç, A. R. (2019). *Türkiye’deki Suriyeli göçmenlerin girişimcilik faaliyetleri üzerine bir araştırma: İstanbul/Esenyurt örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Van.
- Kloosterman, R. ve Rath, J. (2003). *Immigrant entrepreneurs: Venturing abroad in the age of globalization*. Oxford/ New York: Berg/University of New York Press. <https://dare.uva.nl/search?identifier=6df71d15-d812-4d35-a0b4-8af1f5e0af7b>
- Korunka, C., Frank, H., Lueger, M., ve Mugler, J. (2003). The entrepreneurial personality in the context of resources, environment, and the startup process—A configurational approach. *Entrepreneurship Theory ve Practice*, 28(1), 23-42. <https://doi.org/10.1111/1540-8520.00030>
- Koyuncu, A. (2020). Toplumsal kabulde ekonominin imkânı Konya’daki Suriyeli girişimciler, *İnsan & Toplum*, 10(3), 100-131.
- Kul Parlak, N. ve Uludağ Güler, Ç. (2022). Göçmen girişimciliği bağlamında Suriyeli girişimciler: İstanbul ili örneği. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 20(46), 849-884. <https://doi.org/10.35408/comuybd.1061833>
- Levanon, A. (2011). Ethnic social capital: Individual and group level sources and their economic consequences. *Social Science Research*, 40(1), 77-86. <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2010.09.014>
- Light, I. (1972). *Ethnic enterprise in America. Business and welfare among Chinese, Japanese, and Blacks*. Los Angeles: University of California Press Berkeley.
- Lopez-Rodriguez, M. (2010). Migration and the quest for normalcy: Polish migrant mothers and the quest for meritocratic opportunities in the UK. *Social Identities*, 16, 339–358.

- Massey, D. ve Zenteno R. (1999). The dynamics of mass migration. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 96, 5328–5335.
- Masurel, E., Nijkamp, P., Tastan, M. ve Vindigni, G. (2002). Motivations and performance conditions for ethnic entrepreneurship. *Growth and Change*, 33(2), 238-260. <https://doi.org/10.1111/0017-4815.00189>
- Masurel, E., Nijkamp, P., ve Vindigni, G. (2003). Breeding places for ethnic entrepreneurs: A comparative marketing approach. *Entrepreneurship ve Regional Development*, 16(1), 77-86. <https://doi.org/10.1080/0898562042000205045>
- Matricano, D. ve Sorrentino, M. (2014). Ukrainian entrepreneurship in Italy: Factors influencing the creation of ethnic ventures. *Journal Of Innovation And Entrepreneurship*, III(1), 1-28.
- Merriam, S. B. (2013). *Nitel araştırma desen ve uygulama için bir rehber*. (S. Turan, Çev.) Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Mora, M. T. ve Dávila, A. (2014). Gender and business outcomes of Black and Hispanic new entrepreneurs in the United States. *American Economic Review*, 104(5), 245-49. DOI: 10.1257/aer.104.5.245
- Nijkamp, P., Delft, H., ve Gorter, C. (2000). In Search of ethnic entrepreneurship opportunities in the city: A comparative policy study. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 18, 429-451. <https://doi.org/10.1068/c9873>
- Nijkamp, P., Sahin, M. ve Baycan-Levent, T. (2010). Migrant entrepreneurship and new urban economic opportunities: Identification of critical success factors by means of qualitative pattern recognition analysis. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 101(4), 371-391. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9663.2009.00546.x>
- Nişancı, Z. N. (2015). Göçmen girişimcilik üzerine: Pittsburgh'daki Türk girişimciler. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, X(1), 1-28.
- Özkul, G. ve Dengiz, S. (2018). Göçmen girişimcilik bağlamında Suriyeli göçmenlerin Hatay İline olan ekonomik katkıları, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(26), 897-919. <https://doi.org/10.20875/makusobed.477418>
- Phizacklea, A. ve Ram, M. (1996). Being your own boss: Ethnic minority entrepreneurs in comparative perspective. *Work, Employment and Society*, 10(2), 319-339. <https://doi.org/10.1177/0950017096102006>
- Radipere, N. S. (2012). *An analysis of local and immigrant entrepreneurship in the South African small enterprise sector (Gauteng Province)* [Doctoral Thesis, University of South Africa]. <https://uir.unisa.ac.za/handle/10500/9848>
- Ram, M. ve Hillin, G. (1994). Acheving 'Break-Out': Developing mainstream ethnic minority businesses. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 1(2), 15-21. <https://doi.org/10.1108/eb020936>
- Ramadani, V., Rexhepi, G., Gërguri-Rashiti, S., Ibraimi, S. ve Dana, L.-P. (2014). Ethnic entrepreneurship in Macedonia: The case of Albanian entrepreneurs. *International Journal of Entrepreneurship and Small Business*, 23(3), 313-335. <https://doi.org/10.1504/IJESB.2014.065525>
- Rauch, A. ve Frese, M. (2007). Let's put the person back into entrepreneurship research: A meta analysis on the relationship between business owners' personality traits, business creation and success. *European Journal Of Work And Organizational Psychology*, 16, 353-385. <https://doi.org/10.1080/13594320701595438>
- Ryan, L. (2011). Migrants' social networks and weak ties: Accessing resources and constructing relationships post-migration. *The Sociological Review*, 59, 708–724 <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2011.02030.x>
- Sanders, J. M. ve Nee, V. (1996). Immigrant self-employment: The family as social capital and the value of human capital. *American Sociological Review*, 61(2), 231-249. <https://doi.org/10.2307/2096333>
- Smilor, R. W. ve Sexton, D. L. (1996). *Leadership and entrepreneurship: Personal and organizational development in entrepreneurial ventures*. Greenwood Publishing Group.

- Şimşek, H. ve Yıldırım, A. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Taş, A. ve Çitçi, U. S. (2009). *Göçmen girişimcilerin girişimsel yolculukları: Türkiye'deki Balkan girişimciler*. Uluslararası Balkanlarda Tarih ve Kültür Kongresi, 375-388.
- Türker, S. (2020). *Hedef ülke Türkiye'nin Suriyeli girişimcileri: İstanbul örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Uzun, Z. (2019). *Türkiye'deki Suriyeli göçmenlerin girişimcilik deneyimleri: Gaziantep örneği* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Vinogradov, E. ve Gabelko, M. (2010). Entrepreneurship among Russian immigrants in Norway and their Stay-At-Home Peers. *Journal Of Developmental Entrepreneurship*, 15(4), 461-479. <https://doi.org/10.1142/S108494671000166X>
- Volery, T. (2007). Ethnic entrepreneurship: A theoretical framework. İçinde L.-P. Dana (Ed.), *Handbook of Research on Ethnic Minority Entrepreneurship: A CoEvolutionary View on Resource Management* (ss. 30-41). Edward Elgar. <https://www.alexandria.unisg.ch/39658/>
- Wahlbeck, Ö. (2007). Work in the kebab economy: A study of the ethnic economy of Turkish immigrants in Finland. *Ethnicities*, 7(4), 543-563. <https://doi.org/10.1177/1468796807084016>
- Waldinger, R. D. (1984). Immigrant enterprise in the New York garment industry. *Social Problems*, 32(1), 60-71.
- Waldinger, R. D., Aldrich, H., Ward, R. ve Blaschke, J. (1990). *Ethnic entrepreneurs: Immigrant business in industrial societies*. Sage. <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb37431649w>
- Wilson, K. L. ve Portes, A. (1980). Immigrant enclaves: An analysis of the labor market experiences of Cubans in Miami. *American Journal of Sociology*, 86, 295-319.
- Yıldırım, İ. ve Yüksekbilgili, Ö. (2021). Göçmen girişimciliği ve Suriyeli göçmenlerin iş kurma sorunları. *Socrates Journal of Interdisciplinary Social Studies*, 10, 112-130. <https://doi.org/10.51293/socrates.77>
- Zhang, Y. (2019). *The global race for talent: Entrepreneurial talent flow between the U.S. and Asia*, University of North Carolina at Chapel Hill.
- Zhang, Z. (2010). *The home country's role in shaping Chinese immigrant entrepreneurship*. Auckland University.
- Zhou, M. ve Cho, M. (2010). Noneconomic effects of ethnic entrepreneurship: A focused look at the Chinese and Korean enclave economies in Los Angeles. *Thunderbird International Business Review*, 52, 83-96. <https://doi.org/10.1002/tie.20316>

The Effects of The Surface Acting Emotional Labor Strategy on AFAD Officials' Job Performance: The Role of Perceived Social Impact

Yüzeysel Duygusal Emek Stratejisinin AFAD Yetkililerinin İş Performansı Üzerindeki Etkisi: Algılanan Sosyal Etkinin Rolü

Gül BİLEN*

İbrahim YIKILMAZ**

DOI: <https://doi.org/10.25204/iktisad.1354473>

Abstract

Article Info

Paper Type:
Research Paper

Received:
02.09.2023

Accepted:
19.10.2023

© 2023 JEBUPOR
All rights reserved.

In this study, it is aimed to reveal the moderator role of perceived social impact in the effect of surface acting on individual job performance. Quantitative research method and convenience sampling method were used in the research. The data was gathered through a questionnaire made with the emotional labor scale, the individual job performance scale, and the perceived social impact scale, the validity and reliability of which were tested before, and was used in a quantitative research method and convenience sampling method. The sample of the study consists of AFAD employees who worked in the earthquakes in Kahramanmaraş on February 6, 2023 (n=253). The data obtained at the end of the research were analyzed with SPSS, SPSS Process Macro and AMOS programs. According to the findings; it has been determined that the surface acting of AFAD employees do not have a significant effect on individual job performance. However, it has been determined that the social impact perceived by AFAD employees has a positive and significant effect on their individual job performances. In addition, it has been concluded that the perceived social effect does not play a moderator role in the effect of the surface acting on individual job performance.

Keywords: Surface acting, individual job performance, perceived social impact, disaster, AFAD.

Öz

Makale Bilgileri

Makale Türü:
Araştırma
Makalesi

Geliş Tarihi:
02.09.2023

Kabul Tarihi:
19.10.2023

© 2023 İKTİSAD
Tüm hakları saklıdır.

Bu çalışmada, yüzeysel duygusal emeğin bireysel iş performansı üzerine etkisinde algılanan sosyal etkinin düzenleyici rolünü ortaya koymak amaçlanmıştır. Araştırmada, nicel araştırma yöntemi ve kolayda örneklem metodu kullanılmıştır. Bu kapsamda toplanan veriler, geçerlilik ve güvenilirliği daha önceden sınanmış olan duygusal emek ölçeği, bireysel iş performansı ölçeği ve algılanan sosyal etki ölçeği ile oluşturulan anket (soru formu) aracılığıyla toplanmıştır. Çalışmanın örneklemini, 6 Şubat 2023 tarihinde Kahramanmaraş merkezli depremlerde görev yapan AFAD çalışanları oluşturmaktadır (n=253). Araştırma sonunda elde edilen veriler SPSS, SPSS Process Macro ve AMOS programları ile analize tabi tutulmuştur. Bulgulara göre; AFAD çalışanlarının yüzeysel duygusal emeklerinin bireysel iş performansı üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olmadığı tespit edilmiştir. Ancak AFAD çalışanlarının algıladıkları sosyal etkinin bireysel iş performansları üzerinde pozitif yönlü anlamlı bir etkisinin olduğu belirlenmiştir. Ayrıca, yüzeysel duygusal emeğin bireysel iş performansı üzerine etkisinde algılanan sosyal etkinin düzenleyici rol üstlenmediği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yüzeysel duygusal emek, bireysel iş performansı, algılanan sosyal etki, afet, AFAD.

Atf/ to Cite (APA): Bilen, G. ve Yıkılmaz, İ. (2023). The effects of the surface acting emotional labor strategy on AFAD officials' job performance: The role of perceived social impact. *Journal of Economics Business and Political Researches*, 8(Special Issue), 260-274. <https://doi.org/10.25204/iktisad.1354473>

*ORCID Dr., Provincial Disaster and Emergency Directorate, bilengul8@gmail.com

**ORCID Dr., Kocaeli University, Business Management, Kocaeli, Turkey, ibrahim.yikilmaz@kocaeli.edu.tr

1. Introduction

A disaster is characterized as an occurrence, whether natural, technological, or resulting from human actions, which causes physical, economic, and social damages to society or a specific group, and disrupts or halts the typical course of life and activities (AFAD, 2023a: 23). Turkey acts as a bridge between the continents of Asia and Europe and is a country with a surface area of 780 thousand square kilometers located in the Asian continent. Based on the Global Risk Index, our country is ranked 45th out of 191 countries and is classified as “high risk” with a score of 5.0. This is due to the fact that Turkey’s geological, meteorological, and topographic structure makes it frequently susceptible to natural disasters (AFAD, 2018: 8-10). Every year, Turkey experiences at least one earthquake with an average magnitude of 5 to 6 (AFAD, 2023b). The earthquakes that occurred on February 6, 2023 in the Kahramanmaraş Pazarcık and Elbistan were described as the disasters of the century by AFAD. After the earthquakes, 11,020 aftershocks occurred and approximately 45,089 citizens lost their lives (AFAD, 2023c). The Disaster and Emergency Management Presidency (AFAD) is one of the most important institutions actively involved in disaster and emergency management, preventing disasters, ensuring inter-institutional coordination, and post-disaster recovery activities. AFAD employees took an active part in emergency and response actions during the recent earthquakes centered in Kahramanmaraş. The employees of AFAD are affected mentally and physically due to the difficulties of disasters and emergencies. They risk their own lives while helping the victims, sometimes unable to assist them, feeling helpless, and experiencing stress after the disaster.

Emotional labor is a critical issue that pertains to an employee’s control over their emotions in the workplace in accordance with job requirements (Hochschild, 1983). One common emotional labor strategy is surface acting (SA), where employees display emotions and expressions required for their job without making any changes to their inner emotional state. In other words, SA is the display of positive and supportive behavior and expression by an employee, even if they do not genuinely feel a certain emotion. However, studies suggest that this kind of emotional labor technique may be detrimental to employee performance and wellbeing (Grandey, 2000; Yıkılmaz et al., 2021). When working in disaster relief and other urgent situations, AFAD staff members encounter this scenario frequently (Lee and Choi, 2016).

In fact, AFAD employees must display strong, emotional, and hopeful work behavior when in contact with victims who are in need of help and in very bad conditions, despite the negative conditions created by the crisis situation. For organizational effectiveness and the effective management of societal crises, it is critical to address the negative effects of surface acting by AFAD personnel on employee performance. In this situation, it is important to carefully study how these two factors interact, as well as the function that perceived social impact (PSI) plays in reducing the negative effects. According to Van Kleef et al. (2010), PSI refers to employees’ perceptions of how their job, despite challenges, positively impacts others. According to studies in the literature, PSI increases job satisfaction for employees by reducing the negative impacts of emotional labor (Van Kleef et al., 2010).

It is obvious that AFAD staff members must control their emotions as part of their job, particularly during earthquake disasters. They must carry out their jobs while maintaining a facade of normalcy in spite of unfortunate circumstances. This situation paved the way for the development of the present study. This study seeks to explore the connection between SA and job performance in the context of AFAD employees. The study also aims to investigate the possibility that perceptions of social impact may affect this relationship. The study makes significant contributions due to the importance of the concepts of SA, individual job performance, and PSI for both AFAD employees and disaster victims in disaster situations.

2. Literature Review

2.1. Surface Acting and Individual Job Performance

Emotional labor can be defined as the practice of controlling one's emotions to display socially acceptable expressions through body language, gestures, and facial cues that can be observed by others. Emotional labor pertains to the emotional tasks that workers undergo in the workplace, as opposed to solely their sentiments regarding their work. This emotional management is observable from the outside through facial expressions and body language. Like all labor, emotional labor has a wage and an exchange value (Hochschild, 1983: 7-8). The organization expects its employees to regulate their emotions in a manner that aligns with the organization's goals and policies. Employees are expected to fulfill predetermined roles by establishing empathy with the target audiences and to exhibit attitudes and behaviors determined by the organization even if they do not believe (Onay, 2011: 587). Emotional labor is observed particularly in job structures that require direct contact with people. Employees can be successful by using their emotions to create a new emotional state and having the power to control them (Başbuğ, et al., 2006: 256; as cited in Soydaş, 2023: 40).

Hochschild (1983) introduced the idea of SA, which falls under the umbrella of emotional labor and is one of the variables which is examined in the study. According to Hochschild, SA refers to the act of displaying the expected emotional behaviors to others without changing one's core emotional state. Employees who adopt SA feel compelled to exhibit the emotional expressions that their organization demands. This often involves falsifying or suppressing emotions that do not align with organizational expectations (Brotheridge and Grandey, 2002). In essence, SA involves regulating emotions to conform to the behavioral norms of the organization in the workplace. This type of behavior is based on the expectation of exhibiting the desired behaviors in order to eliminate emotional disharmony arising from the dilemma between the employee's actual emotions and the emotions expected to be exhibited due to job requirements (Crego et al., 2013: 570). However, studies have shown that employees who are expected to keep their emotions under control to a certain extent may have difficulty communicating with others. This can lead to an increase in absenteeism and reduced well-being, as well as emotional fatigue, decreased job satisfaction, and lower organizational commitment (Hochschild, 1983; Hülshager and Schewe, 2011). Today, the ability of employees to regulate their emotions in working life has started to be among the priorities in determining the performance of organizations (Çukur, 2009: 559-570).

Globalization and competition in the workplace are increasing. As a result, organizations need to achieve and maintain a competitive advantage. It is seen that some concepts gain importance in terms of achieving competitive advantage and surviving by maintaining their success (Doğan and Kır, 2018: 9). At this point, to effectively adapt to changing world conditions and succeed in a competitive environment, organizations require high-performing employees (Çöl, 2008: 39; Erdal, 2020: 310; Tutar and Altınöz, 2010). Therefore, the individual performance of an organization's employees is a critical factor that can either decrease or increase the overall performance of the organization (Aydın et al., 2010: 47).

2.2. Perceived Social Impact

People are social creatures who may both have an impact on and be affected by the society in which they live. The interaction between the person and society is therefore dynamic. An important topic in the field of study in several disciplines is how an individual's activities impact or are affected by others around them. Accordingly, social effect is a crucial area of study for social psychology and other disciplines (Yüksel, 2013: 456).

Perceived social impact refers to the influence that individuals have on each other's attitudes and behaviors. This influence can be direct or indirect and can result in changes in individuals' behavior that align with the norms and values of their social group. In other words, the perceived

social effect is the effect of the individual's behavior as a result of the conscious or unconscious pressures applied by the individuals or groups around the individual (Dumlu, 2019: 35). The change that the individual or individuals create directly or indirectly on each other's attitudes and behaviors is expressed as "social impact" (Aydın, 2002: 263). Perceived social impact is the effect of pressure, knowingly or unknowingly exerted by an individual or group, resulting in changes in the behavior or attitudes of individuals. This impact can manifest in various ways, including conformity, acceptance, and obedience (Aydın, 2002: 263-272; Bilgin, 2008: 59). Compliance behavior refers to a person's behavior, and in some cases, the change of their thoughts and feelings through social influence, i.e., hypothetical pressure, and adaptation (Tolan et al., 1991: 284). In acceptance behavior, the perceived social impact manifests itself in the form of expressing what is expected from the individual directly in the form of a request. The perceived social impact that leads to obedience, on the other hand, is clearly expressed, as is the behavior of acceptance. The desire fulfilled by the individual comes from the individuals and individuals who are in a position of authority, unlike the acceptance behavior (Aydın, 2002: 263-272). While the reasons for an individual's obedience behavior may include gaining a reward, acceptance, or avoiding punishment, fear, coercion, and sanctions can also be used to enforce this behavior (Tutar, 2016: 257).

2.3. Relationship Between Variables

In order to accomplish the aims and objectives of the business, organizations need their employees to control and manage their emotions. The efforts of individuals while controlling their emotions affect their individual performances and thus the performance of the organization, and can produce positive or negative results (Bağcı and Bursalı, 2015: 76). In this context, it can be said that the emotional effort of the employees is one of the determining factors of the performance of the employee and the organization. In fact, numerous studies have demonstrated a link between employees' emotional states and their work performance as well as how their emotional labor affects both their interpersonal relationships and individual performances (Bağcı and Bursalı, 2015: 71-72). Employees who display positive emotions towards others willingly reflect positively on their performance, which is welcomed by others. In other words, positive emotional displays of employees have a positive impact on their job performance (Grandey, 2000; Goodwin et al., 2011). Conversely, the opposite is also true. When employees have to exhibit their emotions and behaviors through SA (faking) rather than naturally in line with the organization's expectations, it can negatively impact their job performance, even if they do not want to do it (Goodwin et al., 2011; Tice and Bratslavsky, 2000; Gross, 1998).

Whether the employees display the expected behaviors or not is also related to the emotional intensity they experience while performing their duties (Kiffin-Petersen, et al., 2011). Within the scope of "Affective Events Theory" the reason for this situation is that positive or negative events in the organization are caused by emotional reactions that lead to differences in the behavior of employees (Weiss and Cropanzano, 1996). According to this theory, positive emotions lead employees to positive behavior, and negative emotions lead to negative behavior. Different studies are showing that there are both positive and negative relationships between emotional labor and job performance. Some studies' results determined that there is a negative relationship between SA and job performance. This situation can be explained by the fact that employees often behave as if they are experiencing emotions that they do not actually feel in order to ensure customer satisfaction while fulfilling their duties. However, this can cause psychological pressure on the individual, ultimately leading to a decrease in their performance (Bağcı and Bursalı, 2015: 85). When studies in the literature (Grandey, 2000; Kim et al., 2017; Beğenirbaş and Çalışkan, 2014; Taşdemir, 2020) that found negative and significant relationships between SA and individual work performance are examined, it is seen that AFAD employees' SA can affect their individual job performance. Building on this assumption, the following hypothesis (H₁) was developed.

H₁: The SA of AFAD employees has a negative effect on their individual job performance.

Today's challenges in the business world have led employees to seek meaning in their work. There has been a growing enthusiasm for work that has a favorable impact on the lives of others and contributes to the betterment of society (Colby et al., 2001). According to the Social Information Processing theory and traditional job design models, employees' perceptions of their tasks can give them a greater sense of purpose in their jobs (Salancik and Pfeffer, 1978; Hackman and Oldham, 1976; Zalesny and Ford, 1990). According to Fried and Ferris (1987), employees who feel that their work is significant are more likely to exert greater effort, leading to improved motivation and performance. Perry (2000), conducted a study on public service employees and found that working in a job that benefits others and being aware of this impact has a positive effect on employee performance and interactions with clients, by increasing employee motivation. In a study of 370 employees who work in retail sales businesses and have direct contact with customers, Castanheira (2016), found that PSI has a direct effect on high business performance. Meanwhile, in a series of studies, Grant (2008a, 2008b, 2008c) showed that when employees perceive that they have a social impact on service recipients, their performance increases by operating with higher persistence. The study, conducted by Grant and Sonnentag (2010), in the sanitation department of a public service, revealed that the PSI of public officials can reduce the emotional load generated by work and other processes, and increase employee performance.

As it is seen, if organizations make their employees aware of their perceptions of the social impact levels of their jobs and motivate them, their performance and efforts against the organizational goals and the people they serve can increase. When considering this situation, especially in terms of AFAD employees who carry out public services, PSI is a critical source of motivation that has a decisive impact on performance. This is because AFAD employees work in an environment where they experience a significant amount of workload, difficulty, and emotional trauma while directly touching the lives of those they serve. Given the existing literature, a hypothesis has been formulated in this context:

H₂: PSI levels of AFAD employees have a positive effect on their individual job performance.

Emotional labor involves using different methods to manage emotions when interacting with clients or other individuals as specified in the job description and organizational standards (Hochschild, 1983; Grandey, 2000). The influence of SA on performance offers insight into the efficacy of many dynamics inside the business and the degree of management efficiency in this process of controlling emotions. Therefore, it is essential to consider the factors that affect the relationship between SA and performance.

Despite the distressing circumstances brought on by the crisis scenario, AFAD staff are required to behave in a strong emotional and optimistic manner when meeting with victims who are in desperate need of assistance. This is essential for enhancing corporate performance and societal crisis management. It is crucial to take into account how employees' SA displays may impact their job performance. To fully understand the interaction mechanism between these two variables and reduce any negative impact, it is important to take into account the PSI as a key factor.

PSI refers to the perception of employees about how their job contributes positively to other people despite all the difficulties (Van Kleef et al., 2010). After reviewing the existing literature, it has been found that the PSI can reduce the negative effects of emotional labor, which can boost employee work satisfaction (Van Kleef et al., 2010). However, no study has been found in the literature review that looks at how PSI affects SA's impact on work performance. It is obvious that AFAD staff must manage their emotions in order to carry out their responsibilities (Lee and Choi, 2016), especially in light of the earthquake catastrophe in Turkey. They must also manage their emotions in the face of difficult circumstances. The development of the H₃ hypothesis was predicated on the notion that the PSI would moderate the association between SA and individual job performance.)

H₃: PSI moderates the effect of SA on individual job performance.

3. Methodology

After reviewing existing studies, a research model was developed (as shown in Figure 1) to investigate the connection between surface acting (SA) and job performance among AFAD employees working in Kahramanmaraş following an earthquake. The study also considers the potential moderating role of perceived social impact (PSI) on this relationship.

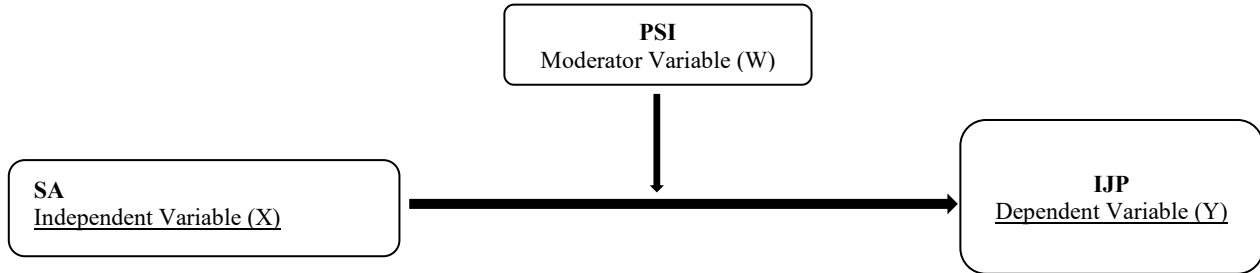

Figure 1. Research Model

To achieve research objectives and test the relationships between variables, the study employed a quantitative approach. The research design utilized both “relational research” and “field research”, with convenience sampling as the selected method for examining variables. The study used data obtained from 260 AFAD employees who played an active role in the earthquakes that occurred in Kahramanmaraş on February 6, 2023, affecting 11 provinces. The study participants were chosen from individuals who promptly responded to the Kahramanmaraş earthquake and were involved in rescue efforts within the initial 72 hours. These first hours are crucial in disaster and emergency situations, as they are prioritized for saving human lives. All participants had been working in the Disaster and Emergency Management Presidency (AFAD) for at least one year and had been actively involved in earthquake response. Data was collected online through Google Forms with the consent of the participants, and analyzed from 253 AFAD employees (Decision No: 2023/05 dated 27/04/2023).

The kurtosis values for the scales in the study ranged from -0.379 to 0.161, while the skewness values ranged from -0.442 to 0.469. These values were all within the acceptable range of -1.5 and 1.5, indicating that the data was normally distributed. Therefore, parametric tests were deemed appropriate to use (Tabachnick and Fidell, 2012). In order to assess the extent to which individuals employed the surface-acting emotional labor strategy, the “Emotional Labor Scale” was utilized. This scale was originally developed by Diefendorff et al. in 2005 and was adapted for use in Turkish by Basım and Begenirbaş (2012). The reliability coefficient (Cronbach’s Alpha) was calculated as 0.874. In order to measure the level of individual’s job performance, the “Individual Job Performance Scale” employed in an article by Yıkılmaz et al. (2021) was utilized. The reliability coefficient (Cronbach’s Alpha) was calculated as 0.860. Also, the “Perceived Social Impact Scale” which was developed by Grant (2008a) and used in Mayr’s (2017) article was utilized. The reliability coefficient (Cronbach’s Alpha) was calculated as 0.899. A Cronbach’s Alpha value of 0.70 and above indicates that the scale is at a sufficient level in terms of reliability (Nunnally, 1978; Sürücü and Maslakci, 2020). The data collected within the scope of the research were analyzed and interpreted using SPSS 26, AMOS 24, and PROCESS Macro V4.1 programs.

4. Findings

Research analyzes and findings are given below.

4.1. Demographic Features

The analysis takes into account various factors, such as the participants' gender, age, and marital status. A breakdown of the demographic characteristics of the participants is provided in Table 1.

Table 1. Demographic Characteristics of Participants

Demographic Features	F (Frequency)	% (Percentage)
Gender		
Female	75	29.6
Male	178	70.4
Age		
25 years and below	20	7.9
Ages 26-35	70	27.7
Ages 36-45	88	34.8
Ages 46-55	62	24.5
Age 56 and above	13	5.1
Marital Status		
Married	183	72.3
Single	70	2.7

Of the employees participating in the research, 70.4% are men and 29.6% are women. 72.3% of participants are married, while 27.7% are single. A majority of the participants (34.8%) are between 36-45 years old, and 5.1% are 56 years old or older.

4.2. Findings Related to Factor Analysis

Exploratory factor analysis (EFA) and confirmatory factor analysis (CFA) are the two stages of the statistical procedure known as factor analysis. While the goal of CFA is to confirm the validity and reliability of scales using the available data, the goal of exploratory factor analysis is to find underlying structures based on observable variables (Civelek, 2018: 26).

After examining the reliability analyzes of the scales, first of all, EFA was performed in order to test the construct validity of the scales. As a result of the EFA, it is recommended that the Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) value should be 0.60 or higher, and that the p value resulting from the Bartlett's Sphericity test should be significant (Tabachnick and Fidell (2007: 614).

Table 2. Factor Design for Scale

Variables	Factor Loads
SA	
1	0.695
2	0.782
3	0.757
4	0.854
5	0.830
6	0.804
IJP	
1	0.732
2	0.860
3	0.911
4	0.848
PSI	
1	0.883
2	0.920
3	0.925

As a result of the EFA, no item was excluded from the scales. Results revealed that the SA scale was one dimension and the KMO sample adequacy coefficient was 0.851; The individual job performance scale was determined as a single dimension with the KMO sample adequacy coefficient of 0.800, and the perceived social support scale as a single dimension and the KMO sample adequacy coefficient as 0.745. These coefficients indicate that the 253 data used are sufficient to reveal the factor structure. Additionally, the dimensions obtained from the Bartlett test ($p=0.000$, $p<0.05$), which tested the significance of the factor structures, were structurally significant. These results support the literature.

4.3. Hypothesis Testing

Correlation analysis is a statistical method that assesses the degree of linear relationship between two or more variables and predicts how it may change (Kalaycı, 2010: 115). The results of Correlation Analysis are shown in Table 3.

Table 3. Correlation Analysis

Variables	1	2	3
1.SA	1		
2.IJP	-.055	1	
3.PSI	.012	.337**	1
Mean	2.38	4.09	4.19

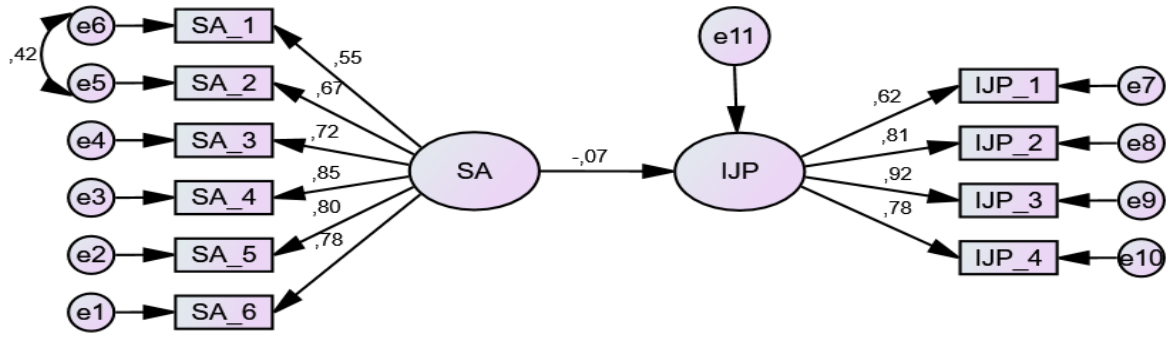
** $p<0.01$, * $p<0.05$

A correlation coefficient of $r > 0.70$ indicates a high correlation between the dimensions, $0.50 < r < 0.70$ indicates a medium relationship, $0.30 < r < 0.50$ indicates a low correlation, and values below 0.30 indicate a very low correlation (İçerli, 2009: 140). Table 3 shows that there was no significant relationship found between SA of employees and their individual job performance ($r = -.055$; $p<0.01$). However, a positive and significant relationship was observed between individual job performance and PSI ($r = .337$; $p<0.01$).

In the study, descriptive statistics were used to measure participants' levels of SA, individual job performance, and PSI. When the averages of the scales are examined, it is concluded that AFAD employees have a low level of SA ($\bar{x}= 2.38$), a high level of individual job performance ($\bar{x}= 4.09$), and a high level of PSI ($\bar{x}= 4.19$).

In general, the scales showed consistent structures with the exploratory factor analyses and correlation analyses. As a result, it was concluded that the measurement tools used were reliable and valid. Therefore, the data collected with these scales are suitable for further analysis. Analysis using a structural equation model (SEM) was done to determine how SA affected each employee's ability to do their job. It is a technique that looks at how observable and latent variables are related (Aksu et al., 2017: 62). The direct interactions between related variables can be explained using a structural equation model (Keith, 2006). Within the scope of the model, the hypotheses put forward in the research and listed below will be tested.

First of all, to test the H_1 (SA x Individual Job Performance) hypothesis, a structural model with implicit variables in which SA is exogenous (X) and individual job performance is endogenous (Y) was tested by drawing.

CMIN=68,960;DF=33;p=,000;CMIN/DF=2,090;RMSEA=,066;GFI=,948;CFI=,971;AGFI=,914

Figure 2. Model and Analysis Values in the Scope of SEM

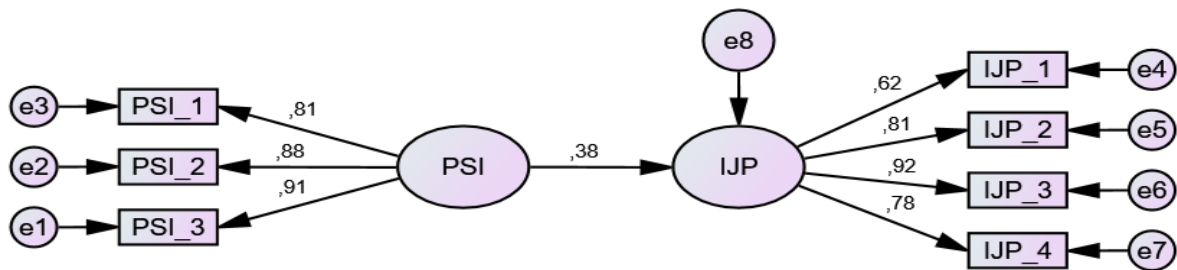
Table 4. Standardized and Unstandardized Regression Coefficients

			β	b	s.e.	t value (C.R.)	P
IJP	←	SA	-.072	-.033	.032	-1.024	.306

p***< 0.001, p**< 0.01, p*< 0.05

When the model formed by the SA and individual job performance variables given in Figure 1 was tested, it was found that the SA did not predict individual job performance ($\beta=0.72$; $p>0.001$). In this case, H_1 was not supported. The model have a good fit indices (Sürücü et al., 2023).

Secondly, to test the H_2 (PSI x Individual Job Performance) hypothesis, a structural model with an implicit variable, in which PSI is exogenous (X) and individual job performance endogenous (Y) variable, was drawn and tested.

CMIN=14,756;DF=13;p=,323;CMIN/DF=1,135;RMSEA=,023;GFI=,984;CFI=,998;AGFI=,966

Figure 3. Model and Analysis Values in the Scope of SEM

Table 5. Standardized and Unstandardized Regression Coefficients

			β	b	s.e.	t value	p
IJP		PSI		.250	.048	5.222	***

p***< 0.001, p**< 0.01, p*< 0.05

Results revealed that the PSI predicted individual job performance ($\beta=0.383$; $p<0.001$). The model have a good fit indices (Sürücü et al., 2023). In this case, H_2 was supported. Process Macro (V4.0) and Model 1, developed by Hayes (2018) and run on the infrastructure of the SPSS program, were used for examining the moderating role of PSI in this study. The steps suggested by Hayes (2018) were followed while examining the interaction effect. The moderator effect of the model is determined by the impact of the interaction term on the dependent variable. The significance of the interaction effect term in determining the moderator effect, along with the lower limit (LLCI) and

upper limit (ULCI) values of the confidence interval for the existence of a moderator variable not containing 0 (zero) values, indicates the significant role of the interaction term (Gürbüz, 2021: 99). The H₃ and information regarding the moderating role of PSI in the relationship between SA and individual job performance are provided below in Table 6.

Table 6. Regression Analysis

	b	se	t	p
Constant	4.0860*** [4.02; 4.15]	0.0332	123.13	***
SA (X)	-0.0382*** [-0.11; 0.04]	0.0397	-0.96	0.33
PSI (W)	0.2955*** [0.19; 0.39]	0.0529	5.58	***
Interaction X.W	-0.0002 [-0.11; 0.10]	0.0558	-0.00	0.99

*R=0.7646, R²= 0.5847; p***< 0.001, p**< 0.01; p*< 0.05, [] = confidence intervals.

When examining Table 5, it becomes clear that SA does not have a significant effect on individual job performance (b=-0.0382, 95% CI [-0.11; 0.04], t=-0.96, p>0.001). However, it is evident that PSI has a effect on individual job performance (b=0.2955, 95% CI [0.19; 0.39], t=5.58, p<0.001). It can be concluded that there is no moderator effect (b=-0.0002, 95% CI [-0.11; 0.10], t=-0.00, p>0.001) since the interaction variable (SA x PSI) has a negative and insignificant effect on individual job performance. The confidence interval's lower limit (LLCI) and upper limit (ULCI) values containing zero suggest that the interaction term is not significant (Gürbüz, 2021: 99). Therefore, H₃ was not supported.

5. Discussion and Conclusion

Investigating how PSI influences the link between surface acting and individual work performance was the aim of the study. The study's findings are significant in that they close a gap in the body of knowledge about how SA, individual job performance, and PSI are related. Future studies on related subjects may use this work as a starting point. First, it is important to stress that SA, one of the components of emotional labor, had not as strong an influence on AFAD employees' performance as was anticipated. The H₁ hypothesis was not supported by the findings. Emotional labor, according to Morris and Feldman (1996: 987), is the amount of planning, control, and competence required for a worker to display the appropriate emotions in a particular circumstance. This definition, situated within the "Interactive Model of Emotions" framework, takes an interactionist approach and emphasizes that environmental conditions can shape an individual's emotional behavior. The study's participants were employees who actively responded to the Kahramanmaraş earthquake. Given that fast and effective interventions during disasters are crucial for saving human lives, it's possible that AFAD employees become psychologically fatigued and unable to exhibit situational awareness under these circumstances. In such situations, it's understandable if they are not able to pretend to be "smiling" or some other behaviours. In this case, considering the importance of AFAD employees, who are the participants of the study, that they do not hope in vain while performing their duties in case of disasters and emergencies, and that they focus only on their work, leaving their emotions aside, without misleading, it can be considered normal that the performance of the employees is not affected by SA. In the literature, there are studies supporting the results obtained from this research. In these studies, the researchers concluded that there is no significant relationship between the SA of the participants and their individual job performance and that the individuals' SA perceptions do not have an effect on their individual performance (Kutluata, 2017; Acaray, 2019; Alper Ay and Türkdoğan, 2018; Gülsevgi and Bayraktar, 2021). In addition, the H₂ hypothesis was supported.

Based on the analysis results, it has been found that there is a relationship between the PSI and an individual's job performance. Previous research in this area has found evidence that supports the results obtained in this study. In these studies, researchers concluded that there is a significant relationship between the PSI and individual job performance of the participants and that the social impact perceived by the individuals has an effect on the individual performance of the employees (Perry, 2000; Grant and Sonnentag, 2010; Castanheira, 2016). The result of the study supported the literature and showed that the PSI of AFAD employees regarding their jobs significantly affects their performance.

To test the H₃ hypothesis, a Process Macro analysis was conducted to determine whether there is a moderation effect between the independent and dependent variables. The results did not support the H₃ hypothesis. Specifically, It was determined that the effect of PSI did not moderate the relationship between SA and individual job performance. The reason for this is that AFAD employees, who were participants in the study, were selected from those who actively responded to the Kahramanmaraş earthquake and were on duty within the first 72 hours, which are considered the golden hours in disaster and emergency situations where saving human lives is the top priority. During this period, they work with a strong desire to serve without suppressing their emotions. It is believed that their intense and sincere efforts to save both themselves and the victims from the crisis environment without SA result in low perceptions of emotional labor. Therefore, this low-level SA does not have a statistical effect on other variables, and the H₃ hypothesis is not supported. After reviewing the available literature, it appears that no studies have investigated the moderating effect of PSI on the relationship between SA and individual job performance, which supports these results. This situation reveals the unique aspect of the study but creates a limitation in comparing the findings of the study with the relevant literature.

Similar studies to be carried out in the future can be conducted on employees who hold different positions in different periods. This research was carried out on AFAD employees who were actively involved in the earthquakes in Kahramanmaraş on February 6, 2023; the results can be compared by researching employees working in different periods. In addition, more comprehensive results can be achieved by reaching all AFAD employees who undertake critical tasks in disasters and emergencies, including the employees of the Red Crescent or related non-governmental organizations involved in disasters and emergencies. In this study, quantitative research was conducted using the quantitative research method. To compare quantitative and qualitative research methods, future research can use qualitative research. This study examined demographic variables such as marital status, gender, and age. Future studies can differentiate the demographic variables examined. It is recommended to apply this study, which focuses on employees working in the field during disasters and emergencies, at different levels, occupational groups, and sectors. In similar studies to be conducted, other variables such as fear of death, mobbing, burnout, and commitment can be studied and the moderator or mediation effects of other variables can be examined. Thus, it may be possible to find answers to different results and some questions that cannot be answered in organizational terms.

References

- Acaray, A. (2019). Pozitif psikolojik sermaye, duygusal emek ve görev-bağlamsal performans arasındaki ilişkinin incelenmesi: Bankacılık ve sigortacılık sektöründe bir çalışma. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), 73-99. <https://doi.org/10.18074/ckuiibfd.417918>
- Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı [AFAD] (2018). Türkiye'de afet yönetimi ve doğa kaynaklı afet istatistikleri, Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı. https://www.afad.gov.tr/kurumlar/afad.gov.tr/35429/xfiles/turkiye_de_afetler.pdf

- Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı [AFAD] (2023a). Açıklamalı afet yönetimi terimleri sözlüğü, T.C. Başbakanlık Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı. <https://www.afad.gov.tr/aciklamali-afet-yonetimi-terimleri-sozlugu>
- Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı [AFAD] (2023b). AFAD ve tarihçesi. <https://www.afad.gov.tr/afad-hakkinda>
- Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı [AFAD] (2023c). *Kahramanmaraş'ta meydana gelen depremler hk. basın bülteni-36*. <https://www.afad.gov.tr/kahramanmarasta-meydana-gelen-depremler-hk-36>.
- Aksu, G., Eser, M. T., and Güzeller, C. O. (2017). *Açımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizi ile yapısal eşitlik modeli uygulamaları* (1. Baskı), Detay Yayıncılık.
- Alper Ay, F., and Türkdoğan, N. (2018). Duygusal emek, tükenmişlik, işten ayrılma niyeti ve iş performansı arasındaki ilişkiler. *Örgütsel Davranış Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 87-103. <https://www.researchgate.net/publication/330225208>
- Aydın, A., Üçüncü, K., and Taşdemir, T. (2010). İşletmelerde uygulanan toplam kalite yönetimi çalışmalarının çalışan performansı üzerine etkileri, *International Journal of Economic and Administrative Studies*, 5, 42-62. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ulikidince/issue/21622/232252>
- Aydın, O. (2002). Davranış üzerine sosyal etkiler. E. Özkalp (Ed.), *Davranış Bilimlerine Giriş* içinde (s. 261-277). Anadolu Üniversitesi.
- Bağcı, Z., and Bursalı, Y. M. (2015). Duygusal emeğin iş performansı üzerindeki etkisi: Denizli ilinde hizmet sektöründe görgül bir araştırma. *Kafkas Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(10), 69-90. <https://doi.org/10.18025/kauibf.6.10.2015.16265>
- Basım, H. N., and Begenirbaş, M. (2012). Çalışma yaşamında duygusal emek: Bir ölçek uyarlama çalışması. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 19(1), 77-90. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/146079>
- Beğenirbaş, M., and Çalışkan, A. (2014). Duygusal emeğin iş performansı ve işten ayrılma niyetine etkisinde kişilerarası çarpıklığın aracılık rolü. *Business and Economics Research Journal*, 5(2), 109-127. <https://www.proquest.com/openview/dab0d22c02ca14cca043734897fb4897/1?pq-origsite=gscholar&cbl=216138>
- Bilgin, N. (2008). *Sosyal psikoloji* (2. Basım), Ege Üniversitesi Basımevi.
- Brotheridge, C. M., and Grandey, A. A. (2002). Emotional labor and burnout: Comparing two perspectives of “people work”. *Journal of Vocational Behavior*, 60(1), 17-39. <https://doi.org/10.1006/jvbe.2001.1815>
- Castanheira, F. (2016). Perceived social impact, social worth and job performance: Mediation by motivation. *Journal of Organizational Behavior*, 37(6), 789-803. <https://doi.org/10.1002/job.2056>
- Civelek, M. E. (2018). *Yapısal eşitlik modellemesi metodolojisi* (1. Baskı), Beta Yayınları.
- Colby, A., Sippola, L., and Phelps, E. (2001). Social responsibility and paid work in contemporary American life. In A., Rossi Ed.), *Caring and doing for others: Social responsibility in the domains of family, work and community* (pp. 463–501). University of Chicago Press.
- Crego, A., Martínez-Iñigo, D., and Tschan, F. (2013). Moderating effects of attributions on the relationship between emotional dissonance and surface acting: a transactional approach to health care professionals' emotion work. *Journal of Applied Social Psychology*, 43(3), 570-581. <https://doi.org/10.1111/j.1559-1816.2013.01037.x>
- Çöl, G. (2008). Algılanan güçlendirmenin işgören performansı üzerine etkileri, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 9(1), 35-46. <https://dergipark.org.tr/en/pub/doujournal/issue/66658/1042932>
- Çukur, C. Ş. (2009). Öğretmenlerde duygusal işçilik ölçeği geliştirme: Geçerlik ve güvenirlik çalışması. 9(2), 527-574. <https://hdl.handle.net/20.500.12809/7851>
- Diefendorff, J.M., Croyle, M.H., and R.H. Grosserand (2005). The dimensionality and antecedents of emotional labor strategies, *Journal of Vocational Behavior*, 66(2), 339-357. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2004.02.001>

- Doğan, S., and Kır, A. (2018). Örgütsel sessizlik, tükenmişlik sendromu ve çalışan performansı ilişkisi, *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(4), 1-14. <https://doi.org/10.25287/ohuibf.470325>
- Dumlu, S. (2019). *Kişilerarası iletişiminde sosyal etki ve uyma bağlamında okyanus aşırı çalışan gemi adamları üzerine bir araştırma* (Yayın No. 567205) [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi]. Yüksek Öğretim Kurumu Tez Merkezi.
- Erdal, N. (2020). Sağlık kurumlarında ilişki yöneliminin çalışan performansı üzerine etkisi, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 7(6), 310-327. <https://dergipark.org.tr/en/pub/asead/issue/55211/747384>
- Fried, Y., and Ferris, G. R. (1987). The validity of the job characteristics model: A review and meta-analysis. *Personnel Psychology*, 40(2), 287-322. <https://doi.org/10.1111/j.1744-6570.1987.tb00605.x>
- Goodwin, R. E., Groth, M., and Frenkel, S. J. (2011). Relationships between emotional labor, job performance, and turnover. *Journal of Vocational Behavior*, 79(2), 538-548. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2011.03.001>
- Grandey, A. A. (2000). Emotional regulation in the workplace: A new way to conceptualize emotional labor. *Journal of Occupational Health Psychology*, 5(1), 95-110. <https://doi.org/10.1037/1076-8998.5.1.95>
- Grant, A. M. (2008a). The significance of task significance: Job performance effects, relational mechanisms, and boundary conditions. *Journal of Applied Psychology*, 93(1), 108-124. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.93.1.108>
- Grant, A. M. (2008b). Designing jobs to do good: Dimensions and psychological consequences of prosocial job characteristics. *The Journal of Positive Psychology*, 3(1), 19-39. <https://doi.org/10.1080/17439760701751012>
- Grant, A. M. (2008c). Employees without a cause: The motivational effects of prosocial impact in public service. *International Public Management Journal*, 11(1), 48-66. <https://doi.org/10.1080/10967490801887905>
- Grant, A. M., and Sonnentag, S. (2010). Doing good buffers against feeling bad: Prosocial impact compensates for negative task and self-evaluations. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 111(1), 13-22. <https://doi.org/10.1016/j.obhdp.2009.07.003>
- Gross, J. J. (1998). Antecedent- and response-focused emotion regulation: Divergent consequences for experience, expression, and physiology. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74(1), 224-237. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.74.1.224>
- Gülsevgi, E. B., and Bayraktar, O. (2021). Duygusal emeğin bireysel performans algısına etkisi. *Working Paper Series Dergisi*, 2(2), 23-31. <http://workingpaperseries.ticaret.edu.tr/index.php/wps/article/view/59>
- Gürbüz, S. (2021). *Sosyal bilimlerde aracı ve düzenleyici etki analizleri IBM SPSS Process Makro uygulamalı, örnek veri setleri* (2.Baskı), Seçkin Yayıncılık.
- Hackman, J. R., and Oldham, G. R. (1976). Motivation through the design of work: Test of a theory. *Organizational behavior and human performance*, 16(2), 250-279. [https://doi.org/10.1016/0030-5073\(76\)90016-7](https://doi.org/10.1016/0030-5073(76)90016-7)
- Hayes, A. F. (2018). *Introduction to mediation, moderation and conditional process analysis: A regression-based approach*, The Guilford Press.
- Hochschild, A. R. (1983). *The managed heart: The commercialization of human feeling*. University of California Press.
- Hülshager, U. R., and Schewe, A. F. (2011). On the costs and benefits of emotional labor: A meta-analysis of three decades of research. *Journal of Occupational Health Psychology*, 16(3), 361-389. <https://doi.org/10.1037/a0022876>
- İçerli, L. (2009). *Örgüt yapısı ve örgütsel adalet arasındaki ilişkiler* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İzmir.
- Kalaycı, Ş. (2010). *SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri* (5. Baskı), Asil Yayın Dağıtım.

- Keith, T. (2006). *Multiple regression and beyond*. Boston, Pearson Education.
- Kiffin-Petersen, S. A., Jordan, C. L., and Soutar, G. N. (2011). The big five, emotional exhaustion and citizenship behaviors in service settings: The mediating role of emotional labor. *Personality and Individual Differences*, 50(1), 43-48. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2010.08.018>
- Kim, H. J., Hur, W. M., Moon, T. W., and Jun, J. K. (2017). Is all support equal? The moderating effects of supervisor, coworker, and organizational support on the link between emotional labor and job performance. *BRQ Business Research Quarterly*, 20(2), 124-136. <https://doi.org/10.1016/j.brq.2016.11.002>
- Kutluata, K. (2017). *Duygusal emeğin algılanan iş performansı üzerindeki etkisinde örgütsel adaletin şartlı değişken rolü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Lee, H. J., and Choi, Y. H. (2016). Burnout and job satisfaction among emergency medical service personnel. *Journal of Korean Academy of Nursing Administration*, 22(5), 515-524.
- Mayr, M. L. (2017). Transformational leadership and volunteer firefighter engagement: The mediating role of group identification and perceived social impact. *Nonprofit Management and Leadership*, 28(2), 259-270. <https://doi.org/10.1002/nml.21279>
- Morris, J. A., and Feldman, D. C. (1996). The dimensions, antecedents and consequences of emotional labor. *Academy of Management Review*, 21(4), 986-1010. <https://doi.org/10.5465/amr.1996.9704071861>
- Nunnally, J. C. (1978). *Psychometric theory* (2. Edition), McGraw-Hill.
- Onay, M. (2011). Çalışanın sahip olduğu duygusal zekâsının ve duygusal emeğinin, görev performansı ve bağlamsal performans üzerindeki etkisi, *Ege Akademik Bakış*, 11(4), 587-600. <https://www.proquest.com/openview/d702177c7e67dfbf26bbd1e9ef3923ff/1?pq-origsite=gscholar&cbl=136110>
- Perry, J. L. (2000). Bringing society in: Toward a theory of public-service motivation. *Journal of public administration research and theory*, 10(2), 471-488. <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.jpart.a024277>
- Salancik, G. R., and Pfeffer, J. (1978). A social information processing approach to job attitudes and task design. *Administrative Science Quarterly*, 23(2), 224-253. <https://doi.org/10.2307/2392563>
- Soydaş, N. (2023). *Duygusal emek ve örgütsel bağlılık ilişkisi: Medya çalışanları üzerine bir araştırma* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Sürücü, L., and Maslakci, A. (2020). Validity and reliability in quantitative research. *Business & Management Studies: An International Journal*, 8(3), 2694-2726. <https://doi.org/10.15295/bmij.v8i3.1540>
- Sürücü, L., Şeşen, H., and Maslakçı, A. (2023). *Regression, mediation/moderation, and structural equation modeling with SPSS, AMOS and PROCESS Macro*. Livre de Lyon.
- Tabachnick, B. G., and Fidell, L. S. (2007). *Using multivariate statistics* (5th Eds.), Pearson Education.
- Tabachnick, B., and Fidell, L. (2012). *Using multivariate statics* (6th Eds.), Pearson Education.
- Taşdemir, D. D. (2020). *Kültürel zekâ, duygusal emek ve iş performansı arasındaki ilişkilerin çok kültürlü bir ortamda incelenmesi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kocaeli.
- Tice, D. M., and Bratslavsky, E. (2000). Giving in to feel good: The place of emotion regulation in the context of general self-control. *Psychological Inquiry*, 11(3), 149-159. https://doi.org/10.1207/S15327965PLI1103_03
- Tolan B., İsen G., and Batmaz V. (1991) *Sosyal psikoloji*. Adım Yayıncılık.
- Tutar, H. (2016). *Sosyal psikoloji kavramlar ve kuramlar* (3. Basım), Seçkin Yayıncılık.

- Tutar, H., and Altınöz, M. (2010). Örgütsel iklimin işgören performansı üzerine etkisi: Ostim İmalât İşletmeleri çalışanları üzerine bir araştırma, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 65(2), 195-218. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000002162
- Van Kleef, G. A., De Dreu, C. K., and Manstead, A. S. (2010). An interpersonal approach to emotion in social decision making: The emotions as a social information model. *Advances in Experimental Social Psychology*, 42, 45-96.
- Weiss, H. M., and Cropanzano, R. (1996). Affective events theory. *Research in organizational behavior*, 18(1), 1-74. https://web.mit.edu/curhan/www/docs/Articles/15341_Readings/Affect/AffectiveEventsTheory_WeissCropanzano.pdf
- Yıkılmaz, I., Tasdemir, D. D., and Cekmecelioglu, H. G. (2021). The assessment of the intermediation role of emotional labor dimensions in the relationship between cultural intelligence and individual work performance. *Business & Economics Research Journal*, 12(1), 157-172.
- Yüksel, H. (2013). Toplumsal etki ve uyma. A. Şimşek and Ö. Eroğlu (Eds.). *Davranış Bilimleri* içinde (ss. 455 – 484), Eğitim Yayınevi.
- Zalesny, M. D., and Ford, J. K. (1990). Extending the social information processing perspective: New links to attitudes, behaviors, and perceptions. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 47(2), 205-246. [https://doi.org/10.1016/0749-5978\(90\)90037-A](https://doi.org/10.1016/0749-5978(90)90037-A)

Algılanan Hizmet Kalitesi ile Davranışsal Niyetler Arasında Müşteri Memnuniyetinin Aracı Etkisi: Medikal Turistler Üzerine Bir Araştırma*

Mediator Effect of Customer Satisfaction Between Perceived Service Quality and Behavioral Intentions: A Study on Medical Tourists

Mehmet Selim DİKİCİ**
Mehmet Emin AKKILIÇ***

DOI: <https://doi.org/10.25204/iktisad.1341846>

Öz

Makale Bilgileri

Makale Türü:
Araştırma
Makalesi

Geliş Tarihi:
12.08.2023

Kabul Tarihi:
23.10.2023

© 2023 İKTİSAD
Tüm hakları
saklıdır.

Bu çalışmanın amacı, algılanan hizmet kalitesi ile davranışsal niyetler arasındaki ilişkide müşteri memnuniyetinin aracı etkisinin olup olmadığını tespit etmektir. Araştırma için gerek duyulan veriler, İstanbul iline medikal turizm kapsamında gelen turistler arasından, kolayda örnekleme yöntemi ile seçilen 432 kişiye yüz yüze anket uygulanarak elde edilmiştir. Araştırmada, verilerin analizi SPSS 20.0 Process Makro Uygulaması ve AMOS 24.0 paket programları ile yapılmıştır. Bu bağlamda, örnekleme ilişkin betimleyici istatistikler, doğrulayıcı faktör analizi, güvenilirlik ve geçerlilik analizleri gerçekleştirilmiştir. Son olarak, araştırma hipotezleri test edilerek bulgular değerlendirilmiştir. Araştırma sonucunda, algılanan hizmet kalitesinin tüm boyutları ile davranışsal niyetler arasındaki ilişkide müşteri memnuniyetinin aracı etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Bu noktadan hareketle, medikal turistlerin algıladıkları hizmet kalitesinin yüksek olmasının müşteri memnuniyetinin artmasına neden olacağı ve buna paralel olarak memnun olan müşterilerin yeniden satın alma veya başkalarına önerme gibi davranışsal niyetlere yöneleceği yorumunda bulunulabilir.

Anahtar Kelimeler: Medikal turizm, hizmet kalitesi, müşteri memnuniyeti, davranışsal niyetler.

Abstract

Article Info

Paper Type:
Research Paper

Received:
12.08.2023

Accepted:
23.10.2023

© 2023 JEBUPOR
All rights
reserved.

The aim of this study is to determine whether customer satisfaction has a mediating effect on the relationship between perceived service quality and behavioral intentions. The data required for the research was obtained by applying a face-to-face survey to 432 people selected by convenience sampling method among tourists coming to Istanbul within the scope of medical tourism. Data analysis in the research was done with SPSS 20.0 Process Macro and AMOS 24.0 package programs. In this context, descriptive statistics, confirmatory factor analysis, reliability and validity analyzes were carried out regarding the sample. Finally, the findings were evaluated by testing the research hypotheses. As a result of the research, it was determined that customer satisfaction had a mediating effect on the relationship between all dimensions of perceived service quality and behavioral intentions. From this point of view, it can be interpreted that the high quality of service perceived by medical tourists will lead to increased customer satisfaction and, in parallel, satisfied customers will tend to have behavioral intentions such as repurchasing or recommending to others.

Keywords: Medical tourism, service quality, customer satisfaction, behavioral intentions.

Atıf/ to Cite (APA): Dikici, M. S. ve Akkılıç, M. E. (2023). Algılanan hizmet kalitesi ile davranışsal niyetler arasında müşteri memnuniyetinin aracı etkisi: Medikal turistler üzerine bir araştırma. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 8(Özel Sayı), 275-298. <https://doi.org/10.25204/iktisad.1341846>

* Bu makale, Balıkesir Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri birimi tarafından desteklenen 2022/088 numaralı proje kapsamında, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı'nda 27.01.2023 tarihinde tamamlanan "Medikal Turizm Pazarlamasında Pazarlama İletişiminin Önemi" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

**ORCID Öğr. Gör. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Burhaniye MYO, Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü, msdikici@balikesir.edu.tr

***ORCID Prof. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Burhaniye Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret Bölümü, eakkilic@balikesir.edu.tr

Extended Abstract

Introduction and Research Questions & Purpose:

As can be seen from the international and national literature, the importance of the concept of medical tourism is increasing day by day. As for other types of tourism, quality, customer satisfaction and behavioral intentions are among the important issues in medical tourism. Given the literature, although the corresponding variables are widely used in other types of tourism, there are very few studies on medical tourists' perceived service quality, customer satisfaction, and behavioral intentions in Turkey. In this context, it is expected that this study will contribute to the literature on this topic. In medical tourism marketing, perceived service quality has a significant and positive impact on customer satisfaction and customer satisfaction has a significant and positive impact on behavioral intentions (Akdu and Gülmez, 2017, Butcher et al., 2001, Caruana, 2002; Ehigie, 2006; Kheng et al., 2010; Lam and Burton, 2006; Yalman et al., 2023). It is unknown in this particular scenario if customer satisfaction mediates the relationship between behavioral intentions in medical tourism marketing and perceived service quality. Determining whether customer satisfaction has a mediation effect on the relationship between behavioral intentions in medical tourism marketing and perceived service quality is, thus, the primary challenge of the study.

Literature Review:

Many studies on the relationship between perceived service quality (PSQ) and customer satisfaction (CS) (Bitner, 1990; Bolton and Drew, 1991; Han and Hyun, 2015; Koç et al., 2014; Lassar et al., 2000; Murray and Howat, 2002; Oh, 1999; Shi et al., 2014; Varinli et al., 1999; Yoon et al., 2004; Zeithaml et al., 1996) have found that PSQ has a positive effect on CS. Some studies have examined the mediating effect of customer satisfaction on the relationship between PSQ and behavioral intention (BI) (Akdu, 2014, Butcher et al, 2001; Caruana, 2002; Ehigie, 2006; Kheng et al, 2010; Lam and Burton, 2006). Several studies that examined the relationship between customer satisfaction and behavioral intentions in the literature (Bennett and Rundle-Thiele, 2004; Eggert and Ulaga, 2002; Sandıkçı, 2008; Shaw-Ching Liu et al., 2000; Tüzün and Devrani, 2008) found that there is a positive relationship between these two variables. This is an original study since it was carried out in Istanbul, the home hosting the majority of Turkish medical tourists. Examining the mediating role of the links between service quality, patient happiness, and patient loyalty in the context of medical tourists—a finding that is widely acknowledged in the literature—is another distinctive feature of the study.

Methodology:

The research population consists of visitors who prefer private healthcare facilities in Istanbul as part of medical tourism. At the end of the face-to-face survey of medical tourists who prefer private healthcare facilities in Istanbul, 485 participants were reached. The remaining 432 questionnaires were included in the analyses because the questionnaires in which all the same options were ticked were excluded and the blank questionnaires could not be considered. Before the questionnaire was created as part of the research, the national and international literature was reviewed in detail with regard to the variables used and the dimensions of these variables. The perceived service quality scale consisting of 22 statements and five dimensions used in the research was adopted from the study of Parasuraman and Berry et al. (1991). The scale for customer satisfaction was taken from Akdu's (2014) study. For the behavioral intentions scale, five statements were taken from Lam et al. (2004) and one statement was taken from Yang and Peterson's (2004) study.

Conclusions:

The research's analyses led to the identification of the mediating role that customer satisfaction plays in the relationship between behavioral intentions and PSQ characteristics (physical elements, dependability, sensitivity, security, and empathy). In this particular context, it may be deduced that medical tourists who perceive higher levels of service quality also report higher levels of customer happiness. Additionally, satisfied consumers are more likely to suggest the business to others or make repeat purchases. Regular studies to ascertain the perceived quality of the product by consumers should be carried out, attempts should be made to satisfy visitors, and elements that could cause unhappiness should be minimized. This will raise the possibility that guests may revisit and suggest Turkish medical tourism facilities.

1. Giriş

İçinde bulunduğumuz yüzyıl, küreselleşmenin, teknolojinin, gelişen medyanın, değişen yaşam şekillerinin ve ihtiyaçların çağı olarak tasvir edilebilmektedir. 21. yüzyılda, üretim sistemlerinden tüketim alışkanlıklarına, ihtiyaç, istek ve beklentilerin değişiminden iletişimin farklılaşmasına dek birçok alanda önemli gelişmelerin meydana geldiği görülmektedir. McLuhan'ın (1999), ifadesiyle dünya global bir köy hâlini alırken sınırlar kaybolmakta, mesafeler kısalmakta, imkânlar artmakta ve seçenekler çoğalmaktadır. Bu sınırsızlaşma ve hızlı akış, sektörler açısından da rekabet sahasının dinamiklerini değiştirmekte, işletmelerin politika ve süreçlerinin farklılaşmasına yol açmakta, sürekli güncel ve esnek olmayı zorunlu kılmaktadır.

Turizm açısından ele alındığında da durum farklı değildir. Turistin turizme bakışı ve beklentileri değiştikçe turistik ürünler de değişmiş ve işletmeler buna uygun konseptler ortaya koymak durumunda kalmışlardır. Dünya değişirken tüm sektörler gibi turizm sektörü de kendi içinde kabuk değiştirmiş ve farklı turizm türleri ortaya çıkmıştır.

Geleneksel anlamda uygulanan turizm faaliyetleri, dönemsel ve mevsimsel özellikler taşımaktadır. Bu anlamda ülkeler, turizmin faydalarını arttırmak için turistik faaliyetleri bu mevsimsel ve dönemsel özelliğinden ayırmak istemektedirler. Turizm faaliyetlerinin tüm yıla yayılabilmesi ve daha geniş kitlelere hitap edebilmesi için de alternatif turizm türleri desteklenmekte, turistler bu alanlara yönlendirilmek istenmektedir. Alternatif turizm türlerinin ön planda olması, ülke gelirleri açısından da farklı pazarlara ulaşmak bağlamında oldukça önemli bir adım olmaktadır. Alternatif turizm türleri içerisinde sağlık turizminin popülerliği gün geçtikçe artmış ve ülkeler tarafından desteklenen bir tür olarak ortaya çıkmıştır.

Turizm, eğlenme, yenilenme ve dinlenme ihtiyacını karşılamak için aktiviteler ve ortamlar sunmaktadır. Bu anlamıyla turizm, bireylerin sosyal ve psikolojik sağlığına da yardımcı olmaktadır. Sağlık turizmi de hem eğlenme, dinlenme ve yenilenme sunarken hem de sağlıkla ilgili ihtiyaçları karşılama amacı güden bir turizm türü olarak incelenebilmektedir (Öztürk ve Bayat, 2011).

Küreselleşme ve akabinde hızla gelişen bilgi ve iletişim teknolojilerinin sonucunda yaşam tarzları, ihtiyaçlar ve istekler değişirken; üretim ve tüketim alışkanlıkları da farklılaşmaktadır. Benzer şekilde bu küresel değişim sürecinde ülkeler arasındaki sınırlar da kaybolmakta ve ulaşım olgusu daha kolay ve ucuz hale gelmektedir. Seyahat, önceki dönemlere göre daha ulaşılabilir olmakta ve talep de bu oranda artmaktadır. Bahsedilen değişimler ile birlikte bireyler sağlık hizmeti alabilmek ve iyilik hâlinin devamını sağlamak için farklı ülkelere gitme eğilimi taşımaya başlamışlardır. İnsanların sağlık hizmeti almak için başka ülkelere gitmesinin kolaylaşması ve maliyetin azalması da klasik tatil anlayışının değişmesine ve gündün güne sağlık hizmetleri sunan tesislerin daha çok tercih edilmesine katkı sağlamaktadır. Nitekim, içinde bulunduğumuz dönemde insanların sağlık hizmetleri sunan tesisleri tercih oranlarının arttığından söz edilmektedir (Uygun, 2018).

Yaşanan değişimler çerçevesinde önemli bir alternatif turizm türü haline gelen sağlık turizmi, bireylerin sağlık hizmetlerine ulaşmak için daimî ikâmet yerlerinden ayrılması ve başka bir bölge ya da ülkeye seyahat etmesi olarak ele alınmaktadır. Bu seyahatin temel motivasyonu ise sağlık hizmeti almak ve daha iyi hissetmek / iyileşmek olmaktadır. Bireylerin sağlık turizmi içerisinde yer alan tesisleri tercih etmesini ve buldukları ülke/ bölge dışındaki sağlık turizmi faaliyetine katılmasını sağlayan birçok sebepten bahsedilebilmektedir. Örneğin (Kaymaz, 2018):

- Yaşadıkları yer dışındaki bir ülke ya da bölgede, talep edilen sağlık hizmetlerinin daha kaliteli sunulması,
- Bireyin yaşadığı ülkedeki sağlık hizmetlerinin yeterli kalitede işgücü ya da teknolojik altyapıya sahip olmaması,
- Farklı ülkelerde sunulan sağlık hizmetlerine ulaşabilmenin daha ucuz ve kolay olması,
- Sağlık hizmeti alırken bir yandan da turistik ve eğlenceli bir faaliyete dâhil olarak tatil yapma isteği de bu sebepler arasında verilebilmektedir.

Medikal turizm; tıbbi tedavi uygulamalarıyla ilgili hizmet almak amacıyla çoğu zaman uzun mesafeler kat eden kişilerin gerçekleştirdiği niş bir turizm pazarı olarak tanımlanabilmektedir (Connell, 2006). Medikal turizmin tanımından da anlaşılacağı üzere medikal turisti diğer turistlerden ayıran en temel özelliğın tedavi olmak amacıyla seyahat eden kişiler olmasıdır.

Dünyada, özellikle 21. yüzyılın başlarından günümüze kadar hızla gelişen medikal turizm pazarının, Türkiye için de önemi büyüktür. Bu noktadan hareketle, 2021 yılında 642.444 kişi sağlık hizmeti almak amacıyla Türkiye'ye gelmiş ve 1.048.549 milyon ABD doları tutarında turizm geliri sağlamıştır. Türkiye'de medikal turistlerin en çok tercih ettiği branşlar, kadın hastalıkları, iç hastalıkları, göz hastalıkları, tıbbi biyokimya, genel cerrahi, diş hekimliğı, ortopedi ve travmatoloji, enfeksiyon hastalıkları ve kulak-burun-boğaz şeklindedir (USHAŞ, 2022). Medikal turizm kapsamında sunulan sağlık hizmetlerinin çeşitliliğı, kaliteli olması (Zengingönül vd., 2012; Üstün ve Uslu, 2022), diğer ülkelere nazaran daha uygun fiyatlı olması (Sezgin, 2021), JCI ile akredite olmuş 50 adet sağlık kuruluşu ile bu alanda dünyada 2. sırada olması, hastanelerde ileri düzey teknolojinin ve yeterli insan gücü alt yapısının varlığı, donanımlı hekimlerin sayısı yanında turizm faaliyetleri için önemli olan coğrafi konum, doğal, kültürel ve tarihi zenginliklerin Türkiye'de var olması, ülkenin medikal turizmde ön plana çıkmasını sağlayan önemli avantajlar olarak sıralanabilir (Zengingönül vd., 2012; Üstün ve Uslu, 2022).

Uluslararası ve ulusal literatürden de anlaşılacağı üzere medikal turizm kavramının önemi her geçen gün artmaktadır. Diğer turizm türlerinde olduğu gibi medikal turizmde de kalite, müşteri memnuniyeti ve davranışsal niyetler önemli konular arasında yer almaktadır. Literatüre bakıldığında, diğer turizm türlerinde ilgili değişkenlerin çokça kullanılmasına rağmen Türkiye'de medikal turistlerin algıladıkları hizmet kalitesi, müşteri memnuniyeti davranışsal niyetlerini ele alan çalışmalar son derece sınırlıdır. Bu bağlamda, araştırmanın bu konudaki literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Medikal turizm pazarlamasında algılanan hizmet kalitesinin müşteri memnuniyeti, müşteri memnuniyetinin ise davranışsal niyetler üzerine anlamlı ve pozitif etkisi olduğu görülmektedir (Akdu ve Gülmez, 2017, Butcher vd., 2001, Caruana, 2002; Ehigie, 2006; Kheng vd., 2010; Lam ve Burton, 2006; Yalman vd., 2023). Bu bağlamda, medikal turizm pazarlamasında algılanan hizmet kalitesi ile davranışsal niyetler arasındaki ilişkide müşteri memnuniyetinin aracı etkisinin olup olmadığı bilinmemektedir. Dolayısıyla, araştırmanın temel problemini, medikal turizm pazarlamasında algılanan hizmet kalitesi ile davranışsal niyetler arasındaki ilişkide müşteri memnuniyetinin aracı etkisinin olup olmadığının tespiti teşkil etmektedir.

2. Kavramsal Çerçeve ve Literatür

Kavramsal çerçevede algılanan hizmet kalitesi (AHK), müşteri memnuniyeti (MM) ve davranışsal niyetler (DN) kavramları incelenerek literatürdeki kullanımlarına yer verilecektir.

2.1. Algılanan Hizmet Kalitesi

Kalite; ürünlere yönelik beklentilerin karşılanması ve kullanıma ya da şartlara uygun olması olarak ele alınmaktadır (Bekar ve Kılıç, 2015; Snoj vd., 2004). Bir markanın oluşumunda en temel yapı taşı kalitedir (Ar, 2007). Dolayısıyla, marka değerinin oluşmasında en önemli faktör de algılanan kalite olmaktadır (Aaker, 1991; Pappu vd., 2005). Tüketicinin mal ve hizmeti sübjektif bir biçimde değerlendirmesi olarak algılanan kalite (Snoj vd., 2004) mal ve hizmetlerin daha önceden belirlenen ölçülebilir üstünlüğüdür. Algılanan kalite, içsel ya da dışsal tüm özelliklerden etkilenecek tüketici zihninde oluşmaktadır. Bu sebeple, üretici ve tüketicinin kalite algıları farklılık gösterebilmektedir (Grewal, 1995). Hem üreticileri hem de tüketicileri ilgilendiren kalite hangi markaların iyi ya da kötü olduğuna yönelik değerlendirmeler sunarak tüketicilerin satın alma kararlarında etkili olmaktadır (Aaker, 1991). Algılanan kalite, tüketicilerin değerlendirmeleri neticesinde, mal ve hizmetin performans olarak üstünlük seviyesiyle ilgili yargıları kapsamaktadır (Snoj vd., 2004). Tüketici

açısından kalite ele alındığında, bir mal ya da hizmet satın alınırken karşılığında yapılan ödeme kaliteyi karşılar nitelikte olmalıdır. Üreticiler açısından ise üretilen mal ve hizmetlerin daha fazla kişi tarafından satın alınabilmesi için üretici kaliteyi artırmaya yönelik yatırımlar yapmaktadır. Bu yüzden, tüketiciler aldıkları mal ve hizmetlerden elde ettikleri faydayı, üreticiler ise kârlarını maksimize etmeyi amaçlamaktadırlar. Algılanan kalite ile markanın diğer emsallerinden farklı olduğu algısı tüketicilerin satın almalarına bir neden oluşturmaktadır. Bu nedenle, işletmelerin pazarlama stratejileri arasında yer alması markaların sürdürülebilirliğinde oldukça etkilidir (Aaker, 1991).

Hizmetin soyut ve değişken olması kalitenin ölçülmesini zorlaştırmaktadır. Ancak, hizmet işletmeleri, tüketicilerce nasıl değerlendirildiğinin anlaşılması ve müşteri beklentilerinin daha iyi anlaşılması için sundukları hizmetin kalitesini ölçmek zorundadırlar (Yılmaz vd., 2007: 300). Tüketiciler, bir ürün ya da hizmet için kaliteyi değerlendirirken marka ismi, fiyat, kurum imajı ve renk gibi unsurları kullanmaktadır. Bunlar, mal ve hizmetlerle ilgili bilgi veren önemli faktörlerdir (Richardson vd., 1994). Fiyat, tüketicilerin hizmetler hakkında yeterli bilgiye sahip olmadıkları durumlarda tek ipucu olarak değerlendirilmektedir. Fiyat yüksekse kaliteli olduğu algısı ortaya çıkmaktadır (Acebron ve Dopico, 2000). Algılanan kalite mal ve hizmetlerin kullanım amacı, marka ismi, çevresel faktörler, işletmenin itibarı (Garvin, 1984), eğitim seviyesi, geçmiş satın alma deneyimleri, algılanan risk ve sosyal geçmiş gibi pek çok faktörden etkilenmektedir (Chi vd., 2009). Müşteri memnuniyeti ve sadakati sağlanmasına yardımcı olan hizmet kalitesi, işletmelerin örgütsel amaçlarına ulaşması, kârlılıklarının artması ve tüketicilerin olumlu ağızdan ağıza pazarlama yapmasını sağlamaktadır (Zaibaf vd., 2013; Koç, Şahin ve Özbek, 2014).

Mal ve hizmetlerin değerlendirilmesinde temel standart olarak algılanan kalite (Dharamdasani ve Sharma, 2017; Kakkos vd., 2015) işletmelerin pazarlama performansını olumlu etkilemektedir (Tsiotsou, 2005). Algılanan kalitenin yüksek olması işletmeleri rakiplerinden farklılaştırarak sürdürülebilir rekabet avantajı sağlamaktadır (Asshidin vd., 2016; Ophuis ve Van Trijp, 1995). Aynı zamanda, yüksek kalite algısı olan mal ve hizmetlere tüketiciler daha fazla ödeme yapmaya razı olmaktadır (Şallı, 2009: 21). Satın alınan mal ve hizmetlerin tüketici beklentisini karşılama durumunda tekrar satın alma ve çevresine tavsiye etme oranı artmaktadır. Ağızdan ağıza iletişimin son derece etkili bir pazarlama biçimi olduğu bu dönemde, algılanan kalitenin yüksek olması işletmeler için en önemli hayatta kalma yolu olarak değerlendirilir. Müşteri memnun kaldığı takdirde mal ve hizmetleri kaliteli olarak değerlendirmektedir. Memnun kalmadığı durumlarda ise söz konusu mal ve hizmetlere yönelik “kalitesiz” algısı oluşmaktadır (Darsono ve Junaedi, 2006; Saleem vd., 2015). Müşteri memnuniyetinin artması sadık müşterileri ortaya çıkartmaktadır (Zeithaml, 1988).

Algılanan kalite, tüketicinin tutumunu ifade etmektedir. Tüketicilerin aldıkları hizmete ilişkin beklentileri ile performans algılarının karşılaştırılması şeklinde de açıklanabilir (Koç vd., 2014; Parasuraman, Zeithaml vd., 1988: 15). Bu bağlamda, hizmet işletmelerinde kalite düzeyinin müşterilerce nasıl algılandığının öneminin büyük olduğu ifade edilebilir. Medikal turizmde sağlık söz konusu olduğu için sunulan hizmetlerin algılanan kalitesinin yüksek olması son derece önemlidir. Turizm hizmetlerinde algılanan kalite turistlerin memnuniyetlerini etkilemektedir (Giovanis vd., 2014; Han ve Hyun 2015; Murray ve Howat 2002; Oh, 1999; Shi vd., 2014; Yoon vd. 2010). Kore’ye gelen medikal turistler üzerinde gerçekleştirilen bir araştırmada hizmet kalitesinin memnuniyet üzerinde pozitif etkili olduğu tespit edilmiştir (Han ve Hyun, 2015). Dolayısıyla turizm endüstrisinde sunulan hizmetlerin algılanan kalitesinin, turistlerin memnuniyetleri üzerinde etkili olduğu ifade edilebilir.

2.2. Müşteri Memnuniyeti

Mal ve/veya hizmeti alan gerçek veya tüzel kişi şeklinde tanımlanan müşteri, örgütün sahip olduğu varlıkların en önemlisidir (Berry, 1991: 6). İşletmeler ayakta kalabilmek için müşteri ihtiyaç ve isteklerine uygun mal ve hizmetler üretmek zorundadırlar (Dalbay, 1999). Yoğun rekabet

koşullarında işletmelerin varlıklarını devam ettirebilmeleri, rakiplerin karşısında rekabet üstünlüğü sağlayabilmeleri ve ortalamanın üzerinde kâr elde edebilmeleri müşteri memnuniyeti ile sağlanabilmektedir (Gronholdt vd., 2000). Memnuniyet, müşterilerin satın aldıkları mal ve hizmetlere yönelik beklentilerinin karşılanmasıdır. Bir mal veya hizmeti ücreti karşılığında satın alan kişinin arzu ettiği sonuca ulaşması da memnuniyet şeklinde tanımlanabilmektedir (Oliver, 1997: 13-14). Ayrıca, kişinin mal veya hizmetin beklentilerini karşılaması neticesinde iyi hissetmesini veya hoşnut olmasını anlatan psikolojik bir kavramdır (Pizam ve Ellis, 1999: 327). Anderson vd., (1994: 54) müşteri memnuniyetinin mal ve hizmetlerin tüketimi sonrasında oluşan deneyimlere dayanan genel değerlendirmeler olduğunu ifade etmektedirler. Müşteri memnuniyeti sadece satın alma sonrasında oluşan bir değerlendirmeden ibaret değildir. Müşterinin ilerleyen zamanlarda tutum ve davranışlarını da etkilemektedir (Bennett ve Rundle-Thiele, 2004: 516; Eggert ve Ulaga, 2002: 107-108).

İşletmelerin varlıklarını devam ettirebilmeleri kârlılık oranlarından daha çok, müşterilerini ne derece memnun ettiklerine bağlı olmaktadır. Müşteri memnuniyetini oluşturabilmek için işletmenin tüm çalışanlarının bu konuyu benimseyerek bir kültür haline getirmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, müşteriye dinlemek, müşteriye tanımak, onlardan gelen şikâyetlere uygun çözümler geliştirmek müşteri memnuniyetinin sağlanmasında önemli unsurlar olarak değerlendirilmektedir (Varinli ve Çatı, 2010: 109).

Müşteri memnuniyeti faaliyet alanı fark etmeksizin tüm işletmeler için ekonomik getiri bakımından çok önemli olmaktadır. Müşteri memnuniyeti sağlayan işletmelerin müşterilerinin sadakat düzeyinin artmasının yanı sıra bu kişiler ağızdan ağıza pazarlama iletişimi vasıtasıyla işletmenin ismini geniş kitlelere duyurabilir. Ürün satın alan müşteriler bu ürün karşılığında maddi bir ödeme yapmakta ve satın aldığı üründen fayda beklemektedirler. Bu bağlamda, sağlık işletmelerinde hizmete ödenen ücrete karşılık olarak, sağlıklarını kazanmayı ve zindeliklerini arttırmayı beklemektedirler. Bu sebeple, müşteri istekleri, beklentileri, memnuniyetleri ve şikâyetleri ile ilgili değerlendirmelerin yapılması işletmeler açısından son derece önemli olmaktadır (Sandıkçı, 2008: 78-79).

Müşteri memnuniyetinin sağlanması ise işletmelerin iş alanlarını geliştirmesine, pazar payının yükselmesine ve böylece işletme kârının artmasına katkı sağlamaktadır (Özer ve Günaydın, 2010: 33). Müşterinin memnuniyet düzeyi ile doğru orantılı olarak kişilerin işletmelerce sunulan ürünleri yeniden satın alma niyetleri ve sadık müşteri haline gelme ihtimali de yükselmektedir (Tüzün ve Devrani, 2008: 15-16). Bu bağlamda, müşteri memnuniyeti ile oluşan bu sonuçlar işletmelerin pazarlama faaliyetlerinin temelini oluşturmaktadır (Özbek ve Külahlı, 2016).

Memnuniyeti belirleyen ve etkileyen faktörlerden bazıları; müşteriye dinlemek, yakın davranmak, gelen geri bildirimini değerlendirmek, o kişileri tanımak ve anlamak ve ödüllendirmek, kişilerin istek ve beklentilerine uygun mal ve hizmet sunabilmek, onlara önemli olduklarını hissettirmektir (Öçer ve Bayuk, 2001: 27).

İşletmelerin verdikleri hizmetin kalite düzeyinin tespitinde kullanılan temel etkenler arasında görülen müşteri memnuniyeti (Uzkesici, 2002), sağlık işletmelerinde verilen hizmet karşılığında beklenen faydanın görülmesi olarak da tanımlanabilir. Müşteri yani sağlık turistinin aldığı hizmetten ve işletmeden tatmin düzeyinin yüksek olması müşteri memnuniyetini ifade etmektedir. Aksi takdirde, memnuniyetsizlikten bahsedilmektedir. Aldığı sağlık hizmetinden memnun kalmayan bir kişi tedaviyi sonlandırabilir ve farklı bir işletmeye tercih edebilir. Böyle bir durumda, işletme müşterisini rakip bir işletmeye kaptırabilir. Bu nedenle, sağlık işletmelerinin başarılı olmaları hizmet alan müşterilerin memnuniyetlerinden geçmektedir (Ünal, 2008: 28). Sağlık işletmelerinin sundukları hizmet karşılığında ilk olarak hastaların sağlıklarına kavuşmaları ve aldıkları hizmetten memnun olmaları çok önemlidir (Aslan ve Sezgin, 2008). Hastaların aldıkları sağlık hizmetinden memnun kalmaları tedavinin tamamlanmasında en büyük faktörlerden birisidir. Sağlık hizmetleri açısından ele alındığında müşteri memnuniyeti, sağlık işletmeleri açısından son derece dikkat edilmesi gereken bir konu olmaktadır. Sağlık işletmelerinin verdikleri hizmet karşılığında müşteri memnuniyetinin

sağlanması için dikkat etmesi gereken bazı önemli noktalar bulunmaktadır. Belirlenen tedavi sürecinde hasta için en uygun sağlık hizmetinin sunulması ve isteklerinin onların arzulu olduğu biçimde yerine getirilmesi gerekmektedir (Ünal, 2008: 28).

2.3. Davranışsal Niyetler

Niyet, bir davranışı gerçekleştirmek için belirlenen ihtimal şeklinde tanımlanabilir (Oliver, 1997). Davranışsal niyetler (behavioral intentions), müşterilerin hizmet işletmeleri ile olan ilişkilerini güçlendirerek bu ilişkinin devam etmesi için bir gösterge niteliğindedir. Bu sebeple, davranışsal niyetlerin doğru ölçülmesi işletmelerin müşteri ilişkileri yönetimi bakımından kişilerin gelecek dönemde satın almaya ilişkin sergileyeceği davranışların belirlenmesinde önemlidir (Keiningham vd., 2007; Zeithaml vd., 1996). Davranışsal niyetler, ürünün ücreti karşılığında alınması ve tüketilmesinden sonra kişinin ürüne yönelik sonraki eylem planını kapsamaktadır (Anderson vd., 1994). Davranışsal niyetler pozitif ve negatif olmak üzere iki farklı şekilde ortaya çıkabilir. Pozitif davranışsal niyetler; müşterilerin işletmeye sadık kalma, işletme hakkında olumlu düşüncelere sahip olma, kurumu başka kişilere tavsiye etme, işletme için harcanan para miktarının artması ya da işletme ürünleri için daha yüksek fiyatı ödeme rızası gösterme niyetlerini ifade etmektedir (Anderson vd., 1994).

Davranışsal niyetlerin boyutlarından birisi olan müşteri sadakati, müşterinin marka, mal/hizmet veya işletmeye yönelik benimsediği pozitif tutumu ifade etmektedir. Müşteri memnun kaldığı takdirde marka, ürün veya işletmenin devamlı kullanıcısı olmaktadır (Altunışık, vd., 2002). Ayrıca, ürün ya da hizmetin yeniden satın alınması ve onun hakkında olumlu davranışın devam ettirilmesi anlamına gelmektedir (Wong ve Sohal, 2003). Müşteri sadakati bilişsel, tutumsal ve davranışsal olarak üç boyuttan meydana gelmektedir. Bilişsel sadakat, ürünün müşteri tarafından ilk defa satın alınmasının ardından aynıının tekrar satın alınma kararı verilirken alternatif işletmeler düşünülmezsizin aynı kurumun tercih edilmesidir. Tutumsal sadakat ise müşterilerin örgüte olan duygusal bağlılıklarının sonuçlarından birisi şeklinde ifade edilmektedir. Tutumsal sadakat kişilerin memnuniyetinin sürekliliği sonucunda ortaya çıkmaktadır. Davranışsal sadakat ise mal ve hizmetin satın alınması ile sonuçlanan bir kavramdır (Sütütemiz, 2005). Kişilerin satın aldıkları mal ve hizmetlere karşı müşteri sadakatının artması, ona göre daha düşük fiyatlı ürünler yerine yine aynıının tercih edilme isteği uyandırmasıdır. Sadık müşteriler aldıkları mal ve hizmetler karşısında alternatifleri değerlendirme konusunda isteksizdirler. Devamlı satın aldıkları ve memnun oldukları işletmelerden ihtiyaçlarını karşılamaktadırlar (Sarıışık, 2014).

Müşteri memnun kalmadığı takdirde mal ve hizmeti satın aldığı işletmeyi değiştirme niyeti içerisine girmektedir. Müşterinin başka işletmeye gitmesi, işletme için bir kayıp olmaktadır. Mevcut müşteriyi elde tutmanın maliyeti yeni müşteri kazanmaya kıyasla daha az maliyetlidir (Spreng vd., 1995). Müşterileri elde tutma oranı %5 arttığında, karlılık %25-85 artmaktadır (Jang ve Feng, 2007: 580; Reichheld ve Sasser, 1990; Shoemaker ve Lewis, 1999). Bu sebeple, müşteri memnuniyetinin sağlanması ve işletmenin aynı kişiler tarafından yeniden tercih edilmesi için birçok pazarlama faaliyetleri yapılmaktadır (Spreng vd., 1995). Kişilerin işletmeyi değiştirme nedenleri işletmedeki fiyat politikaları, çalışanların başarısızlıkları, hizmet sürecinde yaşanan aksaklıklar, rakiplerin politikaları ve etik problemler şeklinde sıralanabilmektedir (Keaveny, 1995). Mevcut müşterinin kaybedilmesi aynı zamanda olumsuz ağızdan ağıza iletişimi ortaya çıkartacaktır. Memnuniyetsizliğini yakınları ile paylaşan kişiler yeni müşterilerin de o işletmeyi tercih etmemelerine sebep olacaktır.

Müşterilerin aldıkları mal ve hizmetler karşısında memnun olmadıkları takdirde ortaya şikâyet niyetleri çıkmaktadır. Bu da müşterilerin hizmet kalitesini değerlendirmeleri ve söz konusu mal ve hizmetleri yeniden satın alma kararını etkilemektedir. Fakat müşteri şikâyetlerinin çözümlenmesi müşteri sadakatini tekrar sağlamaktadır. Müşteriler satın alma sonrasında yaşadıkları memnuniyetsizlikleri çeşitli araçlar ile dile getirmektedirler. Günümüz koşullarında en çok

başvurulan şikâyet aracı sosyal mecralar olmaktadır. Sosyal mecralar ile iletilen şikâyetler çok fazla kişiye ulaşmaktadır. Bu bağlamda, bu şikâyetler işletmenin çok fazla müşteri kaybetmesine sebep olabilir. Bu sebeple, müşteri şikâyetleri işletmenin önemli bir yönetim konusu olarak değerlendirilmektedir. Müşteri yönelik etkin bir şikâyet yönetiminin oluşturulması, hizmetin kalitesinin değerlendirilmesi ve tekrar satın almayı sağlamada etkili olması; diğer taraftan müşteri tatmininin sürekliliği hususunda önemlidir (Shaw-Ching Liu vd., 2000).

Turistik ürünlerin yapısının homojen olmaması sebebiyle turistleri sadık müşterilere dönüştürmek zor bir süreç olmaktadır. Hizmet sunulan ve sonunda sağlıklarını kaybetme riskiyle karşı karşıya kalan medikal turistler için ise bu süreç daha zor olmaktadır. Medikal turistlerin davranışsal niyetlerinin olumlu yönde devam etmesi hem işletme hem de hizmetin sunulduğu destinasyon açısından öncelikli bir konudur. Medikal turizm işletmeleri oldukça yüksek yatırım gerektiren işletmelerdir. Dolayısıyla zarar etme riski karşısında turistlerin memnuniyetlerini sağlamaları ve böylece sadık müşteriler oluşturacak pazarlama stratejileri geliştirmeleri gerekmektedir. Müşteri memnuniyeti ağızdan ağıza iletişimin de katkısıyla işletmeye yeni müşteriler kazandıracaktır. Bu nedenle, medikal turizm işletmelerinin vermiş oldukları hizmet karşısında turistlerin olumlu davranışsal niyetler göstermesi işletmelerin devamlılığı için önemlidir.

2.4. Hipotezlerin Geliştirilmesi ve Araştırma Modeli

Medikal turizm kapsamında alınan sağlık hizmeti, hizmet kalitesi ve tüm deneyimler sonucunda elde edilen memnuniyet doğrultusunda değerlendirilmektedir. Tüketici odaklı ifadeler olan kalite ve memnuniyet kavramları karıştırılabilir de neden ve sonuçları açısından birbirlerinden farklı kavramlardır. Bu bağlamda, kalite, hizmetin boyutları üzerine odaklanırken, memnuniyetin kapsamı ise daha geniştir. Bu noktadan hareketle, algılanan hizmet kalitesi müşteri memnuniyetini ve/veya memnuniyetsizliğini ortaya çıkaran bileşenlerden birisidir. Bu iki kavramın ilişkilendirilme gerekçesi ise kişilerin bir mal ve/veya hizmetin kalitesini son derece önemli bir yere koymalarıdır. Bunlara ek olarak, algılanan hizmet kalitesi rasyonel iken müşteri memnuniyeti duygusal bir tepki olarak değerlendirilebilir (Koçbek, 2005: 76).

Algılanan hizmet kalitesinin yüksek olması, müşteri memnuniyetini ve böylece yeniden satın alma ve/veya başkalarına tavsiye etme davranışını da olumlu anlamda etkileyecektir. Bu bağlamda, hizmet kalitesi ile müşteri memnuniyeti ilişkisini inceleyen birçok akademik çalışma mevcuttur (Bitner, 1990; Bolton ve Drew, 1991; Caruana, 2002; Cronin vd., 2000; Cronin ve Taylor, 1992; Kayral, 2012; Lassar vd., 2000; Moutinho vd., 2012 Oliver, 1993; Rodgers vd., 2005; Taylor ve Baker, 1994; Varinli vd., 1999; Williams ve Calnan, 1991; Yunus vd., 2013).

Teknolojideki gelişmelerle bağlantılı olarak hastanelerin sahip olduğu medikal cihazların kalite düzeyi medikal turizmi direkt olarak etkilemekte; birçok hasta vatandaşı olduğu ülkedeki teknolojinin yetersizliği nedeniyle tedavisi için yurtdışında bir seçeneği değerlendirebilmektedir (Nicolaidis, 2011: 11). İşletmelerce sağlanan sağlık ve konaklama hizmetinin kalitesinin yüksek olması, memnuniyeti olumlu yönde etkilerken, hastanelerdeki hijyen durumu kuruma olan güveni artırmaktadır. Bununla birlikte, birçok araştırmada (Butcher vd., 2001, Caruana, 2002; Ehigie, 2006; Kheng vd., 2010; Lam ve Burton, 2006) hizmet kalitesi ile davranışsal niyetler arasında müşteri memnuniyetinin aracılık etkisinin olduğu ortaya çıkmıştır.

Bu bağlamda, araştırmaya ilişkin hipotezler şu şekilde sıralanabilir;

H₁: AHK'nin fiziksel unsurlar boyutu ile DN arasındaki ilişkide müşteri memnuniyetinin aracı etkisi vardır.

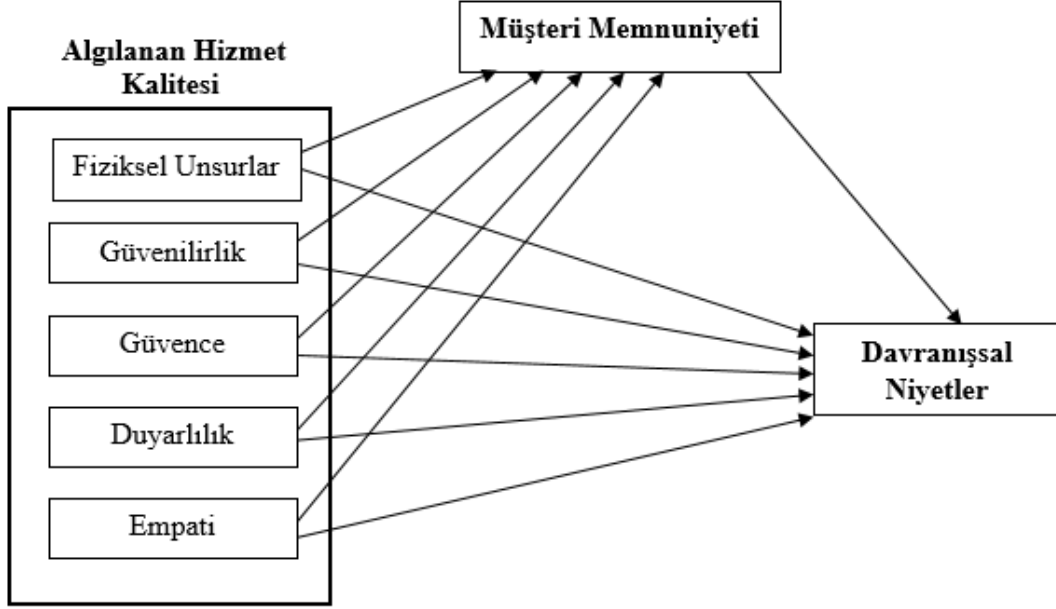
H₂: AHK'nin güvenilirlik boyutu ile DN arasındaki ilişkide müşteri memnuniyetinin aracı etkisi vardır.

H₃: AHK'nin duyarlılık boyutu ile DN arasındaki ilişkide müşteri memnuniyetinin aracı etkisi vardır.

H4: AHK'nin güvence boyutu ile DN arasındaki ilişkide müşteri memnuniyetinin aracı etkisi vardır.

H5: AHK'nin empati boyutu ile DN arasındaki ilişkide müşteri memnuniyetinin aracı etkisi vardır.

Araştırmanın temel amacı, AHK'nin (fiziksel unsurlar, güvenilirlik, güvence, duyarlılık ve empati) ile DN arasındaki ilişkide müşteri memnuniyetinin aracı etkisine dair geliştirilen araştırma modeli Şekil 1'deki gibidir.

Şekil 1. Araştırma Modeli

3. Araştırmanın Metodolojisi

Bu başlık altında, çalışmanın amacı, evren ve örneklem, veri toplama yöntemi ve ölçeklere yer verilmiştir.

3.1. Araştırmanın Amacı

Ülkeler, medikal turizm pazarından aldıkları payı arttırabilmek için kaliteli hizmet sunarak müşteri memnuniyetini arttırmak suretiyle daha fazla medikal turiste ulaşmayı hedeflemektedir. Bu bağlamda araştırmanın temel amacı, medikal turizm pazarlamasında AHK ile DN arasındaki ilişkide MM'nin aracı etkisinin olup olmadığını tespit etmektir.

3.2. Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırma evrenini, medikal turizm kapsamında İstanbul'da bulunan özel sağlık kuruluşlarını tercih eden ziyaretçiler oluşturmaktadır. İstanbul ilinin tercih edilme nedeni, medikal turizm konusunda Türkiye'de en fazla tercih edilen şehir olmasıdır. Özel sağlık kuruluşlarının seçilme nedeni ise yine ziyaretçi sayısı bakımından kamuya göre özel sektörün daha fazla kişi tarafından tercih edilmesindedir.

Araştırma, Balıkesir Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Etik Komisyonu'ndan 02.07.2020 tarihinde etik kurul onayı alındıktan sonra Mayıs 2022-Ekim 2022 tarihleri arasında, kolayda örnekleme yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. Araştırma kapsamında gerekli verilerin toplanmasında ilk

olarak daha güvenilir veriye ulaşmak amacıyla Türkiye Araştırmacılar Derneği'ne üye olan araştırma şirketleri ile irtibata geçilerek farklı şirketlerden fiyat teklifleri alınmıştır. Bu teklifler sonucunda, bir şirket ile anlaşılmış olup ön-test çalışmalarına başlanmıştır. Fakat, şirketten kaynaklanan aksaklıklar nedeni ile veri toplama süreci kesintiye uğradığından dolayı gerekli olan veriye ulaşabilmek için özel sağlık kuruluşları ile görüşmeler yapılmıştır. Bu bağlamda, çalışmayı kabul eden işletmelerde araştırmada görevlendirilen çalışanlarla anket hakkında toplantılar yapılarak anket uygulanmaya başlanmıştır. İstanbul'daki özel sağlık kuruluşlarını tercih eden medikal turistlere yüz yüze olarak uygulanan anket toplama süreci sona erdiğinde 485 katılımcıya ulaşılmıştır. Katılımcılar tarafından doldurulan anket formlarından tamamının aynı seçeneğin işaretlendiği ve boş bırakılan anket formlarının kapsam dışında tutulması sonucunda geriye kalan 432 anket formu analizlere dâhil edilmiştir. Araştırmaya dâhil edilen 432 anket formu, 53 farklı ülkenin vatandaşları tarafından doldurulmuştur. Katılımcı sayısı bakımından ilk 6 ülke; 79 ABD, 40 İngiltere, 37 İtalya, 26 İspanya, 22 Almanya ve 22 Fransa olarak ortaya çıkmıştır.

3.3. Veri Toplama Aracı ve Teknikleri

İngilizce olarak hazırlanan anket formunun ilk bölümü cevaplayıcıların cinsiyeti, medeni durumları, eğitim durumları, yaşı, yaşadıkları ülke, uyrukları ve yıllık hâne halkı gelirlerinin toplamına ilişkin sorulardan oluşmaktadır. İkinci bölüm, medikal seyahat genel bilgileri ile ilgili, tedavi türü, Türkiye'yi medikal turizm ile ilgili ziyaret sayısı hakkında sorulardan oluşmaktadır. Üçüncü bölümde yer alan, algılanan hizmet kalitesine ilişkin ifadelerin ölçümünde yine 5'li Likert tipi ölçekten faydalanılmıştır. Bu ifadeler ise 1-"Çok düşük", 2-"Düşük", 3-"Orta", 4-"Yüksek" ve 5-"Çok yüksek" şeklindedir. Anket formunun son bölümünde ise müşteri memnuniyetine ve davranışsal niyetlere ilişkin ifadeler yer almaktadır. Bu iki değişkenin ölçümünde de 5'li Likert tipi ölçek tercih edilmiştir. 5'li Likert ölçeğinde yer alan ifadeler ise 1-"Kesinlikle katılmıyorum", 2-"Katılmıyorum", 3-"Kararsızım", 4-"Katılıyorum" ve 5-"Kesinlikle katılıyorum" şeklindedir.

Araştırma kapsamında anket formu hazırlanmadan önce, kullanılan değişkenlere ve bu değişkenlerin boyutlarına ilişkin detaylı bir şekilde ulusal ve uluslararası literatür taranmıştır. Araştırmada kullanılan algılanan hizmet kalitesi değişkenine ilişkin 22 ifade ve 5 boyuttan oluşan ölçek Parasuraman, Berry vd., (1991) çalışmasından uyarlanmıştır. Müşteri memnuniyetine ilişkin ölçek Akdu (2014)'ün çalışmasından uyarlanmıştır. Davranışsal niyetler değişkenine ilişkin hazırlanan ölçeğe ilişkin 5 ifade Lam vd., (2004) ve 1 ifade ise Yang ve Peterson (2004)'ten uyarlanarak kullanılmıştır.

4. Bulgular

Araştırmanın bu bölümünde, katılımcılardan elde edilen verilerin analiz sonuçlarına ve bunların yorumlarına yer verilmiştir. Bu bağlamda, katılımcıların demografik bilgileri, doğrulayıcı faktör analizi, güvenilirlik ve geçerlilik analizi bulgularına yer verilmiştir. Son olarak, araştırmanın ana değişkenlerine yönelik tanımlayıcı istatistikler ve regresyon ve aracılık etki analizlerine ilişkin bulgular yer almaktadır.

4.1. Katılımcılara İlişkin Betimsel İstatistikler

Medikal turizm kapsamında İstanbul'daki özel sağlık kuruluşlarını tercih eden medikal turistlerin cinsiyet, medeni durum, eğitim durumu, yaş, gelir, meslek, seyahat nedeni, ziyaret sayıları ve geldikleri kıta veya bölgelere ilişkin bilgiler Tablo 1'dedir.

Tablo 1. Katılımcılara İlişkin Betimleyici Bilgiler

		Frekans (n)	Yüzde (%)
Cinsiyet	Kadın	176	40,7
	Erkek	256	59,3
Medeni Durum	Evli	205	47,5
	Bekar	227	52,5
Eğitim Durumu	İlköğretim	34	7,9
	Lise	105	24,3
	Önlisans	103	23,8
	Lisans	165	38,2
	Lisansüstü	25	5,8
Yaş	18-31	94	21,8
	32-41	151	34,9
	42-51	93	21,5
	52 ve üzeri	94	21,8
Yıllık Hane Halkı Geliri (\$)	30 bin ve altı	26	6,0
	30001-50000	25	5,8
	50001-70000	49	11,3
	70001-90000	41	9,5
	90001 ve üzeri	26	6,0
Meslek	İşsiz	14	3,2
	İşçi	193	44,8
	Emekli	38	8,8
	Memur	48	11,1
	Serbest Meslek	122	28,2
	Öğrenci	17	3,9
Seyahat Nedeni	Saç ekimi	183	42,4
	Mide operasyonları	22	5,1
	Plastik rekonstrüktif ve estetik cerrahi	93	21,5
	Diş, Ağız, Çene hastalıkları cerrahisi	127	29,4
	Göz hastalıkları	4	0,9
	İç Hastalıkları	3	0,7
Geliş sayısı	1 defa	263	60,9
	2 defa	117	27,1
	3 ve daha fazla defa	52	12,0
Geldiği kıta / bölge	Amerika	3	5,6
	Avrupa	27	51
	Ortadoğu	12	22,7
	Diğer	11	20,7

4.2. Modeldeki Değişkenlere Yönelik Güvenilirlik ve Geçerlilik Analizleri

Araştırmanın bu bölümünde, tercih edilen ölçeklerin güvenilirlik ve geçerlilikleri test edilmiştir. Güvenilirlik analizinde, ifadeler ait oldukları boyutlara göre gruplandırılarak ayrı ayrı Cronbach α katsayısı hesaplanması ile elde edilen sonuçlar yorumlanmıştır. Geçerlilik analizinde ise araştırmanın yapı geçerliliği kapsamında birleşim geçerliliğine ilişkin değerler hesaplanarak herhangi bir sorun olup olmadığı tespit edilmiştir.

4.2.1. Güvenilirlik Analizi

Araştırmada kullanılan ölçüm araçlarının güvenilirliğini test etmek amacıyla, en yaygın istatistiksel yöntemlerden birisi olan ve ölçeğin iç tutarlılığını araştıran Cronbach α katsayısı değerleri incelenmiştir.

Araştırma kapsamında kullanılan ölçüm araçlarının ifade sayıları ve Cronbach α katsayılarına ilişkin bilgiler Tablo 2'dedir.

Tablo 2. Güvenilirlik Analizine İlişkin Bulgular

Boyutlar - Ölçekler	İfade Sayısı	Cronbach α Katsayısı
Fiziksel Unsurlar (FU)	3	0,649
Güvenilirlik (GVNLRLK)	4	0,823
Duyarlılık (DUY)	3	0,805
Güvence (GVNC)	4	0,841
Empati (EMP)	4	0,864
Müşteri Memnuniyeti (MEM)	6	0,888
Davranışsal Niyetler (DN)	6	0,894

Tablo 2’de yer alan bulgular doğrultusunda, algılanan hizmet kalitesinin Fiziksel Unsurlar boyutuna ilişkin 3 ifadenin Cronbach α katsayısının (0,649), kâbul edilebilir seviyede olduğu, algılanan hizmet kalitesinin; Güvenilirlik boyutu (0,823), Duyarlılık boyutu (0,805), Güvence boyutu (0,841) ve Empati boyutuna ait (0,864) Cronbach α katsayısı değerlerinin ise yüksek güvenilirlikte olduğu söylenebilir. Ayrıca, müşteri memnuniyeti (0,888) ve davranışsal niyetler (0,894) ölçeklerine ilişkin Cronbach α katsayısı değerlerinin ise yüksek güvenilirlikte olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, anket formundaki tüm ifadelerin bir arada analiz edilmesi ile elde edilen Cronbach α Katsayısı ise 0,963 olarak saptanmıştır.

4.2.2. Geçerlilik Analizi

Hair vd., (2014: 618), yaptıkları çalışmada geçerlilik kavramını, araştırmanın doğruluk derecesi olarak tanımlamışlardır. Birçok geçerlilik türü olmasına rağmen, diğer geçerlilik analizlerine göre daha kapsamlı olmasından dolayı araştırmada yapı geçerliliği analiz edilmiştir. Bu bağlamda, yapı geçerliliği, birleşim (yakınsama) geçerliliği ile test edilmiştir (Gürbüz ve Şahin; 2018: 163).

Ölçeğe ilişkin faktör yükleri, AVE ve CR değerlerine ait bulgular Tablo 3’te yer almaktadır.

Tablo 3. Ölçeğe İlişkin Faktör Yükleri, AVE ve CR Değerleri

Faktör	Faktör Yüğü	AVE	CR
FİZİKSEL UNSURLAR		0,41	0,67
FU1	0,558		
FU3	0,669		
FU4	0,685		
GÜVENİLİRLİK		0,56	0,84
GVNLRLK1	0,716		
GVNLRLK2	0,790		
GVNLRLK3	0,742		
GVNLRLK4	0,755		
GÜVENCE		0,60	0,85
GVNCE1	0,807		
GVNCE2	0,775		
GVNCE3	0,713		
GVNCE4	0,790		
DUYARLILIK		0,58	0,81
DUY3	0,718		
DUY4	0,805		
DUY5	0,763		
EMPATİ		0,66	0,89
EMPT1	0,839		
EMPT2	0,806		
EMPT3	0,799		
EMPT4	0,803		

Tablo 3 (Devamı). Ölçeğe İlişkin Faktör Yükleri, AVE ve CR Değerleri

MÜŞTERİ MEMNUNİYETİ		0,56	0,89
MEM1	0,773		
MEM2	0,718		
MEM3	0,738		
MEM4	0,770		
MEM5	0,751		
MEM6	0,750		
DAVRANIŞSAL NİYETLER		0,57	0,89
DN1	0,737		
DN2	0,774		
DN3	0,811		
DN4	0,775		
DN5	0,736		
DN6	0,691		

Tablo 3'teki ölçeğe ilişkin faktör yüklerine ilişkin en düşük değer; 0,558 en yüksek değer ise 0,839'dur. Yakınsama (birleşim) geçerliliği kriterinin sağlanması için faktör yüklerinin 0,50'den yüksek olması; hatta iyi bir yapı için 0,70 ve üzerinde olmasının daha iyi olacağı belirtilmektedir (Hair vd., 2014). 0,6 ve üzerinde olması arzu edilen CR değerinin ise en düşük 0,67, en yüksek ise 0,89 olduğu gözlenmiştir. Son olarak AVE değerleri ele alındığında ise en düşük değer; 0,41 (Fiziksel Unsurlar), en yüksek değer ise 0,66'dır.

Algılanan hizmet kalitesini ölçmek amacıyla kullanılan Servqual ölçeğinin Fiziksel Unsurlar boyutunun DFA sonucunda ortaya çıkan faktör yükleri ve CR değerleri asgari kriteri sağlamasına rağmen, AVE'nin eşik değerinin bir miktar altında kaldığı görülmektedir (Hair vd., 2014). Bu bağlamda, faktör yükü ve CR değerleri bakımından yakınsama geçerliliğinin sağlanmasına rağmen, AVE değeri açısından asgari kriteri ulaşamadığı görülmektedir. Servqual ölçeğinin uzun yıllardan beri beş boyutlu olarak kullanılması ve yakınsama geçerliliğinin iki önemli kriteri olan faktör yükü ve CR'nin eşik değerleri sağlaması nedenlerinden ötürü ölçek açısından önemli olan "Fiziksel Unsurlar" boyutu ölçekten çıkarılmamıştır. Ayrıca, Fiziksel Unsurlar ölçeğinin Cronbach α katsayısının da kâbul edilebilir değerin üzerinde olması, bu tercihte etkili olmuştur.

4.3. Doğrulayıcı Faktör Analizi

Araştırmada kullanılan hizmet kalitesi, müşteri memnuniyeti ve davranışsal niyetler ölçekleri daha önce başka araştırmacılar tarafından yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Daha önce kullanılmış olan bu ölçeklerin özgün yapılarının araştırma kapsamında toplanılan veri ile doğrulanıp doğrulanmadığının tespiti için doğrulayıcı faktör analizi (DFA) yapılmıştır (Gürbüz ve Şahin; 2018: 342). Bu bağlamda, AMOS 24.0 programı ile DFA yapılmış olup sonuçlar Tablo 4'deki şekilde ortaya çıkmıştır.

Tablo 4. Model Uyum İyiliği Endeksleri

Model Uyum Kriteri	İyi Uyum	Kabul Edilebilir Uyum	Model Uyum Değerleri
X^2/sd	$0 \leq (X^2/sd) \leq 3$	$3 < (X^2/sd) \leq 5$	2,775
Mutlak Uyum Endeksleri			
GFI	$0,90 \leq GFI \leq 1,00$	$0,85 < GFI < 0,90$	0,865
Artık Temelli Uyum Endeksleri			
RMR	$0 < RMR \leq 0,05$	$0,05 < RMR \leq 0,08$	0,012
SRMR	$0 \leq SRMR \leq 0,05$	$0,05 < SRMR \leq 0,08$	0,036
Karşılaştırmalı Uyum Endeksleri			
RMSEA	$0 \leq RMSEA \leq 0,05$	$0,05 < RMSEA \leq 0,08$	0,064
CFI	$0,97 \leq CFI \leq 1,00$	$0,92 \leq CFI < 0,97$	0,923
NFI	$0,95 \leq NFI \leq 1,00$	$0,90 < NFI < 0,95$	0,886

SD: Serbestlik Derecesi; GFI: Goodness of Fit Index; RMR: Root Mean Square Residual; SRMR: Standardized Root Mean Square Residual; RMSEA: Root Mean Square Error of Approximation; CFI: Comparative Fit Index; NFI: Normed Fit Index

Kaynak: Karagöz, 2017.

Tablo 4'te, oluşturulan kovaryanslar ile birlikte elde edilen uyum iyiliği değerleri görülmektedir. Hesaplanan X^2/sd değeri (2,775), modelin iyi uyumunu göstermektedir. Mutlak uyum endeksleri arasında yer alan ve iyilik uyum endeksi olan GFI, modelle açıklanan varyans ve kovaryansın nispi miktarını ifade eder. Bu değer (0,865), 0,85'ten yüksek olması kabul edilebilir uyumu ifade etmektedir.

RMR (0,012) ve SRMR (0,036) değerleri sıfıra yaklaştıkça modelin uyumu artar. Her iki değer de 0,05'ten küçük olması iyi uyumu ifade etmektedir.

Karşılaştırmalı uyum endeksleri arasında RMSEA ve CFI değerleri yer almaktadır. Karşılaştırmalı uyum endeksleri önerilen modelin, iç içe geçmiş diğer modeller ile ne kadar uyumlu olduğunu açıklar. Bu endekslerden ilki olan, yaklaşık hataların ortalama karekökü (Root Mean Square Error of Approximation, RMSEA) değerinin (0,064), 0,08 ve altında olması modelin örneklem ile uyumlu olduğunu göstermektedir. Bir diğer karşılaştırmalı uyum endeksi olan CFI (0,923) değerinin, örneklem 250'den fazla ve gözlenen değişken sayısının 30 ve üstü olması durumunda 0,92'nin üzeri olması modelin kabul edilebilir olduğuna işaret etmektedir (Hair vd., 2014, s.583). Son olarak, normlaştırılmış uyum endeksi (Normal Fit Index-NFI) değeri ise test edilen modelin ki-kare değerinin, bağımsız modelin ki-kare değerine bölünmesi ile elde edilmektedir. Bu değer 0 ile 1 arasında değişmekte ve özellikle çapraz tahminleme ve verinin küçük örneklemli olması halinde iyi uyum gösteren modelin reddedilebilmesine neden olabilmektedir. NFI (0,886) değerinin göreceli olarak düşük olması, eşik değere yakınlığı ve RMSEA ile CFI değerlerinin de kabul edilebilir aralıkta olmasından dolayı göz ardı edilmiştir.

4.4. Araştırma Değişkenlerine Yönelik Tanımlayıcı İstatistikler

Tablo 5'te araştırmadaki değişkenlere yönelik ifadeler cevaplayıcıların katılım düzeylerinin ortalaması ile bazı tanımlayıcı bulgulara yer verilmektedir.

Tablo 5. Araştırma Değişkenlerine İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

	1*	2*	3*	4*	5*	6*	7*
Aritmetik Ortalama**	4,76	4,60	4,57	4,58	4,63	4,61	4,56
Standart Sapma**	0,37	0,47	0,49	0,53	0,49	0,46	0,49

1*FU: Fiziksel Unsurlar; 2*GVNRLK: Güvenilirlik; 3*GVNCE: Güvence; 4* DUY: Duyarlılık; 5*EMPT: Empati; 6*MEM: Memnuniyet; 7*DN: Davranışsal Niyetler
**Verilerin elde edilmesinde 5'li Likert Ölçeği kullanılmıştır.

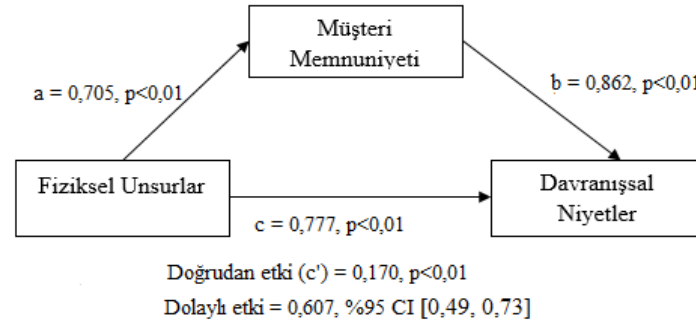
Tablo 5'te gösterilen bulgular doğrultusunda, fiziksel unsurlar boyutunun ortalamasının 4,76 olduğu görülmektedir. Ortalamanın üzerinde olan bu orana göre, medikal turistlerin sağlık hizmeti aldıkları özel sağlık kuruluşlarının fiziksel unsurlarına ilişkin algıladıkları hizmet kalitesinin genel anlamda yüksek olduğu ifade edilebilir. Servqual ölçeği boyutları ortalamasının üzerinde olan faktörlerden bir diğeri ise empatidir. Bu bağlamda, katılımcıların kişisel ve kendilerine özgü ihtiyaçlarının anlaşılması, misafirin neyi niçin talep ettiğinin iyice anlaşılması ve bunun için çaba sarfedilmesi hususlarında algıladıkları hizmet kalitesinin bir hayli yüksek olduğu söylenebilir. Ayrıca, diğer boyutlar olan, güvenilirlik, güvence, duyarlılık, memnuniyet ve davranışsal niyetlere ilişkin ortalama değerlerin ise 4,56 ile 4,61 arasında değiştiği görülmektedir. Söz konusu bu ortalama değerlere göre, misafirlerin aldıkları sağlık hizmeti neticesinde bu boyutlara ilişkin görüşlerinin de gayet olumlu olduğu görülmektedir.

4.5. Araştırma Değişkenlerinin Aracılık Etki Analizi ile Test Edilmesi

Araştırma modeline ilişkin aracılık testi, modern yaklaşımın öncülerinden birisi olan Hayes ve Matthes (2009) tarafından ortaya konulan Process Makro uygulaması ile SPSS 20.0 paket programı ile gerçekleştirilmiştir. Günümüzde yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmasının en temel nedeni

dolaylı, düzenleyici ve durumsal aracı etkilerin daha kolay ve pratik olarak yapılabilmesidir. Ayrıca, aracı ve düzenleyici etkiye ilişkin olarak ortaya konulan hipotezlerin Bootstrap tekniği ile elde edilen güven aralıklarına göre değerlendirilmesidir. Bootstrap yöntemi temelli analizlerin aracılık modellerinde daha geçerli ve güvenilir sonuçlar ortaya koyduğu ise bilinmektedir (Gürbüz, 2019). Bu bağlamda, medikal turistlerin, algıladıkları hizmet kalitesinin fiziksel unsurlar, güvenilirlik, güvence, duyarlılık ve empati boyutlarının davranışsal niyetler üzerindeki etkisinde, müşteri memnuniyetinin aracı rolü olup olmadığını ortaya çıkarmak amacıyla bootstrap temelli regresyon analizi gerçekleştirilmiştir. Bootstrap yönteminin, Baron ve Kenny'nin (1986) geleneksel yöntemi ve Sobel testine kıyasla daha güvenilir neticeler verdiği ifade edilmiştir (Gürbüz, 2019; Hayes, 2018; Preacher ve Hayes, 2008; Zhao vd., 2010). Analizler, Hayes'in (2018) geliştirdiği Process makro kullanılarak yapılmıştır. Analizlerde bootstrap tekniği ile 5000 yeniden örneklem seçeneği kullanılmıştır. Bootstrap analizi sonucunda düzeltilmiş yanlılık ve hızlandırılmış güven aralığı değerleri (bias corrected and accelerated bootstrap confidence interval) BCA CI şeklinde raporlanmaktadır. Bootstrap tekniği ile gerçekleştirilen aracılık etki analizlerinde, araştırma hipotezlerinin desteklenebilmesi maksadıyla analiz sonucunda elde edilen %95 güven aralığındaki (confidence interval, CI) değerlerin, sıfır (0) değerini içermemesi gerekmektedir (MacKinnon vd., 2004). Ayrıca, aracılık etkisi, $K^2=0,01$ 'e yakınsa düşük; $K^2=0,09$ 'a yakınsa orta ve $K^2=0,25$ 'e yakınsa yüksek etki şeklinde yorumlanmaktadır (Preacher and Kelley, 2011).

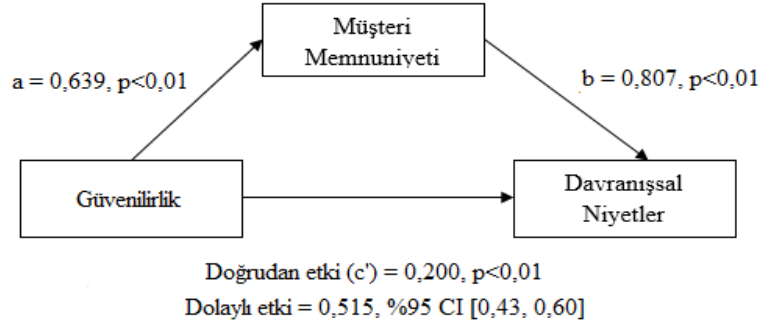
Katılımcıların servqual ölçeği boyutlarından olan fiziksel unsurlara ilişkin algıladıkları hizmet kalitesinin davranışsal niyetler üzerindeki etkisinde memnuniyet düzeylerinin aracı etkisine ilişkin bulgular Şekil 2'de gösterilmektedir.

Şekil 2. Fiziksel Unsurlar-Davranışsal Niyetler İlişkisinde Müşteri Memnuniyetinin Aracılık Rolü

Şekil 2'ye göre, fiziksel unsurların davranışsal niyetler üzerinde dolaylı etkisinin anlamlı olduğu, dolayısıyla da müşteri memnuniyetinin, fiziksel unsurlar ile davranışsal niyetler arasındaki ilişkiye aracılık ettiği tespit edilmiştir ($b=0,607$, %95 BCA CI [0,49, 0,73]). Ayrıca, aracılık etkisinin tam standardize etki büyüklüğü değeri ($K^2=0,45$), $K^2=0,25$ 'e yakın olduğundan dolayı yüksek düzeyde bir etkiden söz edilebilir. Ayrıca, fiziksel unsurlar boyutu, müşteri memnuniyeti ($\beta=0,705$; $p<0,05$) ve davranışsal niyetleri ($\beta=0,777$; $p<0,05$) etkilemektedir. Bu bağlamda, müşteri memnuniyetinin %32'sinin ($R^2=0,32$), davranışsal niyetlerin ise %0,33'ünün ($R^2=0,33$) fiziksel unsurlar ile açıklandığı tespit edilmiştir.

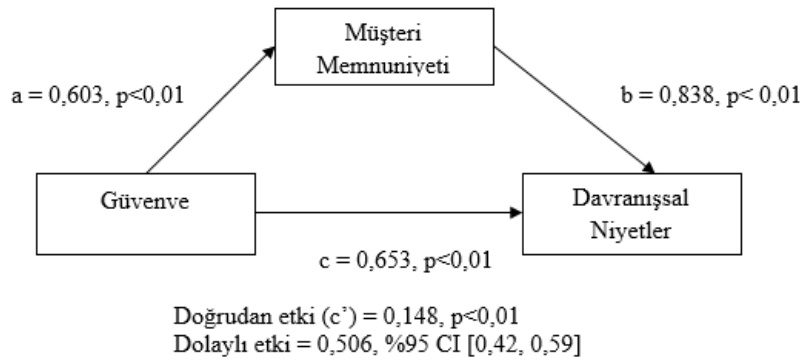
Medikal turistlerin servqual ölçeği boyutlarından bir diğeri olan güvenilirliğe ilişkin algıladıkları hizmet kalitesinin davranışsal niyetler üzerindeki etkisinde memnuniyet düzeylerinin aracı etkisine ilişkin bulgular Şekil 3'teki gibidir.

Şekil 3. Güvenilirlik-Davranışsal Niyetler İlişkisinde Müşteri Memnuniyetinin Aracılık Rolü

Şekil 3'teki bulgulardan hareketle, güvenilirlik boyutunun davranışsal niyetler üzerinde dolaylı etkisinin anlamlı olduğu, dolayısıyla da müşteri memnuniyetinin, güvenilirlik ile davranışsal niyetler arasındaki ilişkiye aracılık ettiği tespit edilmiştir (b= 0,515, %95 BCA CI [0,43, 0,60]). Ayrıca, aracılık etkisinin tam standardize etki büyüklüğü değeri ($K^2= 0,48$), $K^2= 0,25$ 'e yakın olduğundan dolayı yüksek etki olduğu tespit edilmiştir. Bunlara ilaveten, güvenilirlik boyutu, müşteri memnuniyeti ($\beta= 0,639$; $p < 0,05$) ve davranışsal niyetleri ($\beta= 0,200$; $p < 0,05$) etkilemektedir. Bu bağlamda, müşteri memnuniyetinin %42'si ($R^2=0,42$), davranışsal niyetlerin ise %0,45'inin ($R^2=0,45$) güvenilirlik ile açıklandığı tespit edilmiştir.

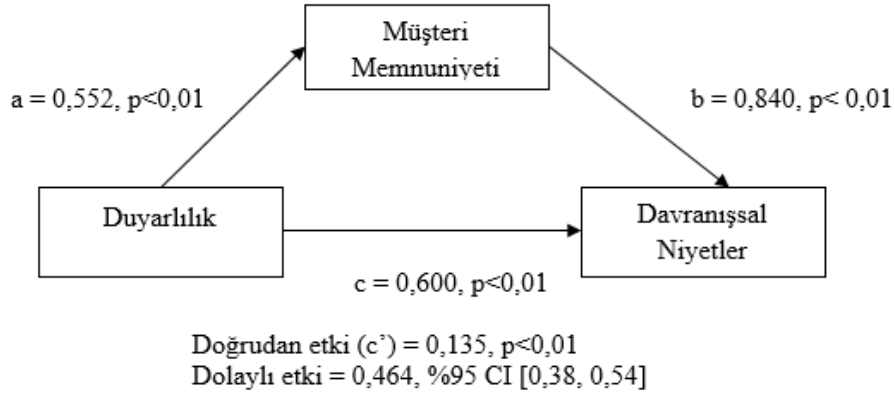
Katılımcıların servqual ölçeği boyutlarından olan güvenceye dair algıladıkları hizmet kalitesinin davranışsal niyetler üzerindeki etkisinde memnuniyet düzeylerinin aracı etkisine ilişkin bulgular Şekil 4'te sunulmaktadır.

Şekil 4. Güvence-Davranışsal Niyetler İlişkisinde Müşteri Memnuniyetinin Aracılık Rolü

Şekil 4'ten hareketle, güvence boyutunun davranışsal niyetler üzerinde dolaylı etkisinin anlamlı olduğu, dolayısıyla da müşteri memnuniyetinin, güvence ile davranışsal niyetler arasındaki ilişkiye aracılık ettiği tespit edilmiştir (b= 0,506, %95 BCA CI [0,42, 0,59]). Ayrıca, aracılık etkisinin tam standardize etki büyüklüğü değeri ($K^2= 0,49$), $K^2= 0,25$ 'e yakın olduğundan dolayı yüksek etki olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, güvence boyutu, müşteri memnuniyeti ($\beta= 0,603$; $p < 0,05$) ve davranışsal niyetleri ($\beta= 0,148$; $p < 0,05$) etkilemektedir. Bu bağlamda, müşteri memnuniyetinin %41'inin ($R^2=0,41$), davranışsal niyetlerin ise %0,41'inin ($R^2=0,41$) güvence ile açıklandığı tespit edilmiştir.

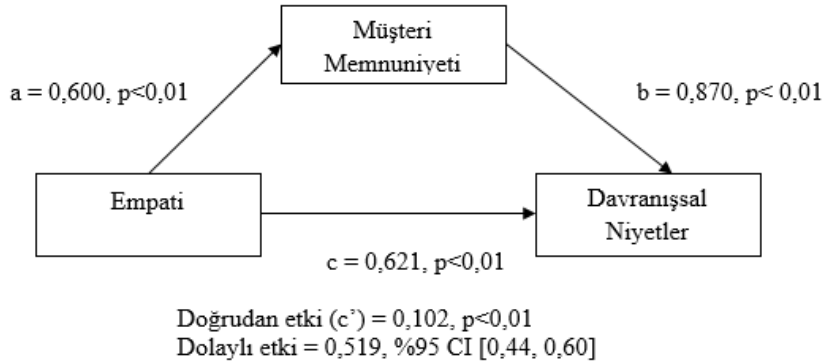
Araştırmaya katılan kişilerin, servqual ölçeği boyutlarından bir diğeri olan duyarlılığa ilişkin algıladıkları hizmet kalitesinin davranışsal niyetler üzerindeki etkisinde memnuniyet düzeylerinin aracı etkisine ilişkin bulgular Şekil 5'teki gibidir.

Şekil 5. Duyarlılık-Davranışsal Niyetler İlişkisinde Müşteri Memnuniyetinin Aracılık Rolü

Şekil 5'teki bulgulara göre, duyarlılık boyutunun davranışsal niyetler üzerinde dolaylı etkisinin anlamlı olduğu, dolayısıyla da müşteri memnuniyetinin, duyarlılık ile davranışsal niyetler arasındaki ilişkiye aracılık ettiği tespit edilmiştir (b= 0,464, %95 BCA CI [0,38, 0,54]). Ayrıca, aracılık etkisinin tam standardize etki büyüklüğü değeri ($K^2= 0,49$), $K^2= 0,25$ 'e yakın olduğundan dolayı yüksek etki olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgulara ek olarak, duyarlılık boyutu, müşteri memnuniyeti ($\beta= 0,552$; $p< 0,05$) ve davranışsal niyetleri ($\beta= 0,135$; $p< 0,05$) etkilemektedir. Bu bağlamda, müşteri memnuniyetinin %41'i ($R^2=0,41$), davranışsal niyetlerin ise %0,40'ının ($R^2=0,40$) duyarlılık ile açıklandığı ortaya çıkmıştır.

Sağlık hizmeti almak amacıyla Türkiye'yi ziyaret eden kişilerin servqual ölçeği boyutlarından sonucusu olan empatiye dair algıladıkları hizmet kalitesinin davranışsal niyetler üzerindeki etkisinde memnuniyet düzeylerinin aracı etkisine ilişkin bulgular Şekil 6'da sunulmaktadır.

Şekil 6. Empati-Davranışsal Niyetler İlişkisinde Müşteri Memnuniyetinin Aracılık Rolü

Şekil 6'dan hareketle, empati boyutunun davranışsal niyetler üzerinde dolaylı etkisinin anlamlı olduğu, dolayısıyla da müşteri memnuniyetinin, empati ile davranışsal niyetler arasındaki ilişkiye aracılık ettiği tespit edilmiştir (b= 0,519, %95 BCA CI [0,44, 0,60]). Ayrıca, aracılık etkisinin tam standardize etki büyüklüğü değeri ($K^2= 0,51$), $K^2= 0,25$ 'e yakın olduğundan dolayı yüksek bir etkisinin bulunduğu saptanmıştır. Bunlara ilaveten, empati boyutu, müşteri memnuniyeti ($\beta= 0,600$; $p< 0,05$) ve davranışsal niyetleri ($\beta= 0,102$; $p< 0,05$) etkilemektedir. Bu bağlamda, müşteri memnuniyetinin %41'i ($R^2=0,41$), davranışsal niyetlerin ise %0,37'inin ($R^2=0,37$) empati ile açıklandığı ortaya çıkmıştır.

5. Sonuç

Dünyada iletişim ve ulaşım alanlarındaki gelişmeler sağlık hizmetleri ürünlerini de olumlu yönde etkilemiştir. Uzun bekleme süreleri, daha kaliteli hizmet alma ve daha düşük bedel ödeme isteği gibi nedenlerden ötürü insanlar başka ülkelere tedavi olmak amacıyla seyahat etmektedir. Gerçekleştirilen bu seyahatler sağlık turizmi kapsamında medikal turizm ürünlerinin gelişimini de önemli ölçüde etkilemiştir. Bu bağlamda, ülkeler medikal turizm pazarından aldıkları payı arttırabilmek için etkili pazarlama faaliyetleri sürdürmeyi ve kaliteli hizmet sunarak daha fazla medikal turiste ulaşmayı hedeflemektedir. Bu nedenle, etkin pazarlama iletişimi faaliyetlerini gerçekleştirmek ve daha kaliteli hizmet sunmak önemli bir husus haline gelmiştir. Bu noktadan hareketle, medikal turizm pazarlamasında algılanan hizmet kalitesi, müşteri memnuniyeti ve davranışsal niyetlerin incelenmesi son derece önemli bir konu olarak görülmektedir.

Araştırmada daha önce başka araştırmacılar tarafından da defalarca kullanılan AHK, MM ve DN ölçeklerinden yararlanılmıştır. Daha önce kullanılmış olan bu ölçeklerin özgün yapılarının araştırma kapsamında toplanan veriler ile de doğrulanıp doğrulanmadığının ortaya çıkarılması amacıyla DFA yapılmış olup, model uyum iyiliği endekslerinin genel anlamda kabul edilebilir aralıkta oldukları ortaya konmuştur. Ayrıca, çalışmada kullanılan ölçeklerin güvenilirliklerini test etmek amacıyla da Cronbach α katsayıları hesaplanmıştır. Sonuç olarak, kullanılan ölçeklerin güvenilir olduğu tespit edilmiştir.

Araştırma bağlamında yapılan analizler sonucunda, AHK boyutları (fiziksel unsurlar, güvenilirlik, duyarlılık, güvence ve empati) ile davranışsal niyetler arasındaki ilişkide müşteri memnuniyetinin aracı etkisi sonucu tespit edilmiş ve bu nedenle H₁, H₂, H₃, H₄ ve H₅ hipotezleri kabul edilmiştir. Bu noktadan hareketle, medikal turistlerin algıladıkları hizmet kalitesinin yüksek olmasının müşteri memnuniyetinin artmasına neden olacağı ve buna paralel olarak memnun olan müşterilerin yeniden satın alma veya başkalarına önerme gibi davranışsal niyetlere yöneleceği yorumunda bulunulabilir.

AHK ile MM arasındaki ilişkiyi ele alan çok sayıda çalışma (Bitner, 1990; Bolton ve Drew, 1991; Han ve Hyun, 2015; Koç vd., 2014; Lassar vd., 2000; Murray ve Howat, 2002; Oh, 1999; Shi vd., 2014; Varinli vd., 1999; Yoon vd., 2004; Zeithaml vd., 1996) AHK'nin MM'yi pozitif anlamda etkilediğini ortaya koymuştur. Geçmiş araştırmaların bulguları, bu araştırmanın bulguları ile uyumluluk göstermektedir.

Literatürde müşteri memnuniyeti ile davranışsal niyetler arasındaki ilişkiyi inceleyen farklı araştırmalarda (Bennett ve Rundle-Thiele, 2004; Eggert ve Ulaga, 2002; Sandıkçı, 2008; Shaw-Ching Liu vd., 2000; Tüzün ve Devrani, 2008) bu iki değişken arasında olumlu bir ilişkinin var olduğu ortaya konmuştur. Bu sonuçlar da araştırma bulguları ile aynı doğrultudadır.

Bazı çalışmalarda ise AHK ile DN arasındaki ilişkide müşteri memnuniyetinin aracı etkisi ele alınmıştır (Akdu, 2014, Butcher vd, 2001; Caruana, 2002; Ehigie, 2006; Kheng vd, 2010; Lam ve Burton, 2006). Bu çalışmaların sonuçları da araştırma sonuçları ile paralellik göstermektedir. Bu noktadan hareketle, algılanan hizmet kalitesi arttıkça müşteri memnuniyetinin de artacağı, bunun yanı sıra memnuniyetin algılanan hizmet kalitesi ile davranışsal niyetler arasındaki pozitif ilişkinin daha da artmasına katkı sağlayacağı söylenebilir. Bu bağlamda, özel sektör yöneticilerinin algılanan hizmet kalitesini arttıracak faaliyetlere ağırlık vermesi ve bu bağlamda müşteri memnuniyeti ile medikal turistlerin poliklinikleri yeniden tercih etme veya başkalarına tavsiye etmeleri açısından son derece önemli olacaktır.

Zaibaf vd., (2013) yaptıkları çalışmada, hizmet kalitesinin tespitinde Gronroos'un hizmet kalitesi modelini kullanılmışlardır. Bu bağlamda, teknik kalite ve fonksiyonel kalitenin imaj, algılanan kalite, müşteri memnuniyeti arasında anlamlı ve pozitif bir ilişkinin olduğu görülmüştür. Bu bağlamda, konu ile yapılacak çalışmalarda algılanan hizmet kalitesinde Gronroos modeli de kullanılabilir.

Yapılan araştırmadan farklı olarak, Wang (2017), tarafından medikal turistler üzerine yapılan çalışmada, hizmet kalitesi ile davranışsal niyetler arasındaki ilişkide müşteri memnuniyetinin aracı etkisinin yanı sıra, medikal turistlerin alacağı sağlık hizmetleri ile ilgili beklentilerinin memnuniyetle ilişkisinde hizmet kalitesinin aracı etkisi olduğu tespit edilmiştir. Choi vd., (2004) tarafından yapılan çalışmada ise hizmet kalitesi, müşteri memnuniyeti ve davranışsal niyetler arasındaki ilişkinin yanında hizmet kalitesi, algılanan değer, müşteri memnuniyeti ve davranışsal niyetler arasındaki ilişkinin de pozitif ve anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Bu da ilerleyen çalışmalarda araştırma modeline algılanan değer de eklenebileceği şeklinde değerlendirilebilir.

Çalışmada, zaman ve maliyet sınırlılığından dolayı tesadüfi olmayan örnekleme yöntemleri arasında yer alan kolayda örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Bu bağlamda, elde edilen sonuçların genellenmesi doğru olmayacaktır. Bu nedenle, konuyla ilgili yapılacak bundan sonraki araştırmalarda, sonuçların genellenebilmesi için tesadüfi örnekleme türlerinden birisi kullanılabilir. Ayrıca, sadece İstanbul ilindeki özel sağlık kuruluşlarında yapılan bu çalışmaya devlet kurumlarını tercih eden medikal turistler de dâhil edilerek araştırma tekrarlanabilir. Buna ilaveten, Türkiye’de medikal turizm konusunda tercih edilen diğer illerdeki özel ve kamu kurumlarını tercih eden turistlerin evren olarak belirlenmesi, farklı bölgelerdeki farklı hastanelerin karşılaştırılması fırsatını sunacaktır. Aynı zamanda, medikal turizmde Türkiye’nin rekabet ettiği ülkelerde de benzer çalışmaların gerçekleştirilmesi sonuçların kıyaslanması açısından önemlidir.

Konu ile ilgili gelişmelerin takibi, medikal turizmle alakalı strateji ve uygulamalarının güncellenmesi açısından AHK, MM ve DN’nin belirli aralıklarla ölçülmesi önem arz etmektedir.

Medikal turistlerin yeniden aynı kurumu tercih etmelerinde ise müşteri memnuniyetinin ve algılanan hizmet kalitesi boyutlarının önemi ortaya konmuştur. Bu bağlamda, her bir boyutla ilgili eğitimler verilmesi ve çalışanların bu konudaki farkındalığın artırılması da son derece önemlidir.

Tüketicilerin, hizmetten algıladığı kalitenin tespiti ile ilgili çalışmalar düzenli olarak yapılmalı, ziyaretçileri memnun eden çabalara girilmeli ve memnuniyetsizliğe sebep olabilecek etkenlerin azaltılması sağlanmalıdır. Bu sayede ziyaretçilerin Türkiye’deki medikal turizm işletmelerini yeniden ziyaret etme ve başkalarına tavsiye etme ihtimali artabilecektir.

Bu çalışmanın, Türkiye’nin en çok medikal turist alan İstanbul’da gerçekleştirilmiş olması özgün yanlarından birisidir. Çalışmayı özgün kılan bir diğer yön ise literatürde genel kabul gören hizmet kalitesi, hasta memnuniyeti ve hasta sadakati arasındaki ilişkilerin aracı rolünün medikal turistler bağlamında ele alınmasıdır.

Kaynaklar

- Aaker, D. A. (1991). *Managing brand equity: Capitalizing on the value of a brand name*. New York: The Free Press.
- Acebron, L. B. ve Dopico, D. C. (2000). The importance of intrinsic and extrinsic cues to expected and experienced quality: An empirical application for beef. *Food Quality and Preference*, 11(3), 229-238. [https://doi.org/10.1016/S0950-3293\(99\)00059-2](https://doi.org/10.1016/S0950-3293(99)00059-2)
- Akdu, U. (2014). *Medikal turizmde hizmet kalitesi, müşteri memnuniyeti ve müşteri sadakatinin değerlendirilmesi* (Yayımlanmış Doktora Tezi). Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Antalya.
- Akdu, U. ve Gülmez, M. (2017). Determining the service quality in medical tourism via structural equation model. *Journal of Current Researches on Social Sciences*, 7(2), 437-462.
- Altunışık, R., Özdemir, Ş. ve Torlak, Ö. (2002). *Modern pazarlama*. İstanbul: Değişim Yayınları.
- Anderson, E.W., Fornell, C. ve Lehmann, D.R. (1994). Customer satisfaction, market share, and profitability: Findings from Sweden. *Journal of Marketing*, 58, 53-66. <https://doi.org/10.1177/002224299405800304>
- Ar, A.A. (2007). *Marka ve marka stratejileri*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

- Aslan, Ş. ve Sezgin, M.M. (2008). Özel sağlık kuruluşlarında müşteri memnuniyeti ve memnuniyeti oluşturan unsurların araştırılması. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 23-40.
- Asshidin, N.H.N., Abidin, N. ve Borhan, H.B. (2016). Perceived quality and emotional value that influence consumer's purchase intention towards american and local products. *Procedia Economics and Finance*, 35(3), 639-643. [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(16\)00078-2](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(16)00078-2)
- Baron, R.M. ve Kenny, D.A. (1986). The moderator–mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of personality and social psychology*, 51(6), 1173-1182.
- Bekar, A. ve Kılıç, B. (2015). Hizmet kalitesi memnuniyet ilişkisi: Üniversite kampüsünde faaliyet gösteren yiyecek içecek işletmelerinde karşılaştırmalı bir uygulama. *Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 16(34), 1-23.
- Bennett, R. ve Rundle-Thiele, S. (2004). Customer satisfaction should not be the only goal. *Journal of Services Marketing*, 18(7), 514-523. <https://doi.org/10.1108/08876040410561848>
- Berry, T.H. (1991), *Managing the total quality transformation*. USA: McGraw Hill Inc.
- Bitner, M.J. (1990). Evaluating service encounters: The effects of physical surroundings and employee responses'. *Journal of Marketing*, 54 (April), 69-82. <https://doi.org/10.1177/00222429900540020>
- Bolton, R.N. ve Drew, J.H. (1991). A longitudinal analysis of the impact of service changes on customer attitudes. *Journal of Marketing*, 55(1), 1-9. <https://doi.org/10.1177/002224299105500101>
- Butcher, K., Sparks, B. ve O'Callaghan, F. (2001). Evaluative and relational influences on service loyalty. *International Journal of Service Industry Management*, 12(4), 310-327. <https://doi.org/10.1108/09564230110405253>
- Caruana, A. (2002). Service loyalty: The effects of service quality and the mediating role of customer satisfaction. *European Journal of Marketing*. 36(7/8), 811-828. <https://doi.org/10.1108/03090560210430818>
- Chi, H.K., Yeh, H.R. ve Yang, Y.T. (2009). The impact of brand awareness on consumer purchase intention: The mediating effect of perceived quality and brand loyalty. *Journal of International Management Studies*, 4(1), 135-144.
- Choi, K.S., Cho, W.H., Lee, S., Lee, H. ve Kim, C. (2004). The relationships among quality, value, satisfaction and behavioral intention in health care provider choice: A South Korean study. *Journal of business research*, 57(8), 913-921. [https://doi.org/10.1016/S0148-2963\(02\)00293-X](https://doi.org/10.1016/S0148-2963(02)00293-X)
- Connell, J. (2006). Medical tourism: Sea, sun and surgery. *Tourism management*, 27(6), 1093-1100. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2005.11.005>
- Cronin Jr, J. J. ve Taylor, S.A. (1992). Measuring service quality: a reexamination and extension. *Journal of Marketing*, 56(3), 55-68. <https://doi.org/10.1177/002224299205600304>
- Cronin Jr, J. J., Brady, M. K. ve Hult, G.T.M. (2000). Assessing the effects of quality, value, and customer satisfaction on consumer behavioral intentions in service environments. *Journal of retailing*, 76(2), 193-218. [https://doi.org/10.1016/S0022-4359\(00\)00028-2](https://doi.org/10.1016/S0022-4359(00)00028-2)
- Dalbay, Ö. (1999). Kamu yönetiminde müşteri odaklı misyon ve vizyon, Kamu yönetiminde kalite, 2. *Uluslararası Kongresi*, İstanbul.
- Darsono, L. I. ve Junaedi, C. M. (2006). An examination of perceived quality, satisfaction, and loyalty relationship. *Gadjah Mada International Journal of Business*, 8(3), 323-342.
- Dharamdasani, D. ve Sharma, M. (2017). Impact of brand related attributes on consumer's purchase intention towards private label apparels brands: A study about the consumers of ahmedabad. *International Journal of Engineering and Management Research*, 7(1), 297-303.
- Eggert, A. ve Ulaga, W. (2002). Customer perceived value; a substitute for satisfaction in business markets. *Journal of Business&Industrial Marketing* 17(2/3), 107-118. [10.1108/08858620210419754](https://doi.org/10.1108/08858620210419754)

- Ehigie, B. O. (2006). Correlates of customer loyalty to their bank: A case study in Nigeria. *International Journal of Bank Marketing*, 24(7), 494-508. <https://doi.org/10.1108/02652320610712102>
- Garvin, D.A. (1984). Product quality: an important strategic weapon. *Business Horizons*, 27(3), 40-43. [https://doi.org/10.1016/0007-6813\(84\)90024-7](https://doi.org/10.1016/0007-6813(84)90024-7)
- Giovanis, A.N., Zondiros, D. ve Tomaras, P. (2014). The antecedents of customer loyalty for broadband services: the role of service quality, emotional satisfaction and corporate image. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 148(2), 236-244. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.07.039>
- Grewal, D. (1995). Product quality expectations: towards an understanding of their antecedents and consequences. *Journal of Business and Psychology*, 9(3), 225- 240.
- Gronholdt, L., Martensen, A. ve Kristensen, K. (2000). The relationship between customer satisfaction and loyalty: cross-industry differences. *Total quality management*, 11(4-6), 509-514. <https://doi.org/10.1080/09544120050007823>
- Gürbüz, S. (2019). *Sosyal bilimlerde aracı, düzenleyici ve durumsal etki analizleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2018). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri* (5. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Hair, J.F., Black, W.C., Babin, B.J., Anderson, R.E. ve Tatham, R.L. (2014). *Pearson new international edition: multivariate data analysis* (seventh edition). Essex: Pearson Education Limited Harlow.
- Han, H. ve Hyun, S.S. (2015). Customer retention in the medical tourism industry: impact of quality, satisfaction, trust, and price reasonableness. *Tourism Management*, 46(2), 20-29. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2014.06.003>
- Hayes, A. F. (2018). *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis second edition: A regression-based approach*. New York: E Book the Guilford Press.
- Hayes, A.F. ve Matthes, J. (2009). Computational procedures for probing interactions in OLS and logistic regression: spss and sas implementations. *Behavior Research Methods*, 41(3), 924-936. <https://doi.org/10.3758/BRM.41.3.924>
- Jang, S. S. ve Feng, R. (2007). Temporal destination revisit intention: the effects of novelty seeking and satisfaction. *Tourism Management*, 28(2), 580-590. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2006.04.024>
- Kakkos, N., Trivellas, P. ve Sdrolias, L. (2015). Identifying drivers of purchase intention for private label brands. Preliminary evidence from Greek consumers. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 175, 522-528. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.01.1232>
- Karagöz, Y. (2017). *SPSS ve AMOS Uygulamalı Nitel-Nicel-Karma Bilimsel Araştırma Yöntemleri ve Yayın Etiği* (1. Baskı). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Kaymaz, Ç. (2018). *2010 sonrasında Türkiye 'de sağlık turizminin gelişimi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Tekirdağ.
- Kayral, İ. H. (2012). *Sağlık işletmelerinde algılanan hizmet kalitesi ve Ankara 'da hastane türlerine göre bir araştırma*. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Keaveny, S. (1995), Customer switching behaviour in service industries: an exploratory study, *Journal of Marketing*, 59, 71-82. <https://doi.org/10.1177/002224299505900206>
- Keiningham, T.L., Cooil, B., Aksoy, L., Andreassen, T.W. ve Weiner, J. (2007). The value of different customer satisfaction and loyalty metrics in predicting customer retention, recommendation, and share-of-wallet. *Managing Service Quality: An International Journal*. 17(4), 361-384. <https://doi.org/10.1108/09604520710760526>
- Kheng, L.L., Mahamad, O. ve Ramayah, T. (2010). The impact of service quality on customer loyalty: a study of banks in penang, Malaysia. *International Journal of Marketing Studies*, 2(2), 57.
- Koç, F., Kaya, N., Özbek, V. ve Akkılıç, M.E. (2014). Algılanan fiyat ile tüketici güveni arasında algılanan hizmet kalitesinin aracı etkisi: bankacılık ve gsm sektörlerinin karşılaştırılmasına yönelik bir araştırma. *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 7(13), 1-26.

- Koç, F., Şahin, N. K. ve Özbek, V. (2014). Hizmet hataları ve algılanan kalite arasındaki ilişki üzerinde değiştirme maliyetinin düzenleyici etkisi: küçük işletmeler ve hizmet satın aldıkları muhasebecilere yönelik bir uygulama. *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 14, 21-46.
- Koçbek, A. D. (2005). *Yiyecek içecek sektöründe hizmet kalitesi ve müşteri memnuniyeti: etnik restoranlara yönelik bir araştırma*. Yüksek Lisans Tezi. Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Eskişehir.
- Lam, R. ve Burton, S. (2006). SME banking loyalty (and disloyalty): a qualitative study in Hong Kong. *International Journal of Bank Marketing*, 24(1), 37-52. <https://doi.org/10.1108/02652320610642335>
- Lam, S. Y., Shankar, V., Erramilli, M. K. ve Murthy, B. (2004). Customer value, satisfaction, loyalty, and switching costs: an illustration from a business-to-business service context. *Journal of The Academy of Marketing Science*, 32(3), 293-311. <https://doi.org/10.1177/00920703042633>
- Lassar, W.M., Manolis, C. ve Winsor, R.D. (2000). Service quality perspectives and satisfaction in private banking. *Journal of Services Marketing*, 14(3), 244-271. <https://doi.org/10.1108/08876040010327248>
- MacKinnon, D.P., Lockwood, C.M. ve Williams, J. (2004). Confidence limits for the indirect effect: distribution of the product and resampling methods. *Multivariate Behavioral Research*, 39(1), 99-128. https://doi.org/10.1207/s15327906mbr3901_4
- Mcluhan, M. (1999). *Gutenberg galaksisi tipografik insanın oluşumu*. (Çev: Gül Çağalı Güven). YKY yayınları, İstanbul.
- Moutinho, L., Albayrak, T. ve Caber, M. (2012). How far does overall service quality of a destination affect customers' post-purchase behaviours?. *International Journal of Tourism Research*, 14(4), 307-322. <https://doi.org/10.1002/jtr.856>
- Murray, D. ve Howat, G. (2002). The relationships among service quality, value, satisfaction, and future intentions of customers at an Australian sports and leisure centre. *Sport Management Review*, 5(1), 25-43. [https://doi.org/10.1016/S1441-3523\(02\)70060-0](https://doi.org/10.1016/S1441-3523(02)70060-0)
- Nicolaides, A. (2011). Lessons for South Africa from Asia on medical tourism's practice and potential. *Medical Technology SA*, 25(2), 7-16.
- Oh, H. (1999). Service quality, customer satisfaction, and customer value: a holistic perspective. *International Journal of Hospitality Management*, 18(1), 67-82. [https://doi.org/10.1016/S0278-4319\(98\)00047-4](https://doi.org/10.1016/S0278-4319(98)00047-4)
- Oliver, R. L. (1993). A conceptual model of service quality and service satisfaction: Comparative goals, different concepts. *Advances in service marketing and management*, 2, 65-85.
- Oliver, R. L. (1997). *Satisfaction: a behavioral perspective on the consumer*. New York: McGraw-Hill.
- Ophuis, P. A. O. ve Van Trijp, H. C. (1995). Perceived quality: a market driven and consumer oriented approach. *Food Quality and Preference*, 6(3), 177-183. [https://doi.org/10.1016/0950-3293\(94\)00028-T](https://doi.org/10.1016/0950-3293(94)00028-T)
- Öçer, A. ve Bayuk, N. (2001). Müşteri memnuniyeti. *Pazarlama Dünyası*, 15(2), 26-29.
- Özbek, V. ve Külahlı, A. (2016). Tüketici ilgileniminin müşteri memnuniyeti üzerindeki etkisi: üniversite öğrencileri üzerinde bir araştırma. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(4), 111-130.
- Özer, Ö. ve Günaydın, Y. (2010). Otel işletmelerinde müşteri memnuniyeti ve müşteri sadakati ilişkisi: dört yıldızlı otel işletmelerinde bir uygulama. *İşletme Fakültesi Dergisi* 11(2), 127- 154.
- Öztürk, M. ve Bayat, M. (2011). Uluslararası turizm hareketlerinde sağlık turizminin rolü ve kalite çalışmalarının önemi bir literatür çalışması. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(2), 135-156.
- Pappu, R., Quester, P. G. ve Cooksey, R. W. (2005). Consumer-based brand equity: Improving the measurement—empirical evidence. *Journal of Product & Brand Management*. 14(3), 143-154. <https://doi.org/10.1108/10610420510601012>
- Parasuraman, A., Berry, L. L. ve Zeithaml, V. A. (1991). Understanding customer expectations of service. *Sloan Management Review*, 32(3), 39-48.

- Parasuraman, A., Zeithaml, V. A. ve Berry, L. L. (1988). Servqual: a multiple-item scale for measuring customer perceptions of service quality. *Journal of Retailing*, Spring, 12-40.
- Pizam, A. ve Ellis, T. (1999). Customer satisfaction and its measurement in hospitality enterprises. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 11(7), 326-339. <https://doi.org/10.1108/09596119910293231>
- Preacher, K. J. ve Hayes, A. F. (2008). Contemporary approaches to assessing mediation in communication research. A.F. Hayes, M.D. Slater and L.B. Snyder (Editors.), *Sage sourcebook of advanced data analysis methods for communication research* In The (13–54).
- Preacher, K. J. ve Kelley, K. (2011). Effect size measures for mediation models: quantitative strategies for communicating indirect effects. *Psychological Methods*, 16(2), 93. <https://doi.org/10.1037/a0022658>
- Reichheld, F. P. ve Sasser, W. E. (1990). Zero defections: Quality comes to services. *Harvard Business Review*, 68(5), 105-111.
- Richardson, P. S., Dick, A. S.ve Jain, A. K. (1994). Extrinsic and intrinsic cue effects on perceptions of store brand quality. *Journal of Marketing*, 58(4), 28-36. <https://doi.org/10.1177/0022242994058004>
- Rodgers, W., Negash, S. ve Suk, K. (2005). The moderating effect of on-line experience on the antecedents and consequences of on-line satisfaction. *Psychology & Marketing*, 22(4), 313-331. <https://doi.org/10.1002/mar.20061>
- Saleem, A., Ghafar, A., Ibrahim, M., Yousuf, M. ve Ahmed, N. (2015). Product perceived quality and purchase intention with consumer satisfaction. *Global Journal of Management and Business Research*, 15(1), 20-27.
- Sandıkçı, M. (2008), *Termal turizm işletmelerinde sağlık beklentileri ve müşteri memnuniyeti*. Doktora Tezi. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Afyon.
- Sarıışık, M. (2014). Konaklama hizmetlerinde davranışsal niyeti etkileyen hizmet kalitesi boyutları. *İşletme Bilimi Dergisi*, 2(2), 21-51.
- Sezgin, S. (2021). Türkiye’de sağlık turizminin uluslararası pazarlama temelinde incelenmesi. *Hitit Ekonomi ve Politika Dergisi*, 1(1), 31-53.
- Shaw-Ching Liu, B., Sudharshan, D. ve Hamer, L. O. (2000). After-service response in service quality assessment: a real-time updating model approach. *Journal of Services Marketing*, 14(2), 160-177. <https://doi.org/10.1108/08876040010321000>
- Shi, Y., Prentice, C. ve He, W. (2014). Linking service quality, customer satisfaction and loyalty in casinos, does membership matter? *International Journal of Hospitality Management*, 40, 81-91. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2014.03.013>
- Shoemaker, S. ve Lewis, R. C. (1999). Customer loyalty: the future of hospitality marketing. *International Journal of Hospitality Management*, 18(4), 345-370. [https://doi.org/10.1016/S0278-4319\(99\)00042-0](https://doi.org/10.1016/S0278-4319(99)00042-0)
- Snoj, B., Korda, A. P. ve Mumel, D. (2004). The relationships among perceived quality, perceived risk and perceived product value. *Journal of Product & Brand Management*, 13(3), 156-167. <https://doi.org/10.1108/10610420410538050>
- Spreng, R. A., Harrell, G. D. ve Mackoy, R. D. (1995). Service recovery: impact on satisfaction and intentions. *Journal of Services Marketing*, 9(1), 15-23. <https://doi.org/10.1108/08876049510079853>
- Sütütemiz, N. (2005). *Müşteri sadakati belirleyicileri ve modellerin karşılaştırılması: bankacılık ve sağlık sektöründe bir araştırma*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Sakarya.
- Şallı, H. N. (2009). *Marka değerinin marka genişlemesine etkisi ve çay sektöründen bir uygulama*. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Taylor, S. A. ve Baker, T. L. (1994). An assessment of the relationship between service quality and customer satisfaction in the formation of consumers' purchase intentions. *Journal of retailing*, 70(2), 163-178. [https://doi.org/10.1016/0022-4359\(94\)90013-2](https://doi.org/10.1016/0022-4359(94)90013-2)

- Tsiotsou, R. (2005). Perceived quality levels and their relation to involvement, satisfaction, and purchase intentions. *Marketing Bulletin*, 16(4), 1-10.
- Tüzün, İ. K. ve Devrani, T. K. (2008). Müşteri memnuniyeti ve müşteri-çalışan etkileşimi üzerine bir araştırma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(2), 13-24.
- Uluslararası Sağlık Hizmetleri A.Ş. [USHAŞ] (2022). Sağlık turizmi verileri 15.10.2023 tarihinde <https://www.ushas.com.tr/saglik-turizmi-verileri/> adresinden erişildi.
- Uygun, M. (2018). *Türkiye’de sağlık turizmi alanında paydaş analizi: Ankara’da sosyal ağ analizi yaklaşımı uygulaması*. Doktora Tezi. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Uzkesici, N. (2002). *Sağlık kurumları yönetimi*. Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Yayınları.
- Ünal, S. (2008). *Sağlık hizmetlerinde müşteri memnuniyeti*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Üstün, U. ve Uslu, Y. D. (2022). Türkiye’nin sağlık turizminde tercih edilme nedenleri üzerine bir çalışma: Medikal turizm endeksi. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 33, 344-353.
- Varinli, İ. ve Çatı, K. (2010). *Güncel pazarlama yaklaşımlarından seçimeler*. Detay Yayıncılık.
- Varinli, İ., İlkey, M. S. ve Erdem, O. (1999). Patient perceptions about service quality of a hospital in Turkey. *Advances in Marketing: Theory, Practice, and Education, Society for Marketing Advances*, 26-30.
- Wang, Y. H. (2017). Expectation, service quality, satisfaction, and behavioral intention-evidence from Taiwan's medical tourism industry. *Advances in Management and Applied Economics*, 7(1), 1-16.
- Williams, S. J. ve Calnan, M. (1991). Convergence and divergence: assessing criteria of consumer satisfaction across general practice, dental and hospital care settings. *Social science & medicine*, 33(6), 707-716. [https://doi.org/10.1016/0277-9536\(91\)90025-8](https://doi.org/10.1016/0277-9536(91)90025-8)
- Wong, A. ve Sohal, A. (2003). Service quality and customer loyalty perspectives on two levels of retail relationships. *Journal of services marketing*. 17(5), 495-513. <https://doi.org/10.1108/08876040310486285>
- Yalman, F., Karagöz, Y., Genç, G. ve Karaşın, Y. (2023). Medikal turizmde hizmet kalitesinin hasta sadakatine etkisinde hasta memnuniyetinin aracılık rolü. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(45), 140-156.
- Yang, Z. ve Peterson, R. T. (2004). Customer perceived value, satisfaction, and loyalty: the role of switching costs. *Psychology & Marketing*, 21(10), 799-822. <https://doi.org/10.1002/mar.20030>
- Yılmaz, V., Filiz, Z. ve Yaprak, B. (2007). Servqual yöntemiyle yükseköğretimde hizmet kalitesinin ölçülmesi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 299-316.
- Yoon, Y. S., Lee, J. S. ve Lee, C. K. (2010). Measuring festival quality and value affecting visitors' satisfaction and loyalty using a structural approach. *International Journal of Hospitality Management*, 29(2), 335-342. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2009.10.002>
- Yunus, N. M., Latiff, D. S. A., Din, C. D. ve Ma'on, S. N. (2013). Patient Satisfaction with access to 1 Malaysia clinic. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 91, 395– 402.
- Zaibaf, M., Taherikia F. ve Fakharian M. (2013). Effect of perceived service quality on customer satisfaction in hospitality Industry: gronroos' service quality model development. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 22(5), 490-504. <https://doi.org/10.1080/19368623.2012.670893>
- Zeithaml, V. A. (1988). Consumer perceptions of price, quality, and value: a means-end model and synthesis of evidence. *Journal of Marketing*, 52(3), 2-22. <https://doi.org/10.1177/002224298805200302>
- Zeithaml, V., Parasuraman, A. ve Berry, L. (1996). The behavioral consequences of service quality. *Journal Of Marketing*, 60(2), 31-46. <https://doi.org/10.1177/002224299606000203>
- Zengingönül, O., Emeç, H., İyilikçi, D.E. ve Bingöl, P. (2012). Sağlık turizmi: İstanbul’a yönelik bir değerlendirme. *Ekonomistler Platformu Derneği*, İstanbul, 1-61.

Türkiye’de Çay Talebini Etkileyen Faktörlerin Analizi
◆◆◆
Analysis of Factors Affecting Tea Demand in Turkey

DOI: <https://doi.org/10.25204/iktisad.1360007>

Meryem AYTEKİN*

Öz

Makale Bilgileri

Makale Türü:
Araştırma
Makalesi

Geliş Tarihi:
13.09.2023

Kabul Tarihi:
28.10.2023

© 2023 İKTİSAD
Tüm hakları
saklıdır.

Bu çalışmanın amacı, 1995-2020 dönemi yıllık veriler kullanılarak Türkiye’de çay talebini etkileyen faktörlerin kısa ve uzun dönem ilişkilerini araştırmaktır. Bu amaçla, kişi başına çay tüketimi üzerine etkili olduğu düşünülen çay fiyatı, kahve fiyatı ve kişi başına gelir değişkenlerinin etkilerini ortaya koyan model, Johansen eşbütünleşme yöntemi ve Vektör Hata Düzeltme modeli (VECM) ile tahmin edilmiştir. Model tahmin sonuçlarına göre; modele dâhil edilen değişkenlerin tümü istatistiksel olarak anlamlı ve kişi başına çay tüketimi üzerine artırıcı yönde etkilerinin olduğu belirlenmiştir. Tahminlere göre, çay fiyatındaki %1’lik bir artışın uzun dönemde kişi başına çay tüketimini %0,01 oranında artışa neden olması çayın Türk kültüründeki sosyal ve kültürel önemini yansıtmaktadır. Ayrıca, kişi başına gelirin esneklik katsayısına göre (0,47), çayın incelenen dönemde zorunlu bir tüketim malı olduğu ve gelir artışlarının çay tüketimi üzerinde sınırlı bir etkisi olduğu belirlenmiştir. Bu, çayın günlük yaşamın ayrılmaz bir parçası olduğunu ve sosyal bağlamda büyük bir rol oynadığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Çay sektörü, çay talebi, Eşbütünleşme, VAR modeli, VEC modeli.

Abstract

Article Info

Paper Type:
Research Paper

Received:
13.09.2023

Accepted:
28.10.2023

© 2023 JEBUPOR
All rights
reserved.

The aim of this study is to investigate the short and long-term relationships of factors affecting tea demand in Turkey using annual data for the period 1995-2020. For this purpose, the model revealing the effects of tea price, coffee price and per capita income variables, which are thought to be effective on tea consumption per capita, was estimated with the Johansen cointegration method and Vector Error Correction model (VECM). According to the model prediction results, all the variables included in the model are statistically significant and have positive effects on per capita tea consumption. According to estimates, a 1% increase in tea price causing a 0.01% increase in per capita tea consumption in the long term, reflects the social and cultural importance of tea in Turkish culture. Additionally, according to the elasticity coefficient of per capita income (0.47), it has been determined that tea is a necessity in the examined period, and income increases have a limited effect on tea consumption. This demonstrates that tea is an integral part of daily life and plays a significant role in the social context.

Keywords: Tea industry, tea demand, Cointegration, VAR model, VEC model.

Atıf/ to Cite (APA): Aytekin, M. (2023). Türkiye’de çay talebini etkileyen faktörlerin analizi. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 8(Özel Sayı), 299-312. <https://doi.org/10.25204/iktisad.1360007>

*ORCID Doktorant, Süleyman Demirel Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, merdilara@gmail.com

Extended Abstract

Background:

Tea, which has a great importance from a cultural and economic point of view, is one of the drinks whose consumption is increasing in Turkey as well as all over the world. Tea has become a cultural symbol for Turkey and has a significant importance in terms of creating employment in the agricultural sector in addition to its economic contribution (Henning et al., 2003). For this reason, tea production, consumption and foreign trade for Turkey are critical factors both as an element reflecting its traditional values and for economic sustainability. In this context, research on the tea market has a wide place in the literature (Kılıç et al., 2012; Khan and Hussain, 2011; Yohannes, 2016; Mendi, 2018).

Research Purpose & Methodology:

In this study, it is aimed to investigate the short and long-term relationships of the factors affecting tea demand in Turkey using annual data for the 1995-2020 period. In this context, the model developed with the variables of tea consumption per capita in Turkey, tea retail price in Turkey, retail price of coffee in Turkey and real per capita income included in the study has been analyzed by Johansen cointegration and VECM method. It is thought that the findings of the research will make significant contributions to the development of policies to be implemented by companies and institutions operating in the tea sector.

Findings:

The error correction (ECT(-1)) coefficient in the VEC model indicates that shocks that may occur in the short term will equilibrate in approximately 2.3 years in the long term. Long-term forecast results showed that all estimated coefficients were found as statistically significant compared to the t table value. In the long term, a 1% increase in tea price (lcf) leads to a 0.01% rise in per capita tea consumption. The main reason for this relationship is that tea is traditionally consumed beverage in Turkey and has an important place in social-cultural terms. The traditional habit is one of the significant factors that affect consumers' resistance to price fluctuations. Additionally, it should be considered that the population and the prices of other goods may also be effective in this relationship. The other finding of the study is that an increase of 1% in coffee price (lcf) leads to a 0.28% increase in per capita tea consumption in the long term. Finally, the elasticity coefficient of 0.47, which represents the impact of per capita income variable on per capita tea consumption, indicates that the effect of income on tea demand is partially limited. This result demonstrates that during the analysed period in Turkey, tea falls under the category of normal and necessary goods.

Conclusions:

In this study, it has been determined that consumers' sensitivity to changes in tea demand concerning price and income variations is relatively low. In this context, it is important for companies and institutions operating in the sector to implement tea supply and sector-oriented policies. It is believed that companies in the sector, toward diversifying into different types of tea alongside the quality factor, could lead to an increase in market demand. Additionally, the current study is expected to fill the gap in the literature by investigating the short and long-term relationships of the factors affecting tea demand in Turkey.

1. Giriş

Çay, binlerce yıllık bir geçmişe sahip olan ve günümüzde alkolsüz içecekler arasında en fazla tercih edilen bir içecek haline gelmiştir. Uzun yıllardan beri sıvı şeklinde tüketilen çay, *Camellia sinensis* bitkisinin sürgün uçlarındaki yaprak ve tomurcukların kurutulması, fermantasyon veya oksidasyon sürecinden geçirilmesiyle elde edilen popüler bir içecektir. Çay tüketim alışkanlığının kökenleri 16. yüzyılda Asya'da başlayarak Avrupa ülkelerine ve ardından dünyanın dört bir yanına yayılmıştır. Dünyada çeşitli çay türleri üretilmekte olup ilk sırada siyah çay olmak üzere, ikinci ve üçüncü sırada yeşil çay ve oolong çayı (Çin çayı) yer almaktadır (Henning vd., 2003; Işıksoluğu, 2001). Dünyada üretilen çayın %90 gibi önemli bir kısmı siyah çaydır (ÇAYKUR [Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü], 2023a). Çay bitkisi bol yağış ve sıcak iklimlerin uygun olduğu birçok bölgede yetişmesine rağmen dünya genelinde ekonomik düzeyde çay üretimi yapan ülkeler sınırlıdır. Dünyada, Türkiye ile birlikte çayın ekonomik anlamda üretildiği yaklaşık 30 ülke vardır. Çin, Hindistan, Kenya, Sri Lanka, Türkiye, Endonezya ve Vietnam çayın yaygın olarak yetiştirildiği ve dünya üretiminde önemli paya sahip başlıca ülkeler arasında yer almaktadır. Dünyada 2019 yılı çay üretimi yaklaşık 6,5 milyon ton olarak gerçekleşmiş ve üretimde Çin 2,5 milyon ton ile birinci, Hindistan 628 bin ton ile ikinci ve 269 bin ton ile Kenya üçüncü sırada yer almaktadır. Türkiye ise ilgili yılda 261 bin tonluk çay üretimi ile beşinci sırada yer almış ve dünyada çay üretiminin yaklaşık %4'ünü gerçekleştirmiştir Türkiye'de çay, sıcak içecekler kategorisinde üretim ve tüketim bakımından ilk sırada yer almaktadır. Bununla birlikte Türkiye'de ilgili dönemde toplam çay tüketimi 277 bin ton olup kişi başına çay tüketimi de 3,26 kg'dır. Türkiye bu kişi başı çay miktarıyla dünyada birinci sırada yer almaktadır (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2023; ÇAYKUR, 2023a, 2023b; FAO [Food and Agriculture Organization of the United Nations], 2023). Bu nedenle çay sektörü, sosyal-kültürel ve ekonomik açıdan önemli bir yere sahiptir. Literatürde, çay piyasası konusunda yapılan araştırmalar geniş bir yer tutmaktadır (Kılıç vd., 2012; Khan ve Hussain, 2011; Yohannes, 2016; Mendi 2018).

Bu çalışmanın amacı, 1995-2020 dönemi yıllık veriler kullanarak Türkiye'de çay talebini etkileyen faktörlerin kısa ve uzun dönem ilişkilerini araştırmaktır. Bu amaç doğrultusunda, bir teorik model geliştirilmiş ve bu model, eşbütünlük ve VECM yöntemleri ile analiz edilmiştir. Analiz bulguları çalışmanın sonunda ele alınmış ve gelecek çalışmalar için öneriler sunulmuştur. Elde edilen bulguların, çay sektöründe faaliyet gösteren firma ve kurumların uygulayacakları politikaları geliştirmeleri yönünde önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir. Aynı zamanda bu çalışmanın, Türkiye'deki çay talebini etkileyen faktörlerin kısa ve uzun dönem ilişkilerini VECM yöntemiyle araştırılması yönünden literatürdeki boşluğu doldurması beklenmektedir.

2. Literatür Özeti

Literatürde çay piyasası üzerine yapılan çalışmalar geniş bir yer tuttuğundan bu bölümde özellikle son dönemlerde yapılan çalışmalar ve tüketim ile ilgili araştırmalara atıf yapılmıştır.

Literatürde çay ve kahve gibi içeceklerin iktisadi boyutlarına odaklanan çalışmalar; Mendi (2018), çayın tarihçesiyle birlikte Türk çay sektörünün geçmiş ve şimdiki koşullarını ve dinamiklerini özetleyerek çay ile ilgilenen ekonomi çevrelerini kısaca incelemiştir. Çay sektöründeki önde gelen firmalar ve diğer firmaların piyasadaki payı incelenerek çay fiyatlarının esnekliği, ÇAYKUR'un mali analizi, çay satışlarının pazarla etkileşimi ve pazardaki rekabeti ölçülmüştür. Araştırma bulgularında, talep fiyat esnekliği yıllara göre 1,56 değerinde olduğu ve çay fiyatları ne kadar artarsa artsın insanların çay tüketme alışkanlıklarından vazgeçemedikleri belirlenmiştir. Yani, talebin fiyat esnekliğinin inelastik olması çayın insanlar tarafından zorunlu bir ihtiyaç olduğunu göstermektedir. ÇAYKUR'un Z skorunun 1,23 ile 2,99 değerleri arasında çıkması kuruluşun mali başarısızlık içerisinde olmadığını göstermektedir. Piyasa analizine göre, piyasa endeksinin pozitif çıkması, piyasa iyiye gittiğinde çay satışlarının artmakta olduğunu, kötüye gittiğinde ise azaldığını göstermiştir. Öncü (2019) tarafından yapılan çalışmada, Türk çay sektörünün üretim, tüketim ve dış ticaret yönleri incelenerek Karadeniz bölgesindeki ekonomik etkileri araştırılmıştır. Çalışmada, Doğu

Karadeniz’de çaya dayalı ekonomik faaliyetlerin çevresel ve sosyal etkilerini dikkate alarak alternatif yatırım ve istihdam fırsatlarının geliştirilmesinin, bölge ekonomisi açısından önemli olduğu ortaya koyulmuştur. Araştırmadan elde edilen önemli bulgu ise çay atıklarından üretilen kompozit, kafein, kâğıt hamuru gibi fabrikaların kurulması, hem ulusal kaynakların verimli kullanımına katkı sağlayacak hem de çay tarımına olan bağımlılığı azaltacağı yönündedir. Yıldız ve Midilli’nin (2022) yaptıkları çalışmada, Türkiye’de organik çay tarımına ait üretici sayısı, çay tarım alanı, üretim miktarları ve maliyetlerini inceleyerek organik çay sektörünü araştırmışlardır. Araştırma bulgularına göre, organik çay üretimiyle ilgili temel problemlerden biri, bilinçsiz üreticilerin ve eğitimli personel eksikliğinin varlığı olduğu tespit edilmiştir. Khan ve Hussain (2011), dünyada çay ithalatında en önemli ülkelerden biri olan Pakistan’da çay ithalatını etkileyen faktörleri 1977-2009 dönemi için analiz etmişlerdir. Bu amaçla, çay ithalatını etkileyen faktörler olarak modelde GSYİH çayın yurtiçi fiyatı, gümrük vergileri ve 10 yaş üzeri nüfus değişkenlerine yer verilmiştir. İki aşamalı en küçük kareler yöntemi ile tahmin edilen model sonucunda iç talepteki %1’lik artışın çay ithalatını %1,39 artırdığı ve ithalat üzerine en önemli değişken olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Modelde yer verilen gelir değişkeninin çay ithalatını 1,17 esneklik katsayısı ile pozitif yönde, reel çay fiyatının ise -0,15 esneklik katsayısıyla negatif yönde etkilediği belirlenmiştir. Ayrıca modelde, nüfus artışının çay ithalatını artırdığı, çay ithalatındaki vergi artışının ise azalttığı tespit edilmiştir. Kutty (2000), kahve ithalatının talebini etkileyen faktörleri 13 ülke için 1978-1997 dönemi verilerini kullanarak analiz etmiştir. Analiz sonuçlarına göre, kahve fiyatı ile talebi arasındaki ilişki, teorik beklentiyle uyumlu olarak Fransa dışındaki tüm ülkelerde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olarak tahmin edilmiştir. Bu sonuç 1978-1997 analiz dönemi için Fransa’da kahvenin Giffen mal olduğunu ifade etmektedir.

Literatür taramasında tüketim alışkanlıklarını farklı açılardan ele alan çalışmalar; Ağuş vd. (2021), tüketicilerin çay ve kahve tüketim alışkanlıklarını çevrimiçi anket yöntemiyle araştırmışlardır. Araştırma sonuçlarına göre, kadınların erkeklere oranla çayı ve kahveyi daha fazla tükettiği belirlenmiştir. Ayrıca genel olarak kahve tüketiminde Türk kahvesinin tercih edildiği, özellikle 18-24 yaş aralığının hazır kahve tercihinin daha yaygın olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kaya ve Toker (2019), kahve tüketim alışkanlıklarının tespit edilmesi ve kahve tüketim alışkanlıklarındaki değişikliklerin yönünü belirlemeyi amaçlamışlardır. Araştırma, 18-50 yaş arası bireylerle gerçekleştirilmiş ve internet tabanlı anket yöntemiyle veriler toplanmıştır. Elde edilen veriler, SPSS 21.0 istatistik paket programındaki ki-kare testiyle analiz edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre, katılımcıların kahve tercihlerinde başta Starbucks olmak üzere sırasıyla Nescafe, Kurukahveci Mehmed Efendi, Tchibo, Jacobs markaları gelmektedir. Çaydan sonra tüketimi en fazla olan kahveler sırasıyla Türk kahvesi, espresso, filtre kahve, hazır kahve ve buzlu kahve olmuştur. Tan ve Hocoğlu (2017), hazır kahve tüketicilerin satın alma ve tüketim alışkanlıklarının analizi için 780 kişiyle anket yapmışlardır. Analiz sonuçlarında, en fazla tüketilen kahve çeşidinin 3’ü 1 arada olduğu belirlenmiştir. Satın alma kararlarını etkileyen en önemli etkenlerin ise ürünün uygun fiyatta olması, kahve, şeker ve krema karışımının lezzetinin olması ve önde gelen bir markaya sahip olması gibi faktörlerin olduğu tespit edilmiştir. Akşit (2017), tüketicilerin kahve tüketim alışkanlıklarını ve tercihlerini etkileyen önemli faktörleri anket yöntemi kullanarak araştırmıştır. Araştırma sonucunda, marka kahve tüketim sayısının daha fazla olduğunu ve en çok marka kahve tüketenlerin kadınlar, 18-24 yaş grubu ve 4501 TL ve üzeri gelire sahip olan fertlerin olduğu belirtilmiştir. En fazla Türk kahvesi tüketenlerin ise erkekler, esnaf, 45-54 yaş grubu ve 1500 TL ya da daha az gelire sahip olan gruplar olduğu saptanmıştır. Yohannes (2016), 2000-2013 dönemi için Japonya’da 49 şehirdeki hanelerin alkolsüz içecek talebini, talep sistemi modeli (LA/QUAIDS) kullanarak tahmin etmiştir. Tahmin sonuçlarına göre, harcama esnekliği sırasıyla yeşil çay (2,320), siyah çay (1,357), kahve (1,090) ve meyve ve sebze suyu (1,019) ürünlerin lüks mallar olduğunu gösterirken çay içeceği (0,836), kahve içeceği (0,896), gazlı içecek (0,844) ve süt (0,677) ürünlerine Japonya’daki haneler tarafından ihtiyaç duyulduğu tespit edilmiştir. Demografik etkiler ise 18 yaşın altındaki kişilerin diğer içeceklerden daha çok sütü (5,928) tercih ettiğini, yaşlıların ise daha fazla yeşil çay içme eğiliminde olduğunu (24,427) ortaya koymaktadır. Ayrıca sıcaklık etkileri, ayların çoğunda çay içeceği, kahve içeceği, meyve ve sebze suyu ve gazlı içecek talebi üzerinde çoğunlukla olumlu, yeşil çay, siyah çay

ve kahve üzerinde ise olumsuz etkisi olduğunu göstermektedir. Kılıç vd. (2012), ailelerin siyah çay tüketim alışkanlıklarının belirlenmesi amacıyla 150 kişiye anket uygulamışlar ve çay tüketim miktarları ile sosyo-ekonomik özellikleri arasındaki ilişkiyi ki-kare testi ile ortaya koymuşlardır. Çalışma sonucunda, kişi başına yıllık çay tüketiminin 3,26 kg olduğu ve ailelerin gıda satın alımında %64 gibi önemli oranda kadınların etkili olduğu ve gelir seviyesindeki farklılığın çay talepleri üzerinde önemli bir etkide bulunmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca çalışmada, ailelerin %75,33 gibi büyük bir kısmı çay seçiminde aynı markayı tercih ettiklerini ve marka seçiminde de en etkili faktörün kalite olduğu saptanmıştır.

Literatür bulguları, çayın talep fiyat esnekliğinin inelastik olması, insanların çayı zorunlu bir ihtiyaç olarak gördüğünü göstermektedir. Aynı şekilde, kahve ithalat talebini etkileyen faktörler arasında gelir seviyesi ve fiyatın önemli bir rol oynadığı tespit edilmiştir. Bu çalışmalar, çay ve kahve gibi içeceklerin ekonomiye katkılarını ve sektördeki potansiyel gelişim alanlarının anlaşılmasına yardımcı olurken, tüketim alışkanlıkları ve ekonomik faktörler arasındaki ilişkileri vurgulamaktadır. Tüketim alışkanlıklarını ele alan çalışmaların genel sonucu, içecek tercihlerinin bireylerin kişisel özelliklerine, yaşlarına ve gelir düzeylerine bağlı olduğunu göstermektedir. Ayrıca kalite ve fiyat gibi faktörler de tüketici tercihlerini şekillendirmektedir. Bu bağlamda, pazarlama stratejileri ve ürün çeşitlendirmenin bu içeceklerin talebi üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu belirtilmektedir. Literatürde, Türkiye’de çay talebini etkileyen ve önemli katkı sağlayan çalışmalar olmakla birlikte bu çalışma ilgili çalışmalardan temel olarak farklılaşmaktadır. Bu farklılık ise bu çalışmada çay talebinin kısa ve uzun dönem ilişkilerini açıklayacak şekilde analiz edilmesidir. Analiz yöntemi olarak diğer yöntemlere göre belirli üstünlüklere sahip olan VECM yönteminin bu çalışmada kullanılmasının da literatüre önemli katkı sağlaması beklenmektedir. Çalışmanın bulguları, çay sektöründe faaliyet gösteren firma ve kurumlara uygulayacakları politikalar açısından katkı sağlayacaktır.

3. Türkiye’de Çayın Üretim, Tüketim ve Dış Ticaretinin Önemi

İnsan yaşamında kültürel ve ekonomik açıdan önemli bir yer tutan çay, dünya üzerinde sudan sonra en fazla tüketilen ve tüketimi giderek artan bir gıda ve içecektir (Henning vd., 2003). Türkiye için çay kültürel bir sembol haline gelmiş ve ekonomik katkısının yanında tarım sektöründe istihdam yaratması açısından önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle Türkiye için çay üretimi, hem geleneksel değerleri yansıtan bir unsur olması hem de ekonomik sürdürülebilirlik açısından kritik bir faktör olması bakımından büyük öneme sahiptir. Türkiye’de çay tarımı yapılan alanlarda 2021 yılında üretilen 1.455.832.161 kg yaş çayın %40,9’u özel sektör, %59,1’i ise ÇAYKUR’a ait fabrikalarda işlenerek 287 bin ton kuru çay elde edilmiştir. 2022 yılında ise bir önceki yıla göre yaş çay üretimi %12,8’lik bir azalışla toplam 1.269.238.096 kg olarak gerçekleşmiş ve üretilen yaş çayın %54,49’u özel sektör ve %45,50’si ÇAYKUR tarafından işlenmiştir. İşlenen yaş çaydan toplam 241 bin ton kuru çay elde edilmiştir. Üretimdeki düşüşün önemli bir sebebi, gübre fiyatlarının yükselmesi nedeniyle çay üreticilerinin çay bahçelerine yeterince gübre kullanamamalarından kaynaklanan verim kaybıdır (Rize Ticaret Borsası, 2023).

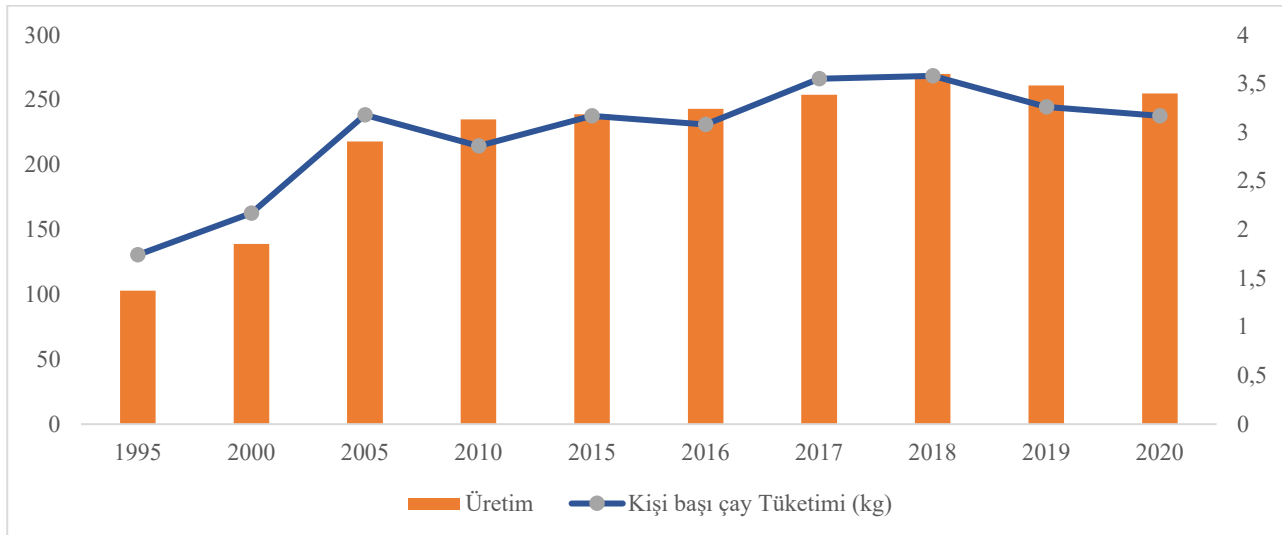
Türkiye’de kuru çayın 1995-2020 dönemindeki üretimi, tüketimi, ithalat ve ihracat miktarlarının gelişimi Tablo 1’de sunulmuştur. Buna göre, çay üretimi 1995 yılından itibaren sürekli bir artış trendi göstermiştir. Ancak 2019 yılında üretimde yaşanan azalma nedeniyle bu trend aşağı doğru seyretmiştir. Yıllar itibarıyla çay üretim miktarı 1995 yılında 103 bin ton iken yaklaşık 2,5 kat artarak 2020 yılında 255 bin ton seviyelerine ulaşmıştır. Yaşanan bu artış, çay tarım alanındaki genişleme ve verimlilik artışından kaynaklanmıştır. Aynı şekilde Türkiye’de çay ithalatında da yıllar itibarıyla artış gerçekleşmiş olup, 2015 yılından sonra bu artma eğilimi ani bir şekilde yükselmiştir. Bu artışın nedeni, Türkiye’nin farklı kalitede ve türde çayları ithal ediyor olmasıdır. Bunun yanında, Türkiye’de çay ithalatının çay tüketimi içerisindeki payı oldukça düşüktür.

Tablo 1. Türkiye’de Çay Üretim, Tüketim, İthalat ve İhracat Miktarı (Bin Ton)

Yıllar	Üretim	İthalat	Tüketim	İhracat
1995	103	2	102	2
2000	139	5	137	6
2005	218	3	215	6
2010	235	9	213	2
2015	239	7	255	6
2016	243	18	252	6
2017	254	24	294	5
2018	270	18	302	4
2019	261	22	277	5
2020	255	24	273	6

Kaynak: FAO (2023) verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Türkiye’deki çay tüketiminde ise 1995-2015 döneminde belirgin bir artış gerçekleşmiş, ancak son yıllarda çay tüketiminde azalış yaşanmıştır. Aynı şekilde Türkiye’nin çay ihracat miktarı yıllar itibarıyla düşük düzeylerde durağan olarak devam etmiştir. Bu durum, çay üretiminin büyük ölçüde iç tüketim için kullanıldığını ve Türkiye’nin dış pazarlara daha fazla açılma potansiyeli bulunduğunu göstermektedir. Sonuç olarak Türkiye’de çay üretimi önemli bir endüstri olup, tüketilen çayın önemli bir kısmı ülke içindeki üretimle karşılanmaktadır. Ancak tüketim alışkanlıklarındaki değişiklikler ve uluslararası pazarlara daha fazla açılma potansiyeli çay sektörünün gelecekteki yönünü değiştirebilir.

Şekil 1. Türkiye'de Çay Üretimi ve Kişi Başına Çay Tüketimi

Kaynak: FAO (2023) verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 1’de Türkiye’de çay üretimi ile kişi başına çay tüketiminin gelişimi gösterilmiştir. Buna göre, çay üretiminde yaşanan sürekli artış kişi başına çay tüketimini de etkilemiştir. Çay üretiminde yaşanan artış, üretim kapasitesinin genişlediğini ve çayın önemli bir tarım ürünü olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde kişi başına çay tüketimi 1995 yılında 1,74 kg iken 2020 yılında bu rakam 3,17 kg ’ye yükselmiştir. Kişi başı çay tüketimindeki artış, çayın Türk kültüründeki belirgin önemini ve günlük yaşamın ayrılmaz bir parçası olarak kabul edildiğini yansıtmaktadır. Ancak 2018 yılında yaşanan bu artışın ardından kişi başı çay tüketimi istikrarlı bir şekilde düşüş göstermiş ve 2020 yılında tüketim 3,17 kg'a gerilemiştir. Çay üretimi ve kişi başına çay tüketimi arasındaki ilişkiye bakıldığında, 2000-2005 yılları arasında hem üretim hem de kişi başına tüketimde artış gözlemlenmektedir. Ancak sonraki yıllarda üretimde artış devam ederken kişi başı tüketimde dalgalanmalar yaşanmıştır. Bu durum, tüketimin sadece üretime bağlı olmadığını aynı zamanda tüketicinin alışkanlıkları, ekonomik koşullar ve diğer faktörler tarafından da etkilendiğini göstermektedir. Genel olarak, Türkiye’de çay üretimi ve kişi başı çay tüketimi yıllar içinde artış gösterse de bu eğilimlerin dönemsel dalgalanmalarla etkilendiği görülmektedir.

4. Veri Seti ve Metodoloji

Türkiye’de çay talebini etkileyen faktörlerin analizinin amaçlandığı bu çalışmada, 1995-2020 dönemini kapsayan yıllık zaman serisi verileri kullanılmıştır. Modelde yer alan değişkenler çeşitli ulusal kaynaklardan temin edilmiş olup, bağımlı değişken olan Türkiye’de Kişi Başına Çay Tüketimi verileri FAO’dan temin edilmiştir. Bağımsız değişkenlerden Türkiye Çay Perakende Fiyatı ve Türkiye Kahve Perakende Fiyatı TÜFE kategorisinde yer alan Gıda, İçki ve Tütün endeksi (2003=100) ile reel hale getirilmiş ve tüm veriler Türkiye İstatistik Kurumu’ndan (TÜİK) temin edilmiştir. Reel Kişi Başına Gelir verisi ise Dünya Bankasından (The World Bank, 2023) temin edilmiş olup modelde kullanılan değişkenlere ait açıklayıcı bilgiler Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. Modelde Kullanılan Değişkenler ve Tanımlamaları

Bağımlı Değişken	
LCKBT	Türkiye’de Kişi Başına Çay Talebi- Food supply quantity (kg/capita/yr)
Bağımsız Değişkenler	
LCF	Türkiye Çay Perakende Reel Fiyatı (2003=100, TL/Kg) (Gıda, İçki ve Tütün Tüfe endeksi 2003=100 ile Reelleştirilmiş)
LKF	Türkiye Kahve Perakende Reel Fiyatı (2003=100, TL/Kg) (Gıda, İçki ve Tütün Tüfe endeksi 2003=100 ile Reelleştirilmiş)
LKBG	Kişi Başına Reel Gelir (Sabit 2015 US\$)
Not: Değişken kodlamalarının başındaki “L” harfi değişkenlerin logaritmasının alındığını ifade etmektedir.	

Türkiye’de çay talebini etkileyen faktörler arasındaki ilişkiyi açıklamak için Johansen- Juselius (1990) eşbütünleşme ve VECM yöntemi kullanılmıştır. Kullanılan ekonometrik yöntemler için öncelikle, değişkenlerin teorik olarak beklenen işaretlerine, belirlilik katsayılarına ve istatistiksel anlamlılıklarına uygun olup olmadığına göre farklı fonksiyon kalıpları kullanarak modeller tahmin edilmiştir. Tüm bu model tahminleri ve yöntemler EViews 12 paket programı kullanılarak analiz edilmiştir. Tahminler sonucunda en uygun fonksiyonel kalıbın çift logaritmik formda olduğu belirlenmiş ve buna göre, çalışmada kullanılan logaritmik model aşağıdaki 1 nolu eşitlikte sunulmuştur:

$$LCKBT = c + \beta_1 LCF + \beta_2 LKF + \beta_3 LKBG + e \quad (1)$$

Çalışmada kullanılan veriler zaman serisi olduğundan sahte regresyon problemiyle karşılaşmamak adına zaman serilerinin durağanlığının test edilmesi gerekmektedir. Durağanlık içermeyen veriler ile tahmin edilen modelde sahte regresyon problemi ortaya çıkabilmektedir (Gujarati, 1999:713-726). Bu nedenle serilerin durağan olup olmadığı ve durağan iseler durağanlık seviyeleri literatürde en yaygın kullanılan Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) birim kök testi ile analiz edilmektedir. Serilerin aynı derecede durağan olmaları durumunda, seriler arasındaki uzun dönem ilişkiyi belirlemek için Engle-Granger (1987), Johansen (1988, 1991) ve Johansen-Juselius (1990) eşbütünleşme testleri uygulanmaktadır. Serilerin düzey ve fark durağan olduğunda ise Pesaran ve Shin (1995, 1999), Pesaran ve Smith (1998) ve Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilmiş olan ARDL Sınır testi kullanılmaktadır. Bu çalışmada, seriler arasındaki uzun dönem ilişkiyi belirlemek için modele Johansen Eşbütünleşme yöntemi uygulanmıştır. Eşbütünleşme testine geçilmeden önce modelin uygun gecikme uzunluğu bilgi kriterleri (AIC, SIC, HQ) yardımıyla belirlenmiştir. Uygun gecikme uzunluğu belirlenen vektör otoregresif (VAR) modeli aşağıdaki eşitlikte gösterilmiştir:

$$X_t = \Pi_1 X_{t-1} + \Pi_2 X_{t-2} + \dots + \Pi_k X_{t-k} + \varepsilon_k \quad t = 1, 2, \dots, n \quad (2)$$

2 nolu eşitlikte yer alan X_t değişkenler vektörünü, k gecikme sayısını ve ε beyaz gürültü hata terimini temsil etmektedir. Şayet seriler düzeyde durağan değilse, 2 nolu eşitlikteki model birinci farkları alındığında 3 nolu eşitlikte dönüşmektedir:

$$\Delta X_t = \Gamma_1 \Delta X_{t-1} + \Gamma_2 \Delta X_{t-2} + \dots + \Gamma_{k-1} \Delta X_{t-k+1} + \Pi_k X_{t-k} + \varepsilon_k \quad (3)$$

3 nolu eşitlikte yer alan Π ve Γ ise matrisleri ifade etmektedir. Johansen eşbütünlük analizi amacını, Π matrisinin rankının bulunmasıyla eşbütünlük vektörü sayısını belirlemektir. Vektörlerin sayısı ve anlamlılığı, İz (Trace) istatistiği ve En Büyük Özdeğer (Max Eigenvalue) istatistiği ile tespit edilmektedir (Fuat ve Akbaş, 2017: 65-66; Demirci, 2017: 49-50). Seriler arasında eşbütünlük ilişkisi belirlendikten sonra değişkenlerin uzun ve kısa dönem analizi bu çalışmada VECM (Vektör Hata Düzeltme) yöntemi ile analiz edilmiştir. Ayrıca VEC modeli, kısa dönemde meydana gelen sapmaların uzun dönemde hangi oranda dengeye geleceği hakkında bilgi vermektedir (Enders, 2003: 310). Değişkenler arasında eşbütünlük ilişkisi bulunan VEC modeli 4 nolu eşitlikte verilmiştir:

$$\Delta X_t = \delta + \sum_{i=1}^{k-1} \gamma_i \Delta X_{t-i} + \mu ECT_{t-1} + \varepsilon_t \quad (4)$$

4 nolu eşitlikteki Δ fark operatörünü ($\Delta x_t = x_t - x_{t-1}$), k uygun gecikme uzunluğunu ve ECT_{t-1} hata düzeltme terimini ifade etmektedir. ECT_{t-1} teriminin önünde yer alan hata düzeltme katsayısının (μ) negatif, 0 ile 1 arasında ve istatistiksel olarak anlamlı olması gerekmektedir. İlgili katsayı şok sonrası gerçekleşen dengesizliklerin zaman içerisinde dengeye ulaşma hızını göstermektedir (Emrah ve Kanat, 2018: 607; Güneş, 2013: 72).

5. Ampirik Sonuçlar

Bu çalışmada, Türkiye'deki çay talebini etkileyen faktörlerin kısa ve uzun dönem ilişkileri, 1995-2020 yıllarını kapsayan yıllık zaman serisi verileri kullanılarak araştırılmıştır. Çalışmadaki verilerin zaman serisi olması nedeniyle elde edilen sonuçların güvenilirliği açısından serilerin durağanlık kriterini sağlaması gerekmektedir (Aytekin ve Hatırlı, 2021: 210). Bu çalışmada serilerin durağanlığı Artırılmış Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testleri ile araştırılmış ve bulguları Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. ADF ve PP Birim Kök Testi

Düzyen	ADF Birim Kök Testi			PP Birim Kök Testi		
	Sabitli	Trendli ve Sabitli	Trendsiz ve Sabitsiz	Sabitli	Trendli ve Sabitli	Trendsiz ve Sabitsiz
LCKBT	-2,619	-4,728*	0,445	-2,607	-3,032	0,605
LCF	-1,127	-1,924	-1,332	-1,127	-2,007	-1,332
LKF	-2,041	-4,231**	-0,436	-2,192	-4,313**	-0,436
LKBG	-0,283	-4,138**	3,515	-0,310	-2,334	3,404
Birinci Fark						
D.LCKBT	-6,669*	-6,379*	-4,616*	-5,373*	-5,374*	-4,842*
D.LCF	-4,793*	-4,685*	-4,781*	-4,793*	-4,684*	-4,781*
D.LKF	-2,711***	-4,384**	-2,253**	-2,237	-2,690	-2,287**
D.LKBG	-4,501*	-4,422*	-3,396*	-4,502*	-4,419*	-3,389*
Kritik değer						
%1	-3,753	-4,394	-2,665	-3,738	-4,394	-2,665
%5	-2,998	-3,612	-1,956	-2,992	-3,612	-1,956
%10	-2,639	-3,243	-1,609	-2,636	-3,243	-1,609

Not: * %1, ** %5, *** %10 önem düzeyinde anlamlıdır.
1. Maksimum gecikme uzunlukları köşeli parantez [] içindedir.

ADF birim kök test sonuçlarında, sabitli ve trendsiz-sabitsiz modelde değişkenlerin birinci derece fark durağan olduğu belirlenmiştir. PP test sonuçlarında ise, trendsiz-sabitsiz modelde yer alan değişkenlerin birinci derece fark durağan olduğu tespit edilmiştir. Her iki birim kök testinde trendsiz-sabitsiz ve ADF birim kök testinde sabitli modelde yer alan değişkenler birinci derece farklarında

durağan olduklarından dolayı eşbütünleşme ilişkisi Johansen Eşbütünleşme testi ile analiz edilmiştir. Eşbütünleşme testinden önce modelin güvenilirliği bakımından uygun gecikme uzunluğu çeşitli bilgi kriterlerine göre belirlenmiştir (Tablo 4).

Tablo 4. VAR Optimum Gecikme Uzunluğu

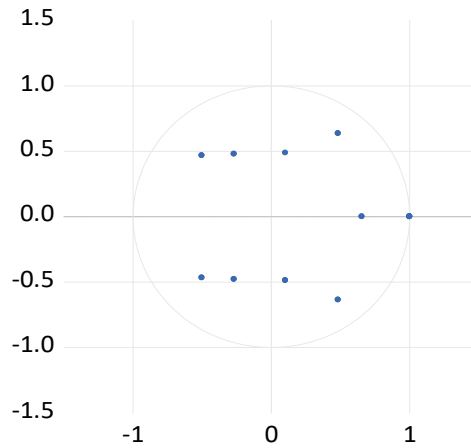
Gecikme (m)	LR	FPE	AIC	SC	HQ
1	95,841	7,49e-09	-7,387	-6,399	-7,139
2	30,591*	3,92e-09*	-8,181	-6,403*	-7,734
3	16,882	4,46e-09	-8,478*	-5,910	-7,832*

Not: * uygun gecikme uzunluğunu göstermektedir.

Modelin uygun gecikme uzunluğu Olasılık Oranı (Likelihood Ratio-LR), Son Tahmin Hatası (Final Prediction Error-FPE) ve Schwarz (SC) bilgi kriterlerine göre uygun gecikme uzunluğu 2 (p) olarak belirlenmiştir. Ancak ilgili gecikme uzunluğu ile yapılan VECM (p-1) tahmini için tanısal test sonuçlarında, modelin istikrar koşulunu sağlamadığı ve otokorelasyon probleminin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu nedenle yaşanan problemleri ortadan kaldıran Akaike (AIC) ve Hannan-Quinn (HQ) bilgi kriterlerinin desteklediği 3. gecikme, VEC (p-1) model tahmininde optimum gecikme olarak seçilmiştir (Tablo 4).

Modelin güvenilirliği açısından ilk olarak istikrarlılık testi ve daha sonra tanısal testler uygulanmıştır. AR Karakteristik Polinomunun Ters Kök çemberi ile test edilen modelin istikrar koşulunda, bir tane modül hariç diğer modüller çember içinde yer almaktadır. Çember üzerinde yer alan modül ise çemberin tam üzerinde olduğundan modelin istikrar koşulunu etkilememektedir (Simawu vd., 2014; Oriakhi, 2021). Bu nedenle, modelde yer alan tüm değişkenlerin modelin istikrar koşulunu sağladığı tespit edilmiştir (Şekil 2).

Inverse Roots of AR Characteristic Polynomial

Şekil 2. AR Ters Kökleri Grafiği

Modele uygulanan tanısal test sonuçlarında, VAR Artık Serisel Korelasyon LM test olasılık değerine (0,96) göre modelde otokorelasyon probleminin olmadığı, VAR Artık Değişen Varyans ki-kare olasılık (0,19) değerine göre modelde değişen varyans sorununun olmadığı ve VAR Normallik Jarque-Bera test olasılık değerine (0,72) göre hata terimlerinin normal dağılım sağladığı sonucuna ulaşılmıştır (Tablo 5).

Tablo 5. Tanısal Test Sonuçları

VAR Artık Serisel Korelasyon LM Testi			
LRE İstatistik	7,283	Prob.	0,9674
Serbestlik Derecesi	16		
VAR Artık Değişen Varyans Testi			
χ^2	175,123	Prob.	0,1957
Serbestlik Derecesi	160		
VAR Artık Normallik Testi			
Jarque-Bera Testi	0,655 (0,721)*		
Çarpıklık Testi	0,176		
Basıklık Testi	2,271		
Not: * olasılık değerini göstermektedir.			

Uygun gecikme sayısının tespiti ve temel varsayımları sağlayan model için Johansen Eşbütünlük testi ile değişkenler arasındaki eşbütünlük ilişkisi Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6. Johansen Kısıtsız Eşbütünlük Rank Testi

Hipotezler		Öz Değer İz Test İstatistiği	%5 Kritik Değer	Olasılık**	Mak. Öz Değer Test İstatistiği	%5 Kritik Değer	Olasılık**
H ₀	H ₁						
r=0	r=1	99,273	47,856	0,000*	52,407	27,584	0,000*
r≤1	r=2	46,866	29,797	0,000*	29,317	21,132	0,003*
r≤2	r=3	17,549	15,495	0,024*	14,268	14,264	0,050*
r≤3	r=4	3,281	3,841	0,070	3,281	3,841	0,070
Not: * % 5 önem düzeyinde anlamlılığı göstermektedir. ** MacKinnon-Haug-Michelis (1999)'e göre olasılık (p-values) değerlerini gösterir.							

Johansen eşbütünlük test sonuçlarında yer alan hem iz hem de maksimum öz değer olabilirlik test istatistik değerlerine göre %5 önem düzeyinde 3 tane eşbütünlük denklem olduğu görülmektedir. Bu sonuç, değişkenlerin eşbütünlük yani aralarında uzun dönemli bir ilişkinin varlığını göstermektedir (Tablo 6). Değişkenler arasında eşbütünlük ilişkisi tespit edildikten sonra modele VECM yöntemi uygulanmış ve sonuçlar Tablo 7'de sunulmuştur.

Tablo 7. VEC Model Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken: lckbt Bağımsız Değişkenler	Kısa Dönem Sonuçları	
	d(lckbt)	
ECT(-1)	-0,431 (0,196) [-2,192]*	
d(lckbt(-1))	0,244 (0,200) [1,219]	
d(lckbt(-2))	-0,192 (0,215) [-0,895]	
d(lcf(-1))	0,007 (0,008) [0,830]	
d(lcf(-2))	-0,000 (0,008) [-0,017]	
d(lkf(-1))	0,242 (0,159) [1,519]	

Tablo 7 (Devamı). VEC Model Tahmin Sonuçları

d(lkf(-2))	-0,271 (0,153) [-1,767]*
d(lkbg(-1))	0,972 (0,630) [1,544]
d(lkbg(-2))	0,133 (0,617) [0,216]
c	-0,001 (0,015) [-0,082]
Uzun Dönem Sonuçları	
lcf	0,015 (0,006) [2,749]*
lkf	0,286 (0,069) [4,162]*
lkbg	0,469 (0,223) [2,107]*
c	-1,506

Not: Parantez () içerisindeki değerler standart hataların değerlerini ve köşeli parantez [] içerisindeki değerler de t istatistik değerlerini göstermektedir.
1. * Katsayıların t istatistik değerlerinin anlamlı olduğunu belirtmektedir.
2. Tek yönlü t tablo 0.05 düzey ve serbestlik derecesi (n-1) 24 olan tablo değeri 1.711 olarak belirlenmiştir.

VEC modeli kısa dönem tahmin sonuçlarında yer alan hata düzeltme (ECT(-1)) katsayısı negatif, 0 ile 1 arasında ve istatikselsel olarak anlamlı tahmin edilmesi teorik beklentiyle uyumludur. Tahmin edilen hata düzeltme katsayısı, kısa dönemde yaşanabilecek şokların uzun dönemde (1/0,430665=2,32) yaklaşık 2,3 yılda dengeye geleceğine işaret etmektedir. VEC modeli uzun dönem tahmin sonuçlarında, tüm değişkenlerin t istatistik değerleri t tablo (1,711) değerine göre istatikselsel olarak anlamlı bulunmuştur. Uzun dönemde çay fiyatı (lcf) ile kişi başına çay tüketimi (lckbt) arasında pozitif yönlü ilişki olup, çay fiyatında yaşanacak %1'lik artış kişi başına çay tüketimini %0,01 oranında artırmaktadır. Bu tepki çok yüksek olmamakla birlikte çay fiyatı ile kişi başı çay tüketimi arasındaki ilişkinin aynı yönde olduğunu göstermektedir. Bu ilişkinin aynı yönde olmasının temel nedeni, Türkiye'de çayın ögünlerin yanı sıra geleneksel olarak yoğun bir şekilde tüketilen ve sosyal-kültürel açıdan büyük bir rol oynayan bir içecek olmasıdır. Bu geleneksel alışkanlıklar, Türkiye'de çay tüketimini fiyat değişkenliklerine karşı dirençli kılabilmektedir. Ayrıca, nüfusun ve diğer malların fiyatlarının da bu ilişkide etkili olabileceği göz önüne alınmalıdır. Bu bağlamda, çay fiyatıyla talep arasındaki pozitif ilişkinin nedenlerinin çok yönlü olduğunu söylenebilmektedir. Kahve fiyatı (lkf) ile kişi başına çay tüketimi arasında teorik beklentiye uygun pozitif yönlü ve istatikselsel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur. İlgili kahve fiyatı değişkeni için tahmin edilen esneklik katsayısı 0,28 olup kahve fiyatında gerçekleşecek %1'lik artışın uzun dönemde kişi başına çay tüketiminde %0,28 oranında artışa neden olacağını ifade etmektedir. Ayrıca model bulgularına göre, kişi başına gelir değişkeni (lkbg) ile kişi başına çay tüketimi arasında pozitif ve istatikselsel olarak anlamlı bir ilişki söz konusudur. Kişi başına düşen gelir değişkeninin kişi başına çay tüketimi üzerine etkisini ortaya koyan ve 0,47 olarak tahmin edilen esneklik katsayısı, gelirin çay talebi üzerine etkisinin kısmen sınırlı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu sonuç, Türkiye'de çayın analiz döneminde normal ve zorunlu bir mal kategorisinde olduğunu göstermektedir.

6. Sonuç

Bu çalışmada, Türkiye’de çay talebini etkileyen faktörlerin ilişkileri, 1995-2020 dönemi yıllık veriler kullanılarak VECM yöntemiyle analiz edilmiştir. Çalışmanın bulgularına göre, kişi başı çay tüketimi ile çay fiyatı, kahve fiyatı ve gelir değişkenleri arasında uzun dönemli bir ilişki tespit edilmiştir. Modelin kısa dönem sonucundaki hata düzeltme katsayısı (ECT(-1)), kısa dönemde meydana gelebilecek şokların uzun dönemde yaklaşık 2,3 yılda dengeye geleceğini ifade etmektedir. Modelin uzun dönem sonuçları, çay fiyatı ile kişi başına çay tüketimi arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir. Çay fiyatındaki %1’lik artışın uzun dönemde kişi başına çay tüketimini %0,01 oranında artmasına neden olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Bu durum, çayın Türk kültüründeki sosyal ve kültürel açıdan önemini yansıtmaktadır. Kahve fiyatı ile kişi başına çay tüketimi arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu ve kahve fiyatındaki %1’lik artışın uzun dönemde kişi başına çay tüketiminde %0,28 oranında artışa neden olacağı belirlenmiştir. Model tahmininin bir diğer bulgusu ise uzun dönem koşullarında kişi başına gelir ile kişi başına çay tüketimi arasındaki pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin varlığıdır. Tahmin edilen esneklik katsayısına (0,47) göre çay incelenen dönemde zorunlu bir tüketim malı niteliğinde olup gelir artışlarının tüketim üzerine etkisinin sınırlı olduğu belirlenmiştir. Çalışmanın sonucunda, Türkiye’de çay talebinin fiyat ve gelir değişkenlerine olan tepkisinin düşük olduğu belirlenmiştir. Bunun nedeni ise Türkiye’de çayın hem ekonomik hem de kültürel açıdan önemli bir rol oynamasıdır.

Bu çalışma bütünüyle değerlendirildiğinde, bulgular tüketicilerin çay taleplerini fiyat ve gelir değişimlerine karşı duyarlılıklarının oldukça düşük olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, sektörde faaliyet gösteren firma ve kurumların çay arzı ve sektöre yönelik politikaları uygulamaları önem arz etmektedir. Ayrıca sektördeki firmaların kalite unsurunun yanı sıra farklı çay çeşitlerine de yönelmeleri piyasa talebinde artışa neden olabilecektir. Gelecekteki çalışmalar bağlamında ise çay talebinin sosyo-ekonomik faktörlerin yanı sıra kalite ve çeşit unsurları da dikkate alan hanehalkı düzeyindeki araştırmaların sektöre yönelik önemli bulgular ortaya koyacağı düşünülmektedir.

Kaynaklar

- Ağuş, A., Kocagöz, E. ve Aslan, M. (2021, 3-4 Temmuz). Tüketicilerin çay ve kahve tüketim alışkanlıkları üzerine bir inceleme. B. Darıcı, H.M. Ertuğrul ve F. Ayhan (Ed.), *Online International Conference on Empirical Economics and Social Sciences (e-ICEESS’21)* içinde (s. 57-70). Bandırma/Türkiye. <https://tinyurl.com/5yu5kuxc>
- Akşit, A. (2017). Değişen kahve tüketim alışkanlıkları ve Türk kahvesi üzerine bir araştırma. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 5(4), 310-325. <https://tinyurl.com/2d8jmdkm>
- Aytekin, M. ve Hatırlı, S. A. (2021). Türkiye’de işlenmemiş gıda enflasyonunu etkileyen faktörlerin analizi: ARDL yaklaşımı. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 8(3), 203-216. <https://dergipark.org.tr/en/pub/asead/issue/64362/933286>
- ÇAYKUR (2023a, 15 Ağustos). *2018 yılı çay sektörü raporu*. <https://tinyurl.com/yc836c4n>
- ÇAYKUR (2023b, 15 Ağustos). *2013 yılı çay sektörü raporu*. <https://tinyurl.com/28yhwwn2>
- Demirci, N. S. (2017). İmalat sanayi sektöründe üretim ve banka kredileri ilişkisi: Türkiye için eşbütünleşme ve nedensellik analizi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(1), 35-61. <https://doi.org/10.16953/deusbed.38804>
- Emrah, Ö. G. E. T. ve Kanat, E. (2018). Bitcoin ile Türkiye ve G7 ülke borsaları arasındaki uzun ve kısa dönemli ilişkilerin incelenmesi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (FESA)*, 3(3), 601-614. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/672815>
- Enders, W. (2003). *Applied econometric time series*. *Haboken NJ: J Wiley*. 2nd ed. <http://pzs.dstu.dp.ua/DataMining/times/bibl/Enders.pdf>
- Engle, S. ve Granger, C.W.J. (1987). Co-Integration and error correction: representation, estimation and testing. *Econometrica*, 55, pp.251- 276. <https://doi.org/10.2307/1913236>
- FAO (2023, 06 Eylül). *Food Balances (2010-)*. <https://www.fao.org/faostat/en/#data/FBS>

- Fuat, L. E. B. E. ve Akbaş, Y. (2014). Türkiye'nin konut talebinin analizi: 1970-2011. *Atatürk üniversitesi iktisadi ve idari bilimler dergisi*, 28(1), 57-83. <https://dergipark.org.tr/en/pub/atauniiibd/issue/2712/35944>
- Gujarati, D. N. (1999). *Temel ekonometri*. Literatür Yayıncılık.
- Güneş, Ş. (2013). Türkiye'de kur rejimi uygulaması ve enflasyon ilişkisi üzerine bir analiz. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 65-77. <https://dergipark.org.tr/en/pub/esad/issue/6062/81543>
- Henning, S. M., Fajardo-Lira, C., Lee, H. W., Youssefian, A. A., Go, V. L., ve Heber, D. (2003). Catechin content of 18 teas and a green tea extract supplement correlates with the antioxidant capacity. *Nutrition and cancer*, 45(2), 226-235. https://doi.org/10.1207/S15327914NC4502_13
- Işıksoluğu, M. K. (2001). Beslenmede kahve, çay, flavonoidler ve sağlık. Damla Matbaacılık, Ankara.
- Johansen, S. (1988). Statistical analysis of cointegration vectors. *Journal of economic dynamics and control*, 12(2-3), 231-254. [https://doi.org/10.1016/0165-1889\(88\)90041-3](https://doi.org/10.1016/0165-1889(88)90041-3)
- Johansen, S. (1991). Estimation and hypothesis testing of cointegration vectors in Gaussian vector autoregressive models. *Econometrica*, 59(6), 1551-1580. <https://doi.org/10.2307/2938278>
- Johansen, S. ve Juselius, K. (1990). Maximum likelihood estimation and inference on cointegration-with application to the demand for money. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52(2), 169-210. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0084.1990.mp52002003.x>
- Kaya, G. ve Toker, S. (2019). Kahve tüketim alışkanlıklarının incelenmesi: İstanbul örneği (Analyzing of coffee consumption habits: Istanbul case). *International Journal of Economics, Politics, Humanities and Social Sciences* (2019). https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3421909
- Khan, R. E. A. ve Hussain, T. (2011). Import elasticity of tea: a case of Pakistan. *Interdisciplinary Journal of Contemporary Research in Business*, 2(10), 308-314. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1969321
- Kılıç, O., Gündüz, O., Eryılmaz, G. ve Emir, M. (2012). Çay tüketiminde tüketici davranışlarının belirlenmesi: Samsun ili örneği. *Harran Tarım ve Gıda Bilimleri Dergisi*, 16(4), 19-25. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/harranziraat/issue/18441/194184>
- Kutty, P. U. (2000). Demand for coffee imports: an econometric analysis. *Foreign Trade Review*, 35(2-3), 91-100. <https://doi.org/10.1177/0015732515000207>
- Mendi, A. F. (2018). Türkiye çay endüstrisi: sektörel ve ampirik bir çalışma. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 4(2), 252-274. <https://doi.org/10.24289/ijsser.413420>
- Oriakhi, M. O. (2021). Poverty reduction, government expenditure and economic growth in Nigeria. *Journal of Economics and Allied Research*, 6(2), 282-297. <https://jearecons.com/index.php/jearecons/article/view/148>
- Öncürak, M. (2019). *Çay sektörü ve Türkiye ekonomisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Bursa.
- Pesaran, H. M. ve Shin, Y. (1995). Autoregressive distributed lag modelling approach to cointegration analysis. *DAE Working Paper Series* No. 9514 (Cambridge: Department of Applied Economics, University of Cambridge).
- Pesaran, H. M. ve Shin, Y. (1999). Autoregressive distributed lag modelling approach to cointegration analysis. In: S. Storm (Ed.) *Econometrics and Economic Theory in the 20th Century: The Ragnar Frisch Centennial Symposium*, chapter 11 (Cambridge: Cambridge University Press). <https://doi.org/10.1017/CCOL521633230.011>
- Pesaran, M. H., Shin, Y. ve Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of applied econometrics*, 16(3), 289-326. <https://doi.org/10.1002/jae.616>
- Rize Ticaret Borsası, (2023, 20 Ağustos). Türk çay sektörü güncel durum raporu (10s). <https://www.rtb.org.tr/tr/cay-sektoru-raporlari>

- Simawu, M., Mlambo, C., ve Murwirapachena, G. (2014). An investigation into the demand for broad money in South Africa. *International Business & Economics Research Journal (IBER)*, 13(6), 1419-1436. <https://doi.org/10.19030/iber.v13i6.8931>
- Tan, A. ve Hocaoglu, E. (2017). Türkiye’de hazır kahve satın alma ve tüketim alışkanlıkları. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 16(4), 950-962. <https://doi.org/10.21547/jss.286562>
- The World Bank (2023, 06 Eylül). *DataBank: World development indicators*. <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&series=NY.GDP.MKTP.CD&country=>
- TÜİK (2023, 06 Eylül). *İstatistik veri portalı: Bitkisel üretim istatistikleri*. <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Tarim-111>
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı (2023, 15 Ağustos). *Tarım ürünleri piyasaları: Çay, Haziran 2021*. <https://tinyurl.com/mr3dpeu7>
- Yıldız, S. ve Midilli, A. (2022). Türkiye’de organik çay üretimi ve pazarlaması. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen ve Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 3(2), 136-145. <https://doi.org/10.53501/rteufemud.1174700>
- Yohannes, M. F. (2016). *Demand system analysis of coffee in the Japanese households* (Doctoral dissertation, Tottori University). Tottori University Faculty of Agriculture. <https://ci.nii.ac.jp/naid/500001027597/>